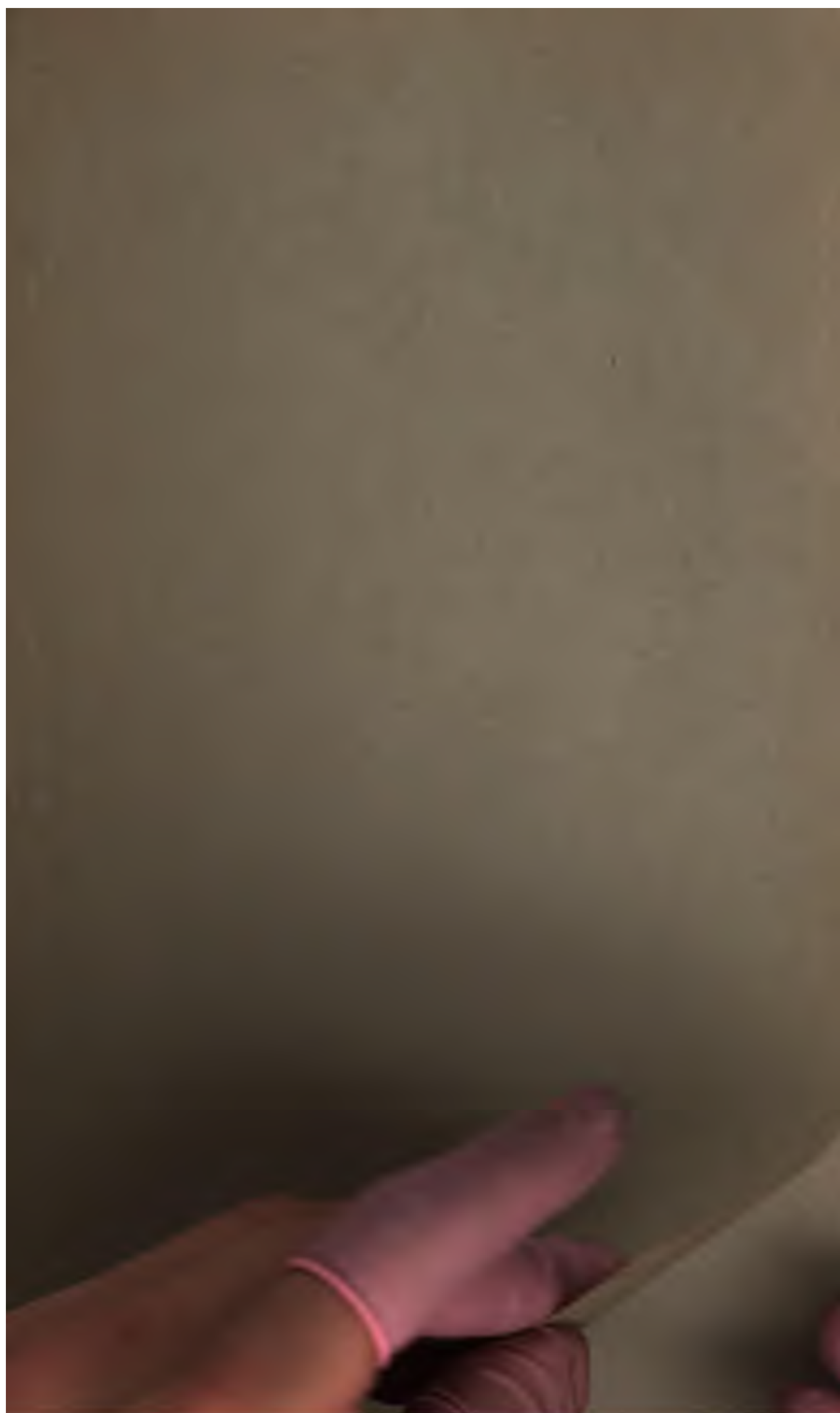

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА

11

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА V.

Са 6 скица у тексту и Атласом св. V.

УРЕДИО

Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1908.

цена 4 дин.

У књижарницама Мите Стајића, Св. Цвијановића и Г. Кона у Београду могу се добити

ИЗДАЊА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. Глас. Књ. I—LXXVI и LXXVIII.

Први разред (1—30): III, VI—IX, XI, XIX, XXI, XXIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XLI, XLVI, L, LI, LIV, LVI, LVII, LIX, LXI, LXIII, LXV, LXVII, LXIX, LXXI, LXXIII и LXXV.

Други разред (1—47): I, II, IV, V, X, XII—XVIII, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVIII, XXX—XXXII, XXXV—XL, XLII—XLV, XLVII —XLIX, LII, LIII, LV, LVIII, LX, LXII, LXIV, LXVI, LXVIII, LXX, LXXII, LXXIV, LXXVI и LXXVIII.

Цене су: I, II, VIII, X—XII, XV—XX, XXV, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII, св. по 1; XIII, XLVI и LIII по 1·50; XXIV, LI, LII, LIV—LXXVIII св. по 2; XIV 2·50; осталима по 0·50 динара.

2. Споменик. Књ. I—XLIII, XLV, XLVI—XLVIII.

Први разред (1—7): I, XII, XXXII, XXXV, XL, XLIII и XLVI.

Други разред (1—39): II—XI, XIII—XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXVI —XXXIX XLI, XLII, XLV, XLVII и XLVIII.

Цене су: VII, VIII, XVI по 0·50; I, IV, V, XX, XXVI—XXX по 1 IX, XXV, XXXII и XL по 1·50; VI, X, XIV, XV, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV, XXXIII—XXXIX, XLV—XLVIII. по 2; XXXI 2·50; II и XXIII по 3; XI, XIII, XVII, XLI по 4; III и XII по 5 дин.; — XLII 6 дин.

3. Годишњак. Књ. I—XXI; цена: I, IX, XIV—XVI, XVIII, XIX, XX и XXI по 1 дин., XV. — 1·50 осталима по 0·50 дин.

4. Српски етнографски зборник. Књ. I—XI.

Књ. I *Живот Срба сељака,* написао М. Ђ. Милићевић. Друго прерађено и попуњено издање. 1894. Цена 2 дин.

Књ. II. *Старинска српска јела и пића,* од Симе Тројановића. 1896. Цена 1 дин.

Књ. III. *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча.* Из народа прикупио Тодор М. Бушетић; музички приредио Стеван Ст. Мокрањац. Београд, 1902. Цена 2 динара.

Књ. IV. *Насеља српских земаља.* Уређује Д-р Ј. Цвијић. I. књига: 1. *Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва,* од д-ра Ј. Цвијића; 2. *Доње Драгачево,* од Јов. Ердељановића; 3. *Средње Полимље и Потарје,* од Петра Мркоњића; и 4. *Дробњак,* од Свет. Томића. С првом свеском *Атласа.* Цена 6·50 динара.

Књ. V. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. II. књига: 1. Увод д-ра Ј. Цвијића; 2. *Љубићска села,* од Рад. М. Илића; 3. *Врањска Пчиња,* од Ристе Т. Николића; 4. *Млава,* од Љуб. Јовановића; 5. *Левач,* од Тод. М. Бушетића; 6. *Васојевићи у црногорској граници,* од попа Богдана Лалевића и Ивана Протића; 7. *Вишеградски Стари Влах* од попа Стјепа Трифковића; 8. *Билећске Рудине,* од Ј. Дедијера; 9. *Околина Београда,* од Ристе Т. Николића; 10. *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини,* од Обрена Ђурића — Козића. С другом свеском *Атласа* Београд, 1903. Цена 14 дин.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК
КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА V.

Са 6 скица у тексту и Атласом св. V.

УРЕДИО
Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1908.

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

ИЗДАЈЕ

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1908.

НАСЕЉА

СРПСКИХ ЗЕМАЉА

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

СА 6 СКИЦА У ТЕКСТУ

УРЕДИО
Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1908.

САДРЖАЈ

ЈЕДАНАЕСТЕ КЊИГЕ ЕТНОГРАФСКОГ ЗБОРНИКА

САРАЈЕВСКА ОКОЛИНА

I. САРАЈЕВСКО ПОЉЕ

АНТРОПОГЕОГРАФСКА ПРОМАТРАЊА

† ПОПА СТЈЕПЕ и † ВЛАДИМИРА ТРИФКОВИЋА

УВОД

Када су издана *Упуства за проучавање села* ми смо, држећи се тих Упустава, описали махале: Зеник, Которац, Мочиоце, Мркојевиће, Решу, Романију, Шахбеговиће, Војковиће, Грлицу, Ласицу, Расницу, Главогодину, Коваче, Врутке и Локве у сарајевском котару, затим Брадину, Борчане и Реповце у коњичком котару. Узели смо махале по административној подјели, да би лакше имали цјелину појединих крајева, јер махалу негдје чини једно, негдје више села, а негдје је једно село подијељено на двије махале.

Касније кад је *Г. Др. Ј. Цвијић* издао своје *Антропогеографске проблеме Балканског Полуострва* и кад је издата прва књига *Насеља Српских Земаља* затражено је и од нас да у цјелини опишемо сарајевску околину, чему смо се ми радо одазвали.

Прешавши на посао видјели смо на какве се све тешкоће наилази при проучавању села, нарочито при испитивању кретања становништва, те смо, увиђајући да нећемо моћи описати цијелу сарајевску околину, тај посао подијелили на двоје. Први ће дио бити села у Сарајевском Пољу која леже западно од Сарајева. Други ће дио бити опис села по Планини, источно, сјеверно и јужно од Сарајева. Али како су сва та села у најближој околини Сарајева, то ће оба описа носити и наслов Сарајевска Околина.

Прије него пријеђемо на сам опис у Сарајевском Пољу изнијећемо положај Сарајева према овим селима. Сарајево је увучено у долини између брда Требевића (јужно), Бакија (источно), Грдана (сјеверно) и Хума (западно). Кроз варош тече ријека Миљацка која долази од истока између брда Јековца и Алифаковца и иде кроз варош западно у Сарајевско Поље. Миљацки су приточице са сјевера: Пирушa која тече испод Бакија и Винограда кроз Пирушу, Поток и Баш-Чаршију и утјече у Миљацку ниже моста Царева. Друга је притока Протоклиница која извире под Грданом и тече између Ћурчића и Бањскога Бријега и утјече у Миљацку ниже гимназије. Даље Кошева, која тече кроз махалу Кошеву и Хисета и утјече у Миљацку ниже моста Скендерије. Јужне су притоке Миљацке: Мегара која тече испод Рида и утјече ниже Шехер-ћаина моста, Бистрик који тече из Требевића низ махалу Бистрик и утјече ниже Латинског Моста и Мутни Поток који извире под Требевићем, тече кроз махалу Мутни Поток и утјече код Чеиричког Моста.

Куће су у Сарајеву дијелом у равници између поменутих брда, а дијелом по странама и косама њиховим. У равници су главна чаршија и европски дио вароши од Шећер-ћаина моста, па око Миљацке с обје стране до новог Сарајева, ниже главног колодвора и око потока Кошеве. У странама су куће испод Требевића, јужно по Алифаковцу, Риду, Бистрику, Мутном Потоку, Пишћиводи, Собунару и Борку, источно по Вратнику, Бакијама, Јековцу, Сумбул-махали и Ковачима, сјеверно по Будаковићима, Бардаклијама, Бјелавама, Бањском и Ћурчића Бријегу и сјеверо-западно по коси и странама бријега Горице. Од год. 1887. Сарајево се почело ширити према Сарајевском Пољу и данас под град спадају Ковачићи, Борак, Прстенак, сва колодворска улица од дуванске фабрике до нове малте (трошаринска ста-

ница) и Ново Сарајево испод Пофалића. У равници око Миљацке и потока Кошеве и Пируше на висини је од 530—550 м. над морем, дочим у странама Бистрику, Бјелавама, Будаковићима, Риду и Вратнику куће се постепено уздижу и до 800 м. Брдо Требевић има над Сарајевом код Чолине Капе 969 м., а изнад овога мјеста на вису Софе 1629 м. Бакије имају код тврђаве 850, а на Пашину Брду 964 м. Грдан има 894, а Хум 820 м. надморске висине.

Села источно, југо-источно и сјеверно око Сарајева раштркана су по кршевитим брдима и шумама, а села западно, југо-западно и сјеверо-западно око Сарајева већином су у равници, а има их и по плећатим странама омањих брежуљака. Ова се разлика огледа и у назвањима ових крајева. Тако се прва села зову *Планина*, а друга *Сарајевско Поље.* Сељаке из Планине зову Планинштацима, а оне из Поља Пољацима, а младе отуд доведене Пољнама, као што се младе доведене из Планине често пута докле су живе зову Планинке. Између ових крајева постоје знатне разлике у климату, типу села, прављењу и размјештају зграда, занимању, народној ношњи.

ОПШТИ ДИО

I. Главније физичке особине области.

Сарајевско Поље почиње на мјесту гдје ријека Жељезница излази из брда у равницу, гдје му је висина 520 м., а свршава се на мјесту гдје га оставља ријека Босна, гдје је високо 489 м. Сарајевско Поље у главном је облика дугуљастог, мало је скружено и у горњем крају шире. Спада у ред отворених поља и врло је развијено. Са свих страна отворено је долинама ријека које долазе из удаљених планинских краева и у њему се стјечу у ријеку Босну[1].

Са свих страна Поље оивичавају брда, нека врло стрма, без насеља, и друга благих страна, на којима су многа села, такође овдје описана. Ова су брда у главном огранци оближњих планина Бјелашнице и Јахорине.

Од мјеста гдје ријека Жељезница слази у Поље па до долине ријеке Зујевине, дакле са јужне и нешто и западне стране, граничи са Пољем *Игман-планина*, огранак Бјелашнице која се одмах за леђима Игмана уздиже до висине од 2067 м. Гребен Игмана пружа се од дола ријеке Жељезнице до врела ријеке Босне у правцу од Ј.И, ка С.З., а од врела иде право на сјевер

[1] Ове су долине као комуникације од давнина спајале поље с оближњим крајевима.

до дола ријеке Зујевине, одакле опет иде на С.З., граничећи се овим долом. Највиши је врх Игману од 1505 м. Над пољем се уздиже врло нагло, те је врло стрм, због чега на њему нема насеља, што је једини случај код брда што Поље оивичавају. Но зато на Игману има добрих испаша којима се служе села испод њега, у колико им то власт још није забранила. Сав је обрастао шумом, при дну бјелогорицом, још маленом. А што се више пење уз планину све више преоблађује црногорица, тако да се на врху и дубље у планини међу омарама и јелама ријетко нађе по који стари јавор или буква. Шума је велика и стара, и сада се јако сијече. Ријетко се овдје ондје да видјети го крш.

Од дола ријеке Зујевине до мјеста гдје ријека Босна оставља Сарајевско Поље ово оивичавају брежуљци, огранци косе што чини развође ријеке Лепенице, приточице Босне, и ријеке Зујевине, и Босне, односно Сарајевског Поља. Ови брежуљци нијесу тако стрми као Игман-планина, него су врло благих страна, а одликују се својом множином. Има их много, већином су малени, плећати и за се издвојени. Нигдје нема оштрих, шиљатих врхова, ни јако стрмих страна, а нема ни узаних и дубоких долина, него су све широке, и низ сваку тече обично по који мали поточић. Нигдје овуда нема гола крша, него је све покривено хумусом и узираћено или је покривено ситном бјелогорицом. Од већих брда и висова да овдје поменемо: *Баталово Брдо* (934 м.) које се пружа од ријеке Зујевине према Кобиљој Глави, у правцу Ј.С., које је уједно међа овога краја према Хаџићима; затим *Кобиља Глава* (625), преко које прелази пут Сарајево - Кисељак, одакле се одмах спушта у до Лепенице. Други су висови: *Велике Њиве* (933), *Трешњица* (836) више Веле, и више Црнотине: *Матијашево Брдо* (875), *Тјепавац* (669) и *Пињино Брдо* (733). Ово су све већи погранични брежуљци овога краја. Од

осталих да споменемо: *Осој* (787), *Виноград* (591), *Црквине* (586), *Дебела Коса* (570) и *Виње* (570). Ови су брежуљци заузели сав простор од поља до самог гребена, згодан за обрађивање, те је на њему настало много села, као: цијела Раковица, Осијек и Црнотина.

Брда између дола Босне и дола Миљацке, у колико спадају у овај крај, истих су особина као и брда између дола Зујевине и Босне. Врло су таласаста, са више омањих и већих брежуљака. Сва су узиραћена или обрасла бјелогорицом. Крша нема нигдје. Нијесу сувише висока, али имају и прилично стрмих страна, а чине сама за се као неку цјелину, јер их за остала брда, огранке Озрен-планине, која се за њиховим леђима одмах дижу до приличне висине веже једино једно омање седло звано Кобиља Глава. Иначе су од њих сасвим растављена долом потока Сушице и долом Вогоште. Од висова да поменемо: *Градац* (682), *Жуч* (849), *Огрлић* (878), *Хум* (820) и *Арнаутку* (702).

Још имамо споменути брда која граниче са Сарајевским Пољем од дола Миљацке до дола Жељезнице. Сва су ова брда огранци Јахорине. Ту је прво високи и стрми *Требевић* (1629 м.), који се својим гребеном пружа од J.И. ка С.З. и спушта према Пољу, у коме се сасвим дубоко губе два последња његова огранка, растављена долом потока Добриње, који извире под самим подножјем Требевића. Први се огранак, наставак самог гребена Требевића, пружа низ лијеву обалу Миљацке, прво под именом Дебело Брдо, па Вратца и, напошљетку, Мојмило до села Нећарића, гдје се сасвим завршује. Највиши је врх на овом огранку *Богошевица* (670). Други се мањи огранак одваја од подножја Требевића и пружа лијевом обалом Добриње под именом Павловац, па Врањеш до села Добриње, гдје се завршује. Још се у Поље увалио и један огранак саме Јахорине, звани *Младичка Брда*, чији је највиши врх, *Ко-*

биље Брдо (867), одмах више Кобиљ-Дола, ондје гдје се одваја од Јахорине. Завршује се дубоко у Пољу више села Которца стрменитим и кршевитим висом *Илињачом* (755). Она дијели Младичка Брда од огранака Требевића до Касидолског Потока, а од Игмана до ријеке Жељезнице. И ова су сва брда, у колико спадају у овдје описани крај, шумовита, али има и крша, више него и на Игману. Тако преобладује крш у Младичким Брдима с оне стране над долом Жељезнице. Кршевит је и вис Илињача, а тако и подножје Требевића више села Миљевића и Топлика. Према врху Требевића крш сасвим и превлађује, тако да му је читава јужна страна од врха па до више села готово сама голијет. У колико има шуме бјелогорица је и малена. Но зато има сасвим у близини велике и старе шуме, црногорице и бјелогорице, која се сад јако сијече и у њој сељани подмирују своје потребе.

Воде. — Сарајевско је Поље испрекрштано ријекама и потоцима који му њиве и ливаде мјестимице натапају и ђноје, а мјестимице сносе и поткопавају. Највећа је ријека *Босна* која извире на југозападној страни Сарајевског Поља под Игман-планином, тече сјеверу испод Врела-Босне, између њива врело босанских, лужањских, осјечких, доглодских до Црнотине. Ту скреће на СЈ.-И. испод Црнотине и дијели ову од Црнотинског и Забрђанског Поља до Двора, гдје се губи у Прибоју између Граца и Кривоглаваца. Притоčице Босне с десне су: поток *Борим* који извире ниже Врутака и утјече крај друма ниже села у Босну. Друга је притока *Вечерица* која извире у Ласици и тече кроза села: Расницу, Коваче, Главогодину и Врутачка Поља, у дну којих утјече у Босну. У Вечерицу утјече Мала Вечерица која извире у Главогодини, тече кроза село Баћево и у Врутачком Пољу утјече у Велику Вечерицу.

Притока Босне још је *Букулаш* који извире у Баћеву и у Босну утјече више конака.

Ријека Жељезница извире под Јахорином, долази испод Крупца, тече кроз Војковиће и Поље Грличко, Ласичко, Которачко, Бутмирско крај Илиџе и отеских и лужанских њива и утјече у Босну код села Карамусића. Приточица је Жељезници у Пољу с лијеве стране поток Слапњача или, како је неки зову, Касидолска Вода којој је извор у Касидолима. Долази из кобиљских долина, протјече кроз Кобиљдолско и Младичко Поље, Которац, ниже кога се раздваја на два крака, од којих један тече кроза село Бутмир, а други јужно од села, па се састају под селом и утјечу у Жељезницу више Илиџе.

Ријека *Добриња* извире у Топлику и тече кроз Топлик, Лукавицу, Добрињу, Нећариће, Горњи Ступ, Дојњи Ступ и Отес и утјече у Босну ниже Доглода. Ова се речица у селу Лукавици зове Лукавица, а од села Добриње до ушћа у Босну зове се Добриња. С десне је стране приточица Добрињи миљевићски поток *Лукавац* који извире у врх Миљевића, протјече кроз Миљевиће и један дио Лукавице и утјече у Добрињу више села Добриње.

Миљацка тече од Сарајева кроза села махале Доца, затим између Али-пашина Поља и поља баћевских и бријешћанских, изнад Доглода, гдје утјече у Босну. Миљацки су приточице с лијеве стране: поток *Ковачићи* који утјече више Грбавице и Поток испод Бријеста који тече између Расна и Шврακина Села и утјече код Ченгића конака. С десне су јој стране притоке: поток Буча који потјече од извора у странама Хума и Орлића и тече долином између њих кроз Долац и утјече у Миљацку код Великих Дрвета. Затим поток *Сушица* дијели Сарајево од села Пофалића и утјече више ице; *Бољаков Поток* који извире у Бољацима и

утјече ниже овог код Алипашина Моста; *Раиловачки Поток*, чији је извор у страни села Раиловца, а тече низ Бачичко Поље и утјече ниже села Бачића.

Још с десне стране утјечу у Босну поток *Лепеница* који потиче испод Жучи, тече кроза Забрђе и утјече према Рељеву у дну Забрђског Поља, и ријека *Вогошта* која потјече од Скакавца и дијели села Вогошту и Угоско, утјече на Прибоју Босне. — Вогошти су приточице у опсегу ове области потоци Удљиковац, Хотоњ и Обровац.

Лијеве су приточице Босни: *Шћавац* који извире у њивама ниже Врела Босне и утјече код босанске ћуприје. Затим ријека *Зујевина* која тече источно од села Блажуја па се више Слатине дијели на два крака, од којих један тече кроза Слатину изнад Пашиних Тукова и утјече више Карамусића, а други тече поврх Слатине крај Пашинице куле кроза село Осијек и утјече ниже овог у Босну. Зујевини су приточице: поток Раковица који тече испод Рогачића и утјече у Блажујском Пољу; поток *Вреоца* који извире под Вучинама и утјече одмах ниже главног друма; Поток *Касидолски* који тече кроз Касидоле и утјече у пољу ниже села. Друге су притоке Босни: *Поток Тришевињски* који тече кроз Бутињско Поље из Страна Виноградских и утјече у дну поља у Босну. *Поток Мртвица* који тече између Михаиловића и Бојника и утјече у дну Бутињског Поља. Поток бјелуговићски *Камењача* који тече из Ахатовића испод Бјелуговића и утјече ниже ових у Босну. *Поток Рељевски* који потјече из страна рељевских, тече кроз Рељево и утјече ниже села у Босну. *Поток Речички* који долази из села Речице, тече покрај богословије и утјече ниже кућа заводских.

Ријека Босна на извору буде јака у прољеће кад се сњегови топе на планини Игману, гдје вода понире и долази на изворе испод Игмана. У даљем току надо-

лази и бива јака кад набујају и придођу њене приточице. Кад је, како се вели, Босна велика прекрили све Бутињско Поље, па се изљева и по пољима испод Доглода, Црнотине, Рељева и Забрђа. При надолажењу Босна поткопава обале и мијења ток, због чега су многе аде око њена корита од босанске ћуприје до под Рељево. Гдје се излије и лежи ту наноси наплавак и гноји земљу.

Миљацка и Добриња мало су бржег тока. Надолазе из брда за доба великих киша и у прољеће кад се сњегови топе. Миљацка такође носи обале и мијења корито, али гдје се излије ту натапа и гноји. Добриња, пак, слабо мијења корито, а гдје се излије сноси земљу.

Најваловитије су Жељезница и Зујевина које долазе из великих брда, примају у се валовите потоке док наступе у Сарајевско Поље и кад у јесен или прољеће надођу излију се и сносе околне њиве и ливаде. С тога им је корито врло широко и пјесковито са шљунком, а на многим су мјестима због тога њиве и ливаде пјесковите.

Поток Вечерица такође надолази кад се топе сњегови у Игман-планини, али не сноси њиве него се изљева по пољима око корита и гноји их.

Остали мањи потоци надолазе кад су велике кише, иначе нијесу јаки и многи од њих љети кад су суше сасвим пресуше и само се по кориту познају. Ковачићки Поток, Лепеница и Врела имају јаке изворе и никад не пресушују, јер им је и уток близу извора. Шћавац међутим надолази кад су највеће суше, а кад су свуда поводни онда је најмањи. Чим Шћавац за вријеме суша почне опадати сељаци тврдо вјерују да ће наступити кише и велики поводњи.

Осим ових ријека и потока Сарајевско Поље, према другим крајевима сарајевске околине, има и доста изворске воде. Највише је извора по брежуљцима и стра-

нама око равнице Сарајевског Поља, затим по селима испод Игман-планине и у неким селима по равници. У селима гдје нема извора имају ископани бунарови са изворском водом.

II. Насеља.

1. Положај села.

Већина села овога краја или је сасвим у страни или сасвим у равници. Само се неколика села пружају уз ријечне долине, а неколика су једним дијелом у равни, а другим у страни.

Села у страни развила су се већином по странама брда која са сјевера окружују Поље, особито у црнотинском крају који се над Пољем постепено уздиже и који је пун брежуљака с благим косама, растављених долинама малих, али уз велике кише врло валовитих поточића, који се од својих врела спуштају у Поље и теку у ријеку Босну. Села по косама и странама ових брежуљака сва су у присоју, а куће су увијек на видним и одабраним мјестима, тако да се од њих види све Поље, прошарано селима и ријекама. Села су растављена једно од другог већином долинама ових поточића или шумом, а на многим су мјестима куће једног готово измијешане с кућама другог села. У неким од ових села у страни, и то која су близу Поља, као у: Којнику, Михајловићима, Бјелуговићима, Доброшевићима, Ахатовићима и Рељеву, и ово су им најродније њиве. Многа су од ових села насељена на крчевинама, и то нека сасвим скоро, као она с десне стране Миљацке по Витковцу, Романовићима, Соколини, Хујића Гају и Хотоњу, а у некима су у пошљедње доба отворени нови чифлуци све на крчевинама. Воду у овим селима пију већином са извора којих има на сваком крају, ријетко из бунарова. Висина је ових

села 5—800 м. над морем. Највиша је Вела, на висини од 938 м., и једино на њој не може да приспијева проха и кукуруз.

Друга су села сасвим у равни, у Пољу, већином близу или покрај ријека које пољем теку. Ова се села, гледана са висине, одмах познају по многим баштама око кућа, те се и у том прилично разликују од села у страни, јер се ова познају по већим дијеловима искрчене и обрађене земље, а она у равни по многом дрвећу и зеленилу у средини обрађених њива. Једна су од ових села у равници, али одмах на подножју брда, као она испод Игмана, а због воде и испаше. Врела на подножју брда има више, а испаше су по странама брда, тако да могу марву одмах из села одбити, а да је не морају чувати (Игман). Друга су, због удаљености зирата од брда, насељена сасвим у равни. А ради воде обично се налазе близу или покрај ријека које Пољем теку, и то на згодним мјестима, да их ријека не би плавила кад придође, као: Нећарићи и Добриња. Трећа су она села чије се оранице налазе око ријека које јако могу надоћи и које руше обалу, због чега су села удаљена од ријека и налазе се сасвим у пољу, као: Доглоди, или се својом дужином преко ријеке пружају, као: Отес, која каткад, уз велике кише, поплави вода. У овим се селима већином пије вода из бунара, а у Доглодима и Барама искључиво. Како све ријеке које теку Сарајевским Пољем долазе из планинских крајева, то могу јако надоћи, те су њиве ових села изложене јаким поплавама. За вријеме ових поплава читави крајеви огрезну у води и једне ријеке сносе обалу и на њиве наносе пијесак, те их кваре, а друге, као: Миљацка и Босна наносе на њиве муљ који их гноји и родност им повећава. Висина је ових села 490—530 м. над морем.

Имају још неколика села уз ријечне долине. Већи и бољи дио земље за обрађивање у овим селима је у долу, мањи и слабији у страни. Пошто су стране прилично стрме, те би љетину било тешко из дола у страну извлачити, а пошто многи из ових села имају њива и у Пољу, то су куће начињене све у долу или су само мало у страну изнесене, ради сваке сигурности. Овака су села у Забрђу, а најлепше је село Карачићи.

Имају још 2—3 села у којих је један дио сеоских кућа у равни, а други у страни. Први дио има све особине села у равни, а други села у страни.

2. Економске прилике.

Земље у Сарајевском Пољу већином су чифлучке и беглучке. Њих обрађују сељаци као *кмети* (чифчије) *под хак* или као *кесимџије* под *кесим* (закуп) или као *приорачи* по уговору. Од православних и католика имају само неколике породице по појединим селима које су своје чифлуке искупиле. Муслиманске, пак, породице, без малог изузетка, имају своје властите земље, на којима сједе и које обрађују. Тај мали изузетак чине досељеници из других крајева који живе на чифлучким земљама и дају хак, као год православни и римокатолици.

Муслиманским је сељацима земља, како они кажу, старевина, још „од фета“ (освојења Босне). Чифлучке, пак, и беглучке земље припадају наследницима: Фазли-Пашића, Мустај-паше Бабића, Глођа, Халилбашића, Свраа, Златаревића, Џенетића, Џинића, Мехремића, Машића, Касумовића, Софтића, Узунића, Ђурчића, Тефтедаревића, Расница, Ченгића, Капетановића и других моћних породица које су играле врло важну улогу у у Босни за владе ајана и капетана, мула и кадија. Према причању претци ових породица ову су земљу добили нешто од Султана, нешто су сами отели и из свијетске

мере притисли. У народу има много прича о томе како су Фазли-паша и Мустај-паша отимали земље од сеоских муслимана и других власника који се с њима нијесу могли бочити. Има прича и о другим агама и беговима који су се кавжили и крвили између себе, отимајући земљу један од другог. Нарочито је сачувано предање о расправама између Паше Кукавице и Халилбашића, Омарије и Софтића, Башића и Тураније, Глође и Ценетића о земљама и кметима. Према народном предању, дакле, при заузимању земаља играло је право јачега, с чиме се слажу и писци који су се овим бавили, као Гилфердинг и Башагић[1]). Истим су начином земље прелазиле у муслиманске руке послије пропасти Краљевине, као год у Србији и другим крајевима Босне и Херцеговине, као што су то већ изложили Ст. Новаковић[2]), Гилфердинг[3]), Холечек[4]) и Мркоњић[5]).

Од времена Омер-паше почела је постепено ишчезавати отимачина приватних земаља. Дотадањи силници, осјетивши моћ државних закона, више се нијесу усуђивали изнуђавати од слабијег да им земљу да под видом продаје уз врло незнатну цијену, као што су до тада чинили. Још су мање смјели земљу отимати. Ограничили су се на сеоске мере и испаше, за шта су упо-

[1]) Гилфердинг пише: „Капетани су самовољно присвајали велике про сторе земаља, били су неограничени господари у својим нахијама и нису слушали султана, а још мање паше.“ А на другом мјесту износи читаву историју о зулумима и отимачини Фазли-паше, Мустај-паше и других. — Гилфердинг, Боснија и Херцеговина, стр. 305, 405—465.

Башагић опет вели: „Све до ова доба (1859.) живот, имање и поштење овисило је о вољи јачих паша и великаша, који су течајем времена починили на своју руку небројена уморства, прогонства и отимачине.“ — Башагић, Упуство у историју Босне, стр. 153—155.

[2]) Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници. — Глас I. Срп. Краљевске Академије.

[3]) Гилфердинг, Боснија и Херцеговина III, 405—455.

[4]) Холечек, Босна и Херцеговина за вријеме окупације.

[5]) П. Мркоњић, Средње Полимље и Потарје. — Насеља Српских Земаља, књ. I.

тријебили кмете. Гдје год би кмет у планини или на мери око чифлука запињао тор и изгонио стоку на љетиште, његов би ага одмах тај комад земље притискао, искрчио и присвојио. И на тај су начин аге у новије доба чифлуке шириле.

О односима ага и кметова прије закона од 14. сефера 1276. (12. септембра 1859.) и о томе шта је дало повода Порти да тај закон изда опширно су писали Гилфердинг и Холечек, а добрим дијелом истакао је то и П. Мркоњић у свом опису Полимља и Потарја. Овамошњи, пак, народ о томе прича да је до 1840. год. био обичај у селима сарајевске околице да кмети дају агама хак према погодби коју учине при насељавању на чифлук. Према томе неки су давали третину, неки петину, а неки седмину и уз то, по потреби, агама кулучили. Аге су опет давале кметима сјемена, волове и коње за вршидбу. Од 1840. до 1848. год. односи између ага и кметова знатно су се погоршали. Аге су тражиле да им кмети који имају своја сјемена, волове и коње дају од жита третину, а од сијена половину, а којима аге дају сјеме, волове и коње да и од жита дају половину. Овај насилнички намет на кметове створили су Фазли-паша Шерифовић и Мустај-паша Бабић, помоћу султанова везира Тахир-паше, 1848. год. Од те године нијесу престајале тужбе кметова противу зулумћара све до год. 1859. Чак је год. 1850. ишао тога ради у Цариград Митар Матић, кмет Фазли-паше из Нећарића, али је издао сељаке, рекавши, по наговору свога паше, пред Портом: „Нама је добро; таљизи су нам од срме, а шпице од злата."

Због овога гложења ага и кметова издат је закон од 14. сефера 1276 (14. септембра 1759.)[1]) Овим је за-

[1]) Члан први овога закона гласи: „у санџаку сарајевском, у коме влада већином систем третине, а на мало мјеста и систем половине остају у кријепости аграрни односи који од старине постоје између земљовласника и

коном узакоњено оно чему су кмети морали подлећи под притиском зулума и силе паша Шерифовића и Бабића, а не што су добром вољом примили. Сила тадањих прилика привикла је кмете да им се суди по томе закону кад се с агама туже.

кметова. Само на оним мјестима гдје влада систем третине и гдје је, по садањем обичају, половина воћа припадала аги, мора се у будућности аги једна третина воћа давати, а друге двије третине остају кмету. Прављење нових и поправљање покварених кметовских кућа, као и осталих зграда, морају увијек аге вршити. Само зграде које су начинили кмети и које су њихово власништво, док се год не замијене новим и у колико се међутим покаже потреба поправки морају кмети оправљати. Као и до сада тако је и у будуће агама најстрожије забрањено да им кмети мање или веће кулуке раде бесплатно. Што се тиче количине хака оних кметовских добара с којих се по обичају даје половина хака не може се допустити промјена уговорених аграрних одношаја, али ипак и код ових, одредбе у погледу зграда и забране бесплатног кулука, вриједе на исти начин, као и код добара са системом третине."

У члану седмом овога закона узакоњено је: „Како је напријед код појединих санџака споменуто имају у будућности свагда аге како правити тако и поправљати покварене чифлучке зграде. Ако кмет хоће да остави чифлук, па да иде на други, тада мора област зграде које је он о свом трошку начинио процијенити (позвавши људе који се у томе разумијевују) и ага мора процијењену вриједност кмету исплатити."

У члану осмом узакоњено је: „Аге нијесу власне дизати кметове са чифлука у свако њима повољно вријеме. Само ако кмет занемарује обрађивати чифлука и без законитог основа обрађивање напушта тако да ага буде лишен свога дохотка с чифлука или ако он на који други начин проузрочи аги штету или се без важна основа противи дати аги припадајући дио, или, укратко, ако ради противно одредбама уговора склопљеног између њих, те се ага код области на то потужи, то ће област, пошто то извиди и са пуноважним се доказима о истинитости представљенога стања ствари освједочи, и ако поправак кмета није могућ, истога са дотичног чифлука одстранити. Кмети који својевољно хоће чифлук на коме се налазе да напусте морају своју намјеру по свршетку вршидбе аги пријавити. Кмет који без праводобног отказа неки чифлук у невријеме напушта биће од области задржан у накнаду штете тиме аги нанесене.

У члану 9. узакоњено је: „Аге не смију никако износ свога дијела са чифлука давати под закуп."

У члану 10. узакоњено је: „Обичај агински кад изађу на своје чифлуке да удаљују своје кмете из њихових кућа, да би сами у њима становали, као и узус да их бесплатно издржавају док су на чифлуцима, у будућности се строго забрањује."

У закону, пак, од 7. рамазана 1274. год. узакоњено је: „да кмет има право првокупње чифлука на коме стоји и који обрађује у року од једне године.

Међутим и послије тога закона постојали су између већине ага и кметова засебни уговори.[1]) Прича се да су и послије тога закона кмети који су имали своје коње, волове и сјемена давали агама, у име хака, од жита и воћа третину, и то пошто из жита најприје изваде своја сјемена и десетину. Од поврћа нијесу давали ништа,

[1]) Имамо у рукама један овакав уговор закључен 4. јуна 1860. год. у Високом. Уговор је написан српски и турски на листу грубе хартије, великом 65/40 см. Ово је био званичан формулар за уговор ове врсте. При врху је штампано: „Особитна листа по находку стављена нaћина међу чифлук-сахибијама и ћифчијамааради висања уговорни(х) сенета̂ издајући се брез плаће којом има се сложно пописати (?) скупа и с двију (?) страна допадајући начин у будућности ништа не одлучено.“ Сам уговор гласи:

„Ја царско-турски подајник по имену Никола Самарџић и земљообрадитељ у кадилуку високкому, селу Кралупима, на ћ(и)тлуку Вејсил-аге Хаџиомеровића, Сали-аге сина, коме предлежи једна кућа земље, на којој ја ка ћивћија са својом фамилијом стојим на доданашњи текући нaћин, као на примјер: сјеме и волови и зграде која се око њива и ћаирева ограђује, то јест казати ћивћији што принадлежи, као: кошење и сијање и са својим воловима орање и на њиве тор и ђубре изношење и вршидбу и као башће подизање, то се ја на све обвезујем да ћу по гласу овога контрата извршити. И сва споменута земља какогод буде могућна род давати, да ја исти онај сваки род у свому времену извршим и никакву штету не пренесем у којој кући стојим са свим другим зградама и припадајућем забрану без нужде никакву шкоду нити зијан приносити. И у време жетве што буде хасулата од истога пошто се извади десетина без да би се сјеме вадило од свега трећи тал горепоменутоме Вејсил-аги да дадем, а два тала са свом сламом мени да остану. И сада по уредби светлога цара која је издата напримјер и у башћама што роди воћа и другога поврћа, пошто се извади десетина, опет трећи тал горепоменутом аги а мени два. И сијено на пола да разделимо. И све споменуте хакове, без да би(х) ишта сакрио, у свому времену да издајем и без времена ћитлук да не оставим. У случају, пак, ако би хотио оставити то онда у време вршидбе да морам јавити и драговољно изаћи. На то се ја све обвезујем.

Даклен ја, испред Вејсилаге претјажатеља, ја сам управитељ истога ћитлука Сали-ага Хаџиомеровић, отац горепоменутога дјетета. По гласу овога контрата овај споменути ћитлук као што је потребно кад се буде обрађивао и по више споменутим уговорима од жита и башћа и поврћа третину, од сијена половину на мој тал без окрњавања сваке године издавати, и у милћевима и земљи и хасулату никакве штете кад не буде пренешено, даклен под овијем уговором, на мој споменути ћитлук са свим заузимајућим стварима више назначеному Николи Самарџићу на израђивање дадох и у истом ћитлуку налазећи се земље и све зграде као моја непокретна добра. У случају потребе какву зграду наново или ти поправљање трошкови, ко и до сада, од моје стране да буду а не од ћивћије. И под забраном (!) налазећи се и до данас извршујући беззлатежно као зоб, јело и друге потребе од њега да потражујем. И спом

него су, мјесто тога, морали на својим колима дизати агинско жито и гонити у Сарајево или хамбару гдје му овај буде. Од сијена су давали агама половину, а од отава, слама и стрмнина аге нијесу узимале ништа. Са крчевина које су аге крчиле у чифлуку или у мери о своме трошку кмети су давали агама хак прве године, а са крчевина које су кмети крчили о своме трошку давали су агама хак четврте године. Кмети који нијесу имали својих волова и сјемена понајвише су Пољски Шокци[1]) из Далмације, који су се насељавали на чифлуке с уговором да им аге дају сјемена, волове, коње и тежачко ратило (нарочито житна кола), а да им они за то дају од жита половину, а за остале дохотке уговарали су као и они што дају третину.

Од тога доба па све до окупације кмети су са агама „прекидали хак“, тј. погодили би се ђутуре, колико ће кмет да даје аги кога жита, воћа и сијена или би аге одлагале свој хак у житу док још није овршено у пластовима и границама и кмет је морао оно што је ага себи одложио овријећи и аги предати, па колико му западне. Сијена су обично дијелили у котаревима. А бивало је и тога да је ага и собом излазио на гувно или је слао субашу који би сједио на гувну док севрше и одмах, пошто изваде сјемена и десетину, хак

нути ћивћија кад буде поступно по уговору контрата онда да му не могу ништа рећи. И на то уговор склапамо да и за данас ако би буди која страна против овога уговора поступила онда треба да трпи што га од стране суда постигне и на то овај контрат са знањем хуђумета и са нашим муровима и подписима потврдивши један другому дадасмо.

у Високому, 4. јунија, 1860.

(Турски потпис чифлук-сахибије)
Ја понизни слога (!) Никола Самарџић.“

Уговор је писан старим правописом и без икаквих знакова интерпункције.

[1]) Католике у Пољу зову наши често Пољским Шокцима, за разлику од других.

примао. У погледу прављења кметовских зграда свуда је важио закон сеферски, а тако и у погледу дизања кмета и напуштања чифлука важили су прописи истога закона.[1]) И поред свију ових неповољних погодаба по кметове бивало је примјера да су кмети код неких ага становали на једном чифлуку по 50 и 300 година. Али има доста примјера да су кмети код својих ага налазили у невољи помоћи и заштите. Акс би који члан задруге учинио какво кривично дјело или био некоме дужан, те би га власт затворила, требало је само домаћину и домаћици сићи у авлију агину с едијом-пешкешом милости и замолити му се за помоћ, па је затворени одмах био пуштен. Ако су кмету ухваћени коњи под коморе кмет би само сишао аги и замолио би му се да их пусти, па су одмах били пуштени. И данас народ с најљепшом успоменом спомиње Омарију, Старог Узунију, Соколовића који су, по молби својих кмета, и друге штитили и чували. Даље, ако је

[1]) Аге које имају више чифлука имају у селима гдје су им чифлуци и своје куле или чардаке, а неки, као: Шерифовићи, Бабићи, Мехремићи, Сврзе и Халилбашићи имају куле и чардаке у више села. Има примјера да ага ако има само 1 чифлук има на њему поред кметске куће и свој чардак. Уз куле и чардаке имају аге и своје башче, ливаде и њиве, и то су увјек најбоље земље у чифлуку. Ово су *беглуци* које аге обрађуіу за свој рачун са надничарима, а по највише мобом кметовских задруга. Беглука има из новијег доба, о којима ће даље бити говора. Кад приспије љетина, нарочито кад сазри воће и буде веченака и тикава излазе аге с породицом на чифлуке у своје куле и чардаке, и остају у њима док се љетина прибере и оврше, односно док приме и у хамбар саспу свој хак од жита. Гдје не излази ага шаље субашу који остаје на чифлуку док не прими и у хамбар и салаш саспе или агинској кући не опреми прибрани хак. Аге које имају своје хамбарове и салаше крај кула и чардака излазе у прољеће кад се дијели жито за сјемена и млате кукурузи или шаљу субаше. Који су ловци излазе и кад је доба лову на зечеве, дивље патке, гуске и т. д. За све вријеме док су аге с породицама или њихове субаше у изодним кућама кмети их послужују бесплатно, носе им воду, догоне дрва, иду с њима у лов и т. д. А жене кметице онима који немају слушкиња пеку хљеб, пите, погаче, музу краве и чине остали „измет“ (послугу), а кад су мушки сами још им готове и јело. Још је старински обичај да кметице силазе агама „у авлију“ (тако се обично каже за агинску кућу) други дан Божића с плећком заоблицом и још каквим пешкешом и други дан Васкрса са сепетом шарених јаја.

кмету требало новаца да ожени кога из задруге, да прослави крсно име, да купи стоке, добра вола, хране стоци и т. д., код многих је ага била кеса отворена кмету за зајам без интереса. Код многих опет ага који су радили с бакалском робом кмети су били редовне муштерије с причеком до новине или док што хајвана ухрани и прода. Једно је само остало што је кмете па и неке аге узнемиравало што су неке силније аге, силом своје власти, приморавали поједине ваљаније и задружније кмете омањих и незнатних ага да се селе на њихове чифлуке, због чега је било чешћег сељакања с чифлука на чифлук.

Овакве односе ага и кметова у Сарајевском Пољу затекла је окупациона управа, којој је Берлинским Конгресом повјерено да среди аграрне прилике у Босни и Херцеговини. Од тога су доба настале за нашега сељака сасвим друге прилике. И ако је окупациона управа примила закон од 14. сефера да јој буде подлога за решавање аграрних спорова до ријешења тога питања у опште у многоме је од тога закона одступила. Какви су је разлози у томе руководили ми овдје нећемо истицати, али ћемо да наведемо неколико примјера који ће доказати да је због тога одступања стање кметова кроз ових 26 година погоршано. На првом мјесту данас читава села оскудијевају у кметовској земљи. Многе су земље одузете сељанима које су они као кмети обрађивали. Сељацима села Пофалића одузете су најбоље њиве за војничке касарне и државну жељезницу, а није им за то дата друга земља или каква накнада у новцу. Тако су исто многе земље одузете сељацима у Бутмиру, Которцу, Лужанима и Блажују уз врло незнатну оштету, те данас ти сељани који су имали најбоље чифлуке и добро стајали једва животаре. Данас се дижу кмети са чифлука, на којима су им задруге без прекида по 200 и више година стајале (Кнежевић

на Кромољу и Моћевић на Пољанима и други) само зато што су се, због прираста, морали подијелити, или што, због сиромаштва, нијесу могли расијати једне године све њиве, или што су неку њиву пустили да се, по обичају, одмори, да прележи. Подметањем сличних узрока данас се на доста мјеста од кмета одузимају најбоље њиве, ливаде и башче и претварају у беглуке, па их аге обрађују за свој рачун или их дају странцима под закуп. Кметима се праве сметње при откупљивању чифлука и даје им се рока, мјесто године, само 6 мјесеци. Од окупације слабо има прекидања, одлагања и тога да ага или субаша на гувну узимају хак. Двије трећине кмета даје хак по десетинској процјени, а каква је десетинска процјена већ је довољно познато.[1]) Има доста примјера да кмети, док плате десетину и даду по десетини третину, остану без зрна жита у кући, те морају да продају марву или да иду под надницу да чељад прехране. Од тада аге не дају кметима вадити сјемена, узимају хак и од почињака, узимају половину од воћа, чак и од оних башчи које су кмети садили. Многе аге не дају кметима гајити отаву, јер иначе траже и од тога хак. Многи узимају половицу од свега жита, слама и пљеве. Кметима којима су некад давали по 1000 ока сјемена данас дају по 600 ока. Од тада аге не плаћају кметима зграда које ови по потреби начине кад их с чифлука дижу. Не праве кметима нужних зграда, него кмети живе по кљетарама и у мему. Или ако их и праве кмети морају да о свом трошку довуку јапију, камен, креч, да хране мајсторе и бесплатно иргатују док се грађња доврши. А што је нај-

[1]) До окупације десетину су сељаци давали у натури. Окупациона управа одредила је да се десетина плаћа у новцу. Десетину пописују десетари, за што им се плаћа 4% од уписане своте. На процјену десетине утиче власт, ради што већег пореза, аге ради што већег хака, а и десетари је скупље дупло процјењују ради свога што већег постотка.

главније, од окупације аге не дају чифлука под хак са кметским правима, него их, чим кога кмета дигну, чим се који сам одсели, или му изумру мушки чланови, окрећу у беглук и дају под кесим од године до године или на пола приорачима и страним колонистима. Ово је узрок што се од окупације не насељавају више у овом крају Херцеговци, Црногорци и Старовлашани, него колонисте из Аустро-Угарске. Многе задруге, које су се издијелиле, подијелиле су кућу и чифлук, и, ако је ага бољи, живе тако подијељени у једној кући, а ако није, он их тужи и користиће се тим што ови не могу да нађу чифлук на који би се могли једни одселити, те избацује све и чифлучку земљу претвара у беглук. Кесим се узима по простору земље и усјева, од 15 до 150 фор. годишње. Приорачи узимају земљу с уговором да је узору са својим воловима, засију својим сјеменима и да дају агама са њих половицу жита, сламе и пљеве. И у једној и у другој прилици дешава се година кад сељаци не могу да изваде ни своја сјемена, а камо ли да плате кесим или да наплате свој труд. А има примјера да земљовласници кад ови узету земљу уреде и нагноје од њих одузимају и другом дају или подижу цијену кесиму.

Оваки аграрни односи пропаст су за сељака и ако овако остане дочекаћемо у низу неколико година, да ће кметовски систем на овај начин сасвим пропасти, чифлуци се претворити у беглуке, а кметови постати бесправни и изложени вјечитом сељакању, да нигдје куће не закуће.

3. Тип села.

Појам о селу. — По административној подјели најмања је јединица *махала*, на челу које је кнез, ако су у селу хришћани, или муктар, ако су муслимани, или и један и други, ако је становништво мјешовито. Више

махала чине *џемат*, коме је на челу џематбаша, коме су потчињени сви кнезови и муктари. Од окупације службено се мјесто џемат употребљава назив *опћина*, али народ употребљава стари назив.

Народ међутим зна за још мање јединице у насељима, а то су *села*. *Селом се зове свака група кућа, без обзира на број (1—30), издвојена од осталих, и са засебним именом*. Кад, на примјер, ага полази на свој чифлук на љетиште, па био он на осами и са једном кућом или у групи у којој има и до 30 кућа, каже: „Идем на моје село“, додајући име мјеста на коме му му је чифлук. Швракино Село са 5 кућа исто је тако село као и Бутмир са 38 кућа. Само што Бутмир чини сам за себе и једну махалу, док Швракино Село, као много мање, заједно с другим селима чини једну махалу. Ако, пак, једна група кућа нема нарочитог имена, већ се зове именом оближње какве групе, онда није село за себе, него чини једно село заједно с групом кућа чије име носи, и ако су раздвојене.

Поред овог ужег има и шири појам овога назива. Тако често пута више малих оближњих села називају једним именом, именом најстаријег од њих, сматрајући при том сва та села једним селом. Кад се у близини једне старије групе кућа, једног старијег села, чије је име познато и у удаљенијим крајевима, развију још неколике групе кућа са засебним именима, дакле, неколика нова мала села, онда се њихово име чује само у оближњој околини, док се у удаљенијим крајевима и та нова села зову именом најстарије групе, најстаријег села. Тако се, на примјер, село Двор, као село ширег појма, састоји из 3 села ужега појма: Двора (4 к.), Догрића (1) и Грачких Страна (5 к.), од којих је најстарије Двор. Тако ће, на примјер, у Сарајеву рећи за сељака из села Грачких Страна да је из села Двора. Села ширег значења у већини случајева чине за се

једну махалу, и махале се зову њиховим именом, ка Которац, Кобиљ-До, Расница, Војковићи и многа друг У посебном дијелу у опису ових села често је пут због тога, израз махала замијењен изразом село. Ал има махала које се састоје и од више села са шири значењем, на примјер махала Долац, као и то да м хала не обухвата читаво једно село, него га дијел Тако махали Топлику припада један дио кућа села Т лаве, а други дио који је с друге стране улице пр пада махали Козаревићима. Ово је настало још кад појединци закупљивали од државе десетину. Закупил би у селу најбогатије куће и оне би, на тај начи постале једна махала. Друге би закупио други саме се или са другим селом у близини, и тако су оне пр пале другој махали. А често су и аге које су имале једном селу више кућа тражиле да њихове куће чи за се махалу и на тај су се начин куће истога се дијелиле на 2 махале.

Сем села народ зна још и за *крајеве*. Назив кр развија се онде гдје је више села једнаких по пол жају одвојено од осталих, и чине за се једну цјелин Такви су крајеви Црнотина и Забрђе. Црнотином зове сва присојна страна брда која се благо дижу сјеверном крају Поља, од подножја до највишег врха. Црнотини има десетак села, по положају врло сличн од осталих села сасвим растављених, тако да чине јед цјелину. Села забрђског краја уз дубоку су долину Л пенице и тако исто су једнаког положаја и сасвим од јељена од других села. У селима у једном крају не развијених села са ширим значењем, него обично, мјес тога употребљују назив крај и кажу: „Ја сам из Црн тине“ или „Ја сам из црнотинског краја“.

Тип села. — Како су села Сарајевског Поља ра лична по положају то су различна и по типу. Се (подразумијева се шире значење) по странама разб

јеног су типа, а села у равни обично су са кућама поређаним у низ око једне улице или ријеке и више нагињу збијеним селима. Имају и два села сасвим по варошки збијена око улице, са кућама готово наслоњеним једна на другу. А има много села која чине прелазе између ових типова.

Разбијеног су типа у главном села по странама, и што је село новије, то је разбијеније. Ипак ова села нису тако разбијена као што има разбијених села у планинским крајевима, као око Романије. Између кућа по овим селима растојање је по 50, 100, 200, 500 м., а гдје-гдје и 1—1$^1/_2$ км. Имања су у овим селима груписана, из чега се види да су настала на крчевинама, јер кад ко почне да крчи за чифлук искрчи на једном мјесту колико му је потребно. Куће су обично прављене у средини или крај зирата, на мјестима која су ближе води и заклоњена од вјетра. Пази се и да буде близу шуме ради згодног испуста за марву која се у овим селима више гаји. Још се пази да кућа буде на мјесту са кога се сви зирати виде, а које је и згодно за свлачење љетине. Пада у очи још и то да су куће, гдјегод је могуће, настајале у присојним странама.

Други тип села чине села са кућама поређаним у низ око какве улице или ријеке. Ова села не заузимају великог простора као села разбијеног типа него су протегнута у дужину обично за км., али их има и мало дужих и много краћих и у главном сва су у равни. Улица која кроза село иде често је пут који кроз више села пролази и обично нема сталног облика, него у једном селу иде у правцу, у другом савија у виду лука, а у трећем кривуда. Око улице су с обеју страна куће, за неколико метара унесене с улице у двориште, а над улицом је која друга зграда, врт или башча, ма да не дошљедно. Најобичнији размаци између кућа су, не рачунајући миљеве који су обично одмах један до дру-

гога, по 30—80 м. Кућа се правила с једне или друге стране улице према томе с које је стране више имања дотичног домаћина. Ова се села још одликују и многим баштама и чардацима. Ријетко да уз коју кућу нема баште, врло велике, које су обично и шљивици. Уз велику већину кућа има и агински чардак или кула, направљен увијек крај кметовске куће, на љепшем мјесту над улицом или у башти. Њиве појединих задруга у овим селима врло су раштркане. Крај куће једва ако имају једну или двије њиве, а остале су све по пољу, измијешане са туђим, што је један од главних узрока за развијање овога типа. Кућа се није могла градити у зиратима, јер су ове разбацане, а и што би се у том случају много зиратне земље изгубило за путове за друго село, град, до појила за стоку, на пашу, баш и кад не би пријечили туђи зирати. С тога су куће обично крај улице која иде пољем кроза зирате у друга села, а и којом марва иде на воду и на пашу. Отуда је већина ових улица уједно и пут који иде из једног краја у други, око кога се, у извјесним размацима, нанизало више села. Најљепши је примјер села овога типа село Доглоди, у коме су куће поредане око улице савијене на лук и већином за неколико метара унесене у двориште. Дужина цијелог села мало да је већа од 600 м. Лијеп је примјер оваких села и Врело Босне. А Неђарићи и Ковачи примјери су села која су настала око ријеке, док је село Бутмир пола уз поток који селом тече, а пола уз улицу која се од потока одваја и даље иде у истом правцу.

Још имају два села збијенога типа, и то оба муслиманска: Расница и Ласица, оба врло давнашња и оба на подножју Игмана, једно од другог далеко највише за 20 минути. Куће су у овим селима јако збијене, особито у Расници у оном дијелу што је настао с десне стране извора, тако да се кровови у многих

кућа готово наслањају један на други. Па и већина кућа је начињена по варошки, попут чардака. Осим тога у Расници имају и 2—3 споредне улице око којих су такођер куће. У једној од ових уличица куће су распоређене како ни у једном другом селу: с једне стране улице су куће, а с друге кланце и кланичци — 3 куће и 6 кланица, и то у једнаком одстојању од 4—5 м. Узроци овога типа су у близини Сарајева и утицају овога. Многе богате сарајевске породице имале су у овим селима своје чифлуке и чардаке, на које су се сасвим преселиле и собом доносиле особине градског живота. Муслимани у опште праве збијена насеља. Друштвени је живот у њих врло развијен, особито међу женама. Сваки час су сијела, састанци и теферичи, за шта је потребно да су куће збијене, како би женскиње могло опћити, а да се не излаже погледима странаца. Још се муслимани групишу око извора, јер воду употребљују више него православни. То се јасно види у Расници гдје су куће све збијеније што су ближе врелу. То се види и у другим муслиманским селима, као Ковачима, Бутмиру, Раковици, Угљишћу и Кобиљој Глави.

Има још неких села која чине прелаз између разних типова. Тако су нека села разбијеног типа намножавањем становништва и кућа изгубила тип сасвим разбијених села и постала села са више група, удаљених једна од друге. Многе су од ових група од једне издијељене породице или су бар то биле, па су временом изгубиле тај породични карактер. Најљепши су примјер оваког села Војковићи, па затим и Горњи Ступ. Неколика, пак, села која су по положају пола у равни, а пола у страни двојаког су типа. У оном дијелу у равни куће су поредане у низ око улице или ријеке, а у дијелу у страни сасвим су разбијене. Таква су села: Лукавица, Которац, Младице, Бачићи и Бријешће. У неким селима близу пута Сарајево—Мостар, као у Бла-

жују, Доцу, и пута Сарајево—Високо (Веневићи, Кобиљ
Глава и Хотоњ) много је кућа покрај пута, али су т
само каве, механе и дућани, јер сељаци који се бав
земљорадњом увијек бјеже од друма. У два три сел
један дио кућа је збијен као у вароши, као у Лужа
нима и Кобиљ-Долу. У Лужанима су по варошки зби
јене зграде начињене за бање и хотеле, а око ових с
окупило још и нешто приватних зграда, кава и ме
хана, те чине као једну малу варошицу. У Кобиљ-Дол
има један дио кућа збијенији него у Лужанима, гдј
су каве, механе, дућани и пекаре. Све су ове куће дво
катне као у граду и начињене од како је подигнут
велика пилана у истом селу, од које се и одржавај

III. Кућа, двор и окућница.

Ако је све имање једног сељака груписано онд
је кућа у средини или покрај имања, на згодну мјест
а без обзира на остале куће. Ако ли је имање разба
цано онда је кућа обично на оном дијелу имања по
крај кога води селски пут, јер јој се иначе не би могл
прилазити од туђих зирата. Још се за кућу тражи мјест
оцједити, ако је могуће, у завјетрини и близу вод
Гдје нема извора куће су правили близу ријека, а ак
ни ових нема или ако јако надолазе и сносе обал
истом су тада крај куће копали бунаре. Кад је иман
све или један дио у страни, онда је и кућа у страни
ако су стране кршевите или оцједите. Још се пази д
мјесто на коме се кућа подиже буде згодно за свла
чење љетине и да има згодан испуст за говеда и сток
да не би сатирала усјеве. Но чешће пута кад кућ
прави ага, направи је ондје гдје је по њега боље
љепше, не пазећи на неке од ових услова.

Земљиште на ком је кућа с осталим потребити
зградама, баштом и вртом, зове се *милк*. Празан пр

стор између куће и осталих зграда и баште зове се *двориште*.

Кућа је обично мало унешена с улице, а крај ње су са једне стране остале зграде, а с друге мало дворишта, башта или врт. У опће се увијек пази да око куће не буду са свију страна зграде, јер онда говеда долазе свуда, па се закаља. С тога с једне стране куће ако ништа друго оставе бар мало ледине и засаде цвијетњак. Зграде су око куће без икаква распореда, а све су са кућом заједно ограђене оградом од зирата и од улице. Ограда је већином плот, али може бити и од баскија. Ако улицом испред куће не пролази туђи ајван (говеда, стока) онда нема вратница, иначе су вратнице од љесе. Има кућа и без икакве ограде и те су већином изнешене на улицу.

Покрај куће је обично *башча*, већином засађена шљивама и у засебној огради, врт са купушњаком и у кућама, у којима има дјевојака или гдје гаје пчеле, и *цвијетњак*[1]). У цвијетњаку је још и *брокњак* и *пчелњак* или *уљаник*. Брокњаци су сада врло ријетки, јер се не исплати брок садити због велике порезе на њега. Но гдје их има већином су у цвијетњаку и мјесто им се годинама не мијења. Њива ниже куће зове се *поткукница*, више куће *вишкукница*, али башта у ове никад не спада.

Кућа.

Куће у овом крају направљене су од ћерпича или од брвана. Брвнара има по јужном крају поља, особито у селима испод Игмана, близу, дакле, великих шума. Куће од ћерпича су по пољу и осталим селима

[1]) У сваком је цвијетњаку обично једно те исто цвијеће: ружица, милодух, калопер, босиљок, рута, нана, пелин, попадија, невен, кадифа, сабљица, шена, рузмарин, шаша, повратић, негрић и алмак. Цвијеће се сади због кићења, а и ради лијека.

овога краја, у којима је теже доћи до јапије. Куће од ћерпича праве се због оскудице у јапији, а обиља иловаче, добре за ћерпиче. Док се лакше и јевтиније могло доћи до јапије било је више кућа од брвана, док се данас ни у селима испод Игмана не праве више куће од брвана, те брвнаре по мало ишчезавају.

Величина кућа је према множини чланова у задрузи и њену богатству. Куће су обично дуге 8—12, а широке 6—9 м, али има и већих[1]). Свака је обично са каменим подзидом који се диже за 0,50 м. над земљом[2]). По подзиду су у брвнара одмах брвна, а у кућа од ћерпича по подзиду се положе дрвене атуле које се на угловима шћерте, а по атулама се зида ћерпич у два реда (ићкатица), за 1 м. висине. Сад се поново положе атуле, па се дигне метар зида и онда истом греде вјенчанице. На вјенчанице се положе греде подрожнице, које се на угловима добро шћерте и оне су први основ крову. Прије него се кров почне углаве између вјенчаница и подрожница *пријеке греде* које се попријече преко куће само на оном крају који одреде за собу и на њима се касније начини собно шише (горњи под — таван). Кров је обично на четири, ријетко на двије воде — на ластавицу. На двије су воде најчешће друмске каве и механе. Главна основа крову су рогови. Дужина им је обично једнака ширини куће, а према томе је и кров

---

[1]) Највећа је кућа у овом крају кућа Лемезова у Забрђу (мах. Стране), дуга 18, широка 12 м.

[2]) Приликом зидања има овај обичај о избирању мјеста за кућу. Кад домаћин изабере мјесто за кућу набави потребну грађу, нађе мајсторе и погоди се с њима. Онај с ким се погоди нареди му да метне тријешћа на мјесто гдје кућу мисли правити. До двадесетак дана dође поново да почне рад. Мајстор пред домаћином дигне тријешће које дотле нико није дирао, па ако под њим нађе шта живо (црва, мрава или шта друго) правиће је на том мјесту, у противном разбија домаћина да кућу на том мјесту прави, јер никад у њој среће неће видјети, што овај обично и послуша, те се избира друго мјесто. Кад се, пак, прави нова кућа на мјесту гдје је била стара, пази се да темељи нове куће буду на старим, да не би узидали дамлу (простор од зида кућњег донде гдје капље стрехе) старе куће, јер ни тада неће бити сретан.

виши или нижи. Код кровова на ластавицу сви су једнаке дужине и притврђени су једним крајем за греду подрожницу, а другим за шљемењачу. Код кровова на четири воде има и краћих, али се ови не прикивају за шљемењачу него за махије. Махије су греде на угловима крова гдје се једна страна крова са другом саставља. Има их на сваком углу по двије једна уз другу, свега осам, а горњим су крајем притврђене за крајеве шљемењаче. Преко рогова се у хоризонталном правцу прокују баскије, а по овима дођу даске са подвлачцима, шимла или шашовци и буде их од 8—12 швова, гдје гдје чак и до 16, према висини крова. Најдоњи је шав обично над вратима мало уздигнут и чини засебну малу стреицу. Кров од дасака и шимле много је бољи и трајнији него ли од шашоваца, којим су почели истом од 1878. куће покривати. Ћеремитом покривених сеоских кућа нема. Кад се сврши кров, кућа се прегради и, ако је од ћерпича, окречи и ошербети (обијели) и с поља и изнутра. Код кућа од брвана кречи се само соба. Прије је било и много кућа од ћерпича неокречених.

На најнижем ступњу развоја у овом крају јесте кућа двоћелична која се дијели на „кућу“[1]) и собу.

„Кућа“ је дио у коме је огњиште. У „кућу“ воде двоја врата, велика и мала, обично једна према другим. Ријетке су куће са једним вратима и то су куће махом сиромашнијих људи са малом задругом. Велика врата, која обично нијесу ни мало већа од малих, већином су према дворишту или улици и у многим кућама су на два каната (двокрилна). Мала врата су окренута другим зградама[2]).

[1]) И овамо, као и у Потарју и Полимљу, кућа има тројако значење: 1-о све зграде једне задруге, 2-о зграда у којој задруга станује, 3-е дио у кући у коме је огњиште. Још има и преносно значење и значи задруга, укућани (поштена кућа, вриједна кућа).

[2]) Никад се не мете од малих врата према великим, него обратно.

Огњиште је или на сриједи или уз преграду која дијели кућу од собе[1]). У планинским је крајевима већином на сриједи, а у овом крају превлађује огњиште уз преграду. Увијек је поиздигнуто за 0,20—0,30 м. и набијено иловачом. Около је ограђено камењем које се мало над огњиштем уздиже, да би се на њ могле наслањати главље и зове се *пријеклад*. Ако је огњиште на сриједи онда у кућама гдје се у собну пећ ложи с поља има још једно мало огњиште уз преграду која дијели кућу од собе и оно је само за то да се на њ изгрће луг из пећи. Више огњишта уз преграду што дијели собу од „куће" преграда је увијек озидана ћерпичем или каменом, ради сигурности од ватре и тај се дио зове *пећлук*. Више огњишта висе вериге, које су објешене о верижњачу ако је огњиште на сриједи, а ако је уз преграду висе већином о *шкрипу*, који се може окретати.

Дим се с огњишта диже под кров, на ком су начињени отвори кроз које ће пролазити. Има их три врсте: *комин*, *слијепа баџа* и *баџа на самар*. Најобичнија је слијепа баџа, које има на свакој кући. То је отвор који се прави кад се 2—3 даске једнога шва на доњем крају подигну за 20—25 см. и тако утврде. Комина има само на већим кућама. То је четвртаст отвор на крову са поклопцем, који се може по вољи отварати и затварати. Кад је затворен (обично кад киша пада) изравни се с кровом, па га је тешко и распознати.

[1]) Др. Р. Мерингер пишући о босанској кући у Гласнику Земаљ. Музеја за 1899. год., стр. 187—236., чешће пута пада у мање погрешке, због тога што нигдје није зашао дубље у земљу да разгледа и проучи кућу, него се држао једино кућа уз главне путове. Тако каже: „Огњиште је у Б. и Х. увијек уз стијену, која дијели собу од предсобља (стр. 196). У ову је погрешку могао запасти само тако што нигдје није зашао у планинске крајеве. Да је из Сарајева сврнуо у прво село више Сарајева, на пр. Решу, Биоско, видио би да је огњиште на сриједи куће, а тако је свугдје у двоћеличним кућама планинских крајева.

Отвара се сргом, званим *комињача*. Најрјеђа је баца на самар, која се прави на шљемену крова и изгледа као самар, по чему је и име добила. Од слијепе се баце разликује тим што је на двије воде и што су јој даске изнад крова одигнуте сасвим за 20—25 см. Дужина јој је једнака дужини дасака у најгорњем шву, а широка је 50—75 см.

Недалеко од огњишта у једном крају „куће", има у неким домовима *кревет*, начињен од дасака, под које су подметнута два комада греде или неколика ћутука, те је тако мало подигнут од земље. На кревету се спава љети, а служи и за постељу гостима у кућама које немају засебне собе или зграде за госте. Кревет је на много мјесто од врата заклоњен преградом од дасака, званом *перде*, која брани да вјетар не запухује оне који на кревету спавају.

У „кући" је још *долаф* са капцима за чаше, сахане, кашике и друго вриједније посуђе. У близини су и наћве у којима се мијеси хљеб, а под њима је обично хамбар с мливом. Крај хамбара виси о клину сланица, сито често и ријетко, сепет кашикар с кашикама, лопар и, ако је кућа поширa, синија. Иначе се синије вјешају с поља о зид под стреху. Још су у кући крај огњишта сач, сачица или пека, маша, гвоздени пријеклад, саџак бакрачи. У кући су и суди за воду: 1—2 бреме (суд за воду) и ибрик. У кући је и ступа, леген. По зиду су повјешане сјекире, косе, српови. Од столова имају неколика троношца и 1—2 велика или ограђена стола. У великом столу сједи домаћин.

Други је дио куће соба, одијељена од „куће" преградом од шепера, чатме или зиданом. У собу се улази из „куће" на врата, која су увијек на једном крају преграде, близу кућних врата, већином великих. Соба је пошишећена, а често и попођена. Шише је обично од шимле „ушипиљене" (углављене једна у другу) по

пријеким гредама, а на шимли је набој. Ако је соба велика онда се испод пријеких греда подметне још једна појача греда — *окргача*, која се једном страном наслања на преграду, а другом на зид. Попођених соба има доста, али ипак не онолико као у планинским крајевима због оскудице у јапији. Попођене су даскама, сасвим или само виши дио до половине, звани онда *кревет*. На собама су прозори разне величине. На старијим кућама и брвнарама обично су врло малени — 20 + 25 cм. Некад су лијепљени лондром, а данас су сви од стакла, али су приковани да се не могу скидати. Сада су прозори свуда велики по 50 + 80 cм. и са ђемирима. Свуда су једноструки са више тахти стакла и удешени да се лако могу скидати. На неким су кућама и са два крила на багламу, да се могу отварати и затварати. У каменим кућама имају још на мрачним собама с оне стране гдје нема прозора, а у неким и у кући крај довратника рупе сличне мазгалама, зване *лакулице*. У соби спава зими, а љети у соби остају само жене са ситном дјецом. За гријање собе начињена је земљана пећ са лончићима, у коју се ложи већином с поља, из „куће". Солунар јој је од земље и изведен у „кућу". Земљану пећ у последње вријеме јако потискује куповна плехана пећ, због тога што брже собу загријава. Негдје је око пећи начињена ограда од дрвета, за сушење обуће, звана *обућарица*. У соби и жене тку и у њој обично склапају станове, јер у „кући" не могу од ватре и дима.

Са намјештајем соба је много оскуднија од „куће". Од намјештаја овдје је на првом мјесту у свакој кући *иконос*[1]). Иконос је увијек на страни окренутој истоку,

[1]) У поменутом опису босанске куће Др. Мерингер пише: „Врло ми је било зачудо што по собама сељачких кућа не нађох нигдје религиозних предмета. Тиме се хришћанска кућа у Босни много разликује од куће у Алпима, гдје се у соби најсиромашнијег сељака налази олтарић или барем криж са не-

а то је обично на страни према вратима, гдје су прозори. У соби су објешене и гусле, често близу иконоса. Сав остали собни намјештај чине 2—3 сточића, неколико покроваца, ћебета и поњава, по који јастук и лампа гасна, стаклена са цилиндром или плехана, звана *лула*, која је врло смрдљива[1]). Још је испод греда прикован срг, о коме висе хаљине. На зиду је начињена која рафа а у неких и долаф за остављање кахвеног такума (филџана, кутије за кахву и шећер) и других ситнијих ствари.

Више собе је таван, на коме је обично хамбар од дасака или кош оплетен од прућа, па облијепљен баљегом, гдје се држи жито. Богатији који имају засебан хамбар држе у њему жито за сјемена, а који га немају држе овдје све. Око хамбара је разбацано још различно ситније оруђе тежачко и покварена гвожђарија која чека на оправак док први пут Цигани кроза село прођу.

колико лоших слика.“ — Гласник Зем. Музеја за 1899., стр. 208. Чудновато ој како се описивач у овоме сасвим преварио, кад је у Босни мало кућа, како православних тако и католичких, да немају иконоса са иконама и кандилом.

[1]) Проф. Мерингер није видио, за свог боравка у Босни, како сељаци освјетљавају кућа, па вели: „На жалост, остало ми је тајном како сељаци обноћ пале свјетло. Осим шибица нигдје нијесам што друго нашао, ни лампа ни свијећа, па ипак виђа се каткад обноћ и по брдима свјетло. Да ли су то збиља модерне лампе? Па ако су доиста, каково су онда људи прије свјетло палили?“ — Гласник Зем. Музеја за 1899., стр. 200. На ово ћу овдје одговорити. Како се собе освјетљавају горе је речено. У „кући“, пак, на огњишту увијек гори ватра, дан-ноћ, требала или не требала, особито у планинским селима гдје је дрва у изобиљу. Таки је обичај, јер кажу да ондје и нема куће, гдје се не дими. Ноћу ватра с огњишта освјетљава кућу. Једино док вечерају пале луч или, у новије доба, лампе. Луч гори на *свјетљаји* или *лучари*. То је чирак са високом ногом већином древом, на коју је озго прикована гвоздена плоча, и на тој плочи гори луч. Више плоче има често мала ограда, да би луч могао усправо стати. Кад се иде луч се носи у руци. У соби пале гдјекад луч, а већином лојане свијеће у чираку. Њих пале и у фењеру од стакла и дрвета. Фењер се носи и кад иду у кланицу ноћи, да обиђу говеда или каквим другим послом, јер не смију са лучем због ватре. Празничним данима гори у соби и кандило. У најновије вријеме, од како је гас појефтињао, све више употребљавају лампе, стаклене са цилиндром и плехане без цилиндра, (лулице) које, на жалост, ни до данас нијесу забрањене.

На тавану под кровом суши се још месо и увијенче лук, што се повјеша на уже свезано од панте до панте којима су стегнути рогови.

Развијенија кућа. — У овом крају има доста и развијенијих кућа од двоћеличних. Куће су се развијале у хоризонталном и вертикалном правцу. Први корак у развоју настао је као нужна посљедица самога положаја неких кућа. То је *магаза* коју имају само куће у страни[1]). Магаза је под оном страном куће гдје је соба а величином је готово једнака соби. Сва је од камена у подзиду, с вратима већином на оној страни с које су собни прозори. Магаза је већином без прозора, мјесто којих је негдје остављена по једна мала рупа попут пушкарнице, звана мазгале[2]). Магаза служи за остављање сандука са штедним (црквеним) одијелом и осталим вриједнијим стварима. У њој често жене склапају станове, а љети у већим задругама у магази спава и по које чељаде. Зими се у њој држи туршија и кисели купус. У сиромашнијим кућама које немају засебне кланице у магазу затварају марву.

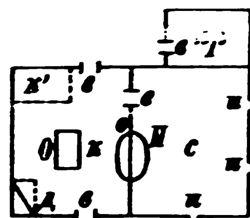

Сл. 1.

к = „кућа“
с = соба
пр = приградак
в = врата
п = прозор
О = огњиште
о = мало огњиште за изгртање луга из пећи
П = собна пећ
д = долап
к' = мјесто на коме се обично прави кревет

Развој у хоризонталном правцу настао је најприје тим, што би, због тјескобе, уз кућу начинили приградак за ствари, који се зове *ћилер* или *сулдрма* (многи изговарају и солдрма). (Сл. 1.). Ових преградака може

[1]) Само једна кућа у цијелом овом крају има ископану магазу у земљи под кућом која је у равни. У магазу се силази низ камене басамаке.

[2]) По један или два мазгала на магази има у неколике куће, а само Љешевовој кући у Забрђу имају на магази два, и то велика прозора.

кућу бити један и два. На свакој су кући друкчијег
ника, величине и на другом мјесту, на страни гдје
згодније. Кад се указала потреба за још једним одје-
њем, али које ће бити у кући а не на пољу, једни
почели дијелити собу на већи и мањи дио. Већи је
на даље остајао за собу, а мањи је негдје остављан
собу, а негдје је употребљаван за остављање хране,
ком случају у њ пренесу хамбар с мливом и наћве.
ај се дио тада зове *кухачица* или *ућера*. (Сл. 2.).

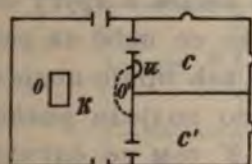

к = „кућа"
с = соба
с' = соба или кувачица
о = огњиште
о' = мјесто гдје би још могло бити огњиште

Сл. 2.

руги опет начине ново одјељење од једног дијела „куће",
ема соби, а за „кућу" остане дио у сриједи, мало
ћи него што засијецају кућна врата. У том је случају
њиште увијек уз преграду која дијели стару собу од
куће" (Сл. 3.). Ако сад још ово ново одјељење разди-

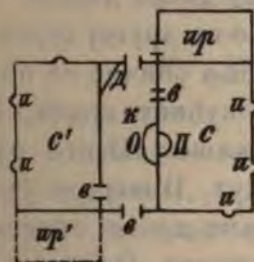

с = соба
с' = друга соба или кувачица
к = „кућа" д = долаф
о = огњиште п = прозори
П = пећ в = врата
пр = приградак
пр' = мјесто гдје би такође могао бити приградак

Сл. 3.

е на два дијела, од којих се један остави за куха-
цу, а други за собу за госте или домаћу чељад, онда
кућа са једном неподијељеном задругом достигла
унац развоја у хоризонталном правцу. У њој су тада

4 одјељења: „кућа“, велика соба, мала (гостинска) соба и кухачица или уџера. (Сл. 4.).

Већи ступањ у развијености куће од овога налази се једино у случају када се задруга подијели, а остане опет под истим кровом. Оваких примјера има много, а нађе се кућа у којима живе заједно и по три задруге једне издијељене породице. У таквим се околностима кућа развија брже, и у томе често добија врло чудновате облике. Ако је кућа прије диобе задруге била двоћелична или ако је имала и другу собу, онда, и кад се подијели задруга, то се неће на развоју куће јако опазити. Но ако је кућа већ прије подјеле задруге имала 4 одјељења, онда се по подјели развије и пето, а често и шесто одјељење. У том се случају велика

к = кућа
вс = велика соба
мс = мала соба
к' = кухачица
д = долаф
п = прозори

Сл. 4.

соба увијек прегради на два неједнака дијела. Већи се остави на оном крају на коме је на другој страни мањи и обратно. Врата сваког одјељења обично се праве код свих одјељења у крају близу кућних врата. На овај начин кућа добије и пето одјељење. Шесто одјељење се добија кад преграде и „кућу“. Преграде је попријеко, на два једнака дијела, тако да се прекине веза између једних и других кућних врата. Огњиште је тада уз ову преграду, једно с једне, друго с друге стране. Свакој задрузи припадну тада три одјељења: „кућа“, једна већа и њој супротна мања соба, која се већином употребљује за уџеру. Свака задруга улази на своја врата, једна на велика, друга на мала. Између одјељења једне и друге задруге нема тада никакве везе.

(Сл. 5.). Још се лакше до 6 одјељења може развити кућа која се, кад се истом почне правити, прави за двије раздијељене задруге, само се у том случају мало разликује од првашње куће. Прво оваке се куће праве мало дуже него обично. С једне стране куће је једна соба, са друге друга, а у сриједи је, у колико засије-

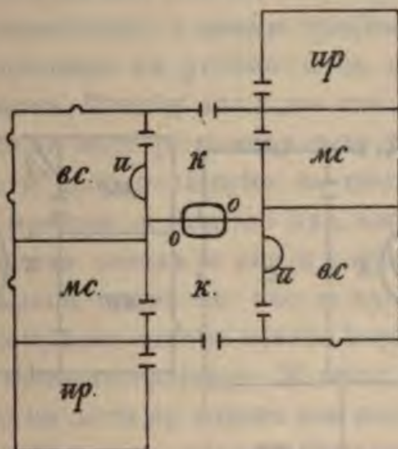

Сл. 5.

к = „кућа"
вс = велика соба
мс = мала соба или кувачица
о = огњиште
пр = приградак

цају врата, „кућа". Врата на овој још непреграђеној кући су двоја, али не наспрамно као обично него једна занешена у једну, а друга у другу страну „куће". Кад се „кућа" прегради уздуж онда једна врата остану једном дијелу, а друга другом. Огњиште је тада уз преграде које дијеле собу од „куће". Цијела зграда има 4 одјељења: 2 „куће" и 2 собе, Ако се, пак, и собе раздијеле онда постаје кућа са 6 одјељења. (Сл. 6.).

Слабије се кућа развијала у вертикалном правцу. Осим магазе која је настала услед самог положаја куће, у вертикалном се правцу развило још једно одјељење

[illegible]

тивом у један ред. Од свих ових најпростије су ку[ће] од плетера — плетаре. То су куће најбеднијих сиромаха који, немајући ни своје ни агинске земље, узму од државе мере, да је крче и да на њој мало чиолук отворе. Ове су куће врло малене, оплетене пруђем, као што се плот плете, и облијепљене. Кров им је често окорака. У њима имају два одјељења: „кућу“ и собу. У „кући“ су само једна врата, и то у крају.

Куће од шепера такође се плету од пруђа, али сасвим други начин и с тога су много тврђе и бо

него куће од плетера. Обликом и величином су као и куће од ћерпича, а праве их једино у селима гдје је тешко доћи до јапије, али има обично ситне шуме, те се може насјећи доста прућа. Ове куће најчешће налазимо у Црнотини и Забрђу. Темељи су им од камена, а по темељима је положена и утврђена греда *подвала*. У подвалу су углављени доњим, а у вјенчаницу која је с подвалом паралелна, горњим крајем диреци који се вертикално поставе на углове и са страна куће у једнаким размацима. Између два и два ова дирека оплеће се око тањег кољa које је између њих ударено пруће једнаке дужине и дебело. Пруће се полијепи земљом помијешаном с кречом, а кад се зид изравни онда га обијеле. Кров и све остало је као и у кућа од ћерпича.

Куће од камена праве се као и куће од ћерпича зидане иђкатицом, само што је мјесто ћерпича неотесан камен. Ове су куће најтрајније. У овом их крају има свега неколике, па и те су готово све из старијег доба.

Од чатме и ћерпича зидана биркатицом направљене су само каве и механе крај главних путова, ријетко и која сељачка кућа. Праве се слично кућама од шепера. Кад се озидају темељи, онда се на њима утврде *подвале*. У подвале се углаве доњим крајем а у вјенчанице горњим диреци који стоје вертикално на угловима и странама куће у једнаким размацима. Диреке причврсте за подвале и вјенчанице још и стегама. Ако се хоће кућа од чатме онда простор између вјенчаница и подвала испуне комадима од дирека које сложе вертикално један до другога и прикују. Ако хоће од ћерпича онда у том празном простору зидају ћерпич у један ред. Кад касније направе још и кров, онда се кућа још окречи и ошербети (обијели). Друмске се механе разликују од осталих кућа још и тиме што су већином на двије воде и што у њима нема куће с огњиштем. Мјесто огњишта озидани су оџаци, за 1 м. одигнути

од земље, или је начињена земљана пећ. Уз то и ово одјељење што замјењује „кућу“ има увјек прозоре, пошишећено је, а често и сасвим попођено.

Зграде око куће.

Крај куће су и остале сељаку потребне зграде, као: кланица, хамбар, мљекар и друге. Њихов број зависи од аге и од богаства задруге. Кад ага није вољан да их прави, онда их мора правити кмет, и ако је овај спромашан задовољиће се и најмањим. То је узрок да уз већину кућа осим какве остарјеле кланице и крива салоша нема никаквих других зграда, ма да је законом одређено да ага мора кмету правити потребне зграде.

Најбоље су зграде: хамбар, мљекар и кланица. *Хамбар* је начињен од проструганe тренице (прије букове), подница или од брвана. Имају га богатије куће. Стоји увјек на 4 подметнута камена, те је одигнут од земље за 20—40 см. Одижу га да би се жито сачувало од миша и влаге. До врата која су увијек под кровом долази се уз басамаке над које је препуштен кров од хамбара, да не би кисле. Раздијељен је обично на 6—8 окана или пријесјека у које се сасипа жито. Преко окана положена је треница — *тетива*, да се по њој може ићи. Кров је од шимли или шашоваца и већином на три воде. Под хамбар се обично веже псето.

Мљекар или колиба начињена је од брвана, а има их и од окорака и плетара. По облику је као кућа, али много мања. Служи једино за остављање и справљање мрса. У сваком мљекару има огњиште обично у крају, близу врата, а над њим о шкрипу висе вериге. Око огњишта у близини су потребни суди: каце, каблови, дијежве (суд мањи од бреме, такође дрвен) или ручице, цједиљка или ситка, а по гдјегдје и *стап* у ком се од цијелог млијека вади масло. Уза зидове мљекара начињене су полице по којима су поредана *текнета* и

и *црепе* у које ражљевају млијеко. Ниже ових су каце и качице с израђеним мрсом: маслом, кајмаком и сиром. У задружнијим кућама раздијељен је млекар на двоје. У првом је дијелу, у који се улази с двора, огњиште. Ту је често и кревет с простирком, гдје спава љети *маја* са својом децом. У другом су, у који се улази из првог, каце, текнета и друго с млијеком и изређеним мрсом. Мљекар, као и амбар, имају само богатије и гдје која осредња кућа која има више марве.

Кланица је најпотребнија зграда и без ње је само врло сиромашан сељак. Кланица је по величини колико и кућа, често и већа, а по грађи гдјекад и боља од куће. По облику је сасвим као кућа, а прави се од ћерпича и камена, а има их и од брвана. На кланици су једна врата, ако је преграђена двоја, обоја с исте стране и на крајевима. У новије доба остављају и мале прозоре. Увијек је попођена, а уза зид имају јасле у које се полаже говедима. У кланицу се затварају коњи увијек и говеда зими. У дијелу за говеда има мали преградак за телад — телечар, иначе је телечар приграђен уз кланицу. Преко цијеле су кланице испријечене пријеке греде, а по овима прострте љесе или окорци који растављају доњи дио кланице од тавана, на коме се обично држи сијено или слама. Више јасала су само остављени *пропусти* или *лазови*, како их у планини зову, кроз које се пробацује сијено у кланицу. На таван кланице — *сијеницу* — убацује се сијено или слама кроз отвор на крову — бацу или комин. У многих је кланица кров на једној страни прилично препуштен преко зида, да би се ту могло остављати пољско оруђе, као: плуг, рало, зубача, макула, кола, а ту склоне и неразвијено жито, ако им киша помете вршај. Ово се зове *пријепуст* или *ајат*. Уз кланицу је често приграђена *сулдрма* или ахар. Ако нека задруга има својих њива и чаира далеко од куће, те је незгодно с њих љетину

извлачити кући. Начине и код тих удаљених њива једну кланицу, па кад дигну љетину, онда уз кланицу начине и гувно и жита сврху. Па жито пренесу кући, а сламу и сијено збаце на кланицу и у њој држе зими говеда док не поједу оно хране тамо спремљене. Оваких примјера има особито у планини. Уз кланицу је често начињен ахар (у планини кланчак — омања кланица), у њему као кланица, само много мањи. У ахар се на неколико мјеста затварају козе и овце на доњем боју, а јањад и јарад на горњем. Иначе се у ахар већином затварају коњи.

Кланица је сасвим слична *појата*, направљена од [illegible] ћерпича, а и од [illegible], по величини као кланица, а служи искључиво за оставу сламе и сијена.

У селима где се много држе козе за њих су засебне зграде козарнице или *комаре*, направљене од прућа, које се плете као плот и то у два реда, између којих се набије папрат. Покривене су папрати.

Поред осталих зграда је и *салош* или *кукуружњак*, врло потребна зграда, служи за остављање неокоманог кукуруза. Већином су округли, оплетени од прућа, а покривени папрати. Од земље су одигнути на кољу за 0,30—0,50 м., а високи 3—5 м. Има много салоша и дугуљастих. Дуги су 3—4 м., а широки као 0,50 м. Оваке салоше праве у новије доба и од баскија.

Пећ за печење хљеба има свака задружнија кућа. Пећ је обично близу куће, а наткривена је даскама, због кише. У неколико кућа у Црнотини пећ је начињена у једном закутку у „кући." Солунар јој је проведен кроз зид на поље.

Ћумез за кокоши плете се прућем и то у два реда, између којих се натрпа папрат. Покривен је папрати. Већином је округао, а често је одмах уз кућу или кланицу. У новије доба зидају ћумезе и од ћерпича и ови су квадратни, а покривени даском.

Свињар или *крмећар* се прави од окорака или дасака гдје год у крају, да није на путу, ни сасвим уз кућу. Често га пригрђују и уз кланицу. Облика је врло неодређена, управо код сваке куће друкчијег.

Трап се прави обично, ако је могуће, у страни и на оцједиту мјесту. У трап се остављају: кромпири, пријесан купус и родакве.

Гувно, котар и *пљевара.* Близу кланице или појате је гувно, кружног облика, са побијеним јаким коцем на средини — стожером. Кад се врше на стожер се натакне гужва, за коју се свеже конопац — *врхуља.* На другом крају врхуље везана је дрвена кука, која се, кад се врше, препне коњу за ајам, који му је на врату и тако га држи. Крај гувна је котар, округао простор, ограђен плотом, искључиво за то да се на њему пласте сламе и слажу сијена, у колико не могну стати у појату или на кланицу. Покрај слама и сијена стоје на гувну и *тркље*, на којима се држи грах кад се с њиве покупи па док се не осуши и омлати. Крај гувна је још пљевара, мала зграда, оплетена од пруђа, на неким мјестима округла, а покривена папрати или сламом. У пљевару се оставља пљева. Ако је због удаљености једног дијела зирата и на њима начињена засебна кланица, онда и уз ту кланицу има гувно, котар и пљевара.

Струга је увијек на истом мјесту близу куће. Ограђена је плотом и преградом подијељена на двоје. У стругу се затварају овце и козе које се, кад се музе, све стјерају у један дио струге, а маја са ручицом сједи крај врата и редом музе, како јој коју овцу или козу чобанин доводи и пушта у други празни дио. У сиромашнијих људи, оскудних у наткривеним зградама, овце и зимују у струзи, али не и козе, јер ове теже поднесе зиму.

Љӱба је рачвасти колац у земљу побијен близу струге на мјесту гдје се краве музу. У љубу се одлучује и ставља теле док се крава музе.

Тор је обично склопљен од љеса, оплетених од прућа, а негдје и од летава. Склапа се обично на њивама које су остављене да прегодине и које хоће да добро нагноје. Преставља се обично на 8 дана. У тор се затварају говеда, а гдје уз кућу нема струге, ту и стока.

Торна колиба је она колиба крај тора у којој наћа чобанинин. Начињена је на саонима, гдјекад и на колицима, а покривена је даскама које допиру до саона, тако да изгледа као кров скинут с каквог врло малог кућерка.

Пивнице су зграде за печење и држање ракије. Прављене су од брвана. Пуне су каца и бадњева у којима се киселе шљиве. У њима је озидани оџак с казаном у коме се ракија пече. Пивницу имају само неколике богатије куће.

Ошафана је пећ у којој се суши воће, особито шљиве. Има их неколико по Црнотини, Велој и Зенику. Увијек су одигнуте од земље на 4 ноге. Зидана је од ћерпича и има два одјељења: доње озидано на свод од ћерпича, и горње, покривено даском. У доњем се одјељењу ложи ватра, а у горњем су 3—4 љесе, једна више друге, као рафе, и на овима се суши воће. Ошафане су увијек у башти.

Да споменемо и *дрвљаник*, мјесто гдје су сложена дрва за гориво, а често и дрва за продају. Дрва се слажу на камаре, а камаре се мјере *колачима*. Колач је камарица дрва, висока колико човјек може прехватити од земље у висину кад обадвије руке рашири. Толико је и дуга, а ширина јој је једнака дужини дрва. У једној камари може бити 3—10 колача.

Муслиманска кућа.

Ради неких разлика између муслиманске куће и осталих кућа овога краја говорићу о њој и засебно. Ове су разлике настале нешто под утјецајем вјере, али

уз кућу бити један и два. На свакој су кући друкчијег облика, величине и на другом мјесту, на страни гдје је згодније. Кад се указала потреба за још једним одјељењем, али које ће бити у кући а не на пољу, једни су почели дијелити собу на већи и мањи дио. Већи је и на даље остајао за собу, а мањи је негдје остављан за собу, а негдје је употребљаван за остављање хране, у ком случају у њ пренесу хамбар с мливом и наћве. Овај се дио тада зове *кухачица* или *џера*. (Сл. 2.).

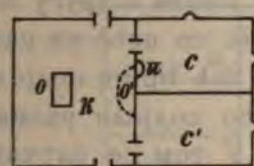

Сл. 2.

Други опет начине ново одјељење од једног дијела „куће", према соби, а за „кућу" остане дио у сриједи, мало већи него што засијецају кућна врата. У том је случају огњиште увијек уз преграду која дијели стару собу од „куће" (Сл. 3.). Ако сад још ово ново одјељење раздијеле на два дијела, од којих се један остави за кухачицу, а други за собу за госте или домаћу чељад, онда је кућа са једном неподијељеном задругом достигла врхунац развоја у хоризонталном правцу. У њој су тада

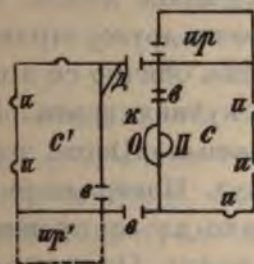

Сл. 3.

4 одјељења: „кућа“, велика соба, мала (гостинска) соба и кухачица или уџера. (Сл. 4.).

Већи ступањ у развијености куће од овога налази се једино у случају када се задруга подијели, а остане опет под истим кровом. Оваких примјера има много, а нађе се кућа у којима живе заједно и по три задруге једне издијељене породице. У таквим се околностима кућа развија брже, и у томе често добија врло чудновате облике. Ако је кућа прије диобе задруге била двоћелична или ако је имала и другу собу, онда, и кад се подијели задруга, то се неће на развоју куће јако опазити. Но ако је кућа већ прије подјеле задруге имала 4 одјељења, онда се по подјели развије и пето, а често и шесто одјељење. У том се случају велика

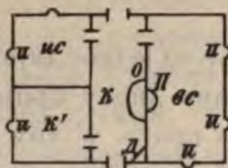

к = кућа
вс = велика соба
мс = мала соба
к' = кухачица
д = долаф
и = прозори

Сл. 4.

соба увијек прегради на два неједнака дијела. Већи се остави на оном крају на коме је на другој страни мањи и обратно. Врата сваког одјељења обично се праве код свих одјељења у крају близу кућних врата. На овај начин кућа добије и пето одјељење. Шесто одјељење се добија кад преграде и „кућу“. Преграде је попријеко, на два једнака дијела, тако да се прекине веза између једних и других кућних врата. Огњиште је тада уз ову преграду, једно с једне, друго с друге стране. Свакој задрузи припадну тада три одјељења: „кућа“, једна већа и њој супротна мања соба, која се већином употребљује за уџеру. Свака задруга улази на своја врата, једна на велика, друга на мала. Између одјељења једне и друге задруге нема тада никакве везе.

(Сл. 5.). Још се лакше до 6 одјељења може развити кућа која се, кад се истом почне правити, прави за двије раздијељене задруге, само се у том случају мало разликује од првашње куће. Прво оваке се куће праве мало дуже него обично. С једне стране куће је једна соба, са друге друга, а у сриједи је, у колико засије-

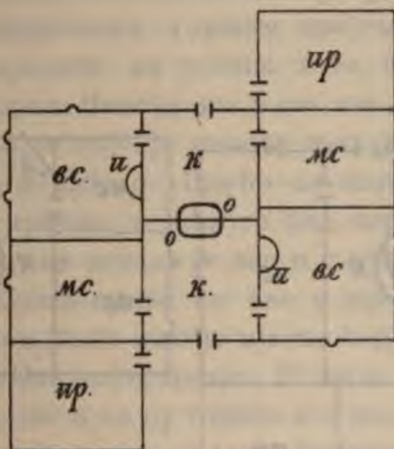

Сл. 5.

к = „кућа"
вс = велика соба
мс = мала соба или кувачица
о = огњиште
пр = приградак

цају врата, „кућа". Врата на овој још непреграђеној кући су двоја, али не наспрамно као обично него једна занешена у једну, а друга у другу страну „куће". Кад се „кућа" прегради уздуж онда једна врата остану једном дијелу, а друга другом. Огњиште је тада уз преграде које дијеле собу од „куће". Цијела зграда има 4 одјељења: 2 „куће" и 2 собе, Ако се, пак, и собе раздијеле онда постаје кућа са 6 одјељења. (Сл. 6.).

Слабије се кућа развијала у вертикалном правцу. Осим магазе која је настала услед самог положаја куће, у вертикалном се правцу развило још једно одјељење

— *чардак*. Чардак имају само неке куће, а начињен је више собе на тавану. На чардак се излази уз басамаке које су у кући.

Рјеђе врсте кућа. — Напријед је споменуто да је већина кућа у овом крају од ћерпича зидана ићкатицом и од брвана. Но налази се и још нешто кућа од плетера, шепера, камена, чатме и ћерпича, зидана бирка-

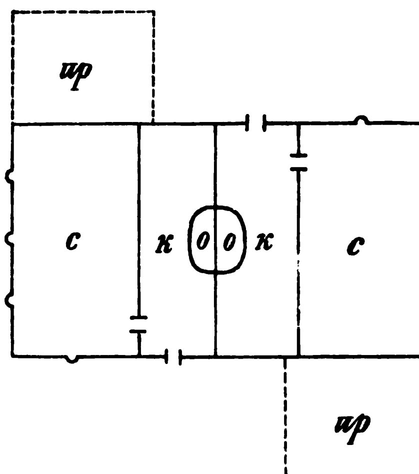

Сл. 6. а.

к = „кућа"
с = соба
о = огњиште
пр = мјесто гдје би се могли правити приградци

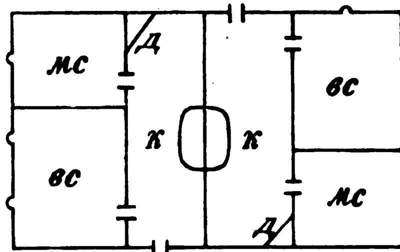

Сл. 6. б.

к = „кућа"
вс = велика соба
мс = мала соба или кувачица
д = долаф

тицом (у један ред). Од свих ових најпростије су куће од плетера — *плетаре*. То су куће највећих сиромаха који, немајући ни своје ни агинске земље, узму од државе мере, да је крче и да на њој мало чифлука отворе. Ове су куће врло малене, оплетене прућем, као што се плот плете, и облијепљене. Кров им је често од окорака. Увијек имају два одјељења: „кућу" и собу. На „кући" су само једна врата, и то у крају.

Куће од шепера такође се плету од прућа, али на сасвим други начин и с тога су много тврђе и боље

него куће од плетера. Обликом и величином су као и куће од ћерпича, а праве их једино у селима гдје је тешко доћи до јапије, али има обично ситне шуме, те се може насјећи доста прућа. Ове куће најчешће налазимо у Црнотини и Забрђу. Темељи су им од камена, а по темељима је положена и утврђена греда *подвала*. У подвалу су углављени доњим, а у вјенчаницу која је с подвалом паралелна, горњим крајем диреци који се вертикално поставе на углове и са страна куће у једнаким размацима. Између два и два ова дирека оплеће се око тањег коља које је између њих ударено пруће једнаке дужине и дебело. Пруће се полијепи земљом помијешаном с кречом, а кад се зид изравни онда га обијеле. Кров и све остало је као и у кућа од ћерпича.

Куће од камена праве се као и куће од ћерпича зидане ићкатицом, само што је мјесто ћерпича неотесан камен. Ове су куће најтрајније. У овом их крају има свега неколике, па и те су готово све из старијег доба.

Од чатме и ћерпича зидана биркатицом направљене су само каве и механе крај главних путова, ријетко и која сељачка кућа. Праве се слично кућама од шепера. Кад се озидају темељи, онда се на њима утврде *подвале*. У подвале се углаве доњим крајем а у вјенчанице горњим диреци који стоје вертикално на угловима и странама куће у једнаким размацима. Диреке причврсте за подвале и вјенчанице још и стегама. Ако се хоће кућа од чатме онда простор између вјенчаница и подвала испуне комадима од дирека које сложе вертикално један до другога и прикују. Ако хоће од ћерпича онда у том празном простору зидају ћерпич у један ред. Кад касније направе још и кров, онда се кућа још окречи и ошербети (обијели). Друмске се механе разликују од осталих кућа још и тиме што су већином на двије воде и што у њима нема куће с огњиштем. Мјесто огњишта озидани су оџаци, за 1 м. одигнути

ради трговине. Из тих по сточарство срећних времена остали су само трагови. Тако су у Игман-планини сачувати називи: Расничкu Стан, Ласички Стан, Ковачки Стан, Врутачки Стан, Которачки Стан, Осјечки, Врело-Босански, Жуновачки Стан, Табини Торови, Торине и т. д. Ова имена доказују да су сва села испод Игман-планине имала своје станове.

Данас међутим од 45 махала у Сарајевском Пољу имају станове само неки сељаци из махала: Которца, Војковића, Грлице, Ласице, Раснице, Ковача, Главогодине и Врутака. Из Которца имају станове породица Лубура на Которинuм Чаприма и Гаврића на Сировцима, између којих има $^1/_2$ сата а од Которца су далеко $2^1/_2$ сата. На овим становима свака од ових породица има колибу и кланицу. Сељани из Војковића и Ласице имају заједнички стан у Горњим Сировцима, звани Ласички Стан, гдје има 6 колиба и уза сваку и кланица. Колибе су заједничке и у њих излазе сељани горњих махала по реду, једне године једни, друге године други, а некад и по двоји, па и по троји заједно. Ове су колибе међусобне по $^1/_2$ км., а од Војковића и Ласице далеко су 2 сахата. На Смрдељу у Игман-планини имају станове сељаци села Грлице, зване Старе, гдје су чифлучке земље са чаприма и на њима куће и кланице као и у селима. Од Грлице до ових стаја има 2 сахата, а између кућа на Стајама растојање је по 3—500 корака. Расничани имају 2 колибе на Расничком Стану, гдје данас са стоком излазе само Локве и Хоџићи, сваки у своју колибу, а паша им је заједничка. Од Раснице до тих колиба има $1^1/_2$ сат, а између колиба је растојање од 50 корака. Сељаци из Ковача имају једну заједничку колибу и кланицу на Ковачком Стану, $1^1/_2$ сахат далеко од села. Босиљчићи из Врутака и Музури из Главогодине имају стан на Равнама и на стану 2 колибе и уз њих кланице. Једна је колиба Босиљчића,

друга Музура, а паша им је заједничка. Босиљчићи и Музури пуштају и друге сељаке да са стоком излазе на њихове станове и с њима заједно купе и реде мрс. Између ових колиба размак је за 3 км., а од села Глагодине и Врутака до ових станова има 2 сата. Сви су ови станови стални и не помјештају се. На ове станове изгони се стока око Велике Госпојине и тамо остаје док не пресуши и снијег почне падати — најдаље до Петковице. Неки би изгонили стоку и прије, али због тога што говеда неће да пасу куда овце газе, сви чекају док се волови са станова не дигну. Осим тога стока се изгони под јесен да се прикупи што више доброг јесенског мрса, да се стока за храну и продају угоји и очува здрава, јер су јесенске паше у селима веома нездраве због метиља и власца. Грличани изгоне стоку на своје „стаје" на Смрдељу око Видов-дана и остају тамо до Петковице. Кад је са храном у селу оскудица они изгоне марву и зими око Божића, те јој ту полажу док у пољу прокопни. На ове станове и стаје са стоком излазе чобани и то увијек који озбиљнији члан задруге и с њим и његова жена или која старија жена из куће, обично маја, и по које одраслије дјеце, да јој буду на руци у послу. Она музе стоку, реди мрс, готови чобанима јело и остаје докле год је стока на стану. Гдје у једну колибу изађе више њих буде и тога да се маја једне задруге прими посла око мрса друге задруге, те маја ове друге и не излази. Гдје стоку изгоне зими да јој полажу излазе уз стоку само чобани.

На становима колибе су од брвана, а од брвана су и куће на грличким Стајама. Колибе су обично 5—6 м. дуге, а 3—4 м. широке. Куће су нешто мало веће. Неке су покривене даском, неке шимлом, а неке лубином (кором оморовом). Унутрашњи је распоред у колибама двојак. Једне су преграђене, а друге без преграде. У преграђених је огњиште у првом дијелу гдје су врата.

Над огњиштем су вериге, о које се вјеша бакрач (кото) кад се узварује млијеко, сири сир и т. д. Око огњишта су кревети од дасака, на којима се сједи и наћа. У другом су дијелу клупе и поредана текнета за ражљевање млијека. Под клупама су суди за мужење стоке, каблови и ручице, бакрачи, каце за сир и кајмак, сита за цијеђење млијека, сиришта, стапови, у којима се мете масло, бреме за воду и т. д. Исто је тако и у онима што нијесу преграђене. Близу колиба су торови и уз њих чобанске колибе, а за стоку која зимује направљене су кланице.

Од земаља на којима су колибе на Которином Чаирима и Сировцима једна је под закуп и њу држи Лубура, а друга је својина породице Гаврића, коју је ова породица откупила.

Паша је уписата у државно власништво. На овим становима имају право само сељани споменутих села. На сваку се колибу плаћа држави порезе 3 круне. Кад се хоће да се изађе са стоком на стан тражи се дозвола од власти којом се приликом плаћа та пристојба.

На становима ласичком, расничком, ковачком чувају чобани још волове и коње из расничких и околних села, али ти чобани немају никакве везе с онима што изгоне стоку на те станове. Ови чобани за чување волова узимају дозволу од власти. На станове излазе о Спасову-дне, примају на чување коње, волове и јаловиње, и чувају их до Пантелијева-дне, а кат-кад и до Госпојине.

Сељани села Которца, Војковића, Грлице, Ласице, Раснице, Ковача, Главогодине, Врутака и Врела Босне не плаћају држави траварине за волове, коње и јаловиње које изгоне на ове станове, док сељаци из других села плаћају на говече и на коња по 40 новч. траварине. Чобанима што чувају коње и волове плаћа се на вола 5 ока жита и 1 ока млива, а тако и на коња.

Сељаци из других села плаћају на комад по 10 ока жита и 1 оку млива. Мливо чобанима износе кад долазе солити волове, а соле их свако осам дана. Обично сваке недјеље власник обиђе и осоли волове. На становима по Игман-планини нема воде, сем Ковачког Стана. Марву поје чак на томе стану, а за потребу у колибама износе из вртача снијег и од њега хватају воду у бреме за пиће и трошак.

У близини ових станова налазе се станови касетићки на Малом Пољу (Пољицима). А на 3 сахата од ових су станови локвански на Бјеласици, о којима ће бити говора при опису села Локава.

За Бјеласицом су хумљачки станови. Хумљаци кад окопни поље згоне стоку у прољеће из својих села у оближња села Сарајевског Поља и туда је напасају по њивама и ливадама док ове нијесу још заоране и забрањене (од Благовијести до Ђурђева-дне). Кад се овце изјање и кад окопне њихови станови онда је гоне на станове. Сељаку код кога овце држе и стоку пасу по његовим њивама обично плаћају од комада по 20 новчића (по Црнотини), неки по 2—3 јунге масла (у Расници), а неки 1—2 брава, према броју целепа који на пашу згоне.[1])

IV. Остаци старијих и постанак данашњих села.

Кад о прошлости овога краја не би било никаквих других података, саме би старине, којима овај крај обилује, могле о његовој прошлости много што шта причати. Старина има свуда по овом крају, и од њих су неке већ и научно испитане.

[1]) На Романији плаћају сељаци чобанима на говече и коња по 30—80 новч., а у Јахорини се плаћа негдје по 8 ока жита, а негдје, као на Бабића Планини, по 1 фор. у новцу.

Од старина су, на првом мјесту, преисторијске насеобине у Бутмиру, на брду Наклу код Војковића, на Рогошу код Блажуја и на дебелом Брду и Собунару код Сарајева. Према стручњачким испитивањима најстарија је она у Бутмиру која је уједно и једна од најстаријих насеобина у цијелој Босни. Она је из неолитичког доба. Млађе су у Блажују, Војковићима и на Дебелом Брду и Собунару код Сарајева. Оне су настале и трајале од краја неолитичке па за вријеме бронцане, халштатске и ла-тенске периоде, од којих су у пошљедним двјема најбоље цвале, затим за римско доба све до сеобе народа. То је утврђено по каменом оруђу, посудама од иловаче, бронцаним, коштаним и ријетко којом гвозденом ствари које су се у овим насеобинама налазиле.

Знатне су и старине из римског доба којих има на више мјеста, и од којих је већина такође научно испитана. Најзнатнија је старина из овог доба остаци римске бање у Лужанима. Иначе од римских старина највише се налазило надгробних плоча, разних озидина, новаца и других ситнијих ствари.

Старине из доба босанске независности и из времена турске управе већином нијесу испитане. Из овога су доба: селишћа, црквишћа, гробља, градине, варошишћа и стари путови.

Селишћа има у више села. Нека су сасвим у селу или у близини у њивама. На овим селишћима ријетко се познају трагови каквих зграда, само се прича да је ту некад било насеља.

Црквина или *црквишћа* има у 6 села. На свим се црквинама обично познају озидине, ископава се негдје камен, негдје цигла, креч и друго. Ипак тешко да су на свима тим мјестима биле цркве. За двије од тих црквина већ се сигурно зна да ту нијесу биле цркве, а то је црквина више Осијека, за коју је доказано да је римска зграда, и црквина у Азићима која није ништа

друго него старо гробље са кога је све надгробно камење однесено и поразбијано, осим једног јединог, за који народ мисли да је црквена плоча Па и народ ове црквине не поштује. Нити их чува, ни ограђује, нити се на њима држе зборови и молитве, као на неким другим црквинама, за које је касније утврђено да су ту биле цркве, него их оре и копа.

Најчешћи су средњевјековни остаци *гробља* (гребља). Од гробаља биће најстарије гробне хумке по Врелима више Кобиљ-Дола. Ове старине нијесу испитиване, те се о њима не може потање говорити. Од осталих гробаља већина је са великим надгробним камењем — *машатима, мраморовима, стећцима*, мање је муслиманских са великим нишанима. Највећа су гробља на Павловцу, у Врутцима и Црнић-гробље под Илињачом, у којима су уједно и мраморови највећи. Ова гробља народ зове *грчким, каурским* или *сватовским гробљима*. Кад их назива грчким хоће да каже да су из времена прије доласка Турака, јер, према народном предању, прије турског освојења у Босни су живјели Грци. Каурским су их Турци назвали, па је тако и остало. Често се називају и сватовским и онда се прича како су се срели двоји сватови и побили се, те је то гробље изгинулих сватова. Надгробно је камење обично отесано у четврт као дебеле плоче или са кровом као саркофаг. Већи имају и подножну плочу заједно с мрамором отесану од једног камена која својом ширином чува мрамор да не потоне у земљу. Многи су од ових са подножном плочом у основи ужи, па се према врху шире. Само на једном од ових мраморова, у колико се до сад зна, има натпис. На осталима се налази истесан по који полумјесец, крст, мач, лук са стријелом, али тога никад нема сувише. У томе ова гробља знатно заостају иза неких гробаља ове врсте у околини. Сва су ова гробља српска и у главном су из доба босанске независности,

што је доказано по натписима на оваким гробљима по Босни и Херцеговини Како је много данашњих православних гробаља на мјестима ових гробаља и како је надгробно камење увијек окренуто истоку, то се може тврдити да су и ова гробља православна. Мишљење да су ова гробља искључиво богумилска сасвим је забачено, те ако га и данас ко заступа то је из незнања или из каквих нарочитих намјера. Од ових су млађа муслиманска гробља са високим и дебелим нишанима, какве већ од давнине не праве. Ова се гробља налазе око села у којима има муслимана старинаца или гдје су муслимани некад становали. На многим нишанима има, као и на мраморовима, истесаних стријела, мачева и полумјесеца. Судећи према томе ово су гробља првих потурчењака и њихова потомства, у чему нас утврђује и сама величина нишана, јер је посве природан прелаз од великих надгробних мраморова великим нишанима, а то често потврђује и народно предање.

Од старина имамо још и *варошишћа* која су, према причању на мјестима некадањих вароши. На њима се познају озидине, ископава се камен, цигла и друго, као и на црквишћима, само што варошишћа заузимају веће просторе од црквишћа.

Градина има више. Обично су на врховима брежуљака који Поље окружавају, а познају се по озидинама. Могуће је да су то рушевине властелинских кула, јер томе више приличе него ли градовима и по простору који обухватају и по положају који се готово увијек одликује љепотом него ли згодом за одбрану.

Од старих *путова* најбоље су се очували трагови пута који је водио из Сарајевског Поља на рељевску ћуприју на Босни, па преко Црнотине уз Ахатовиће на Трешњицу и даље преко Кралупа у долину Лепенице до Високог. Овим се путем може много прије стићи у Високо него низ долину Босне. Данас је врло запуштен

и њим иду једино сељаци из околних села. Познаје се по старој калдрми, званој „каурска калдрма." Овим се путем ишло још у прво доба турске управе из Сарајева у Високо, што свједочи стара ћуприја у Рељеву која је једино ради овога пута могла бити начињена. Да је овај пут из доба босанске независности могло би се извести по имену, каурска калдрма, затим по народном предању које га у то доба ставља. Тако се прича да је тим путем бјежала од Турака нека краљица кад су Турци у Босну провалили, а и по причању да је ћуприју зидао Реља Бошњанин. Прилично су очувани и остаци калдрме од пута који је водио преко села Лукавице и Которца у Војковиће, па долином Жељезнице у Крупац и даље у Пресјеницу, Улог и Невесиње. Познају се и трагови старог пута Сарајево—Трново који је водио преко Дебелог Брда, па изнад Миљевића у Тилаву, Тврдиниће и који се на Загонима састајао са данашњим путем Сарајево—Трново који води кроз Кобиљ-До. Од осталих старих путова који су водили у главном истим правцем којим и данашњи сем што се на појединим мјестима по мало разилазе, остало је такође више трагова. Тако се често помиње Дуга Калдрма, пут од Сарајева до Блажуја. О овим путовима говориће се опширније у посебном дијелу.

Као што се по набројаним старинама види, заснивање првих насеља у овом крају пада врло рано, још у неолитичко доба. Ова су насеља продужила и у бронцаној, халштатској и ла-тенској периоди. Овако раном развијању насеља узрок је у томе што је Поље и околина му погодно за насељавање: питомо је и родно, покривено дебелим слојем земље и прошарано потоцима и ријекама, а ни клима није сувише оштра. У римско доба овај је кр ј био још насељенији. И данас се на много мјеста налази остатака римских насеља, нарочито

око пута који је водио из Нароне преко овог поља Са рајеву и даље. С овим старим насељима данашња не мају никакве везе, сем што се нека налазе на мјестим тих старих.

Већина је, пак, данашњих села, према остацим старина, особито по многобројним средњевековним гро бљима, настала у доба босанске независности или прво доба турске управе. За четири села има и пи смена потврда да су постојала у ово доба: Ковачи Главогодина, Блажуј и Раковица.[1] За многа села на родно предање тврди да су из овог времена. Тако с за Кобиљ-До и Тилаву прича да су била некаква кнез Павла, Војковићи Војка, Рељево Реље Бошњанина, Ра иловац војводе Раила и т. д. За многе од ових личност народно предање зна и град и двори гдје су им били

Становништво је међутим много млађе и досељен је тек прије 100—150 година. Позната је општа по кретљивост становништва тога времена. Старије је ста новништво само у мусломанским селима, гдје је ста новништво имало своју земљу која га је за се вези вала. Други узрок што у овим старим селима нема старог становништва јесу болести, највише куге која је у 18. веку овај крај у неколико маха пустошила.

Врло је мален број млађих села која су настала за последњих 200 година. Ова су се села развила ве ћином на крчевинама од раселица старијих села. Ови је села мање у Пољу, а више по странама, гдје је прије била шума. Народ обично зна кад је које настало и ко га је основао. И нека од ових села на мјестима су старих села доцније пропалих. Тако су стара села Врутци и Двор, у којима има доста старина, а сем тога с

[1] Ова села помиње у свом путопису Курипешић који је овуда прошао 1530. год. Још је старије село Которац, јер је остатак старог града Котор који помиње још Константин Порфирогенит.

Врутци помињу у једној листини из 1244. год. наново обновљени. Двор понова искрчише и населише прије 200 год. Куртовићи, а Врутке обновише истом прије 100 година.

Међутим има много млађих група кућа (села у ужем смислу), којих има у сваком старијем селу. Настале су од раселица старијих села у њивама или крчевинама и врло често собом су промијенили сам тип старог села у коме су. Има их и у селима у равни и у онима у страни. Већина их је настала у пошљедних 100 година, а ничу и данас по благим косама око поља обраслим ситном шумом, због чега их је лако искрчити и обрадити. У пољу је стварање оваких група готово стало, јер је поље већ сасвим насељено и обрађено. Ако се и створи која нова група она настаје покрај пута на мјестима гдје је саобраћај живљи.

V. Кретање и поријекло становништва.

По цијелом овом крају куда год се корачи наилази се на остатке живота још из средњег вијека, што је доказ да је овај крај још и у то вријеме био насељен. С друге се стране види да је садање становништво врло младо, да је готово све досељено за последњих 150 година. Старога становништва слабо има; оно се раселило или је изумрло. У овом крају била су оба та случаја. Већина се раселила, а од остатка је велики дио поморила болест. Интересантно је народно предање да су Босну прије освојења насељавали Грци. Тако се и за неколике православне породице из тога времена вели да су Грци.

Нема никаквих података за расељавање специјално овога краја, али има за цијелу Босну, који ће се дјелом односити и на овај крај. Прве сеобе из Босне спомињу се још у доба босанске независности. Правац им

је био на запад, у Далмацију[1]). Прва се спомиње крајем XIII в., а и 1305., 1338. и 1371. год.[2]). Ове су сеобе проузроковане жељом босанских владара да Далмацију населе својим људима, како би им била тврђа власт у тим крајевима. У овим сеобама тешко да је учествовао и овај крај, него ако су највише захватиле планинске крајеве око Гламоча, Лијевна и Богојна. Прије пада Босне под Турке биле су сеобе из Босне још 1394., 1397., 1418. и 1450. год.[3]). Овим је сеобама узрок проваљивање Турака у Босну, испред чијих је чета народ јатомице бјежао. Овим је сеобама свакако захватан и овај крај, јер је први на ударцу Турцима, а познато је да је Врх-Босна пала под Турке већ 1436. год.

Али право расељавање настаје истом послије пада под Турке. Сељења су појединачка а и у читавим групама које бјеже у крајеве гдје Турци још нијесу продрли. Друге опет пресељавају Турци у новоосвојене крајеве да им као кмети обрађују земље које осташе пусте. Правац сеоба сада је запад, сјеверо-запад и сјевер. Једна од највећих коју извршише Турци била је 1527. године[4]). Спомињу је сви писци који су се потање бавили историјом Далмације. Те су године Турци преселили више хиљада породица из Босне и Херцеговине у книнску крајину, Буковицу и Котаре у Далмацији, да би ове крајеве населили. Некако се у ово доба у овом крају јако смањио православни, а умножио муслимански живаљ. То изрично тврди један стари запис из 1517. године у једном рукопису ман. Тројице код

---

[1]) Податке за ове сеобе прикупио је епископ Милаш у дјелу „Православна Далмација".

[2]) Милаш, Православна Далмација, стр. 130, 131, 143.

[3]) Милаш, Православна Далмација, стр. 148, 162.

[4]) Ibid., стр. 168.

Пљеваља[1]). Судећи по овом запису и поменутој сеоби од 1527. г. расељавање је било најјаче у првој половини XVI вијека. У ово доба су се селили из овог краја и муслимани, али они у град Врхбосну—Сарајево, који се тада почео нагло развијати. Селиле су се већином старе властеоске породице које су, по доласку Турака, примиле ислам.

До почетка XVII вијека сеобе су се завршиле. Што се народа није раселило то се истурчило или се обикло на Турке, па мировало. Али је било проријеђено. То видимо по томе што у ово време већ почиње насељавање које с године на годину све већма узима махэ. Последња повећа сеоба била је 1697. год., када је Савојски продро с војском до Сарајева, попалио га и силом одвео много православних и католика из Сарајева у Сријем и Бачку. О тој сеоби имамо двије биљешке из рукописа у старој православној цркви у Сарајеву[2]). С овом је сеобом расељавање овога краја у главном завршено. Појединачних расељавања било је до данас, али ни та расељавања нису управљена где на даљину, већ у Сарајево за радом и зарадом. Али је ово исељавање у Сарајево јако, јер свака четврта кућа овога краја има својих рођака у Сарајеву.

У ово доба кад расељавање готово сасвим престаје, а насељавање постаје све интензивније, појављује се први пут, 1690. год. куга. Касније се појављивала још

[1]) Съвръши се сїа книга ѿ бытїа въ лѣт(о) ж҃.ѕ҃.к҃.і҃. мѣсеца секврїа н҃.ї҃. дьнь въ мѣстѣ Връхоувосьнью рѣкомемь Сараевоу. Тъгда бо вь тыꙗ дни вь той земли бѣше велико умноженїе агарѣньскыхъ чедь, а православнїе вѣри християньскыꙗ вь тожде земли великоꙗ умаленїе, ꙗко не ѡбрѣсти се ничтоже [Записи и натписи I, 131.]

[2]) Прва гласи: „Лѣто ҂ахч҃з (1697), окт. 13. придоше Нѣмци и поплѣнише Сараєво и прегнаше Христїанѣ и Шокцѣ прѣко Саве. Еврѣе же все и Турак мало заведоше у робство. Увїй, увїй и горевьпїющѣ плѣнаєми и пересельаєми у тужду землю“. Друга гласи: „Лѣто 1697.... придоше Нѣмци .... и пресѣлише нас у Срѣмъ и Бачку, паки волею Божїею, возвратихом се вь свои си а други и помрѣше тамо, другїй же осташе и не возвратише се вь свои си. — А. Гилфердинг, Босна и Херцеговина, стр. 52.

и 1731., 1741., 1762. и, последњи пут, 1782. год.[1]) Појавила би се обично најприје у Сарајеву, па би прешла и у околину, где би толику пустош направила, да у многим селима не би ни живе душе остало[2]). Ова је болест још више прориједила старо становништво. Старинаца је данас врло мало, и већином су муслимани. Па и то нису све старинци села у коме су, па ни краја, јер се многи сељаци рачунају у старинце ако само знају да су у опште од старине Босанци.

Последњом кугом завршен је први период у насељавању овога краја. У овом је периоду насељавање било прилично јако, особито у задње вријеме, али није успјело, јер је куга поморила и многе од досељеника, а највише оне што су се најраније доселили и морали је претурити свих пет пута, због чега и нема много досељеника из овог доба.

Други је период насељавања од посљедне куге до године 1859., када је издан закон 14. сефера 1276. У овом је периоду било највише досељавања. Кметско стање за вријеме овог периода врло је несређено и ради тога нови досељеници обично промијене по више чифлука и села док се стално не настане.

Трећи је период од 1859. до 1878. до окупације. И у овом се периоду много насељавало, али нема више оног честог сељакања с чифлука на чифлук. Закон од 14. сефера смирио је кмете и привезао их за земљу. С тога се нови досељеници обично насељавају на чифлуке који још немају кмета или их сами крче.

Четврти период настао је са окупацијом. Правац насељавања је измијењен, јер док се до окупације, кроз

[1]) Нада за 1895 год., стр. 193.

[2]) Прича се кад је куга прошла да је један човјек кога је поштедила излазио пазарним даном на Ступско Брдо у пољу на Ступи и гледао не ће ли ко проћи у Сарајево на пазар. Кад је трећег пазара видио једног старца са торбом на рамену, гдје иде у Сарајево, обрадовао се и узвикнуо: „Хвала Богу почео се већ пазар купити!“

сва три периода, овамо насељавао народ из југо-источних крајева, мање са истока и југа, а још мање са запада и сјеверо-запада, окупација насељавања је с тих страна сасвим преминула. У опће сада се слабо и насељава, а и што се насели то су странци са сјевера, а доселило се и нешто католика са запада, из Далмације. Ова је измјена и сувише наштетила Српству, напосе православном, јер су се од прије насељавали Срби из сиромашних крајева Херцеговине и Црне Горе, док се данас сиротиња херцеговачка и црногорска мора селити у Америку. Да је потрајало као раније још 50 година православни би у овом крају били јединп елеменат. Данас се у Босну насељавају странци који већ и домаће по мало потискују.

Преглед области и мјеста одакле су досељеници.

У цијелом овдје описаном крају има 547 породица, без нових досељеника из Монархије, који припадају разним народностима. Од ових су само 55 породица или 10,54% старинци. Од тих 55 породица старинačких 46 је муслиманских, 8 православних и 1 католичка. Непознатог поријекла има 45 породица[1]). Све су остале досељене из разних области.

а) Босна.

Од Сарајева:

Сарајево (град)	27 пор.
Нарево	7 »
Вогошта	7 »
Црна Ријека (Чифлук Црна Ријека)	4 »
Зијамет Црна Ријека (за Јахорином)	1 »

[1]) За 2 од ових рекао бих да су старином Цигани.

Кривоглавци	2	пор.
Булози	1	»
Реша	1	»
Маџари код Трнова	1	»
Черушићи код Трнова . . .	1	»
Ледићи	1	»
Корча	1	»
Умчани	1	»
Михановић под Трескавицом (?)	1	»
Дрозгометва	1	»
Мркојевићи	1	»
Кијево за Требевићем . . .	1	»
Мочиоци	1	»
Тиховић	1	»
Свега . .	61	пор.

Од Високог:

Кралупи	3	пор.
Биоча	1	»
Годуша	1	»
Сутјеска	1	»
котар височки у опште . . .	4	»
Свега . .	10	пор.

Од Фојнице:

Лепеница	3	пор.
Бусовача	2	»
Гвожђани	1	»
Брестовско	1	»
Дуври (?)	1	»
Крешево (испостава)	1	»
Дусина (испостава Крешево) .	1	»
котор фојнички у опће . . .	2	»
Свега . .	12	пор.

Од Вареша:

Планиница	2	пор.
Чемерно	1	»
Свега	3	пор.

Од Травника:

Травник	3	пор.
Свега	3	пор.

Од Рогатице:

Гласинац	3	пор.
Прача	1	»
Свега	4	пор.

Од Зворника:

Зворник	1	пор.
Свега	1	пор.

Од Гламоча:

Гламоч	1	пор.
Свега	1	пор.

Од Лијевна:

Лијевно	1	пор.
Свега	1	пор.

Од Скопља Поља:

Скопље-Поље	3	пор.
Свега	3	пор.

Од Богојна:

Богојно	1	пор.
Свега	1	пор.

Од Жупањца:

Рашко Поље	2	пор.
Мркодо	1	„
Дувно	1	„
Виница	1	„
Свега	5	пор.

Од Горњег Вакуфа:

Скрте (џемат Грачаница)	1	пор.
Звиза	1	„
котар Горњи Вакуф у опће	1	„
Свега	3	пор.

Из Босанске Крајине:

Унац	2	пор.
Кључ (котар у опће)	2	„
Крупа. — Пресјека	2	„
Котари	1	„
Варцар-Вакуф. — Пецка	2	„
Медна	1	„
Петровац. — Прекоси	1	„
котар Петровац у опће	3	„
Бихаћ	1	„
Крајина у опће	26	„
Свега	41	пор.

Из Посавине:

Грачаница	1	пор.
Посавина у опће	4	„
Свега	5	пор.

Од Скендер-Вакуфа:

Равна Врховина	1	пор.
Свега	1	пор.

б) Херцеговина.

Од Билеће:

Џемат Врбица	1	пор.
село Трновица	1	»
» Богдашићи	1	»
Прерацa	1	»
Врањска	3	»
Баљци	2	»
Граница	1	»
Давидовићи	1	»
Љубомир	1	»
билећски котар у опће	11	»
Свега	23	пор.

Од Гацка:

џемат Казанци	1	пор.
село Дулићи	2	»
џемат Самобор	1	»
село Гарево	2	»
село Липник	1	»
Борач	4	»
Михољача	1	»
котар Гацко у опће	10	»
Свега	22	пор.

Од Невесиња:

Лукавац	1	пор.
Колешка	2	»
Љесков Дуб	1	»
Бак (испостава Улог)	1	»
Братач	1	»
котар Невесиње у опће	9	»
Свега	15	пор.

Од Требиња:

Граб	1	пор.
Засад	1	»
Тули	1	»
Корјенићи	1	»
Миљанићи	1	»
Клобук	1	»
котар Требиње у опће	4	»
Свега	10	пор.

Од Стоца:

Тријебањ	1	пор.
Берковићи	1	»
Дабар	2	»
котар Столац у опће	4	»
Свега	8	пор.

Од Коњица:

Рама	4	пор.
Шуњи	1	»
Бјелимић	1	»
Ситник (испостава Бјелимић)	1	»
Борци	1	»
Неретва	1	»
котар Коњиц у опће	4	»
Свега	13	пор.

Од Фоче:

Калиновик (у опће)	1	пор.
Шивоље	1	»
Јабука	1	»
Јелеч	1	»
Дуга Њива (махала Забор)	2	»
Загорје	3	»

од Дрине	2	пор.
котар Фоча у опће	4	„
Свега	15	пор.

Од Мостара:

Благај	1	пор.
Бротањ	2	„
Расно	1	„
Свега	4	пор.

Од Љубиња:

Попово Поље	3	пор.
Љубиње	1	„
Свега	4	пор.

Од Посушја:

Посушје	1	пор.
Свега	1	пор.

Од Пљеваља:

Бобово код Пљеваља	1	пор.
Пљевље	1	„
Свега	2	пор.

Од Колашина:

Бијела Бреза	1	пор.
Стара Гора	1	„
Врањеша	2	„
Јелића Долови	1	„
Ђуровина	1	„
Колашин у опће	19	пор.
Свега	25	пор.

Из Херцеговине у опће	45	пор.
Стара Гора (негдје у Херцеговини)	1	„
Свега	46	пор.

в. Црна Гора.

Бањани	15	пор.
Пива	9	»
Грахово	6	»
Дробњаци	3	»
Чево	2	»
Грдијевићи под Његуш-планином	1	»
Зета	1	»
Цуце	1	»
Дуга	1	»
Црна Гора у опће	1	»
Свега	40	пор.

г) Србија.

Од Мораве	2	пор.
» Ваљева	1	»
Златибор	1	»
Ужице	1	»
Србија у опће	4	»
Свега	9	пор.

д) Стари Влах.

Рудо	1	пор.
Драгаши	1	»
Голеша	1	»
Стари Влах у опће	20	»
Свега	23	пор.

ђ) Далмација и Бока.

Рисањ	2	пор.
Проложац	4	»
Локвичићи	2	»
Студенци	3	»

Имоцки	2 пор.
Ричице	5 »
Маленица	1 »
Сињ	1 »
Кољани	1 »
Далмација у опће	5 »
Свега	26 пор.

е) **Стара Србија.**

Призрен	1 пор.
Бучје (?)	1 »
Стара Србија у опће	4 »
Свега	6 пор.

ж) **Лика.**

Удбина	2 пор.
Свега	2 пор.

з) **Сријем.**

Сријем у опће	1 пор.
Свега	1 пор.

Као што се из овог прегледа види, највише је досељеника из Херцеговине, којих има 188 породица или 34,36°/₀ од укупног броја породица овога краја. Доста ће Херцеговаца бити и међу оних 45 породица непознатог поријекла. Из Херцеговине највише је досељеника из билећског, гатачког котара и Колашина. Ови су досељеници обично долазили појединце, бјежећи од зулума, освете, а највише због сиромаштине и оскудице у свом крају. Многи су се, особито они из гатачког котара, населили тако, што би овамо дошли преко зиме да се прехране, па би тако и остали. Знатан је затим број досељеника из Црне Горе, којих има 40 породица

или 7,16% од свих породица. Још је велики број дос
љеника из Старог Влаха којих имају 23 породице. Узро
досељавања и из осталих крајева исти су који и
Херцеговине: оскудица, зулум, бјежање од болести и.
какве казне и т. д. Једино је за досељавања из Стар
Влаха специјалан узрок. Како је већина тих досељен
извршена онда кад је пламен устанка за ослобођен
обухватио и Стари Влах, то ће бити да су ови дос
љеници побјегли од посљедица рата.

Са запада је било досељавања из Далмације, одак
има 26 породица или 4,75%, затим из Босне из Дува
ског и Скопља Поља. Ови су досељеници готово с
католици, који су бројно у овом крају последњих г
дина јако напредовали. Тако докле их је 1855. год.
свом котару сарајевском било 148 домова и 846 ду
обојега пола[1]), дотле их је 1895. год. само у овом кра
било 1495, а у свом котару сарајевском 3076 душа. Д
сељавали су се бјежећи од војништва, тражећи рад
па би се касније и оватанили. Скопље Поље и Дув
Поље у Босни били су прелазна тачка у досељава
из Далмације, због чега ће и међу онима из Скопл
Поља, Горњег Вакуфа и Жупањца бити их доста к
су старином из Далмације. Са сјеверо-запада било
досељавања из Босанске Крајине, одакле има 41 пор
дица, односно 7,4%. Досељеници из овог краја обич
су долазили појединце као најамници или надничар
па би касније и сасвим остали.

VI. Етничке особине.

Осим прилично великог броја странаца који се од окуп
ције све више насељавају и међу којима су заступљене ва
све народности у Аустро-Угарској, становништво овога кр

[1]) По подацима које је извадио Хилфердинг из књиге „Schematis
almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S
Francisci од 1855. — Хилфердинг, Босна и Херцеговина, стр. 285.

чине Срби, православни, којих је највише, католици и муслимани, којих има нешто више од католика. Народно име Србин сачували су једно православни, који и своју вјеру зову „српском вјером“. Муслимани и католици за српско име неће да знају. Муслиманин се назива Турчином, а католик Латинином и Кршћанином. Између становништва ових вјера има неких малих разлика, насталих под утјецајем вјере, а код католика и због доласка из других крајева. Ових је разлика прије било много јачих и много више, особито су се разликовали католици од православних. Пошљедних година ових разлика нагло нестаје, због тога што се католици у свему изједначавају с православнима и примају њихове особине. Прилагођавају се и муслимани, али слабије јер због туђења лакше одолијевају утјецају православних. Ове се разлике састоје у језику, ношњи и обичајима.

Језик. — Сав народ овога краја говори ијекавским нарјечјем штокавскога говора. Православни говоре сасвим чисто и јако наносе на говор у билећком, гатачком и невесињском крају, одакле је главни дио православног становништва. Католици и муслимани говоре такође ијекавски, али често мијешају и по који икавски облик, и то више католици но муслимани. За чудо сарајевски муслимани употребљавају много више икавских облика од ових на селу, и изгледа да није овог утјецаја из Сарајева, код ових на селу не би било ни трага икавштине. Још муслимани употребљавају много више турских ријечи. И католици употребљују неке икавске облике и то већином старци, обично досељени из крајева гдје се чисто икавски говори. По причању код њих је прије 3—4 деценије икавштина сасвим превлађивала, док су пошљедних година подлегли ијекавштини. Употреба икавских форми данас није дошљедна. Час се каже: ди си био, а час: ђе си био. Још ће католици у дугу говору употријебити и по коју ријеч, која се од православног или муслимана никад неће чути. Чим се из Раковице сиђе у долину Лепенице одмах се опажа више употребљавање икавских облика, а што се иде ближе Кисељаку и Фојници икавштина све више превлађује, и употребљују је шта више и православни.

Ношња. — Православни и католици данас се једнако носе. Прије је било нèких разлика, али их је пошљедних година сасвим нестало, јер су католици у свему примили ношњу православних. Мало се јаче разликују муслимани, а та је разлика код њих постала под утјецајем вјере и истока, особито ношња женскиња.

Главни су дијелови мушког одијела код православних: гаће, кошуља, прслук, каница, тозлуке, чарапе, опанци, фес и ћулах са марамом или шалом. Гаће су откане од памука, рјеђе од конопље, на мелез, дуге су до чланака, али их у новије доба носе и краће. Вежу се свитњаком. Преко гаћа се препусти памучна кошуља од 5 беза, код сиромашнијих на мелез, код богатијих на узвод откана, прије дуга до кољена, а сад их има и краћих. Рукава је широких, а накеране (керање је врста веза) јаке и рукава. Под вратом се не сапиње, али је млађи привезују око врата испод јаке шареним јаглуком. По кошуљи се облачи прслук или џемадан, мрк или црвен. Мрки су од сукна са мавеним ријетко црвеним гајтанима, а црвени су од чохе и са мрким гајтанима. Црвене израђују и продају само муслимани, а зову се *скадарски*. Прслук је увијек без рукава, а на прсима се пресамићује и сапиње. Око паса, по кошуљи и прслуку опаше се каница, дуга 3—4 м., широка 10—15 см. Врло је лијепо претркана разним бојама у редове или на зубове. По каници се опаше бенсилах од коже, са више листова, гдје стоји: тутун-кеса, цигарлук, машице, нож, кехара са новцима и друге ситније ствари које сваки час требају. По прслуку се облачи *џока*, у планини звана *гуњић*, од мрка сукна без рукава, са више редова мавена гајтана и са другом израдом. На прсима се никад на сапиње. На ноге се обувају чарапе на поплет (шарене), прије дуге до пола голијени, а сада краће. На чарапе се назувају *назувке*, шарене и дуге до пола стопала, тако да се из опанака готово и не виде. Њих сада јако потискују *приглавци*, већином црвени, ријетко шарени, дуги до чланака. По овом се облаче опанци, у које се прије тога подложе обојци. Опанци су шабачки или височки. Први су од опуте и јевтинији и праве их православни, а височки су на очи љепши, али и скупљи и продају их само муслимани. Још су се прије много носили опанци, *опутњаци*, које су сељани сами израђивали и које сад ријетко ко носи. На голијени се преко гаћа сапињу *тозлуке*, преко којих се са једне стране препусте шалваре, са друге чарапе, тако да им се само средњи дио види. Пошто се сапну копчама, стегну се под кољенима подвезама, а одоздо се притегну каишима с опанака. Тозлуке су мрке, ријетко црвене. Мрке су са мавеним, а црвене са мрким гајтанима. На главу се обично облачи фес црвен са ћулахом у њему или сам ћулах. Око ћулаха се замота марама бијела, у четири нита или црвен шал. Марама је домаће ткиво, јефтинија, а у пољу се више и носи. У жалости се носи увијек. Шал је скупљи и свечанији, а замотава се *на патку* или *на*

бурму. Кад се шал прво усуче па се замотавајући слаже ред на ред, то је на бурму, а кад се замотава исукан и то равно ред крај реда, то је на патку. Кад је хладније на гаће се облаче још и *шалваре* или *пеленгаће*, мрке, од беза званог пеленгаће, дуге до пола голијени, а по џоци гуњ са рукавима, мрке боје, од сукна, са 5—15 редова мавена гајтана, врло лијепо израђен и ишаран. На гуњу имају прорезани и џепови. Кад настане зима и стигне мраз облачи се још и *имбуља*, од неуваљана сукна, бијеле или мрке боје, дуга до преко кољена, са рукавима до лаката и са кукуљицом, или се пригрне *кабаница*, с кукуљицом, боје црвене, од сукна, без рукава. Богатији свечанијим приликама, мјесто прслука, носе *ћурак*, с рукавима разрезаним „на чевкене", и сребрним токама на прсима, и црвене чакшире, дуге до чланака, тако да искључују тозлуке, затим *јамџик* или *шарпељ* који носе преметнут преко рамена.

Женскиње носи љети кошуљу, гаће, ђечерму и ћурдицу, на ногама чарапе и опанке, а глава је повезана. У гаћа су ногавице од памука преткане, и стежу се на бућму, а горњи је дио већином од конопље. Кошуља је дуга до чланака, на узвод, широких рукава с нерама на јаци и рукавима, од 6—8 беза. Под вратом се сапиње башлијом. По кошуљи се облачи ђечерма без рукава, а на прсима се пресамићује и сапиње пуљком и иликом. Ђечерма је од ћитабије, са златним арчевима, а у новије доба носе их и од кадифе. По ђечерми се облачи ћурдица, од сукна, такође без рукава, лијепо израђена и ишарана гајтанима и другим. Око паса се опаше *опрежина*, домаће ткиво, обрубљена сирадом, а свечаним даном, кад иду куда, опашу још и свилени појас и пафте од сребра или маде.[1]) На ногама су чарапе и опанци као и у мушкиња. Једино што су грла у чарапа много краћа. Глава је повезана и то овако: прво се обуче фес, у који се метне дрвен колут да би стајао тврђе и равније, а пода њ се подвију плетенице. По фесу преметну округу, бијелу, од вале или танка чембера, а крајеве, каткад златом извезене, пусте преко уши низ образе. Преко округе по фесу се увеже *везаћа јеменија*, а у њу се увије још пола дрвеног колута, који се заједно с јеменијом мало напријед преко феса пренесе, да би љепше стајало, а по јеменији и фесу се убради убрадач или шал, а крајеви му се пусте низ леђа. Осим овога свецем богатије носе и

[1]) Ковина у којој је један дио сребра, а остало други састојци. Од ње се праве накити.

почелицу од дуката, сребрна ифтазета (врста накита), а млађе и умјетно цвијеће. Хладнијим данима и зими носе још и мрке димије и копаран с рукавима на ковчалуке (од лаката разрезаним) или са сапетим. Ако су рукави на ковчалуке, онда се ради зиме носе на рукама, под кошуљом, *долактице*, обично начињене од шта и копаран. Копаран се облачи испод ђечерме. Богатије сељанке о великим свецима носе још и „велике хаљине:" *антерију* и *ћурдију*. Антерија је од шамалађе[1]) или од ћитабије, дуга до чланака, са рукавима на ковчалуке и са златним арчевима и гајтанима. Облачи се по ђечерми, а искључује копаран. По антерији се облачи или ћурдија или *кубурија*. Ћурдија је без рукава, а кубурија са рукавима, иначе су у свему једнаке. Направљене су од чохе, већином мавене, постављене самурима и дуге до паса. Мјесто ових неке су жене носиле до сада и *велику* (дугу) *ћурдију*, која се од мале разликује тиме што је дуга до чланака, са постављеном завраћеном јаком, под пазухом набрана, са прорезаним џеповима, око којих су биле по три златне ките. Боје је увијек плаве.

Доскорашња разлика у ношњи православних и католика састојала се једино у томе што су ови носили пирлитане[2]) мараме или краће шалове, црвене гајтане на одијелу, чарапе бијеле, при врху преплетене црвеним, много дуже него у православних, даље што су носили сингаве шалваре с прорезаним џеповима. Овако се и данас носе католици у долини Лепенице према Кисељаку. Као што је речено ових је разлика данас у овом крају сасвим нестало.

Одијело муслимана сељака разликује се од одијела православних у главном само у боји и начину израде, а дијелови су су исти. Тако је без за гаће и кошуље код муслимана често много тањи, а и гаће и кошуља дуже, а гаће и шире, док је крај исти. Тозлуке су им црвене или бијеле, шалваре плаве или бијеле, увијек сукнене, а многи носи и чакшире црвене или мавене без тозлука. По кошуљи испод џемадана облаче многи *јечерму* са рукавима, а на џемедану, џоци и гуњу су зелени гајтани. Мјесто џоке носе гдјекоји *фермен*. Мјесто канице опасују појас зелен или бијел. Око феса па глави омотавају пирлитану

---

[1]) Полусвилена тканина која се добавља из Цариграда за прављење антерија и копарана.

[2]) Пирлитањем се зове кад се на каквом једноликом платну у два нита изводе гране исте или друге боје.

мараму, ткану у два нита или шал бијел, посут многим црним пъегама, а неки и црвен.

Женскиње носи увијек димије, већином шарене, и јечерму. Кад иду на њиву понесу бошчу, да се имају чиме покрити ако ко туђи прође, иначе кад куда иду носе ферецу зелену, ријетко црну, са бијелим јашмаком, којим обавију све лице сем очију. Преко очију метну *иечу* (комад дебела папира или танка дрвета), на којој су прорезане двије мале рупе кроз које се гледа. Полијепљена је танким провидним читом, а подвуку је под јашмак, да чвршће стоји. На ногама носе *местве* у којима иду и по соби, а по „кући" или двору на местве обуку папуче, *нануле* или *фирале*. Кад иду куд даље и на њиву, носе опанке. Кад иду у град или друго село онда по фереци замотају још једну бијелу бошчу коју пребаце преко главе, и која се зове *авли-марама*. Овом су се бошчом замотавале и православне жене кад су ишле цркви или у град.

Било је времена кад су православни и католици морали носити прописано одијело. Није се допуштало да се раја и у чему изједначи са својим господарима, па ни у одијелу, те су издаване нарочите наредбе којима се одређивало како се хришћани имају носити. Сељаци православни морали су тада носити све одијело бијеле боје, а на глави мараму као и сада или *аамру* која се од шала разликовала у томе што је била мрке боје. Тако је и женскиње морало носити ћурдице бијеле боје. Кад би се ко појавио у одијелу друге боје био би кажњен, а одијело му одузето. Ово је трајало све до Омер-пашина времена, док нису долазак Омер-паше и његове реформе, као и честе буне у Херцеговини и Крајини, поправили стање сељака у свему, па и у томе. Старе се наредбе забацише и народ поче да бијело одијело замењује мрким, за којим је увјек тежио, а које је и много љепше и боље, јер се теже прља.[1])

Обичаји. — Највише разлика између православних, католика и муслимана има у обичајима. Прво чим православни одвајају од других, јесте *крсно име*. Католици су до скора славили крсно име, али им је дошао „отпис из Рима" да га не славе, него да, мјесто тога, прилажу цркви о Божићу, што и чине. Православни празнују и много више светаца преко године од

[1]) Данас се бијело одијело може видјети само у планинским крајевима идући Херцеговини, па и то само радним даном, а свецем или кад куд иду облаче црно. Женских бијелих ћурдица могло би се наћи и у овом крају у сандуцима старијих жена.

других, особито љети, кад је готово сваки четврти дан празник. Неке од ових светаца празнују и муслимани, као св. Ђорђа (Јурјево), Илин-дан („до подне Илија, од подне Алија“), Митровдан, Прокопијев-дан, Блаженицу, Велики Петак и друге. И они се годе од Ђурђева до Митрова-дана и обратно, на Ђурђев-дан и Илин-дан праве тефериче, а у очи Петров-дана пале лиле. Католици празнују мање и све по новом календару. Разлика је и у поздравима између присталица разних вјера.[1] Положај жене друкчији је код муслимана, а друкчији код хришћана. Муслиманска се жена мора крити и сумњам да се та вјерска одредба тако строго примјењује у Азији или Цариграду као овдје. Има разлика и у обичајима о рођењу, вјенчању, смрти које су настале већином под вјерским утјецајем. У ономе, пак, што нема везе са вјером нема разлика. Тако на пример, нема великих разлика у врачању, гатању. Приче, пословице, загонетке код свих су исте. Једино што муслимани не знају за здравице, а у пјесмама обично пјевају о муслиманским јунацима. Католици су у свему овоме сиромашнији. Мало који да зна приповиједати, још рјеђе здравити. „Здрави сте, браћо, на су крст, помого нам Исукрст!“ једна је од најбољих њихових здравица. Мало их зна уз гусле пјевати, а пјевају обично о ускоцима и „Краљевићу Марку“.

Православни су по природи умом бистри, радини, религиозни и морални. Муслимани и римокатолици доста су ограничени, религиозно фанатични, у раду лијени и у новије доба морално слабији од православних. Али млађе генерације код свију у моралу попуштају. Данас се сеоска младеж која одслужи војску одаје пићу, картању, доминама и т. д., и то не само празником него и радним даном. А скоро сваког празника и пазарног дана силази у варош послом или без посла, те се

[1]) Православни се поздрављају са: „Добро ј'тро!“ „Помоз' Бог!“, „Добар вече!“, на што се одговара: „Бог ти помого!“, „Добра ти срећа!“ Даље: „Како си?“ „Како сте сви на дому?“, на што је одговор: „Добро, Богу фала, како си ти?“ „Суста ли радећи?“ — „Полако, суста ли ти?“ При поласку: „Збогом! — „С Богом пошо!“ У вече: „Лаку ноћ!“ -- „Бог ти на помоћ!“ Муслимани се поздрављају турски: „Сабала-хајросум!“ — „Алах разосум!“ или: „Мерхаба!“ — и т. д. Католици само са: „Фаљен Исус и Марија!“ — „Увијек фаљен!“ Кад се срете православни и муслиманин већином ће се поздравити турски, православни и католик као православни. Кад муслиманин дође у друштво гдје има муслимана, православних и католика, поздравиће их турски па српски. А кад православни дође у такво друштво поздравиће прво српски па турски.

клетари по кафанама и механама, те изгледа да ће се и православни сељак у брзо деморалисати.

VII. Занимање становништва.

Земљорадња.

Као што је и раније казано, сточарство је некад било претежно занимање сељака овога краја. Прича се да су поља некад била зарасла у лугове. А кад је укинут башински тулијан и кулук, кад је кметима законом државне власти зајемчена слобода рада и имања, почела је и земљорадња боље напредовати. Уз сточарство сељаци су се почели бавити и земљорадњом. У то прво вријеме напретка земљорадње знао се у Сарајевском Пољу *тежак-баша* који је имао неких права над осталим тежацима. Док он не убразди нико није смио убраздити.[1]) Данас је земљорадња главно занимање тежака у Сарајевском Пољу.

У обрађивању земље сељак је и данас упорно конзервативан. Он нема ни појма, а камо ли воље за рационално обрађивање. И само би ријешење аграрног питања могло прокрчити пута рационалнијем обрађивању земље. Земљораднички су алати: *плуг*, коме су од жељеза: лемеш, цртало, цимељ и штица, а од дрвета: гредељ, ручица, орачица и 2 кола, лијево мање а десно веће. У странама се још оре *ралом*, на коме су: гредељ, дуг с колима 1 $^1/_2$, а без кола $^3/_4$ м., ручица и даска што одваја бразду и раоник. Друге су справе: *зубача*, од дрвета, са гвозденим клинима; *житна*

---

[1]) Старци који још памте тежак-башу, Сулића, из Бутмира причају како би он пшћерао плуг и волове на своју њиву и волове би покрио црвеном чохом, па би одбраздио 2—3 бразде и онда би волове пустио. А сељаци чим би то видјели одмах би почели орати. Причајући о тежак-баши сељаци данас уздишу за тим старим временом кад се знао старији и кад је Бог за то давао бољу рођу и берићет и вичу на данашње вријеме и поступак што они који нијесу прави тежаци почињу орати прије правих тежака и кад није вријеме.

кола која имају од дрвета: трупину, околицу, колиће, тегару, осовину, рукавац, жагре, крчало, хоје завољар, тељиг, јарам, штице, а од жељеза влачег; даље *коса* у које су коса и гривна од жељеза, а косиште, бабци, читура или водијер и мазалица од дрвета, затим белегија и чекић и бабица или наковањ од жељеза. У алате долазе још: виле, грабље, коларица, подвори, казма, мотика, сјекира, ћускија, вијаћа лопата, метла брезова и умјетњача, срп, трнокоп, решето, кутија чеирикњача, као и тестера, брадва, просијек, сврдо, лијето, за оправљање осталог ратила.

Од радова прво долази *орање*. За бијела жита и хелду обично ору само један пут. А кад жито посију онда га још позубе. За кукуруз[1]) и проху најприје се узоре у јесен, затим у прољеће, па онда помакула[2]) и проха се још позуби. За грахове и кртолу се узоре и позуби, па се онда копају „куће“ у које се баци 5—6 грашака или кришки крумпира са клицом, па се земља зарове. За лан, конопље и поврће орање се такође позуби. Раније се преоравало за сва бијела жита. Пшеница озимица обично се сије у омку кукурузовину, хелдовину, граховину и просину, а негдје и у зобишту, и и то се сије чим се дигне зоб, оберу кукурузи и дигне кукуруска или проха, грах или хељда. Пшеница се највише сије око Михољ-дана, а буде мјеста и времена да се сије о Божићу, нарочито кад је јесен сушна или кад су рани мразови, па уграби и западне снијег, те се чека док прокопни. У прољеће се оре најприје за зоб и јечам и веле да је зоб најбоље сијати око Трипуњ-дана, а сије се и до 15 дана пред Ђурђев-дан.[3])

---

[1]) Прича се за породицу Моравица која се доселила из Србије да је донијела сјеме од кукуруза и прва почела кукурузе сијати у Сарајевском Пољу.

[2]) Макула је гвоздена дрљача.

[illegible] питали слијепца, кад су поред њега прошла нато-[illegible]ћи од тежине, шта је у њима, а он одговорио да је

Раж озиму сију у јесен кад и пшеницу, а јара се сије у прољеће кад и остала бијела жита, од Трипуња до Ђурђева дана, како гдје снијег копни и суша дозволи. Кукурузи се највише сију у јечмину обично на 10 дана пред Ђурђев-дан и 15 дана по Ђурђеву-дне. Најљепша је сјетва до недјељу по Ђурђеву-дне, а сију се и треће недјеље. Окопавају се до мјесец пошто поникне, а огрћу се до Петрова-дне. Прохе се сију највише први пут по крчевинама, затим у преорицу, по шениковини и јечмини од прве недјеље по Ђурђеву-дне до Видов-дана.[1] Хељда се сије већином у јечмини, нарочито кад и проха, а кад се са сијањем прохе закасни сије се пошто прође сјетва прохи. Грахови и крумпири сију се кад и кукурузи. Лук арпаџик сади се од Благовести до Ђурђева-дана, а озимац се сади у јесен. Расад купусни сије се у расаднике око мученика (о младини мјесеца), а пресађује се око Константинова-дне. Расадници су обично у ледини заорани и попут копара ограђени. Исто се тако и остало поврће за пресад сије око Мученика, а пресађује око Константинова-дне.

Сијена се *косе* по башчама око Ђурђев-дана, а по ливадама од Видов-дана до Илин-дана, а у чаирима и до Макивија.[2] Сијена се купе у навиљке, навиљци се носе на подворинама (стожинама) и трпају у пластове, под које подмећу грање да се могу вући. Пластове вуку на воловима и слажу их у „сијена“.

Пшеница и раж свукуд се *жању*, вежу у снопове који се трпају у „границе“, а ове у стогове или „коље“.

ја миховска пшеница ја трипуњска зоб. Овим хоће да се означи кад је најбоље та жита сијати.

[1]) Ко дотле није посијао не треба је ни сијати, јер пословица вели: „Јелисије просо сије, иде Виде да обиде, што је никло да је никло, а што није да га није.“

[2]) Има о томе једна пословица: „Макивије косе о чивије, а српове за репове.“

Јечмови и зобови више се косе. Кад се жању вежу се у снопове као и пшеница, а кад се косе купе се као и сијена. Проха се жање кад је добра и веже у снопове, а ови се трпају у кладње, а кад је рђава коси се и купи у навиљке. Хељда кад се жање веже се у „коке.“ Кад приспије пољски рад, нарочито кошевина и жетва, сви се чланови задруге, па чак и они који се баве другим пословима, окупе и срећују љетину. Од тога је само поштеђена маја која радницима спрема ручак и ужину и по која старија жена која остане да причува мању дјецу у бешикама. Гдје у кући нема старијих жена ту жене које имају малу дјецу износе их у бешикама на њиву или ливаду гдје раде. Гдје у задрузи нема довољно радина узимају се надничари за срећивање љетине. Надничару се плаћа дневно 6—10 гроша, поред хране, а до назад 15 година надница је била 3—4 гроша са храном. До скора је бивало да задруге које имају велике чифлуке и уз чифлучку земљу држе других земаља под кесим или као приорачи годе с „каурашима“ (Далматинцима) ђутуре, те им ови окопавају и огрћу кукурузе и жању пшеницу, али тога нестаје. Каураши су обично излазили у Сарајевско Поље у прољеће и бавили се до јесени. Једни су годили те крчили, а други су окопавали и огртали кукурузе и жњели пшеницу. Надничари су обично домаћа сиротиња која нема много земље за обрађивање и Краишници, а у новије доба долазе, те надничаре Шокци од Фојнице и Крешева. Поједине задруге имају још и најамнике за све тежачке послове. Најамници се обично годе за храну, опанке, чарапе и 360 гроша од Митрова до Ђурђева-дана и по 720 гроша од Ђурђева до Митрова дана. Прије неколико деценија могао се најамник узети по 180—240 гроша за цијелу годину. Повећање цијене дошло је због тога што данас сељак може да на[illegible] по жељезничкој прузи, гдје може више да

заслужи.[1]) Још се љетина срећује *мобом*. На мобу зову обично при орању, окопавању и огртању кукуруза, кад се плијеви пшеница и проха, жању жита и купи сијено, и то један другом узајамно враћају. Колико један пошаље мобеника другом, толико му овај враћа. Сиромасима који немају волова мобом сусједи узору и посију, обично данима кад себи не раде и то се не враћа.

У тежачке послове долази још: тријебљење и крчење њива и ливада, ограђивање зирата, наводњавање и гнојење, као и подизање воћњака и винограда. Тријебе се камените њиве у јесен и прољеће пред орање. Камен се негдје скупља на громиле, а гдје се може избацује се из њиве. Ограђивање зирата такође се највише врши у прољеће док се још није почело орати и уз орачину. Највише се ограђује плотом (коље и пруће) новим или се стари потрпа и новог поплете један повор, а у новије доба неки су почели обрађивати башче и вртове пармацима и баскијама. Кад су суше сељани проводе у својим њивама и ливадама, које су близу извора потока и ријека, воду да их натапа. Поведу најприје поврх њиве или ливаде једну већу бразду с ону страну откуда тече вода и њом наврате воду изнад цијеле њиве или ливаде, па од ове учине опет неколике попријечне бразде којима спроведу воду у њиву или ливаду, док их потпуно натопи.

У новије доба ради се прилично на подизању шљивика, нарочито их подижу сељаци који се откупе и аге по својим беглуцима. Најбољи су шљивици у Расници, Црнотини и Забрђу. Остало се воће слабо засађује и гаји, тек по који ага и слободни кмет.

---

[1]) Има један запис из год. 1799. о томе пошто су онда били најамници. Тако је записао Стјепан Копривица у једној старој рукописној књизи ово: Мјесеца ноембрија, дан 8, тамап на св. Аранђела Михаила наими(х) овоган Јована за годину равну гроша 40 равно, и ту бјеше поп Мијат и Ђуро Коприница на Велој, у кући мојој, по светоме иванђелисту Матију, дан 3, на 1799.

Сточарство.

Народно предање прича да су некад била у Игману читава села на Боровој Главици, око ње и на Смрдељу, чији су се становници бавили искључиво сточарством, а и то да су се та села затрла кугом. Прича се како и данас у тим напуштеним селима има трагова од кућа и зграда. Још се прича како је по Игману на толико мјеста било станова, гдје су сељани из Сарајевског Поља држали стоку, те се и данас та мјеста зову именима села и сточара. Даље се прича за претке неких данашњих породица како су имали велика крда ситне стоке и говеда, како су Осјечани имали велике арђеле и најбољу пасмину коња и мазги. Из свега се тога види да је сточарство некад било много претежнија грана привреде од земљорадње. Прича се, на пример, и то како су поља била зарасла у лугове. Данас је, међутим, сточарство знатно опало, а на рачун њега развила се земљорадња.

Села ближе Игман-планини, Требевићу и његовим странама око Мојмила, по Жучи, Орлићу и око њихових огранака по Бињежеву, Рогачићима, Раковици и Зенику по Црнотини, Осијеку и у опште села којима су близу шуме и испаше сточнија су од села у равници. У њима има сељака који држе домавлука по 10—100 комада ситне стоке, по 10—30 говеда, 2—3 товарна коња, 5—10 ждребади у арђели и по које прасе на храни за кућу. Има их који имају по 5—10 оваца, 1—2 краве, 2 вола, а има их који немају ништа жива пред кућом. Коза, пак, сваке године бива све мање, због тога што је на њих ударен велики порез (по 50 новч. на козу ако их је више од 50), а и што је забрањено кресати зими шуму козама.

У селима у равни и гдје нема испаша данас сељани и не држе ситне стоке, а од говеда неки само имају 2—5 крава, 2—3 јарма волова и до 10 комада јаловиња,

2—3 товарна коња (у новије доба по 2—4 коња за упрезање у теретна кола). А више их је да имају само по 1—2 краве, 2 вола, 1 коња или да немају ништа жива пред кућом.

У селима која су ближа шумама и испашама има сељака који држе 50—100 комада трговачких оваца од ножа до ножа. Ову стоку узимају да за чување с власником дијеле на пола укупљени мрс и вуну и да торе њиве. Неки млијеко продају Чивутима (мандрацији), који праве сир качкаваљ и зарицу (врста сушеног сира), а тако и вуну, па добијени новац с власником дијеле на пола.

Имају још неколико кућа ближе Сарајеву које у најновије доба узимају у ортаклук с трговцима или на вересију од пољопривредних станица краве молдованке, те их хране и млијеком тргују.

Сељаци који немају својих волова узимају их од сељака из планине „на изор“ и плаћају изора на сваког вола годишње 100 ока јечма и кукуруза. Који немају коња за вршидбу узимају их под кирију док оврху и дневно на сваког плаћају по 4—5 ока жита. На краве се даје кесима 2—3 јунге масла.

Друга занимања.

Поред земљорадње и сточарства сељаци се баве и другим споредниjим пословима. Тако су се до окупације, док није било утрвених друмова и жељезница, сељаци највише бавили кириџилуком. Скоро из сваке куће ишао би по један кириџија с коњима на пут. Многи од њих задржали су најљепше успомене из времена кад су као крамари водили читаве караване коња и преносили трговачку робу у Мостар, Метковић, Брод, Ушћуп (тур. Скопље), Шабац, Биоград, Ужице и обратно. Причају како би на путу проводили по 3—6 мјесеци и силне новце зарађивали. Било их је који су с коњима дизали

робу из Ушћупа на свој рачун и њом трговали, који су сјекли шуму, израђивали и продавали јапију, који су држали пилане и радили с треницом, који су палили кречане и товарима продавали креч, који су сјекли и продавали дрва, градили и продавали тежачко ратило, који су држали млине, механе, каве и ишли по надници.

Данас, мјесто кириџилука, сељак који има 2 коња и теретна кола вади из Миљацке, Босне и Зујевине кум (ситни пијесак) и гони у Сарајево за грађевине. На једним колима овако се може заслужити дневно, по одбитку трошкова, по 2—3 фор. Даље изгоне шљунак за насипање жељезничких путова и друмова и гоне трговачка дрва из села у варош. Који немају кола, а имају 1—2 коња, сијеку у шуми дрва и згоне у варош, те продају. Ово је слаба зарада, јер се за товар дрва изгуби дан док се усијеку и кући догнају и дан док се у варош стјерају, а за товар дрва се наплати 50—70 новч. Ови још гоне у варош под кирију сијено или жито онима који немају коња и агама с њихових чифлука. За сијено наплаћују кирије од оке 2—3 паре, а гоне 80—120 ока у товару, а за жито наплате по 60 новч. на товар. Они што су некад радили с пиланама и треницом данас купују одречке од страних подузетника у Кобиљ-Долу на метар по 50 новч., те гоне и продају у вароши по 2 новч. на комад и тако заслуже само коњску кирију.

Споредно је занимање сељака и млинарство. Млина има на Босни, Добрињи, Слапњачи, Вечерици, Зујевини, Раковичком Потоку, Зеничком Потоку и Миљевачком Потоку. Ове млине држе сељаци под кирију и мељу на ујам. Кирија је у поточању са једним витлом 15—20 фор., а на ријекама, према витлима, 50—300 фор., а ујам 5% ока брашна.

Ханова је било до окупације на друму од Сарајева до Кобиљеве Главе свега 9 и 5 кави[1]). Данас на друму од малте до Кобиљеве Главе има преко 50 ханова, кафана и механа у којима већином раде странци из Монархије. На друму Сарајево—Кобиљ-До била су само 3 хана: на Врацима, на Турбету и Кобиљ-Долу, а данас има на томе дијелу друма преко 30 ханова, кава и механа. Тако исто и друмом Сарајево—Високо и Сарајево—Рељево. Шта више, данас има ханова и по селима удаљеним од главних друмова, као у Осијеку, Которцу, Рељеву и Забрђу. Још има сељака који се код куће баве пецивом и продајом ракије на велико. Поред тих ханова, кафана и механа има још и дућана са бакалском робом, али и њих држе странци и Чифути. Имају и 4 фабрике: 1 гвожђарска ниже Пофалића, 1 ликера и 1 сапуна у Доцу и 1 пивара у Лукавици.

Од занатлија има неколико дунђера који само по оближњим селима граде зграде, а не иду на страну[2]). Има ковача (у Бутмиру и Которцу) који поправљају тежачко ратило, српове, мотике, сјекире, плугове, раонике и т. д. Тежачко ратило праве сељани који су близу шума, и то највише чобани, узгредно чувајући стоку и зими кад нема посла с љетином. Муслимани у Раковици плету сепете за ћумур и пренос трговачке робе, (крошње, страњаке) од љескова дрвета, плету разне плетенке од раките, граде удикове чибуке, цигарлуке од дрвета и кости и чешљеве од говеђих рогова.

Сељаци који су без довољно земље, без кола и коња надниче у иргатлуку у Сарајеву и жељезничким пру-

[1]) Ханови су били: Нови Хан, код данашње градске малте у Пољу, хан на Добрињи, на Илици, 2 у Блажују, 1 на Раскршћу и 3 у Раковици, а каве су биле: Омерова Кава, ниже Пофалића, гдје су Срби Сарајлије излазили свецем на теферич, 1 код Алипашине Ћуприје, 1 на Илици, 1 код Босанске Ћуприје и 1 у Блажују.

[2]) Некад су овамо долазили дунђери из Старога Влаха, а данас, поред сеоских дунђера, граде зграде највише Шокци од Травника и Скопља и нешто мало православних из Сарајева.

гама, гдје се баве од недјеље до недјеље, и могу да зараде, преко хране, 40—60 новчића дневно. Љети пак иду и по надници задружнијим сељацима кад се сређује љетина.

Риболовом се баве неколике куће око Врела Босне и Жељезнице, које од тога поглавито и живе. У Босни и Жујевини чувена је риба пастрма и младица, у Зујевини и Жељезници липљен, а по другим ријекама и потоцима има баба, сапача, моруна, кленова и гага. Рибу хватају на сепет (кош), сачму (мрежу са сачмом), на удицу и оствама. Продају је у Сарајеву комалцима (низови свежих риба нанизаних на гранчицу од раките), и то длакаву по 30—60 новч., а питому 0,80—2 фор. комалац. По потоцима и у Жељезници хватају и ракове и продају их на оку по 40 новч. Риба се смије ловити само са дозволом власти која се годишње плаћа 5 фор., због чега је сад рибара много мање него прије. Од Врела Босне до Босанске Ћуприје забрањен је риболов, и ту лови рибу нарочити рибар за гостионицу илиџанску и високу господу на влади.

Лов на дивљач такође је забрањен у Игман-планини и свима осталим шумама у подручју ове области. Тамо смију ловити само чиновници и чланови ловачког удружења који плаћају ловачку карту.

Жене љети помажу у срађивању љетине: купе сијена, окопавају и огрћу кукурузе, грахове, купус, плијеве, жању и купе жита, помажу у вршају. Зими, пак, раде вуну, лан и конопљу[1]), боје плетива, плету чарапе,

---

[1]) Лан и конопљу чупају на два пута. Најприје се чупају док се нијесу осјемениле — *изборка*. То се не меће у мочило но се простире по ледини гдје пада роса и држи се док се одвоји влакно од трске. Кад сазри лан и конопља онда се чупа, повеже у снопиће и меће у мочило док се раскисели и кад се одвоји влакно од трске онда се вади, простире и суши. Исушен лан и конопљу туку на ступи и одвајају од трске на *гарбуну*. Од тежине се вади најприје влас, онда мали влас или средница, па кучине, а од отпадака је ситни и крупни поздер. Од власа је основа, од среднице потка за платно. Од кучина је канура

приглавке, назувице и сираду, ткају сукно, канице, шалове, торбе, опрежине, пеленгаће (шалваре), клашње, ћебета, поњаве, јастуке, без (платно) мелез, узвод и у четири нита за кошуље, гаће, бошче и чашафе, мараме мушкима за главе (у четири нита) и убрусе (пешкире). Везу јачице за кошуље, плету, керају мушке јаке и рукаве. Многе од ових израда жене и продају за свој рачун и то је њихова особина[1]). У новије доба Пољке гаје и продају пилиће, кокоши, патке, гуске и ћурке.

Данас у Сарајевском Пољу имају 3 цркве, и то 2 православне: једна богословског завода у Рељеву, и друга парохиска у Блажују, и трећа римокатоличка на Ступу. Све три су из новијег доба. Имају и три џамије: у Раковици, Расници и Бутмиру. Од школа има рељевска православна богословија, српска основна школа у Блажују и 2 комуналне основне школе у Илиџи и Кобиљ-Долу. До назад неколико година у овом крају није било школа. Било је само православних задруга у којима су поједини чланови давно научили нешто мало читати и писати дијелом од терзија који су из Сарајева излазили и по селима радили, а дијелом од свештеника који су са задругама живјели у селима[2]). Тако је исто било и код муслимана у појединим породицама чланова, који су по Сарајеву учили по медресама турски читати и писати.

за потку у поњава. Од ланеног се повјесма преду конци. Вуна се најприје пере, онда чешља и гребена. При гребенату одваја се средница као и код лана и конопља. Код оба посла зову жене мобу — влачиље и чешљаре.

[1]) И чобани имају своју особину од онога што зараде правећи тежачке справе, метле, лопате, столове, косишта, водијере, свиларе и т. д. Ово раде узгред за стоком.

[2]) Један од тих старих писмених сељака био је на гласу са огледања из часловца и месловца, што је продужио његов син.

ПОСЕБНИ ДИО.

1. Пофалићи.

Положај. — Пофалићи леже на западној страни Сарајева, одмах преко потока Сушице, у равници, на подножју брда Хума, по косама и странама присојним, јужно, и осојним, западно, истога брда.

Извори. — Пофалићи не изобиљују изворима. У цијелој махали има само једна чесма, звана *Терезија*, више села Пофалића, на коју је доведена вода чунцима. У оскудици извора имају дубоко ископане и озидане бунарове са изворском водом, а по странама има и по која стублина. Уз велике суше љети сви ови бунарови и стублине пресуше, те се сви служе водом са чесме Терезије.

Земље и шуме. — Данашње су њиве на мјестима званим: Брдарица, Лука, До, Овлагија, Склади, Муката, Велика Њива, Зобиште, Мали Хум и Љесковаче.

До године 1878. чифлуци махале пофалићке били су врло велики. Имали су 30—50 товара усјева ораће земље; а било је изобила и беглучких њива, које су поједини сељани држали као приорачи, на пола и под кесим. Данас, пак, оскудјевају са земљом, јер су од тада скоро сви стари чифлуци сведени на 2—3 њиве, и сељаци потиснути у стране, по крчевинама. Најглавније њиве пофалићке које леже испод села, до друма и преко друма до Миљацке, почевши од потока Сушице па до земаља долачких, одузела је држава и подигла најприје војничке бараке а касније зидане војарне, а иза овога главни жељезнички колодвор сарајевски и ждрепчану, а ниже ове читаво поље за војничко вјежбалиште. Неке су земље странцима продате, неке дате Македонцима под кирију за бостанлуке, а на неким је подигнут читав низ кућа за становање и трговине.

Потискивањем пофалићких сељана на крчевине и насељавањем страних колониста по селској испаши, која се протезала до на врх брда Хума и по овоме брду са свију страна, Пофалићани су данас остали и без испаша. Све је скоро искрчено, а оно што није не сме се пасти због тврђаве на Хуму, којој је приступ забрањен. Краве љети напасају по окрајцима и сеоским улицама, а волове и јаловиње гоне на Романију.

Исто је тако и са шумом. Док се нијесу биле искрчиле стране Хума, било је по њима бјелогорице, којом су се подмиривали за огрев и ограду. Данас, пак, Пофалићани у равни или купују дрва као варошани, или иду по 2—3 сата у дрва, а јапију за зграде купују у Сарајеву. Они у странама још могу да побирче за огрев кад не могу ићи на даљ у шуму.

Тип. — Пофалићи су подијељени данас у 4 групе кућа, од којих је прва у равници око сеоске улице што води из Сарајева испод Горице на поток Сушицу у село, а из овога на Хум. Једне су куће у овој групи једна до друге, док су друге на растојању од 50—100 корака. Друга је група, по странама и косама брда Хума сјеверно и сјеверо-западно изнад прве. Куће су у овој групе по $^{1}/_{4}$—1 км. далеко једна од друге, а растављене су њивама. Трећа је група ушорена око друма жељезничког колодвора, од потока Сушице до војничког вјежбалишта. Ово је сасвим нова група кућа модерне грађе. Четврта је ниже жељезничког колодвора, испод села Пофалића, уз жељезничку пругу, са модерним кућама нових насељеника, око двије праве и једне споредне улице. Неке су од ових кућа једна уз другу, а неке и на осами. Ова се група зове *Ново Сарајево.* По политичкој подјели ове су двије потоње групе спојене граду Сарајеву. Градска је малта изнешена далеко мимо село Пофалиће, код некадашњег Новог Хана.

У махали Пофалићима има данас 29 кућа, а заједно с кућама административно убрајаним под Сарајево 76 кућа. У првој групи има 19, другој 10, трећој, сем војничких и жељезничких зграда, 40 и четвртој 36 кућа.

Имена. — О имену села у народу се ништа не прича. — Мјесто Љесковача добило је ово име по љесковој шуми. — Лисичији До по многим лисицама. — Бакаревац по власнику Бакаревићу.

Старине. — Сем једног старог муслиманског гробишта крај друма, код данашње градске малте са неколика старинска нишана никаквих других старина у Пофалићима нема.

Постанак села и поријекло становништва. — И ако
трагова каквих старих насеља вјероватно је ово мјесто о
када било насељено. Народно предање прича да су овдје
становали: *Салате*, одсељени на Кобиљу Главу, *Сиаићи*, одсе
у Миљевиће, *Антићи*, одсељени у Неђариће. Данас у селу
породица тако старих да им се о поријеклу ништа не зна
дине 1878. било је свега у Пофалићима 15 кућа, 1879. би
22, у што су убројани и агински чардаци. Данас пак збо
јељења и досељавања, у прве двије групе 29, а око друма
Новом Сарајеву, гдје није било ниједне куће, свега 76

Од данашњих породица најстарији су: *Чангаловићи*
Чангали (3)[1], за које се прича да су овдје од старине. Год.
било их је само једна кућа. Славе Св. Николу. — *Петровић*
такође старинци Прича се да су некад били врло задруж
богати. Славе Св. Луку. — *Мађаревићи* (3) старином су од
дића са Загорја у Херцеговини. Овако су прозвани по оцу
оцу, кога је ага прозвао „Мађаром," кад је с њим иша
војску у Дубицу 1870. год., због хитрине и окретности —
си хитар к'о Мађар." Мађаревића ђед дошао је најприје
Крстића (Трнчића) на Оџак и код њега је служио. А кад
умре жена му се уда за Мађаревића. Отуда су прије 80 го
доселили у Пофалиће, гдје их је до 1878. год. било 1 кућа. С
Св. Димитрију. — *Покулићи* (4) су доселили из Велешић
120 година. Славе Св. Тому. — *Драгићи* (1) су по старин
змановићи из Кривоглаваца. Најприје су се доселили у
лиће, па отишли у Велешиће, одакле су послије неколико
и то прије 2 године опет овамо повратили на крчевин
Св. Ђорђија. Има их у Јошаници и Кривоглавцима.
новићи (1), овако названи по оцу, Антуну, који је
Далмације прије 60 година Петровићима у најам. Б
католик, па кад се од Петровића оженио примио је
вјеру. Славе Св. Луку. — *Миљанићи* (1), којима
из Херцеговине прије 60 година. Славе Св.
ровићи (1) су дошли из Доца прије 27 го
рином, не знају. Једна су породица с М
Славе Св. Николу. — *Маринковићи* (
довели Каравласи из Србије и
Касније се он од Покулића ож
Св. Стјепана. — *Пјево* (1),

[1]) Број у загради озна

Постанак села и поријекло становништва. — И ако нема трагова каквих старих насеља вјероватно је ово мјесто од вајкада било насељено. Народно предање прича да су овдје некад становали: *Салаге*, одсељени на Кобиљу Главу, *Сиаићи*, одсељени у Миљевиће, *Антићи*, одсељени у Нећариће. Данас у селу има породица тако старих да им се о поријеклу ништа не зна. Године 1878. било је свега у Пофалићима 15 кућа, 1879. било је 22, у што су убројани и агински чардаци. Данас пак због дијељења и досељавања, у прве двије групе 29, а око друма и у Новом Сарајеву, гдје није било ниједне куће, свега 76 кућа.

Од данашњих породица најстарији су: *Чангаловићи* или *Чангали* (3)¹), за које се прича да су овдје од старине. Год. 1878. било их је само једна кућа. Славе Св. Николу. — *Петровићи* (1), такође старинци Прича се да су некад били врло задружни и богати. Славе Св. Луку. — *Маџаревићи* (3) старином су од Мандића са Загорја у Херцеговини. Овако су прозвани по очухову оцу, кога је ага прозвао „Мађаром," кад је с њим ишао на војску у Дубицу 1870. год., због хитрине и окретности — „баш си хитар к'о Мађар." Мађаревића ђед дошао је најприје код Крстића (Трнчића) на Оџак и код њега је служио. А кад овај умре жена му се уда за Мађаревића. Отуда су прије 80 година доселили у Пофалиће, гдје их је до 1878. год. било 1 кућа. Славе Св. Димитрију. — *Покулићи* (4) су доселили из Велеши прије 120 година. Славе Св. Тому. — *Драгићи* (1) су по старини Кузмановићи из Кривоглаваца. Најприје су се доселили у Пофалиће, па отишли у Велешиће, одакле су послије неколико година и то прије 2 године опет овамо повратили на крчевину. Славе Св. Ђорђија. Има их у Јошаници и Кривоглавцима. — *Антуновићи* (1), овако названи по оцу, Антуну, који је дошао из Далмације прије 60 година Петровићима у најам. Био је римокатолик, па кад се од Петровића оженио примио је православну вјеру. Славе Св. Луку. — *Миљанићи* (1), којима се отац доселио из Херцеговине прије 60 година. Славе Св. Јована. — *Дилберовићи* (1) су дошли из Доца прије 27 година. Одакле су старином, не знају. Једна су породица с Маљуканом у Бријешћу. Славе Св. Николу. — *Маринковићи* (1), кога су прије 15 година довели Каравласи из Србије и оставили код Покулића у најму. Касније се он од Покулића оженио и прешао на крчевину. Слави Св. Стјепана. — *Пјево* (1), по старини Шућур, доселио се из

¹) Број у загради означује број кућа дотичне породице.

Кошеве прије 2 године. Слави Ћирилов-дан. — *Брезар* (1) се прије 2 године доселио на крчевину из Бријешћа. Слави Св. Јована. — *Поардани* (1), досељени из Доца прије 2 године на крчевину. Славе Св. Јована Остало су досељеници из Аустро-Угарске послије 1878. године.

Пофалићани се копају у сарајевско-кошевско гробље.

2. Долац.

Положај. — Долачку махалу чине села: Доњи Долац, Горњи Долац, Округла, Жуч, Бољаци, Велика Дрвета, Борови, Отока, Алиловићи, Шврэкино Село, Расно и Грбавица.

Ова махала лежи западно и јужно од Пофалића, и то од потока Буће и коса Орлића и Жучи до Бачића па преко Миљацке до Алипашина Поља и косом Мојмила до Враца и Ковачића. Ту су Грбавица, Дојни Долац и Велика Дрвета. Отока и Алиловићи су у равници, Горњи Долац при присојној страни брда Орлића, Округла на коси, Жуч на страни присојној, Бољаци су на странама присојним и косама Арнаутки и Папратинама, Шврaкино Село и Расно по уздигнутој висоравни изнад ријеке Миљацке, која их дијели од горњих села и по странама осојним брда Мојмила и Враца. Бољаци и Горњи Долац су увучени између брда, те су најзаклоњенији од вјетрова.

Извори. — Села махале Доца имају доста извора, нарочито по странама. По равници има и бунарова са изворском водом, а пију воду и са Миљацке. У Доцу су извори: Коловник у Романовићима, по причању, љековит од грознице, Чесма код Старчевића куће и чесме код Ракића и Кнежевића кућа у Боровима. Бунарови су на Оџаку и под Овсином. На Жучи су најглавнији извори: Бисерка у Гориној Башчи, Стублина у Старчевића Башчи и извор у Мијатовића Башчи. На Округлој има више омањих извора по обалама, који љети сушних година пресуше. Најјачи су: Чесма под Појдаковом кућом и Извор под Липом у Живковића њиви. У Бољацима су по странама пишталине, а од извора су најјачи: Чунак, Оскоруша и Бара, одакле потјече Бољачки Поток. У Алиловићима има један извор ниже куће Ђокића, а кад овај пресуши пију са Миљацке. На Шврaкину Селу су најјачи извори: Теразија и Чесма у долини под брдом Мојмилом, пошавши Нећарићима. Даље Студенац код Ловрића куће, извор у Бријесту од кога потјече поток низ Медовиће и раздваја

Швракино Село од Расна, затим извор Брезок под Расном, извор Вучппов ниже Мандића куће на Грбавици. Има извора и по странама Грбавице и по Врацима који уз веће суше пресушују. Од бунарова је најбољи старински зидан код Кујачине куће.

Земље и шуме. — Како је и долачка махала близу Сарајева, то је нека њена села, у погледу земаља, постигла иста судбина као и Пофалиће. До окупације чифлуци су били много већи, а било је доста и беглучких земаља које су сељани држали под кесим или на пола као приорачи. Послије окупације, кад су се почели досељавати странци, многе су аге одузеле од сељака не само беглучке земље него и поједине њиве од чифлучких земаља и уступили их странцима, те сељани сада оскудијевају у ораћој земљи.

У Доцу код Ченгића конака, под Боровима, Великим Дрветима и Отоци земље су око сеоских кућа и испод кућа до друма и преко друма до ријеке Миљацке. Поједина мјеста, гдје су те земље, зову се: Пукиш, Каличесма, Дреновик, Гоштица, Росуља, Гудуре, Склади, Радавача, Кута Језера, Совљак, Округло, Равна Њива, Бара, Опак, Под-Овсина, Загај, Кулица, Буђа, Тук, Крушке и Грабово Брдо. Ове су земље по рођи врло добре и подносе сушу.

У Алиловићима су земље изнад кућа, до друма Сарајево-Рељево, а испод кућа до Миљацке су им најбоље њиве. Имају њива и по странама Витковца, сјеверно од села у Алипашину Пољу, преко Миљацке, јужно од села, али је то слабија земља. До најдаље њиве нема више од $^1/_2$ сата.

У Бољацима, Арнаутки и Папратинама земље су око кућа. По рођи су слабе, на најбољој години донесу од товара усјева 6, а у средњу руку 3 товара и то ако се торе сваке треће године.

На Жучи су њиве и ливаде испод сеоских кућа и то најдаље $^1/_4$ сата. Земља је средње рође. Ма да је на висини од 850 м., ипак на њој успијевају сва стрмна жита и зелен.

На Округлој је земља испод сеоских кућа, сем неколико њива које су изнад кућа, преко пута од сеоске улице. Земља је средње рође. Зове се Бујара, Бухорица и веле да је прха и шупља, те да не може да држи влагу.

У Горњем Доцу и по крчевинама на Романовићима земље су испод кућа. У Горњем Доцу су боље, а у Романовићима слабије.

На Швракину Селу и на Расну земље су већином јужно изнад кућа, према брду Мојмилу, а има их и по странама тога

брда (Медовићи). На крчевинама по Мојмилу земље су око кућа. Неки сељани са Швракина Села имају њива и по Алипашину Пољу, западно од села, и у пољу нећарићком, јужно од села. Најдаље су њиве од села $^1/_2$ сата. Све су скоро средње рођe — бијела иловача.

На Грбавици су њиве испод кућа до Миљацке и врло су плодне.

Сељаци Доњег Доца, Отоке, Великих Дрвета и Алиловића немају никаквих испаша, те и не држе ситне стоке. Краве напасају по окрајцима и њивама кад се дигне љетина. Сељани Горњег Доца, Романовића и Округле имају испаше по странама Орлића. Онима из Жучи испаше су по странама Скравника до Лепенице, западно и јужно од села, и по коси брда Жучи, сјеверно од села. Сељани из Бољака имају испашу по странама Арнаутки и Папратинама, а они из Боровâ по Јелкину Долу до Папратина. Сељанима са Швракина Села, Расна и Грбавице испаше су по Мојмилу. Великом Брду, Барицама и Богошевици. Сви сељани махале Долац, сем оних на Округлој и на Жучи, гоне љети волове и јаловиње на Романију.

Долачки сељаци причају да је до назад 50 година сва околица долачка била обрасла шумом. По брдима изнад Доца, куда су данас искрчени чифлуци и подигнуте куће, била је сама боровина, која је исјечена за велику касарну у Сарајеву. Данас туда има само неколико борова у страни изнад Кнежевића куће. Данас, пак, има шума по Јелкину Долу изнад Борова, по бољачким странама изнад кућа, Витковцу, Арнаутки, Орлићу, Романовићима, Жучи, Скравнику и Доловима испод Округле и Жучи, затим по Врацима и Мојмилу изнад Швракина Села и Расна. Сва је ова шума бјелогорица, лијеска, граб, храст и по која буква. У новије су доба подгојили храстове гајеве Крашници у Бољацима, Живковићи на Округлој изнад кућа и на Тврдици (на Расну) изнад Миљацке. За огрјев и ограду сељаци се подмирују из ових шума, а јапију сијеку у Игману или купују у Сарајеву. Они на Округлој и Жучи подмирују се и са јапијом из околних шума, а они којима су горње шуме далеко сијеку дрва у Проструганом Кланцу, и иду чак у Лучац иза Кобиљ-Дола, 3 сата далеко.

Тип махале. — Долачка је махала, по простору и броју кућа, највећа у области Сарајевског Поља. Куће су разбијене, сем мјеста гдје су куће подигнуте у новије доба, и то око Друма Сарајево—Мостар и у селима Жучи, Швракину Селу и Расну гдје их има по неколико у групи.

Средином махале води главни друм Сарајево—Мостар, око кога су куће, по 2—5 једна уз другу или на размаку од 20—50 корака. С десне стране друма (кад се иде из Сарајева) води жељезничка пруга Сарајево—Брод и Сарајево—Мостар, а с лијеве тече Миљацка.

Изнад жељезничке пруге понизане су куће с агинским чардацима испод брда Овсиње и Округле, под Боровима, по Доцу, Романовићима, Бољакову Потоку и по странама Крстцу. Прљузи, Арнаутки и Папратинама, на растојању од 20—50, а негдје и од 100—300 корака. Обично их растављају сеоске улице, шикаре (ситне шуме) и њиве.

Изнад Миљацке уздиже се на једној висоравни село Швракино, у коме су куће у једном реду уз сеоску улицу по 2—3 једна до друге или на размаку од 20—100 корака. Покрај сваке куће имају и агински чардаци и то је најљепши дио махале Доца.

Источно од Швракина Села је село Расно, окићено чардацима, око којих су по једно или и 2—3 куће једна до друге. Изнад ових су опет куће растурене по странама Мојмила у растојању од 100—200 корака, растављене долинама и њивама.

Село Грбавица је такође раштркано. У равници око Миљацке градска је кланица са припадајућим зградама, беговски конаци за љетовање и око ових неколико кућа бостанџиских, гдје излазе из Сарајева муслимани бостанџије кад раде у бостанима. Куће су на растојању у од 50—100 корака. Изнад Грбавице су куће по страни Вратаца, у растојању од 100—300 корака.

Округла је сасвим одијељена од осталих села долачких, налази се сјеверно од Доца, у страни Орлића и има 3 куће, од којих је једна на коси, а 2 у страни према тој коси, на 1 км. даљине. Раздваја их поток.

Тако је исто одвојено и село Жуч, још сјеверније од Округле, од које га раставља коса Совљак. Има 5 кућа у растојању од 20—50 корака, растављених сеоском улицом.

Свега у махали Доцу има 97 кућа, сем чардакова, беговских конака, фабрика и нових зграда, с којима има на 150 домова.

Имена. — Махала је име добила по мјесту Доцу, гдје су становали кнезови ове махале, а ово од природног положаја. — Алиловићи су, како се прича, овако прозвани по некакву амалу *Алилу* који је постао паша[1]). — Швракино Село ово је

[1]) За тога се Алила прича да је надничарио код некаква хаџије у Сарајеву и да му је сав посао био да броји хаџине новце. По смрти хаџиној

име добило од некаква Швраке, коме је оно некад припадало. — Расно је ово име добило сигурно по храстовим гајевима, којих је ту некад било и од којих и данас има трагова. — Отока је добила име по географском положају, јер је са три стране заокружује Миљацка. — Борови су добили име због борове шуме која је ту некад била. — Велика Дрвета по великим бријестовима који су од вајкада ту сачувани. До окупације овдје је био теферич ага Сарајлија и ту су бивали и политички зборови и договори[1]).

Старине. — Од старина има највише остатака од старих гробишта. Тако на Жучи по коси Савњаку има неколико мраморова који се тек виде из земље, а на Какњу у Швракину Селу имају 2 мрамора у виду саркофага. Ниже Савњака на Жучи, у страни изнад Старчевића куће, код негдашњег муслиманског гробишта има један нишан с урезаним крстом, по чему се суди да је то било православно гробље[2]). Остатака од старих муслиманских гробишта има још на Швракину Селу, код православног гробља. По нишанима изгледа да је било велико и да су се ту копали богатији и знатнији муслимани. Има једно, али много мање, и у Великим Дрветима. Од старих православних гробишта има остатака у Округлој више Живковића куће и у Великим Дрветима између друма и Миљацке.

На Швракину Селу једно се мјесто зове Селиште, али је без икаквих старина. На Медовићима више Швракина Села била је, по причању, чаршија и у овој ковачнице, од којих се и данас познају трагови. У њиви Калемима, ниже данашњег православног гробља на Швракину Селу, и данас се при орању налазе неке озидине. Код Куле Златареве нађен је један камен са римским натписом из III в.

Постанак села и поријекло становништва. — Сем Бољака и крчевина по Арнаутки, Орлићу, Романовићима и Мојмилу сва

кућа му припадне држави, јер није имао пашљедника. Кад су хтјели кућу продати пријави се и Алил као муштерија и затражи да кућу прегледа. Кад је у кућу унишао узео је нешто од сакривених новаца и тиме кућу купио. Хаџиним се новцима Алил сувише обогатио, касније постао паша, купио Алиловиће и Алипашино Поље и подигао Али-пашину Ћуприју на Миљацки.

[1]) Прича се да међу муслиманима постоји вјеровање да ће одатле потјерати Швабу из Босне и да се неће зауставити до Златног Прага, гдје њихове коње чекају зобнице житом напуњене.

[2]) Стари су ударали на гробове нишане с крстом, пошто од Турака нису смели метати надгробних крстова.

су долачка села била насељена[1]). И народно предање зна за некадање породице које су ту живиле. Тако се прича да су на Округлој живиле Каласуре, а у Алиловићима Синобади, који су изумрли, а да се породица Треба одселила са Швракина Села у Сарајево, а Крстића с Оџака у Пазарић. Села су у пошљедње вријеме јако нарасла (за Долац се на примјер прича да прије 70 година није имао ни десети дио садањих кућа) и тип измијенила. Нарочито се измијенио тип села Доца око друма Сарајево-Мостар, по Грабовици, Бољацима и Крчевинама на Арнаутки, Папратинама, Округлој, Романовићима и Мојмилу и Врацима. До г. 1878. од новога хана до Босанске Ћуприје били су крај друма само Ченгића конаци и двије обичне каве, а данас је на томе простору око 40 нових двокатних и трокатних кућа, међу којима и 2 фабрике. Слично је и по Грабовици, гдје су подигнуте градске кланице. По Арнаутки, Папратинама, Орлићу, Романовићима и Мојмилу изнад Расна искрчене су мере и подигнуте нове куће.

Од старинаца једини су *Ђокићи*, старином звани *Голијани*, који су најстарија породица у Сарајевском Пољу. Причају да од преко 300 година станују на данашњем чифлуку у Алиловићима. Има их још у Бријешћу и Доњем Ступу. Славе Св. Игњатију.

Остали су досељеници досељавани из разних крајева. Досељеничке су породице: *Моравци*, досељени из „Мораве“ (Србије), откуда им и садање презиме. Најприје су доселили на Долове у Осјек и они су први донијели сјеме кукуруза[2]). Отален су се разишли по Пољу и данас их има још у Бачићима, Бријешћу и Лукавици. Славе Ђурђев-дан. — *Кнежевићи*, старином *Куртовићи*, досељеници од 200 година. Најприје су се населили у Двору и ондје искрчили земљу. Одавде их је премјестио Сврзо на Кромољ, гдје су дуго становали у заједници. Због заваде с агом о један гај у Отоњу оставе Кромољ и одселе се у Долац, гдје се касније издијеле, те се једни опет врате на Кромољ, а једни остану у Доцу. Ова је породица некада била врло богата. Имала је по 1000 комада самих оваца и по 500 говеда. Најприје су се звали Зарићима, због зарица (сира) које су правили и продавали. Касније их ага Сврзо прозове Кнежевићима по неком ђеду, који

---

[1]) Поред поменутих старина по овим селима имају и велика стабла окамењених питомих крушака и јабука.

[2]) Причају кад је Моравац први пут зовнуо мобу на огртање кукуруза, како су се смијали његову житу.

је био кнез. Данас их има у Доцу, Кошеву и Сарајеву. Славе Св. Аранђела. — *Јошиловићи* су старином из Пиве, гдје су се звали Пијуци. Доселио им се прађед Јован прије 120 година на Швракино Село, а одавде прије 40 година у Отоку. Славе Св. Aранђела. — *Старчевићи* су из Михољаче у котару Гацку. Доселио се шукунђед данашњих стараца и то на Швракино Село, отален на Округлу, и прије 90 година на Жуч. Сад их имају 2 куће на Жучи, 3 у Романовићима и 1 у Доцу. Славе Ђурђев-дан. *Живковићи, Оџаковићи, Главоњићи* једна су породица, од којих је прво и старо презиме. Одавно су уДоцу, не знају одакле им је старина. Оџаковићи су и сада у Доцу, Живковићи су се одселили прије 120 год. на Округлу, а од ових су се одвојили Главоњићи на Жучи и у Забрђу прије 35 година[1]. С Оџаковићима су одавно у задрузи и *Коирци*, потомци неке старе породице с Округле и данас се и они зову Оџаковићи, само што славе Св. Луку, докле је Живковићима, Оџаковићима и Главоњићима слава Св. Никола. — *Млађени*, старином Шалипури, чији су се стари — два брата — доселили из Голеша више Пријепоља на Швракино Село, гдје су се намножили и издијелили, те су једни одселили у Мркојевиће, једни у Сарајево који се зову старим презименом — Шалипури. Једни су се одселили у Вогошту, гдје се зову по ђеду Тодору — Тодоровићи. Ови на Швракину Селу и у Нећарићима зову се Млађенима, по ђеду Млађену. Прича се да је у овој задрузи до скора живило по 50 чељади заједно, а сада живе у једној преграђеној кући подијељени у три задруге. Славе Св. Јована. — *Попрдани* су старином Радосављевићи из Старога Влаха, одакле су досељени прије 100 година. Има их 1 кућа у Доцу, 1 у Пофалићима и 2 у Велешићима. Славе Св. Јована. — *Милошевић*, овако назван по ђеду Милошу, иначе Попрдан. Славе Св. Јована. — *Ракићи* су одавна у Доцу и не знају одакле им је старина. Прича се да је у Ракића задрузи био некад тежак-баша долачки, што значи да је задруга била јака и имала доста земље. За Ракића се преудала нека Шарабуша и довела му двоје дјеце од првог мужа (Саву и Раду), због чега сада славе два крсна имена. Прави Ракићи славе Ђурђев-дан, а они што су по оцу Шарабе, славе

[1]) Прича се да је задруга Живковића на Оџаку била некад тако богата да је, приликом једне гозбе, изнешено пред госте, између осталог, 7 сахана разно зготовљена меса и да је том приликом неки старац Кнежевић назвао домаћина Оџаковићем, што им је као презиме остало. Главоњићи су овако прозвати по оцу који је имао велику главу.

Св. Аранђела. — *Пајдаци* су се доселили одавна из Мркојевића у Долац, а одавде на Округлу прије 50 година. Причају да имају и пранђедова у старом православном сарајевском гробљу на Караули (у Васиљевој Башчи). Славе Св. Ђорђија. — *Гвозденовићи* су прије 90 година доселили из Херцеговине у Бријешће, а одавде у Бачиће, а из Бачића у Долац прије 40 година. Славе Св. Николу. — *Миљевићи* су старином од Невесиња, одакле је доселио прије 90 година Илија Миљевић на храну. Славе Св. Ђорђија. — *Дафинићи* су негда становали у Забрђу и била их је велика задруга. Ту су се издијелили и они што су остали у Забрђу данас се зову Ђаковићи, по ђеду који је код неког попа био ђак. Други су се доселили у Доглоде и зову се Ружићи, по матери. Ови што су се у Долац доселили, као и они у Сарајеву, зову се старим презименом Дафинићи. Причају да им је старина од Стоца, али да су се врло давно доселили у Босну. Славе Св. Враче. — *Марковићи* су такођер одавно у Доцу. Дуго су становали код Ченгића конака на обали и били су врло задружни. Данас их има још у Бријешћу и Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Божићи* су старином од Попова Поља у Херцеговини, одакле им се доселио ђед Ристо. Славе Св. Ђорђија. — *Мијатовићи* су старином из околине гламочке, одакле им се отац доселио прије 50 година. Славе Св. Николу. — *Гулија* се доселио из Тилаве прије 50 година. Славе Св. Јована. — *Обрадовић*, по старини Човић, доселио се из Корче прије 42 године. Слави Св. Стјепана. — *Шикмани*, *Поповићи*, *Вујачићи*. Данашњи Поповићи у Доцу и Бријешћу по старини су Шикмани и Вујачићи. У Долац се доселио поп Вукан Шикман из Присјеке код Крупе прије 48 година у Отоку. Са собом је довео и полубраћу Вујачиће, и данас се сви, због тога попа, зову Поповићи. Шикмани славе Св. Стјепана, а Вујачићи Јовањ-дан. — Са Шикманом је доселио и ђед данашњих *Краишника—Бољака*, који је из породице Ђермана у котару гламочком и најприје је био у најму код Шикмана, доћерао им је стоку. Краишницима су прозвати што им је ђед из Крајине, а Бољацима што станују у Бољакову Потоку. Славе Евангелиста Марка. — *Краишник* на Расну старином је од Бихаћа, од тамошњих Илића. У Долац им је дошао отац, доћерао је Бишћа-пашинице овце прије 50 година, па ту и остао. Славе Михољ-дан. — *Владушић* чији се отац Ђуро доселио прије 40 година од Требиња у Херцеговини. Има још браће на Граовишту. Славе Св. Јована. — *Ђукићи* су се доселили са Граовишта (Кобиље Главе) прије 45 година. Славе Св. Николу. —

Костадиновић се доселио из Рогоушића, а старином је из ужичке околине, откуда су досељени уз Кара-Ђорђев Устанак. Има их још у Рогоушићима и Палима. Овај је наприје дошао у најам, а касније је купио нешто земље, те сад живи на својој. Слави Св. Ђурђија. — *Раића* је довела мати кад се, прије 30 година, преудала за Краишника. Он је од чувене породице Раића из Врховине и Калаузовића. Стари Ристо Раић прича да је њихова породица најстарија у околини сарајевској. Кад су, веле, Турци освојили Босну, њихови се стари нијесу хтјели истурчити, него су пустили да им Турци и земљу отму и да буду раја. Међутим њихови су се рођаци истурчили, чији се потомци зову Рапе. Које је старо презиме, не зна се. Неки веле да су се прије сви звали Рапе, па да су Раићи прозвани овако по томе што су остали *раја*[1]). Раићи славе Св. Николу. — *Мандић* се доселио из Братача код Невесиња прије 30 година. Слави Игњатијев-дан. — *Мајмуни*, су старином Паликуће од Требиња, одакле су доселили у Долац уз окупацију. Овако су прозвати што су били и сувише шаљиви. Славе Св. Климентија. — *Пејдаховићи*, старином Вукадиновићи, одавна су у Доцу, и по женској крви род су са Милошевићима. Славе Св. Луку. — *Нешковићи* су се доселили из Азића прије 30 година. Славе Св. Јована. — *Јанић* је дошао из Херцеговине прије 29 година. Слави Св. Аранђела. — *Сератлије* су старином из Дробњака, одакле су давно досељени. Има их и у Сарајеву. Славе Св. Николу. — *Кујача* се доселио из Раковице прије 28 година. Слави Св. Аранђела. — *Мирковић* је дошао из Србије прије 28 година. Слави Св. Василија (1/I). — *Руда* се доселио из Старог Влаха, одакле му је дошао ђед у најам. Слави Ђурђев-дан. — *Обућина* је старином из Јабуке код Фоче, одакле су доселили у Црну Ријеку, а неки из Црне Ријеке у Сарајево прије 80 година. Неки су се од тих из Сарајева населили у Доцу прије 15 година. Славе Ђурђиц. — *Гајић-Сачак* доселио се из Пофалића прије 20 година. Отац му је био узунџија код Сачака, због чега га овако и зову. Старином је из Крајине. Слави Ђурђев-дан. — *Сикираш* се доселио са Граовишта прије 30 година. Слави Св. Јована. — *Шараба* се доселио из Бријешћа прије 18 година. Слави Св. Аранђела. — *Шиљевићи* су се доселили из Грлице најприје у најам

[1]) Раићи причају да је њих било 50 кућа и да их данас има 40, а да се у Рапа никад није могло потхранити више од двије мушке главе. Раићи и Рапе и сада се зову рођацима.

у Велика Дрвета године 1878., а отален су прешли на Крчевине. Слави Св. Ђорђија — *Јоцовићи* су се доселили из Забрђа прије 40 година. Славе Св. Аранђела. — *Бабићи* су старином из Херцеговине, због чега их зову још и Хере. Славе Аћима и Ану. — *Вулета* се доселио с Реше прије 25 година и био дуго по кавама. Сад је на крчевини. Слави Марков-дан. — *Јовић*, чији се отац доселио из Херцеговине прије 26 година. Слави Св. Николу. — *Кутлача* се доселио из Кобиљ-Дола на крчевину прије 15 год. Слави Ђурђиц. — *Шеовац* се доселио из Пресјенице најприје у каву, а послије на крчевине (видјети опис Војковића). Слави Св. Николу. — *Стојановић-Антонић* се доселио из Смиљевића на крчевину прије неколико година. Слави Св. Луку. — *Чубрило* се доселио прије 5 година из Црнотине (опширније код Врела Босне). Слави Лучин-дан. — *Павлић* се доселио из Сарајева прије 16 година. Старина му је из Златибора у Србији, одакле му се ђед уз буну Кара-Ђорђеву доселио у Сарајево, гдје их и данас има више кућа. Старином се зову Саџаковићи, а Павлићи су прозвати по баби Павлији. Слави Св. Ђорђија. — *Маслеша* се доселио из Туља у Херцеговини у Сарајево у службу, а отуд у Долац, гдје ради с трговином. Слави Св. Јована. — *Перендија* је старином од Високог, гдје се зову Драгичевићи. Овдје се доселио из Сарајева прије 5 година. Слави Ђурђиц. — *Студић* се доселио из Високог у Сарајево, а отуд у Долац прије 13 година. Слави Св. Јована. — *Петковић-Новичин.* Доселио се Новица из Сарајева прије 30 година у каву. Слави Лучин-дан. — *Коковић* се доселио из Осијека прије 28 година у каву (види код Блажуја). Слави Никољ-дан.

Од католичких фамилија у Доцу су: *Додика*, досељен из Пролошца у Далмацији прије 120 година у Бутмир, а из Бутмира у Бољаков Поток. — *Хргићи* су се давно доселили из Далмације у Сарајевско Поље, а у Долац прије 45 година. — *Гргићи* су се доселили из Азића при окупацији. Иста су породица с онима у Тарчину (Доњи Ступ). — *Шимуни* су се доселили из Азића на неколике године пред окупацију. О старини ништа не знају. — *Јелић* се доселио из Ричица код Имоцког прије 30 година. — *Мијатовић* (Анте) доселио се из Дусине код Крешева прије 12 година у Сарајевско Поље, а прије 3 године на крчевину у Долац. — *Пјанић* (Лукан) доселио се од Травника прије 30 година. По старини се зове Лауш. — *Томатиновић* се доселио из Крешева прије 26 година у службу друмару (цестару). — *Лалић* из Сутјеске прије 7 година као и Тома-

тиновић. — *Крњави* (Јосип) доселио је на меру из Чешке прије 18 година.

Гробља су у долачкој махали: на Швракину Селу, у Бољакову Потоку, на Оџаку, на Округлој и на Жучи. Римокатолици се копају на Латици.

3. Миљевићи.

Положај. — Ова је махала југо-источно од Доца, преко брда Вратаца, у осојним странама западног подножја Требевића, по благим косама и присојним странама Вратаца. Миљевићи су постепено уздигнути са западне стране од турбета према истоку уз Требевић и досижу висину од 750 м. Изложени су вјетровима. Зими могу снјегови и смјетови да буду много виши него ли и у једном од околних села.

Извори. — Дио села Миљевића до Петруше и потока Лукавца изобилује изворима, дочим је дио по Вратцима доста безводан. Главни су извори: Заборанак, Лапавац, Врела (под Крештелице кућом), Врела Кулашинац, Аћимова Вода, Суви Поток, Станиница, Гујина Чесма. Од извора испод Крештеличине куће и на Кулашинцу потиче поток Лукавац долином између Миљевића и Вратаца до Лукавице, гдје утјече у Добрињу. На овом потоку има неколико редовничких млина са по једним каменом. Са овог потока, уз велике суше, пију сељаци са Вратаца и они око друма.

Земља и шуме. — Мјеста куда су њиве зову се: Миљева Страна, Ћуко'в До, Дебело Брдо, Златиште, Бијела Њива, Петруша, Прљево Брдо, Требевићке Стране, Солила, Ћерана, Пријеки Чаир, Лопар, Пирин Чаир, Кулашинац, Пискавице, Враца, Гујина Чесма, Пандурица и Крављe Луке. По Миљевићима, Петруши и Прљеву Брду земље су средње рође, а и у њима издвајају њиве поткутњаче. Слабије су рође њиве по Пискавицама и око Гујине Чесме по Врацима. У опште траже да се чешће гноје или да коју годину прележе и не трпе велике суше. Сем неколико новијих досељеника све су земље чифлучке. Само су три чифлука са средњим усјевом, а остали су са малим. Сваки је чифлук засебан и групиcан око кметовске куће.

Миљевићани из Миљевића, Петруша, Прљева Брда и Дебелог Брда имају довољно испаше по странама требевићским, Ћукову Долу, Златишту, Баби, Мајданима и Палежу до Цуриних Њива. А сељаци са Вратаца и од Гујине Чесме напасају

говеда и ово мало стоке по Вратачким Брдима између зирата и око друма, а гоне и по горњим испашама.

Шуме има по Врацима, између чифлука и крчевина, по Петрушама, Омарама и Језеру. Највећа је шума Марине Шуме. Мало трњака и шипражи има по споменутим испашама у Требевићу. Сва је шума бјелогорица. Прича се да је до назад 40 година била све сама четињарка, па је дјелом изгорјела, а дјелом је исјечена. Дрва за продају, јапију за зграде и тежачко ратило сељаци сијеку у кијевским шумама и Касидолима.

Тип махале. — Куће у махали раштркане су по чифлуцима. Тако у Миљевићима су под Кршом 3 куће, у размаку од 20—50 корака. Ниже ових су 6 кућа у размаку од $^1/_4$—$^1/_2$ км. На Петруши је 1 кућа у којој живе 3 подијељене задруге. Од ове куће до кућа у Миљевићима, преко њива и шумарака, има 1 км. За Петрушом је у страни Прљево Брдо са 3 куће на размаку од $^1/_8$—$^1/_4$ км. Раставља их шума. Изнад Миљевића за Дебелим Брдом, преко једне хурије (крша), су 3 куће у размаку од 100—200 корака. По Врацима има 7 кућа и кава око друма, а по долинама и странама око Гујине Чесме 4 куће. Њих од Миљевића раставља друм, а између њих су шуме и ливаде. У размаку су од $^1/_4$—1 км.

Број је кућа од скора, дијељењем задруга, нарастао. Данас у Миљевићима има 36 кућа и 5 чардакова.

Имена. — Од имена мјеста само се за *Златиште* прича да се тако прозвало по томе што се ту некад *златна* руда вадила. Дебело Брдо, Враца, Прљево Брдо доводе имена по географским особинама. Петруше, Марине Шуме имају имена од некадањих становника дотичних мјеста.

Старине. — Од старина има трагова старих насеобина на Дебелом Брду, а како је ово брдо изнад Златишта биће да је била рударска насеобина. Од старих гробишта има остатака на садашњем православном гробљу на Јасици, на брду Омарама, код Кадине Воде, на Нишанима и Делића Гају код Њивице. На овим гробиштима имају по неколико мрамора без икаквих натписа и знакова. Има и озидина од некаквих великих старих зграда по Ценетића Чифлуку и Кулашинцу, о којима нема никаква предања.

Постанак села и поријекло становништва. — Према ономе што је речено говорећи о старинама види се да је овде било одавна насеља. У народу се пак прича да у свима Миљевићима

прије 60 година није било више од 5 кућа. Од старих породица зна се да су становали *Бабићи* и *Бандуке*, данас изумрли.

Данашње су породице: *Крештелице* (2)[1], досељени од Колашина прије 300 година. Пошто су се овдје намножили, једни су се одселили у Сарајево, а једни у Србију. Славе Св. Луку. — *Маленице* (2) одавно су однекуд досељени. Старином се зову *Зрле*. Славе Цвијети. — *Дугоњевац* (1), доселио се прије 60 година из Дуге Њиве за Модрим Пољем у фочанском котару. Слави Св. Стјепана. — *Цинцовићи* или *Цинцо* су досељени из Пресјенице прије 60 година, а старином су из Бањана. Има их у Пресјеници и Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Цицовић* (1) се доселио прије 28 год. из Врх-Праче у котару Рогатици, гдје су досељени из Херцеговине прије 120 година. У Херцеговини су се звали Милосављевићи. Има их и у Сарајеву. Овако су прозвати по дједу, кога су дјеца звала Цицо (Ристо). Славе Св. Николу. — *Корабатковић* (1) је досељен прије 54 год. с Врела Босне. *Влаче* (3) су досељени из Црне Ријеке у котару сарајевском прије 50 година. Има их у Тврдимићима и Сарајеву. Славе Св. Јована. — *Димитрић* (1) је одакле и Дугоњевац, с којим слави исту славу. Не зна се да ли су и од исте породице. — *Ашчић* (1), муслиман, доселио се из Херцеговине прије 50 година на купљени читлук. — *Миљевић* (1) се доселио из Лукавице прије 45 година. Слави Св. Ђорђија. — *Уљари* (2) су дошли од Дрине, са мјеста гдје су Скиповци становали, прије 45 год. Има их и у Сарајеву. Славе Св. Николу. — *Самарџија* (1) се доселио из Пазарића прије 40 год. Слави Св. Ђорђа. — *Зироје* (1) су се доселиле из Гацка из Брајчеваца прије 30 год. Слави Св. Николу. — *Батинићи* (1) су се доселили прије 28 год. из Иванића. Има их и у Прачи. Славе Св. Ђорђија. — *Сиаићи* (1) су дошли из Пофалића прије 28 година. Славе Св. Николу. — *Томић* (1) се доселио из Козаревића од Дрине прије 28 година. Слави Св. Ђорђа. — *Лацкан* (1) се доселио из Студенаца прије 20 година. Узео удовицу Нинковића и остао на чифлуку са дјецом Нинковића. Лацкан слави Св. Аранђела, а Нинковића дјеца Св. Ђорђија. Овај је Нинковић старином од Колашина. — *Табаковићи* (2), муслимани, доселили су се из Борча прије 15 год. на купљену земљу. — *Аликадић* (1), муслиман, доселио се из Сарајева на своју земљу. — *Вулетић* (1) се доселио с Ковачића прије 10 год. Слави Св. Ђорђија. — *Мајмуни* (1) су

[1] Број у загради означава број кућа дотичне породице.

дошли из Доца. Славе Св. Климентија. — *Кокот* (1) се доселио с Пољина прије 4 год. Слави Св. Николу.

У Миљевићима је гробље за православне на Јасици, а муслимани се̏ копају у муслиманском гробљу више Собунара.

4. Козаревићи и Топлик.

Положај. — Село Тилава подијељено је политички у двије махале: Топлик и Козаревићи. Јужни крај Тилаве, испод пута Сарајево — Тврдимићи, спада Топлику, а сјеверни и сјевероисточни Козаревићима. Стога су овдје ове двије махале спојене. Топличка махала лежи на крајњем истоку општине Горњега Бутмира, а козаревићска на крајњем западу општине Кијево. Нека су села из ове махале у равници, а нека по странама и косама. У равници су села око потока Тилаве, као: *Топлик, Тилава, Баре, Бубина Башча* и *Вртлине,* а у странама су: *Ланишта, Јаремета, Уздонице, Росуље, Козаревићи, Станојевићи, Паоца, Студенковићи, Петруша, Пољане, Близанац* и *Међуша.*

Села у равници заклоњена су брдима те је климат у њима као и у осталим селима Сарајевског Поља, докле је у онима што су на страни оштрији, пошто су на висини од 550—900 м. Вјетрови су овдје много јачи, а снијег може бити као у миљевићским странама Требевића и киша чешћа.

Извори. — Изворском су водом обје махале богате. Најглавнији су извори: Тилавска Врела, извор у Гареву Долу, Под Стијеном, од кога потиче Тилавски Поток, Студенац на Клеку, Сушица, Слапско Врело, Паочићи, Касаповац и Топличина у Топлику, Трешњевац изнад Студенковића, од кога потиче поток Балин и тече низ Росуље и Топлик, гдје утјече у Тилавски Поток. Још има један извор звани Грозничава Вода у Тилави, за који се прича да је љековит од грознице. Вода у Топличини увијек је млака, али је слатка, те се пије. Тилавска су Врела толико јака да им на потоку има неколико ујамских и редовничких млинова са једним витлом.

Земља и шуме. — Сва је земља у овим махалама чифлучка, за коју кмети дају агама хак. У груписанијим селима, као: Тилави, Топлику, Станојевићима и Козаревићима њиве су измијешане по пољима око кућа и странама испод кућа. А у осталим су њиве скоро сваког чифлука засебне. Мјеста гдје су њиве и ливаде зову се: Млинска Лука, Гаров До, Маркова Лукова, Врбино Поље, Орахова Пољана, Перуља, Језерова Њива, Складови, Шкрбино Поље, Дуге Њиве, Велика Њива, Башин

Поток, Баре, Росуље, Катића Брдо, Лисичњак, Берберово Поље, Паљика, Мраморје, Каваљина Њива, Стјенице, Чардачина, Југов До, Крчевине, Лука, Горња Башча, Бара код Растова, Фејзуша, Загребница, Каменуша, Алилук, Градац, Бубина Башча, Казани и Купинова Њива. Сва су ова мјеста близу кућа. До најдаље њиве нема више од $^{1}/_{2}$ сата. Земље су по роћи различите. У равници око потока Тилаве њиве су средње роће, а ливаде су добре. По странама су поткућнице добре, а остале су мршаве, те морају да се често гноје и радо подносе хишу.

Како су села ових махала између брда и по странама то имају испаша на ‹ве стране. Мјеста куда су испаше зову се: Павловац, Јаремета, Криж, Османов До, Петруша, Бријег, Караула, Кадина Вода, Осоје, Врела, Косе, Виња, Купинова Њива, Острог, Црвене Стијене, Липе, Субуров До, Љубин До, Присоје, Загони, Мирашчина Страна, Стрмнице, Брезник, Тукови, Којишта, Сиљево Брдо, Орловача и Слати. Стоку гоне најдаље 1—$1^{1}/_{2}$ сат од села.

По овим су испаша и шуме ових махала. У шумама Брезику и Туковима има по нешто четињарке, а остало је све бјелогорица, понајвише храстовина, буковина и грабовина. Јапију за зграде и дрва за продају сијеку сељани у касидолским и кобиљдолским шумама.

Тип. — Села у махалама Топлику Козаревићима раштркана су на неједнаким растојањима, а куће по селима негдје су у близу, а негдје у даљини једна од друге. У Топлику има 6 кућа у којима живи 9 задруга. У средини села (код чардака) растављене су за 20—50 корака, а између двије растојање је од 1—2 км. На Лаништима су 2 куће на размаку од 50 корака. Између Ланишта и Топлика има 3 км. Дијели их шума. На Росуљама, које су 2 км. далеко од Ланишта, има једна кућа. У Тилави има 6 кућа, између којих је растојање од 10—15 корака, а гдје-гдје и по $^{1}/_{2}$—1 км. Неке од ових кућа раставља поток, неке сеоски пут, а неке њиве. На Бубиној Башчи има 5 кућа са 7 задруга, на растојању од 1—2 км. На Уздоницама имају 2 куће у којима живе 4 задруге. Између ових кућа растојање је од 1 км. Росуље и Тилаву дијеле њиве, тако и Бубину Башчу и Тилаву, а Уздојнице и Тилаву дијеле шумарци и пут тилавски. На Козаревићима су 2 куће са 3 задруге. Између ових је кућа размак од $^{1}/_{2}$ км. Козаревиће од Уздојница дијели један брежуљак. На Станојевићима имају 4 куће, од којих су 2 једна до до друге (на Пољани), а друге 2 су од ових и између себе да-

лека за $^1/_2$—1 км. Од Станојевића се преко Балине Потока прелази на Паоца, гдје имају 3 куће, на растојању од 20—50 корака. Изнад Станојевића и Паоца, сјеверно уз Требевић, кад се пређу Брда, леже Студенковићи, гдје има 6 кућа са 7 задруга. Од ових 2 су куће у размаку од 50 корака, а између осталих је раздалеко 1—2 км. На Близанцу има 7 кућа, од којих су 5 на размаку од 50—100 корака, а друге су 2 удаљене око 2 км. Близанац и Студенковиће растављају њиве. На Међушој су 2 куће једна до друге. Међушу и Близанац растављају чаири.

У овим двјема махалама има свега 46 кућа.

Имена. — Једино се за село Топлик прича да се овако прозвало по извору Топличини.

Старине. — Од старина има једно турбе у Топлику, крај пута у Тилаву. Озидано је од тесаног камена. Изнешено је јужним крајем на улицу, дочим му је сјеверни крај у обали. Дугачко је с улице до краја у обали 3 м., а толико и широко. Високо је 2,50м., и озго је заравњено и да нема два мала нишана не би се могло ни помислити да је турбе. У народу се прича да је у том турбету укопан брат кнеза Павла, чији је гроб још на Павловцу, јужно од Топлика, који се, веле, потурчио кад су први Турци у Босну дошли.

Старих гробишта са надгробним мраморјем има на Фејзуши, на Гају више куће Ђ. Топаловића, на Вињима и Мраморју. Једно доста велико старо муслиманско гробиште са надгробним нишанима има у Проданову Гају. На Осоју према Козаревићима има један гроб звани Кочин Гроб.

Још има стари камени мост у Тилави на тилавском потоку, озидан на један свод, по примјеру старих мостова на Неретви. Врста и израда камена из овога моста у свему је слична камену турбета у Топлику, те је лако могуће да је из истог доба из кога је и турбе. Има и остатака старих зидина по Козаревићима.

Прича се да је некад био стари пут из Сарајевског Поља преко Козаревића и Петровића на Касидоле и Јахорину. Туда и данас има трагова калдрме, коју народ зове грчком калдрмом. Други је пут ишао кроз Тилаву преко Тилавског Потока на Тврдимиће и састајао са путем кобиљдолским за Трново на Загоњима, куда такође има трагова старе калдрме. Држи се да је прва старија од ове.

Постанак села и поријекло становништа. — У народу је очувано предање како су у овим селима живили Срби у оно

доба кад су Турци освајали ове крајеве Босне. Прича се да су се Срби и Турци жестоко сударили и искрвили више Тилаве на мјесту званом Крни Рат, више куће Бјеловића. А кад су Турци ове крајеве освојили, први се потурчио брат кнеза Павла чије је турбе у Топлику, а за тим и сви остали из тих села. Ово народно предање, као и помињати остаци од старина, доказ су да је на овом мјесту било насеља и у врло давној прошлости. Какав је однос између тога старог становништва и данашњег немогуће је утврдити. Данашње становништво чине старији и новији досељеници.

Породице су: *Цебо*, старином Чировићи из Старога Влаха, одакле му је дошао ђед Јеврем и то најприје у најам, а касније оженио од Крешталице и прешао на чифлук. Има их још на Крбљинама. Славе Св. Николу. — *Мауноге* су се давно доселиле у Козаревиће из Гарева у Херцеговини. У Козаревићима су се изродили и раселили се по околним селима. Славе Михољ-дан. — *Никшићи* су се доселили прије 60 година из Цуца у Црној Гори у Топлик. Славе Ђурђиц. — *Продановићи* су се доселили прије 100 година из Залуковика у Посавини. Старо су презиме изгубили, а Проданима се зову што су, веле, некад продали дијете.[1] Слави Св. Арањђела. — *Бјелице* су се доселиле из Бањана прије 50 година. Има их још у Грабу, Иловицама по Пресјеници, Улобићу на Кланцу и зову се Мије по ђеду Мији, а има их и у Сарајеву. Славе Св. Јована. — *Хера* се доселио из Херцеговине прије 50 година. Славе Св. Арањђела. — *Љубоја* је братић Ристе Хере. Љубојем се прозвао што га је малена узела и одхранила Љубојуша у Пресјеници. — *Ерићи* су такођер из Херцеговине са Загорја, одакле су се доселили прије 80 година. Старином се зову Бркићи. Има их на Гласинцу, гдје се зову Јоловићи. Славе Св. Јована. — *Кречар* је од Дрине код Фоче, одакле му је дошао отац прије 50 година. Слави Ђурђев-дан. — *Лацкани* су по старини из Херцеговине, гдје су се звали Делићи, а садањим су презименом прозвати по неком ђеду Лази, кога су звали Лацкан. Овдје су се доселили прије 30 година од Ракове Ноге. Има их у Сарајеву и по Раковој Нози. Славе Св. Арањђела. — *Радани* су се доселили на Росуље са Уздојница прије 45 година. Старином су од Невесиња, одакле су доселили на Уздојнице прије 120 година. Ово им је презиме старо. Још их има у Кралупима код Високог. Славе Св. Николу. — *Бјело-*

[1]) Прича се да онај коме мру дјеца изнесе дијете на раскршће, те га прода ком први нањђе, тобоже да није његово.

вићи су иста породица с Ернћима у Кобиљ-Долу. Биће да су и Ернћи на Студенковићима од ове исте породице. Славе Св. Јована. — *Драгаши* су старином „од Старога Влаха од Таре, из села Драгаша“, одакле се најприје доселио у Босну на Мећушу Станиша Драгаш, а касније се доселио Ристан са синовима.[1]) Сад их има у Мркојевићима, Мећушој и Сарајеву. У Мркојевићима се зову Ристановићи. Има их и у Мокром, гдје се зову Параћини и Зеленовићи, и у Соколовићима, гдје се зову Бартуле. Славе Св. Николу. — *Мишовићи* су старином из „Кулашина“, одакле су се доселили прије 120 година у Трново, а одатле су се неки доселили у Топлик: а неки у Паоца прије 35 година. Старо им је презиме Спахићи. Славе Св. Луку. Још их има у Сарајеву, на Клеку и Тврдишићима. Ови на Клеку зову се данас Милинковићи. — *Ждрале* су се доселиле из Црне Ријеке прије 30 година, гдје им се доселио отац из Баљака од Билеће прије 80 година. Славе Ђурђев-дан. — *Трифковићи* су старином Мандићи из Загорја, одакле су се доселили прије 90 година. Славе Митров-дан. — *Фуртуле* су старином из села Врањеша у Колашину, одакле су се доселили прије 200 година. Има их још по Палима око 30 кућа. Славе Аранђелов-дан. — *Топаловићи* су од двије породице. Ђуро је прави Топаловић и доселио се из Херцеговине. Ови славе Св. Јована. Њима се призетио неки Краишник, коме се не зна правог презимена, чији је потомак Перо Топаловић, који слави Св. Аранђела. — *Дивчићи* су се доселили из Црне Ријеке са Дивчића, по чему се овако и презивају. Старином су из Дробњака и тамо се зову Мотике. Још их има у Петровићима и Сарајеву. Славе Трипуњ-дан. — *Јованчићи* су старином Скочанћи од Благаја у Херцеговини, одакле су се давно доселили у Босну. Још их има у Петровићима, гдје се зову Гарићи, по матери коју су звали Гара. Славе Симуњ-дан. — *Јошило* је старином из Херцеговине. Право му је презиме Ошафовић, па му је мајка била удата за Јошилом у Отоци, те и њега тако прозову. Славе Св. Николу. — *Цабе* су се доселиле из Раиловца у махали Бријешћу прије 45 година. Одакле им је старина, не знају. Има их још у Сарајеву и

[1]) Кад је Кара-Ђорђе дигао устанак, отишао му је у Србију Андрија Драгаш с три сина и поклонио му два бијела хата. Селмановић, на чијој су земљи Драгаши били, на то као и због тога што њему те хатове нису поклонили кад их је искао, затвори одједном 17 мушких глава те породице као бунтовнике. И кад су ови, након године пуштени, покупе дјецу и мал и доселе се у Босну и то једни на Мећушу, а други на Решу.

Дервенти. Славе Св. Николу. — *Симеуновић* је дошао из Херцеговине прије 40 година и призетио се код Јошила. Слави Св. Николу. — *Шкрбе* су се доселиле из Кобиљ-Дола прије 25 година. Славе Св. Јована. — *Булаићи* су се доселили из Дуге у Црвој Гори прије 40 година. Ово им је презиме старо. Славе Св. Николу. — *Дубљевић* је из Херцеговине, одакле му се доселио ђед прије 75 година. Има их и по Трнову. Славе Ђурђиц. — *Гулија* је давно доселио из Црне Ријеке. Има их још у Доцу и на Расну. Слави Св. Јована. — *Банбарази* су из Херцеговине, одакле им је дошао отац прије 38 година. Славе Св. Јована. — *Ђукић* се доселио из Доца прије 20 година. Слави Никољ-дан.

Гробља су: једно на Фејзуши, друго у Тилави на Гареву Долу, треће на Гају, четврто у Козаревићима, пето на Шаин-Води и шесто Под-Страном.

Б. Иванићи.

Положај. — Махала Иванићи лежи између махала Миљевића, Топлика и Лукавице, по косама и присојним странама.

Иванићи су доста безводни. Имају само два главна извора: Водица, од кога потиче поток долином Иванића, и Мартуша. Остало су пишталине које пресуше чим мало више засуши.

Земље и шуме. — У Иванићима су чифлуци малени, те сељани немају довољно земље за обрађивање. На чифлуцима гдје су задруге издијељене и у пољу Луке, ниже Иванића, њиве су измијешане, иначе чифлуци чине цјелине. Мјеста куда су њиве зову се: Рајковина, Мартуша, Козануша, Крчевина, Стране, Луке, Прљево Брдо, Паљика, Мала Мартуша, Боровац, Вијење, Бара, Бријег, Страна и Поповац. Земља је слаба и, ако се не тори скоро сваке године, слабо рађа.

Испаше су: Омаре, Језеро, Марина Шума и Потоци. Све су у близини кућа и скоро исте куда и Топличани и неки Миљевићани пасу стоку.

По истим су испашама и шуме, у којима сјеку дрва за огријев и ограду, а јапију и дрва за продају сјеку по касидолским и кобиљ-долским шумама.

Тип махале. — Иванићка је махала раштркана. Једне су куће по странама (Трнчића и Краишника) између којих има по 50—80 корака. Једна је од ових далеко за 1 км. Неке су на коси (Симеуновића) далеко од првих за 2 км., а једна је ниже ових на 300 корака.

Свега има кућа у Иванићима 10, а 4 православне и 3 римокатоличке породице.

Имена. — О имену села у народу нема никаква тумачења. У државној статистици ова се махала погрешно зове Иванчићи.

Старине. — Од старина има само старо гробиште са надгробним мраморовима у шуми код Милчевића куће.

Постанак села и поријекло становништва. — Да је на овом мјесту било насеља, доказ је поменуто гробљиште. Народно, пак, предање прича да је у Иванићима, прије данашњих становника становала породица Батинића, која се одселила у Миљевиће.

Данашњи су становници: *Трнчићи*, који су старином из Горњега Колашина из села Врањеша, одакле су се прије 200 година доселили у Босну на Бистрочај у Трнову. Касније се одијелио Периша Трнчић и са синовима: Јосифом, Остојом и Тодором прешао је у Кијево на Кланац. Данас их има у Трнову, гдје се зову Вељовићима, по ђеду. Било их је и у Доцу на Оџаку, па су одселили у Пазарић, гдје су, по ђеду Крсти, познати под именом Крстићи. Ови у Иванићима зову се још и Глуховићи, по томе што им је ђед био глув. А под именом Трнчића има их још у Нареву, Кијеву (Батићима) и Сарајеву. Сви славе Никољ-дан[1]. — *Симеуновићи* су се доселили од Невесиња, одакле им је дошао отац на храну и остао прије 40 година. Зову се још Казазовићи. Славе Св. Николу. — *Маловић* се доселио такођер из Херцеговине, из Шивоља у Загорју прије 35 година на храну. Славе Св. Саву. — *Краишник* се доселио са Расна прије 20 година (види опис Доца). Слави Михољ дан. — *Усиор*, римокатолик, дошао је прије 15 година Краишнику у најам, па се призетио (види опширније код Михаиловића). — *Пјанић*, такође римокатолик, доселио се из Бутмира, гдје је сада Тркалиште, прије 12 година (опширније код Горњег Ступа). — *Миочевић*, опет римокатолик, доселио се на неколике године пред окупацију из Далмације.

Гробље је на Прљеву Брду, више куће Батинића. Римокатолици се копају на њихову гробљу на Ступу.

---

[1]) Причају да су у Врањешу били врло богати, гдје су имали и своју земљу. Имали су у једној њиви по 12 товара усјева и своје млине са 9 витлова. То су све морали оставити због турског зулума. Кад се до неколико година неки од Трнчића повратио да земљу прода и наплати Турцима који су му је били заузели, ови га најприје лијепо дочекају, угосте и земљу му плате, а кад се повратио они га пресретну, убију и паре му узму. За Веља Трнчића се прича да је био чувен крамар и гонио трговачку робу до Солуна. Он је, вели, путујући с коњима, налазио на Косову Трнчића. Код једнога се случајно десио и био угошћен, са свом дружином, у очи крсног имена — Св. Николе.

6. Лукавица.

Положај. — Старији је дио ове махале у долини између брда Мојмила, са највишим му врхом Богошевицом (670 м.), са сјеверне, и Павловца и Врањеша са јужне стране. Сеоске су куће у главном око потока Тилаве (Лукавице) који овуда тече и око пута Сарајево—Трново који кроз ову махалу пролази. Прве су све у долу а од ових око пута неке су и у страни. Куће млађег дијела ове махале све су по странама Мојмила, у присоју и већином на крчевинама. Поток Тилава, који кроз ову махалу тече извире у селу Тилави и тече кроз кланац испод Топлика па кроз Лукавицу, гдје му се ријечна долина све више шири, право у поље, у ком се салијева, под именом ријеке Добриње, у Босну. У Тилаву се стјече с десне стране, недалеко од мјеста гдје преко њега прелази пут Сарајево—Трново, поточић Водица, што извире у Петруши више Иванића, и готово у самом пољу поток Лукавац који од Миљевића, гдје извире, тече све подножјем Мојмила, до поља, у ком се, а на земљишту ове махале, салијева у Тилаву.

Извори. — Воду пију у главном са Тилаве и Лукавца, затим са Врела под Косом и из бунарова којих има код више кућа.

Земље и шуме. — Већи је дио њива по ријечном долинама Лукавице и Лукавца и пољу на мјесту гдје се Лукавац стјече у Лукавицу. Ове су њиве родне и увијек влажне и натопљене, тако да им ни велике суше не могу јако нашкодити. Слабије су по странама брда око ових ријека, особито по Врањешу и Мојмилу, који се с дана на дан све више крчи.

Уз ове ријечне долине има и врло родних ливада, које су на мјестима тако баровитим да се ништа не може сијати. Имена појединих њива и ливада су: Овлагија, Вељине, Муратове Баре, Дукино Поље, Бенат, Луке.

Шуме има у близини по Мојмилу, Малим Врацима, Врањешу, Павловцу и Јаремети, али само толико колико за најнужније потребе. По овим шумама су им и испаше. Дрва за огрјев и продају сијеку у Грабским Горама и Проструганим Кладама под Равном Планином.

Тип. — Ова је махала пола разбијеног типа, а пола поредана у низ. Један дио кућа и то онај из старијег доба поредан је око потока Тилаве (Лукавице), на малим размацима, те је ово најзбијенији дио махале. Само је једна кућа мало јаче изнешена у поље, на мјесто Вељине, а све су остале у долу овога потока. Још има нешто кава и ханова око пута Сарајево—Трново,

од којих су два у равни на мјесту гдје се од овог пута одваја пут што води преко Врањеша и Бијелог Поља у Которац. Ово је као неко средиште ове махале. Други су ханови на Турбету, мало у страни, пошав Сарајеву. Остале су куће начичкане по Мојмилу и Малим Врацима и све су из новијег доба и на крчевинама. Двије само имају на Врањешу који је са лијеве стране Тилаве, једна је близу пута Сарајево—Трново, а друга мало унешена. Размаци између кућа по Мојмилу су врло различити и прилично велики, негдје и по 1 км. У Лукавици још има и један млин и једна ступа (ваљарица).

Данас има у Лукавици 26 кућа.

Име. — За Лукавицу се прича да је ово име добила по томе што је у њој човјек убио човјека за главицу *лука*.

Старине. — Од старина има једно старо гробље са мраморовима на Врањешу код Моравчеве куће и једно старо муслиманско гробље на Турбету. На овом гробљу има и једно турбе, подигнуто, како се прича, над гробом једног од седмерице браће који изгибоше када су Турци освајали град Котор[1]. Још једно муслиманско старо гробље има на Врањешу са западне стране села.

Постанак села и поријекло становништва. — И Лукавицу можемо убројати у старија насеља. Оно што је наведено горе то потврђује, и ако старинаца нема.

Данас су у селу: *Радоње* (6), који су старином из Колашина (о њима више у опису Добриње). Славе Св. Луку. — *Васковићи* (2), старином Говедарице из гатачког котара, одакле су се доселили кад је Кара-Ђорђе узео Биоград. Побјегли су од зулума Фочић-Мехмед-агина кахвеџије Логе, који је тамо пребјегао пошто су Срби заузели Биоград. Дошла су их два брата: Васко и Лука. Од Васка су Васковићи у Сарајевском Пољу и од Луке Лучићи. Славе Св. Николу. — *Лучићи*, иста породица са Васковићима, доселили се из Лужана прије 10 година. Славе Св. Николу. — *Моравци* су старином од „Мораве" — Србије. Исти који и у Доцу. Славе Св. Ђорђа. — *Грапаре* (3), који су се доселили из Добриње (опширније у опису Которца). Славе Св. Јована. — *Васељи* су старином Хаџићи из Пиве, одакле су се доселили прије

---

[1]) Како муслимани причају, сва су браћа нарочито [illegible] своје [illegible] што је, пошто су им главе посјечене, сваки узео своју под пазуху и тако трчао док га није снага издала. И где је који пао ту су му и турбе подигли. [illegible] на Врањешу, [illegible], остали ближе према Сарајеву и у Сарајеву.

150 година по прилици на Моћевиће у Пресјеници, и по селу се прозову Моћевићи. Данас их има у Пресјеници око 10 кућа, у Крупцу на Старој Гори, Кијеву и на Пољинама (3 к.). Ови се у Лукавици зову Васићи по дједу Васи. Славе Св. Јована. — *Смиљанићи* су се доселили из Кралупа, гдје их има и данас, прије 30 година. Славе Св. Николу. — *Миљукани* старином су из Колашина, одакле су дошли прије 10 година. Славе Св. Луку. — *Ковачевићи* (2) су старином из Херцеговине. Славе Срђев-дан. — *Сaржићи* су старином из Херцеговине. У Лукавицу су се доселили са Вратаца прије 10 година. По старини су Шаренци. Славе Св. Лазара. — *Аћимовићи* су старином од Крајине (опширније у Врутцима). Славе Св. Јована. — *Савић* је дошао с Буљога више Сарајева прије 27 година у најам Васковићу. Слави Св. Николу. — *Топаловић*, старином Павић, дошао је из Доца прије 3 године. Слави Св. Аћима и Ану. — *Ћиврizи* су старином Полићи из Пљеваља. Славе Св. Јована. — *Полексићи* (3), о чијој се старини ништа не зна. Славе Св. Јована.

Лукавичани имају гробље у селу ниже Васковића куће.

7. Кобиљ-До.

Положај. — Ова се махала налази у најзавученијем крају Сарајевског Поља, на мјесту гдје Касидолски Поток излази из брда и кланаца. Са три је стране затворена брдима Павловцем, Бусовачом, Кобиљ-брдом (867 м.) које се спушта према сјеверозападу и губи под именом Младичких Брда. Једино је отворена од сјеверо-западне стране, према којој се долина Касидолског Потока све више шири. Један је дио кућа по странама ових брда присојним и осојним на лијепим мјестима, близу извора, а други је у равни око корита овог потока:

Кроза село тече Касидолски Поток, који извире више Касидола, 3 сата од Кобиљ-Дола. До Кобиљ-Дола се зове Касидолским Потоком, по селу Касидолима, а у Кобиљ-Долу га зову још и Ријеком и Слапњачом, по многим слаповима којих има од врела до овога села. Може јако надоћи и тада снесе многи камен и пијесак на оближње њиве.

Извори. — Вода се пије са овог потока, врела Шкрбањ на Врелима, Врѐла̄, Чесме у Добродолу и Речице у пољу, а у оном дијелу у равни имају и 2—3 бунара, с којих пију воду кад поток придође.

Земље и шуме. — Земља за обрађивање дијелом је у равни око Касидолског Потока, а дијелом по странама око кућа. По-

једине њиве зову се: Налбантовина, Добродо, Кумашин, Врела, Камењаче, Луке, Речица, Разливоде, Брзоњ, Истрина, Буавчине, Папратна Њива.

Испаше су по шумама око Кобиљ-Дола. Један сељак има својих чаира и у Касидолима, под Равном Планином, 2 сата далеко од Кобиљ-Дола, које је скоро купио.

Све су стране око Кобиљ-дола обрасле ситном шумом, по којима су и испаше. Ови се шумарци зову Зелота, Кобиљ-брдо, Павловац, Бусовача, Сријемуша, Средњи Рат, Осоњача, Средња Коса, Борак и Вишњева Страна. Дрва за огрјев и осталу потребу као и продају, сијеку у Тисовцу више Врела, по Грабскијем Шумама и Проструганим Кладама.

Тип. — Средиште је ове махале у долу, око Касидолског Потока, гдје је велика пилана са десне стране потока, а са лијеве су стране неколике каве и механе, два дућана и једна пекара, који животаре уз пилану. Зграде су већином двокатне, начињене по варошки и збијене као у вароши. Још у равни близу ових имају 2 млина, 2 хана и неколике сеоске куће. Остале су куће ове махале по странама околних брда. Оне с десне стране Касидолског Потока у присоју, а оне с лијеве су у осоју и то у Врелима под врхом Кобиљ-брда 4, у Кацовини 1, у Добродолу 2, у Налбантовини 1, Брезама 1, све са лијеве стране. Још има на Павловцу 1 и на Будишнику у равни 4, са десне стране. Од пилане су најудаљенија Врела, за више од 2 км. Остале су куће ближе. Неке су удаљене 1 км; неке $^1/_2$, а неке и мање.

Данас у Кобиљ-Долу има 29 кућа, без оних што живе уз пилану.

Име. — О постанку имена села у народу нема никаква тумачења. Да наведемо да се и једно оближње брдо зове Кобиљбрдо, затим Кобиља Глава код Тврдишића, затим у самој околини сарајевској имају три брда која се зову: Кобиља Глава. — Врела су добила име по многим врелима. — Павловац по гробу кнеза Павла.

Старине. — Од старина у овој махали најважније је старо гробље на Павловцу, гдје има око 100 мраморова разне величине и облика, од којих су многи зарасли у трње, а многи су поткопани и разбијени, због гражења пара. Један је од ових мрамора одвојио величином, и то је највећи надгробни камен у Босни и Херцеговини. Народ прича да је то гроб некаква

кнеза Павла (Радиновића?).[1] Народно предање каже да је и овај брежуљак због тога кнеза Павла прозват Павловац. Тај је Павле становао у Кобиљ-Долу, гдје му је била кула са тамницом на Кацовини, гдје је данас Никшића кућа, које се мјесто и сад познаје. Његов је био сав Кобиљ-До, Топлик и Тилава.

Од старих гробаља са мраморовима има још једно у кориту Касидолског Потока, ниже Боровића куће и једно у Загрмцима. Прво је било поред обале, али га је поток поткопао и сад су мраморови у кориту. На Врелима има надгробних хумки, о којима се ништа не прича.

Од старина из млађег доба јесте муслиманско гробље крај данашњег православног, на коме је само један нишан, којих је било више, али их је кмет, по наредби агиној, истријебио, па гробље узиратио. Још се зна мјесто гдје је била стара караула која је чувала пут Сарајево—Трново.

Постанак села и поријекло становништва. — Народно предање о кнезу Павлу ставља насеље на овом мјесту још у доба босанске независности. Да је насеља на овом мјесту било још у доба босанске независности потврђују набројана средњевјековна гробља. Село је преживљело и турску провалу, само је добило нове становнике — Турке. За велико турбе у Топлику народно предање казује да је брата Павлова, који се потурчио. Муслиманско гробље у Кобиљ-Долу гробље је првих потурчењака или првих турских дошљака, јер се не зна за Муслимане за пошљедњих 300 година. Они први вјероватно су се иселили у Сарајево, које се у то доба нагло развија, а земљу оставили кметима да је обрађују. Од тога доба у селу живе православни. Међу њима нема врло старих породица. Али по другим селима има доста породица, за које се прича да су се

---

[1]) Овај је мрамор истесан од једног камена у облику саркофага са подножном плочом која, својом ширином, чува да се не преврне или не потоне у земљу. Подножна му је плоча дуга 3, широка 2,30 и дебела 0,80 м. На плочи је саркофаг, с плочом заједно један камен, дуг 2,60, широк на подножју 1,57, под кровом 1,65 м. Висина му је од подножја до шљема 1,65, а од подножја до руба крова 1,27 м. Подножна му је плоча на једном крају мало одбијена, а мрамор поткопан, јер су и под њим тражили новаца. Мора се човјек чудити гдје је нађен толики цјелац камен, како је отесан и како је донесен на данашње мјесто. Косом уз страну, од овог гробља за 1 км., а на брду Бусовачи, имају 2 мрамора. Народ прича да су ови мрамори постављени ради спомена да се зна докле је дошао први јарам волова који су вукли онај велики мрамор, кад је већ био довучен на мјесто.

прије 200, 300 и више године доселиле у овај крај, и то најприје у Кобиљ-До, гдје су неко вријеме пробавиле, па се касније у друга села преселиле.

Данас су у Кобиљ-Долу ове породице: *Шкрбе* (3), који су старином из Херцеговине, столачког котара. Овако су се звали и тамо по некој шкрбавој (крезубој) баби, а по старини се зову Милорадовићи. Отуда су се прије 160 година доселили на Клanац и бавили се ковачким занатом. О куги су обамрли и оно што их је остало преселило се у Кобиљ-До. Данас их има још у Топлику, Тилави, Петровићима и Добрињи. Славе Св. Јована. — *Папази* (3), исти с онима у Котору. Славе Св. Ђорђа. — *Ерићи* су старином из Херцеговине, гдје су се звали Бјеловићима. Има их и у Тилави. Славе Св. Јована. — *Реме*, старином Печићи, досељени из невесињског котара прије 50 година. Тамо их има и сада. Славе Св. Николу. — *Минићи* су се доселили из Колашина прије 120 година. Има их једна кућа и у Младицама. Славе Св. Димитрија. — *Дамљанчевићи* (Росићи) (2) дошли су из Гарева код Гацка прије 60 година о некој злој зими. Има их и у Касетићима. Славе Св. Јована. — *Кутлача* је старином из гатачког котара. Слави Ђурђиц. — *Видићи* су старином Рашевићи из Самобора код Гацка, гдје су некад живјела три брата, од којих је један био слијеп, те му се потомци прозову Слијепчевићи, којих и данас има много око Гацка. Синови једног од оне друге двојице: Мато, Ђуро и Мијат заваде се са сусједним муслиманима, који се једне ноћи привуку и на спавању им покољу чобане. Ради тога се Рашевићи преселе у Босну, и то у Нарево. То је било прије 130 година. Касније се издијеле и раселе и данас их има у Нареву, Мркојевићима, Мочиоцима, Средњем и зову се старим презименом. Ови у Кобиљ-Долу се зову Видићи по баби Види. Славе Св. Саву. — *Лалићи* су старином из Бањана, гдје су се звали Миљановићи. У Бањанима су их била три брата: Јоко, Лале, трећем се имена не зна. Сва три су била ожењена и сва три се преселе у Босну, прво Јоко па онда друга двојица. Од Јоке су данас Јокићи у Осијеку и Бријешћу, од Лале су Лалићи у Петровићима, Кобиљ-Долу, Речици и Сарајеву, а од трећег који је носио кубат-капу[1]), Кубатлије око Високог. Славе Св. Јована. — *Бојовићи* су старином из Бањана, одакле су се доселили прије 200 година у Кобиљ-До.

---

[1]) Капа доста слична читама поповским у Србији, коју су носили у давнини већином Турци.

Ово им је презиме старо. Славе Св. Јована. — *Сретеновићи* су старином из Колашина, гдје су се звали Крсмановићи. Дошли су уз прву кугу у Четојевиће, одатле у Вучију Луку, а из Вучије Луке прије 5 година овамо. Славе Св. Јована. — *Печенице* су се доселиле са Гласинца, гдје их још има. Старином су из Херцеговине. Њихова су породица и Матијашевићи у Палима. Славе Св. Јована. — *Гранићи* су старином Дивљани из Црне Ријеке, гдје их има више кућа. Најприје су доселили на Липу под Требевић а оданде овамо. Гранића има и у Довлићима. Гранићи у Кијеву нијесу једна породица с овима. Славе Св. Ђорђа. — *Никшићи* су старином из Цуца у Црној Гори, гдје су се звали Пешикани. Ради неке кривице побјегну из Цуца у Никшић и по томе их прозову Никшићи. У Никшићу убију Турчина и побјегну у Загорје, а из Загорја се доселе прије 60 година у Топлик, гдје их и сад има двије куће. Славе Ђурђиц. — *Штаке* су дошле прије 12 година са Врела Босне на крчевину. Славе Св. Ђорђа. — *Кокотовић* живи у истој кући са Штаком (види о њима у опису Војковића). — *Тешановићи* су дошли прије 50 година из Черушића код Трнова. Има их у Кијеву и на Умчанима Славе Св. Николу. — *Матићи* (4) доселили су се прије 50 година из Нећарића на земљу коју им је турска влада поклонила за то што је Митар Матић, кад је 1850 год. ишао у Цариград, рекао у име тежака сарајевске околине: „Нама је добро; тељизи су нам од сребра, а шпице од злата.“ По старини су род са Ђокићима у Алиловићима (види опис Допа). Славе Св. Игњатију.

Гробље је у селу крај друма Сарајево—Кобиљ-До.

8. Младице.

Положај. — Ова се махала пружа низ благу страну Младичких Брда, од највише им тачке све до у Поље до Касидолског Потока (Слапњаче), затим прелази поток и иде Пољем до пута Сарајево—Кобиљ-До. Куће су дијелом у страни, дијелом у равни и у непосредној близини Которца, који лежи са западне, и Кобиљ-Дола, који је с источне стране ове махале, тако да је прилично тешко распознати у коју махалу која кућа спада. Касидолски Поток, уз велике кише, јако придолази и веома сноси обалу, јер је од самог шљунка, по коме је врло танак слој земље те стога и нема кућа око потока, јер би их доцније ваљало премјештати.

Извори. — Воду пију са врела Миош-До, са Младичке Чесм и Касидолског Потока.

Земље и шуме. — Све су родније њиве ове махале у осој по странама Младичких Брда, с једне и друге стране махал по мјестима званим: Побрињача, Седланице, Миош-До, Вртл Туршина Страна, Склада. За Узлавцима Њива, Главица, Дуг Њива и Шамбашина Њива. Њиве у пољу су слабије, јер су вр плитке и пјесковите, особито оне уз Касидолски Поток.

Испаше су по Павловцу, Кобиљ-брду и странама Младички Брда: Узлавцима, Криво-Долу, Дубравама, Врањачи', Мил шевцу и Буковцима.

Све су ове стране обрасле ситном шумом. Дрва за огрје и друге потребе сељани сијеку у Грабскијем Шумама, по Т совцу и Проструганим Кладама.

Тип. — Како је споменуто, Младице се дијеле на дио страни и дио у равни. Куће у оном дијелу у страни мног су разбијеније, гдје су размаци између појединих кућа п 100—500 м., док је дио у равни много збијенији. Овдје су ку око улице са једне и друге стране, у размацима од 30—80 м Младице су уз то још јако развучене у дужину, јер су све ку поредане готово у једном правцу, оне у равни око улице, оне у страни косом Младичких Брда. Од прве до пошљедн куће има готово $^1/_2$ сата пута.

Име. — О имену села нема никаква тумачења.

У Младицама има свега 12 кућа.

Старине. — У цијелој махали нема никаквих остата од старина.

Постанак села и поријекло становништва. — Како н мјесту ове махале нема никаквих старина, што није случај н код једне више од овдје описаних махала, а како нема ни какв предања да је овдје било насеља, а и породице су све скор досељене, то се да извести да је ова махала из новијег доб Њен положај, увученост између Которца и Кобиљ-Дола, упућуј на то да су је населили становници тих села, насељавајући на својим њивама, на садањем земљишту ове махале. Насел је најприје постало у равни, па се, множењем и досељавање проширило и у страну Младичких Брда, на крчевине.

У Младицама су ове породице: *Папази*, који су се досели из Которца. Славе Св. Ђорђа. — *Лубуре* (4 иста породица Лубурама у Војковићима. Славе Св. Николу. — *Пјевићи* (2) старином из околине гатачке, гдје су се звали Бурлице. Пор

дица су им и Гашићи у Сарајеву. Славе Св. Арханђела. — *Васиљевићи* су иста породица с Пјевићима. Овако су прозвати по оцу Васиљу. Ове су три породице најстарије у Младицама. — *Мауноге* су старином из Гарева у гатачком котару. Ђед им је био сакат у ногу, па је, идући, замахивао ногом, по чему је прозват Махонога. Има их још у Тилави и Седражи у Вогошти. Славе Михољ-дан. — *Шкрбе* (2) су дошле из Кобиљ-Дола прије 30 година. Славе Св. Јована. — *Пијуци* су старином из Липчика у гатачком котару у Херцеговини, гдје су се звали Вуковићи. Ове породице има и у Сарајеву. Славе Св. Николу. — *Минићи* су старином из Колашина, одакле им је дошао ђед прије 120 година. Има их и у Кобиљ-долу, одакле су се и ови овамо доселили. Славе Св. Димитрија.

Гробље је у Доњем Которцу и Кобиљ-Долу.

9. Которац.

Положај. — Махалу Которац граничи с истока село Младице и Младичка Брда, са запада село Бутмир, са сјевера Лукавица и Добриња, а са југа села Војковићи и Расница. Махала Которац дијели се на два села: Горњи и Доњи Которац. Горњи је при осојној страни брда Илињаче, а доњи у равници око Касидолског Потока. Куће у Горњем Которцу леже мјестимице на кршевитом тлу, а мјестимице су на насипу крај потока, а мјестимице на самој црници; куће, пак, у Доњем Которцу мјестимице на црници, а има их и на бијелој иловачи (Бијело Поље).

Земље и шуме. — Њива има у самим селима, али их је највише на западној, јужној и сјеверној страни ових села. Мјеста на којима су њиве, зову се: Поље, Преслица, Алибеговина, Бијело Поље, Которачко Поље, Ижебци, Луке, Мрљин Брод, Суходоли, Хаџина Њива, Кратељи, Дуге Њиве, Доле, Луковци, Орловаче, Кустуре, Кујунџине Њиве, Пировине, Црквице, Баре, и Вагани. Најдаља граница од тих села нема више од 15—20 минута. Ове су њиве сасвим добре, сем ових у Бијелом Пољу. На њима се највише сије пшеница озимица и кукуруз, затим: јечам, зоб, раж, ељда и просо, а од поврћа: грах, кромпир, купус, ротква, лук, паприке, краставице и тиква; појединe аге у вртовима још: диње, лубенице, салату, зеље и осталу зелен.

Неки сељани станују на земљама чифлучким, други на својим властитим, а неки поред властите држе још чифлучких њива под хак као кмети или под кесим као закупници. Муслимани

већином имају своје земље, које су им од старих, од родбине или по женину миразу. Али их има и на земљама чифлучким. Како су издијељени, то су им и земље издијељене и мале, то држе још по коју њиву као *присијачи*. Са тих њива дају они агама негдје половицу, негдје трећину, а негдје плаћају кесим (под новац од године до године). Од православних Срба у Горњем Которцу само су двије куће (Гаврићи и Мићићи) на својим земљама. Први је свој чифлук откупио од аге, а другоме је влада поклонила кућу и нешто мало земље, у накнаду за сву осталу земљу одузету му за тркалиште бутмирско. Остали живе на агинским чифлуцима и дају агама од жита и поврћа трећину, а од сијена и воћа половицу.

Испаша у овим селима нема у изобиљу. Сељани Горњег Которца своју марву напасају највише у шумама по Младичким Брдима, које спадају махали младичкој и од Горњег Которца далеко су 1—2 сата. Они из Доњег Которца напасају марву по забранима и њивама које остављају непосијане — „да се одморе“, онда по улицама и трњацима између њива.

Око села Горњег и Доњег Которца нема у близини никаквих шума до мало трњака на источном крају брда Илињаче, онда мало врбовине и јеловине између појединих њива и око воде и око трњака у крајевима по које њиве. У Горњем Которцу има један мали гај са неколико храстових дрвета, који је приватна својина (Сарајковића) и у Доњем Которцу један брежуљак обрастао ситном шумом, некад својина Мехремића, а данас владина. Сељаци сијеку пруће за ограду у Младичким Брдима и шумама по Крупцу и Игману, а дрва за продају у даљим крајевима планине Крупца и Игмана, ради чега иду по 2—3 сата. Има примјера, као и по другим селима у Сарајевском Пољу, да сиромашни сељаци суше балегу и ложе мјесто дрва.

Извори. — У Горњем Которцу има више извора, као: Бјелосав, Јаме, Братковина, Кун, Илињача и Которска Чесма. Ма да ови извори нису јаки, ипак никад не пресушују. У Доњем Которцу има само један извор и то врло мали, на њивама на Бијелом Пољу, звани Суходо. И бунар има само један, крај хана на Бијелом Пољу. Воду пију и троше са Касидолског Потока.

Тип. — Како је речено, махала Которац подијељена је на два села: Горњи и Доњи Которац, која леже у непосредној близини, на растојању од једва 15—20 минути. Једно је при страни, а друго ниже њега у равници. Дијели их пут Сарајево—Пресједница. Најдаљи крајеви ових села су њиве у пољу Алибе-

говини и при крају тих једна кућа и њиве у Бијелом Пољу и на тима 2 куће и један хан. Од села до куће у Алибеговини нема више од $^1/_4$ сахата, а до оне у Бијелом Пољу нема ни 10 минута. Њих раставља поток Тилава од кућа у Доњем Которцу, у које се село рачунају. Куће у Бијелом Пољу сасвим су једна уз другу. У Горњем Которцу су куће по 3—5 једна уз другу, а има их и по једна и двије. Иначе нису ни у каквом реду. У Доњем Которцу су куће скоро све једна уз другу, само што су мало растављене оне у Бијелом Пољу и она у Алибеговини. Поредане су крај пута Сарајево—Которац—Илиџе—Кобиљ-До. Куће које су у ближе обично припадају једној породици која се издијелила. Одијељени задругари, да не би кварили какву њиву, а и због подесности старих кућа, ради њива, воде, пута, обично се насељавају у близини старих кућа. Хан има само један на Бијелом Пољу, крај главног пута Сарајево—Пресјеница—Илиџа—Кобиљ-До. Има и једна ковачница у Горњем Которцу. Млина имају 2 са 2 и 3 витла.

У Горњем Которцу има 19 кућа, 7 православних а 12 муслиманских, а у Доњем 26, и то православних 10 и муслиманских 16.

У овим је селима било некад великих задруга, па су се издијелиле, нарочито у новије вријеме. Још су одржане само двије: Витешковића са 40, и Гаврића са 20 чељади.

Име. — По једном народном причању село је добило име овако: некада је ту било неко велико мјесто које се дијелило на *котаре*, па је Которац остао од тога мјеста као најважнији котар. По другом се село овако прозвало по томе што је ту некада живео некакав бег спахија *Которија*, који је у тим селима купио десетину и порезе. За брдо Илињачу се прича да се овако прозвало по томе што је ту некад био манастир Св. Илије, други веле по томе што је тај манастир подигао некакав игуман Илија. Бијело Поље се тако зове што му је земља бијела иловача.

Старине. — У Горњем Которцу и њивама Доњег Которца има сила старина: старих гробаља, црквишта, старе калдрме и т. д. Народно предање казује да је на Вису брда Илињаче, званом Градац, био град, од кога се развалине и данас познају[1]).

---

[1]) Прича се да се са овог града, који Сарајевско Поље надвишује са три стране: јужне, западне и сјеверне, жестоко бранио некакав босански српски кнез приликом најезде Османлија на Которац. У тој су борби, веле, изгинуле многе Османлије, који су на град ударили са брежуљка Врањеша, што се према которачком граду са сјеверне стране уздигао. На Врањешу имају и данас велики нишани без натписа са знаковима оружја: мачем, сабљом, буз-

Под самим Градцем на Илињачи причају да је био манастир Св. Илије или да је био некакав манастир који је подигао некакав игуман Илија и то на мјесту гдје је данас кућа Гаврића. Ниже те куће у башчи веле да је била чаршија кујунџијска и да се и данас познају остаци те чаршије и тога заната. Још има развалина и старих чесама по башчама и око кућа у Горњем Которцу. За развалину близу Мићића куће прича се да је била кула спахије и бега Которије, чији је био скоро сав Горњи и Доњи Которац. Из Горњег пошавши западно у Доњи Которац прелази се преко старинске калдрме која води из Сарајева Пресјеници и даље Херцеговини. Под тим путем, лијево кад се пође из Горњег Которца у Доњи у њиви Мићића, има старинско гробље са мраморјем, звано Црнић — Гробље[1]). На стотину корака до овог пута, на једнаком растојању од Горњег и Доњег Которца, уздиже се један мали брежуљак, обрастао шумом, звани Црквица, на коме опет има старинско гробље са мраморовима, али много рјеђим него у Црнић — Гробљу, без икаквих знакова и канда су старији од оних на Црнић — Гробљу. На средини овог старог гробља је православно српско гробље, у које се копају умрли из тих села. У овом гробљу има гробница ограђених тесаним каменом које су данас готово у земљу потонуле, кишом исплакане и маховином зарасле. Има неколико врло старих крстова са словенским натписима који се једва могу читати. Међу тим крстовима има их доста велики број из XVI вијека, а остали су са натписима од 1716., 1810 и т. д. и млађим. По околним њивама, које су биле, по предању, својине те цркве, ископавају се данас читаве цигле, тесане плоче, тесано камење и т. д., као и свуда по селу. Има примјера да сељаци изору и по који стари новац.

Постанак села и поријекло становништва. — Према свему ономе што је наведено у дијелу о старинама, јасно се види да

дованом, и т. д. А било је до скора и једно турбе над гробом једног од седморице изгинуле браће у тој борби. За ту седморицу браће причају муслимани да су таки јунаци били да су своје одсјечене главе под пазухо узимали и тако трчали. Њима су, као газијама, подигли турбета на мјестима гдје је који пао: Првом на Врањешу, другом на Турбету у Лукавици крај друма, а осталима по Сарајеву.

[1]) На једном мрамору у овом гробљу имају врло лијепо и упоредно исписана два крста, од 30 см. у дужину, а на једном овај натпис: + а се лежи Бог' шн' к'неза Стип'ка о (или у) · · · · чи(ћа) син на својој земљи на племенитој. Дружино, имате ме. Млад си (мјесто са) сего свита отидох. Вас'ден' бих у мајке. А се писа угарак (Гласник Зем. Муз. за 1896. стр. 218).

а на мјесту ове махале било насеља од најстаријих времена. Још и народно предање за неке породице тврди да су на овом мјесту још од времена пада Которца у турске руке. Горњи Которац је старији од Доњег. У првом су од увијек били градови, куле и конаци власника тих села. У доњем Которцу биле су само 3 куће: Сердаревићи, Зукићи и Алиловићи, који се рачунају у старосједиоце тога села. Ну и те су куће рачунате у Горњи Которац као један крај тога села. Кад је Горњи Которац порастао намножавањем и досељавањем, те није могао примати више становништва, онда су сељани тога села који су имали земаља у Доњем Которцу почели ове крчити и тамо се насељавати, а тамо су долазили и нови досељеници, те је тако Доњи Которац од 3 порастао на 26 кућа.

Од данашњих породица у Которцу најстарији су: *Зукићи*, *Сердаревићи*, *Алиловићи*, *Витешкићи*, *Хајрићи*, *Сарајкићи*, *Ганије* и *Менедике*. За Сердаревиће, Витешкиће, Сарајкиће и Хајриће причају да су једна породица и да потичу од старих становника которачких, који су при паду Которца примили ислам и изгубили старо породично презиме. А ово се исто може рећи и за Зукиће, Алиловиће, Ганије и Менедике. Витешкићи су овако прозвати по мајци доведеној испод Витез-планине, а пре су се звали Хајрићима. Сарајкићи су такође прозвати по по мајци доведеној из Сарајева. — *Јелашковићи* су се доселили од Јелеча код Фоче, по чему су прозвати овим презименом. Старо презиме не знају. — *Јогуни* су из Борча у Херцеговини. Доселио се Халил прије 45 година и призетио код Мехмедовића (Алиловића). По мушкој крви род су са Буљубашићима. — *Исаковићи* воде поријекло од некаква Исака Арнаута из Старе Србије, откуда их зову Арнаутовићима. — *Барјактаревићи* су се доселили из Сарајева, гдје су се звали Бумбеговићи. — *Бегићи* су из Сарајева.

Од православних најстарији су: *Папази*, по старини Јакшићи, за које се прича да су старосједиоци. У тој је породици било неколико свјештеника, откуда им је дошло презиме Папази. Славе Св. Ђорђија. — *Гаврићи* су по једном причању из Старог Влаха или Србије, због чега су их звали и Шијацима, а по другом су из Крајине од Бихаћа. Славе Св. Ђорђија. — *Новаковићи* су старином из Старог Влаха, одакле су се једни оделили у Крајину код Медне и Пецке, а једни на Романију. Ови с Романије доселили су се у Которац. Славе Св. Јована. — *Икићи* су старином из Дулића више Гацка, гдје су се звали

Маркичевићи. Најприје су се доселили на Стојчевац, а одатле у Которац. Славе Св. Тому. — *Мићићи* су старином из Зете у Црној Гори, гдје су се звали Бошковићи. Славе Св. Николу. — *Трапари* су из Херцеговине, одакле им се доселила нека прабаба са дјецом на храну и то најприје у Лужане, а одатле су се сељакали по Сарајевском Пољу, док су дошли у Которац и Добрињу. Овако су прозвати у Босни што су им стари по доласку из Херцеговине добро трапили (огртали) кукурузе. Славе Св. Јована. — *Васковићи* су стара породица Говедарица (опширније код описа Лукавице). Славе Св. Николу. — *Старчевићи* су из Михољаче у котару Гацку (опширније код описа Доца). Славе Св. Ђорђија. — *Јоксимовићи* о својој старини ништа не знају. Славе Св. Аранђела. — *Ракићи* су се доселили из Ораховца више Бачића прије 28 година. Има их и у Доњем Ступу. Славе Ђурђев-дан. — *Пајићи* су родом из Херцеговине, гдје су се звали Радовићи. Славе Аћима и Ану.

10. Добриња.

Положај. — Махала Добриња простире се уз ријеку Лукавицу (Тилаву) са једне и друге стране, на мјесту гдје та ријека сасвим излази у раван Сарајевског Поља. По имену махале и ријеке се одавде па до ушћа јој у Босну зове Добриња. Све су куће уз обалу, на мјестима гдје је висока, због поплаве. Једино су куће двојице муслимана удаљеније, и то једна за 500 м. јужно у пољу, према Которцу, а друга је мало у страни сјеверо-источно под Мојмилом. Овоме је разлог муслиманско туђење и уклањање од других вјера, гдје год им је могуће.

Извори. — Воду пију са Добриње, јер извора нема

Земље и шуме. — Сва је земља за обрађивање око махале по пољу, а нешто и по косама Мојмила. Најдаља њива није од махале удаљенија од 20 мин. Имена појединих њива су: Бунар, Бунарић, Дуги Склади, Торине, Брдо, Папратна Њива.

Испаше су по Мојмилу, а волове и јаловиње преко љета изгоне на Јахорину.

Шума у околини нема готово никако, осим нешто мало љештара у Мојмилу, гдје сијеку пруће за ограду и везање снопова, коље и т. д. Дрва за огрјев и продају сијеку у Грабскијем Шумама под Равном Планином.

Тип. — Улица ове махале иде управо лијевом обалом ријеке Добриње. Куће су поредане око обале с једне стране и

друге стране у низ. Оне с лијеве стране су уз улицу, а кућама са десне стране прилази се са улице обично преко каква брвна или стабла упријеченог преко ријеке. Највећи је размак између кућа поред ријеке од 100 м. Куће су на десној или лијевој обали према распореду имања дотичног сељака.

У Добрињи има свега 12 кућа.

Име. — О имену села нема никаква причања.

Старине. — На југо-западном крају села, на њиви Бунару има старо српско православно гробље у које данас копају само врло малу дјецу, коју неће да носе на удаљена гробља, гдје су им породичне софе.[1]) Још се у овом гробљу копају и Трапари из Лукавице. Прича се да су се у овом гробљу сахрањивали некадањи становници овога села који су, о некој болести изумрли, прије него се ико од данашњих овамо доселио. У тој се истој њиви мјестимице познају врло слаби трагови кућа. Да је ту било насеља свједочи и име њиве — Бунар.

Постанак села и поријекло становништва. — Да је на мјесту ове махале било насеља свједок је старо гробље и народно предање о ранијем становништву, које је о некој болести изумрло прије доласка најстаријих данашњих породица, које су овдје од 100—120 година, дакле од 1780—1800 год., а то је одмах чим се стишала куга која се кроз цијело XVIII столеће навраћала у ове крајеве и која је затрла многа села по свој Босни, па и сарајевској околини. Такав је удес постигао и Добрињу као још неколико села у њеној близини. Тако је њено старо становништво поморила куга у XVIII в., сем Трапара из Лукавице, који су у вријеме пошљедње куге од 1782 год. живјели у Добрињи, у коју су се мало прије тога доселили из Херцеговине. Касније су се преселили или су побјегли од куге у Лукавицу, али се и данас копају у старој породичној софи на добрињском гробљу.

Одмах иза куга Добрињу населише нови досељеници. Од данашњих породица најстарији су: *Шеовци* (2), старином из Грахова, иста породица са Шеовцима у Грлици. Славе Св. Николу. — *Радоње* су из Колашина, одакле их је прије 120 година дошла петорица браће у Кобиљ-До, гдје се касније издијеле и расеље по околним селима. Данас их има 6 кућа у Лукавици,

[1]) Породичне софе су породичне гробнице, гдје се копају сви чланови једне породице. Познају се по томе што заузимају већи простор који је обично ограничен каменом.

2 у Неђарићима и 2 у Добрињи. Славе Св. Луку. — *Шућури* су старином из Колашина, из Јелића Долова, гдје су се звали Јелићи. Доселио им прадјед Милован прије 200 година по прилици бјежећи од крвне освете. Прича се да је овај Милован Јелић био врло богат човјек и да је имао велико стадо оваца, које је држао негдје у планини, на стану, подаље од куће. Један пут кад им се нико није трефио од одраслих задругара крај оваца наиђе зулумћар Јехо Скадранин са дружином и одјави му овце. Кад то дојаве Миловану овај позове кума Спасоја Маришијевића, те с њим пресретне Јеху и дружину и побије их из засједе, а овце поврати. Но касније бојећи се крвне освете исели се са задругом и малом у Босну и насели се најприје на Влахово Брдо у Кошеви, недалеко од Сарајева, гдје се намноже, па се касније раселе. Данас их има под именом Шућура у Добрињи 2 куће. у Неђарићима 1, Отоњу 1, Биоску 3, Вогошти 2 куће. Затим под именом Јешића у Мркојевићима. Савића или Мићукића у Кошеви, Гаврића у Вогошти, Ивановића на Боришу и Пјевића на Пофалићима. Славе Св. Ћирила и Методa. — *Трапаре* су се доселиле из Которца прије 50 година. Ово су потомци оних Трапара што су за вријеме куге овдје становали, па се преселили у Лукавицу. Славе Св. Јована. — *Лубуре* су се доселиле прије 28 година из Младица. Старином су из Грахова (опширније у опису Војковића). Славе Св. Николу. — *Шкрбе* су се доселиле прије 20 год. из Кобиљ-Дола. Славе Св. Лазара. — *Сокнићи* су старином из Попова Поља (опширније у опису Врела Босне). Славе Св. Лазара. — Од муслимана су у Добрињи *Сердаревићи* и *Јелашковићи*, који су једни и други досељени из Которца.

Гробље је једних на Шувракину Селу, а других у Доњем Которцу.

11. Неђарићи.

Положај. — Од махале Добриње за 10—12 мин. низ ријеку Добрињу налази се махала Неђарићи, покрај ријеке, а на мјесту гдје се у пољу губи и посљедни огранак Требевића, Мојмило. Због оскудице у изворској води све су куће уз обалу око ријеке, на мјестима узвишенијим, обраслим дрвећем како их ријека не би могла плавити ни осипати. Само је једна кућа изнешена на сјевер у Али-пашино Поље, за 1 км. од осталих кућа

Извори. — у Неђарићима нема врела, али има неколико пишталина са којих се вода не пије. У Мојмилу више Неђарића

има врело Грозничава Вода, за које кажу да лијечи од грознице. Још има једна чесма покрај оне куће у Али-пашину Пољу.

Земље и шуме. — Сва је земља за обрађивање око махале са једне и друге стране Добриње, по: Складама, Луци, Мрљаници, Осретку, Овлагији и Росуљама. Нешто је има и по Мојмилу на мјесту Крвници и у Али-пашину Пољу.

Испаше су по Мојмилу и по увратима око њива, а волове и јаловиње изгоне преко љета на Јахорину и тамо их држе док жита не дигну.

Тип. — Куће ове махале су поредане у низ око ријеке Добриње с једне и друге стране, као и у махали Добрињи. Разлика је у томе што овдје улица прелази ријеку и пресијеца под оштрим кутом. Размаци између кућа, сем оне у Али-пашину Пољу која је за 1 км. далеко од осталих, износе по 30—80 м. Већи је дио кућа с лијеве стране ријеке, јер је с те стране и већи дио њива. Између кућа су баште, већином шљивици из којих вире кровови кућа и чардака као из какве шуме.

Данас у овој махали има 9 кућа.

Име. — О имену махале нема никаквих тумачења.

Старине. — Од старина има једино на Мојмилу на мјесту Крвницима старо муслиманско гробље, звано и сватовским гробљем. За ово се гробље везује она честа прича како су се на том мјесту срели и побили двоји сватови, и како су на том мјесту сахрањени изгинули.

Постанак села и поријекло становништва. — Према старом муслиманском гробљу на Крвницима као да је на мјесту овога села или негдје у близини било насеља. Народно, пак, предање о томе ништа не зна. Зна се само да се почетком 18. в. овамо доселила породица Симића, по старини Бурлица из околине Гацка и становала у Нећарићима до пред 50 година. Прича се да је била врло задружна и богата. Причају да су по 50 товара жита, што пшенице што јечма, продавали кришом Пресјеничанима за једну ноћ. У то доба некако знамо сигурно да су овдје били и Матићи, који се пред 54 год. преселише на Врела више Кобиљ-Дола, на земљу коју им Турска влада поклони. По овоме знамо да су Нећарићи у посљедних 200 година били православно село.

Данас у Нећарићима живе: *Антићи*, старином из Пиве, гдје су се звали Васовићи. Доселио им дјед Гаврило прије 80 година у Пофалиће, одакле су дошли у Нећариће прије 26 година. Славе Св. Архангела. — *Шукури* су дошли из Добриње

прије 30 година. Славе Св. Ћирила. — *Јошиловићи* су доселили са Швракина Села прије 54 год. Славе Св. Архангела. — *Стијепићи* (2) су старином из Рисна у Боци, одакле им се доселио дјед са синовима пред 100 година на Рогачиће, гдје их и сад има једна кућа. Славе Св. Јована. — *Млађеновићи* су доселили са Швракина Села прије 50 година. Славе Св. Јована. — *Радоње* (2) доселиле из Добриње прије 40 година. Славе Св. Луку. — Од католика су двије породице: *Коњицније*, који су старином из околине Коњица, откуда им и ово презиме. Доселио им се дјед прије 100 год. — Друга је католичка породица *Башкараде*, који су старином из Скопљанског Поља. Једна су породица са Струнићима у Горњем Ступу.

Гробље је на Швракину Селу.

12. Горњи Ступ.

Положај. — Села Горњег Ступа леже у равници око ријеке Добриње и изнад друма који их на источној страни Доњег Ступа раздваја од села те махале.

Извори. — У овим селима нема извора. На Ступу и Латици имају бунареви са изворском водом. А у селима око Добриње сељаци пију воду са ријеке Добриње.

Земље и шуме. — Њиве су груписане око кућа и по пољу до друма Сарајево—Мостар по Алипашину Пољу до нећеровићких и бутмирских њива. Најудаљеније су куће за ¼ сата. Њиве су на мјестима званим: Груднице, Семизова Бара, Табакова Башча, Борови око Добриње и Прохуље, Пјескуше, Луке, Складови, Росуље око Латице. Сељани који су на чифлуцима Шерифовића, Мехремића и Свр̂зе око Добриње и по Латици имају прилично земаља, а некад су их имали и више. Због дијељења задруга чифлуци су постали мањи. Сем тога бези и аге данас више не дају својих беглука сељацима под кесим, нити на приорицу, него или их за себе обрађују (засађују шљивике), или их дају странцима под кирију. Новији досељеници, који су подигли куће на Ступу и око гробља на мери, немају земаља, нити се баве земљорадњом.

Села махале Горњега Ступа немају никаквих испаша. Марву напасају по окрајцима њива и сеоским улицама, а љети гоне на Романију.

Тако исто немају ни шума, до дрва за огрјев сијеку у Игману и Крупцу.

Тип. — Махалу Горњи Ступ чине 4 групе кућа, од којих је прва на Ступу. У овој су групи куће крај друма и око гробља у простору од ³/₄ км. Неке су сасма једна уз другу, а неке су за 30—50 корака растављене. Друга је група на Латици, гдје су куће и чардаци око улице једна уз другу. Само се један чардак одвојио на 100 корака на страну од улице. Трећа је група код Шерифовића конака јужно од Латице, уз ријеку Добрињу, у којој су куће растављене по 20—30 корака, а четврта је јужно од ових, преко Добриње.

Свега кућа у Горњем Ступу има 19, и то на Ступу 9, на Латици 3 и 3 чардака код Шерифовића конака и преко Добриње 4 куће. У тим кућама живи 17 породица.

Имена. -- До године 1878. није се ни чуло име Ступ, него се звало Латица. Од те године, а нарочито од кад су римокатолици подигли цркву ниже Латице, и ово се мјесто прозвало Ступом због махале Доњег Ступа. Латица, пак, доводи име по географском положају, јер је дошла на троуглу друма Сарајево—Мостар изрезана латица.

Старине. — У Горњем Ступу познају се трагови старих гробишта на мјестима гдје је сада Томића кућа и Шерифовића чардаци. Ту у кориту Добриње, на гају и ниже њега, одровила је вода из земље неколико мраморова, која су били зарасли у земљу. Ови су мраморови сви плочасти, по 1 м. дуги, без икаквих су натписа и знакова. Даље има на Ступу, крај друма, велико старо муслиманско гробиште са надгробним нишанима.

Постанак села и поријекло становништва. — Према поменутим остацима старина види се да је овдје, мјестимице на Латици, било некада насеља. Народно, пак, предање о томе ништа не зна. Како је Латица најстарија, то се њеним именом до окупације и докле се нису подигле куће на Ступу звала и цијела махала. Остала су мјеста насељена у новије доба. Зна се да су на Латици становали Хргићи, сад у Доцу на Расну, и Лабале, сад у Бријешћу.

Од данашњих породица најстарији су *Струићи*, чији се дјед Никола доселио прије 45 година од Горњег Вакуфа. Зову се и Акшами, по томе што им једаред ага рекао дједу Николи: „што си се смрко ко акшам (мрак)?“ По вјери су римокатолици. — *Патковић* се доселио из Црнотине прије 50 година. Овако су прозвати због тога што им је отац био кривих ногу и ишао *као патак*, а по старини су Гогићи (опширније код описа

Рогачића). Слави Св. Аранђела. — *Љубаш*, католици, су доселили из Конака прије 30 година, а старином су из Рашкога Поља код Дувна. — *Вукадин*, римокатолик, доселио се из Неретве. Вукадине зову и Пексинима, по неком њихову који је био месар код Фазли-паше, па је ишао увијек прљав пексинав. Има их једна кућа и у Доњем Ступу. — *Дадић*, римокатолик, је однекуд из Херцеговине. — *Милићи*, римокатолици, старином су из Посушја у Херцеговини, одакле им се доселио дјед у Звијезду код Скопља, одакле су се доселили овдје прије 40 година. По дједу Пави зову се још и Павићи. — *Мркуљ*, римокатолик, доселио се из Скрта од Горњег Вакуфа прије 70 година. — *Раздро*, римокатолик, доселио се од Раме у Неретви, због чега га зову и Рамњак. — *Томић*, римокатолик, исти с Томићима у Доглодима. — *Пајдак*, римокатолик, старином је Томић. — *Пишица*, римокатолик, доселио се из Далмације прије 30 год. — *Јамаковић*, старином Мијатовић, доселио се из Далмације прије 28 год — *Пјанић*, римокатолик, по старини Кашић са звијезде у Скопљанском Пољу, одакле је дошао Никола и био најприје удунџија. Пјанићима су прозвати по томе што је Никола много пио, те га жена звала пјаном. Има их једна кућа у Бутмиру. Пјанића има још у Доцу код Алипашине ћуприје, али веле да су од Травника, и да су по старини Лауши, а да су Пјанићима назвати по матери која је била од Пјанића родом. — *Шимићи*, римокатолици, по старини Бакрачи, а овако су прозвати по оцу Шими, који се доселио прије 35 година из Мркодола или Стипанића од Жупањца. Најприје је радио као надничар, а касније се населио на чифлук. Има их још једна кућа у Бутмиру. — *Јукићи*, римокатолици, су из Далмације, одакле им је дошао отац прије неколико година. — *Дошло* је доселио из Врела Босне прије 6 година (опширније код Ахатовића).

На Ступу, поред старог муслиманског гробља, имају још два: једно православно, сасвим старо, а друго новије римокатоличко, у које се копају сви римокатолици Сарајевског Поља. Оба су ова гробља једно уз друго, из чега изгледа да су православни некад уступили римокатолицима дио свога гробља.

13. Бутмир.

Положај. — Кад се код бање на Илици пређе на десну страну ријеке Жељезнице и пође уз Касидолски Поток, који се ту у близини салијева у Жељезницу, за 5 минута стиже се код

државне пољопривредне станице у Бутмиру, а за још непуних 5 мин. и у сами Бутмир, који лежи на обалама овога потока. Сав је у равни, а куће, особито муслиманске, због оскудице у изворској води, већином су близу овога потока. Но како поток може често врло јако надоћи, то су га, да би му снагу умањили, већ ниже села Которца раздвојили на два рукавца, од којих један тече природним коритом јужним крајем села, а други прокопаним управо посред села, док се ниже села опет не састану. На тај начин не чини селу штете кад надође. Покрај њива на јужној страни села тече и ријека Жељезница и чешће их плави и пијеском засипа.

Извори. — У Бутмиру нема извора. На југу од Бутмира извире Сушица и тече кроз Отес.

Земље и шуме. — Земља за обрађивање је око села: по Алајбеговини према Которцу, по Виленици према Лужанима, по Жевцима према Неђарићима и по Орловачи. Сва је врло плодна, и ово се село, док није основана пољопривредна станица и начињено тркалиште, рачунало у најбогатија села сарајевске околине. Но од тада пошто су за станицу откупљене најбоље њиве, и тркалиште заузима велики простор, село опада и почиње да сиромаши. Неки којима је откупљена сва земља, одселили су се.

Село нема ни ливада ни шума, те се сељаци због тога прилично муче. Дрва за огрјев и продају сијеку у Игману више села Крупца, а испаше су им по адама Жељезнице и по увратима око њива.

Тип. — Село се пружа у дужину. Куће и чардаци измијешани са вртовима и баштама и нанизани око улице и око рукавца Касидолског Потока, који кроза село кривудајући тече, дају селу романтичан изглед. Куће су по 30—80 м. далеко једна од друге. Оне у средини села су ближе, јер су муслиманске и готово све једне породице, док су по крајевима куће доцније насељених кмета било католика или муслимана. На сред села има и дућан, кава и џамија, а имају у селу и 2 ковачнице и 2 млина, ради чега је село било до скора као неко средиште околних села.

У Бутмиру има данас 38 кућа.

Име. — О постанку имена села у народу нема никаква тумачења. Да поменем да се слично име Бутила налази чешће и већином као име плоднијих њива и ливада, које су обично увијек натопљене и влажне. Именом Бутмир зову се и два це-

мата у која спада већина села Сарајевског Поља: Горњи и Доњи Бутмир.

Старине. — Од старина је најважнија насеобина из неолитског доба, чије су остатке нашли прије десетак година у њивама на западној страни села, на мјесту гдје је сада пољопривредна станица. У њој су нашли највише посуда од иловаче, затим много оруђа, као: ножева, сврдлова, шила, нешто мало углађеног камена и остатака од животињских кости. Ковина у опће никаквих није нађено, а тако ни оруђа од рогова и кости. По томе што је већи дио каменог оруђа направљен од камена који се у близини налази, види се да је оно израђивано у Бутмиру. По остацима од кости, од којих је доста од домаћих животиња, и по сјемену неких културних биљака, види се да су се становници ове насеобине бавили сточарством и по мало и земљорадњом. Мисли се да су се становници овдје бавили само преко љета, да напасају стоку и обрађују њиве, а да им је зимовиште било склоњено гдје год у близини[1]).

Од остатака из римског доба има један велики надгробни камен, који чини праг бутмирске каве. На камену се познају само два истесана лика, док се натпис већ сасвим излизао. Не зна се одакле је овдје донесен.

Још имају од старина и два стара муслиманска гробља и једно православно. Једно је муслиманско на сред села, покрај потока, а друго је у њивама, сјеверно од села. Оба су велика, нарочито друго. По великим нишанима на којима има истесаних: мачева, стријела и т. д., види се да су још из првог доба турске управе. Православно је крај оног муслиманског изван села и, врло је запуштено.

Постанак села и поријекло становништва. — Као што се из одјељка о старинама види, на овом је мјесту било насеља још у неолитско и римско доба. Народно, пак, предање зна да је овдје било насеља прије доласка Турака. Тако се прича за православну породицу Јокића у Лужанима да су старином Грци и да су давно, врло давно становали у Бутмиру, гдје су имали и своју земљу и гдје им је корјен породични. Пошто некако ту земљу изгубе преселе се на Стојчевац на чифлук. Тамо су становали врло дуго, па се прије 100 година преселе у Лужане. Пошто се за њих вели да су Грци, а како

[1]) Die neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Владино издање.

народ становнике Босне прије Турака зове Грцима, као и све остатке средњевековне што зове грчким, то ће бити да су они још прије Турака ту становали.

Данашње насеље датира из доба турског освојења. Тако се за породицу Ћенановића, која чини већи дио сеоског становништва., прича да је овдје још „од фета" (освојења). Но било је и других породица које су се касније насељавале као кмети, па би опет одселиле. Нарочито је за пошљедних 150 година било много оваких православних породица. Тако су у Бутмиру некад становали: Радојевићи, Цине, Станишићи и други.

Као што је речено најстарији су муслимани *Ћенановићи*, који су у Бутмиру још „од фета". Они чине већину муслимању овога села. Презивају се разним презименима: Мујановићи, Ћосићи, Стамболићи и Удовичићи. Од осталих су муслимана: *Хрњићи*, непознатог порекла. — *Махмутовићи* (3) старином из Херцеговине, одакле су се доселили прије 200 година. Има их и у Трнову. — *Сенаније* су доселиле из Сарајева прије 60 год. — *Бегићи* (2) су доселили из Сарајева на чифличку земљу прије 28 година. — *Нуановић* се доселио прије 20 год. из Зеника и призетио код Ћенановића. — *Башагић* се доселио из Петровца прије 15 год. — *Кавазовићи* су дошли из Гацка прије 12 година. Служе код пољопривредне станице. — Католичке су породице: *Шимићи*, досељени из Горњег Ступа. — *Грбеше*, досељени из Ричица у Далмацији прије 75 година. Иста породица с Грбићима у Доњем Ступу. — *Крамари* исти с онима у Доглодима. — *Мартиновићи* су доселили из Далмације. — *Томићи* су доселили из Доњег Ступа. — *Видић* је доселио из Ричица у Далмацији прије 10 година. — *Кнежевићи* су доселили из Локвичића у Далмацији прије 75 година. — *Кашићи* су старином из Звизде у Скопаљском Пољу. Има их и у Горњем Ступу гдје се зову Пјанићи. — Од православних су у овом селу једино *Милошевићи*, који су старином из Колашина, гдје су се звали Веруовићи. Овамо су се доселили прије 80 година. Славе Св. Луку.[1]) — *Шкорић* је доселио из Винице у котару Жупањцу прије 40 година. — *Петровићи*, католици, чији се отац доселио од Травника прије 45 година.

Муслиманско је гробље одмах крај села, а католици сахрањују мртве у гробљу на Спужу.

---

[1]) Веруха или Веруховића има доста у Пријепољу и пријепољској нахији (новопазарски санџак). И ови славе Лучин-дан (Насеља I, 317. Уредн).

14. Војковићи.

Положај. — Махала Војковићи лежи дијелом у равници, а дијелом у осојној страни на сјеверо-источном подножју Игман-планине. Куће су подијељене у више група. Једне су у равници око ријеке Жељезнице, која долази с источне стране села, и протјече сјеверном страном кроз махалу, друге су удаљене од те ријеке у равници и при страни осојној.

Ријека Жељезница плави и сноси оранице и ливаде у оном дијелу махале куда протјече. Надолази сваке године у прољеће, кад се снегови топе, и тада је врловаловита, а кад и кад и у јесен. Кад год тако надође рови њиве и сноси, те чини штету. Вјероватно је да су се куће због тога у тим крајевима некад морале помјештати.[1])

Извори. — У овој махали има само један извор, на источњој страни изван села, звани Пиштала, којим се једино чобани служе. Сељани, пак, пију воду са бунарова који су између кућа доље од ријеке Жељезнице. Ови су бунарови дубоки, озидани, с изворском водом. Куће ближе ријеке пију ријечну воду.

Земље и шуме — Махала Војковићи има прилично много земље за обрађивање, већим дијелом груписане у селу око кућа, али има је и мало даље од села, у пољу око ријеке Жељезнице. До најдаље њиве у томе пољу нема ни $^1/_4$ сата. Мјеста, гдје су њиве, зову се: Есперача, Поткутњице, Гувништа, Накло, Црквишта, Под-Илињача, Радуловац и Луке. На овијем њивама сију сељани највише јечам, пшеницу озимицу, зоб, кукуруз и проху. Родност је ових земаља доста слаба и неједнака. Њиве око кућа и изван села Поткућице мало су родније, јер имају мало више црнице, а и више се гноје, али је тих њива врло мало. Њиве око ријеке Жељезнице и по пољу пјесковите су и врло плитке, те се морају чешће гнојити, најмање сваке треће године. Уз то још радо трпи кишу и на сушној години жито сасвим изда. Кад највише роди једва да се сјеме ушестостручи, а кад изда година једва да се сјеме извади.

Све су земље у махали Војковићима чифлучке, и за њих кмети дају агама и беговима од жита и поврћа третину, а од сијена и воћа половину.

[1]) И данас је кућа Ристе и Јове Кокота управо на самој ријечној обали коју је вода поткопала, те ће, ако вода не узме други правац, морати бити премјештена. У овој је махали клима доста топлија него ли у околним селима.

Махала Војковићи има испаша у непосредној близини око села: по странама Игман-планине, по Игман-планини до Бјелашнице, 3 сата од села, и по Илијњачи и Младичким Брдима, јужно и источно од села. Сељани имају испашу у Игман-Планини, на мјесту званом Лисички Стан, гдје љети изгоне стоку. За ову испашу не плаћају никаква пореза и ако је уписата као државно власништво (Види стр. 56). Осим тога Војковићани имају чифлучких чаира по Игман-планини, на мјестима: Поду, Бјелашњи, Грабовачи, Гувкиштима, Сировцима, Врховима, Сарачевцу, Брезовим Долинама и Кечиним Долинама. До тих је чаира далеко по 1—3 сата.

Најглавнија је сељанима шума у Игман-планини, која је већином четинарска, али у њој има и буковине, брестовине, јаворовине, а по странама изнад села има љесковине и грабовине. У тим шумама сељаци сијеку дрва за огрјев, јапију и дрва за продају у Сарајеву.

Тип. — Ова се махала дијели у више група кућа, са посебним именима, као: група у страни осојној, звана *Накло* и *Под Наклом*, друга у равници, подаље од ријеке Жељезнице и око ријеке, звана *Војковићи*. Средина села зове се *Луке*, сјеверни крај *Под-Илијњача*, а западни дио села зове се *Радуловац*. Ове су групе једна од друге раздалеко по 5—10 минута. Између кућа Под-Илијњачом, у Луки и Војковићима растојање је 50, негдје и 300 корака, а растурене су без реда око сеоских улица и саме за себе далеко од улица. Ближе куће у групи обично припадају једној породици. Крајеве, пак. Радуловац и Накло чини свега по једна кућа. Куће су обично подизате онде гдје су јој најближе земље њена чифлука и гдје је најприступачнији пролаз стоци, да не би чинила штете осталим чифлучким земљама.

У махали Војковићима имају свега 23 куће и 2 чардака, и то у Наклу 1, Под Наклом 3, Луки 2, Радуловцу 1 и Под Илијњачом 3, а остале су у Војковићима.

У селима ове махале било је и већих задруга, данас од већих задруга има само једна са 20 чељади.

Имена мјеста. — У врх села Војковића, у башчи Ристе и Јове Кокота, на једном старом гробљу има један велики камени стари крст и близу овога два мрамора. Народно предање прича да су под тим мраморовима укопати нанакав Војко и Војковица. По томе Војку вели се да се село прозвало Војковићима. За тога се Војка прича да је био старјешина овом селу. — За Радуловац

се нагађа да се тако зове по неком Радул-бегу, чије је то мјесто било.

Старине. — Од старина има у поткућници Јове Кокота, близу војковачког гробља, остатака неких зграда, а тако исто и на мјесту гдје су данас куће и башче Јове и Ристе Кокота. Ту је изоран један врло лијепо отесан камен, 0, 80 дуг, а 0, 50 м. широк, облика шире ћулсије (наслоњача) под каквим великим стубовима. У тој се њиви при орању наилази на остатке неких камених зидина и комађе земљаног посуђа жућкасто обојена. По причању сељака ту је била некад црква. Ту су у близини били конаци паше Дефтедарије, а тако и поменути гробови Војка и Војковице. Још има на западној страни близу овога села град Илињача (види опис Которца), а на источној страни, уз ријеку Жељезницу једна развалина на једном узвишеном бријегу, више села Крупца. Народ прича да је ту некад био град, који се звао Мајдан и да се ту некад купила чаршија.

Остатака од старих гробаља има на 3 мјеста. Прво је у врх села Војковића крај друма којим се иде у село Крупац, у башчи Ристе и Јове Кокота, управо при обали ријеке Жељезнице. На овом гробљу има један камени стари крст, висок 1, 80 м., широк 0, 54 и дебео 0, 27 м., са одломљеним једним крилом крста при самом врху[1]). На 12 корака од тога крста на друму имају 2 мрамора, на растојању од 1 м., окренута истоку. Оба су добро очувата и имају форму саркофага, а у подножју (једноман) отесане широке плоче. Површина је лијевог врха, 0,54, а деснога 0,72 м. Лијеви је без икаквих знакова, а на десном и прочељу има полумјесец окренут горе и усјечена процвала ружа изнад мјесеца. Ово су помињати гробови Војка и Војковице. На овоме се гробљу због плављења воде указују гробнице с каменитим оклопницама, једноставним с једне и друге стране колики је гроб (по 1—1,50 м.), што је ријеткост, јер су старински гробови обично озидани и поклопљени плочама поклопницама, а ови су склопљени од тих склопница, као што су данас по планинским селима од великих подница. Крај овога гробља били су некад велики конаци паше Дефтедарије, највећег потурице свога времена, који би могао бити и потомак тога Војка. Друго је гробље са старим мраморовима јужно у селу

[1]) Прича се да је то налом с коња одбио паша Остојић из оближњег села Остојића. За овај се крст прича да је више пута падао, што сељаци сматрају као знак поплаве, од које би се сачували пошто би га увек исправили.

Војковићима, у поткућници Јанка Кокота, крај пута. Ту има 7 великих мраморова зараслих у земљу. Међу тим мраморовима има и један старински крст доста дебео, висок до 60 см. На овоме крсту има неки нечитак натпис. Треће је гробље са старим мраморовима, сјеверно од овога, у њиви Николе Лубуре. Ту имају три мрамора тако у земљу зарасла да им само површина вири.

Да поменем још и стари пут из Которца за Војковиће, Крупац, Пресјеницу и даље Херцеговину, који је водио испод Илињаче покрај воде Жељезнице. Туда се налазе трагови старе калдрме која је доста широка и од крупна камена. Још причају да је ту негдје била и камена ћуприја на Жељезници, али јој се данас ни трага не зна.

Постанак села и поријекло становништва. — Према набројаним многим старинама види се да је ово село било насељено од давнашњих времена, можда некад чак насељеније него и данас. Старину насеља потврђује и народно причање о Војку. Још су овдје 1780—1785. били конаци паше Дефтедарије. Прошлост је овога села, као и осталих оближњих села испод Игмана, везана за прошлост Которца.

Данашњи су становници у селу: *Сикиме*, којима је прађед Ристо Сикима доселио из Дабра, котар Столац, на Осијек на годину прије велике куге. Преселио се због тога што је тамо убио у сусједству неког потурицу који је хтео да силом обешчасти једну дјевојку у његову селу, те је са женом и дјецом побјегао бојећи се крвне освете. Из Осијека се ова породица преселила у Крупац, а одатле у Војковиће, гдје живе има више од сто година. Славе Св. Ђорђија. — *Лучићи* и *Васковићи*, једна породица, досељени у Босну прије 200 година (опширније у опису Лукавице). Славе Св. Николу. — *Шешлије* су старином из билећског котара, одакле се прије 120 година доселио Станиша Шешлија са женом и дјецом и малом у село Грлицу на чифлук, пошто на старом мјесту није имао земље за обрађивање. Из Грлице се ова породица касније одселила у Пазарић, а из Пазарића у Војковиће, гдје су се подијелили и једни отишли у Бјелогорце (котар Сарајево), а ови живе овдје има близу 100 година. Славе Св. Луку. — *Кокоти* су старином из билећског котара, гдје су исто овако звани. Отуд се доселио прије 150 година Зелен Кокот са женом и дјецом и то најприје у Пазарић. Побјегао је због крвне освете, јер је обијеђен за убиство једног сељака из тога села који је једне недјеље погинуо на збору код

сеоске цркве. Из Пазарића се ова породица преселила у Црнотину, а из Црнотине у Војковиће прије 120 година, гдје их сада има више кућа. Славе Св. Николу. — *Голубовићи* су старином из села Колешка у котару невесињском. Старином су се звали Ковачевићи. Прађед данашњих Голубовића доселио се на чифлук у Умчане, а одатле у село Ласицу, гдје су се намножили, издијелили се, и једни остали у Ласици, а други дошли у Војковиће. Они што су остали у Ласици на Млакви зову се и данас Ковачевићи, а ови су се прозвали Голубовићима што су им ђеда, док је мали био, звали голубом, па му то име и остало. Славе Св. Аранђела. — *Шеовци* су се доселили из Пресјенице прије 90 год. (опширније у опису Грлице). Славе Св. Николу. — *Авлијаши* су старином из Бањана у Црној Гори, гдје су се звали Томанићи. Прађеди данашњих Авлијаша дошли су у Босну прије 150 година као најамници у паше Дефтедарије у Војковићима, у авлији пашиних конака, по чему су овако и прозвати. Доцније су се намножили и раселили, те их данас има и у Крупцу, Раковици, Зенику и Сарајеву. Славе Св. Јована, прислужују Св. Саву. — *Лубури* су старином од Грахова у Црној Гори, одакле су се доселили у Рићане у Херцеговини, гдје су старо презиме Вујачића замијенили новим Рићани. Одатле су преселили у Риоце опет у Херцеговини, гдје су остали дуго времена, намножили се и опет се по свијету расули. Од њих су се послије велике куге доселила три брата у Босну, и то по једнима, на Ковачевац, а по другима, на Стањевац. Од те браће су данашњи: Лубуре, Станојевићи, Божићи, Кртолине и Гавриловићи. Лубуре су од браће Павића и Мате. Мато је имао синове: Митра, Филипа, Илију и Зелена, а Павић: Гашу, Игњата, Трифка и Јову и од њих су се намножили Лубури, те их, сем у Црепљанима и Војковићима има још у Крупцу, Кобиљ-Долу, Раковици, Мишевићима, Которцу и Сарајеву. Славе Св. Николу, а прислужују Петров-дан. — *Мићићи* су се доселили из Которца од тамошњих Мићића који су старином из Зете у Црној Гори. Овако су прозвани по прађеду Мићату, а старо им је презиме Бошковићи. Не зна се од кад су у овом селу. Славе Св. Николу. — *Милидрази* су старином из Љескова Дуба у Херцеговини (опширније у опису Грлице). Славе Св. Николу. — *Јоцовићи* су такођер од некуд из Херцеговине, одакле им се доселио дјед прије 100 година у Војковиће и ту најприје направио колибу и надничарио. Славе Св. Аранђела. — *Зељаје* су старином из Ситнице, котар Коњице, одакле су прије 150 година дошли у Војковиће, гдје су

се намножили и издијелили, те се једни одселили у Осјек. Славе Св. Јована. — *Шекари* су такођер из Херцеговине, и у родбинској су вези са Милидразима. Ништа се не зна о времену и узроку њихова доласка. Славе Св. Ђорђа. — *Милићи*, звани још и Шиаци, старином су из Старог Влаха, одакле су се доселили прије 120 година у Војковиће као мајстори. Ту се намножили и раселили. Славе Св. Краља Дечанског. Можда су и Бандуке на Мишевићима од исте породице, пошто су из истог краја и једнокршњаци. — *Рудуљићи* су из Херцеговине, гдје су им се стари звали Тељевићима, а садањим су именом прозвати што им је мајка била из Рудина. У Војковиће су се доселили прије 80 година. Славе Св. Аранђела. — *Тадићи* су дошли у Војковиће из Рудог крај Вишеграда. Овдје су се умножили и раселили по Вучјој Луци и Биоску. те данас од њих има само 1 кућа у Војковићима. Славе Св. Николу.

За Војковиће је гробље у сред села, крај друма Сарајево-Трново.

15. Грлица.

Положај. — Грлица лежи на подножју Игман-планине, на средини пута између Војковића са источне и Ласице са западне стране. Куће су у равници сем једне која је изнешена мало у страну Игмана, на мјесту званом Алилуци. Пољем, сјеверно од села, готово поред пошљедних сеоских њива. тече ријека Жељезница, која их с времена на вријеме плави и пијеском засипа

Извори. — У махали имају 2 извора: Поточница и Врело у Алилуку, који љети пресушују, те свака кућа има бунар.

Земље и шуме. — Земље за обрађивање у овој махали има прилично и простире се на сјевер од села, према ријеци Жељезници. Најдаље су њиве око Жељезнице, за 10 мин. од села. Земља је доста мршава и неједнака. Боље су њиве око кућа и испод кућа, а што се иде ближе Жељезници све су мршавије и пјесковитије, јер их Жељезница испира и пијесак на њих наноси. Сву су мршавост сељаци прије, док се у селу гајило више говеда и стоке, ублажавали честим нагнојавањем. Но у пошљедне вријеме како је стоке понестало њиве се не гноје онако како би требало. Још земаља имају сељаци на Игману, на мјесту Смрдељу, покрај својих стаја. Тамо излазе пошто његови окопне, па их узору и посију и љети кад приспије кошевина, док љетину не среде.

Над Грлицом се одмах уздиже шумовити Игман, обр
по странама више поља ситном шумом: љесковином, гра
ном, буковином и по њему су испаше овога села.

Тип. — У овој махали има свега 5 кућа, од којих
Грлици, у равници, а пета је одмах источно више ње у о
страни, у Алилуку, једва за 5 мин. од Грлице. Кроз Г
води улица која се одваја са пута Четни и иде према И
до у Алилук. Око улице су куће у размацима од 50—15
три уближе, а четврта је мало удаљенија. Кућа у Алилук
новијег доба и постала је на крчевини.

Име. — О имену села у народу нема никаква тум
Алилук је прозват овако што је до прије 50 година би
(пуст, необрађен).

Старине. Једина је старина у овој махали старо м
манско гробље у њивама источно од села, према Војков
На овом гробљу имају неколика врло велика нишана. З
и Сватовским Гробљем. Прича се како су се на том
срели двоји турски сватови и побили се. Да споменемо
на Игману по ливади Смрдељу, гдје су данас станови гр
налази много озидина. То мјесто народ зове *магазе*. Пр
пак, ништа више не зна причати.

Постанак села и поријекло становништва. — Као
станак овога села не пада у давну прошлост, као да ниј
рије од 150 година. Од како су досељене данашње пор
нема више од 100 година, а прије њих, колико се зна, п
су вријеме у овом селу живиле породице Цвијетића к
касније преселила у Сарајево, Шешлија сад у Војков
Пинца, сад у Лужанима, и Њега, сад у Осијеку. Вјеров
према положају настало од раселице суседних села Ла
Војковића.

Данас у Грлици живе ове породице: *Шеовци*, који с
рином из Грахова, гдје су се звали Вујачићи. Из Грахов
преселили у Ријане, а из Риђана доселило их се 5 брат
бијелих брада на Шеовину код Пресјенице, те се по Ш
прозову Шеовци. Кад се касније намножише неки се рас
их данас има, сем Грлице, још у Пресјеници, Кијеву, Ко
Доцу и Добрињи и сви се зову Шеовцима, сем двију
Лужанима које се зову Јањићи. Ове у Грлици неки зову
тине, по дједу кога су прозвали Ћутином што је знао
да оћути гдје ко крсно име слави па да му на славу од
се напије. Славе Св. Николу. — *Лучићи* старином Говед

доселили су се из Војковића прије 80 год. (опширније у опису Лукавице). Славе Св. Николу. — *Мићићи*, који и у Которцу. Славе Св. Николу. — *Милидрази* су старином из Љескова Дуба у котару невесињском, одакле се прије 120 год. доселио Крсто Милидраг да тражи земље и настанио се у Кобиљ-Долу. Из Кобиљ-Дола су се касније преселили у Расницу, па у Коваче, а из Ковача у Грлицу, гдје су се намножили. Данас их има још у Лужанима, Доцу и Војковићима. Славе Св. Николу. — *Шиљи* су из Херцеговине. Једни причају да су из мјеста Шиљевине, и да су по том и прозвати Шиљима. Други причају да су овако прозвати по неком од својих старих, који је био шиљатих ногу, те га због тога пуница прозвала Шиљом. Из Херцеговине су доселили најприје у Кијево, а одатле касније у Грлицу. Данас их има још у Главогодини и Доцу. Славе Св. Ђорђа.

Православни се копају у грличком гробљу крај пута Четни.

16. Ласица.

Положај. — Махала Ласица лежи на подножју планине Игмана, западно од села Грлице, а источно од Раснице. Куће су дијелом у страни осојној, а дијелом у равници испод те стране. Висина је ове махале, као и Грлице, 510 м. над морем.

Извори. — У махали Ласици нема ниједног извора, него имају дубоко ископане озидане бунарове са изворском водом који нигда не пресушују. Западно од села за 10 мин. има извор Буница, а крај њега други Мегара, а источно од села је извор Страгача. Први никад не пресушује, а друга два извиру само онда кад се у Игману топе снјегови, од чега вода у извјесним вртачама понире и овдје извире, те може да и сувише надође. Од извора Бунице потјече поток Буница и тече западно, према селу Расници, и дијели махале Ласицу од Раснице. Вода са извора Бунице добра је, али како је тај извор далеко од села, то се њим служе само чобани и поји стока.

Земље и шуме. — Махала Ласица има доста земље за обрађивање, која је сва груписана испод села и око села. Највише је земље у пољу, око ријеке Жељезнице. Најдаља оранина у томе пољу није даље од села од 10 мин. По родности земља је као у Грлици. Неки од сељака живе на чифлучким земљама, са којих дају агама од жита и поврћа трећину, а од сијена и воћа половину, а има их који живе и на својим земљама које су им дијелом од старине или су их откупили. Ни у овом селу нема земаља које се дају под кесим нити на при-

сјев, али има земаља које аге обрађују преда се, беглука, агалука. Те земље срађују аге надницом, а највише мобом сељана, а нарочито кмета.

Село Ласица има испашу изнад села по странама и брдима планине Игмана, која почиње одмах изнад кућа ласичких, па се простире од 1—3 сата преко те планине. Осим тога имају сељани и својих чаира по Игману, од којих су неки својина сељака, а други чифлучки, од чифлука које дотични сељаци у селу срађују. Ти се чаири зову: Дубоки До, Јасеновача, Сува Трешња, Лијешће, Сировце. До ових чаира има 1—2 сата од села.

И шуму има Ласица по Игману, као и друга расничка села. Ова је шума по странама изнад кућа већином лисната, а по планини четинарка: бор и јела. Шума почиње одмах изнад села и простире се преко планине за 1—5 сати, према Бјелашници. Још има на западној страни, на једном узвишеном брежуљку у простору од 30 дунума један подгојен гај од храстове шуме, приватна својина аге Фочића.

Тип. — Махалу Ласицу чини само село Ласица. Куће сеоске подијељене су у три групе. Једне су око главне сеоске улице и по Главици, малој висоравни усред села. Ове куће управо и чине село. Ова улица има форму глагоља према селу Расници. Друге су куће на Млакви, ниже села у равници, гдје се одваја та сеоска улица од главног пута испод села, а треће су крај улице што води испод села Грлице, на мјесту званом Папратине, мало источније од кућа у селу Ласици. Најчешће су куће у селу, гдје их је и највише. Неке су сасма једна уз другу изнешене на улицу с једне и друге стране, те чине шор, а неке су, као оне на Главици, растављене по 20—100 корака. На Млакви су само 2 куће, растављене за 100 корака, а од села удаљене за 300 корака. На Папратинама је 1 кућа која је од села далеко за 0,5 км. У самом селу, гдје су куће онако честе, живе старосједиоци, а има и досељеника који су дијелом на чифлучким земљама. Ови су се овдје размножавали, дијелили и куће подизали до старих. Узрок збијености села је у томе што су земље за обрађивање груписане око села и испод села, тако да чине једну велику бразду, те куће нису могле бити подизане на њивама, него су изнешене на засебно мјесто које задовољава потребне услове. Сем тога је село мухамеданско, а мухамеданци обично подижу куће у близу.

У Ласици нема раселица. Млакве и Папратнице су чифлуци које су отвориле аге и настанили кмете, и то досељенике из других села.

Свега у махали Ласици имају 33 куће, и то у самом селу сици 30, на Млаквама 2 и Папратници 1 кућа.

Старине. — Од старина има трагова старог селишта више ога села у планини Игману, на мјесту Боровој Главици и под те Главице. Ту, веле, било је некад велико мухамедовско ю, из кога је петком силазило по 40 пушака џамији у Пре- ницу, па да га је морија куга (мубарећија) свега затрла, те данас тек познаје по рушевинама зграда и разолинама чаира. ш причају мухамеданци да су вактиле (некад) становали по ман-планини неки љутори (безвјерци). Прича се да су у ојим селима имали лијепе изворе и добре воде. Кад је Босна т учињена они су се некуд одселили, па су, жалећи те изворе, сули у њих живе, само да окрену воду на другу страну, како не би ту више могло село засновати, због чега су ти извори есушили и вода је почела извирати ниже Игмана. Овако се бјашњава постанак извора испод Игман-планине.

Више села на једном одвојеном брежуљку од стране Игман- ланине, званом Градина (висина 649 м.) имају развалине ста- ога града, данас само гомила камења. Ова тврђавица као да стајала у вези са тврђавом на Илињачи у Которцу, која је право према њој.

Од старих гробишта има остатака на више мјеста. У сред ела на мјесту Главици под кућом и ниже куће Ристовића има о 25 старих плочастих мраморова, зараслих у земљу, да им се амо површина види. Има их и на јужној страни данашњег му- амеданскога гробља, и ови су зарасли у трње, а има их и на уту Четном који иде испод села и по њивама Успутници и аурском Гробљу близу Папратнице, али су и ти сви у земљу арасли. Уз остатке старог мраморја близу данашњег мухаме- анског гробља на 100 корака има остатака и од старинских ишана на којима има мачева, стријела, топуза.

Има остатака и од старе калдрме на неколико мјеста путем з овог села Расници, а највише од Главице до потока Бунице. ва је калдрма широка 1, а негдје и 1,20 м. Начињена је од тног камена.

Имена. — О постанку имена овога села у народу нема икаква предања.[1]) Млаква је овако прозвата што је на мјесту

---

[1]) Нису ријетка села с именима од разних животиња. У Неретви има чо село Лисичићи, за које се прича да се овако прозвало по томе што су сељаци некад обожавали лисицу и њен кип у селу чували.

гдје су данас куће била велика млаква (локва, лежећа вода) коју су исушили. Папратница се овако зове што је била зарасла у папрат.

Постанак села и поријекло становништва. — Као што се по наведеном у дијелу Старине види, на мјесту овога села било је насеље од најстаријег времена. То потврђује и народно предање, по коме су овдје још од фета (освојења Босне) муслиманске породице: Башићи, Карићи, Кавићи и Пољчићи, којих је, како они памте, било у селу 4 куће. Још се прича да су у Ласици становали некад велика породица Милићи и Нуко, али да су обје изумрле.[1])

Данас су у селу *Башићи*, као што је речено, још од фета у овом селу. За њих се прича да потичу од некаква Кара-Мехе-Баше који је био велики јарамас (јаничар) и ишао на цареву војску. За тога Меху причају да је имао сина кога су звали Башом и да је овај био силан, да су га се бојале и старе Туранчије.[2]) *Карићи* и *Кавићи* су од једног стабла, и то од Карића. Кавићима су се једни прозвали по томе што им је дјед први почео пећи каву. Али изгледа да су ове све породице заједно са *Пољчићима* од једног стабла. Породица *Рецо* и *Шишићи* давно су однекуда досељени. Шишићи имају рођака у Раковици, гдје су старосједиоци, те су ваљда и ови отуда. Рецо су Цигани и досељени су као слуге кога бега или баше. — Породица *Локва* старином је из села Раснице, у чијем је опису о њој опширније говорено. У Ласицу су доселили на чифлук прије 25 година. — Породица *Метиља* доселила се прије 3 кољена из

[1]) За њих се прича да су живили кад је на сву лисичку махалу било пореза 9 золота (золота = 30 пара, 6 новч.) и да је народ кукао како ће толики порез платити. За Милића причају да је њему ударен порез 50 пара и да су га аге из села Ласице сажаљевале, говорећи му: „Кукавче спињ, како ћеш толики мал саставити?“ За Нука се прича да је запамтио кад се на Ат-Мејдану у Сарајеву (данашњи Филиповића Трг, гдје је велика војничка касарна) косило по 7 великих пластова сијена и да је причао да би се рекло да је велики пазар у Сарајеву био кад би се искупило 7 људи на пазару.

[2]) Прича се како је неки бег Туранија позво мобу у Игман-планину да му жање јечам и да је у то доба дошао у село Баша с војске, па како је чуо да је Туранија засијао Мало Поље и мобу скупио да му јечам жање, одмах је скочио и на коњу излетио уз Игман, па кад је био близу мобе, сјахао је коња и привезао за дрво, а потегао чутуру да се мало поткријепи. У том је коњ захрзао и кад је то чуо Туранија рекао је моби да је то коњ Башин, те да бјежи куд ко зна, а и сам се уклонио, и од тада се више није то поље заорало, него се само познају трагови куда је жито сијато.

села Раснице у село Ласицу. Доселио се дјед данашњих Метиљевића, оженио од Шишића и населио на женину миразу. Ова је породица најприје становала у Ковачима, гдје јој је и коријен, само је изгубила старо презиме, те се не зна од које је породице из тога села. — Породица *Џалтурā* доселила се прије 100 година од Гацка у Коваче, а отален у Ласицу на чифлук. Има их још у Гацку и зову се истим презименом. — *Тутуни* су се доселили из села Маџара код Трнова у Босни најприје у село Коваче, гдје су се издијелили, и једни ту остали са презименом Мемићи, једни на Штитима с истим презименом, а једни су дошли у Ласицу са презименом Тутуни. — *Сердаревићи* су од Сердаревића из Которца. Један се оженио од породице Решине и доселио на женин мираз у Ласицу. — *Ристовићи* су из Михановића испод Трескавице, одакле им је доселио дјед прије 60 год. као слуга код Ковачевића, па се касније оженио и на чифлуку настанио. Ове породице има још у селима Ледићима и Палима, а и у Сарајеву под истим презименом. Славе Св. Николу. — *Ковачевићи* су се доселили из Колешка у Херцеговини (опширније у опису Војковића). Славе Св. Аранђела. — *Делићи* су се доселили из Војковића прије 50 година на чифлук, али ће бити да је старина те породице из Херцеговине, пошто је у сродству са породицом Зељаја у том селу. Славе Св. Аранђела.

Муслиманско је гробље одмах ниже села крај пута Четног, а православно је крај истог пута између Ласице и Грлице.

17. Расница.

Положај. — Махала Расница лежи између села: Ласице и Ковача, дијелом у равници а дијелом у осојним странама ан подножју Игмана. Сјеверно од села тече ријека Жељезница кроз њиве и ливаде, сноси их и чини доста штете. Висина је ове махале 500—550 м. над морем, као и Војковића, Грлице и Ласице. И климат је као у тим селима.

Извори. — Расница изобилује изворима. Најјачи је *Расничко Врело*, до кога је направљен нарочит друм са Илиџе ради излета и теферића. Ово врело извире у врх села под кршом, и толико је јако да на 50 корака ниже извора ради воденица с 2 витла. Од овога извора тече поток сјеверу кроза село и код сеоске џамије утјече у поток Буницу, која долази од истока од Ласице и тече доњим дијелом махале, а обје од моста у селу теку према Ковачима и одатле се зову једним именом — Вечерица до ушћа у Босну. Друго је врело *Жуже-*

вик, западно према Ковачима, такође доста јако и на њему ради воденица са једним витлом. Утјече у Вечерицу. Богатији раснички сељаци и аге довели су још са Расничког Врела, кроз чункове, воду и у своје авлије, а неки су подигли куће управ крај потока и тарабама по пола потока у авлију заградили, да женскиње, које се иначе крије, може на води слободно радити. Ови извори у прољеће кад се топи снијег по Игману могу и да надођу.

Земље и шуме. — Сељаци имају прилично земље за обрађивање. Њиве су им већином у Расничком Пољу око друма Илица—Расница и око ријеке Жељезнице, а има њива и око кућа у селу, нарочито по странама Тврдици и Удешинама. Поједина мјеста, гдје су њиве, зову се: Броднице, Ковачев Камен, Дуга Њива, Драгње, Загребница и Штрково. Земље ближе кућа, нарочито оне у равни око Бунице и Вечерице, боље су од оних по странама и у пољу око Жељезнице. Прве су црница са дебелим слојем и не требају да се често гноје, док су друге пјесковите и мршаве и траже да се често гноје или да се по једну годину одмарају. Ако им притужи суша оне сасвим издају, и зато им боље годи чешћа киша. Земље су чифлучке, а има сељака који имају своје земље, а има доста и агинских беглука које аге обрађују за се.

Расничани имају испаше по странама Игман-планине, јужно изнад села и могу да гоне стоку од 1—2 сата а и даље у Игман-планину. Најближа им је испаша по мјесту Растићи, изнад села.

Шума им је такођер близу изнад села по истим странама куда су им и испаше. У њој има бјелогорице до на брдо игманско, а одатле је скоро све сама четињарка и по који јавор и бријест. У тим шумама Расничани подмирују све своје потребе и сијеку дрва за продају у Сарајеву.

Тип. — Расница је групирана, има улице, те изгледа као каква варошица. Најчешће су куће око Расничког Врела, гдје је сеоска џамија, дућан и кавч око друма Илица—Расница, око споредних улица што воде од друма: 2 истоку и 2 југу, као и око потока Бунице. Куће су све скоро једна уз другу као по варошима, с ограђеним двориштима од улица, негдје тарабама, негдје баскијама, а негдје и зидом (чардакови агински). На Тврдици су такођер поредане око улице која се југоисточно одваја с потока Бунице на то мјесто. На Удешини је 1 кућа, раздвојена од ових на Тврдици башчама и њивама. а на Мејдану су 2 куће, у размаку од 100 корака.

Прича се да је до назад 50 година у овом селу било много мање кућа, и да су биле само неке око Расничкога Врела и на Тврдици. Број кућа је порастао и село је постало збијеније због тога што су овдје сарајевске аге подизале љетниковце, те је отуда у Расници више чардакова него и у једном селу Сарајевског Поља. А неки су се тако и стално настанили у Расници.

Свега имају у Расници 44 куће, и то у Расници 33, на Тврдици 8, на Удешини 1 и на Мејдану 2. Чардакова има 16 и једна кафана. Породица има 11: 8 муслиманских и 3 православне.

Имена. — Прича се да је за доба паше Остојића са Остојића у Пресјеници у овом селу живио некакав паша Расница, чијих потомака има и данас у Сарајеву. Не зна се да ли је село добило име по томе паши или обратно. Званично се ово село зове Храсница.

Старине. — Од старина има само једно гробиште са мраморовима и нишанима, крај пута Четног, сјеверно од села. Мраморови су четвероугални, већином су зарасли у земљу, а опали од старине и времена. Има их преко 60. Нишани су високи до 2 м. неки са мачевима, тетивама и топузима.

Још се познају трагови неких старих насеља у Игману под Расничким Станом око Купреса и на Каурским Гувнима. А веле и да су некад и ћеране (пилане) биле на Штириним Локвама под Бјелашницом.

Постанак села и поријекло становништва. — Расница је доста старо село, што се види по старинама, а и старим породицама које у селу живе.

Од данашњих становника у Расници најстарије су породице: *Локве*, *Хоџићи*, *Дедићи*, по старини једна породица са Карићима и Кавићима из Ласице. За њих се прича да су старосједиоци у овим селима. Некад су имали сви једно презиме, а данас се свака породица зове по ономе који се први од задруге одијелио. Локве су се некад звали Араповићи, а и Табићи, по ономе Таби што је на стану у Игман-планини (данашњи Табини Торови) имао по 1500 овнова. А Локвама су их прозвали по баби доведеној из села Локава. — *Глође* су се доселиле из Сарајева прије 60 година, и то најприје као бези на љетниковац, па су се касније и сасвим настанили. Ове породице има још у Сарајеву. — *Ибрахимовићи* су се доселили из Бјелимића, одакле је и породица Расница, те није искључено и да нису од Расница. — *Бекировићи* су се доселили са Умчана (котар Сарајево)

прије 60 год., гдје их има и данас више кућа. Има их и у махали Бињежеву и пошто су старином са Борча биће да су иста породица с овима у Расници. — *Метиљевићи* су се доселили из Ласице на чифлучку земљу прије 36 год. — *Кирицићи*, прича се, потичу од некаквих Цигана који су негда у Расници служили као удунџије код аге, па ту и остали. — *Шкркари* су се доселили из Ковача прије 26 год. (опширније у опису Главоговодина). Славе Св. Николу. — *Комљеновићи* су старином од Колашина прије 120 год., и најприје је предак њихов био у најму. Касније се оженио и на чифлуку настанио. Славе Св. Јована. — *Шиљи* су се доселили из Грлице прије 28 година. Славе Св. Ђорђија. Још се зна да су у Расници живиле и изумрле породице Хере и Дерикоње.[1])

Муслиманско је гробље крај старог муслиманскога гробља на путу Четном. Православни се копају у грличко гробље.

18. Ковачи.

Положај. — Махала Ковачи лежи између Раснице и Главогодине. Све су куће у равници око сеоских улица и потока Вечерице. Вечерица је у Ковачима јача него ли у Расници. Висина и климат као у Расници.

Извори. — Сељани око потока Вечерице пију воду са тога потока. Иначе у селу имају 2 извора: Рибник и Грабовик, са којих се такође пије вода. На Штитима има бунар с изворском водом. Кад овај бунар пресуши оближњи носе воду са Вечерице до које имају готово 1 км. даље.

Земље и шуме. — Село има доста земље за обрађивање. Неке су њиве у самом селу између кућа и око кућа, а неке у пољу према друму Илица—Расница. Њиве су на мјестима званим: Корутине, Шербетнице, Мангињи, Грабови, Бадалишта, Лопарци, Ковачев Камен, Грабовик, Црквине и Штита. Родност земаља иста је као и у Расници. Има сељака на својим земљама, има и кметова, а има и беглучких земаља.

Испаше су по странама и планини Игману, изнад Ковача. То се стране мјестимице зову: Бијела Коса, Боровац, Пландиште. Стоку пасу по тим испашама, а каткад је гоне и по 2 сата у Игман.

[1]) Дерикоња има данас у Мажићима, Цурову и Кучину у пријепољској нахији. — Насеља I, 320. (Уредн.).

По истим је странама и шуме, из које подмирују домаће потребе у дрвима и сијеку за продају у Сарајеву. Шума је иста као и по странама изнад Расница.

Тип. — Куће у махали Ковачима и ако су у равници имају више група, тако су једне око главне улице и око потока Вечерице с једне и друге стране. Једне су око споредних улица које су сјеверно увучене у поље од главне улице. Једна је на осами Под Гајем, 2 су према овој на мјесту званом Преко Воде, а 2 у пољу на мјесту Штитима. Неке од оних око главне улице једна су уз другу, а између неких има 20—50 корака. Оне 2 Преко Воде и оне на Штитима растављене су по 30—50 корака. Под Гај и Коваче раставља вода, а тако исто и оне Преко Воде. А Штита растављају од Ковача њиве.

Данас има у Ковачима 14 кућа, и то у Ковачима 9, Под Гајем 1, Преко Воде 2 и на Штитима 2. Још има и 11 агинских чардака.

Имена. — Прича се да је село ово име добило због многих *ковачких* мајстора који су овдје некада израђивали гвожђарију за грађење кућа и зграда, коњски ков и тежачко ратило. До скора је у овом селу било неких који су се тим занатом бавили. Једно цијело поље зове се Ковачев Камен.

Старине. — У махали Ковачима нема никаквих остатака од старина и ако је село врло старо, јер се помиње још 1530. године.

Постанак села и поријекло становништва. — Ово село спомиње 1530. год. Курипешић у опису свога пута у Цариград[1]). Данашње сеоско становништво млађе је и нема везе са становништвом из тога времена.

Данашње су породице: *Узуновићи*, који су овдје више од 200 год. Не зна се одакле су се доселили. — Исто су тако непознатог порекла, а и одавно у Ковачима *Музури*. Музура има и у Сарајеву. — *Локве* су се доселиле из Раснице прије 30 год. на чифлучку земљу. У Расници су били с мало земље, па су се одијелили и прешли на чифлук. *Мехмићи* су се доселили из Главогодине такође на чифлучку земљу. — *Оџићи* су се доселили из Гацка прије 150 година, на чифлучку земљу. По старини се зову Гакићи — Православних имају 3 породице. *Симеуновићи* или *Прангаши* доселили су се прије 60 год. с Чева из Црне Горе. Дошла су два брата: Крсто и Стеван и настанили се у

[1]) Rad Jugosl. Akad. LVI, 158—159, 161.

колиби крај Босанске Ћуприје, па су касније прешли на чифлук. Симеуновићима су прозвати по баби Симеуни, а старо им је презиме Прангаши. Славе Св. Аранђела. — *Бусовача* се доселио од Бусоваче прије 25 год. и призетио се код Симеуновића. Старином се зове Драшковић. Слави Никољ—дан. — *Лучићи* су се доселили из Војковића прије 35. год. Славе Св. Николу.

Муслимани из Ковача копају се у муслиманско расничко гробље, а православни у гробље грличко.

19. Главогодина.

Положај. — Махала Главогодина лежи између Ковача и Врутака. Куће су у овој махали раштркане. Једне су по равници, друге по странама и долинама осојним на подножју Игмана.

Извори. — Главогодани имају изобилно изворске воде. Скоро свака група кућа има и своју засебну воду. Најглавнији су извори Стојчевац на Стојчевцу ниже куће Човића. Богдановац источно од Стојчевца у њиви. Оба ова извора ограђена су тесаним каменом још у најстарија времена због добре им воде. Ту љети излази женскиње ага сарајевских на теферице. Међу кућама на Ботуљи је извор Ботуља и Поток на мјесту званом Поток. А има и један бунар на Брду изнад Главогодине с изворском водом. У близини ових извора подигнуте су сеоске куће. Од извора у потоку код Шиљеве куће потјече поток Мала Вечерица и бунар у који се стјечу поточањци и од осталих горњих врела. Мала Вечерица тече испод Врутака и утјече у Босну.

Земље и шуме. — Сељани у Главогодини, сем 2 породице, живе на чифлучким земљама. Ови на чифлуцима имају простране чифлуке, а они на својој земљи издијељени су и немају довољно ziратне земље. Њиве су понајвише груписане око кућа. Мјеста на којима су њиве зову се именом мјеста гдје је кућа дотичног чифлука, као: Стојчевац, Богдановац, Поток, Ботуља, Главогодина, Брдо. Ове су земље по роћи различите. Њиве по странама средње су роће, а по равници око Мале Вечерице ове су сама црница и врло родне. По странама се њиве торе обично сваке треће године, а по равници много рећe, а има њива које се никако и не торе.

Испаше су изнад села по странама Игман-планине. Дрен[illegible] К[illegible] и Бису и по Игману до П[illegible]. Стоку гоне најдаље 2 сата од куће.

Шуме су такођер изнад села по истим мјестима куда и испаше. Врста шуме је као и по странама Раснице. У овим шумама сељаци подмирују све своје потребе у дрвима и сијеку дрва за продају у Сарајеву.

Тип. — Ова је махала раштркана. Тако су у Главогодини 2 куће, у размаку од 100 корака, у Броду 4, све једна до друге, крај сеоске улице. На Ботуљи су 2 куће, једна до друге и на Брду, Стојчевцу и Богдановцу по 1 кућа. Од Главогодине до Брода има $^1/_4$ км. Према Броду је Брдо на толикој истој даљини, или, како сељани веле, између њих има ступ њива.[1] Од Брода на запад, испод Игмана, чим се пређе преко једног брежуљка, на 1 км. даљине лежи Ботуља. Одавде у истом правцу, опет преко једног брежуљка, за $^3/_4$ км. лежи Поток. Од Потока западно, преко страна, за $^1/_2$ км., је Стојчевац и Богдановац, растављени њивама за $^1/_4$ км. Куће су овако раштркане што је земља скора сва чифлучка, те су куће подизане на мјестима гдје су земље дотичних чифлука груписане. Оне што су у близу у Броду и на Ботуљи припадају двјема породицама издијељеним од једне, и између старих подигле су се нове куће, те су од 2 постале 4, односно 6 кућа.

Свега у Главогодини има 15 кућа и 7 чардакова.

Имена. — О имену села нема никаква тумачења. Брод се овако назвао због тога што је крај потока Вечерице која се мора газити куд год се из куће крене. Поток се зове по извору Потоку који је увучен у једној долини. Ботуља, Стојчевац и Богдановац зову се овако по изворима. А за извор Богдановац прича се да се овако прозвао по Љутици Богдану, који га је оградио тесаним каменом.

Старине. — Од старина се налази једино старо гробиште са надгробним мраморјем без икаквих знакова више Главогодине на Брду код Узуновића куће. Даље се познају трагови старе калдрме улицом према Ковачима.

Постанак села и поријекло становништва. — Главогодина је старо село, јер је помиње Курипешић 1530 год., када је у њој била кула Гази Усреф-паше. Старост села потврђује и предање о старим породицама. Тако се прича да је некад у свој Главогодини становала само породица *Ботуља*, од које потјече и данашња породица *Мемића*.

Данас у селу има 10 породица, од којих су 4 муслиманске, а 6 православне. Породице су: *Узуновићи* који су се прије 80

[1] Ступ њива или члан њива је мјера од 150—250 корака.

година доселили из Ковача на чифлучку земљу, јер је на старом мјесту нијесу имали довољно. — *Тутуни* су се доселили из Ласице, гдје је о њима опширније говорено. — *Нинковићи* су доселили прије 90 година од Билеће на храну, па остали. Данас их има још у Бачићима и Сарајеву. Ово им је презиме старо. Славе Св. Јована — Породица *Странпута* старином је од Кучинара у столачком котару, одакле су доселили прије 150 год. Овако су прозвати по дједу Ристи за кога се прича да је био велики ајош и накомица[1]) Славе Св. Ђорђија. — *Богдановићи* су доселили са Бачева прије 15 година (опширније у опису Осијека). Славе Св. Јована. — *Шиљи* су се доселили из Грлице прије 60 година најприје у млин, па су се преселили на чифлучку земљу. Славе Св. Ђорђија. — *Лучићи* су се доселили из Врутака прије 35 година (опширније у опису Војковића). Славе Св. Николу. — *Човићи* су се доселили с Рогачића прије 35 година. Славе Св. Стјепана.

Муслимани из Главогодине имају главно гробље с онима из Ковача и Раснице у Расничком гробљу, а имају и у селу мало гробља. Православни се копају у грличко гробље.

20. Врутци.

Положај. — Махала Врутци или, како многи кажу, Врутачка Махала лежи на крајњој ивици џемата расничког између Главогодине и Врела Босне. Неке су куће у осојној страни на подножју Игмана, а неке у равници. Западно од Врутака тече ријека Босна крај врутачких њива и ливада, али их не плави. Испод села протјече поток Мала Вечерица. Висина и климат исти су као у Расници.

Извори. — У Врутцима има више вреоца, али све село носи воду са врела Борим које је крај пута пошав из села Врелу Босне. Доста је јако и никад не пресушује.

Земље и шуме. — Њиве су по страни око кућа, затим по равници око Стојчевачког Потока и по Црквинама до ријеке Босне. Мјеста гдје су те њиве зову се: Кратине, Вртлине, Ливаде, Љесковача, Крчевина, Метаљица, Ланиште, Велика Бара, Мала Бара, Склади, Мокрице, Уништа, Црквине. Њиве у странама траже чешће гнојење, јер су мршавије. Оне у равници око

[1]) Увијек је деро на страну и куд год је прошао разгонио је зулумћаре Турке, те га ови прозову Странпут. Још причају да је на Алипашиној Ћуприји нагонио турске баше и дахије, те су скакали у воду и да је убио чувеног башу Прешљу усред Главогодине, на мјесту Прешљину Виру.

потока Вечерице врло су добре и ријетко се гноје, њиве по Црквинама средње су рођe и траже барем да се треће године гноје. У Врутцима су све земље чифлучке. Чифлуци су пространи и имају по 30—40 товара усјева.

Испаше су изнад села по странама Игмана, по Градини, Дреновој Коси и Локви, а по Игману до Ступника. Стоку гоне на пашу најдаље 2 сата. До назад 15 год. Вручани су гонили стоку и по странама изнад Врела Босне, али је данас државни забран до самих Врутачких Страна.

Шума је такођер изнад села по странама и по Игману, куда су и паше. Шума је као и изнад других расничких села. Прича се како су њиве до Босне биле велики лугови и како су ти лугови у току ових сто година искрчени и узираћени.

Тип. — Махалу Врутке чини једно село Вруци или Врутци. У Врутцима су 4 куће, од којих су 3 поредане у страни испод сеоског пута који са главнога друма од Врела Босне води у Игман-планину, а једна је ниже њих у равници крај улице. Између ових кућа растојање је по 50—80 корака.

Имена. — Биће да је село добило име од многих малих вреоца у њему. На Црквинама ниже друма Врело Босне—Илиџа причају да је била некада црква и да се с тога то место зове Црквине.

Старине. — Од старина имају у Вруцима два стара гробишта са надгробним мраморовима. Једно је у њиви Босиљчића, а друго у њиви Црногорца. Мраморови су сви у лијепо отесани, без икаквих су знакова и зарасли су у љешћање. Има их преко 200, а било их је и више, па су тријебљени. Прича се да је сав простор, куда су сада њиве око сачуваних гробишта, било гробље и да се сад ископавају кости код дубљег заоравања. У средини првога гробља до села има међу мраморовима један издубен и лијепо израђен камен, сличан кориту, дуг 1,20, а широк 0,50 м. Преврнут је и мало окрњен, јер су сељаци под њим тражили новаца. Можда је то какав мањи мртвачки сандук. Народ прича да је на мјесту овога гробишта некад била велика православна црква.

Од старих градова познају се трагови на једном издвојеном брежуљку при Игману изнад Врутака. Ова је развалина сва обрушена и само јој се у развалинама познају трагови. Народ је зове Градац—Градина. Са Градцем више Ласице у истој је висини и сразмјери према Сарајевском Пољу.

Још имају од старина старе зграде. нарочито на самар са зачељцима зидане камене кланице код Босиљчића.

Постанак села и поријекло становништва. — Према ономе што је речено у одјељку Старине јасно се види да је ово насеље врло старо. Прича се да су у селу прије данашњих становника становали *Продрибабе* и *Пајићи*.

Данас у селу имају 3 породице, подијељене у 7 задруга које живе у 4 куће. Три задруге Босиљчића живе под једним кровом.

Босиљчићи, по старини Копривице, су из Бањана, одакле им се, прије 80 год., доселио дјед најприје на храну, па се оженио неком Босиљком удовицом Лучића. Кад је умро дјецу му прозову по матери Босиљчићи. Најприје су становали у Главогодини за водом. У тој задрузи данас живе 2 породице: Босиљчићи и Лучићи и обје славе Св. Николу. — *Црногорци* су се најприје доселили у колибу код Босанске Ћуприје из Кобиљег Дола с Чева у Црној Гори, па одатле на данашњи чифлук. Доселио се Милош Томашевић, бјежећи од крвне освете, због чега је и презиме промијенио. Слави Св. Николу. — *Краишници* су старином из Пецке код Варцара у Краини, гдје су се звали Аћимовићи. Има их још 1 кућа у Лукавици и зову се старим презименом. Славе Св. Јована.

Сељани из Врутака копају се на гробљу губавачком заједно са Врело—Бошњанима и Блажујанима.

Са махалом Врутцима завршују се махале општине Раснице која се протеже испод Игман-планине од Крупца до Врела Босне.

21. Лужани.

Положај. — Махалу Лужане чине села: Лужани, Бачево и Конаци, сва три у равни с лијеве стране ријеке Жељезнице, једно од другог на даљини од 1 км. Село Лужани налази се крај данашње бање Илиџе, а само су двојица сељака, којима су зграде одузете за Илиџе, направили куће изван села на Вреоцима, крај пута Сарајево—Мостар. Још има 1 кућа јужно од села на мјесту Читлуцима. Село Бачево лежи крај потока Вечерице, а 2 су му куће на југо-западу, на мјесту Барама. Конаци су крај ријеке Босне, између Вреоца, Босне и пута Сарајево—Мостар.

Извори. — Воду пију из бунарова којих има у сва три села, затим из Вечерице и Босне и са врела: Букулаш, које извире у Бачеву и Вреоца која извиру крај пута Сарајево-Мостар.

У селу Лужанима недалеко од ријеке Жељезнице налази се врело Илиџа, од кога су уређене бање. Ово врело за 24 сата

даје 14.000 hl. воде вруће 57,3° С. По анализи проф. Е. Лудвига ова вода на свако 100.00 дијелова има 24,99° дијела извјесних састојака, поименце: глауберове соли 8,191, угљенокиселог калцијума 7,407, хлор-калцијума 5,10, много угљене киселине, а по нешто и сумпоро-водика и сумпорно-киселих соли (unterschwefligsaurer Salze)[1]. Љековитост ових врела знали су већ и Римљани, који ту уредише бању. У пошљедње доба ова је врела први почео уређивати Омер-паша. Он је начинио бању, уредио башту око бање и подигао хан за госте. Иза њега је настављено уређивање, особито пошљедњих 10 година. Ова је бања била посјећивана и прије уређења, а од како је уређена број гостију непрестано се повећава.

Земље и шуме. — Све су сеоске оранице око кућа у близини на простору што га окружују: Вечерица, Босна и Жељезница, по мјестима: Плављеник, Мекоте, Зубача, Марковац, Цијеви, Пјескови, Крашине, Пољаче, Гостовићи, Дебела Међа, Ђевица, Вреоца, Подљеса, Складн, Дола, Узглавница, Вржићи. Ово припада Лужанима и Конацима. Затим Грбавица, Доње Поље, Средње Поље и Тополова Бара, што припада Бачеву. Још имају Лужани с десне стране Жељезнице и Бачево с лијеве Вечерице по неколике њиве. Земља је већином црница и црвена иловача, прилично родна и не тражи много гноја. Њиве и ливаде око Вечерице и Босне увијек су влажне, а њиве око Жељезнице обично су пјесковите, јер Жељезница наноси пијесак кад их плави.

Ливада имају око Вечерице и у углу што га чини Жељезница слијевајући се у Босну на мјесту званом Крагујевине.

Шуме нема никакве сем једног луга крај Жељезнице и Пашина Луга крај Босне више Конака, пошљедњег остатка од некадање велике шуме између Босне, Игмана и Вечерице коју је Фазли-паша искрчио и отворио чифлуке, од којих је постало данашње село Конаци.

Тип. — Споменули смо да се махала Лужани дијели на 3 села: Лужане, Бачево и Конаке, која су једно од другог удаљени за по 1 км.

Куће села Лужана поредане су око улице која иде кроза село с једне и друге стране у размацима 30—80 м. Но од како се уредила Илица, од како су саграђени хотели и засађени паркови који су заузели велики простор и то управо у сред села, то се и тип овога села у неколико измијенио. Ове су зграде и

[1] Katzer, Geologischer Führer durch Bosnien und Hercegovina, Seite 134.

паркови пресјекли сеоску улицу и село раздијелили на двоје, с једне и друге стране бање. Уз то су сељаци, којима је кућни милећ са зградама одузет за ове бање, начинили нове куће у њивама изван села на мјесту Вреоца, те је тако село у неколико постало разбијенијег типа. У ово село спадају и неколике механе с дућанима близу ћуприје на Жељезници начињени од како се бања почела уређивати.

Куће села Бачева такође су око улице што води из Лужана пољем, па преко пута Илица—Врело Босне кроз Бачево и даље под Игман у размацима 50—150 м. Двије су куће изнешене мало даље од села на мјесту Барама.

Село Конаци се почело стварати истом пред 50 год. око Фазли-пашиних конака, не далеко од босанске ћуприје. У селу има сада свега 5 кућа, од којих су 3 покрај пута што води уз десну обалу Босне мјесту гдје су били конаци, а близу пута Сарајево—Мостар. Размак између појединих кућа износи највише до 100 м.

Сем колоније странаца на Илици, становништво ове махале чине православни Срби, још имају и 2 породице католика. Кућа има свега 49.

Имена. — Село Лужани добили су име по многим *луговима* којих је некад било покрај села око ријеке Жељезнице, који су готово већ сви искрчени. — Конаци су добили име по *конацима* Фазли-пашиним што су том селу били. — За име Бачева у народу нема никаква тумачења.

Старине. — Приликом уређивања бање 1893. год. нађено је на више мјеста развалина старих зграда. Кад се због тога марљивије то мјесто претражило обједодањено је да је ту била римска насеобина с уређеном бањом. Нађене су многе озидине, многи подови са врло лијепо израђеним и ишараним мозајиком, одломци ступова од камена, цигла, ћеремит, разне кућне ствари од гвожђа, стакла и бронца, као и многи римски новци из I—IV в. после Христа. По овоме, нарочито по многим поправкама на мозајику и по нађеном новцу види се да је насеобина трајала дуже, по прилици од почетка II до краја IV в. и да је по свој прилици насилно уништена[1]). Мало доцније нађен је и један

[1]) Римски грађевни остаци у Илицама код Сарајева. — Гласник Земаљ. Музеја за 1895. год., св. II.

камен с натписом, из кога се види да је ова насеобина била у рангу колоније[1]).

Од старина у селу Лужанима има још старо православно гробље крај данашње хладне бање на Илиџи у које се, од како је бања уређена нико не сахрањује. Приликом градње ове бање велики је дио овога гробља раскопан. По крстовима што су остали види се да је гробље давнашње. Из натписа на крстовима, у колико их има сачуваних, сазнајемо за неке породице којих сада нема.

У Бачеву је једини остатак из старине велика камена кула покрај куће Видаковића, за коју се прича да су је прије 200 година зидали чивути Чолаковићи. тадањи власници овог чифлука. Кула је сазидана сва од камена, у квадрат и на 3 боја. Под кровом је био и дрвени чардак који је вјетар прије неколике године оборио. Близу ове куле биле су у Бачеву још двије исте оваке које је Фазли-паша оборио и камен превукао за своје конаке крај Босне. Фазли-пашине, пак, конаке срушила је аустријска војска 1878. год., те се развалине и данас познају.

Постанак села и поријекло становништва. — Као што се из оног што је речено у одјељку о старинама види, било је на мјесту села Лужана насеља још у римско вријеме. Старост села потврђује и старо православно гробље, са врло старим крстовима и породичним софама. Из многих натписа на крстовима. којих има и из 18. вијека, што је на сеоским гробљима велика ријеткост дознајемо и за неке породице које су овдје некад живјеле, па су изумрле или се одселиле, као: Вучинићи, Орозовићи, Костићи и други. За Вучиниће се прича да су живјели у Бачеву, да су били врло задружни и најбољи тежаци у Пољу. Изумрли су средином 19. вијека. Старину Бачева доказује стара кула у том селу и предање о Сокнићима, за које се прича да су се у Лужане доселили из Попова Поља прије 300 година. Прије 15 година, пошто им је влада откупила земљу у Лужанима, одселили су се, и данас живе на Пландишћу у махали Врело Босне. Једино је село Конаци из новијег доба и настало је кад је тамо Фазли-паша саградио свој љетњиковац.

Данас у махали Лужанима живе: *Лучићи*, старином Говедарице, доселили су се из Главогодине прије 50 год. (опширније код Војковића). Славе Св. Николу. — *Пејићи* су старином из

[1]) Натпис гласи: Apollin (i) Tadeno Charmidis col (oniae servus) d (onum) d (edit). — Novi i revidirani natpisi. — Гласник Земаљ. Музеја за 1894. г., св. II.

Пиве, одакле су се најприје доселили у Главогодину. Има их још по 1 кућа у Блажују и Доњем Ступу, гдје се презивају Пантићи. Славе Св. Николу. — *Милидрази* (2 к.) доселили су се са Раиловца прије 40 година (опширније у опису Грлице). Славе Св. Николу. — *Јањићи* (2 к.), старином Шеовци, овако су прозвати по баби Јањи. У Лужане су се доселили прије 30 год. (види опис Грлице). Славе Св. Николу. — *Пинце* су дошле из Раснице у Штита, а са Штита овамо прије 32 год. Не знају одакле су старином. Муслимана Пинца има у селу Умољанима у коњичком котару. Славе Св. Јована. — *Видаковићи* (4 к.) старином су из Херцеговине, гдје су се звали Ђурићи. Доселио им се дјед прије 100 год. и унајмио се код Странпута. Касније се оженио и настанио у Бачеву. Славе Св. Арханђела. — *Дурсуни* су доселили из Љубомира у билећском котару прије 30 год. Има их и у Зенику, али су се ти раније доселили. Славе Св. Архангела. — *Рундићи* су старином из Херцеговине. Дјед им је био најамник, а, кад се касније оженио, настани се у Главогодини, одакле се доселе овамо прије 35 год. Славе Св. Николу. — *Цине* су доселиле из Бутмира прије 60 год. (опширније у опису Михаиловића). Славе Св. Архангела. — *Црквењаши* су се доселили са Црквина прије 20 год. (опширније у опису Рогачића). Славе Св. Јована. — *Јокићи* причају да су старином из Бутмира, гдје су у давнини становали и имали своју земљу. Касније некако изгубе земљу и преселе се на Стојчевац. На Стојчевцу су становали врло дуго и пред 100 год. се преселе у Лужане. Још причају да су им стари били Грци, што значи да су старосједиоци, још прије пада Босне. Славе Св. Николу. — *Радојевићи* су старином из Пиве, гдје су се исто овако звали. Доселили су се у Лужане из Бутмира прије 80 год. Има их 1 кућа у Блажују. Славе Св. Николу. — *Савићи* су старином из Старог Влаха, одакле су доселили прије 80 год. Славе Св. Ђорђа. — *Тошићи* (2 к.) старином су из Колашина, одакле су доселили у Бутмир, а из Бутмира овамо прије 54 год. Славе Св. Николу. — *Станишићи* су у Лужанима одавно. О својој старини ништа не знају, сем да су прије 50 год. становали у Бутмиру. Славе Св. Јована. — *Шкркари* су се доселили из Калиновика прије 100 год., гдје их још има. У Пољу их има још у Расници. Славе Св. Николу. — *Босиљчићи*, овако по мајци Босиљки, старином су Миобратовићи или Клепићи (како други кажу) из Ледића у котару сарајевском. Славе Св. Луку. — *Црногорци* су старином с Чева у Црној Гори. Иста породица с онима у Врутцима. Сла-

вили су Никољ-дан, а прислуживали Малу Госпојину, а касније су, због сиротиње, да би им лакше било служити, узели Малу Госпојину за крсно име, а Св. Николу престану служити. — *Чубриловићи* су се доселили прије 40 год. из Врела Босне. Славе Св. Луку. — *Пејушићи* су старином Човићи (опширније у опису Рогачића). Славе Св. Стевана. — *Томићи* су доселили из Херцеговине прије 50 година. Славе Св. Јована. — Од католика имају 2 породице: Сичанице и Брезари. — *Сичанице* су старином из Ричица у Далмацији. Прије су становали на Ступу и у Бутмиру. Овамо су се доселили прије 30 год. — *Брезари* су доселили са Раиловца прије 5 година (опширније у опису Доглода).

Сељани ове махале сахрањују мртве у гробље на Губавцу, а неки и на Ступ.

22. Блажуј.

Положај. — Села махале Блажуја леже крај главног друма Сарајево—Мостар, на јужном подножју планине Игмана. Куће су у њима дијелом по странама осојним, изнад горњег друма, а дијелом по равници око друма.

Извори. — У селима блажујске махале има доста извора, од којих су најглавнији: Ђевојачка Вода, Субашина Вода у страни игманској изнад села, Вреоца ниже Касетића под њивом Вакуф, извор под Бријестом у Мариселићима, Чесма у Горњем Блажују код Човића куће, Извор Чепин код Алибашића чардака, с кога је доведена вода Дервишеву хану код друма и извор Божичин. С ових извора пију сељани, а љети кад сређују љетину у пољу око ријеке Зујевине која тече испод села пију са те ријеке.

Још има у Блажују и киселих и сумпорних извора, званих *Кисељак.* На Митрића Бари ниже Мариселића или Доњег Блажуја има доста јак извор киселе воде, сличан онима на Сланој Бари и по њивама од села Врела Босне.

Земље и шуме. — Највише се њива и ливада блажујских налази у равници испод сеоских кућа до друма, око друма и око ријеке Зујевине почевши од брда Вучина до извора Шћавца. Тај се простор зове једним именом Блажујско Поље, а појединим њивама и ливадама имена су: Баре, Шкрипови, Љуштице, Луке, Мали Вакуф, Велики Вакуф, Кревети и Залужје. До најдаље њиве има од села 3 км. Куће у страни игманској имају опет своје њиве и коснице у непосредној близини око кућа по

странама и долинама. У равници су земље родне (црница) и не требају честога гнојења, нарочито су добре ливаде које се на доброј години и по 3 пута косе, дочим оне по странама и долинама нијесу најбољег рода: доста су камените и требају више гноја.

Сеоске су испаше биле по странама Игмана изнад села, по Торинама и Локви до Медника и по Вучинама, а од како је државна станица у Бутмиру купила у Блажују 3 чифлука, по игманским су странама испаше забрањене, те су остале само Вучине и косе у селу између Горњег и Доњег Блажуја куда сељани напасају своју стоку и говеда која преко љета не гоне на планину. У Вучине гоне стоку на даљину од 1/2—1 сат од села.

Тако је и са шумом. Док није поменута станица откупила чифлуке у Блажују, сељаци су по шумама изнад села сјекли шуму за јапију, огрјев, ограду, дрва за продају и паљење кречана, а данас је и то забрањено, те блажујски сељаци сијеку за огрјев по Вучинама и странама између чифлука, а јапију за градњу кућа и зграда сијеку у Игману, далеко од села 2—3 сата.

Тип. — У селима махале Блажуја куће су раштркане Тако су 2 у Мариселићима (Доњем Блажују) у страни, у размаку од 50 корака. Ниже ових су кућа 3 хана крај друма у размаку од 20—100 корака. У Горњем Блажују који од Доњег Блажуја или Мариселића дијели коса Рогош има 6 кућа управо испод косе Вараче око сеоске улице, у размаку од 20—50 корака и 2 куће изнад ових у страни игманској у размаку од 0.5 км. Ниже ове групе имају још 1 хан и 2 каве близу жељезничке станице у размаку од 20—80 корака. Одавде југо-западно испод брежуљка Вараче за 1 км. имају 2 куће у долини Касетићима, а ниже ових крај друма код Вреоца 1 кава и 1 хан. Онда опет западно око друма до моста на Зујевини 2 куће, а на раскршћу путова Сарајево—Мостар и Сарајево—Травник 3 хана с кавама и дућанима у размаку по 10—20 корака.

Свега у Блажују имају 23 куће и хана, и то у Мариселићима 5, у Горњем Блажују 11, у Касетићима 3 и на Раскршћу 4 куће.

Имена. — Никаква тумачења нема о именима махале ни појединих мјеста.

Старине. — На брежуљку Рогошу у Блажују прекопавањем вртача нашло се неколико комада од иловастих суда, по

чему се види да је на Рогошу била прехисторичка насеобина.[1]) Од остатака из римског доба нађена је једна завјетна троугласта плоча од бијелог мрамора.[2]) Још у Блажују има и старих гробишта и то једно са неколико мраморова скоро у земљу зараслих на путу кад се од њиве Великог Вакуфа крене уз Вучине и друго са 3 мрамора у њиви Ристе Митрића близу извора Шћавца.

Ниже Касетића имају двије њиве крај пута што води уз Вучине, зване Велики и Мали Вакуф, за које народ прича да су некад биле својина некадање цркве у Блажују. Више њиве Велики Вакуф налазила се до 1894 год. једна плоча дуга 1,20 м., широка 0,78, а дебела 0,42 м. са лијепо утесаним крстом преко цијеле површине. Та је плоча употријебљена код градње српске школе у Блажују. А познају се трагови и старога каменог моста на Зујевини ниже Вараче гдје поток Вреоце утјече у Зујевину.

Од старина из доцнијег времена познају се остаци обрушене трокатне камените куле Смаил-аге Ченгића у Мариселићима и његова каменитог хана, гдје су Ченгићи са безима лонџу држали и још постоји камени хан Дервишев.[3])

Постанак села и поријекло становништва. — Према наведеним остацима од старина види се да је на мјесту Блажуја било насеља и у давној прошлости. Курипешић у опису свога пута од 1530 год. прича да је у Блажују прије тога путовања на неколико година била велика варош и да је тада било тек 10—12 кућа.[4]) Од сеоске прошлости зна се да су све земље Блажуја припадале безима Ченгићима и Аликадићима који су имали своје куле, чардаке и ханове до најновијега доба.

Од данашњих кућа најстарије су оне у Мариселићима или Доњем Блажују и оне у Горњем Блажују, а то се види и по грађи старе куће Митрића и Пајића које су зидане од камена, дочим су све друге и касније зидате од ћерпића и шепера. А куће по странама и ханови око друма осим хана Ченгића у Мариселићима и Дервишева у Горњем Блажују из новијег су доба и подигнуте су дијелом на искрченим земљама, а дијелом на земљама које су дјелидбом добили њихови данашњи посједници и на беглуцима које су аге за себе обрађивале, па их продале.

---

[1]) Гласник Земаљског Музеја за 1892., стр. 225.
[2]) Гласник Земаљског Музеја за 1894., стр. 334.
[3]) Босанска Вила за 1887. год., стр. 281.
[4]) Rad Jugosl. Akademije LVI, 158.

Од породица се зна за неке старе које су у Блажују становале, као: *Гргићи* који су се доселили на Ковачевац, затим *Јањићи* који су се одселили у Лужане и *Јојићи* одсељени у Врело Босне.

Данашње су породице у Блажују: *Човићи*, старином из Старе Горе код Колашина. У Босну се доселио Стојан Човић са синовима: Миленком, Маринком, Савом, Нешом и Илијом и то најприје у муслиманско село Грац, гдје му Турци подметну да је убио некаква млинара, те он утјече с дјецом у Неретву Из Неретве се дигне и дође у Ормањ. Кад Турци сазнају да се вратио почну га тражити, те он умакне у шуму, а остави дјецу. Турци му тада узму једног сина и поведу у Сарајево, не би ли како и њега домамили. Али Стојан пресретне Турке у Грацу, отме им дијете, па опет побјегне у шуму. Кад му је дотужило четовање он се обрати Илији Куљанину у Осијеку да га препоручи Омарији у заштиту. Омарија кад сазна цијелу ствар прими га под свој скут и да му чифлук у Доловима. Из Долова се касније преселио на Красину (Рогачићс). Ту се издијеле, те једни остану на Красини, једни на Рогачићима, неки оду у Блажуј, неки у Сарајево, а неки на Стојчевац. Славе Св. Архиђакона Стефана. — *Вујовићи* су се доселили из Прерадца у билећком котару прије 60 год. Ово им је презиме старо. Вујовића има још у Мишевићима, али су се ови касније доселили. Славе Св. Николу. — *Коковићи* су старином од Старог Влаха, одакле су се прије 180 год. доселили у Отес, гдје су најприје били врло богати и задружни. Касније су обамрли, осиромашили и разишли се по најму и мајсторији. У Блажуј је доселио Вучина прије 50 год. на крчевину. Имају породице у Чемерну, гдје се зову Михаиловићима, по оцу Михаилу. Славе Св. Николу. — *Тамбури* су се доселили са Рогачића. Славе Св. Николу. — *Митрићи* су се доселили из Осијека са Слатине. Старином су из Херцеговине, гдје су се звали Лаковићи. Отуда су давно дошли у Пресјеницу, а из Пресјенице их је дигао Ченгић најприје на Слатину, а касније у Блажуј прије 45 год. Митрићима се зову по некој баби Митри. Има их још по 1 кућа у Двору и Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Пејићи* су се доселили из Лужана прије 50 година. Славе Св. Николу. — *Штаке* су се доселиле из Врела Босне прије 40 год. Славе Св. Ђорђија — *Радојевићи* су се доселили из Лужана прије 35 год. Славе Св. Николу. — *Зироја* се доселио из Вогоште и призетио се код удовице Турунташеве прије 18 год. Старином је од Гацка. Слави Св. Николу. — *Вучинић* се доселио

из Сарајева прије 28 год. у хан на Раскршћу. Старином је од Требиња. Слави Св. Аранђела. — *Николић* се доселио из Сарајева прије 25 год. Старином је из Крајине од Бањалуке. У Сарајево је дошао као слуга прије 40 год., а данас је трговац. Слави Св. Ђорђија. — *Јокић* је старином из Грахова. У Блажуј је дошао Обрен на храну, затим је био ханџија на Раскршћу. Старином се зове Ковачевић, а Јокић је прозват по матери. Слави Св. Матију. — *Јеремићи* су се доселили из Црнотине. Дошао Лука пунцу Пејушићу прије 15 година. По старини су Лажетићи из Херцеговине. Доселио се Јеремија прије 60 г. са синовима: Радом, Бајом, Тодором и Ђорђом. Јеремићима се зову по дједу. Славе Св. Аранђела. — *Тасовци* су се доселили из Сарајева прије 10 год. Старином су од Трнјебиња у Херцеговини. Славе Св. Аранђела. — *Мркаје* су се доселиле из Влакова прије 12 год. (види опширније у опису Бојника). Славе Св. Јована.

У Блажују имају два гробља, једно у Горњем Блажују више Тамбурове куће, а друго на Губавцу између Блажуја и Врела Босне. У првом се копају старији становници Блажуја, а у другом новији.

23. Врело Босне.

Положај. — Махала Врело Босне простире се од врела ријеке Босне сјеверу до пута Сарајево-Мостар, између подножја, планине Игмана и ријеке Босне која такође на сјевер тече. Куће су све у равни осим 3 нове начињене на крчевини у страни Игмана, чији су власници, који су од једне издијељене породице прије живели више од риболова, а сад од иргатовања. Још имају 2 куће на мјесту Пландишћу, далеко од ових за $^1/_2$ км., такође скоро начињене.

Извори. — Воду пију са врела ријеке Босне којих има много, затим са врела Губавца и из саме Босне. На Сланој Бари, крај врела Губавца, имају два кисела врела Кисељака с којих воду пију и употребљују за мијешење погача многи из околине, а и из Сарајева. Једно од ових врела безуспјешно је покушавала држава да уреди и да сведе у цијеви. На Сланој Бари било је још и више сумпорних врела, али су готово сва пресушила од како је сумпорно врело Илица у Лужанима пробијено, те јаче извире.

Земље и шуме. Од свих сељака у Пољу једино се сељаци ове махале до скора нијесу имали на шта потужити. Згодан

положај махале пружао им је родне њиве и травне ливаде, а и са шумом и испашом нијесу оскудијевали, јер им је Игман на кућњем прагу. Њиве им се налазе око села и даље сјеверу до ушћа Зујевине у Босну, по мјестима: Црквишће, Велике Њиве, Романица, Сјединови, Складови, Зујеска Њива, Камењача, Послатине, Ендек, Шћавци, Палочак, Селишће и Врела, али не прелазе ни Зујевину ни Босну.

Ливаде су око врела босанских и с друге стране Босне на мјесту Летибаре, гдје има и један луг, а имају и нешто мало чаира у Игману на мјесту Локвама.

Шуме и испаше су по Игману који се над селом нагло уздиже до висине од 1248 м. Тамо су сељаци говеда напасали до скора док им није влада одузела овај крај за пољопривредну станицу у Бутмиру, те је и код њих настала невоља са шумом и испашом.

Тип. — Селом води главна улица упоредо с ријеком Босном од пута Сарајево—Мостар до врела Босне. Од ове се главне улице, дуге отприлике 2 км., одваја једна улица према Игману, а друга на противну страну ријеци Босни. Куће су се поредале већином око главне улице с једне и стране, у размацима од 10—80 м. Још на сјеверном крају села има и православна српска школа и црква, парохијални стан и механа, но ове сад рачунају у село Блажуј, и ако су у ствари начињене у селу Врелу Босне.

У махали има свега 26 кућа.

Име. — Село је овако име добило по врелима ријеке Босне која извиру у врх села. — Име Пухаловићи које се ријетко чује вјероватно је село добило с тога што у селу увијек *пуха* вјетрић са ждријела на Игману, особито иза 3 сахата по подне, кад сунце пресјени и зађе за Игман. — Пландишће се овако зове што је до прије била хурија, те су на њему пландовала говеда.

Старине. — Најљепши и сасвим очуван остатак из старине је ћуприја на ријеци Босни ниже Пландишћа, звана Босанска Ћуприја. Ова је ћуприја сва од камена, са више сведених окана, мало узбрдита, какве су се обично прије правиле, с оградом од камених плоча причвршћених једна уз другу гвозденим плочама. Народно предање прича да ју је сазидала некаква краљица. Али судећи по начину израде биће да је из првог времена турске управе у Босни. Путописац Зено помиње је 1550 год.[1]) Међу плочама од којих је начињева ограда на ћуприји

[1]) Starine X, 204.

има и једна римска надгробна плоча с истесаним генијем смрти, дигнута с каквог оближњег римског гробља.

Од ове ћуприје за 3—4 минута на лијеву обалу Босне, преко Пландишћа, налази се њива Црквишће, на којој се познају трагови неке старе зграде по озидинама, кречу, ћеремиту и цигли која је овуда и по Босни расута. По причању овдје је била велика православна црква, по некима посвећена Св. Василију. Према причању порушили су је Турци, а велике камене ступове пренијели су у Сарајево и употријебили за градњу Бегове џамије.

Више Губавца на Игману, на брежуљку Градини, познају се по озидинама и громилама камења остаци некакве утврде. На њиви Селишћу познају се трагови некаквих зграда, а на Палочку надалеко од потока Шћавца, куда је водио стари пут, чешће се из земље ископају крстови и кости према чему је ту некада било гробље.

Из новијег је доба турско гробље на Губавцу, управо преко пута од садањег православног гробља. Сви нишани на овом гробљу малени су и сасвим зарасли у земљу и трње. Недалеко од овога гробља, уз врело Губавац била је кула Пандурица у којој су становали пандури, чувари пута Сарајево—Мостар, који су се можда једини и копали у овом гробљу, јер иначе нема памятара да су овдје икада муслимани становали.

Постанак села и поријекло становништва. — И ово је село једно од старијих села овога краја, што потврђују многи остаци ранијег живота на овом мјесту, а на то упућује и родност и лијеп положај села. Од ранијег становништва данас у селу нема потомака, већ су све породице новији досељеници. Зна се само за Берјановиће у Доглодима и Доњем Ступу да су некад становали у овом селу и да су се одавде одселили прије 100 година.

Данас су у селу: *Штаке*, старином их Херцеговине, гдје су се звали Бушевци или Бусовци. Штакама су прозвати по неком прађеду који је увијек ишао са штаком у руци. Доселили су се прије 200 година на Градину код Високог, одакле су прешли у Карамусиће, а из ових касније на Раиловац гдје су становали преко 100 година. Са Раиловца су се доселили овамо прије 50 година. Има их 1 кућа на Блажују и 1 на Павловцу код Кобиљ-Дола. Славе Св. Ђорђа. — *Чубриловићи* (3) су се доселили, по причању старог Даје Чубриловића, из Пркоса код Куленовића Оџака у петровачком котару. Дошао им

прадјед као надничар у кошевину, па и остао у Осијеку у Млинима, гдје су се намножили па се раселили. Данас их има у Лужанима, Доцу, Речици, Михаиловићима и Сарајеву. Славе Св. Луку. — *Новаковићи* (2) су старином из фочанског котара, гдје су се звали Бодироге. Дошао им дјед Новак у најам прије 80 година, и по њему су и добили садање презиме. Славе Св. Луку. — *Карабатковићи* (2) су старином од Рисна у Боци Которској, гдје су се звали Рајићи. Доселили су се пред 200 година у Главогодину, одатле у Долац, из Доца у Доглоде, а из Доглода су прије 60 година прешли овамо. Старији се чланови ове породице и сад сјећају кад им је прадјед добивао мед и лан са земље коју је тамо напустио и на коју су имали и тапије које су им у Доцу изгореле.[1]) Још их има у Миљевићима и Сарајеву. Славе Св. Ђорђа. — *Кашетине* (2) старином су из Бањана, гдје ове породице има и сада, а има их и у Баљцима код Билеће. Доселио им се дјед прије 80 година у Влаково. Одатле су се преселили на Ковачевац, а са Ковачевца на Рогачиће, гдје су се издијелили и једни остали, а други отишли овамо и у Пазарић. Дјед им је убио момка бега Љубовића што му је жену трудну ударио ногом, због чега је овамо пребјегао. Славе Св. Ђорђа. — *Шарабе* су дошле из Раиловића. Има их у Бријешћу гдје је о њима опширније говорено. Славе Св. Архангела. — *Хркаловићи* су до дошли из Михаиловића. Славе Св. Архангела. — *Максимовићи* су доселили из Зеника прије 18 год. Славе Св. Ђорђа. — *Ђорићима* је дошао из Крајине прадјед Лазо. Славе Св. Николу. — *Сокнићи* су доселили пред 300 година по прилици из Попова Поља у Лужане. Одавде су касније једни отишли у Добрињу, а друге је преселила влада из Лужана на Пландишће у Врелу Босне прије 15 год., а од чифлука им у Лужанима уредила парк. Славе Св. Лазара. — *Јојићи* су старином с Планинице код Вареша, одакле су се доселили прије 80 година у Азиће, отуда прешли у Блажуј, а одавде у Врело Босне прије 35 год. Славе Јовањ-дан. *Мамићи*, једини католици у овом селу, старином су из Локвичића у Далмацији, одакле су доселили прије 100 година.

Гробље је ниже села на Губавцу крај друма Сарајево-Мостар.

---

[1]) Један од њихових старих био је кирџија и много путовао. Једном тако у путу изостане много иза дружине која одсједе у један хан и ужина, а њему оставе једино црни батак од тукца. По овоме га прозову Карабатак и овај им придјевак касније постане презименом.

24. Осијек.

Положај. — Села махале Осијека леже на западној страни општине Доњег Бутмира. Од осталих села ове општине растављена су ријеком Босном. Куће у селима ове махале дијелом су у равници око ријеке Зујевине, а дијелом у присојним странама и по косама које се уздижу западно изнад ових до на брда Црквине.

Извори. — У селима ове махале има изобилно извора, као: Луг, врело између Горице и Пашинице Гаја, Горичка Вода, у врх дола Граовишта, и Студенац, у дну Граовишта, Циганац, ниже Виља, Извор ниже Братића куће на Црквинама, Извор на Брези, Стублина у Доловима, Стублина на ријеци ниже Уртине куће и Бољакова Вода. Сељаци се служе водом с ових извора, а куће око Зујевине пију воду с те ријеке.

На мјесту Слатини има неколико извора киселе воде коју сељани пију као љековиту, а њом се мијесе и погаче. Ови извори морају имати везу с кисељачким изворима по ливадама блажујским и врело-босанским.

Земље и шуме. — Сељаци села осјечке махале имају доста земаља за обрађивање, сем новијих досељеника по крчевинама. Осјечке земље у равници чувене су у овом крају са своје рође, нарочито оне око ријеке Босне по адама куда их та ријека натапа и гноји, гдје особито успијевају кукурузи и пшеница. Слабије су рође земље по странама изнад села и оне по Бутилима у годинама кад су велике кише и поводњи, јер се Босна излије у Бутила и дуго лежи, те засијане пшенице и јечмови иструну, као и кад је суша те земља отврдне и јечмови закржљају. Њиве и ливаде сељака чије су куће у странама већином су око кућа, а тако и оних у Ђарамусићима и Слатини, али имају њива и ливада и око ријеке Босне, преко Босне и по Бутулима. Њиве и ливаде, пак, сељака чије су куће око ријеке Зујевине већином су око Босне, Зујевине и преко Босне, измијешане са њивама села Отеса и Доглода. Мјеста на којима су те њиве и ливаде зову се: Тукови, Камењаче, Ендек, Барице, Кревета, Виноград, Препелишта, Кругљаче, Регаве, Језеро. Нишан, Дуљица, Лука, Плоче, Палочке, Бара, Ботољан, Бостани, Бјелаче, Овлагија, Бреза, Тришевине, Барица, Селишта и Бутила. До најдаље њиве нема више од села од 5 км.

Испаше су по брдима западно од осјечких села по Горици, Црквинама и Винограду, по Мратњевачи и Главици изнад Сла-

тине, по Граовишту, Лаништима и Вињима изнад Горице, по Трешевинама и Винограду. У потоње доба због тога што је држава некима дала читаве крајеве ових испаша, испаше су знатно смањене, те се због оскудице у испаши данас слабо држи стока, док је некад свака задружнија кућа у Осијеку држала по 100—150 брава, кад су Осјечани имали највеће и најбоље волове вилаше (сријемске расе са великим роговима) и најбољу пасмину босанских коња (читаве арђеле) и мазги. Данас волове и све јаловиње преко љета гоне на Романију. А до скора су неки куповали и на Романији преко љета држали и овце ради вуне и мрса (од ножа до ножа), али је и то угинуло.

Шуме су око Осијека по истим мјестима куда и испаше. Све су ситна бјелогорица: храстовина, грабовина, и лијеска. Има и један очуван храстов гај на Слатини, звани Пашинице Гај. Причају да је до назад 50 година била велика борова шума по Трешевинама и Бутилима (види опис Бојника).

Тип. — Махала осјечка има више група кућа. Тако кад се од Блажуја пође Осијеку долази се на *Слатину*, гдје су 3 куће, удаљена једна од друге по читав километар. Више Слатине западно је *Горица* са 4 куће, растављене по $^1/_2$ км. Слатину и Горицу раставља шума. Сјеверно од Слатине долазе *Пашинице Конаци*, гдје су 2 куће на растојању од 50 корака. Слатину и Пашинице Конаке растављају њиве и Пашинице Гај. Од Пашинице Конака опет сјеверно, пошавши њивама, јесте највећа група око ријеке Зујевине, на мјесту *Ријеци*, гдје има 9 кућа у растојању од 20—100 корака. Источно је село *Карамусићи* са 2 куће (у којима живи 5 задруга) у размаку од 50 корака. Затим 3 куће у *Доловима* у размаку од 50 корака, 1 кућа на *Чуни*, 1 на *Оџаку*, 3 на *Брезику* удаљене једна од друге до 200 корака, 1 на *Црквинама*, 1 на *Винограду* и 2 на *Трешевинама*.

У осјечкој махали има свега 31 кућа.

Имена. — Махала Осијек, по причању, добила је ово име по томе што је ријеком Босном *осјечена* од осталих села општине Доњег Бутмира. — Црквине доводе име од црквишта на врху тога брда. — Ријека се овако зове по томе што су куће око ријеке Зујевине. — Пашинице Конаци овако су прозвани по кули Мустај-пашинице. — Горица се тако зове сигурно по ситногорици којом је обрасла. — Оџак је добио име по оџаку паше Кукавице који је био на томе мјесту.

Старине. — Од старина имају у Осијеку 4 стара гробишта. Једно је на Црквинама са доста великим мраморовима облика

саркофага. Друго је на брежуљку Главици више Слатине (Ченгића конака) са мраморовима мањим од оних на Црквинама, много старијим и зараслим у земљу. Треће је у селу гдје се данас копају Осјечани, те се и зове Осјечко Гробље, на коме се познају трагови старога гробишта са мраморовима. Четврто је на путу из Слатине на Горицу, звано Нишани, са остацима старих муслиманских нишана. Још има једно старо гробље крај пута ниже Мустај-пашинице куле, у њиви Богдановића, све зарасло у трње. По народном причању у ово су гробље кријући укопата два калуђера који су умрли за доба паше Кукавице у тамници која се данас налази под горњом кулом. Ово се гробље зове Трњак. Прича се да су кмети толико пута покушавали искрчити дотичне њиве, па би сваки који би почео крчити настрадао: посјекао се или се иначе озлиједио, те је и Пашиница наредила да се то мјесто никъд не крчи.

Од старина има још једно црквиште на брду Црквинама, крај старог гробишта са мраморовима, на коме је мјесту, према причању, била православна црква. На овом мјесту има неколико зидина које се тек могу распознати. Има једна камена плоча у виду умиваонице, за коју стручњаци, Др. Маканец и Др. Трухелка, веле да је уломак римске стеле. Мало даље од ових развалина налази се крај улице што води крај Братића куће још један лијепо израђен камен у форми ћулсије испод каквог великог ступа, за који се прича да је 3 пут ношен на Босанску Ћуприју да га узидају, и да се сва 3 пута сам повраћао на ово мјесто. За овај камен веле поменути стручњаци да је служио као глава другој каквој стели и да су то остаци Stancelije или друге које римске колоније.[1]) У овим је развалинама било много камења са натписима, али су Турци сав камен те разрушене цркве разнијели за зидање кула и ханова. Прича се да је каменом из те развалине сазидан данашњи камени хан у Блажују (Дервишов хан) и да у зиду тога хана има каменова са натписима који су хотимично окренути у унутрашњост зида да се не виде. Затим се прича да је неки паша од камена с тога црквишта направио оџаке на мјесту данас званом Оџак, па да је касније те оџаке срушио паша Кукавица и тим каменом подигао данашњу камениту кулу Мустај-пашинице, са подземном тамницом. Под вратима те куле налази се једна плоча

[1]) Гласник Земаљ. Музеја за 1890. год., стр. 96.

широка 0,76 м., дебела 0,25 м. са римским натписом. Народно предање прича кад је паша Кукавица срушио оџаке наиђу дунђери на сакривено благо, које натоваре на седам мазги, потковавши их наопако, да би траг затурили, па по ноћи с њим утеку. За пашу Кукавицу прича се да је био велики зулумћар и да су му у тамници под кулом многи његови противници и многи Срби иструнули. По његовој смрти купио је „из хазне" (од државе) кулу и земље око ње неки кадија Омарија и за његова доба осјечки су Срби уживали заштиту и слободу.[1])

Постанак села и поријекло становништва. — Као што се из претходног одјељка види, Осијек је био од старина насељен. У току прошлог стољећа нарастао је, јер су све куће по странама осјечким подигнуте на искрченим чифлуцима.

Данашње породице насељавале су се овим редом: *Куљани* (5 к.), који су се доселили прије 200 год. од Колашина, гдје су се звали Мрљавци или Мрљавчевићи. У Осијеку су најприје становали код Пашинице куле, по чему су прозвати Куљани.[2]) Куљана има 1 кућа у Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Јанковићи* (4) старином су од Старога Влаха, одакле су доселили прије 150 год. у Сарајевско Поље, али не знају у које село. Становали су у Лужанима, одакле су се преселили у Азиће, а из Азића у Осијек прије 65 год. Славе Св. Ђорђија. — *Његе* (1) су доселиле из Грдијевића под Његуш-планином у Главогодину, гдје су дуго становали, па се издијелили и једни отишли у Врапче више Вогоште, гдје се данас зову Јовковићи, а други су преселили у Осијек прије 100 год. Славе Срђев-дан. — *Шоје* (3) су негда становале у Горњем Сињеву (Мокро), одакле су се одселили у Вогошту, затим у Азиће, па су прешли у Осијек прије 60 год. Једна су породица с Лопатићима у Јеловцима. Старином су из Пиве, гдје су се звали Вајовићи. Шојама су се назвали по некакву Шоји, ковачу у Вогошти, код кога им је дјед Никола учио ковачки занат. Славе Св. Николу. — *Продрибабе* причају да су старином из Бањана, гдје су се звали Миличевићи. Отуд им се доселио дјед Богдан на Ковачевац и

[1]) Јавор за 1885. год„ стр, 345, 375.

[2]) Прича се да је у задрузи куљанској био некад тежак-баша Аћим Куљанин, за чијег се доба кладио Омарија са неким бегом: чији чифлук може дати више пшенице и јечма. Па кад му је Аћим рекао да је те године на чифлуку имао 336 товара пшенице и јечма, Омарија се сневеселио што му је та година тако издала.

по њему се зову Богдановићи. С Ковачевца су се једни преселили у Баћево, а други у Осијек на Горицу. Они из Баћева одселили су у Главогодину прије 15, а ови с Горице кули прије 48 година. Неки причају да су се и у Херцеговини звали Продрибабе. Славе Св. Јована. — *Зељаје* (Чувњаци) (1) старином су из Ситнице код Невесиња, одакле су доселили у Мариселиће у Блажују прије 100 год., а одавде на Осијек на Чуну прије 40 год. Због мјеста Чуне зову их још и Чувљацима. Славе Св. Јована. — *Јокићи* (2) старином су Миљановићи из Бањана, одакле се доселио Јоко са сином Лазом на Врело Босне Машићу, а одатле их дигао Омарија у Осијек (у Долове.) На данашњи чифлук доселили су прије 50 год. Има их још 1 кућа у Бријешћу и 1 у Сарајеву. Ристо Јокић прича да је Јоко из Бањана утекао због крвне освете. Удрили су, вели, једном приликом црногорски ускоци на Бањане да плијене мал и Јоко их са синовима и Даковићима дочека и с њима се искрви. Он прича да су се том приликом и Даковићи у Босну доселили и да су од њих данашње Лубуре, докле саме Лубуре веле, као што је речено у опису Војковића, да су по старини Вујачићи. Славе Св. Јована. — *Чипеци* (2) су старином из Пиве, гдје су се звали Апрци. Давно су доселили у Пазарић, а одатле у Осијек прије 60 год. У Осијеку су најприје становали у Карамусићима, па су прешли у Зијевовиће, гдје су сада. Из Осијека су једни одселили у Влаково, а други у Доглоде. Славе Св. Илију. — *Урте* (2) су однекуд из Србије. У Босну су доселили прије 150 год. Сусједи за њих кажу да су посрбљени Каравласи, док они о томе ништа не кажу. Славе Св. Луку. — *Братићи* (5) су се доселили из Борака код Невесиња. Најприје су становали сви заједно на Црквинама. Сад их има 1 кућа на Црквинама, 2 на Брези и 1 на Горици. Славе Св. Тому. — *Зироја* се доселио из Блажуја прије 15 год. Слави Св. Николу. — *Бркља* се доселио из љубињског котара. — *Орозовић* је дошао из Вогоште у Лужане, а одавде у Осијек у Млин прије 10 год. Слави Св. Николу.

Још се зна да су у Осијеку становали Моравци, сад у Бријешћу, Јовићи, сад на Рогачићима, Сикиме, Брезари.

Осјечани имају гробље у сред села, у које се копају још Филиповићи из Азића и Чипеци из Доглода. Братићи имају засебно гробље на Црквинама, у које се копају они и сви Црквењаши.

25. Отес.

Положај. — Отес, једна од најроднијих махала Сарајевског Поља, налази се сасвим у равни, сјеверно од пута Сарајево—Мостар, у главном између ријека Добриње и Жељезнице, но 3 куће су на десној страни Добриње. Како се ово село налази између двије ријеке које могу јако надоћи, то су њиве изложене поплавама, због чега су свуда прокопани јаркови ради одвођења воде која би иза поплаве застала на њивама и тако их кварила. Сама Жељезница уз то још јако сноси обалу и било је случајева да, уз једну јаку кишу однесе по 5 м. у ширину, због чега се село у главном наслања на Добрињу која, и ако може јако надоћи, не рони обале, нити је тако опасна. Западним крајем села, упоредо са Жељезницом, познаје се корито потока Суходола који извире ниже Бутмира у Грудици, а стјече се у Добрињу, недалеко од њеног ушћа у Босну. Овај поток, управо млава[1]), извире само неко вријеме у години, и то уз велике кише и кад се сњегови топе, док му у друго доба корито зарасте травом.

Извори. — Воду пију само са Добриње, а воду из бунара ријетко употребљују за пиће.

Земље и шуме. — Њиве ове махале у главном су између ријека Добриње, Жељезнице и Босне, али их има и са десне стране Добриње, а неколико и са лијеве стране Босне. Земље на десној страни Добриње допиру до Бара и Азића и измијешане су са њивама ових села, а оне на сјеверу крај Босне измијешане су са њивама села Доглода. Од земаља ове махале најродније су оне уз Добрињу, док су њиве уз Жељезницу слабије, а уз то их уза сваки поводањ мало по мало нестаје, јер Жељезница кад надође јако сноси обалу. Сељаци се и сада сјећају многе своје њиве коју су прије 20—30 година орали, а која је сада с лијеве обале Жељезнице, у њеној широкој ади под пијеском или обрасла ракитом, а нижа 2—3 м. од десне обале. Имена појединих њива су: Ограда Давулија, Крњин, Кулава, Јабука, Барица.

Село нема својих ливада, а нема ни шуме, осим лугова по широким адама Жељезнице.

Тип. — Из села Бара иде једна улица право на ј.з., преко ријеке Добриње, до корита потока Суходола, и пошто пријеђе овај поток иде даље готово упоредо уз његово корито

---

[1]) Млава је устајала вода која слабо отјече.

до пута Сарајево—Мостар. Ово је улица око које се налази главни дио кућа села Отеса. Око улице куће су с једне и друге стране, оне ближе Добрињи збијеније су него ли куће даље уз улицу, близу корита Суходола. Двије куће измакнуте су с ове улице за 100 м. на више, уз ријеку Добрињу, а 2 су на средини између Суходола и Добриње. На врх села, надалеко од жељезничке пруге, био је један млин који је мљео кад би Суходо надошао, а пошто је то врло ријетко бивало претворили су га скоро у кућу.

У Отесу има 16 кућа, све католичких, и 4 агинска чардака

Име. — У народу нема никаква тумачења о постанку имена овога села. У државној статистици ово се село зове Отез.

Старине. — Од старина има у Отесу једино старо турско гробље крај Добриње, недалеко од Калемове куће. Оно је из доба док су овдје живјели муслимани, а то је било прије куге која је у XVIII вијеку по овом крају морила.

Постанак села и поријекло становништва. — Због плодности земљишта и Отес је једно од старијих села овога краја. Прије куге у селу су живјели муслимани, за што је доказ старо муслиманско гробље, а било је и православних. Тако су у Отесу неко вријеме прије куге живјели Коковићи који су се овамо доселили из Попова Поља. То је била, прича се, врло задружна и богата кућа. Кад куга у 18. веку, навраћајући се у више махова, помори многа села у околини, опустоши и Отес. Оно што је од становништва остало, раселило се. Тако се оно што оста од Коковића исели у Блажуј, гдје живе и данас. Послије куге село је изнова засељено и то искључиво католицима.

Данас су у Отесу: *Чоле* (4) који су старином из столачког котара у Херцеговини. Овако су прозвати по дједу који је био чолакаст у два прста. — *Томићи* су иста породица с Томићима у Доњем Ступу, одакле су се и доселили. — *Баталије* (4) старином су из Студенаца у Далмацији. По старини се зову Трогрлићи. Има их 1 кућа у Доњем Ступу, гдје се зову Босанкићи. — *Мартићи*, звани и Балови, старином су из Рошко-поља код Дувна, одакле су се доселили прије 35 година. — *Калеми* су старином из Гвожђана у котару фојничком. — *Главаши* су старином из Брестовског у котару фојничком. — *Мишићи* су се доселили из Доњег Ступа, гдје их и сад има (опширније у опису Горњег Ступа). — *Крамари* су се давно доселили из Херцеговине. Овако се зову што им је прадјед био крамар. Има их и у Доглодима и Бутмиру. — *Брезар* се доселио из Доглода. — *Милоси* су старином из Имоцког у Далмацији.

26. Доглоди.

Положај. — Махала Доглоди коју чине села Доглоди и Баре налази се на сјеверном крају Поља, између ријека Миљацке и Добриње, недалеко од њихова ушћа у Босну. Село Доглоди је сјеверније и ближе Добрињи, а село Баре је јужније и ближе Миљацки. Оба ова села, и ако су прилично удаљена од воде, изложена су честим поплавама, особито Доглоди које вода сасвим поплави кад настану јаке кише и кад Миљацка и Добриња надођу. Некад је бивало случајева да су људи морали бјежати на таван куће и тамо боравити док би вода пресахла. Прије неколике године је Добриња, која се до тад салијевала у Миљацку недалеко од ушћа јој у Босну, регулисана и спроведена у Босну. Од тада нема оних жестоких поплава и сада вода највише ако поплави њиве, а до кућа се никако не разлије.

Извори. — Воду пију из бунарова, а ако ови пресуше, што се ријетко кад догоди, онда воду доносе с ријеке Добриње, јер изворске воде у селу нема.

Земље и шуме. — Већи је дио земље за обрађивање око села, између ријека Босне и Миљацке, а има је нешто и са десне стране Миљацке и лијеве стране Босне. Земља је родна, особито она уз Миљацку, јер је Миљацка, за вријеме поплаве, гноји муљем који нанесе. Поједине се њиве зову: Височ, Борица, Језеро, Вражићи, Михаљевско Поље, Заљешће, Миогошће, Мртваче, Плоте, Баре, Луке, Тополе, Сацак, Брегови, Круглица, Забосница, Лушчић, Брезница, Блатуша, Туоваче, Млинишће, Крњин, Склади, Враница, Окуке, Лађеници, Купушњак, Тук, Селишће и Дола.

Шуме у селу ни око села нема, али зато имају доста лугова и ада око Миљацке и Босне, обраслих врбовином, ракитом и јошевином, и по њима су им и испаше.

Тип. — Оба су села ове махале поредана у низ. Једно од другог је удаљено око 10 минути, а по типу су сасвим једнака. У оба су куће поредане око улице, с једне и друге стране и прилично су збијене. Највећи размаци између кућа, не рачунајући дворишта са другим зградама, су од 10—50 м. Дворишта са баштама су једно до другог, тако да уза саму улицу у оба села готово нема ниједне њиве. Куће су обично унесене у дворишта која су од улице ограђена плотом, а ни врата кућна нијесу улици окренута. Улица је широка 6—7 м., и у селу Доглодима савија на лук.

У овој махали има 26 кућа, већином католичких, сем нешто православних.

Име. — О имену села Доглода у народу нема никаква тумачења. Село Баре добило је ово име по мјесту на коме је, које је врло баровито.

Старине. — Од старина се у овој махали мало шта сачувало, и ако се поуздано зна да је то једна од старијих махала. Једино се зна за старо муслиманско гробље на Страхову између Бара и Доглода. Гробље је готово све зарасло у трње из кога овдје ондје вири по који нишан. Има их врло великих са по којим истесаним мачем, полумјесецом или стријелом. У ово су гробље сахрањивали муслимани који су у овом крају до куге становали и оне које је куга поморила. Крај гробља има и сад камен „меиташ" на који су спуштали сандук са мртвацем, док би му хоџа очитао пошљедњу молитву.

Код Бара има и једно старо селиште, за која се зна једино по имену њиве, Селишће, иначе је без икаквих трагова од старина.

Постанак села и поријекло становништва. — Према причању село Доглоди постоји још „од фета", и у њему су прије велике куге живјели само муслимани, што свједочи гробље на Страхову. Ништа се не зна да ли је у то доба постојало и село Баре и да ли су Доглоди били на данашњем мјесту или покрај муслиманског гробља на Страхову. Ове је муслимане поморила куга у 18. вијеку, а ако је што и остало то се разбјежало, тако да је село остало пусто. Послије овога настаје поновно насељавање овога села. Као и у многим другим селима која су насељавали муслимани и овдје их замјењују православни, обично из Херцеговине, и, рјеђе, католици из Далмације. Први за које причају да су се у Доглоде доселили иза куге јесу Томићи (Хаџићи) из Доњег Ступа и они су у њима остали до данашњег дана. Иза њих су се насељавали други, католици и православни али су се од ових многи у друга села пресељавали. Тако се сјећају православних породица: Крсмановића, Јокића, Корди и других које су овдје неко вријеме становале, па се одселиле. По причању старијих људи прије 30 година у Доглодима је било свега 8 кућа, а у Барама 2, из чега се види да насељавање није брзо напредовало. Али се за пошљедњих 30 година број кућа утростручио.

У Доглодима је најстарија породица, као што је већ речено, *Томића* (Хаџића), која се доселила из Доњег Ступа гдје им породице има и данас. Сељаци их зову Самртњацима. — *Бајкуше* су се доселиле из Црнотине, гдје су им, причају и дје-

дови становали. Старином ће бити из Лепенице у котару фојничком, гдје ове породице још има. — *Барњаци* (2) су старином из Студенаца у Далмацији, одакле су се доселили прије 50 година. — *Посављак* (Каривaн) је из Посавине. По очуху им Каривапу неки их зову и Каривaнима. — *Крамари* (2) су старином из Херцеговине. Овако се зову по томе што им је дјед био крамар. Има их у Отесу и Бутмиру. — *Видовићи* ништа не знају о својој породици. — *Барићи* (Неретљаци) доселили су из Неретве прије 50 година. — *Пушићи* су се доселили прије 50 година из Маленице у Далмацији. Доселила су их се два брата. — *Лукићи* (3) су старином из Раме, одакле су давно доселили. Били су врло задружни, али су о великој колери јако обамрли. — *Коловрати* су доселили прије 18 година из Ричица у Далмацији. — *Балте*, чији је отац, као најамник, дошао прије 30 година из Неретве. Прича се како је некакав Туркуша искао им од дједа сјекиру рјечима: „дај балта, балта" (турски сјекира), а овај га није разумио, те га од тада прозову Балтом. — *Брезари* су старином из Раме, одакле им је дошао дјед и био каваз код осјечког паше. Данас их има још по 1 кућа у Отесу и Лужанима, код Босанске Ћуприје.

Од православних у овој су махали: *Ешиеци*, који су се доселили из Осијека. Славе Св. Илију. — *Берјановићи* (2), досељеници са Врела Босне. Има их и на Доњем Ступу, гдје је о њима опширније говорено. Славе Св. Јована. — *Видићи* су доселили прије 15 година са Доњег Ступа. Славе Св. Архангела. — *Ружићи* (2), старином Дафинићи, доселили су се прије 50 год. са Раиловца. Ружићима се зову по мајци, а многи их зову и Кокези. Славе Враче. — *Скоче* (2) су старином из Благаја код Мостара, одакле су доселили прије 90 год. Ове породице има још у неким селима овога краја, али се нису сви заједно досељавали. Славе Св. Симеона.

Православни из Доглода копају се нешто на Шврακину Гробљу, нешто у гробљу на Латици, а нешто у Осијеку.

27. Доњи Ступ.

Положај. — Махала Доњи Ступ пружа се од ријеке Добриње, недалеко од мјеста гдје иста ријека тече преко пута Сарајево—Мостар, сјеверо-истоку пут ријеке Миљацке. Све су куће у равни и у главном удаљене од воде. Од свих кућа само су 3 с лијеве обале Добриње, и то 1 је одмах уз обалу, а остале 2 не-

далеко од жељезничке станице Илиџе, на мјестима званим Тарчин и Суходо. Ове су 2 куће једна од друге недалеко $^1/_2$ км., а од пошљедних кућа махале Отеса највише 200 м., те би их свако прије прибројао Отесу него Доњем Ступу.

Извори. — Како је у махали само једно врело, звано Језеро, које извире на Ступу, близу католичке цркве, а уз то је малено, то се вода пије са Добриње и из бунара.

Земље и шуме. — Земља је за обрађивање око махале, у главном простору који омеђавају Добриња са западне и Миљацка с источне стране села, а пут Сарајево—Мостар са југа. На сјеверној страни њиве се мијешају са њивама Бара и Доглода. Неки сељаци имају по коју њиву и са лијеве стране Добриње. А у оних што станују на лијевој страни те ријеке сва је земља на тој страни. Њиве су прилично родне, особито оне уз Миљацку.

С испашама је ова махала оскудна, а тако и са шумама, због чега се прилично муче, особито у прољеће и љето, док се жита не дигну, јер морају пазити на сваку страну да им се које гладно говече не ували у жито и не потаре га. Тако је невоља и са дрвима. Ако случајно преко зиме, док је било више слободна времена, нијесу у планини насјекли и кући свукли дрва, онда женама не гине преко љета, кад дрва нестане и кад је посао у највећем јеку, побирати суварке око плотова и по њивама.

Тип. — Махалом води главна улица од ријеке Добриње према Миљацки, у правцу јз.—си. и завршава се на мјесту, гдје се сијече с улицом која води са Ступа у Баре и Доглоде. С ове главне одвајају се двије споредне и једна иде на Ступ цркви, а друга на противну страну, према Барама. Куће су поредане већином око главне улице, а има их по нешто и око споредних, с једне и друге стране. Дио кућа с десне стране Добриње, што је одмакнут од ове ријеке, чини село *Азиће*, а ове уз Добрињу село *Двор*. Обичан размак између појединих кућа је од 20—80 м., али их има које су удаљене од других и до 150 м., а куће што су са лијеве стране Добриње, у Суходолу и Тарчину, удаљене су готово за 1 км. од првих кућа са десне стране Добриње.

На југо-источном крају ове махале, покрај пута Сарајево—Мостар, има и католичка црква, начињена прије десетак година и парохијални стан. За цркву се обично каже „Црква на Ступу."

У овој махали има 25 кућа православних и католичких.

Име. — Махали је име Доњи Ступ, према Горњем Ступу који је мало јужније, са друге стране пута Сарајево—Мостар. — За село Азиће причају да је на његову мјесту била некада варош, у којој се чувала *азна* (благајна) цијелог овог краја, и да је по томе село добило ово име. — Двор је добио име по *двору* Фазли-пашину који је начињен крај Добриње.

Старине. — Од старина има једно старо гробље на мјесту гдје је данас Берјановићево гумно. Да је овдје било гробље познаје се једино по многим људским костима које се налазе чим се мало подубље у земљу зарови. Иначе је заравњено и без икаквих остатака на површини. Овдје крај гумна има и један мрамор од камена пјешчара, готово сав зарастао у земљу и већ јако обијен[1]). Народ прича да је на овом мјесту била црква, од које је тај мрамор пошљедњи камен. Но јасно се види да је овај мрамор пошљедни заостатак од мраморја које је на овом гробљу некад било, и које су људи разнијели за градњу кућа и чардака. То потврђује и то што се још један оваки исти мрамор и од истог камена налази на бунару код једног чардака, на 100 м. од овога гробља. Види се да су га превукли с овога гробља и начинили од њега ограду на бунару.

Недалеко од овог гробља у њиви званој Башћа познају се по многим озидинама и многој цигли и кречу трагови неких старих зграда. Народ прича да су то остаци од кућа оне вароши што је била на овом мјесту, и у којој се чувала азна.

Постанак села и поријекло становништва. — Народно предање о старој вароши и трагови од старина доказ су за старину ове махале. Поред тога у селу има једна породица старинаца (Томићи) за коју се прича да у овом селу живи још од „фета“. Нема никаква причања да ли је куга морила и ово село кад и Отес и Доглоде.

Данас у овој махали живе: *Видићи* (2 к.), који су старином из Старе Србије. Кад су се истом доселили носили су одијело слично арнаутском, по чему их прозову Арнаутовићима. Раније

[1]) У селу се вјерује да овај мрамор чува село од града и кажу да нема наметара који се сјећа да је ово село град икад побио. Свуда около обије, а Азићи остану поштеђени. Истина, прича се да је и то једанпут било у давнини, и то кад је један сељак хтјео овај мрамор да пренесе и употријеби за градњу куће. Тада се, како се прича, одмах наоблачило и град је ударио и побио све усјеве. Тај се сељак препадне и побјегне, оставивши мрамор на старом мјесту, и од тада га нико више није са тога мјеста кретао, нити је град икада побио села.

презиме и вријеме досељења не знају. Најприје су становали у Кобиљ-Долу, на чифлуку који су прије неколике године откупиле часне сестре. Из Кобиљ-Дола су се преселили у Нећариће, а отуд прије 75 год. овамо. Видићима се зову по прабаби која је знала видати. Има их и у Доглодима. Славе Св. Архангела. — *Бeрјановићи* (2) су се доселили отприлике прије 100 год. са Врела Босне. На Врелу Босне су становали врло дуго и не памте да су се тамо одакле доселили. Ово је једна од најстаријих породица у овом крају и биће да су старосједиоци. Има их и у Доглодима. Славе Св. Јована. — *Филиповићи* су се доселили из Осијека прије 40 год. Славе Св. Ђорђа. — *Радићи* и *Ракићи* живе у једној кући. Радићи су једна породица с Ђокићима у Бријешћу. Славе Игњатијев-дан. А Ракићи су једна породица са Ракићима у Которцу. Славе Ђурђев-дан. — *Пантићи* су Пејићи. Доселили су из Лужана (види о Пејићима у опису Блажуја). Славе Св. Николу. — *Бугариновићи* су дошли из Маћедоније као мајстори и правили ћеремит. Прије су се звали Николићи. Бугариновићима су прозвати што су јако наличили на Бугаре. Славе Св. Николу.

Католичке су породице: *Босанкићи*, старином Чоле. Босанкићима су прозвати по мајци која је доведена с Босанске Ћуприје (опширније код Чола у опису Отеса). — *Стипуре* су старином из Скопља, одакле им је дошао отац као најамник. — *Лукићи* су старином Поцрњи из Сиња. Мајка им се преудала за Лукића, те су прозвати очуховим презименом. — *Јуришићи* су старином из Имоцког у Далмацији. Најприје су се доселили у Црнотину, а касније овамо. — *Томићи* (2) су старосједиоци, по причању свих сељака. Има их још 2 куће што се презивају Шутале, по дједу који је био врло шутљив. Има их још у Отесу, Доглодима и Бутмиру. — *Пушићи* су дошли из Доглода. — *Вукадиновићи* су старином из Неретве (опширније у опису Горњег Ступа). — *Гргићи* су старином из Ричица у Далмацији. Има их и у Доцу. Иста су породица с Грбешама у Бутмиру. — *Мишићи* и *Матићи* живе у једној кући. Мишићи не знају одакле су. Има их у Отесу, Сарајеву и Височком. Матића отац дошао је прије 40 год. из Пролошца у Далмацији и призетио се код Мишића. — *Шимуни* не знају одакле су. Има их и на Швракину Селу. — *Петруније* су дошле из Црнотине, а одакле су старином не знају. Има их и на Брњацима у фојничком котару, па ће бити да су отуд и доселили.

Православни из Доњег Ступа, као и они из Доглода, пају се нешто на Швракину Гробљу, нешто у гробље на Лат а нешто у Осијеку.

28. Бријешће.

Положај. — Бријешће лежи западно од села Бачића. су куће у равници, а неке по странама присојним, изна равнице.

Извори. — У Бријешћу су извори: Лемезова Чесма н Раиловца, Терезија и Јанково Врело. Има и бунарова с из ском водом, и ови су у самом селу. Кад ови бунари љет међудневицу пресуше сељани пију са Миљацке која тече ју испод села.

Земље и шуме. — Чифлуци у равници села Бријешћа и изобилно земље за обрађивање која је већином око кућа и међу кућа. А имају њива у Пољу Бријешћанском и Алишину Пољу преко Миљацке. Њиве су на мјестима: Поље, кућница, Калеми, До, Коса, Брдо и Језера. Чифлици по ст изнад села Бријешћа немају много земаља, ни великих ус нити су те земље родне као оне у пољу. Оно што имају ћином је груписано око кућа, а само неки имају и по њиву у Бријешћанском Пољу.

Испаша у равници нема никако, а по странама и Бријешћа куда су до год. 1878. биле заједничке испаше Бријешћа и Бачића данас су искрчени и ограђени читави сједи страних колониста, између којих се може једва по крава пустити у пашу, и то с ризиком да не учини штет оскудици испаше сељани из Бријешћа преко љета шаљу во и јаловиње на Романију.

До назад 50 година била је по брдима изнад Брије велика шума и то све сама боровина, као и изнад Бачи Доца, али је данас сва исјечена и искрчена. Данас има мало шипради и трњака између искрчених и отворених лука и земаља које колонисте обрађују. У дрва за огрјев Бријешћани у речичке и биочке шуме, у Крупац и Кијев 2—3 сата далеко од села. А кад им у невријеме нестане онда прибирају и шипрад и трњаке поврх села. Јапију за згр у Игману.

п. — У Бријешћу имају у главном 3 групе кућа. у равни, звана *Бријешће*, са кућама око сеоске у

с једне и друге стране, у растојању од 20—50 корака. Друга је група преко пута Сарајево—Рељево, сјеверно од Бриješћа на Подинама, гдје је 5 кућа у размаку од 100—200 корака. Трећа је група сјеверно од Подина на Раиловцу и по страни Витковца, у којој су куће у размаку од $^1/_4$—1 км.

Свега има у Бријешћу 20 кућа, од којих је у селу Бријешћу 9, на Подинама 5 и по Раиловцу и странама Витковца 6.

Имена. — О постанку имена села ништа се не прича. — За Раиловац причају сељаци из Доглода да се тако назвао по некаквом Раилу војводи који је ту живио.

Старине. — Од старина се једино познају трагови старог муслиманског гробишта изнад села Бријешћа, крај друма Сарајево—Рељево. О овом се гробљу ништа не прича.

Постанак села и поријекло становништва. — Према положају села, старом муслиманском гробишту, као и народној причи да је у Бачићима велика куга поморила у самога попа Богдановића 18-теро чељади и кућу му затрла, може се узети да је и Бријешће старо село и да је о куги затрвено или се раселило. Зна се, пак, да су у Бријешћу становале породице: Џабе који су се одселили у Топлик, Штаке на Раиловцу, који су се одселили у Врело Босне, Мрде који су се одселили у Двор, Море који су се одселили у Бачиће. Још се зна да је до 1878. год. на Бријешћу било 6. а на Раиловцу 1 кућа.

Од данашњих породица у селу најстарији је *Шараба* (1) који је доселио из Пазарића прије 90 год., а старином је из Билеће. Има их по 1 кућа у Пазарићу, Бачићима и Врелу Босне. Славе Св. Аранђела. — Код Шарабе се призетио прије 7 год. *Кордић*, који је дошао најприје у најам из села Горе (кот. Високо). По старини је из села Попова у Крајини, одакле му је доселио дјед прије 120 год. Слави Св. Ђорђија. — *Ђокић* (1) се доселио из Алиловића прије 60 година (опширније у опису Доца). Слави Св. Игњатија. — *Лукић*, овако по оцу Луки, а старином је Милинић. Доселио му се отац Лука прије 80 год. из Попова Поља у Херцеговини. Слави Св. Николу. — *Марковић* (1) доселио се из Доца с Обале прије 35 год. Ништа не знају одакле им је старина, само причају да су им претци много година становали код Ченгића конака на Обали. Има их по 1 кућа у Доцу и Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Божићи* (1) доселили су се из Крајине прије 40 год., због чега их зову и Краишницима, а старо им је презиме Убипариповићи. Славе Св. Стјепана. — *Симеуновић* (1) је донесен мален из Посавине прије 35 год., због

чега га зову и Шијаком. Донијели су га Ракиђи, кад су с коњима кирицовали, да им чува стоку. Слави Св. Симеуна. — *Мањукани* (1) су једна породица с Дилберовићима у Пофалићима. Одавно су овдје и не знају одакле им је старина. Славе Св. Николу. — *Јанковић* се доселио из Старог Влаха на Подине, а одатле на данашњи чифлук на Раиловцу уз колеру 1866 г. По старини се зове Бучевац. Слави Св. Јована. — *Лабало* (римокатолик) доселио се са Ступа прије 30 година. — *Поповић* (1) по старини Шикмановић, доселио се из Доца прије 15 год. Слави Св. Стјепана. — *Миличевић* (1) доселио се из Херцеговине од Невесиња, због чега га зову и Хером. Најприје се доселио у Забрђе, па отуд на данашњи чифлук. Има породице по Невесињу и Мостару. Слави Св. Николу. — *Томић* (1) доселио се из Забрђа, а старином је из Србије. Доселио му се отац из Ваљева прије 70 год. Зна да му је дјед био кмет у ваљевској цркви. Слави Св. Луку. — *Бољак* (1) старином је из Старога Влаха, гдје су се звали Шепрлије. Доселио им се прадјед Петар у Миљевиће, одавде у Бољаков Поток, због чега су прозвати Бољацима. Славе Св. Николу. — *Бандић* (1) доселио се из Забрђа, а тамо с Мишевића (опширније у опису Бињежева). Слави Св. Аранђела. — *Брезари* (1) старином из Крајине. Дошао им отац у Осијек на Брезу, по чему се зову Брезари. Одатле су одселили на Кобиљак, а с Кобиљака у Бријешће. Има их још 1 кућа у Пофалићима. Славе Св. Јована. — Са Брезаром живи и Васо *Јокић*, кога је мати довела кад се као удовица Јокића у Осијеку преудала за Брезара. Јокић и Брезар живе заједно и славе једно крсно име. Брезара има и римокатолика у Доглодима, Отесу и Лужанима, али с овима немају ничег заједничког до презимена. — *Шапина* (римокатолик) доселио се из Двора у Азићима прије 18 год. на крчевину. Старином је из Дувна. Дошао му је отац Иво кога су звали Скопљаком. — *Таланга* (1) се доселио из Бутмира прије 4 год. на крчевину. Старином је Далматинац. — *Мартић* (1) доселио се на крчевину прије 3 год. из Отеса. — *Шутало* (1) се доселио прије 9 год. из Доњег Ступа у Забрђе, а из Забрђа у Бријешће на крчевину. — *Хргић* (1) доселио се на крчевину из Доца прије 8 год. — *Кандић* (1) доселио се из Доглода, а старином је Рамљак.

Гробље је заједничко са Бачићима крај пута Сарајево-Рељево, између оба села.

29. Бачићи.

Положај. — Бачићи леже на сјеверној страни Сарајевског Поља између села Алиловића и Бријешћа. Куће су у Бачићима дијелом у равници око сеоске улице с једне и друге стране, а дијелом у страни присојној, по брду Овсињи, сјеверно изнад ових у равни.

Извори. — У селу нема извора, него пију воду с бунарова с изворском водом, а кад ови пресуше носе воду са Миљацке која протиче јужно испод села. У страни изнад Бачића имају 2 извора: Малбашића Врело и Камењача.

Земље и шуме. — У Бачићима су чифлуци велики и имају изобилно земље за обрађивање. Најбоље су им њиве око кућа у пољу званом Бачићко Поље, а имају њива и по Алипашину Пољу преко Миљацке и око кућа по брду Овсињи. Ну ове су по рођи слабије. До најдаље њиве у Алипашину Пољу нема ни $^1/_2$ сата. Њиве су на мјестима званим: Мрњакова Лука, Лугови, Подбријешће, Лопате, Бјелуговица, Велика Њива, Подораховица.

До год. 1878. Бачићи су имали заједничке испаше са селима Доцем и Бријешћем по брдима Овсињи, Витковцу, Паљици и Оточком Брду, а како су од то доба ова брда искрчена и насељена остали су без испаша. Краве напасају по увратима и окрајцима док се љетина сабере, а волове и јаловиње шаљу на Романију.

Исто су тако у оскудици и са шумама. Дрва за огрјев сијеку у Крупцу и Кијеву, 2—3 сата далеко од села, а јапију за зграде у Игман-планини.

Тип. — У Бачићима су двије групе кућа: једна у равници с једне и друге стране сеоске улице, у растојању од 20—50 корака, а друга је по брду Овсињи у растојању од $^1/_4$—$^1/_2$ км. Куће у равници и оне по брду Овсињи дијели друм Сарајево-Рељево.

У махали Бачићкој има свега 7 кућа.

Име. — О именима мјеста у махали нема никаква предања у народу.

Старине. — Од старина има само једно старо православно гробље више села, крај друма Сарајево—Рељево, у које се и данас копају Башћани. На овом се гробљу познају трагови старинских породичних софа са неколико старих надгробних кростова без натписа.

Постанак села и поријекло становништва. — Прича се да је некад у Бачићима становао само неки поп Богдановић и да му је сва задруга од 18 чељади помрла од велике куге (око 1690 год.) На поменутом гробљу има надгробних крстова са натписима из којих се види да су се доиста ту неки Богдановићи копали, али су без датума. Ништа се не зна о прошлости махале прије ових Богдановића, те ће бити да је село постало у новије доба као раселица села Бријешћа, а можда и кога другог оближњег села. Још се зна да су у Бачићима становали: Крлићи, Кривићи који су се одселили у Сарајево и Зироје који су одселили у Решу (данашњи Космаици и Гашановићи). Данашњи становници Бачића причају да су до назад 50 год. у Бачићима била само 2 чифлука, односно 2 кметске куће. Ти су чифлуци касније дијељени и на њих су, како ће се касније видјети, досељавали кмети из других села, те их данас има 4, а уз то су крчене испаше, гдје су се населиле 3 куће, и тако је број кућа нарастао на 7.

У Бачићима су данас најстарији *Нинковићи*, који су старином из Херцеговине, од Билеће. Доселили су се прије 150 год. на Ступ, одавде у Лужане, а из Лужана у Бачиће прије 100 год. Ово им је презиме старо. Славе Св. Јована. — *Мрде* су се доселиле из Двора прије 45 год., а старином су из Корјенића. Доселио им се прадјед Илија иза велике куге. Бавио се занатом качарским. Најприје је дошао на Ушивак у Хаџићима, одатле у Бријешће, па у Двор, гдје су се намножили и издијелили, те их данас има у Забрђу и Сарајеву. Не знају како им је старо презиме, а Мрдама су прозвати што су становали у некакву Мрдин—долу. Биће да су се по старини звали Мандићи. Славе Св. Димитрију. — *Море* су се доселиле из Бријешћа прије 40 год. Иста су породица и с Моравцима у Доцу. Славе Св. Ђорђија. — *Малбашић* се доселио прије 15 год. из Бријешћа на Крчевину. Старином је из Зворника. Најприје су се доселили у Бријешће прије 60 год. По старини се зову Драгичевићи, а Малбашићима су прозвати због тога што им је отац био малбаша (старјешина једне махале, сад кнез или муктар). Славе Св. Марка. — *Лијак* се доселио из Грачанице прије 20 год. на крчевину. Старином је од Високог. Најприје је био у најму. Слави Св. Ђорђа. — *Томић* се доселио из Забрђа прије 17 год. на крчевину. Старином је из Србије (опширније код описа Бријешћа). Слави Св. Луку. — *Крсман* се доселио из Забрђа прије 5 год. (опширније у

опису Двора). Слави Св. Луку. — *Шараба* се доселио из Бријешћа прије 12 год. Слави Св. Аранђела.

Бачићи и Бријешће имају заједничко гробље између тих села, крај пута Сарајево—Рељево.

30. Бињежево.

Положај. — Села махале Бињежева леже западно од Раскршћа (блажујског) око друмова Сарајево—Мостар до Хаџића и Сарајево—Травник—Раковица. Нека су у равници, а нека по присојним и осојним странама и косама. Село Бињежево је у равници, а куће су му увучене у осојну страну под огранак Игмана, Вучине. Село Малотина је у равници. Кукрика, Обровац, Бјелотине, Граб и Мишевићи су по косама. Отока је у равници. Баре су у равници, а Голи Бријег и Ковачевац су у странама присојним. Кроз Бињежево и испод Малотине тече ријека Зујевина, а кроз Отоку и Гладно Поље испод Голог Бријега и Ковачевца тече поток Раковица.

Извори. — Сељани у Бињежеву пију воду са Зујевине, а имају и врела код Ћатине куће. У Малотини има велики извор међу кућама под самим крилом, звани Малотинско Врело. С овога извора Малоћани пију воду. На Обровцу има извор за Скочином кућом, Добровлак, извор ниже Редидовића куће и извор Граб у Долу између Граба и Мишевића. Са ова два извора пију сељаци са Бјелотине и Граба. Даље има извор Тоховац, према Пуховику и Дугом Долу. Добровода у Дугом Долу више куће Станкановића и Божовац у Ковачевој Страни ниже куће Вујанове. Сељаци у Отоци, Барама и Голом Бријегу носе воду са потока Раковице, а на Ковачевцу има извор ниже Деспине Њиве.

Земље и шуме. — У Бињежеву, Малотини и на Добријевцу, гдје живе муслимани, земље су у пољу око друма Сарајево-Мостар и до друма Сарајево—Травник почевши од Раскршћа према Бињежеву селу око ријеке Зујевине по Малотинском Пољу а на Брду гдје станују Мићићи и Новаковићи. Поље од Раскршћа до Бињежева зове се Гуревићи. Бињежевљани имају још њива по брду Вучинама изнад села, једно $^1/_2$ сата далеко од кућа. Земље сељака с Обровца и Кукрике већином су по странама око кућа, а имају њива и око друма испод тих села до ријеке Зујевине, најдаље $^1/_4$ сата од куће. Земље на чифлуцима по Бјелошини и Грабу групиране су око дотичних чифлука

западно до Папратина, јужно до Котлине, а сјеверно и сјеверо-источно до извора Граба у долини која ова мјеста дијели од Мишевића. Мјеста по којима су те њиве зову се Грабске Њиве и Баре. Земље Мишевићана леже по странама косе мишевићке јужно до земаља бјелотинских и грабских, а сјеверно до друма Сарајево—Травник, на мјестима: Ковачевој Страни, Расови, Крушчици, Црним Барама, Муратову Врелу и по Гладном Пољу до потока Раковице. Најдаље су њиве и ливаде $^1/_2$ сата од куће. Земље чифлучке чифчија у Отоци и Барама леже око кућа њихових и потока Раковице по Гладном Пољу. А земље ових са Голог Бријега и Ковачевца леже по странама испод њихових кућа изнад потока Раковице и преко потока по Гладном Пољу јужно до друма Сарајево—Травник који дијели Гладно Поље од шуме Љешчања и западно до Раскршћа гдје допиру до рогачићких и блажујских њива. Родност земаља је различита. У Бињежеву по пољу око Зујевине и између друмова по Гуревићима и Малотинском Пољу земља је средње рођe, због чега је треба чешће гнојити. Радо подноси кишу, јер је пјесковита. По косама и странама Кукрике, Обровца, Бољевића, Граба и Мишевића, Голог Бријега и Ковачевца земље су слабе рођe и траже да се торе и гноје најмање сваке треће године и не трпе сушу. По доловима тих села у Отоци и по Гладном Пољу исте су по рођи као и оне у Бињежеву, само с том разликом што у Гладном Пољу мраз рано падне и побије зелен, те су у њему већином ливаде. У селима бињежевске махале муслимани имају своје властите земље, а православни, сем једне куће у Малотини, живе на чифлучким земљама и дају хак.

Бињежевљани имају и испаше по странама вучинским до Игмана. Испаше су добре и најдаље од села 1 $^1/_2$ сат, сем кад гоне стоку у Игман, гдје могу и по 3 сата ићи од села. Сељаци из Малотине, Кукрике, Обровца, Бјелотине, Граба Мишевића и Отоке имају испаше по алилуцима и шумама између села по Кремнику, Милавкама, Дугом Долу, Товишу Љешчању и Главичинама. Све ове испаше нијесу далеко. Стока се најдаље гони у Кремник и Дуги До, 1—1$^1/_2$ сат најдаље.

Над селом Бињежевом има шуме бјелогорице по Вучинама, над Малотином, Стијена и Хељдове Њиве, а по Кукрици, Обровцу, Бољевићима, Грабу, Мишевићима и Отоци шума има између појединих чифлука, а главна је шума по странама и брду Кремнику, Дугом Долу и Главичинама, Љешчању и Товишу. Изнад Бара, Голог Бријега и Ковачевца шуме су рогачићке. Де-

бела Коса и Сува Коса. Још имају поједини сељаци и по мало забрана у огради.

Тип. — Бињежевска је махала разбијеног типа. У појединим селима сем села Бињежева куће су раштркане. Кад се пође са Раскршћа гдје се дијеле друмови за Мостар и Травник ту се одмах виде 2 куће бињежевске. Од ових на 1 км., пошав друмом уз Гуровића Поље има 1 хан, а више овога, на $^1/_2$ км. под брдом Товишом 1 кућа близу друма мостарског, а на 1 км. даљине 1 кућа близу друма травничког. Село Бињежево лежи јужно од мостарског друма преко ријеке Зујевине под Вучинама. Куће су му око улице с једне и друге стране, неке једна уз другу а неке 20—50 корака растављене. Малотина лежи западно, на 2 км. од Бињежева, од кога је растављају њиве и друм мостарски. У њој су 3 куће код Малотинског Врела под кршом, у размаку од 10—20 корака, 2 су крај друма ниже ових код врела и 3 у страни при брду Добријевцу. Кукрика је на 1 км. даљине јужно од Малотине на брду. Ту има 1 кућа, а више ње је опет на Брду за $1^1/_2$ км. село са 2 куће, које су у размаку од 15—30 корака. Обровац лежи у страни према селу Бињежеву изнад мостарског друма. У Обровцу су 4 куће на три косе које дијеле Долиће. Двије од ових кућа једна су уз другу, а остале су у размаку од 1 км. Бољевићи су западно од Кукрике и Обровца скоро за 3 км. Од ових села растављени су шумом и њивама. Куће су у Бољевићима око сеоске улице у размаку 50—100 корака и 1 у Долу испод те улице, за 1 км. далеко од ових. Граб је 2 км. источно од Бољевића на једној коси. Од Бољевића га растављају њиве. На Грабу је само 1 кућа. На Мишевићима су 2 улице, од којих је једна по коси, у правцу од потока западу и око ње су 4 куће, и 2 једна уз другу, трећа од ових за 1 км. западно, а четврта за $^1/_2$ км. источно. Друга је улица према истоку опет по коси од средине прве улице и око ње су 3 куће у размаку од 200 корака. Мишевиће и Бољевиће раставља шума. Отока је под брдом на источној страни Мишевића. Куће су у равници близу потока Раковице. Баре су у равници Гладног Поља. Двије су куће на близу, а остале су растурене у простору од 1—3 км., и то 1 под друмом ниже Љешчања, а 1 под брдом Сувом Косом. На Голом Бријегу има 1 кућа, а на Ковачевцу 2, једна до друге.

Данас у бињежевској махали има свега 58 кућа.

Имена. — За село Малотину прича се да је добило ово име по некакву кнезу Мали, чије је било ово село. За тога

кнеза Малу причају да је имао силне пчеле које је држао у једној пећини у кршу изнад Малотинског Врела. — Гладно Поље зове се овако због тога што у њему мраз најраније побије жита и становнике остави гладне. Прича се да је у страни Рапаило у врх Гладног Поља било читаво село, и да се раселило због тога што мразови нијесу дали љетини узрети. За имена других мјеста нема никаква предања.

Старине. — У селу Бињежеву има много израђена камена од старих грађевина. Нешто је од тога камења узидано у блажујску српску школу, а нешто има и сад око ријеке Зујевине испод села. У Рапаилу се познају трагови старих кућишта и складови по шуми куда се некада орало. Познају се и трагови неког старог гробишта. За Рапаило причају, као што је речено, да је било ту читаво село које се због мразова раселило. Сељани који су, из радозналости, раскопавали та кућишта причају да су наилазили на многе угарке, што би значило да је село погорело.

Од старих гробишта налази се једно ниже Љешчања на мјесту Нишанима, гдје сада има само један велики надгробни нишан.

Прича се да је у Љешчању код Муратова Врела некад била пандурска караула, у којој је био неки Мурат—буљубаша. У новије доба били су у Малотини конаци овамо чувеног бега Тураније, којима се сада не зна ни трага.

Постанак села и поријекло становништва. — Према оно мало остатака од старина, причама о богатом кнезу Малу, а нарочито према неколиким стариначким муслиманским породицама види се да су села бињежевска била од старина насељена и обрађивана. Још се сем данашњих стариначких породица у Бињежеву зна да су у Малотини некад становали Кешељи, Стајићи, на Ковачевцу Лубуре и Богдановићи, у Дугом Долу Нешковићи и на Мишевићима Вујани.

Данас су у селу породице: *Чата, Низића, Решидовића, Исића* и *Делибећировића*, за које се прича да су „од фета“ у селу Бињежеву. Низићи и Делибећировићи су једна породица. — *Шуњи* су се доселили из села Шуња у Неретви прије 150 год. — *Бећировићи* су се доселили из Борча у Херцеговини (котар Невесиње) најприје у Блажуј, а одатле у Бињежево на Брезу. — *Поље, Феизовићи и Голубићи* одавна су у Бињежеву, али нису старосједиоци. Са старосједиоцима су у родбинским [...]ма. Довде набројане породице су муслиманске. Од право-

славних у овој махали најстарији су *Стајићи* који су, као што је речено, становали на Малотини, па су се преселили на Мишевиће. Старином су од Билеће из Врањске, а има их и у Сливљу код Невесиња. У Босну, у Малотину, доселили су се послије велике куге (око 1710 г.). Из ове породице било је више свјештеника у Високом и Сарајеву, а има их и данас. Славе Св. Лазара. — *Бандуке* су се доселили као мајстори прије 130 год. од Колашина. Нису ни у каквом сродству с Бандукама у Дрозгометви и Касетићима. Ови славе Св. Дечанског Краља, а они у Дрозгометви и Касетићима Св. Ђорђија. — *Бандићи* (2) су старином из Црне Горе, гдје су се звали Бакочи. Има их и на Обрњи код Невесиња. Доселили су се прије 100 год. на Велике Њиве у Раковици, а одатле на Мишевиће. Данас их има још у Зенику, Бријешћу и Сарајеву. Овако се зову због тога што им је прадјед био добар нишанџија, те је једном добио велику опкладу кад је убио нишан „с *банде* на *банду*". Славе Св. Аранђела. — *Вараге* (3) по старини су од Колашина, одакле им је дошао дјед као мајстор прије 100 год. Има их и у Сарајеву. Славе Св. Саву. — *Деведлаке* (2) старином су од Удбине на Крајини. Доселили су се прије 90 год. Славе Св. Димитрију. — *Вуковићи* (2), по старини Мариловићи, преселили су се из билећске околине у Неретву на Спиљане, а одатле у Отоку прије 80 год. Има их још у Хаџићима и Сарајеву, који су се одијелили од задруге у Отоци. Овако се зову по оцу Вуку. Славе Св. Николу. — *Кукричари* (2) по старини Вујовићи из Врањске, котар билећски, одакле су доселили прије 60 год. на Кукрику, по чему су и прозвани Кукричари. Славе Св. Николу. — *Скочо* (1) се доселио из Благаја код Мостара прије 65 год. Скоча има још у Какрињу и Доглодима. Слави Св. Симеуна. — *Мучибаба* (1), по старини Драгањић из билећског котара, одакле су се доселили прије 150 год. на Велу, гдје је један од те породице поповао и као парох тога краја умро. На Велој су обамрли и осиромашили, па се одатле и разишли. Има их још у Двору и на Булозима. Славе Св. Матију. — *Чабаци* (1) по старини су са Веле (опширније у опису Зеника). Прича се да им је прандјед био врло малешан и шепав, па кад је некад давно код њих долазио владика док су још били на Црепљанима викао му турски: „чабук, чабук" (брзо), по чему му је остало име Чабак. Доселили су се прије 15 год. Има их још на Велој, Вранчићима и Сарајеву. Славе Св. Николу. — *Чупина* (1) се доселио из Добра код Стоца. Слави Св. Јована — *Гргићи* (4) старином

су из Казанаца код Гацка. Доселили су се најприје у Марисељиће кад је Ченгић кулу правио, а одавде на Ковачевац прије 40 год. По старини се зову Ђукановићи и једна су породица са Поповићима у Хаџићима. Гргићима су прозвани по дједу који је гргутао кад је говорио. Славе Св. Аранђела. — *Шмарићи* (1) су из Крајине. Довела је мати Тому Шмарића кад се преудала за Столића. — *Столић* (1) је такођер из Крајине, одакле се доселио на Бољевиће прије 60 год. Слави Св. Аранђела, а прислужује Св. Јована. — *Бабић* (1) се доселио са Веле прије 50 год. на крчевину. Старином су из Трнаваца код Билеће. Најприје су се населили на Велу Драганићима прије 120 год. Ту су се намножили и издијелили, те су једни одселили у Сарајево а поп Јовица Бабић остао је у селу до 1883. год., кад је због старости уклоњен с осјечке парохије. Славе Св. Лазара. — *Лубуре* (2) су се доселиле прије 40 год. из Реснице, гдје им је предак био по најму (опширније у опису Војковића). — Миле Хера *Вујовић* доселио из Врањске прије 30 год. на Крчевине. Иста породица с Кукричаром. Слави Св. Николу. — *Станковићи* су старином Ђокићи из Херцеговине. Не знају мјеста одакле су, али причају да им је мати Албијанића из Бољака. Доселили су се прије 38 год. са Кобиљака. Били су и у Отоци. По оцу Станку зову се Станковићи. Славе Св. Луку. — *Јокановић* (1) доселио се из Какриња. — *Кисић* (1) се доселио прије 4 год. из Лукавца код Невесиња. Једна је породица са Регојама у Пазарићу, који су тако прозвати по Регоји у Добродолу код Трнова, код кога им је дјед служио. Слави Св. Николу. — *Самауковић* се доселио прије 2 год. из Пазарића Вујанима. Дошао је у кућу Вујановој удовици. Ове породице има неколико кућа у Касетићима, Пазарићу и Сарајеву. Прича се да су у Касетићима од старина. Кад је Босна пала под Османлије уклонили су се у планину Игман и тамо остали у неким селима док год турчење није престало, па се онда повратили у Касетиће. Славе Св. Ђорђија.

Православни ове махале имају гробље на Бољевићима, а неки се копају и у Маргетину Гробљу у Хаџићима, а неки и у блажујском гробљу. Муслимани се копају у биљежевском гробљу, ниже села.

31. Рогачићи.

Положај. — Махалу Рогачиће чине села: Рогачићи, Крчевине и Какриње. На сјеверо-источној страни тих села лежи село

Влаково и то сјеверно од Рогачића и Крчевина, а источно од Какриња. По административној подјели ово село припада махали Бухотини која се налази иза Кобиље Главе под Велом. Између Бухотине и Влакова имају скоро 2 сата, и дијеле их села Раковица и Какриње. Због тога што је Влаково сасвим удаљено од Бухотине и управо иза села рогачићких, а пошто Бухотина не спада у област села овога описа, то ће се овдје Влаково, по изнимци, спојити с Рогачићима да буде једна цјелина. Село Рогачићи лежи дијелом по коси, а дијелом по страни присојној. Крчевине леже дијелом у равници, а дијелом по благим косама и присојним странама. Влаково лежи у присоју по страни испод брда Винограда. Какриње такођер лежи по присојним странама које, како ће се видјети, дијеле поточањци и њихове долине.

Извори. — На Рогачићима имају 2 извора, оба на улици. Према Рогачићима има у страни под Црквинама врело Грковац, а под Виноградом врело Богдуша, за која сељани причају да су љековита од грознице. На Крчевинама нема извора него се вода пије с потока Трнавице. У Влакову су извори: један више Кртолинове куће, звани Радина Вода, други више Шобине куће, звани Бадањ. Даље има извора по шумама изнад Влакова, и то Врело под Седром у Заклопитом Долу, извор више њиве Манцуке. Од ових се извора састављају воде у Демину Долу и чине поток који тече низ Влаковске Баре и раздваја Влаково од Бојника. Затим Врела под Оштриком, од којих почиње Мајдански Поток који се састаје с потоком низ Влаковске Баре у Крчевинама ниже Гогића куће, одакле се зову Трнавица. У Какрињу су извори: извор у Пајину Долу, извор на путу, извор у Странама, извор изнад куће Јокановића, извор Мрко-До, Букова Вода крај Вретине Ограде, извор Сикирићи код Долина. Ова се потоња 3 извора састају ниже Криводола и чине Кулића Поток који дијели Влаково и Какриње.

Земље и шуме. — На Рогачићима око сеоске улице која иде косом од истока западу и скреће сјеверно низа страну према Крчевинама, односно око кућа које су око те улице ушорене, налазе се башче (шљивици), а испод ових њиве и ливаде по странама рогачићким и у пољу око потока Раковице и Трнавице, по мјестима званим: Бантилази, Фатан, Коштан До, Потркуше, Равно Поље. Барица, Шкрипови, Драговац, Мухтића Лука и Човића Поље. Поједини сељани са Рогачића имају своје земље и по Винима, гдје су крчили шуму и отварали њиве. Од Рогачића до Вина има $^1/_2$ сата. Од кућа до најдаље њиве и

ливаде нема више од 1—2 км. По крчевинама су куће раштркане и свака има, као засебан чифлук, груписане своје земље по странама и ниже ових у равни око потока Трнавице и Мајданског Потока. Поједина мјеста гдје су њиве и ливаде зову се: Красина, Стублина, Брдо, Баре. У Влакову и по Какрињу чифлуци су такођер засебни, сем 4 куће мусломана у Какрињу. Земље свакога од тих чифлука леже засебно по странама и долинама око кућа којима спадају. Мјеста гдје су њиве зову се: Праска, Под Међом, Повозница, Трзањ, Склади, Колибе, Бунар Грабовик, Тинци, Стране, Нишан, Видове Њиве, Бријег, Росуље и Крчевине. Муслиманске земље у Какрињу измијешане су и леже испод кућа у непосредној близини. На сваком том чифлуку од кућа до најдаље њиве нема више од 1/4 сата. Мјесто куда су те њиве зове се Криво-До. Чифлуци по Рогачићима имају прилично земље за обрађивање. Земље по странама средње су рођe, не трпе сушу и траже да се чешће торе и гноје, а земље у равни око потока боље су рођe и могу да трпе сушу. По Крчевинама, Влакову и Какрињу све су земље средње рођe. Већином су баровите, због чега је по тим селима највише ливада. Њиве не трпе ни велику сушу ни сувишну кишу и траже да се гноје и торе, најмање сваке треће године.

Рогачани имају испаша око села, и то изнад села по Фатану, Дебелој Коси до Крчевина и Влакова испод села, по Кошави до потока Раковице и према селу по Коси изнад Бантилаза до Црквина и по Осоначи до Вина. Села: Крчевине, Влаково и Какриње растављена су шумом и око свакога је шума са свију страна. Па и у самим селима има шуме која раставља поједине чифлуке. По тим шумама има доста необрађене земље, трњака, папратине и то су испаше дотичних села. Сељанима са Крчевине најближе су испаше по странама и шумама око Винограда и Брезовини до Бојника и Дебелој Коси до Влакова. Влаковљани имају најближе испаше по брду Винограду изнад села Влакова, по доменама: Клинцима, Мајданима, Бијелом Бријегу, Шушњевима, Језерима, Гаишту, Оштрику до Матијашева Брда и Трешнице. Какрињани имају испаше по: Лаништима, Видовцима, Вељевцу, Странама, Рапаилу, између чифлука, по брду Осоју изнад Какриња и по Мајданима. До најдаљег мјеста куда сељаци гоне стоку на пашу има више од 1 сата.

Шума која окружује село Рогачиће, Крчевине, Влаково и Какриње само је ситногорица, а понајвише храстовина и буковина. Најјача је по Дебелој Коси, Винограду изнад Влакова,

Осоју изнад Какриња, Клинцима и Мајданима. У овим шумама сијеку сељани дрва за огрјев, продају, жежнице и јапију за зграде и ограду, у колико не могу да подмире из шума које су у огради појединих чифлука. У новије су доба неки сељани одгајили и гајеве у огради чифлучке земље ради јапије за зграде чифлучке.

Тип. — Куће у махали Рогачићима, рачунајући овамо и Влаково, подијељене су на више група. У групи на Рогачићима куће су најчешће и леже по коси око улице у размаку од 20 до 50 корака, а по страни сјеверно од ове улице неке су у размаку од 20 корака, а између неких има и до 300 корака. По Крчевинама су куће раштркане тако, да између појединих има 1—2 км. растојања. Растављене су њивама и ливадама. У Влакову под брдом Виноградом има једна група, у којој су куће у размаку од $^1/_2$—1 км., а остале су раштркане, растављене шумом и између њих и ове групе има 2—3 км. По Какрињу су куће раштркане, сем једино муслиманске у Горњем Какрињу под Осојем. Чифлучке куће раставља шума и удаљене су једна од друге по 1—3 км., а муслиманске су око улице у размаку од 30—100 корака.

Свега кућа у махали рогачићкој има 39, у којима живи 25 породица. Од овога броја у Рогачићима је 15 кућа: Капетине (3), Лубури (3), Стјепићи (3), Човићи (3), Тамбури (1), Гавриловићи (1) и Максимовићи (1) на Осоњачи. На Крчевинама има 5 кућа: Црквењаши (1), Драшкићи (1), Гогићи (2) и Чипеци (1) на Барама. У Влакову има 9 кућа: Шобе (3, од којих је 1 у Клинцима), Кртолине (2), Бјелоши (1), Куртеши (1), Дукићи (1) и Копривице (1) на Лаништима. У Какрињу има 10 кућа: Врете (4), Скочи (1), Дујдури (1), Јокановићи (2), Антићи (1) и Гарабини (1).

Имена. — Од имена села и мјеста прича се само за Крчевине да се овако зову по томе што су туда скоро чифлуци искрчени. За Мајдане да су тако прозвати због тога што је ту копата седра за нову цркву (Храм Рождества Богородичина) у Сарајеву.

Старине. — Од старина се познају само остаци старих гробишта у Влакову на данашњем православном гробљу, на путу ниже Куртешеве куће (по Коси), на Видовицама (на коси између Влакова и Какриња) и на Рогачићима на путу ниже рогачићког гробља. На влаковском гробљу има неколико мраморних плоча скоро зараслих у земљу, без икаквих натписа и

знакова Тако су исто без натписа и знакова и они ниже Куртешеве куће и на Видовицама. Прича се да је било више мраморова ниже Куртешеве куће, па су разбијени и у зграде узидани. Ниже рогачићког гробља заостао је само један мрамор у виду саркофага, за који причају да га је мати донијела на гроб кћери из жалости што јој је „100 година дјевовала, 100 година невовала, и тако рано умрла". Има још једно старо муслиманско гробиште са нишанима у страни код куће Драшкића.

За Влаковом у Заклопитом Долу има остатака од калдрме, зване каурска калдрма. Према предању ту је нека краљица закопала своје златне кочије. Бјежала је од Турака и кад су јој се сломиле она их је закопала, да их Турци не нађу.

Постанак села и поријекло становништва. — Села: Рогачићи, Влаково и Какриње била су од старине насељена, што доказују набројана стара гробишта. Сем тога у Какрињу има и старосједилаца муслимана. Међутим данашњи становници у селу причају да су им претци, доселивши се овдје, морали крчити чифлуке. Данашње, дакле, становништво нема везе са некадањим, сем једног краја Какриња.

Од данашњих становника на Рогачићима најстарији су *Човићи* који су се доселили на Красину из Осијека прије 150 год. (опширније у опису Блажуја). Славе Св. Стјепана. — *Капетине* су се доселиле из Бањана у Црној Гори, гдје те породице има више кућа. Доселио им се дјед у Влаково прије 90 год., а одатле на Ковачевац, па онда на Рогачиће (опширније у опису Врела Босне). Славе Св. Николу. — *Тамбури* су старином Милишићи од Купреса. Доселио се Тодор отац Михаилов прије 70 год. у Забрђе, из Забрђа у Блажуј, а одатле у Рогачиће. На Рогачићима су се подијелили, те су једни отишли у Блажуј. Тамбурима су прозвати по дједу који је увијек тамбуру са собом носио. Славе Св. Николу. — *Гавриловићи* су се доселили са Мишевића прије 15 год. Призетио се Вучина код Капетина. Старином су једна породица са Станојевићима и Лубурама (опширније у опису Војковића). Славе Св. Николу. — *Лубуре* су се доселиле са Росуља прије 37 год. (опширније у опису Војковића). Славе Св. Николу. — *Стјепићи* су старином из Рисна, одакле им је дошао прадјед на Рогачиће. Одатле су се сељакали по другим селима док се опет нијесу повратили. Данас их има на Рогачићима 2 и у Нећарићима 1 кућа. Славе Св. Јована. — *Максимовић* се доселио из Зеника прије 30 год. Славе Св. Ђорђија. — *Гогићи* су старином од Колашина, гдје их у

неком селу има више кућа. Доселио се Дјед Саве Гогића у Вранчиће прије 160 год. Ту су се намножили и издијелили, те једни отишли у Бутила (Црнотина), једни у Влаково, а једни на Горњи Стуб (Латица). Славе Св. Аранђела. — *Црквењаши* су старином Спаићи из Граба код Требиња. Доселили су се прије 120 год. на Црквине (Осијек), по чему су прозвати Црквењашима. Са Црквина су једни одселили у Доброшевиће, а једни на Крчевине, гдје и данас станују, а једни у Лужапе. Славе Св. Јована, а прислужују Малу Госпојину. — *Драшкићи* у Влакову старином се зову Рошчићи. Не знају одакле су старином, само причају да су им стари становали у Бријешћу, Црнотини и Какрињу. Драшкићи у Раковици и Хаџићима прави су Драшкићи, а оне прве довела је мати кад се преудала за Драшкића. Славе Св. Јована. — *Чиаеци* су се доселили из Осијека прије 42 год. Славе Св. Илију. — *Шобе* су доселили из Доњег Унца у Босанској Крајини. Доселио се Ристо, отац Трифка и Илије, на Криво-До у Какрињу, а послије у Влаково, гдје су једни остали, једни одселили у Сарајево а једни у Србију. Славе Св. Димитрију. — *Куртеши* су из Херцеговине. Доселио се Марко са синовима Лазом и Вуком прије 90 год. у Копаче под Високим. Отуда су дошли на Влаково прије 60 год. Имају породице по Бијелом Пољу и у Мостару. Славе Св. Ђорђија. — *Кртолине* су такође старином из Херцеговине. У Влаково су дошли браћа Јован и Симо прије 130 год. Тада су се звали Божићи. Потичу од исте породице од које и Лубури (опширније у опису Војковића). Славе Св. Николу. — *Дукићи* су се доселили из Хаџића прије 30 год. Дошао је Перо Дукић најприје као најамник у браће Лазе и Вуке Куртеша, па се послије уговорио као трећи брат. Славе Св. Јована. — *Бјелоши* су доселили из Зеника прије 48 год. По старини су од Стоца из Берковића или Хргута. Најприје су доселили на Велу уз велику кугу (око 1700 год.), а одатле у Зеник. Славе Св. Петра. — *Копривица* се доселио из Пожетве у Неретви прије 30 год., гдје му браћа и данас живе (опширније у опису Зеника). Славе Св. Николу. — *Дујдури* се по старини зову Бујаци. Доселили су се из Биоче прије 50 год. Овако их зову што им је отац био дунђер, па је изопачено у дујдур. Славе Св. Ђорђија. — *Скочићи* су се доселили са Обровца прије 25 год. (опширније у опису Бињежева). Славе Св. Симеона. — *Врете*, муслимани, од старина су у Какрињу на својој земљи. — *Јокановићи*, једна породица с Авлијашима и Томашима, доселили су се у Какриње прије 70

год. Славе Св. Јована. — *Гарабини* су по старини Бољевићи. Доселио им се прандјед Петар прије 100 год. у Влаково, а одавде у Какриње прије 60 год. Гарабинима су прозвати по томе што је Петар увијек носио пушку гарабин. Славе Св. Аранђела. — *Антићи* су старином из Бањана. Доселио се Анто прије 160 г. Избио Турчину око, па утекао у Реповце, а одатле у Какриње. Њему се призетио неки Бедрић из Крајине, те се овога унук Јово и данас зове Антић. Живе заједно у задрузи. Славе Св. Ђорђија, а Бедрићи Св. Јована.

Рогачани имају гробље на Рогачићима. Влаковљани и Какрињани имају заједничко гробље у Влакову и Какрињу. А неки се из Какриња копају и у зеничком гробљу.

32. Раковица.

Положај. — Села махале Раковице леже у равници десно и лијево око друма Сарајево—Травник и по косама и странама присојним које се благо дижу изнад ове равнице. Брдо Кобиља Глава на западној страни ових села раздваја села Сарајевског Поља од Лепенице и њених села.

Извори. — Раковачка села изобилују изворима, стублинама и потоцима. Највећи је извор Раковица у селу Раковици, ограђен самим тесаним каменом попут каква резервоара и има чесме. Од њега потиче поток Раковица који тече средином села. Кршељевац извире под Баталовим Брдом ниже куће Милоша и од њега потиче поток Кршељевац који тече између Кобиље Главе и Рудника. Стањевац извире из једног издубеног камена и тече према потоку Раковици између Станаца и Баталовића. Пуховник извире у Дугом Долу ниже Мишевића и тече према потоку Раковици између Баталовића и Мишевића. Велика Врела су извор под Баталовићима код Кешељеве куће, с којих се и то мјесто зове Врела. Даље су извори: Мала Врела у Рамића Долу, Грабовац извор у врх њива, Тољеви у Под-крају, Бистрик који извире ниже Барина, Лазин Бунар у Крчевинама више Подкраја, Сантрач на Боринама више Столичине куће, Рукодо у Долу под Брекином, Студенац у дну Авлијашева Дола, Крушчица у Руднику, Кадина Вода и Накло у Наклу више Росушаљеве куће. У Рачвастом Долу крај сеоске улице која води испод Накла на Рудник има једна бара за коју се прича да се управо сва зајезери у прољеће оних година када ће љето бити сушно, а да сасвим пресуши кад ће бити кишно. Ово је нешто слично

извору Шћавцу код Врела Босне. Сељаци са Шамина Гаја носе воду са Зеничког Потока који тече западно испод тога мјеста и утиче у поток Раковицу.

Земље и шуме. — У равни једне су њиве и ливаде око друма испод сеоских кућа, до потока Крмељавца и око потока Раковице, које се мјесто зове једним именом Поље. Друге су изнад друма по Великим Њивама и Раковици. Та се мјеста зову: Кисељача, Јасен, Крчевине, Бјелушиње и Табори. На чифлуку по Врелима њиве су по мјестима Великим и Малим Баталовићима, Великој Њиви, Рамића Долу, Златињу, Долу, Диовцу, Пареву Калу, Горњој и Доњој Бари и Великој и Малој Страни. На Стањевцу су њиве и ливаде испод кућа с једне и друге стране косе Стањевца, до потока Стањевца и Крмељавца. Мјеста се зову Делића До, Велика Страна и Крчевине. У Наклу су неколике куће изнад куће Росулдашеве до Гробља, а остале су испод куће по Странама и Доловима које се зову једним именом Накло. На Руднику су њиве испод кућа, по странама рудничке косе на обје стране по Борики, Бољевцу и Великом Долу између Рудника, Накла и Кобиље Главе. Осим тога Рудничани имају њива и ливада по Барама и око потока Крмељавца и по Брекињи, $^1/_2$ сата далеко од кућа. По Кобиљој Глави земље су већином испод кућа по странама званим: Равнице, Бијела Земља и Равне, а има их и изнад кућа, преко друма, око Карауле. На Баринама су земље по странама те косе, изнад потока Бистрика, око гробља по Стублини и потока Метаљке који дијели Борине од Божића. Божићске су њиве испод кућа по страни до горњега потока и до улице која води у Поткрај и до потока Ђеримина. У Поткрају су земље око кућа до Пријеких Њива, Јурковца и Раковичког Потока. У Раковици су њиве у селу око кућа и између кућа, а испод села по Бјелушинама до Великих Њива и по Таборима, а и по Великим Њивама и Шамину Гају у Странама до Зеничког Потока и до друма у Раковици. Као што се види њиве и ливаде на чифлуцима груписане су око чифлучких кућа и чине за сваки чифлук засебну групу, нијесу измијешане ни далеко од кућа. Само су њиве и ливаде у селу Раковици око ханова које су својина муслимана дотичних мјеста измијешане.

Села раковичка имају испаше по Диовцу, Брезовој Главици, Растову Брду, Винагама и Баталову Брду, изнад Врела, Стањевца Накла и Рудника, даље по Кобиљој Глави, Лазинама (изнад Борина), Планој (изнад Божића), Пријеким Њивама до

Веле (изнад Поткраја), Јурковцу и Сјенокосима изнад Раковице и Великих Њива и по Осоју изнад Шамина Гаја до Какриња. Овуда раковички сељаци напасају стоку, говеда и коње. Најдаље гоне за 1 сат од куће. Осим ових испаша скоро сви чифлуци у Врелима, Стањевцу, Наклу, Руднику, Кобиљој Глави и Поткрају имају испаше у својој огради.

На Раковици и око Раковице, нарочито по Баталову Брду, Кобиљој Глави и странама Велој пошавши биле су велике шуме. Кобиља Глава је била чувена са хајдучије, толика је шума била. Ту је била пандурска караула и путнике су пандури пратили преко Кобиље Главе. У новије доба те су шуме искрчене, и данас што је има то је младо и одгојено за пошљедних неколико година, како је забрањено сјећи шуму. Данашње шуме по мјестима гдје су горње испаше све су сама бјелогорица, понајвише храстовина, буковина и грабовина. У њима сељаци раковачки сијеку дрва за огрјев, за продају, пале жежнице (дрвени угаљ), сијеку пруће и коље за продају и јапију за зграде. Има и неколико подгојених гајева у чифлучким оградама у Поткрају, Руднику, Стањевцу, Наклу, Врелима и Шамину Гају.

Тип. — Ова је махала раштркана. Осим села Раковице, гдје живе муслимани, чије су куће, као и по другим муслиманским селима груписане око сеоске улице у размаку од 20—50 корака, по свима осталим селима куће су далеко једна од друге. Тако је у Врелима 1 кућа. На Стањевцу су 4, и то 3 у размаку од 50—100 корака, а четврта је од ових 1 км. далеко. Стањевац и Врела раздваја брдо Баталовићи. У Наклу је 1 кућа. Накло од Стањевца раздваја шума Виња. На Руднику је 5 кућа, од којих су 3 у растојању од 20 корака, 1 читав километар изнад њих и 1 на Барама ниже њих на $^1/_2$ км. Изнад Рудника, на Баталову Брду, има 1 кућа на крчевини, далеко од њега $^1/_2$ сата преко шума баталовићких. Накло и Рудник раставља Рачвасти До. На Кобиљој Глави има 5 кућа изнесених близу друма и пута који с друма скреће на Бијелој Земљи за Крешево. Растављене су по $^1/_4$—1 км. Кобиљу Главу од Рудника раздваја поток Крмељавац. На Драгоринама је једна кућа, растављена од осталих шумом и друмом. На Баринама је 1 кућа коју од Кобиље Главе раставља шума. На Стублини има 1, а на Бјелуши 2 куће. Барине и Стублину раздваја шума, а Стублину и Бјелушу поток Бистрица. У Божићима имају 3 куће, и то 2 под једним кровом, а трећа је удаљена од ових $^1/_2$ км. На Великим Њивама има 7 кућа, и то 4 православне једна уз другу и више

ових на Сјенокосима 3 муслиманске, у растојању 10—30 корака. На Шамину Гају имају 2 куће у размаку од 50 корака. Крај друма у Раковици имају 4 хана и 1 кућа у пољу у размаку од $^3/_4$—$^1/_2$ км.

Свега има у Раковици 61 кућа.

Имена. — Према народном причању село Раковица је додобило име од истоимене реке, а река по некакву војводи Раки који је озидао каменом на свод данашњу чесму Раковицу и живио у селу Раковици. Ово име помиње Курипешић у свом путопису од 1530 г. — Рудник се, веле, овако прозвао што су ту некад руде вађене. — Стањевац је добио име од камена станца, из кога, кроз проглодану јаму, извире врело Стањевац. — Врела доводе име по врелима која изнад Кешељеве куће извиру. — Баталовићи су овако назвати што је, по причању, ва њима, изнад Кешељеве куће, било читаво село које се уз велику кугу читаво затрло — забаталило. Шамин Гај се овако зове што је, ту некад била кула са Гајем некаквог Шаме. — Бјелуше, Бијела Земља тако се зову по природи земље — бијеле иловаче. — Борови су тако названи по великој боровој шуми која је туда некад била. — Поткрај се тако зове по географском положају, јер је у крају села Раковице под Вељанским Брдима.

Старине. — Од старина у овој махали имају на Боринама и Шамину Гају црквишта, гдје су, по народном причању, биле цркве и то на Боринама за доба Раке војводе. Од развалина оне на Шамину Гају причају да је Шамо направио кулу у селу Раковици. Прича се да је војвода Рако имао кулу на једном брежуљку ниже данашњег муслиманског села близу чардака Шишићева и да се од ње и данас познају развалине. Од камена те куле направили су неки муслимани своје куће и један чардак у селу Раковици и сада се то мјесто заорало. У новије вријеме орући туда наишли су сељани на једну велику плочу и ископали је мислећи да су под њом новци. На плочи је утесан крст, а можда има и натпис, али се не може видјети, јер је плоча у дворишту пред кулом аге Шишића. На истом мјесту нађен је и један четвероугао камен такођер са крстом и неким натписом, па га је Шишић из фанатизма негдје укрио.

По Бјелушини и у пољу по Деспића Њивама у орању наилази се на стару калдрму, остатке од цигала, креча са каменом и комаде земљаног посуђа, а у Ралића Долу близу Малих Врела и у долини ниже Стањевца ископавали су земљане ћулсије којима је, по предању, довођена вода некадањој цркви на Ша-

мином Гају. Од старих градова налази се једна на Баталову Брду на мјесту Кремнику, гдје причају да је некад била некаква тврђава, од које се данас познају само остаци.

Од старих гробишта има остатака у Раковици. На Баталовићима у данашњем православном гробљу и у Делића Брду више Стањевца има неколико мраморова зараслих у земљу. Источно од Баталовића на Брезовој Главици познају се трагови великог гробља, али нема никаквих надгробних знакова. Старо муслиманско гробље има у Трњаку ниже Бјелуша кад се пође брду уз Кобиљу Главу, и према њему у једној њиви крај друма.

Постанак села и поријекло становништва. — Да је село Раковица било од старина насељено доказују многобројни остаци ранијег живота на овоме мјесту. Тако прича и народно предање које вели да је за времена поменутог војводе Раке, чија је кула била на једном брежуљку близу данашњег чардака Шишићева, на мјесту села Раковице била читава варошица у којој је управљао тај војвода или, како неки кажу, капетан. Још је веле на Баталовићима било читаво село, па га је кула затрла. Сем тога има и доста велики број муслиманских породица које су ту, како причају, „од фета". Село Раковицу и Кобиљу Главу помиње Курипешић у свом путопису од 1530 год.[1]), а тако и многи доцнији путописци.

Од данашњих породица које живе у правом селу Раковици на старим искрченим земљама зна се да су муслиманске породице: *Бјелановићи*, *Мусићи* (3), *Беговићи*, *Синановићи* (8), *Мујкићи*, *Муратовићи*, *Чибирићи* (4), *Опанковићи* (Ханџићи) (3), *Кобаси* (1) и *Коломати* (2) старосједиоци. — Породица *Реџа* (1) доселила се из Сарајева прије 60 год. Зову се и Ковачи, те ће бити да су Цигани. — Породица *Зерда* (1) доселила се из Кралупа прије 50 год.

Од православних породица у Раковици су најстарије породице Тоља, Милића, Кешеља. *Тољи* (3) су с Богдашића у Херцеговини, одакле су се неки одселили у Сеоницу (Неретва). Из Неретве се доселио Петар, отац данашњих стараца, у Дрозгометву, а одавде једни у Раковицу прије 90 год., други у Лепеницу, а једни у Бањор код Високог. Ови у Раковици откупили су чифлук на коме станују. Славе Св. Ђорђија. — *Милићи* (4) стärином су Крагуљи од Кључа. Доселио се у Лепеницу Васиљ дјед Ђокин. Одатле су доселили у Раковицу прије 75 год. Зову их и

[1]) Rad LVI, 158—167.

Шаренцима по матери која је била од Шаренаца. Јовичићи у Бусовачи од исте су породице. Славе Св. Ђорђија — *Кешељи* (1) су по старини из Кешељеве Градине код Грахова у Црној Гори. Отуда су се једни доселили у Зови-До и Студенце код Невесиња, а отуда у Малотину прије 120 год. Из Малотине су доселили прије 75 год. на Баталовиће и ту подигли кућу. Кад су 1836. г. изгорели Касетићи пренесена је ватра и по околним селима и шумама, те је тада изгорела кућа Кешељева на Баталовићима, када су пренијели кућу на Врела, гдје им је и данас. Одавде су се неки одселили у Лепеницу, а неки у Сарајево. Славе Св. Ђорђија, а прислужују Ђурђиц. — *Росуљаши* (1) су овако названи по мјесту Росуљама гдје су некад становали. Ове породице имају двије гране. Једни су Деретићи и они су старином из Краине, а други су Веселиновићи или Малешевићи. Симеона Веселиновића довела је мати од Веселиновића (данашњих Малешевића) из Годуше кад се преудала за Деретића прије 80 год. Данас се сви зову Росуљаши. Деретићи славе Св. Јована, а Веселиновићи Св. Лазара. — *Авлијаши* (1) доселили су се из Војковића прије 60 год. — *Неретљаци* (2) су се доселили из Неретве прије 90 год. Старином су из Миљанића код Требиња. Славе Аћима и Ану. — *Шаренци* су се доселили из Локава прије 40 год. Старином су из Давидовића код Билеће. (опширније у опису Локава). Славе Св. Лазара. — *Солдати* (4) су доселили из Лепенице прије 70 год. Прадјед им се звао Ивановић и дошао је с Удбине, утекао од солдачије, по чему се зову Солдати. Славе Св. Јована, а прислужују Малу Госпоину. — *Деспићи* (2) су старином Јакшевићи из Србије. Дошао им је дјед Лазо са братом Стојаном прије 100 год Трећи им је брат отишао у Херцеговину и од њега су данашњи Шиповци у Тврдимићима. Славе Ђурђиц. — *Столице* (1) старином су из Границе код Билеће. Одатле су неки одселили у котар столачки, гдје су се звали Окуке. У Раковицу је дошао Спасоје отац Миће Столице, и најприје служио у најму, па пошље прешао на чифлучку земљу. Има их и у Сарајеву. Славе Св. Николу. — *Лубуре* (1) су се доселиле из Которца прије 9 год. на своју земљу (опширније у опису Војковића). — *Копривица* (1) се доселио са Веле прије 12 год. на чифлучку земљу (опширније у опису Зеника). — *Радићи* (1) се зову још и Курјанићи по некој баби коју су звали Курјаном. Не знају одакле су. Доселили су се давно и стајали у Бутмиру, Лужанима и Блажују. Род су са Скапанијом, а овај је из Старог Влаха и зове се Видовић. Славе Св. Луку.

— *Милетићи* (2) су се доселили из Црнотине прије 60 год. Старином су Дрекаловићи из Црне Горе. Има их још у Зенику и Забрђу. Славе Св. Саву. — *Перушићи* (1) доселили су се из Блажуја прије 15 год. Доселио им се од Колашина дјед Васиљ са синовима: Алексом, Петром и Максимом. Петрови и Максимови синови одселили су се на чифлук у Црну Ријеку, а Алексини у Решу, из Реше у Блажуј, а одатле у Раковицу. Зову их још и Новокмети. Славе Св. Ђорђија. — *Станковић* (1) је по старини из Краине, одакле су се доселили прије 40 год. Славе Св. Ђорђија. — *Вукадин* (1) је доселио из Дрозгометве прије 30 год. на Крчевину. Има их још у Дрозгометви. Славе Св. Николу. — *Милоси* (1), римокатолици, по старини су из Бусоваче, одакле су се доселили у Доглоде, а из Доглода у Раковицу на Крчевину у Баталово Брдо прије 20 год. — *Ливанчићи*, римокатолици (1), доселили су се прије 40 год. од Скопља на чифлучку земљу. Зову се и Тришићи. — *Ласићи* (2) су доселили прије 60 год. из Бротна у Херцеговини на чифлучку земљу, а касније на крчевину у Дупићима изнад Поткраја. — *Муса*, римокатолик, (2) доселио се из Расна у Херцеговини прије 50 год. Ове породице има још у фојничком котару у Остружници, Бољковићима и Хомољу. — *Чараџина* (1), католик, доселио се из Лепенице прије 25 год. на крчевину Папратине. — *Чича* (1), римокатолик, доселио се из Неретве прије 15 год. на крчевину у Лазине. — *Марић* (1), римокатолик, доселио се из Лепенице прије 8 год. на крчевину. — *Каџур* се доселио прије 5 год. из Мириловића у Херцеговини и узео хан. Слави Св. Јована.

Гробља су у Раковици: православна на Баталовићима, у Наклу и на Боринама, муслиманска код џамије у Раковици и код Зилџића хана, а католичко је на Кобиљој Глави (Драгоринама).

33. Зеник.

Положај. — Махала Зеник са њеним селима лежи у брдовитом предјелу. Са свију је страна окружују шуме, а најближа су јој села: источно Црнотина, западно Бухотина, Граховци, сјеверно Кралупи и Годуша, а јужно Раковица. Ова махала има два села: Зеник и Велу, али има још мјеста даље од тих села која припадају овој махали, као: Равни Гај, Трешњица, Пијесак Зеник лежи у страни присојној, Вела на једној присојној, а мјеста Равни Гај, Трешњица, присојној, а Пијесак пола на страни при-

сојној, а пола осојној (Паљика). Куће села Зеника леже на гребенима страна зѐничких које се уздижу уз брдо Равни Врхови и Пијесак.

Извори. — У овој махали има више извора и вреоца у селима, по шумама и ливадама, од којих су најглавнији: Врело које извире под самим Пијеском, источно од брда Црквице, тече између Пијеска и Зеника и чини Зенички Поток. То је врело доста јако и на његову потоку ради неколико воденица са једним каменом. Даље Алексина Вода под Црквицама, Седра у Зенику под Трешницом, Врела код Бостиревих Крчевина и Аџина Вода под Кокошком, онда врело Студенац на врх села Зеника, од кога су проведене 2 чесме у село. Даље врело Саламук више Чабакове куће на Велој које је такође сведено у 2 чесме и врело на Грабу Рајчевица, одакле сељани тога села пију воду.

Земље и шуме. — Земље за обрађивање већином су око самих кућа, а има по крчевинама и подаље, нарочито у Велој, али и то најдаље $^1/_4$ сата од кућа далеко. Мјеста на којима су њиве и ливаде по Велој зову се: Вратнице, Чаири, Ливаде, Долови, Бостан, Орница, Омерова Њива, Заоџак, Равно, Папратнице, Долинце, Пијотељ, Љескова Продола, Каменица, Матин-До, Брдо. Сухина Долина, Нухин До, Подрајчевићи, Савина Њива, Црквице, Стјепан-брдо, Дебело Брдо. Мјеста на којима су њиве и ливаде у Зенику зову се: Градина, Долац, Читлук, Змијоница, Равна Њива, Црњело, Дворишће, Луке, Пећар, Понор, Лука, Брезје, Бостиреве Крчевине. На њивама у селу Зенику, Равном Гају, Трешници и Пијеску сију се све врсте жита и поврћа које у овом крају успијевају, док на Велој и Грабу, због оштрије климе не успијевају кукуруз, проха и тикве. У овој махали све су земље чифлучке, само што у Зенику има 5 кућа муслиманских које су на својим чифлуцима наслеђеним од старих.

Сва је ова махала окружена шумама. Тако село Зеник, Равни Гај, Трешницу и Пијесак окружују шуме: Равни Врхови, Крушков До, Растова Коса, Јелица, Пијесак, Црквице, Паљика, Јурковац, Осој, Мајдани, Дуги До, Оштрик, Симатове Колибе и Бијели Бријег. Село Велу и Граб окружују шуме: Пожар, Кокошка, Годушка Брда, Велике Њиве и Коњовци. Све су ове шуме у непосредној близини села. Шуме су бјелогорица. У овим се шумама сијече дрво за гориво, ограду (плот баскије) и паљење ћумура. По овим су шумама и испаше села зеничких.

Тип. — У овој су махали села: Зеник и Вела и мјеста: Равни Гај, Трешница, Пијесак и Граб. Зеник и Вела удаљени

су једно од другог за 1 сат. На по пута између њих лежи мјесто Пијесак, а Равни Гај и Трешница су $^1/_4$ сата далеко од Веле. Граб је 10—15 мин. далеко од Веле, а од Зеника 1 сат и 10—15 мин. Као што је речено, ова мјеста и села растављају шуме. Мјеста Равни Гај, Трешница, Пијесак и Граб спадају под управу кнезу зеничком и ни у чем се од тих села не дијеле. Куће су у селу Зенику подијељене у 4 групе, по 2—6 кућа: Караула, Пећар, Брђани и Под-Јурковац. У Велој су 3 групе са 1—3 куће. У Равном Гају, Трешници, Пијеску и Грабу куће су раштркане, а и та мјеста највише имају по 2 куће, растављене по $^1/_4$—$^1/_2$ сата. Куће у групама обично припадају или су припадале једној породици, нарочито муслиманске куће, јер се ови највише дијеле, тако да често ни два брата не живе заједно. Куће у Зенику, Велој, Пијеску и Грабу ушорене су покрај сеоског пута. Само су неке куће на Пијеску и Равном Гају сасвим удаљене од главног пута због чега у њима нема ханова и дућана. Само један ханић има на Трешници, свратиште путницима који иду из Веле или Кралупа за Сарајево и обратно. У горњим селима куће су у близу због тога што су им њиве и ливаде груписане у непосредној близини. Куће пак по Равном Гају, Трешници, Пијеску и Грабу раштркане су зато што су, како је речено, начињене по шумама, и то на мјестима гдје се могла само једна таква кућа подићи и за њу довољна количина шуме искрчити.

У овој махали имају 22 куће, од којих је у Зенику 12 (7 православних, 5 муслиманских), Велој 7 (православне), на Трешници 1 (мухамеданска) и у Равном Гају и на Грабу по 1 православна.

Прије 20 год. било је и у овим селима овећих задруга. Тако је кућа Копривица бројала преко 40 чељади, док данас нема ни 15. Јаке су задруге биле и Чабака, Авлијаша, Самарџија, али су се издијелиле и изумрле. Данас је највећа задруга Дурсунова са 20 чељади.

Имена. — О именима села нема никаквих народних тумачења. Нека мјеста доводе имена по природним околностима. Тако је Пијесак добио име по пјесковиту тлу. — Трешница се тако прозвала по томе што ту има највише трешања. — Граб доводи своје име отуда што је на том мјесту све сама грабовина.

Старине. — По Зенику и Велој има разних остатака од старина, докле се по Пијеску, Равном Гају, Трешници и Грабу слабо што из старијег доба може наћи.

Више села Зеника има брежуљак Велика Градина, а према овоме истоку пошавши други мањи, Мала Градина. Лијево од пута како иде истоку, према Градини, има брдо Кутња. Муслимани села Зеника, као најстарији становници, причају да је на Великој Градини некад био голем град у коме је живио некакав краљ[1]), а на Малој Градини да је била кула краљичина, у коју је краљ по мосту од ланаца прелазио. И данас се распознају развалине широких градских зидина. За брдо Кутњу прича се да је ту била варошица. Под Кутњом сјеверно има извор и од тога чесма са каменим коритом И то се врело зове Кутња. Ту воду народ цијени као љековиту, те се у њој купају од грознице. На мјесту Караули причају да је била караула и уз њу више некаквих разних зграда. Могуће да је то била пандурска стража за друм који је спајао преко Зеника околна села са путем на Велу и Високо и с Веле изнад Зеника са Сарајевом. Источно од Зеника путем који с Веле води у Црнотину преко шуме Мајдана има стара калдрма, звана Јованова Калдрма. У тој шуми има и једна стара чесма, звана Јованова Чесма.

Од старих гробишта има једно са надгробним мраморјем на коси Брђанима и један велики камен, дуг 2, висок 1,40 м., у Равном Гају који народ зове Рајков Камен. Ниже овога гробишта има старо муслиманско гробље са великим нишанима на којима има знакова од буздована, мачева и тетиве.

Више прича народно предање о старинама Веле. Тако прича предање да је на Велој усред села између кућа Копривице и Чабака, на мјесту гдје је данашњи врт Чабаков, била некад црква или манастир. Та је црква била тако велика да је од камена њених развалина бег Ђугумија подигао на Велој кулу од 20 соба, близу данашње куће Чабакове.[2]) Доцније је и кула

---

[1]) Један стари муслиман из тога села причао ми је како је његова „баба" (жена), чувајући коње на Великој Градини, нашла на отворену магазу и у овој много златног посуђа. Пошто је узела неколико хтјела је изаћи и погела се, јер су врата била ниска. Но чим се погела испадну јој из руке ствари које је била понијела и она погета изиђе, па је тако погета остала до смрти. Још ми рече да је сâм ту магазу тражио неколико пута, па је није могао наћи.

[2]) За овога бега Ђугумију предање прича да је своје кмете врло лијепо пазио и у заштити држао. У његовој кули на Велој био је отворен конак за путнике и намјернике. Прича се, кад се Ђугумија смјестио на Велој и ову населио, оптуже га цару у Стамболу, те морадне ићи у Стамбол. До неколико дана дозна да хоће цар да га сургуните (прогна), те он онда, тобож из велике покорности, замоли цара да га сургуните на Велу, њему најмрже мјесто, и овај, збиља мислећи да је то њему најмрже мјесто, нареди да га протјерају

Ђугумина срушена и од камења из ње направљене су неке куће и кланице. Изнад мјеста, гдје је, по причању, била та црква има и данас дугачак пут у страни самог брда у виду полукруга који зову Софак, за који се прича да је то било неко шеталиште калуђерско или авлија црквена. На томе су мјесту до скора сељаци орући налазили пањеве од кестенова дрвета, којег иначе нигдје нема у томе крају. Више овога пута, пењући се у правцу Велике Њиве која се изнад кућа наднијела и висином сва оближња брда надмашила, добро се распознаје опкоп око свега виса унаоколо, за који се прича да је то био велики шанац из кога су стари Аделовићи бранили село кад би ко на њ ударио.

Ниже села, у дну вељанског поља има узвишен брежуљак Градина, данас у шуму обрастао. За овај брежуљак причају да је ту био град вељански. Ово је мјесто наткрилчло сву Раковицу и Лепеницу и околна мјеста, тако да је могло чувати пут у село Велу из тих села, и главног друма Сарајево—Травник.

Источно, пошавши са Веле према мјесту Пијеску и селу Зенику, за 10 мин., налази се вељанско српско гробље. Према старинским породичним гробовима (софама) ограђеним од самог тесаног камена оно је сасвим старо, јер је тај камен у гробницама од дуга времена опузо и у земљу зарастао. Народ прича да је у том гробљу сахрањен и један владика, за чији гроб још и данас знају, и то још у старо доба кад је Вела била својина Аделовића. Плоче су у овоме гробљу потонуле у земљу. У том су гробљу сахрањена у новије доба и три пароха осјечка: Драганић, Мијат Максимовић и Милош Бабић. Драганић је умро крајем 18., а Максимовић почетком 19 в. или, како сељаци кажу, прије и послије велике куге. Гроб попа Милоша Бабића обиљежен је крстом, на коме стоји година смрти (1839). Још на овом гробљу има један крст са натписом: „Зде почивает раб бжи Михаило и мати Сока от Хр. 1775".

Од гробља источно у истом правцу, путем према Пијеску и Зенику, на десну страну пута, има вис Црквице, гдје је, према причању, некад била црква. Под тим висом сјеверно и од пута лијево на 100 корачаји има врло лијепа равница Панађуриште, гдје су се, веле, некад држали панађури. Близу ове равнице

на Велу. Кад се, веле, Ђугумија вратио на Велу од весеља је све кмете на част зовнуо и увијек послије тога говорио: „Вела, Вела, у цара те нема!" Послије Ђугумије Вела је, по неком насљедству, припала Заим-бегу Мутевеи доцније његовој дјеци.

има извор Алексина Вода. Одавде за $^1/_2$ сата су описана брда Велика и Мала Градина и Кутња. За поток испод виса Црквица прича се да је у њему копана златна руда. Прошлост овога мјеста као и села Веле вјероватно ће бити скопчана са прошлошћу бившег града Високог, до којег је само 2 сата далеко.

Постанак села и поријекло становништва. — Према многобројним наведеним остацима од старина јасно се види да је у овој махали било насеља од старина. По предању, пак, сачуваном у најстаријој породици ових села, породици Копривица, село Вела било је српско од најстаријих времена и било је глава овога краја. У Вели је прије пада Босне живила богата породица Аделовићи, у чије је власништво спадало све село. Богаство је те породице било велико и неоцијењено, тако да су, према причању, момци из те породице силазили у Раковицу на пазар у опанцима преплетеним свиленим врнчаницама и да су тако богато одјевени и обувени с дјевојкама у Раковици, која је онда такође била знаменита, ашиковали. По паду Босне та се породица истурчила да очува своје богаство и трајала је све до краја 15. века, када је због неког великог помора сва изумрла, те је Вела припала у турску државну касу.

Око 1600. год., рачунајући по једном печату покојног Стјепана Копривице, откупио је из царске хазне село Велу бег Ђугумија и на њу населио Копривице из Бањана у Херцеговини. Зеник и остала мјеста насељена су доцније, почетком прошлога вијека. Од ових осталих мјеста Пијесак су населили досељеници из Зеника (Авлијаши), Граб из Веле (Самарџије), Трешницу с Веле (Копривица), а Равни Гај из Зеника (Суљић). По овим мјестима нијесу раније били станови, јер, као што је споменуто, Зеник и Вела и немају станова.

Најстарија су, дакле, породица *Копривице* који су се око 1600 год. доселили из Бањана у Херцеговини, гдје су се били намножили да нијесу више могли становати. Славе Св. Николу — Послије Копривица на Велој су се населили *Драганићи* и *Бјелоши*. Драганићи су стара херцеговачка породица од Билеће. Непознато је вријеме њихова досељења. У току времена Драганићи су на Велој ишчезли, дијелом су помрли, а дијелом се раселили (Перо Мучибаба). Бјелоши су из столачког котара у Херцеговини, доцније су се преселили у Влаково у махали Рогачићима. За овима су долазиле остале породице. — *Максимовићи* су старином из Требиња, гдје су се, према причању, звали Владислављевићи. У тој су породици била 3 брата: Дука, Мак-

сим и Милорад. Дука је остâо у Требињу и од њега су Дучићи. Максим се доселио у Босну прије 200 год., и то у село Поткрај у Раковици и од њега су Максимовићи. А трећи је брат отишао у Русију. Из Поткраја су се Максимовићи доселили на Велу. А из Веле су се раселили у Зеник и Зеницу. Славе Св. Ђорђија. — *Бабићи* су из Трновица у Херцеговини, али се не зна када су се доселили. Бабићи су се раселили. Има их у Сарајеву. Славе Лазареву Суботу. — *Чабаци* су старином из Бањана у Херцеговини, гдје су се звали Огњеновићи, по причању Ђорђе Чабака, трговца у Сарајеву.[1]) Из Црепљана су се преселили на Велу. Славе Св. Николу. — *Ћосићи* су доселили из Краине, али се не зна кад и из кога мјеста. Славе Св. Аранђела. — *Самарџије* су се доселили прије 160 год. из Херцеговине из села Бака, котар Невесиње. Славе Св. Ђорђија. — *Петровићи* и *Мирковићи* су се доселили такође из Херцеговине, али се не зна кад и из кога мјеста. Славе Св. Јована љетњег.

За Зеник предање вели да су 5 муслиманских кућа старосједиоци. Православне су породице досељеници из новијег доба. Тако су се *Максимовићи* доселили с Веле, а старина им је из Требиња. — *Авлијаши* су се доселили из Сомине у Херцеговини у Пресјеницу и Војковиће, гдје су се размножили и раселили се, те једни и у Зеник дошли. Садањим се презименом зову по томе што су им стари доселили у агинску авлију, а у Херцеговини су се звали Томаши (опширније у опису Војковића). Славе Св. Јована Крститеља, а прислужују Св. Саву. — *Кујаче* су се доселиле из Клобука у Бухотину, одатле у Раковицу и онда у Зеник. Славе Аранђелов-дан. — *Лулеџије* су се доселиле из Медне код Варцар-Вакуфа у Краини, гдје су се звали Марићи. Данашње су презиме добили по томе што им је прадјед правио луле. Прича се да им је прадјед утекао из Краине због тога што је на збору код цркве убио свога кума. Славе Св. Јована. — *Милетићи* су Дрекаловићи из Црне Горе. Милетићима су прозвати по дједу Милети који се доселио у Црнотину, а одатле у Зеник и Раковицу. Славе Св. Саву. — *Дурсуни*, некад звани Параноси, доселили су се из Херцеговине из Габеле. Славе Св. Аранђела.

По осталим мјестима ове махале станују огранци поменутих породица. Само су се доселили из Раковице *Бандићи*, чија

[1]) Садањим се презименом зову по томе што им је једном приликом док су били у Црепљанима долазио кући неки грчки владика, па им прадједу, који је био мали а дебео, те није могао брзо да иде, викао турски: чабук, чабук (брже), од чега им остане презиме Чабак.

је старина из Херцеговине. Бандићи на Мишевићима, који су с овима род и славе исто крсно име, причају да су им се стари доселили из Бакоча у Херцеговини и да се зови Бакочи. А Бандићима су, веле, прозвати по томе што им је прадјед био добар нишанџија, те је једном приликом однио велику опкладу убивши нишан „с банде на банду".

И православно и муслиманско гробље је на Брду у Зенику.

34. Бојник.

Положај. — Бојник лежи источно од села Влакова, од кога га дијели шума Брезовина. Куће су по странама присојним по коси бојничкој изнад Бутила и у равни. Јужно од Бојника тече Босна и изљева се по њивама бојничким с једне и друге стране и гноји их својим наплавком.

Извори. — На Бојнику нема много извора. Један је, звани Бојник, између кућа Мркојине и Обрадовића. Други, Стублина, је у Турунташевој Башчи, затим Ботељ ниже Пашића Башче и Ристино Врело ниже Гаја. Сељани у Бутилима троше воду и са потока Мртвице који тече изнад кућа бутилских.

Земље и шуме. — У Бојнику су неке њиве и ливаде испод кућа у странама, по мјестима: Трешници, Странама, Вијенцу, Папратној Њиви, Сочиној Бари и Бари. А већи се дио њива налази у Бутилском Пољу око потока Мртвице и Босне с обје стране, по мјестима: Бостаниште, Рас, Кревета и Отока, до којих има читав сат даљине. Њиве по странама бојничким средње су рође, а оне по пољу, куда их натапа Босна, сасвим су добре. Ливаде бутилске су на гласу са свога доброг сијена и добре роће. У Бојнику је само неколико чифлука са којих се даје хак. Остали су власништво тамошњих сељана муслимана. А један је откупио кмет Мркоја од свога аге.

Испаше су по странама Трешњевина изнад Бутила и по Кулину Потоку иза села, даље по Трешћу, Жирку, Басарама, Љељенаку, Подовима, Демину Долу до Шеитанске Ћуприје, затим по брду Вијенцу и по странама испод кућа на Раскршћу до потока Мртвице који дијели Михајловиће и Бојник.

По мјестима куда су испаше има шуме бјелогорице, понајвише храстовине. Још има шума у Забрану и по мало Гаја на Раскршћу и Бојнику. Прича се да су по горњим мјестима биле врло велике шуме до назад 60 год., што је вјероватно према великим бријестовима још заосталим од те старе шуме

на Раскршћу. Вјероватно је да су и Бутила била зарасла у велику шуму, јер се и данас може видјети уз Босну ниже Бутила, гдје вода наново поткопава обалу, како се из обале поткопавају по неколико метара дугачке тополе. Затим по Бутилима куда се коси има небројено думача које нијесу ни од чега другог него остаци од крчења шуме, која је морала бити врло велика, те су думаче од извађених пањева.

Тип. — У Бојнику имају 3 групе кућа: на Бојнику, гдје је 5 кућа, на Раскршћу, гдје су 3 куће и у Бутилима, гдје су 3 куће и 1 чардак.

Свега има у Бојнику 11 кућа, у којима живи 9 породица.

Имена. — Село Бојник добило је име по извору Бојнику. За друга мјеста нема никаква тумачења.

Старине. — У бојничкој махали нема никаквих трагова од старина.

Постанак села и поријекло становништва. — Како на мјесту села нема никаквих старина, нити, пак, каквог предања о прошлости села, биће да је оно новијег постанка. Зна се да су по мјестима куда су сад сеоске испаше и шуме биле врло велике шуме, те није искључено да су и земље које се данас обрађују биле прекривене том великом шумом.

Данашњи становници у селу све су досељеници из новијег доба. Најстарији су *Пашићи* (2), потомци неког паше чији је био Осијек. Живе на својој земљи и имају кмета. — *Мркоје* (1) су по старини из села Петровића или Планика у Бањанима. Отуда су се доселили у Брадину под Иван—планином у коњичком котару. Ту су се намножили и издијелили. Данас их има у Брадини, Корчи, Блажују, Сарајеву и Бојнику На Бојник су доселили на чифлучку земљу прије 75 год. из Какриња, и ту су земљу прије неколико година откупили. Славе Св. Јована, прислужују Св. Саву и Св. Илију. — *Обрадовићи* (1) су старином Зебе из Бањана. Обрадовићима се зову по оцу Обраду који се прије 56 год. доселио у Босну. На Бојнику се призетио Ристо код Гогића (Папића) и остао на чифлуку. Славе Св. Николу. На Бојнику је одавна становала породица Папића, па је обамрла. Удовица Папића уда се за Гогића и са собом доведе дјецу која се по очуху прозову Гогићи. Папићи су старином из билећског котара у Херцеговини. Славе Св. Јована. — *Турунташи* (1) су старином из Врбице код Билеће. Доселили су се прије 150 год. на Дрозгометву, гдје су неки остали, а неки се разишли, данас, сем у Дрозгометви и Срнама, има још у Срнама

код Високог, Сарајеву и Ахатовићима. На Бојник су се доселили прије 35 год. на чифлучку земљу. Славе Св. Ђорђија. — *Дукићи* (1) су се доселили из Забрђа прије 8 година на меру. Старо им је презиме Петровићи, а садањим се зову по оцу Дуки. Отац им је Дука дошао из Билеће. Славе Св. Ђорђија — *Гогићи* (1) су се доселили из Врачнића прије 60 год. на чифлук (опширније у опису Рогачића). Славе Св. Аранђела. — *Ребо* (1) се доселио прије 45 год. из Потока у Михаиловићима на чифлук. Старином су из Раме. — *Буха* (1) се доселио прије 30 год. из Борча, котар Невесиње, у Осијек на крчевину (Горицу), а одатле у Бутила прије 9 год. Ово им је презиме старо. Слави Св. Димитрија.

Православни се копају у црнотинско гробље. Римокатолици имају гробље крај православног, а муслимани се копају на Јаворику.

35. Михаиловићи.

Положај. — Михаиловићи леже између Бојника, Ахатовића и Доброшевића, а по једној коси и по странама присојним.

Извори. — У Михаиловићима су извори: Голубац и Ђевојачка Вода у Демину Долу више Ждралине куће, Каурско Врело, Стублина ниже Хркалове куће и Врањеш код Сочина чардака, Кијевчевица вода крај Успорове куће у Дубоком Долу и Стублина у потоку ниже куће Кравшникове. За врело Кијевчевицу се прича да је љековита од грознице. Кога хвата грозница треба да један читав дан не једе ништа, па онда да дође на врело и пије ту воду, и грозница ће га, веле, пустити. У врело бацају и новце.

Земље и шуме. — Њиве и ливаде сељана који станују по коси села Михаиловића и Потока налазе се по странама испод кућа, на мјестима: Дубишту, Туњи, Границама и Сочиној Бари. А имају њива и по Пољу с десне стране Босне, докле је из Михаиловића с Кланца читав сат далеко. На $^1/_2$ сата од Михаиловића сјеверо-западно има неколико кућа на искрченој мери, на мјестима: Подовима, Под Голушцем и по Демину Долу. У свакој од тих крчевина њиве су груписане око кућа и чине једну засебну цјелину. Земље по овим крчевинама и по мјестима: Дубишту, Туњи и Границама средње су рође, а оне око Босне родне су, јер их натапа и гноји Босна. У Михаиловићима су све кмети изузев неколико мераша на крчевинама који држави плаћају кирију.

Испаше и шуме села михаиловићка имају по странама, Кијевчевици до Дубоког Потока према Ахатовићима, затим по Подинама, Демину Долу до Матијашева Брда и нешто мало по окрајцима у Дубишту, Границама и око гробља.

Тип. — И ово је село разбијеног типа. Све су куће сем 2 у Потоку и 2 на Кланцу, расуте и удаљене једна од друге. У Потоку имају 2 куће и 1 чардак при страни у растојању од 20 корака. У Михаиловићима има око улице 5 кућа у размаку од 2—300 корака. На Подовима, Под Голупцем и на Осјечку је по 1 кућа. У Демину Долу су 2 куће у размаку од $^1/_2$ км. Куће у Потоку, Дубишту, Михаиловићима и Кланцу дијеле њиве и сеоске улице, а оне на Падовима, Под Голупцем и по Демину Долу трњак, шума и Демин Поток који тече низ Басаре на Влаково.

Свега у овој махали има 15 кућа, а 9 породица.

Имена. — О имену села Михаиловића нема никаква причања. Мјеста: Поток, Кланац, Падови добили су имена по географском положају.

Старине. — У Михаиловићима нема старина, али их има у непосредној близини михаиловићких њива по Вашаришћу и испод Вашаришћа до Граница и Јечмишта. Ниже Михаиловића има једно православно гробље између путова који се укрштавају за Михаиловиће, Бојник, Поље и рељевску ћуприју. Друго је гробље на коси источно од овога. У та се гробља копају сељани из Бојника, Михаиловића, Бјелуговића и Јаворика. На гробљу по коси познају се трагови старих породичних гробница (софа). А имају и неколика мрамора заостала од неког старог гробишта.

Постанак села и поријекло становништва. — Села Михаиловићи и Поток била су насељена од старине. То потврђују поменуте старине и народно предање о ранијим становницима ових села. Мјеста: Кланац, Падови, Демин До насељена су у новије доба досељеницима са стране и одијељеним члановима задруга из Михаиловића и Доброшевића који су морали крчити себи земље. Народно предање прича да су у Потоку некад становали Вујевићи, гдје су и изумрли, у Михаиловићима Бранковићи који су се одселили на крчевину на Матијашево Брдо и Лемези који су се одселили на Јаворик и Забрђе.

Данашњи становници су се насељавали овим редом: *Цике* (1) који су се доселили из Старог Влаха прије 100 год. Доселио се дјед као дунђер и настанио се на чифлук. Презиме им је

старо, а звали су их и Гајтанашима.[1]) Има их још у Лужанима. Славе Св. Аранђела. — *Хркале* (3) су старином Тодоровићи од од Невесиња, а још старије им је поријекло од Грахова у Црној Гори. Доселило их се 9 брата у Бандолове, (негдје у Херцеговини), одатле у Брадину, па онда у Корчу мутевелији Ђугумији. Из Корче их је дигао мутевелија, те су се преселили травничком мули Омарији на Ковачевац. На Ковачевцу су се веома обогатили и имали добру арђелу.[2]) Бојећи се арнаутске освете цијела породица одсели се у Србију, гдје неки остану, а неки се касније поново врате у поток на чифлук Мазлум-аге. Из Потока су се преселили у Михаиловиће прије 35 год., гдје су се издијелили, те их данас има у селу 3 куће и 1 у Врелу Босне. Хркалама су прозвати што им је ага дједу им, који је гонећи стоку викао: „рха, рха", довикнуо: „вала хркао, не хркао, не ћеш остати на мом чифлуку". По причању Васиља Грћића из Грахова су утекли због крвне освете. Побили су се неком приликом са неким калуђером Стојаном Хркаловићем из манастира Житомишљића 13 баша херцеговачких који су ударили на њихове породице, те су се због тога морали раселити. — *Копривице* (3) су се доселиле из Вањана (опширније у опису Зеника). Славе Св. Николу. — *Чубриле* (1) су се доселиле из Осијека (опширније у опису Врела Босне). Славе Св. Луку. — *Успори* (2), римокатолици, доселили су се из Бротња код Мостара, гдје су се звали Бошњаци. Најприје су се доселили у Поткрај у Раковици, одатле на Тјепавац у колибу, а одатле на чифлук у Дубишту. — *Ждрале* (1) су се доселиле из Баљака, котар бил-ећски, прије 58 година на чифлук у Јаворику. А кад их је ага прије 12 год. са чифлука избацио једни су отишли на крчевину под Голубац, а једни у Сарајево. Ждрала има и у Бјелогорцима и иста су породица с овима.[3]) Славе Св. Ђорђија. — *Дамјановић* (1) се доселио на меру из Доброшевића прије 25 год. (опшир-

[1]) Гајтанаши се зову сви од Старог Влаха због широких гајтана на уским чакширама, како се тамо некад носило.

[2]) Прича се, кад су с Тахир-пашом дошли у Сарајево Арнаути, загледа се неки арнаутски беглер-бег у Хркаловића арђели између 8 ждријебаца у најбољега бијелог и нареди да му га доведу у Сарајево, што ови морадну учинити. Но кад тај беглер бег узјаше ждријенца овај га збаци и сатре, па утекне кући. То распали Арнауте, те узму од Хркаловића 28 волова глобе и почну им пријетити осветом.

[3]) У околини сарајевској много се прича о неком харамбаши Ђиласу, који је, веле, био од Ждрала.

није у опису Речице). Слави Св. Луку. — *Марјановић* (1) се доселио из Ахатовића прије 18 год. на крчевину. Марјановићем се зове по оцу Марјану, а старином је Ласић. Отац му је дошао из Пролошца у Далмацији и најприје служио у најму код Ребе, па је касније прешао на крчевину. По вјери је римокатолик. — *Краишници* (2) су се доселили из Забрђа прије 60 год. У Забрђе је дошао из Краине отац им Максо Краишник у најам. Славе Св. Николу.

Гробље је заједничко ниже села Михаиловића на путу (црнотинско гробље).

36. Ахатовићи.

Положај. — Ахатовићи леже најсјеверније од свих села црнотинске општине (џемата) с лијеве стране Босне, изузевши Биочу која прелази преко брда, те и не спада у област Сарајевског Поља. Куће су у овој махали по странама присојним и по косама које се благо издвајају по тијем странама.

Извори. Ахатовићи имају доста извора. За Крецом у Долу има извор Камен, а на Крецу има чесма пред кућом Бабића. У Демину Долу је Дјевојачка Вода, доведена на Драшковац.

Земље и шуме. — У Ахатовићима су све њиве и ливаде груписане око кућа по странама и косама и долинама испод кућа. Испод Ахатовића допиру до пута на Јаворику, по мјестима: Куносина Њива, Височозе, Стјеници, Вртаче, Раскршће, Дубоки Поток, Јаворик, Загребњача, Игрище. По рођи су земље по странама слабе, а по долинама око река мало су дебље и могу да издрже сушу, па су и по рођи боље. Муслимани имају своје земље, а православни су кметови. Они по крчевинама плаћају држави кирију на искрчену земљу.

Испаше имају по шумама у страни испод Страхоћа према Доброшевићима, по Страхоћу, Крецу, Падовима, Матијашеву Брду, Паљици и по Драшковцу. Стоку гоне најдаље 1 сат од куће.

Мало шуме бјелогорице имају по горњим испашама, одакле намирују најнужније потребе за огрјев и дрва. Неки само имају и по мало гаја у огради ради јапије за зграде. У дрва за продају и за зиму иду у биочке шуме по 1—2 сата далеко од куће.

Тип. — У махали има више група кућа. Највећа је група од 9 кућа у којој су муслиманске куће, као и другдје, наблизу и око сеоске улице. Од ове групе на више преко брда Страхоћа [...]а на Тичићима, Паљици и Матијашеву Брду по 1 кућа. Ове

су куће растављене и једна од друге удаљене по 2—3 км. Западно од села Ахатовића има 1 кућа на Крецу и 1 под Крецем које раздваја сеоски пут у даљини од $^1/_2$ км. Јужно од Ахатовића на Драшковцу имају 3 куће, и то 1 крај пута, а две у страни под путем, у размаку од 30 корака.

Ахатовићка махала има свега 17 кућа.

Имена. — О имену села, као ни других мјеста, нема у народу никаквих тумечења.

Старине. — Муслиманско гробиште ниже Ахатовића око пута и на Јаворику са старинским надгробним нишанима једини је остатак из старијега доба.

Постанак села и поријекло становништва. — Према старом муслиманским гробишту ниже Ахатовића као и старинцима муслиманима у селу, Ахатовићи су насељени одавна. Мјеста: Тичићи, Паљика, Матијашево Брдо, Кретац Под-Кретац искрчена су и насељена у новије доба. Драшковац је од увијек припадао селу Ахатовићима, и ту су биле њиве муслиманских сељака из села. Кад су се породице на старом мјесту намножиле неки су се чланови одијелили и на тој земљи која им је припала подигли себи нове куће и створили данашњу групу.

Од породица у селу: *Мујкићи* (6) и *Новалићи* (3), према причању, у Ахатовићима су „од фета". Можда су од истог стабла. — *Гачановићи* (2) су се доселили из Гацка, по чему се овако и презивају. Доселио им се отац Осман прије 65 год. и купио чифлук. — *Османовићи* (1) су се доселили из Духра, котар Фојница прије 50 год. на чифлучку земљу. — *Бабићи* (1) су се доселили из Трновице, котар билећски. Доселила су се три брата прије 60 год. да траже посла. Најприје су служили по најму, касније су се изженили и на данашњи чифлук настанили као кмети. Кад су се доселили била је прокрчена само једна њивица, а они су касније чифлук отворили. Ово им је презиме старо. Стриц им је био овамо чувени Раде Харамбаша. Славе Св. Лазара. — *Дошло* (1) је старином од Невесиња. Најприје су се доселили у Боровце у Пресјеници, гдје су становали заједно више од 60 година. Кад су се издијелили једни су остали у Пресјеници, а једни су се одселили у Чемерно код Вареша. Они у Пресјеници и данас су тамо. А они у Чемерну не скрасе ни годину дана, већ утекну од зулума Тахира Ченгића, и један брат дође на Тичиће прије 30 год. и на крчевини отвори чифлук, а други оде по најму. Не знају како су се звали по старини. Дошлама су прозвати кад су се доселили у Пресјеницу.

Славе Св. Ђорђа. — *Тешановићи* (1) су по старини Турунташи. Десилио се Тешан из Срна под Високим прије 30 год. на меру. По старини су из Херцеговине (види опис Бојника). Славе Св. Ђорђа. — *Милинић* (1) се доселио из Херцеговине од Билеће прије 90 год. Доселио се Сава дјед Остојин, по коме се зову Савићи. Најприје је служио по најму, касније је држао хан ниже Ахатовића, а из овога је прешао на меру и подигао данашњу колибу. Слави Св. Николу. — *Краишник* (1) се доселио из Забрђа прије 24 год. на крчевину. Једна је породица са Краишницима у Доцу. Слави Михољ-дан. — *Бранковић* (1) је доселио из Михаиловића прије 15 год. на крчевину. Старином је од Кључа, гдје се звао Мирковић. Дошао је Стојан у најам прије 50 год. Слави Ђурђев-дан.

Православни се копају у истом гробљу у којем и они из Бојника, а муслимани у своје гробље на Јаворику.

37. Доброшевићи.

Положај. — Махала Доброшевићи лежи источно од Ахатовића, западно од Рељева. Куће су у овој махом по косама и странама присојним. Испод Доброшевића јужно тече ријека Босна и мјестимице носи обале, а мјестимице се излијева и гноји земљу. Између Доброшевића и Бјелуговића води долином потока Камењаче сеоски пут за Ахатовиће и даље који дијели ова села.

Извори. — У Доброшевићима има скоро свака друга кућа по један мали извор, са кога сељани носе воду за пиће и домаће потребе. Неки од ових извора љети уз велике суше и пресуше. Извори су у башчи код Шпирића куће, Змајевац ниже Тјепавца код Дамјановића куће, чесма под башчом између Оплаканове и Петричевића куће, извор у Долу за Станишића кућом од кога потиче поток који дијели Кобиљак од Доброшевића, даље извор на Кобиљаку, извор у Долу ниже Бјелуговића под брдом Орашницом и извори у Петричевића Гају, од којих потиче поток што тече између Доброшевића и Јаворика.

Земље и шуме. — Неколико њива има око кућа по странама, али је већина њива и ливада по равници испод Доброшевића до ријеке Босне по мјестима: Лучине, Брод, Јечмиште, Подводе и преко Босне по мјестима званим: Катуни, Лађеници и Ендеци. Њиве по странама и косама Доброшевића средње су а оне по равни око Босне добре су рође, јер их Босна и гноји. Ливаде су по доловима и барама, те су

добре рођe. У Доброшевићима све су кмети, од којих неки уз кметске чифлучке земље држе и беглучких земаља под кесим.

Испаша нема довољно. Нешто је мало испаше по странама испод брда Страхоћа до Ахатовића, по: Тјепавцу, Кобиљаку и Јаругама. Ситну стоку гоне по речичким шумама, 1—$1^1/_2$ сат од кућа.

Исто су тако оскудни и са шумом. Нешто мало ситне бјелогорице (љесковине, грабовине и храстовине) има по странама и брду Страхоћу, по Тјепавцу и Јаругама и нешто између чифлука. Дрва за огрјев зимски и продају и јапију сијеку у биочким шумама 1—2 сата далеко од села.

Тип. — Доброшевићи су разбијеног типа. На 2—3 мјеста имају по 3—4 куће на близу, а остале су растурене. Тако на Вашаришту ниже брда Орашнице има 1 кућа, на Јасици под Орашницом 1, у Бјелуговићима на коси су 3 куће и 2 чардака у размаку од 20—30 корака. На Јаворику више Бјелуговића има 1 кућа, а на Игришту опет 1, у размаку од 50 корака. У Доброшевићима су 2 куће у размаку од 500 корака, а више ових опет 2, у размаку од 15 корака. На 1 км. изнад ових кућа на брду Папратинама има 1 кућа. Источно од кућа у Доброшевићима на $1^1/_2$ км. у страни под Тјепавцем имају 2 куће у размаку од 1 км., а јужно ниже њих опет на $1^1/_2$ км. на Кобиљаку има 1 кућа са 2 задруге на само, а ниже ове на $^1/_2$ км. источно има 1 кућа и 1 агински чардак. Ове куће раздвајају њиве. У Доброшевићима има свега 20 кућа.

Имена. — Многа мјеста у овоме селу доводе имена од природе земљишта. Тако се Доброшевићи зову због тога што су им земље добре, Папратине по томе што су у папрат биле обрасле, Јаруге због многих јаруга и по врсти шуме којом су некад биле обрасле, као Бјелуговићи од бијелог луга, Јаворик, Јасика, Орашница.

Старине. — По народном причању био је некакав гроб на Тјепавцу изнад Доброшевића. Међутим на томе мјесту нема никаквих трагова од тога. На Варошишту је, према причању, била варош. Прича се да су топови који су варош чували бачени у језеро које је било на мјесту гдје је данас њива Јамиште. На Варошишту и по њивама ниже њега према Границама налазе се при орању остаци од зидина. Од старих гробишта познају се само трагови муслиманског гробља по коси крај пута у Јаругама више ћуприје.

Постанак села и поријекло становништва. — Народ предање, као што је речено, тврди да је на овом мјесту би насеља. Овоме иду у прилог трагови муслиманског гробиш по Јаругама. Међутим данашња су села већим дијелом поста на крчевинама и насељена су новијим досељеницима, изу само једну породицу.

У селу су: *Радићи* (1) који су одавна у Доброшевићи Ова је породица некад била врло богата и задружна, па је току потоњих 100 год. обамрла и осиромашила. Ово су једи старосједиоци у Доброшевићима. Славе Ђурђев-дан. — *Стан шићи* (2) су старином са Бијеле Брезе код Колашина, гдје се звали Вуковићи. Једна су породица са Манојловићима Двору. Некад су становали у Бјелуговићима, одакле су Мано ловићи отишли у Двор. Овако се зову по дједу Станиши. Сла Св. Јована, а прислужују Св. Саву. — *Оплакани* (1) су се д селили из Краине. Дошао је Петар Оплакан прије 95 год. ко се звао Божић. Оплаканима су прозвати по томе што им неки предак жив оплакан, јер се погрешно било чуло да је п гинуо у рату. Славе Св. Архистратига Стевана. — *Петричеви* су се доселили такођер из Краине прије 100 год. у Малеши одатле у Небочај, па у Речицу. Ту су се издијелили, те једи остали у Речици, а други дошли у Доброшевиће. Славе Св. Н колу. — *Црквењаши* (1) су се доселили са Црквина прије год. (опширније у опису Рогачића). Славе Св. Јована, а пр служују Малу Госпојину. — *Тинтори* (1) су старином из Кота на граници Краине. Доселио им се дјед Тодор прије 90 год. најприје био у најму. Славе Св. Враче. — *Шаирићи* (3) су ст рином с Унца у Краини, одакле им се доселио дјед најприје Кривоглавце, одатле у Речицу, па онда у Доброшевиће о 1866. г. По старини се зову Боснићи, а садањим се презимен зову по дједу Шпири. Славе Св. Николу, а прислужују С Арањђела. — *Лемезовићи-Лемези* (2) старином су из Стар Влаха (Гајтанаши). Знају само да су најприје становали у Ос јеку, а доцније на Жучи прије 200 г. Са Жучи се доселио Мар отац Милованов у Михаиловиће[1]), гдје су се издијелили, те једи отишли у Забрђе, једни на Јаворик, а једни у Сарајево. Сла Св. Јована. — *Гарабиновићи-Гарабине* (1) доселили су се

[1]) Причају да је Марко имао по 8 товарних коња и девету јахалицу, о у кириџилук по Србији до Ушћупа (тур. Скопље) и дизао ро

Какриња прије 50 год. (опширније у опису Рогачића). Славе Св. Аранђела. — *Мартиновић* (1) је из Далмације. Дошао им је прије 60 год. дјед Мартин, по коме се зову Мартиновићи. — *Копривица* (1) доселио се прије 10 год. од оца на Кланцу у Михаиловићима. — *Пауник* (1) је дошао с Гласинца и најприје служио као најамник и прије 4 год. дошао удовици Тинтора и остао на чифлуку. Слави Св. Ђорђа. — *Линго*, муслиман, (1) доселио се на чифлук прије 5 год. из Трнова, котар Сарајево. — *Дамјановићи* (1) су иста породица са Дамјановићима у Речици. Славе Св. Луку. — *Миладиновић* (1) се доселио из Забрђа прије 15 год. Прандјед им се тамо доселио из Старог Влаха. Овако се зову по дједу Миладину, а старином су се звали Недићи. Славе Св. Николу.

Доброшевићани се копају неки у рељевско, неки у црнотинско гробље, а Црквењаши се копају на Црквинама.

38. Рељево.

Положај. — Махалу Рељево чини само село Рељево. Ово село лежи у равници источно од других црнотинских села, а сјеверно од Забрђа и Двора. Од црнотинских села растављено је путем који води у Речицу и шумом по Јаругама, а од Забрђа и Двора ријеком Босном. Неке су куће у равници, а неке у страни присојној изнад те равнице. Испод села јужно тече Босна и рови обалу.

Извори. — У Рељеву имају 3 извора, од којих је један у башчи ниже Панџине куће, други под Глогом у Самедовој Страни, а трећи је у Дубоком Потоку ниже Јаруге, од кога и поток тече рељевској ћуприји. О великим сушама сви ови извори пресуше, те сељаци носе воду са ријеке Босне. Има и 1 бунар с изворском водом код богословског завода, али и тамо троше воду са Босне и Речичког Потока.

Земље и шуме. — Њиве и ливаде су око села: западно до рељевске ћуприје и јужно и југо-источно по Рељевском Пољу до ријеке Босне и по странама изнад села. Њиве су на мјестима: Рељевско Поље, Врањеш, Самендине Стране, Игриште, Ожеге и Трзан. Рељевштани имају њива и преко Босне око потока Лепенице, по мјестима: Имаретлиној Бари, Жестоки и Бјелици. Најдаље су њиве $^1/_4$ сата од села. Родност је земље у равници куда се Босна изљева прилична, а земља по странама тражи да се чешће тори и гноји.

У испашама се оскудијева. Нешто мало испаша има по коси брда Ожеге и по Јаругама изнад села. У оскудици испаша гоне љети говеда на Романију.

Тако исто немају Рељевштани ни шума, до нешто мало ситногорице по Ожеги и Јаругама. Дрва за огрјев сијеку у биочким шумама 2 сата од села. Завод богословски има подгојен гај по страни изнад богословије.

Тип. — У самом селу Рељеву има 5 кућа које су око друма који с рељевске ћуприје води богословском заводу. Изнад села по страни имају 3 куће у размаку од 1—2 км. Западно од Рељева крај рељевског моста имају 2 хана, а источно је на 3 км. православна рељевска богословија са зградама новије грађе и распореда.

Свега има у Рељеву 8 кућа.

Имена. — По народном причању село се овако прозвало по Рељи Бошњанину који је ту живио. У државној статистици стоји погрешно Хрељево. — Вића Лука, гдје је богословија, добила је име од винограда рељевских који су ту били. Сад се ово мјесто зове Савин Дар, по имену митрополита Косановића који је ту луку поклонио да се на њој подигне богословија и црква. — Њива, гдје је сада Дрвођељина кућа, звала се Игриште због тога што су се ту искупљала сеоска дјеца и играла док није било заорато.

Старине. — Најстарија је старина рељевска ћуприја на ријеци Босни, дуга скоро 500 м. До назад неколико година под овом су ћупријом биле зидане куле од тесаног камена по величини и облику сличног мраморовима са старих гробишта. Сад су те куле оборене и камен од њих узидан у стубове на обалама ријеке испод моста. Предање прича да је ову ћуприју зидао Реља Бошњанин, а да је камен доносила на себи његова мајка са црквина кад се тамо црква правила, предући узгред вуну. Прича се да је Реља за ћуприју изабрао мјесто ондје гдје је могао с обале на обалу Босну прескочити[1]).

[1]) У народу је сачувата прича како је једном Краљевић Марко нашао Рељу гдје оре у њивама између Ћуприје и Рељева и, непознајући га, упитао га за кулу Рељину, на што овај одигне рало и волове и њима покаже Марку кулу. Марко се одмах сјетио да је то Реља, те кад је дошао кули простре кабаницу крај ње, па подигне један крај куле и кабаницу подвуче, чиме је хтио своје јунаштво да покаже. Кад је дошао Реља Марко га пошаље да му донесе кабаницу, и кад је Реља видио под кулу подвучену кабаницу одмах је знао да му је гост Краљевић Марко.

Још се од старина налазе трагови старих зидина које су, према предању, од куле Рељине. Има и једно камено корито крај Косановића чардака, за које се прича да је било под чесмом у Рељиној авлији. Трагова од зидина има и по Самедовој Страни.

Старог гробишта има у њиви Трзин крај моста рељевског гдје су сељаци, копајући канал иза Вакуфског Хана, нашли на једној групи 25 лубања.

Постанак села и поријекло становништва. — И без тврђења народног предања о старости насеља на овоме мјесту може се тврдити да је овдје од старине морало бити насеља због положаја села и моста којим се служе сва села с лијеве стране Босне до Високог. Народно, пак, предање зна за становнике овога села прије данашњих. Тако се прича да су овдје становале *Југурџије* који су се одселили у Сарајево. Југурџије су се доселиле из Бјелопавлића у Чекрчиће, одатле у Рељево, па у Сарајево 1858. год. По старини су Корјенићи, а Југурџијама су прозвати по томе што им је дјед као кириџија куповао у Турака по Старој Србији млијеко (југурт). Друге су старинске породице: *Кузмановићи* који су се упознали у Кривоглавце, *Симендићи*, *Антонићи*, *Котрило*, *Заитиница*, *Зироја*, *Бољак*, *Лаић* и *Перушић* који је доселио из Кифина Села прије 56 год., а умро прије 12 год. Зна се кад су у селу биле само 2 куће: Кузмановића и Антонића и караула на ћуприји у којој су чували Зулић и Новалија. Мјесто те карауле данас је хан, окренут у вакуф да се приход троши за мејтеф у Ахатовићима.

Од данашњих становника у Рељеву најстарији су *Мићићи* (1), старином из Пиве, гдје су се звали Бошковићи. У Босну се доселио дјед Јованов Мића у Пресјеницу на храну, а одатле у Рељево на чифлук. Мића је умро 1836. год. у 115 год. живота. Славе Св. Николу. — *Глоговац* (1) је од Невесиња. Донио га отац малога прије 60 год. Дошао на храну и остао на чифлуку. Слави Св. Ђорђија. — *Вучко* (1) је старином из Краине. Доселио им се дјед са синовима: Мијатом, Савом и Митром. По старини се зову Лепићи. Вучко се зову по Ристи Вучку, сину Митрову, кога је мати, што јој се нијесу дала дјеца, звала Вучком. Доселили су се пред прву колеру (1836). Митар је у Краини убио своју жену, па утекао. Кад се настанио у Рељеву, отишао је по браћу и довео их. Од Мијата су Мијатовићи на Странама. Славе Св. Ђорђија. — *Крунић* (1), овако назван по матери Круни, старином је Владушић од Требиња. Доселио се прије 45 год.

У испашама се оскудијева. Нешто мало испаша има по коси брда Ожеге и по Јаругама изнад села. У оскудици испаша гоне љети говеда на Романију.

Тако исто немају Рељевштани ни шума, до нешто мало ситногорице по Ожеги и Јаругама. Дрва за огрјев сијеку у биочким шумама 2 сата од села. Завод богословски има подгојен гај по страни изнад богословије.

Тип. — У самом селу Рељеву има 5 кућа које су око друма који с рељевске ћуприје води богословском заводу. Изнад села по страни имају 3 куће у размаку од 1—2 км. Западно од Рељева крај рељевског моста имају 2 хана, а источно је на 3 км. православна рељевска богословија са зградама новије грађе и распореда.

Свега има у Рељеву 8 кућа.

Имена. — По народном причању село се овако прозвало по Рељи Бошњанину који је ту живио. У државној статистици стоји погрешно Хрељево. — Вина Лука, гдје је богословија, добила је име од винограда рељевских који су ту били. Сад се ово мјесто зове Савин Дар, по имену митрополита Косановића који је ту луку поклонио да се на њој подигне богословија и црква. — Њива, гдје је сада Дрвојељина кућа, звала се Игрипште због тога што су се ту искупљала сеоска дјеца и играла док није било заорато.

Старине. — Најстарија је старина рељевска ћуприја на ријеци Босни, дуга скоро 500 м. До назад неколико година под овом су ћупријом биле зидане куле од тесаног камена по величини и облику сличног мраморовима са старих гробишта. Сад су те куле оборене и камен од њих узидан у стубове на обалама ријеке испод моста. Предање прича да је ову ћуприју зидао Реља Бошњанин, а да је камен доносила на себи његова мајка са црквина кад се тамо црква правила, предући узгред вуну. Прича се да је Реља за ћуприју изабрао мјесто ондје гдје је могао с обале на обалу Босну прескочити[1]).

---

[1]) У народу је сачувата прича како је једном Краљевић Марко нашао Рељу гдје оре у њивама између Ћуприје и Рељева и, непознајући га, упитао га за кулу Рељину, на што овај одигне рало и волове и њима покаже Марку кулу. Марко се одмах сјетио да је то Реља, те кад је дошао кули простре кабаницу крај ње, па подигне један крај куле и кабаницу подвуче, чиме је хтио своје јунаштво да покаже. Кад је дошао Реља Марко га пошаље да му донесе кабани[illegible]ад је Реља видио под кулу подвучену кабаницу одмах је знао да [illegible]раљевић Марко.

Још се од старина налазе трагови старих зидина које су, према предању, од куле Рељине. Има и једно камено корито крај Косановића чардака, за које се прича да је било под чесмом у Рељиној авлији. Трагова од зидина има и по Самедовој Страни.

Старог гробишта има у њиви Трзин крај моста рељевског гдје су сељаци, копајући канал иза Вакуфског Хана, нашли на једној групи 25 лубања.

Постанак села и поријекло становништва. — И без тврђења народног предања о старости насеља на овоме мјесту може се тврдити да је овдје од старине морало бити насеља због положаја села и моста којим се служе сва села с лијеве стране Босне до Високог. Народно, пак, предање зна за становнике овога села прије данашњих. Тако се прича да су овдје становале *Југурџије* који су се одселили у Сарајево. Југурџије су се доселиле из Бјелопавлића у Чекрчиће, одатле у Рељево, па у Сарајево 1858. год. По старини су Корјенићи, а Југурџијама су прозвати по томе што им је дјед као кириџија куповао у Турака по Старој Србији млијеко (југурт). Друге су старинске породице: *Кузмановићи* који су се упознали у Кривоглавце, *Симендићи*, *Антонићи*, *Котрило*, *Заитиница*, *Зироја*, *Бољак*, *Лаић* и *Перушић* који је доселио из Кифина Села прије 56 год., а умро прије 12 год. Зна се кад су у селу биле само 2 куће: Кузмановића и Антонића и караула на ћуприји у којој су чувани Зулић и Новалија. Мјесто те карауле данас је хан, окренут у вакуф да се приход троши за мејтеф у Ахатовићима.

Од данашњих становника у Рељеву најстарији су *Мићићи* (1), старином из Пиве, гдје су се звали Бошковићи. У Босну се доселио дјед Јованов Мића у Пресјеницу на храну, а одатле у Рељево на чифлук. Мића је умро 1836. год. у 115 год. живота. Славе Св. Николу. — *Глоговац* (1) је од Невесиња. Донио га отац малога прије 60 год. Дошао на храну и остао на чифлуку. Слави Св. Ђорђија. — *Вучко* (1) је старином из Краине. Доселио им се дјед са синовима: Мијатом, Савом и Митром. По старини се зову Лепићи. Вучко се зову по Ристи Вучку, сину Митрову, кога је мати, што јој се нијесу дала дјеца, звала Вучком. Доселили су се пред прву колеру (1836). Митар је у Краини убио своју жену, па утекао. Кад се настанио у Рељеву, отишао је по браћу и довео их. Од Мијата су Мијатовићи на Странама. Славе Св. Ђорђија. — *Круниќ* (1), овако назван по матери Круни, старином је Владушић од Требиња. Доселио се прије 45 год.

на Велу, с Веле је дошао у Зеник, а одатле у Рељево. Славе Св. Јована. — *Панџа* (1) се доселио се из Забрђа прије 29 год. Ова породица потиче од Николе Лоића који је некад становао у Двору и Рељеву, што се зна по надгробним натписима на крстовима у прибојском гробљу гдје су се Лоићи сахрањивали и гдје се и Панџе сахрањују. Ове породице има и у Топлику. Славе Св. Саву. — *Маљукан* се доселио прије 15 год. из Зијамет Црве Ријеке, котар Сарајево, гдје се зову Трифковићи. Маљуканом је прозват по маломе оцу. Има породице и у Врхпрачи, гдје се такође зову Маљукани. Славе Св. Николу. — *Милић* (1) се доселио прије 25 год. из Забрђа. Тамо су доселили из Посавине Мирко и Милинко прије 60 год. и били су најприје у најму. Славе Св. Лазара. — *Васић* (1) се доселио из Двора прије 40 год. Једна су породица с Бјелицама из Забрђа. Славе Аћима и Ану. — *Шаирићи* су из Доброшевића. Направили су крај малте кафану, те једни раде у њој а други раде земљу коју око хана и преко Босне држе под кесим.

У селу има гробље у које се копају сељани из Доброшевића, неки из Речице, Рељева и Забрђа, а неки се копају у гробље речичко и прибојско.

39. Речица.

Положај. — Махала Речица лежи сјеверно од Рељева у долини Речичког Потока и по присојној страни Пињина Брда. Речички Поток придође уз велике кише и кад се топе сњегови, али кућама не наноси штете. Поток Речички почиње од извора у Црном Долу и тече према истоку речичком долином до косе Вида, гдје скреће јужно између зграда рељевске богословије у Вињој Луци и утјече у Босну. Због тога што је заклоњено брдо климат је повољнији но у другим околним селима, јер вјетрови нијесу јаки.

Извори. — У Речици има доста извора: чесма у Гребендолу, извори у Црном Долу, Закоти, Ораху даље Дјевојачка Вода, Вучково Врело, Дошњино Врело, Растик и извор у Јованџину Гају. Сељаци око потока пију воду са потока.

Земље и шуме. — Њиве и ливаде налазе се око појединих чифлука и крчевина који су у странама засебно у једном комаду. Код чифлука, пак, у долини око Потока Речичког земље су измијешане и растурене у равници и по странама око кућа с једне и друге стране потока. Њиве и ливаде су у Зеници: на

чифлуку Малинића: Дуга Њива, Паунова Бара, Страна, Равне, Крчевина; на чифлуку Ђорђа Лалића: Милетковина, Поткућница, Оштрик, Крчевина, Стране; на чифлуку Пере Лалића: Поткућница, Криводо, Равно. У Речици су на чифлуку Јове Лалића: Мутић; на чифлуку Југовића: Велики До, Папратина, Бујина Стијена, Зарастик; на чифлуку Ракића: Ракића Ровови; на чифлуку Петричевића: Ракића Ровови; на чифлуку Инђића: Црни До, Гредни До, Тӯк, Пјескуље: на чифлуку Која Бошњака: Крчевина, Маковиште, Брезовача, Поткућница, Тӯк, Гредни До, Крч, Виниште; на чифлуку Јове Бошњака: Брезовача, Крижев До, Подводница, Подводе; на чифлуку Андрије Бошњаковића: Страна, Селишта, Закота, Брекиња; на чифлуку Бујака: Страна, Милетковина, Баћевци, Црни До, Тӯк; на чифлуку Петричевића: Лука, Оровац, Гуњиц, Црни До, Страна, Тӯк, Милетковина, Подвода, Баћевци; на чифлуку Чубрилову: Црни До, Гредни До, Тӯк, Солоква, Њива, Лука, Велики До; на чифлуку Р. Дамјановића: Лука, Зараваљ, Тук, Тургуља, Селишта, Рошци, Подвода, Крчавина, Виноград, Оровац, Страна, Поткућница, Шљивик. Мјесто гдје су чифлуци Илије Арнаутовића и Панте и Васе Симића зове се Пињино Брдо, оно гдје је чифлук Ђокана Андрића Јазбине, а чифлук Симе Ракића је на Шамину Долу. По роћи су земље речичке у равни средње, а у страни лоше. У Речици имају неколике куће кмета који су искупили чифлуке на којима су.

Речичани имају на све стране изобилно испаша. Обје стране Речичког Потока до на врх Пињина Брда, црнотинских коса и биочких брда обрасле су ситном шумом по којој има доста добре паше. Мјеста куда су те шуме и испаше зову се: Пињино Брдо, Крач, Страже, Црни До, Мутић, Семиње, Растик, Хаџин До, Јованџине Стране, Страхоћ и Шереметов Гроб. По тим шумама и хуријама напасају Речичани марву и сијеку дрва за огрјев, продају и ограду. Јапију сијеку у биочким странама. Неки Речичани имају и у забрану по мало гаја. Стоку гоне најдаље $1^1/_2$ сат од куће, а толико им је најдаље и гдје иду у шуму.

Тип. — Ова је махала разбијеног типа. У селу Речици има 8 кућа које су око сеоске улице, неке по 2, а неке и по 3 под једним кровом, а неке и по 30—50 корака у растојању. У Зеници су 4 куће, а 2 одвојено од ових у растојању од 30 корака. Затим имају 2 на Мутићу од 30—50 корака, на Шахин-долу 2 у растојању од 50—100 корака, 2 на Пињину Брду, 2 на Паљеву

и 1 кућа на крчевинама више Пињина Брда. Куће у селу Речици и Зеници растављају улице и њиве, а оне по странама и брдима шикара и испаша.

У Речици има свега 21 кућа.

Имена. — Село Речица добило је име по имену потока који кроза њ тече. Остала су мјеста добила имена по некадањим власницима или по географском положају.

Старине. — Од старина имају стара гробишта ниже Врањеша поврх Безистана, по Паљеву више Ораха и под Црним Долом. На свима овим гробиштима има надгробних мраморова, али без икаквих натписа.

Постанак села и поријекло становништва. — О старини ове махале зна се само то да до назад 150 год. у Речици није било више од 3 куће. Према назвањима мјесности: Пињино Брдо, Шахин До, Јованџин Гај, Хаџин До, Шереметов Гроб, Матијашево Брдо која су оваква имена добила по личностима из старијег доба види се да је село одавна било насељено. Ово, у осталом потврђују и поменути остаци старих гробишта.

Данашњи су се становници насељавали овим редом: *Лалићи* (3), досељени из Бањана. Дошао им је прандјед прије 150 год. Ово им је презиме старо. Има их још у Петровићима (у Требевићу) и у Кобиљ-Долу. Славе Св. Јована. — *Малинићи* (1) су овдје одавно, не знају одакле су се доселили. Знају само да су од једне породице са Петровићима и Малинићима у Реши и да се Илин дјед оженио од Самоуковића из Касетића. Звали су се и Лазићи по прадједу Лази, а Малинићима су прозвати по баби Малини. Можда су и старосједиоци[1]). Славе Св. Арханђела. — *Бошњаковићи* (3) су из Дулића, котар Гацко. Најприје је дошао Лазо Бошњак и био у најму у Лубура у Крупцу. Одатле је дошао у Речицу прије 80 год. на чифлук који су данас искупили. Њихов неки прандјед утекао је још прије Лазе у Босну због неке крвине и кад се, након неколике године, повратио у Херцеговину прозову га Бошњаком, те то име остане свој породици. Славе Св. Арханђела. — *Бујак* (1) се доселио из Кралупа, котар Високо. Довела га мати кад се преудала за Инђића прије 30 год. Има их још у Кралупима, Какрињу и Сарајеву. Славе Св. Ђорђија. — *Ракићи* (2) су из Доца. Довела их мати кад се удала за Бошка Југовића прије 25 год. (опшир-

[1]) У овој су породици сачувате по предању најљепше народне здравице и сарајевској о крсним именима, свадбама и софрама. — Босанска 887. го ., стр. 218.

није и опису Доца). Славе Св. Ђорђија. — *Чубриле* (1) су се доселиле из Осијека прије 45 год. (опширније у опису Врела Босне). Славе Св. Луку. — *Петричевићи* (2) су се доселили из Небочаја прије 80 год. (опширније у опису Доброшевића). Славе Св. Николу. — *Арнаутовићи* (1) су старином из Старога Влаха. Дошао им дјед као мајстор, па остао. Старо презиме не знају. Славе Св. Аранђела. — *Симичићи* (2) су старином Кузмановићи. Била су 3 брата: Сименда, Јованда и Николенда. Од првог су Симичићи, од другог Јовандићи и од трећег Николендићи. Доселили су се из Кривоглаваца. — *Дамјановићи* су се по старини звали Дамљеновићи. Доселили су се прије 60 год. из Црнотине. Има их 3 куће на Планиници код Врањеша, 1 у Михаиловићима и 1 на Подовима. Славе Св. Луку. — *Југовићи* (2) су старином из Бањана. Доселио се Бошко Југовић прије 70 год. Славе Св. Николу. — *Инђић* (1) је доселио из Зеника прије 50 год., а старином је из Краине. Ове породице има у Малешићима. Славе Св. Трифуна. — *Симатовић* је дошао прије 18 год. са Гласинца и био најприје најамник, а касније се призетио код Инђића. Слави Св. Арх. Стевана. — *Коиривица* (1) живи само љети на Пињину Брду, гдје држи чифлук под кесим, иначе станује у Кривоглавцима. — *Андрић* (1) доселио је из Вогоште. Слави Св. Аранђела.

Сељани из Речице већином се копају у рељевском гробљу.

40. Двор.

Положај. — Двор, једна од најмањих махала овога краја, лежи у најсјевернијем куту Сарајевског Поља, са десне обале ријеке Босне, на мјесту гдје ова из поља залази у брда кроз која се у даљем свом току пробија. С источне стране села уздижу се брда Градац и Жуч, чије се стране више Двора зову Грабик, Ристовик и Сеоца, а са сјеверо-западне стране Босна раставља њиве дворске од њива махале Рељева која лежи управо према Двору, испод брда са лијеве стране Босне. Куће су нешто у равни одмакнуте од Босне, одмах на подножју брда, а нешто и у страни осојној и нијесу изложене поплавама ријеке Босне која им њиве чешће плави.

Извори. — Воде пију са Босне или са врела Суботине Воде које извире више Двора и врела Ђевојачке Воде у Грачким Странама.

Земље и шуме. — Њиве се налазе у Пољу око десне обале ријеке Босне, Грачким Странама и по странама брда Жучи,

особито Перивоју и Сеоцима. Родније су њиве у пољу око Босне, а најродније су оне које Босна плави кад надође, јер наноси муљ који их гноји. Слабије су њиве по странама, особито оне у Грачким Странама. Најудаљенија њива није од куће даље од $^1/_4$ сата. Имена појединих њива су: Дворско Поље, Телцови, Равна Њива, Жестике, Сеоца, Перивоји, Прибој.

Шуме има по странама Растовику, Грабику, Сеоцима и Перивоју све до врха Жучи и по странама иза Граца. Шума је бјелогорица и то већином храстовина, буковина и грабовина, још млада и ситна, али ипак задовољава потребе сељака.

По овој су шуми све до врха Жучи и дворске испаше, те се говеда не удаљују од кућа више од 1 сата.

Тип. — Ова је махала разбијеног типа. У Двору око улице су 4 куће размакнуте једна од друге по 20—30 м. Ту је и 1 агински чардак врло старе грађе покривен ћеремитом. У Догрићима има 1 кућа сјеверо-источно низ Босну за $^1/_2$ км. од ових, а 5 је кућа по Грачким Странама изнад Догрића и Босне према Прибоју. Ове су куће једна од друге далеко око $^1/_2$ км.

Испод Двора, упоредо са Босном, води друм Сарајево-Високо, а испод њега преко њива је жељезничка пруга Сарајево—Брод. Између Двора и Догрића у Пољу је и жељезничка станица Двор, а преко Босне је рељевска богословија.

У овој махали има свега 10 кућа.

Имена. — Село је добило име по некадањем двору — конацима — Сврзиним, због чега се често чује и Сврзин Двор, за разлику од двора Фазли-пашићима у Азићима. — Грачке Стране добиле су име по брду Грацу које се уздиже источно од Двора, а то је брдо добило име по градини која је некад на њему била.

Старине. — Прича се да је у долу више Догрића званом Сеоца некад било кућа, по чему се то мјесто зове Сеоца. Од тих кућа данас нема никаквих остатака.

Више Двора на брду Грацу познају се озидине некакве старе утврде, за коју се прича да је био град који је могао бранити приступ у Поље уз долину Босне.

Још има једно старо гробље са мраморовима на данашњем православном гробљу на Прибоју код Босне. У њему има покрај [illegible] из новијег доба још и неколико мраморова већином [illegible]х у земљу.

[illegible] села и поријекло становништва. — Набројане [illegible]ју старост насеља на овоме мјесту. Доцније је

тога насеља нестало и Двор зарастао у шуму и трње. Тако је трајало до пред 200 год., кад се доселише из Старог Влаха Куртовићи, чији потомци, под именом Кнежевића, данас живе у Доцу. Они у шуми и трњу отворише чифлук и од тада настаје данашњи Двор. Иза Куртовића су се досељавале друге породице и отварале себи чифлуке. Од породица које су у Двору живјеле, па изумрле или се одселиле зна се још за Лајиће, Мрде и Пустивуле.

Од данашњих породица у Двору најстарији су Крсмано- и Самарџићи. *Крсмановићи* су се овдје настанили послије многог сељакања по Сарајевском Пољу прије 60 год. (опширније у опису Карачића). Славе Св. Луку. — *Самарџићи* су се доселили од Билеће у Херцеговини прије 150 год. у Луке код Пазарића. Ту су се издијелили и једни остали у Пазарићу, а други се одселили у Двор. Ове у Двору многи зову Малешевићима по оцу Малешу. Славе Св. Ђорђа. — *Васићи* су старином Бјелице (опширније у опису Главице). Славе Св. Аћима и Ану. — *Мајкојловићи* су старином Вуковићи. Доселили су се из Бјелуговића прије 28 год. Једна су породица са Станишићима у Доброшевићима, гдје је о њима опширније говорено. Славе Св. Јована. — *Митрићи* су дошли из Блажуја прије 12 год. на беглучку земљу (опширније у опису Блажуја). Славе Св. Ђорђа. — *Шакоте* су старином из Врањске у билећском котару. Веле да су род са Станићима и Бабићима. Доселили су се прије 150 год. Има их још у Хаџићима и Сарајеву. Славе Св. Лазара (Лазареву Суботу). — *Богдановић* (Ера) доселио се са Влашкова прије 40 год. Старином је Херцеговац, због чега га зову и Ером. Има их и по Вогошти. Слави Мратин-дан, — *Мучибаба* је род Мучибабама на Кукрици у бињежевској махали. Слави Евангелиста Матију.

Гробље је на Прибоју под Грачким Странама.

41. Стране и Главица.

Положај. — Уз до потока Лепенице, од мјеста гдје сасвим слази у поље па до извора му под Округлом нанизала су се неколика села, једно до другога, тако да су им куће готово измијешане. Читав се тај крај зове *Забрђе*. У Забрђу су по административној подјели 4 махале: Стране, Главица, Карачићи и Смиљевићи.

Махала Стране налази се на мјесту гдје се долина потока Лепенице сасвим проширује и прелази у Поље. Десно, мало уз

до овога потока, налази се махала Главица. Због тога ш
ове махале тако близу да су им куће измијешане, ми их
симо заједно А тако ћемо и са Карачићима и Смиљеви

Главни је дио кућа у обје махале у долу потока Леп
са лијеве много шире, стране. Остале су око Дола по стр
и косама које се благо уздижу особито стране лијево од п
Лепенице. Куће по странама десно од потока, свега их
припадају махали Странама, а куће на лијево припадају м
Главици. Док су прве сасвим у страни ове су више по при
широким плећима брда Сокоља које је овдје врло таласа
неравно, са којом малом узвишицом, ради чега је и сама м
добила име Главица. Још су 3 куће изнесене подаље у
и то једна за $1^1/_2$ км. у Поље до ћуприје на Босни, једна у
под Брдом, гдје се одваја са пута Сарајево—Високо п
Рељево и једна у страни више жељезничке станице Рај
на мјесту Златипољу. Ово су све раселице ових махала
вијег доба и припадају махали Стране.

Извори. — Са водом су обје махале врло оскудне.
тече поток Лепеница који је врло мален, те често и пре
због чега се вода са њега не пије. У Долу близу кућа
једно врело. у Вртлима, звано Новалино Врело, са кога
воду само 2—3 оближње куће. Има још и врело Медв
страни на Перивојима и Каурско Врело у њивама више Ко
Камена, али су оба удаљена од већине кућа, тако да се
не могу служити. То је узрок да свака кућа има свој
из кога се служи водом.

Земље и шуме. — У обје махале земља за обрађ
нешто је око кућа, по долу потока Лепенице и по стр
брда, с обје стране овога потока, а има је много и по
између ријека Миљацке и Босне са једне и брда која оиви
Поље од Забрђа са друге стране. Поједина мјеста гдје су
зову се: Струнке, Запутњача, Грађа, Загребница, Бијељци,
гија, Реновача, Мала Реновача, Жестике, Телац, Подчесм
оник, Склади, Папратина, Заклопача, Тук, Прибрешци, Л
тољен, Вртла, Ендеци, Крња Лука, Телаловина, Крива
Барице, Дебела Међа, Биљези, Катуни, Златипоље и Вид.
у Пољу врло су родне, особито оне близу Босне и Ми
које још ни многог гноја не траже, јер их гноји Босна
љацка, наносећи на њих муљ кад надођу. Њиве по стр
ћ нијесу тако родне, али се ни на њих не могу пот

По странама зато могу бити врло добри воћњаци, особито шљивици. Најдаља њива није од кућа даља од 25 минута.

Шума је по странама Сокоља и Перивоја до под Жуч, а овуда су и испаше.

Тип. — Већина кућа ове двије махале поредана је око улице која се одваја са пута Сарајево — Мостар и иде долом потока Лепенице до под Округлу и оне чине средиште ових махала. Куће једне махале измијешане су са кућама друге, а између појединих су размаци од 50—100 м. Остале куће по странама овога дола удаљеније су од ових кућа, а и растуреније су. Од средишта су неке удаљене и до $^1/_2$ км., а између појединих је растојање и до 200 м. Од средишта су најудаљеније: кућа у Пољу код ћуприје на Босни и кућа у Златипољу за 1—$1^1/_2$ км., али оне и немају никакве везе са махалом. Кућама по страни прилази се уличицама које воде са главне улице између њива и башта појединим кућама.

У ове двије махале има свега 27 кућа.

Имена. — Обје су махале добиле имена по природи земљишта на коме им се велики дио кућа налази.

Старине. — Од старина има старо муслиманско гробиште у Пољу крај њиве Ќаоника уз поток Лепеницу. Види се да је било пространо, али је временом већ уништено. Остала су само још неколико нишана са истесаним полумјесецом.

Од Новалине Чесме у Вртлима па уз Лепеницу познају се трагови старе калдрме која је водила према Смиљевићима.

Још се прича да је на мјесту гдје је данас Лонтошева кућа била велика кула у којој је становао Очактан, чије је било све Забрђе.

Постанак села и поријекло становништва. — Долина потока Лепенице била је насељена и у давнини, али је било само једно село — Забрђе. Из овога су се касније развила мања села: Стране, Главица, Карачићи, а име Забрђе остало је име овога краја, или управо име долине Лепенице, јер се сад у Забрђе рачуна и село Смиљевићи које је на врх овога дола и за које се прича да од давнине постоји под тим именом.

Прије је у овим селима било и муслимана, што доказује давнашње велико муслиманско гробље на Каонику. Сачувана је успомена и на неког силног муслимана Очаткана, чије је, како се прича, било све Забрђе. Овдје му је била и кула. О овом Очактану и његовој сили много прича приповеда народ сарајевске околине. Пошљедни су од муслимана у овим селима били

неки *Питњаци* који су се прије 50 год. преселили у Јошаницу, те су од тада ове махале чисто православне.

Данас су у селу: *Лонтоши* (3), који су старином из Бањана, гдје су се звали Иванишевићи. Лонтошима се зову, како кажу, по томе што им је ага дједу увијек говорио: „што си се положио? (ваљда улијенио)". Доселили су се прије 150 год. Славе Св. Јована. — *Лемези* (3) су се доселили из Ахатовића. Славе Св. Јована. — *Мијатовићи* (2) су Љепићи из Крајине. Садањим се презименом зову по оцу Мијату. Иста су породица с Вучком у Рељеву. Доселили су се уз прву колеру (око 1836. год.) Славе Св. Николу. — *Ђаковићи* (2) су старином Дафинићи (опширније код Дафинића у Доцу). Славе Враче. — *Илишковићи* су старином из Посавине. Доселили су се прије 90 година Мирко и Милинко. Од Мирка су Илишковићи, а од Милинка Милићи у Рељеву. Славе Св. Лазара. - *Антонијевићи* су из Колашина са Ђуровине, гдје су се звали Ђурићи. Најприје су се доселили у Пазарић. Уз кугу су обамрли и отишли по најму. Најпослије су се населили овамо. Славе Св. Николу. — *Бјелице* су једна породица с Васићима у Двору и Рељеву. О старини ништа не знају. Славе Аћима и Ану. — *Мрде* су старином из Корјенића. Доселио им се прадјед иза велике куге. Био је по занату качар. Најприје је дошао на Ушивак, а одатле у Двор, гдје су се издијелили. Сад их има у Бриjешћу, Главици и Сарајеву. Славе Св. Димитрија. — *Тинтори* су иста породица с онима у Доброшевићима. Славе Враче. — *Кујача* је дошао из Зеника прије 28 год. Слави Св. Архангела. — *Мићукићи* (4) су из Крајине од Петровца, гдје су се звали Јовичићи. Доселио им се дјед Мића прије 100 год., по коме се и зову Мићукићима. Славе Св. Стјепана. — *Крајишници* (2) су иста породица са Мићукићима, али кажу да се старином зову Протићи. Славе Св. Стјепана. — *Буаћи* су дошли прије 17 год. из Вогоште. Остали су луди (малени) иза оца, те о старини ништа не знају. Славе Св. Аранђела. — *Главоње* и *Брајићи* су у једној кући. Главоње су једна породица с онима на Жучи (опширније у Доцу). Славе Св. Николу. Брајић је из Кралупа. Призетио се прије 8 год. код Главоње. Има их у Кралупима. Слави Мратин-дан. — *Брезари* су род с онима у Бријешћу. Славе Св. Јована. — *Драгић* (Тадија) слави Св. Николу.

Од католика су само *Пркићи*, чији се отац доселио из Студенаца у Далмацији у доба сераскера (око 1850 год.). Побјегао је од војништва.

42. Карачићи и Смиљевићи.

Положај. — Карачићи и Смиљевићи се пружају уз долину потока Лепенице и по странама брда Перивоја с десне присојне и Сокоља с лијеве осојне стране тога потока. Како се овај поток који настаје од више вреоца под Округлом и Жучи источно од ових махала доста нагло спушта у Поље, а уз јаке кише врло придолази, то је низ до којим тече изровио врло дубоко корито. Куће су изнесене у стране.

Извори. — У обје махале имају само 2 извора: Грозничава Вода у Смиљевићима и Крсманов Извор при брду изнад Карачића. С ових извора сељани не троше воде, јер су им далеко, већ из бунарова код кућа. За извор Грозничаву Воду прича се да је љековита од грознице.

Земље и шуме. — Са земљом за обрађивање ове су махале прилично оскудне, нарочито смиљевићска. Главни је дио њива у непосредној близини кућа по долу потока Лепенице и странама брда Перивоја и Сокоља. Ово су већином малене и слабе њиве на крчевинама. Многе су сасвим у страни, те су с тога мршаве. Неки сељани махале карачићске имају њива и у Пољу, гдје су њиве сељака из махала Главице и Страна. Ове су им њиве најбоље и оне им у главном и одржавају кућу. Од Карачића су најудаљеније за $^1/_2$ сата.

Шума је по странама између кућа и изнад кућа до под Арнаутку и Жуч, а по мјестима званим: Солила, Полугино Пландиште, Грозничава Вода, Тавница, Средња Коса, Кутња, Блатина, Растова Коса, Лисичије Рупе, Трескин До, Проходаљка и Пањ. Сва је шума ситна и млада бјелогорица.

По овим су шумама и сеоске испаше.

Тип. — Куће махале Карачића са лијеве су стране потока Лепенице покрај улице која иде кроз махалу упоредо с тим потоком. Све су куће с улице унесене мало у страну брда Сокоља, а над улицом су само башче (шљивици). Размаци између кућа негдје су 50, а негдје и до 150 м. Има и 1 кућа с десне стране преко потока у страни брда Перивоја, за $^1/_2$ км. од ових кућа. Карачићи су управо наставак махале Стране уз ток Лепенице, јер су куће и једне и друге махале у главном на истој улици која иде из Поља долином Лепенице до у Смиљевиће, а ни између кућа нема какве подвојености.

Куће у махали Смиљевићима раштркане су по странама око потока Лепенице испод Жучи и Округле. Између њих има $^1/_4$—1 км. даљине. Растављене су шумом и ливадама.

У Карачићима има свега 5, а у Смиљевићима 21 кућа.

Имена. — Ништа се не прича о постанку имена Карачића. Ова се махала званично зове погрешно Караџићи. — За Смиљевиће се прича да се овако зову по имену некаква војводе Смиљевића чија је кула некад била на томе мјесту.

Старине. — Од старина имају једино неке развалине у врх села Смиљевића ниже данашње куће Јелића, за које се прича да је то од куле поменутог војводе Смиљевића. За мјесто Тамнице прича се да су биле тамнице тога војводе.

Постанак села и поријекло становништва. — Прошлост Карачића везана је с прошлошћу махала Стране и Главице, а махала Смиљевићи има готово исту прошлост са селима Жучи и Округлом. Народно предање о војводи Смиљевићу и остаци старог гробишта са мраморјем по коси Савинцу између Жучи и Округле доказују да насеље на овом мјесту није од скора. Данашњи, пак, становници у Смиљевићима населили су се у најновије доба и сви су морали крчити запуштену и у шуму зараслу земљу.

У Карачићима су све православни, а у Смиљевићима су православни: Антонићи, Личинари, Дрвођеље и Тубињи, док су Маџуре, Успори, Гојсило, Раићи, Ребо, Шутале, Марићи и Таланге римокатолици. Породице су: *Крсмани*, старином из Колашина. Доселио им се прандјед у Накло код Којковића са женом и тамо обоје служили у најму годину дана за 30 гроша. По старини се зову Петковићи. Из Накла су се сељакали по Пољу, док су дошли у Двор, гдје су се намножили и издијелили, те једни отишли у Сарајево, други се разишли по Забрђу и Бријешћу. Крсманима се зову по дједу Крсману. Славе Св. Луку. — *Шоје* су се доселиле из Осијека прије 40 год. — *Цвијићи* су из Краине. Дошао им је дјед прије 70 год. Славе Лазарев-дан. — *Тамбури* су старином из Скопља, гдје су се звали Јанковићи. Дошао им отац Симо прије 65 год. Овако се зову по очухову презимену. Славе Св. Јована. — *Главоњић* се доселио са Жучи прије 24. год. (опширније у опису Доца). Славе Св. Николу. — *Антонићи* (3) су се доселили с Реше прије 35 год., а старином су из Краине. Славе Св. Луку. — *Личинар* (1), по старини Млинаревић, доселио се у Смиљевиће прије 30 год. из Вогоште. Слави Св. Јована. — *Дрвођеља* (1) доселио се из Рељева прије 18 год. Слави Св. Јована. — *Тубин* (**1**) је старином из Лепенице, одакле га је довела мајка Дрвођељама кад се по други пут удала. Слави Св. Вартоломију. — *Маџуре* (5)

су из Фојнице. Отац им је био најприје удунција[1]) код Фазлипаше и имао колибу на Врелу Босне. Одатле се одселио у Доглоде, гдје су обамрли и разишли се по најму, а из најма се населили у Смиљевиће, те сад од једне има 5 кућа. — *Успори* (3) су се доселили из Михаиловића прије 18 год. — *Ребо* (1) се доселио из Бојника прије 26 год. — *Гојсило* (1) се доселио од Фојнице прије 16 год. и призетио се код Ребе, а касније прешао на крчевину. — *Раић* (1) је старином од Травника. Дошао је у најам, па је прије 10 год. прешао на крчевину. — *Шутале* (2) су се доселиле из Осијека на крчевину. — *Мартић* Балов (1) доселио се из Отеса прије 13 год. на меру. — *Таланга* (1) се доселио из Бутмира прије 12 год. У Бутмир су се доселили давно из Далмације.

Сељаци из Карачића копају се у гробље на Прибоју на Латици, а имају гробље и у селу више Тамбуреве куће. Римокатолици се копају на Латици.

43. Угоско.

Положај. — Махала Угоско лежи сјеверо-источно од Двора, а западно од Кобиље Главе. Куће су дијелом по осојним странама и косама брда Жучи (на сјеверној полеђини), а дијелом у у равници око ријеке Вогоште. По политичкој подјели Угоско спада у опћину (џемат) Горњу Вогошту, али по свом природном положају заузима простор који спада у опсег ове области, пошто лежи на полеђини брда Жучи које се увукло у Сарајевско Поље.

Извори. — Извора по Угоском нема много, па и оно што их има скоро сви пресушују чим мало припеку врућине. Најјачи су: Јагаруша у Широком Потоку, Вукуша код Чомагине куће, Брестовац више Угљишћа, Буковик у Доброшу код Лијине Стијене, с којих пију оближњи сељани. Сељаци пак у Угљишћу пију и троше воду са ријеке Вогошће. Има још и бунарова с изворском водом.

Земље и шуме. — По Угоском има и земаља у власништву појединих сељака. Према томе неки сељаци имају доста, а неки врло мало земље за обрађивање. Земље су по Угоском око кућа којима припадају, а тако је и по Међњаку, Мишићима, Кућевцима, Гњевану и На Брду. Само су по Угљишћу земље измије-

[1]) Коњушар који агинске коње надгледа и са њима ради за агин рачун

шане и леже испод кућа и око кућа. Мјеста куда су њиве и ливаде зову се: Колачуша, Медњак, Вучија Ћуприја, Премакућа, Кула, Поље, Подлипница, Замљена, Лучица, Велика Њива, Гњеван, Подрумњача, Крчевина, Долови, Склади, Цијеви, Кућевци, Дуга Њива, Крађине, Табана, Долови, Доброш, Пријека Њива, Дунђићи, Закутњача, Мушићи, Јаз, Лук, Везљике, Задријен, Пискавице, Забуква, Дреновача, Пећиш-Њиве, Цвјетковача, Реновача, До, Селиште, Широки Поток, Сто, Средњи До, Игришт[е] и Орлић.

Испаше имају довољно сељаци ове махале по трњацим[а] између појединих зирата и по странама Орлића и Жучи д[о] Кута, Лијине Стијене и Граца.

Шуме има између појединих зирата изнад Угоског до Премакуће, изнад Угљишћа и по странама и косама брда Жуч[и] до Граца. Сва је бјелогорица и ситна, те се сељани могу служити само за домаће потребе: огрјев и ограду. Дрва за продај[у] сијеку у Грабљивој Њиви, а јапију за зграде по забранима [и] мочиочким шумама у Скакавцу.

Тип. — Угоско се у главном дијели на 3 групе кућа, 2 с[а] раштрканим и 1 са збијеним кућама. Прву групу чине раштркане куће по Угоском и то на Премакући, Вучјој Ћуприји, Колачуши, Медњаку, Угоском, Забуквом, и по Дреновачи. Ове с[у] куће растављене њивама, а негдје и ситном шумом за 50—150, а мјестимице и за 150—500 корака. У другу групу спадај[у] раштркане куће на Брду, Мушићима, у Кућевцима, по Гњеван[у] и Грацу. И ове куће растављају мјестимице зиратне земље, [а] мјестимице шума. У размаку су од $^1/_8$—$^1/_4$ км. једна од друге. Ове двије групе раставља једна шумовита коса. Групу збијени[х] кућа чине куће у Угљишћу покрај воде Вогоште. У овој с[у] групи куће у растојању од 20—50 корака, а раставља их сеоск[а] улица. Ову групу одваја од прве двије шума, и она се налаз[и] управо у њиховој средини, само што је спуштена сјеверније о[д] њих ријеци Вогошти.

У угоској махали има свега 41 кућа, гдје живе 4 православне породице у 4 куће и 21 муслиманска породица у 37 кућа.

Имена. — Села Угоско и Угљешићи зову се званично погрешно Угорско и Угљишће. За село Угљешиће православни причају да се овако прозвало по Угљеши Мрњавчевићу, јер је, вел[е], његово било. Мјесто Сто, по причању муслимана, тако је прозвано по томе што је то некад било мјесто теферича становник[а]

угоских, а и наличи на „сто“. Остала су мјеста добила имена већином по свом географском положају.

Старине. — Од старина има на Забукви старо муслиманско гробиште, куд иду муслиманске жене, те уза суше чине дову за кишу. На Боришу има трагова од другог старог муслиманског гробишта. На Пећиш-Њивама, управо на потоку Обровцу, недавно је изровила вода један четвороугалан лијепо отесан камен са ћенаром при врху, по чему се може судити да је негдје у близини била некад каква каменита зграда. Трагови старих зграда познају се и по Луци Хоџића, гдје има и дубоко озидан „каурски“ бунар. Таки бунар има и у Луци Смаића. Још има трагова старих зграда на мјесту званом Дилберова Кућа.

Постанак села и поријекло становништва. — Набројане старине, као и народно тврђење за неке породице да су старинци, доказ су велике старине насеља по овој махали. Биће да је прошлост угоске махале тијесно везана с прошлошћу села Вогоште, од којег га дијели ријека Вогошта, а које је некад било доста важно и јако насељено мјесто.

У старосједиоце рачунају се муслиманске породице: *Делићи* (1 кућа), *Шеити* (3), *Мујчиновићи* (2), *Кадрићи* (3), *Зулићи* (3), *Џинда* (1), *Чомага* (1), *Авдић* (1), *Смаић* (1) и *Хоџићи* (3).

Досељеничке муслиманске породице су: *Бешлије* (3 к.) који су се доселили из Бутмира прије 40 година. — *Жере* (2) су из Горе, џемат Горња Вогошта, гдје су се звали Алићи. Садањим су презименом прозвати по дједу који је био љут као жеравица. — *Блекићи* (3) су дошли с Кобиље Главе прије 35 година, кад их је било само 1 кућа. — *Јашаровић* (1) се доселио из Јошанице, џемат Доња Вогошта, прије 29 година. — *Питњак* (1) је дошао из Хаџића прије 30 год. — *Кожљак* (1) се доселио из џемата Средњег, с мјеста Кожљег, по чему је и прозват Кожљак. — *Пашалић* (1) је из Сарајева. — *Кадија* (1) се доселио из Вогоште. — *Беговић* (1) се доселио из Сарајева. — *Шанагић* (1) је досељен из Фоче. — *Софтић* (1) се доселио из Сарајева. — *Кршо* (1) се доселио из Херцеговине.

Православне су породице досељеници насељавани овим редом: *Грачани* (1) који су се одијелили од задруге на Грацу (опширније у опису Двора). Славе Аранђелов-дан. — *Братић* (1) се доселио из Краине прије 32 године. Слави Св. Николу. — *Јевтић* (1) се доселио из Кривоглаваца (види о Максимовићима у опису Кошеве). Зову га и Јошилом. Слави Св. Ђорђија. —

Србљановић (1) се доселио из Пискоча у махали Двору. Старином је из Старог Влаха. Слави Св. Ђорђија.

Православни имају гробље на Прибоју Босне, а муслимани на Турбету у Вогошти, гдје им је и џамија и мејтеф.

44. Кобиља Глава.

Положај. — Кобиља Глава простире се западно од махале Велешића, а јужно од махале Слатине, од које је дијели главни друм Сарајево—Високо. Села ове махале леже у осојним странама брда Хума и Орлића и по коси Кобиље Главе. Својим положајем надвисују сва околна села, због чега су и изложена више вјетровима, киши и смјетовима.

Извори. — Са водама су села ове махале оскудна. Најглавнији је извор Борак, који никад не пресушује, а извире под Хумом више села Кобиље Главе. С овог је извора доведена вода чунцима у сред села на Трзну. С ове чесме носе воду сви сељани с Кобиље Главе и Смрекових Њива. Други је извор у Јереминој Башчи на Граовишту, а трећи у страни више Буче. С ових носе воду сељани с Граовишта и Буче. Има још и бунарова с изворском водом, који у доба великих суша пресушују.

Земље и шуме. — Сељани Кобиље Главе имају своје земље, али их немају довољно. Овом је узрок дијељење задруга и цјепкање зиратне земље на ситне комаде. Сарајевске пак аге који по Кобиљој Глави и Барама имају своје куле и чардаке изобилују зиратном земљом. Ове су земље беглуци, и њих аге дијелом сами обрађују, а дијелом дају под кесим. Њиве и ливаде од Кобиље Главе и Бара измијешане су око куће, изнад кућа и испод кућа до друма и око друма. Мјеста куда су зову се: Борак, Огарица, Локва, Смрековача, Елезовица, Подкућнице, Језера и Баре. Сељани на Бучи и Граовишту имају прилично земље за обрађивање и сва им је груписана око кућа по мјестима Граовишту, Торњаку и Бучи.

С испашама је село Кобиља Глава оскудно, јер је сувише искрчено и узираћено, а и што је паша по Хуму због тврђаве забрањена. Нешто мало испаше имају по Борку изнад села и по Хотоњским Шикарама. Граовиште и Буча имају више испаша. Марву гоне и напасају по шумама између зирата по Гајевима испод Граовишта и по Орлићу до Жучи и Премакуће.

Шуме има око села по Хуму и Орлићу, али је сва ситна ...логорица, и њоме се служе само за најнужније потребе. ...што мало забрана има само по Граовишту. Дрва за продају

сијеку у Грабљивим Њивама, 2 сата далеко, а јапију за куће и зграде у Мочиочким Шумама. 3 сата далеко.

Тип. — Махалу Кобиљу Главу чине села: *Кобиља Глава, Баре, Буча* и *Граовишта*. На Кобиљој Глави куће су око друма Сарајево—Височко (2 хана и 1 дућан) и око улица пошавши од друма јужно према Хуму. На сред села је простор празнога земљишта звани Трзна, а од овога су улице на четири стране и око њих су куће, негдје по 2 једна уз другу, а негдје у размаку од 20—100 корака. Испод Кобиље Главе источно су Баре и по њима су агински чардаци са кућама у размаку од 100 до 200 корака. Куће по Кобиљој Глави и Барама растављају башче (шљивици) и њиве. Западно од Кобиље Главе лежи село Буча, од које је растављају њиве. На Бучи су 2 куће, растављене њивама за 300 корака. На Граовишту су 2 куће у растојању од 50 корака. Граовиште и Бучу раставља шума.

У махали Кобиљој Глави има свега 29 кућа, у којима живи 6 православних породица у 7 кућа и 13 муслиманских у 20 кућа.

Имена. — Село Кобиља Глава добила је име по коси која се с једне стране спушта, а с друге уздиже попут коњске главе, те се зове Коњска Глава или још и Кобиљача.

Старине. — Од старина се у Кобиљој Глави познаје старо муслиманско гробиште код ханова између главног друма и улице која с друма води у село Кобиљу Главу. Биће да је ово гробиште замијенило старо гробље на Смрековачи гдје још има остатака од старих надгробних *машата*. Још има од старина један стари чардак, по причању, прављен 1519. год. кад је неимару била надница 4 паре. Прича се да је и на извору Борку био некакав камен са натписом.

Постанак села и поријекло становништва. — Према причању су старинци муслиманске породице: *Кобиљаци, Брканлићи, Јамаковићи, Дедићи* и *Мехићи*. Старину ових села потврђују и поменути остаци од старина. За Бучу и Граовиште прича се да су искрчени и насељени у новије доба.

Сем поменутих стариначких породица још су ове муслиманске породице у овој махали: *Авдићи*, који су старином из Угљишћа, одакле су доселили најприје у Пољине, а одатле на Кобиљу Главу. — *Индије* су из Сарајева. — *Кадрићи* су доселили из Угоског. — *Фазлићи* су из Високог. — *Бегго* је из Нарева. — *Ћустовић* је из Гацка. — *Враге, Дурановићи, Делалићи* и *Кртице* станују у Сарајеву и овамо излазе само љети кад треба земљу обрађивати.

Од православних су најстарији Сикираши, па онда долазе Салате, Дунђеровићи, Јеремићи, па Владушићи. *Сикираши* су на Граовишту од 80 година. Старином су из Старе Горе у Херцеговини, гдје су се звали Костадиновићи. Славе Св. Јована. — *Салате* су од Колашина, одакле им се доселио дјед у Пофалиће, па су се преселили на Кобиљу Главу. Славе Св. Аранђела. — *Дунђеровићи* су доселили из Богојна прије 35 год. Славе Св. Николу. — *Јеремићи* су се доселили из Кијева за Требевићем, гдје их има још неколико кућа. Славе Св. Ђорђа. — *Владушић* је дошао од Требиња прије 40 год. Има их још у Доцу и Рељеву.

Муслимани имају гробље на Кобиљој Глави према старом гробишту, а православни на Смрековачи, заједно са становницима махале Слатине.

45. Слатина.

Положај. — Махала Слатина лежи западно од махале Кошеве, а по странама присојним и благим косама Кобиље Главе и Хотоња.

Извори. — Сјеверни дио махале изобилује изворима, дочим је јужни доста безводан. Најјачи су извори: Чункови више Рудина (чесма с коритом), Стјепанова Чесмица у Дријенчини, Грозничаво Врело у Дријенчини ниже Рудина, извор у Баљежеву Долу, извор у Калемском Долу, извор Бугар код Обера, Змајевац за Пољинама, Врела на Ћетеништу више Пољина, Мегара на Пољинама, извор на Равнама и врело Миљетак у Гају између Сјеница и Овлагија, даље извори Студенац и Хотоњ у Хотоњу, извори Терезија и Језино Врело на Кромољу. Од овић потоњих потичу потоци: Хотоњ, Удљиковац и Сушица. Вода се пије са свију ових извора. Неки уз велике суше пресушују, а тако и потоци Удљиковац и Сушица. По Кошевском Брду и селима Слатини и Шипу има и бунарова с изворском водом.

Земље и шуме. — У слатинској махали изобилују зиратном земљом села: Шмреке, Кромољ, Овлагије, Сјенице, Пољине, Смрекова Њива, Равне и Слатина. Овуда су највећи чифлуци које кмети обрађују дијелом под хак, а дијелом држе под кесим, јер им је у најновије доба због дијељења у задрузи одузето кметско право. Кесим је на кмета од 100—500 форинти годишње. Има још и старинских беглучких земаља које власници обрађују за себе и дају под кесим странцима из Аустрије који држ

краве и раде с млијеком. На Хотоњу су скоро све крчевине, те у њему и нема много ziratne земље. Њиве и ливаде чифлука по Кошевском Брду, Шмреки, Кромољу, Слатини, Равнама, Шипу, Сјеницама, Овлагијама, Пољинама и по крчевинама у Хотоњу груписане су око кућа, дочим су земље сељана са Смрекове Њиве измијешане и простиру се испод кућа до Равни и Слатине. Њиве и ливаде ових села на мјестима су званим: Врба, Главица, Равне Горње и Доње, Језера, Смреке, Кусин Бријег, Баре, Шип, Крље, Грабљик, Оџин До, Супрагина Њива, Лука, Забашчицом, Страна, Њивица, Под Терезијом, Језино Врело, Зобиште, Росуље, Урвине, Ћоше, Пријека Њива и Сушица. Сељани са Пољина имају још чаира у Наревским Брдима на Оберу и Сарачевцу (1 сат далеко од села). Сељани са Кошевског Брда, Кромоља, Оџина Дола, Овлагија, Сјеница, Слатине, Равни и Пољина имају испаше по Наревским Брдима изнад Пољина до Обера, Дријенчина и Рудина. Најдаље гоне марву 2 сата од куће. Сељани са Смрекове Њиве, Шипа и Хотоња имају испаше по Кобиљој Глави, Јелову Брду, Орахову Бријегу, потоку Удљиковцу, Паљики и Бацаљки до Пољина. Сељани и власници појединих земаља који држе краве ради трговине с млијеком напасају ове у својим ливадама и хране на јаслама.

Шуме има нешто мало по хотоњским странама и долинама, куда су и испаше, по Оџину Долу (Грабљик) и између Сјеница и Овлагија (Гај Миљетак) и сва је ситногорица: лијеска, граб, глог и трнак. У дрва за огрјев и ограду иду сељани у Присаде за Наревска Брда, $1^1/_2$—2 сата далеко, а ради јапије у Скакавац за Мочиоце, 3 сата далеко.

Тип. — У неким крајевима махале Слатине куће су у групама, а у неким су раштркане и саме за се. Тако на Кошевском Брду има 5 кућа у размаку од 50—200 корака, растављених њивама. На Кромољу су 2 куће једна уз другу. Кромољ и Кошевско Брдо растављају њиве и сеоски пут. У Слатини је 5 кућа у растојању од 2—300 корака, растављених њивама. Слатину и Кромољ растављају њиве, а Слатину и Кошевско Брдо сеоска улица и њиве. Између Слатине и Равни има преко њива $^1/_2$ км. На Равнама су 2 куће, растављене башчама и њивама за 100 корака. Од Равни до Шипа преко њива има $^1/_2$ км. На Шипу су 4 куће у размаку од 50—100 корака, растављене улицом. Са Шипа за $^3/_4$ км. су Смрекове Њиве, гдје има 5 кућа у размаку од 10—30 корака, а с једне и друге стране сеоске улице. Одавде до Сјеница има $^1/_2$ км., и ту је 1 кућа. Од Сје-

ница до Овлагија има $^1/_4$ км., гдје је također 1 кућа. Између Овлагија и Кромоља на по пута од $^3/_4$ км. лежи Оџин До, гдје је 1 кућа. Изнад Сјеница сјеверо-западно је село Пољице, у коме су 3 куће са 6 задруга. Ова мјеста раздвајају њиве и ливаде, а Пољица још и сеоска улица. Јужно испод Пољица лежи Хотоњ са 12 кућа око друма и 7 кућа по крчевинама. Куће око друма негдје су једна уз другу, а негдје 100—300 корака раздалеко. Оне по крчевинама растављене су за $^1/_8$—$^1/_2$ км.

У слатинској махали има свега 38 кућа, у којима живи 2[illegible] православних, 13 муслиманских, и 2 римокатоличке породице.

Имена. — Махала је добила име по селу Слатини, а ов[illegible] по доброј рођи земље, а тако и село Овлагије. Мјесто Оџин До добило је име по некакву оџи који је први тај до искрчио и узиратио. Пољине, Равне добиле су име по свом географском положају, а Смрековача и Шип по смреки и шиповини чиме су та мјеста била обрасла. Хотоњ је добио име по планини Хотоњу За Пенџерак причају да се овако назвао по неком малом пенџеру који је до скора био на некој стијени за Пољинама од некакве старе магазе.

Старине. — Остатака од старина има по Кромољу, на Излазима, Пенџерку и по Смрековачи. По Кромољу се наилази на трагове старих грађевина од камена. На Излазима се познају трагови старога гробишта. У страни више пута који води из Кошеве на Пољине и даље имају 2 доста велика мрамора попут саркофага, а изгледа да их је било још. На Пенџерку је, веле, била некаква магаза од које се видио мали пенџерчић.[1]) На данашњем православном гробљу на Смрековачи (Кобиља Глава) познају се такође остаци старих надгробних споменика, мраморова.

Постанак села и поријекло становништва. — Набројане старине доказују да је на мјестима села ове махале било насеља од старине. Само се за Хотоњ прича да је до назад 5[illegible] година био велика планина са тако густом шумом, да се, што веле, кроз њу није могло ни небо видјети. Шума је била прастара и сва букова. Даље се прича да је та хотоњска планина била врло хајдучљива и иначе страшна.[2])

---

[1]) Ту су утрошили силан новац Стака Скендерова из Сарајева, Нал[illegible] из Хотоња и још неки копајући и тражећи новаца.

[2]) Тако причају да су хајдуци убили једног човјека који ишао из Сарајева кући за главицу бијелог лука код данашње Колачуше, гдје му се и са[illegible] гроб знаде. Још се прича да је у овој планини била некаква велика аждах[illegible]

Међу давнишњим становницима махале слатинске нема старинаца, већ су све досељеници.

Моћевићи су се доселили из Моћевића у Пресјеници прије 150 година. Старином су Хаџићи из Пиве. Опширније у опису Лукавице. Славе Св. Јована. — *Симеуновићи* су се доселили из Нарева прије 29 година, гдје их још има. Славе Св. Николу. — *Грачанин Ђокић* доселио се из Нарева прије 40 година. Има их још по Нареву и Радави 5 кућа. Славе Св. Николу. — *Ђокановићи* су се доселили из Нарева прије 35 година. Још их има по Нареву. Славе Св. Јована. — *Кокот* се прије 50 година доселио из Војковића. Славе Св. Николу. — *Грујо* се доселио из Краине прије 20 год. Најприје је био у најму, а касније је прешао на чифлук. Слави Св. Николу. — *Трифуновић* се прије 12 год. доселио из Вучје Луке (котар Сарајево) на беглучку земљу. Старином је из Бобова код Пљеваља, гдје се зову Цвијетићи. Дошла су четири брата пред пошљедну кугу. Сад их има у Соколовићима на Гласинцу, гдје се зову Цвијетићи, затим на Висојевици (котар Сарајево), гдје се зову Трифуновићи, на Убарама (котар Сарајево), гдје се зову Миловановићи, и у Топлици (Долинама — котар Сарајево), гдје се зову Паламари. Славе Михољ-дан. — *Шућур* се доселио прије 20 год. с Вогоште. Слави Св. Ћирила и Методија (опширније у опису Добриње). Шућури у Хотоњу најприје су искрчили меру за цијелу задругу, па кад су се издијелили једни су остали у Вогошти, а други прешли на крчевину прије 15 год. — *Миличевић* се доселио од Невесиња прије 29 год. Слави Св. Николу. — *Гошић* се доселио с Дебеља прије 15 година, а старином је из Нарева. Слави Св. Стјепана. — *Терзић* се доселио с Клакиша у опћини Нареву прије 28 год. Има их још на Клакишама и Перцима. Славе Св. Арханђела. — *Спасојевић* се доселио прије 46 год. из Вогоште, а ту су му се веле изродили и правђеди. Има их још

која је била затворила џаду кроз Хотоњ и потрла људе да им се ни броја не зна. Најпослије се нађе један делија да с аждахом подијели мегдан. Он наоштри сабљу, узјаше коња и пође у Хотоњ да тражи аждаху. Чим је близу дошао осјети гадан задах од аждахе, те сјаше с коња, па повади сабљу и, заклањајући се за коња, пође аждахи. Кад је био близу осјети неки силан вјетар који га аждахи тјера. Он се још боље учврсти за коња и приближи аждахи. Чим је дошао до аждахе потегне сабљу, повиче: „бисмилах" (Боже помози), па њом по аждахи, те јој једним ударцем одруби главу. Тад из аждахе завиче на хиљаде гласова: „Удри ме још, удри ме још!" А кад он не хтједе то учинити, аждаха од муке цркне.

у Вогошти. Славе Аћима и Ану. — *Вулићи* су старином из Колашина. Становали су у Вогошти, гдје су били тако богати, да су једном приликом дочекали некаква пашу с пратњом у госте и свега имали у својој кући да нијесу ни кашике из села позајмили. Славе Св. Луку. — *Калиновић* се доселио у Босну прије 30 година из Кољана у Далмацији. Слави Св. Николу. — *Стојановић* се доселио из Сријема прије 10 год. Слави Св. Николу. — *Станковић* је старином Сантрач. Отац му Станко, по коме се овако назвао, доселио се из Колашина прије 60 год. Слави Св. Пантелију. — *Ешпек* се доселио из Осијека прије 10 год. Слави Св. Илију. — *Влачо* се доселио на меру из Вогоште прије 12 год. Слави Св. Јована. Опширније у опису Миљевића. — *Каркеља* је из Сарајева, гдје и станује, само држи кућу и земљу у Слатини, и у њу излази од времена на вријеме те земљу обрађује и држи краве. Слави Св. Ђорђија. — *Њего* је доселио из Сарајева прије годину дана. Старина му је од Колашина, гдје се зову Милинковићи. Садањим је презименом прозват по матери која је од Њега из Осијека. Слави Св. Николу. — *Гајзлер*, Нијемац, доселио се из Горње Аустрије прије 19 година на меру.

Муслимани који стално живе у овој махали јесу: *Црвенковић* који се доселио из Тиховића прије 30 година. — *Татаровић* је потомак неког Османлије Ћешиде који се доселио у Хотоњ на меру прије 40 година. Отац им је био Татар, по чему су прозвати Татаровићи. — *Авдићи, Алићи, Брекале, Зуко, Беговићи, Карићи* и *Муминовићи* доселили су се из Сарајева и населили се дијелом по крчевинама, дијелом по беглучким земљама ага сарајевских. — *Брканлићи* су се населили на својим земљама пошто су се одвојили од задруге на Кобиљој Глави. — *Бектићи, Бузари* и *Агановићи* држе своје и кесимске (беглучке под кесим) земље и излазе у Слатину кад треба земљу обрађивати, иначе станују у Сарајеву. Још има у Слатини језуитски самостан основан прије 20 година у коме живе милосрдне сестре. Зову га Бетанија.

Православни имају гробље једно у Кошеви код Мићукића куће, а друго на Кобиљој Глави. Муслимани се копају на Кобиљој Глави и на Кошевском Брду.

46. Велешићи.

Положај. — Махала велешићка лежи на западној страни Сарајева. Горицу која данас припада Сарајеву и Велешиће

дијели поток Сушица, као год и Сарајево и Пофалиће. Ова је махала у присојним и осојним странама брда Хума, источно и сјеверно од села Пофалића.

Извори. — У Велешићима, су најјачи извори: Росуље у селу Велешићима, извор код Мулића Њиве под Хумом, извор код Милошевића куће, извор код Ристовића куће, врело Барица на Барама. Сем ових извора има још и бунарова: на Загребену у Велешићима, у Мулића Њиви, на Купинама, на Барама и у башчи Машића. У овим је бунаровима изворска вода, којом се сељани служе за све домаће потребе.

Земље и шуме. — У Велешићима нема много зиратне земље, па и оно што има већином је беглучка. И по Велешићима су агинске куле и чардаци у које ови љети излазе. Поред кула су и кметске куће. У чифлучке су земље одмах и беглучке, које су, разумије се, од ових боље. Ове беглучке земље власници некад обрађују „преда се", а некад их дају под кесим бостанџијама из Сарајева и досељеницима из Аустрије. Све су ове земље груписане око кула, чардакова и кметских кућа којима припадају, те сваки чифлук или беглук чини засебну цјелину. Мјеста по којима су зиратне земље зову се: Бакаревац, Велешићи, Баре, Сушица, Купине, Потоци, Под-Хум, Мулића Њива, Загребење, Страна, Росуље, Орашница, Склади, Равне, Крчевине и Лука.

С испашама су Велешићани оскудни. Док је Хум био слободан и док Горица није узираћена имали су довољно испаше. А од како Горица припаде Сарајеву, те се загради и узирати и од како се на Хуму подиже тврђава и забрани паша у њеној близини, Велешићани оскудијевају с испашом. Од тада краве и остало јаловиње док се љетина уздигне гоне по странама Хума до забрана. А волове гоне преко љета на Романију.

Тако су исто оскудни и са шумом. Нешто мало љесковине и грабовине има по странама Хума изнад села, што није доста ни за огрјев у доба кад су највећи сеоски радови. Стога Велешићани иду за огрјев у Грабљиву Њиву, 2—3 сата далеко а за куће и зграде купују у Сарајеву и Мочиочким Шумама.

Тип. — Велешићка махала у главном је подијељена на 4 групе кућа. На *Бакаревцу* су 2 куће у растојању од 100 корака, растављене шљивиком. За $^1/_2$ км. од Бакаревца, преко долине Луке, јесу *Велешићи*, гдје је 12 кућа у једној групи у простору од 1 км. Ове су куће растављене сеоским улицама и шљивицима, а у даљини од 50—100 корака. Велешиће раставља простор

од $^{1}/_{4}$ км. од *Потока*, гдје су 3 куће у размаку од 50—100 корака, растављене њивама. Ниже Потока је Сушица, гдје је на осами, крај друма Сарајево—Високо, 1 кућа. Изнад Потока и Велешића је Под-Хум, гдје су на осами 2 куће, растављене шумама од села за 1 км. Југо-западно од Сушице и Потока су *Баре*, гдје имају 3 куће крај друма, и то 2 једна уз другу, а трећа за 100 корака од њих. Још имају изнад друма у страни 4 куће, растављене њивама за 100—200 корака.

Села у овој махали има 27 кућа, у којима живи 13 породица православних, 7 муслиманских и у 3 су досељеници Швабе и најамници бискупа Штадлера. До 1885. год. Велешићка махала бројала је 38 кућа, а од како је Горица и све до Сушице одузето за град Сарајево, спала је махали на 27 кућа.

Имена. — Ништа се не зна о имену села Велешића, по коме се и махала назвала. Бакаревац се овако прозвао по власнику тога мјеста Бакаревићу. Сушица се тако зове по потоку Сушици, а Баре због баровитих њива и ливада.

Старине. — Од старина се у Велешићкој Махали зна само за један надгробни мрамор код Мемишовића куће на Барама, без икаквих натписа. Овај је камен остатак старог гробишта.

Постанак села и поријекло становништва. — Последње насељавање по Велешићима ишло је упоредо с насељавањем Сарајева, као год и у Кошеви, јер су и по Велешићима све сами чардаци ага и бегова сарајевских и беглучке земље. Читлук у Под-Хуму и зират Антуновића искрчени су у новије доба.

Старинаца у Велешићима нема. Досељеници су се насељавали овим редом: *Пајдаци*, давно досељени из Доца. Славе Св. Ђорђа. — *Попрдани* су такође из Доца. Славе Св. Јована. *Ристовићи* су старином из Михановића под Треskавицом. Има их још у Ласици, Сарајеву и Варешу. Славе Св. Николу. — *Шекара* се доселио из Војковића прије 56 година, а старином је из Херцеговине. Слави Св. Николу. — *Милошевић* се доселио невесињског котара и призетио се код Шекаре. Слави Св. Петку. — *Крстија* је одавно у Велешићима. Старином је од Високог. Слави Св. Архиђакона Стевана. — *Шоја* је род Шојама у Осијеку. Зову га и Дугоњом, због тога што му је отац био врло дугачак. Слави Св. Николу. — *Живковић* је од Живковића из Доца. Овдје га зову, по оцу, и Вуковић. Слави С. Николу. — *Слагало* је од Фоче. Слави Св. Николу. — *Бјелобрк*, *Шараба* род је Шарабама из Бачића. Опширније у опису Брijешћа. Слави Св. Арханђела. — *Маљукан* је старином од Црне Ријеке за Ја-

хорином. Отац му је најприје био удунџија код Халилбашића. Слави Св. Трипуна — *Лека* је одавно у Велешићима, а старина му је из Чемерна код Вареша. Слави Св. Николу. — *Антуновић* се одијелио од задруге у Пофалићима прије неколико године и населио се на мери. Слави Св. Луку.

Муслимани: *Горо. Асагић, Јамаковић, Кисељаковић, Зенђиловић, Мемишовић* и *Кречо* доселили су из Сарајева и држе беглучке земље под кесим.

Досељеници из Аустро-Угарске држе земљу под закуп и нијесу стални. У једној кући држи надбискуп Штадлер надничаре, те му обрађују земљу.

Православни имају заједничко гробље у Кошеви више Мићукића куће, а муслимани на Кошевском Брду.

47. Кошева.

Положај. — Махала Кошева лежи на сјеверној страни града Сарајева и граничи се његовим махалама Кошевом и Бјелавама. По положају је у равници око ријеке Кошеве и по присојним и осојним странама долине кошевске. Кроз цијелу кошевску махалу са сјевера југу протјече ријека Кошева. која је доста валовита, те, кад надође, сноси њиве и ливаде, због чега су на више мјеста око њена корита исплетени кошеви и, насути каменом и земљом да одбијају воду од њива и ливада. Исто је тако валовит и Блекин Поток у вријеме великих киша, али не чини штете њивама и ливадама, јер тече кроз хурију.

Извори. — Сељани око Кошеве троше и пију воду с те ријеке. Од извора по странама најјачи су: Кукина Врела од којих потјече Кукин Поток између Алапа и Дебеља, Врела Љути од којих потјече Љути Поток између Дебеља и Орловца, Врела по Хујића Гају код Кузманове куће од којих потјече Блекин Поток, даље извор под Βељића кућом, извор Казан под Орловцем, чесма у Алапима и чесме Краставац и Радава више Алапа у Радави. Кад за вријеме суша извори по Хујића Гају пресуше сељани пију воду са Терезије, водовода проведеног дрвеним чунцима с извора Јаворика на Мркојевићима, изнад Хујића Гаја на Горње Бјелаве у Сарајево. Неки опет имају бунарове с изворском водом (на Ступи и по Влахову брду испод Грдоња и код фабрике), те се њима служе у оскудици друге воде за вријеме суша и кад се Кошева замути и загрије.

Земље и шуме. — У кошевској махали има доста зиратне земље. Како је ова махала у непосредној близини Сара-

јева то су по њој на све стране агински и беговски чардаци и куле са башчама (шљивицима), бостанлуцима и великим простором зиратне земље (њивама и ливадама). Све су ове земље беглуци које власници обрађују за свој рачун кад излазе љети на љетовање, а неки их дају под кесим (150—300 форинти годишње) сарајевским бостанџијама (муслиманима). Највише је беглучких земаља по Ћурчића и Бакаревића Пољу уз ријеку Кошеву, по Влахову Брду до Хујића Гаја, Грдоња и Горњих Бјелава и по Горњој Кошеви до Алапа, и то су најбоље земље. Остале су земље у кошевској махали дијелом чифлучке (свега има 6 чифлука), са којих кмети дају од жита $^1/_3$, а од сијена и воћа $^1/_2$, а дијелом крчевине по мери, са којих мераши плаћају кирију држави (3—15 фор. годишње). Чифлучке земље и земље по крчевинама обично су око кућа, на мјестима званим: Јеверице, Лука, Ступе, Код Кестена, Загребница, Семизова Бара, Старе Куће, Горња Лука, Биводљак, Хујића Гај, Орловац, Дебељ, Куровина, Лице, Селишта, Алапи, Кулина, Ћеремитлија, Росуље, Бара, До, Дуга Њива. Један само кмет (Максимовић) има својих њива изван села у Наревским Брдима више Пенџерка, до којих има од куће $^3/_4$ сата. Рођа је ових земаља различита. По равници и око воде земље су доста добре и родне, а по странама, па још гдје су кмети без живога мала, земље су лошије.

Од како су искрчене и узираћене земље по Хујића Гају и од како је паша забрањена по Грдоњу сељани махале Кошеве оскудијевају с испашама, због чега и не држе ситне стоке. Говеда, а нарочито краве напасају понајвише у својим зиратима, или их гоне на пашу чак у Наревска Брда до Дријечина по 1—2 сата далеко. Сељани и Сарајевске аге који држе краве ради трговине са млијеком хране их на јаслима.

Кошевљани су исто тако оскудни и са шумом. У цијелој махали сачувана су само 2 гаја: гај Мићукића у Кошеви и Рашовића на Дебељу. Остало је све шипраж између чифлука: трње, смрека и лијеска. У дрва за огрјев и за јапију иду чак у у Скакавац за Мочиоцима по 2—3 сата далеко. Причају међутим да је недавно била велика шума куда су данас крчевине испод Грдоња, због чега се то мјесто и зове данас Хујића Гај.

Тип. — Куће су у махали Кошеви раштркане. Изузев село Алапе у коме су 4 куће у једној групи око улице у размаку од 30—50 корака, све су остале куће у растојању од $^1/_8$—$^1/_2$ км. Најраштрканије су куће по Ћурчића и Бакаревића Пољу, па на Влахову Брду и испод Грдоња до Горњих Бјелава. Куће су

растављене башчама (шљивицима) и њивама. Оне по крчевинама у Хујића Гају растављају њиве и Блекин Поток. Дебељ одвајају од Хујића Гаја и Алапа потоци: Љути и Кукин Поток. Алапе од Кошеве раздваја ситна шума, а Ћеремитлију од Кошеве и Алапа раздвајају њиве.

Свега у Кошеви сем чардакова има 40 кућа и 4 млина[1]). На Ђурчића Пољу је 1 кућа и 1 кула, на Бакаревића Пољу је 1 кућа и 1 млин, на Ступи су 2 кафане, раздвојене ријеком Кошевом, на Влахову Брду до Горњих Бјелава има 10 кућа, по крчевинама у Хујића Гају је 9 кућа, у Горњој Кошеви је 8 кућа, 3 млина и 1 фабрика гајтана, даље су на Дебељу 2 куће, у Кукину Потоку 1, у Алапима 4 и на Ћеремитлији 1 кућа.

Име. — Прича се да је вода Кошева добила ово име од кошева који се плету крај њезина корита да не сноси њива и ливада. Други веле да се ријека овако назвала по томе што коси обале. По ријеци је и село добило име, а по овоме и махала и једна улица у Сарајеву. — Хујића Гај, данас крчевине, веле да се овако прозвао по Сарајлији Хујићу, чији је био. — Кукин Поток се зове по неком аги Куки који је на Врелима имао своју кулу. — Ћеремитлија се назвала по чардаку покривеном ћеремитом.

Старине. — Од старина у кошевској махали има старо муслиманско гробиште на брежуљку Растику више села Алапа. Остатака од развалина има по Селишту, Кукину Долу и Кулини. За развалине у Кукину Долу и на Кукину Врелу причају да је била кула некаквог чувеног Куке. На Кулини, веле, била је кула трокатница старих Свраа и под кулом тамница. Џелиловић прича да је у ту тамницу затварао Сврзо његова дједа. Од старе калдрме има трагова путем уз Кошеву па преко Алапа за Нарево.

Постанак села и поријекло становништва. — О прошлости села у кошевској махали нема у народу никаква предања, нити

[1]) Год. 1879. било је у кошевској махали 67 кућа са 265 душа. Год. 1885. било је 38 кућа са 199 душа. Год. 1895. било је 38 кућа са 249 душа. Ово је опадање настало због ширења града Сарајева. До год. 1879. кошевска се махала протезала сјеверно до друма Сарајево—Височко, а источно до Бјелава. Касније је од махале одузет простор од горњег друма до Ђурчића куле у Ђурчића Пољу испод пута Сарајево—Кошева (западно) и изнад пута (сјеверно) све до улице која води са Ступе Влахову Брду и Грдоњу и то је све својено Сарајеву. Иза овога су се у кошевској махали почеле крчити мере и по њој насељавати досељеници из других села, тако да је махала накнадила и пришла стари број кућа.

има старосједилаца, већ су све досељеници из новијег доба. Од села у овој махали најстарије је село Алапи, у коме једино има остатака старог муслиманског гробишта, селишта и кулина, као и мјеста званих по некадањим становницима (Кукин-До, Кукин Поток). За земље по Ћурчића и Бакаревића Пољу по Влахову Брду и испод Грдоња до Горњих Бјелава куда су данас агинске куле и чардаци може се рећи да су искрчене и узиратене ако не прије оно свакако у доба кад се Сарајево основало и населило, односно да је крчење тих мјеста ишло упоредо са насељавањем Сарајева, јер овуда видимо све саме љетниковце сарајевских првих ага и бегова са беглучким земљама. А у најновије доба су искрчене и насељене земље по Хујића Гају и оно мало мере на Ступи око ријеке Кошеве.

Од данашњих становника у кошевској махали најстарији су *Мићукићи* (Савићи), старином Шућури. Славе Св. Ћирила и Методија (опширније о овој породици у опису Добриње). Остале су породице ове: *Максимовићи* у Алапима који су се доселили из Кривоглаваца прије 45 год. Старином су од Призрена у Старој Србији, откуда су им се доселили стари прије 300 година у Кривоглавце заједно са претцима данашњих Благовчана у Вогошти. Причају да између њих постоји кумство још из времена кад су били у Старој Србији. Максимовићи имају породице још у Кривоглавцима гдје се зову Јефтићи по дједу Јевти, као што се и ови овако зову по дједу Максиму, брату Јевтину. Старо су презиме загубили. Славе Св. Ђорђија. — *Целиловићи* су из Херцеговине, одакле су им се стари доселили у Нарево прије 200 год. Из Нарева су отишли у Сарајево, па у Кукин-До, а отуда у Алапе прије 36 година Славе Св. Климентија. — *Гаврићи* су из Пецке (котар Варцар-Вакуф), гдје су се звали Тодоровићи. Доселили су се прије 45 год. Славе Св. Ђорђија, прислужују Св. Аранђела. — *Митровић* је из Ковачића доселио прије 10 год., а старина му је из Старе Србије. Дошао му је дјед, табак по занату, прије 80 година са неким пашом. Слави Св. Аранђела. — *Краишник* се доселио прије 45 год. из села Равна Врховина код Скендер-Вакуфа. Старином се звао Новаковић. Дошао је најприје у најам а сад је начинио кућу на мери. Слави Св. Николу. — *Кокоти* су дошли прије 29 год. из Слатине. Славе Св. Николу (опширније у опису Војковића). — *Бучавац* се доселио прије 30 год. с Мочиоца, гдје их има још толико кућа. Старином је из села Бучја, откуда му и ово име, у Старој Србији, одакле су се његови прије 100 год.

доселили у Босну и настанили се у селу Мочиоцима. Славе Св. Јована. — *Кевгић* је старином из Краине, одакле се доселио као најамник прије 40 год. Слави Св. Аранђела. — *Глишић* је старином са Гласинца из Шенковића, одакле му се доселио отац прије 30 год. Слави Св. Луку. — *Рашевићи* су се доселили са Мркојевића прије 10 год. Славе Св. Саву (опширније у опису Кобиљ-Дола). — *Кнежевићи* су дошли са Кромоља на меру прије 9 год. Славе Св. Аранђела (опширније у опису Доца). — *Лукић* је старином из Херцеговине, одакле му је дошао отац Ђурица прије 50 год. Слави Ђурђев дан. — *Велић* се доселио из Мочиоца на меру прије 3 год. Слави Св. Николу. — *Милинковић* је дошао из Нарева прије 3 год. Слави Св. Ђорђија. — *Ђуран* је дошао из Лијевна прије 5 год. у службу код Мићукића. Слави Св. Јована.

Муслимани који станују у кошевској махали нестални су. Они узимају беглучке земље под кесим и док их држе дотле и станују у кошевској махали, изузев Суну *Мулића* који се доселио на чифлук у Алапима прије 3 године из Сарајева. Данас у кошевској махали станују муслиманске породице: *Амамџићи*, *Буцало*, *Браво*, *Јусићи*, *Китуша*, *Бејдић*, *Шаиља*, *Блеко* и *Бешлија*. Све су ове породице дошле из Сарајева. Сем ових има досељеника из Аустро-Угарске (Лах, Јарош) насељених на државној мери.

Муслимани се копају у гробља на Горњим Бјелавама, а православни у гробљу кошевском више Мићукића куће.

ПРЕГЛЕД

а) преглед географских и етнографских назива.

а) преглед географских имена

в) Преглед породичних и осталих презимена.

ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО

АНТРОПОГЕОГРАФСКА ПРОМАТРАЊА

КОСТЕ ЈОВАНОВИЋА

ОПШТИ ДЕО

I. Област.

Област Горње Драгачево захвата већи део горњег дела области Драгачева. Она се са источне стране граничи венцем планине Јелице, од њезина виса Црне Стене па до става Толишнице и Каонске Реке, доњим током реке Толишнице и развођем, што дели воду Толишници и изворном делу Бјелице. Са јужне стране граничи се ова област почетним делом Чемернове косе, која одваја Бјелицу од Моравице, а доле јој је граница Црновршки Поток, Вучковичка Река и Шулубурски Поток. На З. граница иде поменутом Чемерновом косом, која од виса Самограда скреће из западног у северни правац, и северно, преко висова Млађије и Липовице, долази на планину Голубац, одакле скреће на северо-исток, пресеца реку Краварицу у њезином изворном делу, пење се на планину Крстац, и западно од брда Градине спушта се Бјелици, па пошто пређе на њезину десну страну, код ушћа Рћанске Реке, долази до самога виса Велеса. Најпосле на С. граничи ову област горњи и изворни део Живичке Реке, као и право повучена линија од средине ове реке до виса Велеса.

У овако ограничену област спадају села: Губеревци, Милатовићи, Властељице, Каона, Горњи Дубац, Доњи Дубац, Вучковица, Бијели Камен, Котража, Пшаник, Рти, Кривача, Живица и Вича. Осим ових села, у

Горње Драгачево спадају и Брезовица, Толишница, Луке, Осаоница и Лиса, а по некима још и нека села поред Моравице (Трешњевица, Миросаљци и др.), те би онда граница области на југоистоку и југу ишла до гребена планина Троглава и Чемерна, а на З. до Моравице; али та села у овом раду нису обухваћена.

II. Главније физичке особине области.

Орографија, геолошки састав и морфологија. — Горње Драгачево је делом планински крај, а делом чини прелаз из јако заталасане у планинску област. Планине се налазе на граници области. На југу је Борова Страна и висока планина Чемерно, а на југоистоку се стрмо уздиже планина Троглав. Велики део планинске греде — планина Јелица — налази се на североисточној, а југоисточни крајеви планина Голупца и Кретаца су на северозападној граници области.

Планине су релативно средње висине, али су највише оне на јужној и југоисточној граници области. Неке су планине веома богате шумом и покривене су дебелим слојем хумуса, а код неких се на већим или мањим просторима истакла гола стена. — Код планина Крстаца, Голупца и Јелице венци се пружају са СЗ. на ЈИ., а код Чемерна и Троглава скоро су управни на ове. Према овоме планине: Јелица, Крстац и Голубац, правцем својим венаца, слажу се са оним динарске системе, у коју и спадају; оне су још и веома набране планине, а боре имају исти правац као и сами венци. Боре задржавају свој правац све до југоисточних крајева планина, где се сударају са супротним планинама: Чемерном и Троглавом, који су еруптивне природе и не извијају се у правац И—З, који се види на осталим крајњим планинама динарске системе [1])

[1]) Д-р. Ј. Цвијић. Структура и подела планина Балканског Полуострва. Глас Срп. Краљ. Академије LXIII, стр. 68 и 69.

Чемерно је састављено из серпентина и има широк венац, који је под сочном планинском травом.[1]) Северна страна планине и Борова Страна, која је такође састављена из серпентина, добро су пошумљене четинарима: смрчом и јелом, као и буквом.

Троглав је као и Чемерно састављен из серпентина. Она страна планине која је окренута Горњем Драгачеву, веома се стрмно спушта Толишници, која је и одваја од огранака Чемерна. Јаком ерозијом и денудацијом веома се испољила гола стена, и цела је ова страна испресецана дубодолинама, којима теку потоци и уливају се у Толишницу.

Јелица је под хумусом, али се доста види и гола стена а сви су врхови — Црна Стена (963 м.), Глоговачки Врх (870), Усарица (860), Бућинац (780) и Мрка Стена (771) — добро пошумљени. Она је састављена из седиментарних и еруптивних стена. Југозападна страна планине састављена је из палеозоичких аргилошиста и кретацејског кречњака, који се пење и на гребен.[2]) У атарима села Милатовића и Властељица налази се један црвенкасти кварцит, који преставља археички терен,[3]) а висови Усарица, Глоговачки Врх и Бућинац, састављени су из амфиболита, који је Алекса Станојевић (Геолошки анали IV стр. 224) уврстио у диорите[4]). Најпосле „Јастребар и сав терен јужно од њега на Троглаву, састављен је искључиво од серпентина," а између Мрке Стене и Черта заступљен је риолит[5]).

Голубац је састављен из полеозоичких шкриљаца и само ј. и. крајем спада у ову област. Он је веома

[1]) Ову су испашу закупили од државе неки трговци и на њој напасају неколико стотина говеди.

[2]) Ј. Жујовић, Геолог. Србије стр. 116.

[3]) Алекса Станојевић. Геолошки Анали. IV. стр. 225.

[4]) Ј. Жујовић. Геологија Србије, стр. 116.

[5]) А. Станојевић. Геолошки Анали. IV. стр. 225.

пошумљен и у томе не уступа Чемерну и другим планимама. Шума је од листопадног дрвећа особито букве, ма да ова планина има знатну висину. У овом делу планине највећи су врхови Тријебеж (690), Стожијев врх (747) и Липовица (712) од којих последња два налазе се на граници области.

Крстац такође само ј. и. крајем спада у ову област и састављен је од палеозоичких шкриљаца и кретацејског кречњака. Највиши су му врхови Градина (656) и Молитва (509), који су, као и остали део планине, јако оголели.

Унутрашњост области је испуњена косама ових планина, нарочито Чемерна и Јелице, а неке је и граниче са И. Ј. и З. стране. Оне су различите величине и висином се јаче истичу на местима где су брда и врхови. — Највеће и најплећатије су косе планине Чемерна које су бочним долинама издељене у мање косе и косанице, а неке су распарчане у саме купе. На њима су многа брда и „планине", међу којима нека веће висине, и цела обрасла добром Буковом шумом као: Стрмац (1000 м.), Црни Врх (948), Врљан (995) и Кулаја (850), а остала су под шумом, ливадама или се види гола стена међу којима су највиши: Дубока Превоја (997), Мустачевац (948), Дукањско брдо (870), Завршје (873) Кремењача (846) и Лесна (809). — Косе планине Јелице су уопште мање од Чемернових. Најдужа и најплећатија је коса *Љута Крушка* која је бочним долинама издељена у краће косе и косанице. И ако и на овим косама има много врхова и брда, ипак оне изостају у висини од Чемернових коса. — И по геолошком саставу разликују се косе ових двеју планина. Тако косе планине Јелице обично су састављене из другог кретацејског члана, пешчара вугасте и трнове боје, који је веома лискуноват и млађи од кречњака,[1]) а ретко да

[1]) Ј. Жујовић, Геологија Србије стр. 117.

је земљиште састављено из кречњака. Само око Бјелице, између Каоне и Виче, има и терцијерних глинаца, конгломерата и другог петрографског материјала[1]), а „у Властељицама се испод глинца помаља један повећи слој лигнита чија моћност достиже на неким местима један метар“[2]) као што се види у обали потока који тече поред Терзића куће. — Косе планине Чемерна имају разноврстан геолошки састав. Тако коса која издваја Бјелицу од Моравице у опште је састављена из палеозоичких шкриљаца, који су сиве и шарене боје, а много има и аргилошиста. И крајњи делови коса који се завршују на Бјелици такође су састављени из ових шкриљаца, а којих пак има и на коси што дели воду Толишници и Бјелици. Скоро по свима косама има и пешчара, али је он најмоћнији и даје најбољи грађевински материјал у селу Кривачи, одакле је узет и за зидање моста на Рћанској Реци. Кречњак је овде много заступљен и од њега су састављена брда и висови: Каменица у Пшанику, Округлица у Вичи, Кремењача у Вучковици, Титма у Ртима, Караџића брдо и Бубањ у Доњем Дупцу, Чук и Крш у Властељицама и др. као и окомите стране Бјелице и њезиних многих притока. Најпосле горњи део косе, која одваја Толишницу од Бјелице, састављен је из серпентина, а од Каоне ка Ељдовишту и Горњем Дупцу пружа се један беличасти кварцит, који спада у архаички терен.[3]) — Овако разнолик геолошки састав Чемернових и Јеличних коса чини, да оне имају различите изгледе. Косе планине Јелице имају благ нагиб, плећате су и више заравњене. Ако на њима има брда и врхова, они су блажих страна и имају главичасте врхове. Најзад плећа коса, темена брда и оближње земљиште покривени су ливадама, и

---

[1]). Ј. Жујовић Геологија Србије стр. 117.
[2]). Ал. Станојевић Геол. Анали. IV стр. 225.
[3]) Ал. Станојевић. Геол. Ан. IV. стр. 226.

врло ретко да је где избила чврста стена, а стране су доста пошумљене. И долине су блаже: мање су дубине, шире и имају благе стране. — Косе Чемерна ретко да имају овакав изглед. Оне су обично стрмијег нагиба и бочно су јако издељене у косе и косанице. Долине су, пак, дубоке и узане и имају стрме стране, а кречњачка су брда разноврсно издељена и испарчана, и виде се појави крша.[1]

Осим поменутих планина и њихових коса, истичу се својом висином у овој области брдо Велес и једна кречњачка зараван.

Брдо Велес (око 500 м.) спада у Горње Драгачево само источном страном, која је сва састављена из пешчара.

Зараван се налази између ј. и. завршетака планина Крстаца и Голупца, Рћанске Реке извора реке Краварице. Она, је сва од кречњака и има висину око 600 метара. Покривена је *вртачама*, међу којима има један *понор*, а на источној вертикалној страни заравни има и неколико *пећина*.

Вртаче нису голе него су им стране и дно покривени тањим слојем земље под којом се налази веома моћан кретацејски кречњак. — Пречници и дубине вртача су различите; неке су широке само неколико, а неке и више десетина метара, а дубине су 2—3 и до 10 метара. Неке су вртаче обрасле вегетацијом, а остале

[1]) На десној страни р. Кривачице, у селу Кривачи, има мало кречњачког земљишта, у коме постоји једна пећина и понор. Отвор пећине је висок 4—5 а широк 8 метра. Дужина пећине је до 10 метара. На задњем делу пећине, кроз кратак канал пропада вода, отиче кроз пећину и одмах ниже утиче у Кривачицу. Понор у који вода пропада и у пећини се појављује, веома је близу (на окућници Јовића Славковића, који га је и затрпао грањем и кровином.) — У селу Вичи југозападно од брда Округлице, и са десне стране Бријештанске Реке, налази се огромна кречњачка стена *Градина*. Од Градине се ерозијом сурвале стене у корито реке, те вода падајући преко њих веома јако бучи. И у овој кречњачкој маси има једна окапина.

су под ливадама и њивама, а разуме се, да због тањег слоја земље њиве не могу дати обилату жетву.

Бездан (понор) се налази на јужном крају заравни. Јужније од понора земљиште је вододржљиво—палеозоички шкриљац — и преко њега тече поток који долази с брда Тријебежа и утиче у понор. Долина је потока узана и све дубља идући понору, а при крају, на кречњачком земљишту, заграђена је одсеком, високом до 15 метара, под којом се налази понор. Кад поток пропадне у понор, он тече даље подземно па се појављује из пећине, који се налази североисточно од од понора, на вертикалним кречњачким платоима — Бијеле Стене —, који се налазе с леве стране Рћанске Реке. Често поток пресуши, али и тада истиче вода из пећине, јер вртаче апсорбују атмосферску воду, која кроз канале у кречњаку придолази у пећину. Кад су кишни дани из пећине истиче више воде, јер је, ојачана потоком, који пропада у понор.

Од пећина најважније су *Велика* и *Слепа Пећина*. Отвор Велике Пећине налази се на висини око 15 метара под коритом Рћанске Реке, висок је до 20, а широк 10 метара. Пећина се пружа на запад за 50 метара, губи поступно висину и ширину док у задњем делу не спадне у половину. На задњем зиду, из ужег отвора, који је на висини од 3 метра, избија млаз воде, који пада на тле пећине и отиче на њезину отвору. Изишавши на поље вијуга узаном и плитком јаругом, и на 30—40 метара од пећине утиче у Рћанску Реку. У пећини се налазе четири циновска лонца од којих највећи је дубок 1,30 м. — Пећинског накита има врло мало и то само у задњем делу пећине.

Слепа Пећина је јужно од Велике Пећине и око 80 м. над коритом реке. Отвор је пећине 1,5 м. широк, а 0,60 м. висок, ну одмах по уласку пећински канал постаје шири и виши. Ширина канала варира од 2—4,

а висина од 2—8 метара; али има места где се побауљке и с муком може провлачити. И правац канала је промењив и само на краћим одстојањима прав; али тако ломећи се, ипак се у главном пружа на J. З. После дужине од 90 метара канал се толико сузи, да се само рука с мотком може увући, те се и не зна, докле се продужује. Пошто се, пак, од овог канала одваја и један кратак крак, који је дугачак до 6 метара, то цела позната дужина пећине има до 100 м. — Тле је у пећини каменито и скоро без нагиба, а цела је пећина богата накитом, јер са свода висе многи калцитни саливи: *завесе* и *сталактити*, а на поду се налазе неколики *сталагмити*, од којих највећи је висок 1,20 метара. На половини пећинског канала спустио се веома дебео сталактит коме се одоздо приближио исти такав сталагмит, те се већ са малим и врло танким стубићима и додирују.

Најзад у Бијелим Стенама има и 3—4 *окапине*, али су све незнатне величине; само једна има до 15 метара дужине и у њу мештани склањају овце.

Воде — Хидрографија. — Драгачево је веома богато текућом водом. То особито важи за његов горњи део — Горње Драгачево — у коме свима долинама теку реке, речице или потоци. У овој је области извор Бјелице, највеће реке у Драгачеву, као и већине њезиних притока, а има река и речица, које спадају у непосредан слив Моравице или Ибра.

Бјелица, половином тока и већим делом слива, спада у Горње Драгачево. Она извире у подножју Борове Стране, у силикатном терену — шкриљци и серпентин — изнад кога се местимице виде кречњаци. Извор јој чине маса слабих извора, који избијају по благим странама простране елиптичне долине. Источна је страна долине висока и добро пошумљена — шума Самариња — а западна и залеђе су нижи и на њима су ливаде, утрине и по која њива. Сви се извори сливају пото-

њевачки Поток и др. — *Кривачица* постаје од Булијске и Бријештанске Реке. Булијска Река извире у селу Пшанику и пошто се у Бријесту, засеоку Виче, састане са Бријештанском Реком, зове се Кривачица, која даље тече на С. и улива се у Бјелицу више ушћа Рћанске Реке. Долина је реке ужа, а стране су блаже, јер река тече преко палеозоичког шкриљца, и добро пошумљене. — *Живичка Река* има назив по селу кроз које протиче. Она извире на Јелици и доста је богата водом. Протичући преко силикатног терена — пешчара — има ширу долину — Живичко Поље — и лева јој је страна добро пошумљена. — *Вучица*, постаје од потока: *Радичевића*, *Павловића* и *Точкова*, који извиру на Јелици. Долина је њезина узана, стрма и добро пошумљена. — *Вичка* (Мала или Главоњска) *Река*, *Стењевачки Поток* и други потоци су незнатне величине, али ипак имају доста воде, јер су и крајеви, куда протичу, веома пошумљени.

Од река, које нису у Бјеличину сливу, вреди поменути само Толишницу и Каонску Реку. — *Толишница* извире на Троглаву и само малим делом граничи ову област. Долина је реке и овде веома дубока и стране су стрме, голе, а где-где пошумљене. *Каонска Река* извире у Каони и са Толишницом гради реку Лопатницу, која већ не спада у Горње Драгачево.

Од *минералних вода* важна је само Сумпоровита Вода у Котражи. „Она извире из пиштољине у Котражи; бистра је, сумпоровита и обичне температуре".[1] Овај се извор налази код саме цркве и доста је јак. Становништво овог и околног села радо пије ту воду, јер је сматра за лековиту. Од скора је извор озидан у виду чесме, а при зидању нађена је у земљи веома стара стублина. Народ прича, да је овај извор био познат још у давнашња времена.

[1]) J. Жујовић. Геологија Србије стр. 118.

Клима. — Као планинска област Горње Драгачево има хладну климу. Зиме су оштре, дуже и снег почне да пада обично о Митрову-дану или почетком новембра, а често и много раније. Снегови су велики, често прелазе један метар дебљине, и обично трају до половине фебруара или до почетка марта, а на Чемерну затече га април и Ђурђев-дан. Летње топлоте су ублажене свежим поветарцима, који се нарочито осећају по узвишенијим местима, на шта имају утицаја многе шуме; али некад температура спадне и на толику меру, каква се у Морави дешава и у рано пролеће.

Од ветрова дувају у овој области: *Сјевер*, *Велики Вјетар* или *Југ*, *Кривац*, *Устока* и *Чемерска Устока*. Сјевер доноси кишу и веома је хладан и јак. Кривац дува са запада и доноси кишу. Велики Вјетар или Југ је топао и јак ветар. Устока дува са истока и доноси суво време. Чемерска Устока долази од Чемерна; ово је редак али и најхладнији ветар.

Хладнија клима ове области опажа се и по доцнијем сазревању свију усева, а винова лоза не може никако ни да успева.

III. Насеља

1. Положај села.

Горње Драгачево је већим делом планински крај, веома је неравно и пуно коса и брда по којима су села. Свако село захвата по неку косу и брдо, а како су већина села простором земљишта велика, то и многа од њих захватају по неколико коса и брда. — Границе села су често неприметне, а многим селима је међа: долина или јаруга, брдо или коса, поље, утрина или шума, а некад и сеоски пут.

Косе и брда су плећата, више или мање заравњена и благих страна. Због тога су врло згодни за насеља,

чићима и потоцима до на дно долине, и текућа вода, кад из ње изађе, зове се Бјелица. Одавде река тече на север дубоком и узаном долином и убрзо прими прву већу, десну, приточицу — реку Петковицу. Од ушћа ове речице, Бјелица тече кроз клисуру и луком савија на запад, пре но што прими и другу десну, притоку — реку Вучицу — узме тећи на С. З., који правац у главном задржава док не изиђе из Горњег Драгачева, а и даље до ушћа у Моравицу. Испод прве леве притоке — потока Боровњака — долина се прошири, а одавде наизменце се сужава и шири, и на проширицама су поља, у којима су њиве. Највећа су поља: Вичко — код ушћа реке Горушице — и Кривачко — око ушћа Рћанске Реке. — Бјелица, као планинска река, често и нагло надође. Тада поплави целу долину и својим наносом — шљунком и песком — причини велике штете њивама и ливадама, које су у пољима. Највећа је Бјеличина притока:

Вучковичко-Котрашка или *Рћанска Река*, која се овако зове по селима кроз која протиче. Ова река постаје из три речице: *Бојеновца*, *Милића* и *Никшића Реке*. Бојеновац се може узети као прави извор, јер правац његов слаже се са горњим током ове реке; њихов је правац са И. на З., а Милића и Никшића Реке теку са С. И. на Ј. З. — Бојеновац постаје из неколико поточића, који извиру близу изворног дела Бјелице. Стране су код ове речице високе, а лева је сва пошумљена — „планина“ Стрмац. — Милића и Никшића Реке називају се по џематима — породицама — кроз које протичу. И њихове су стране високе и добро пошумљене. — Од ушћа Никшића Реке настаје Вучковичка Река, која после краћег тока савија на север и тај правац у главном задржи до свога ушћа. Долина је реке дубока, али и поширока, а стране су добро пошумљене буковим и храстовим дрветом, а у

долини, поред реке, има доста јове, чију кору мештани гуле и у вароши продају. На месту где река савија на С. прима јачи Црновршки Поток, а ниже Шулубурски Поток, одакле се долина све више шири, а најшира је у атарима села Бијелог Камена и Котраже, где се и излива Котрашком Реком. — Највећа притока Котрашке Реке је поток Добрица: остали потоци и ако су незнатне величине, ипак наглим надолажењем наносе доста штете пољу на својим ушћима. — Око Котрашке цркве долина је најшира — Котрашко Поље — а северно одавде река улази у клисуру, и са обе стране уздижу се две кречњачке стене: *Ћировац* десно, а *Литица* лево. Пошто је десна страна клисуре већином од палеозоичког шкриљца, то је и блажег нагиба, а лева је сва од кречњака и веома је стрма, скоро вертикална. Кречњачка су платна негде висока и до 200 метара — *Бијеле Стене* — на којима се виде отвори неколиких пећина. — Пад је у клисури знатан и вода падајући преко камења јако бучи. Испод Бијелих Стена клисура престаје и долином се проширп — Рћанско Поље, одакле се и река зове Рћанском. — Поред Вучковичко-Котрашке или Рћанске Реке проведен је долином и страном нови пут *насии* — Ивањица—Чачак.

Горушица је друга велика Бјеличина притока, а њезине су саставнице *Марица* и *Властељичка Река*, које имају изворе на Јелици. Обе реке теку са СИ—ЈЗ, а пад им је, особито у доњем току, доста благ. Стране су им мале висине и на њима су ливаде, њиве и шуме. Овако је исто и код Горушичиних притока *Губеревачке* и *Вујановића Реке.* — Горушица тече са И. на З. и има ширу долину са блажим странама, од којих је лева добро пошумљена. И Горушица често плави своју долину и наносом чини штете пољима.

Бјеличине су још притоке: Кривачица, Живичка Река, Вучица, Вичка (Мала или Главоњска) Река, Сте-

расте и друго лиснато дрвеће: бреза, јасен, брест, леска и др; а у проширеним долинама, поред река, и јова. Четинара — јела и смрча — има само у југо-источном делу области: Боровој Страни, Мрчајевцу и Чемерну.

Врсте својине. — Сва земља (ораћа земља, паше и шуме) у Горњем Драгачеву је *приватна* и *заједничка својина*. Карактеристично је, да у овој области *има више зајдничке но приватне земље*.[1]) Многе и простране заједнице објасниће јаче развијено, а у неким селима претежно сточарско занимање становника ове области.

У приватној својини земља је доста *груписана*. Многи, ако не и већина, домаћини имају сву земљу груписану око куће; то је *окућница*. Овако груписана имања постоје у селима где су размаци између кућа велики, а где су куће у близу, ту груписаних имања већ нема. У оваквим пак селима окућница се састоји само из *авлије* (двора), (џемат Гаји у Вичи, џемат Славићи у Ртима и др.) а остала се имања (њива, ливада и др.) налазе даље од куће. Али негруписаних имања има и више, јер постају и на други начин. Тако многи сељаци, чије су окућнице велике на којима се налазе сва потребна имања, имају нека имања (њиве, ливаде и др.) и даље од окућнице. Јер кад се кућње чељади намножи толико, да и велика окућница није довољна за њихов живот, онда је домаћин принуђен, да куповином прошири своје имање. Па ако прилике не допуштају, да потребна имања откупи у своме суседству, онда их мора куповати и даље од куће. Овоме

[1]) Целокупна површина Драгачева је велика 66.070,00 хектара. Од ове површине 27.574,13 хектара је приватна својина а остатак — 38.495,87 хектара јесу заједнице. (Статистика Краљевине Србије XVI. Попис обрађене земље у Крал. Србији 1897 год. стр. XXVI и 289). — И ако заједничке земље има по целом Драгачеву, ипак се зна, да ње има више у Горњем но у Доњем Драгачеву.

доста припомаже и тежња за земљом боље каквоће, које обично има у пољу и поред реке. Доста су чести случајеви, да се таква имања купују у суседном или оближњем селу[1]) или чак и изван саме области[2]). Најпосле у селима у којима се становници претежно или веома много баве сточарством, по неки сељаци имају и особена имања (колибу), која су више или мање удаљена од куће и на њима су колибе (В. Колибе).

Заједничка својина земље је веома развијена у Горњем Драгачеву, и као што је поменуто, захвата више простора но приватна. У целој области скоро нема села у чијем атару не би било заједничке земље, а има где она захвата веома велике просторе. Тако има примера, да су заједничка својина скоро читави шумски комплекси, простране утрине и велики комади стеновитог и оголићеног земљишта. И ако заједница има скоро у сваком селу, ипак их више има у селима, која су у јужном и југоисточном крају области, где и захватају највеће просторе.

У Горњем Драгачеву има свих врсти заједничке својине, које у опште постоје у Србији, дакле овде има: државна, општинска, сеоска, и џематска заједница.

У државну заједницу долазе пространe шуме и пашњаци, који се већином налазе на планининама Чемерну и Троглаву, а у ову област спадају Борова Страна и јелова и смрчева шума Мрчајевац. Сељаци из Горњег

[1]) За ово је најбољи пример село Рти. Становници тога села су покуповали већи део земље у пространом пољу поред Бјелице, у селу Кривачи, те тако и већи део овог земљишта није својина становника села у чијем се атару налази.

[2]) Због слабе родности земље у Горњем Драгачеву, а потстицани тежњом за земљом боље каквоће као имања која у њему због оштрије климе не могу постојати, има доста сељака, који оваке земље имају и са друге стране планине Јелице. Многи виногради у трнавском срезу као и многе њиве поред Мораве, особито између Чачка и Краљева, јесу својина становника Горњег Драгачева.

се по њима и налазе села ове области. — Куће су венцима коса, теменима брда и њиховим странама. долинама нема кућа, јер су узане и, због шуме, слабо ветљене, изузевши једног или два случаја; али су ту лине широке — поље — и кроз њих иду главнији путви. — Од поплаве страдају само њиве и ливаде, које у долинама већих река.

2. Економске прилике.

Из претходних одељака види се, да Горње Драчево долази у забаченије крајеве наше отаџбине. Ограчено планинама и њиховим огранцима, оно је јако двојено од околних крајева, особито бликске Мораве. показује и недостатак комуникација. Тако осим та — насипа — Ивањица—Чачак који иде западним рајем области, сви остали су само локалне вредноти, већином пешачке и коњске стазе или обични секи путеви, који иду косама, а долинама само ако шире, и везују сама насеља.[1]) Пошто је Драгачево дна од наших области са најтамнијом прошлошћу,[2]) гледајући на тешкоћу његова терена, особито у рају који описујемо, то се може узети, да је у раније реме Горње Драгачево било више издвојено него анас, што се утврђује и тиме што у њему нема статака од старих путева. — Према овоме као и према ложају села, даје се извести да се села ове области кључиво баве обрађивањем земље и држањем и гањем стоке.

Земље за обрађивање има у свима селима и према личини њихових атара, више је има у селима која на мањој висини и ближе Доњем Драгачеву (Кри-

[1]) Кад се нак започети пут Иваница—Краљево доврши, узани и неугодни ски пут поред Бјелице, од ушћа Рћанске Реке до Каоне, прошири и насие, ће и Горње Драгачево бити у лакшој вези са Моравом.

[2]) J. Ердељановић. Д. Драгачево, стр. 8.

вача, Вича, Котража и др.), но у оном који су на великој висини и ближа планинама Чемерну и Троглаву (Каона, Г. и Д. Дубац и др.). Она се налази по целом селу, између кућа и делова села, и у опште је слабе или једва добре родности. Најбоља је орaћа земља поред Бјелице и њезиних већих притока, нарочито где су долине проширене — поља — од којих су највећа Кривачко, Котрашко и Вичко Поље. И по косама, брдима и странама планина, где има земље „смонице" усеви добро успевају. Највише се сеје: кукуруз, овас, јечам, пшеница и и друга стрмна жита.

Паше има у Горњем Драгачеву више но орaће земље. Велики делови земљишта су под ливадама, суватима и утринама, они су најбољи сувати на Чемерну где су и траве веома сочне. Највише паше има у селима Горњем и Доњем Дупцу, па, и Вичи али је много има и у осталим селима особито која су у јужној половини области. Све су паше од разноврсних трава, којима се придружују и зељасте биљке с обојеним цвећем, а на утринама све више овлађује бујад и друге неповољне биљке.

Шуме су право богаство и украс Горњег Драгачева. Све планине и њихови огранци су обично под густим шумама, које често захватају велике просторе. У неким су шумама, дрвета веома стара и стабла у у пречнику достижу 1,50 метра, а честе су шуме у којима на стотине обаљених дрвета леже на земљи и трулењем увећавају слој хумуса. Највише шуме има у Каони, Горњем и Доњем Дупцу, Вучковици и Вичи, али је много или доста има и у осталим селима. Најчешћа су шумска дрвета: буква и храст. Букова је шума најјаче заступљена у јужном и југоисточном делу области особито ако је терен састављен из кречњака. Храстове, пак, шуме има мање, али доста, и највише је има у северном делу области. Осим букве и храста

те су тако у већини села све, а у осталим многе овакве заједнице издељене а неке су постале заједнице целога села. — Пошто пак општине дају неким досељеницима по које парче од сеоске или општинске заједнице, а до скора су овакви случајеви били чести, то се може закључити, да су и ове заједнице биле пространије, и имало их је више, али су се на овај начин или и општом деобом, многе изгубиле и заборавиле.

Занимање становника. — Раније занимање становника Горњег Драгачева није било исто као данас. За време Турака сва су се села занимала сточарством, пошто су све прилике само на сточарски начин рада упућивале. Онда је ова област била слабо насељена, а незаузете је земље било много више но данас. На незаузетој и заједничкој земљи, која је била под гором и ливадама, пуштала се стока на пашу где год се хтело. Осим тога и становништво је већ било навикнуто на ту врсту рада, пошто је било досељено из планинских крајева, где му је сточарство било искључиво занимање. — После ослобођења, кад је непокретна имовина постала обезбеђена, и због јачег умножавања становништва почело нестајити незаузете и заједничке земље почела је земљорадња да допуњује сточарство. Поступним ојачавањем земљорадње сточарство је све више опадало, док није дошло дотле, да се данас већина села претежно баве земљорадњом. — И статистички подаци пописа стоке у Драгачеву показују поступно опадање сточарства. Тако док су Срби још плаћали царски харач — *чибук* — имало је 1830 године у Драгачеву 38.142 комада марве.[1]) Кад се пак зна, да је тада Драгачево било веома слабо насељено, то горњи број, у који нису урачунате све врсте стоке, а који и иначе није тачан, јер се намерно избегавало, да покаже

[1]) М. Петровић, Финансије, књ. II.

право стање, само да би се платило мање порезе, — довољно показује, да је онда сточарство било главно занимање драгачевских становника, што ће свакојако више важити за Горње Драгачево, пошто су за то у њему и услови били повољнији. У потоњим пописима, према броју становника, стоке је имало све мање,[1]) што показује, да је земљорадња више напредовала, а што се види и из пописа обрађене земље у Србији 1866 године,[2]) када је у Драгачеву као и у овом његовом делу, имало доста засејане земље, и која је у половини мања од оне из 1897 год.[3])

Према овоме јасно се види, да у умножавању становништва и губљењу заједничке земље и леже узроци, што се од ранијег сточарства прешло на претежно земљорадничко или претежно сточарско занимање. Јер где су се заједнице толико изгубиле, да је њихов остатак био недовољан за сточарство, ту је земљорадња постала главније занимање, а где заједница има још доста, ту је у надмоћности сточарство. — На претежно сточарско занимање свакојако су утицале цематске заједнице, што се види и данас у оним селима где још постоје, и што баш таквих заједница никако нема у селима у којима је земљорадња главније занимање. Најпосле, како земљиште свију села у овој области нема исту пластику, каквоћу и надморску висину, то је и земљорадња могла боље напредовати у селима која су на мањој висини и имају блаже земљиште, а где није овако, ту је и данас сточарство у надмоћности.

---

[1]) Тако, док је 1866 године на 20.348 становника долазило 75.003 комада стоке (Државопис Србије. Свеска III, стр. 90. и Државопис Србије Свеска IV. стр. 82 и 83) у 1900 години било је 31.373 становника а само 61.028 комада стоке. (Попис становника и домаће стоке у Краљевини Србији 1900 год., стр. 67 и 171).

[2]) Државопис Србије. Свеска V, стр. 86, 87, 88 и 89.

[3]) Статистика Краљевине Србије, књ. XVI. Попис обрађене земље 1897 год. стр. 260—1, 2, 3, 4 и 5.

Дупца напасају стоку на једном делу ових заједница, зашта плаћају одређену порезу.

Неке шуме (и испаше) су заједнице за два или више околних села, али се скоро у свима зна, који део коме селу припада. Од свих—општинских—заједница највеће су: „планине" Кулаја и Стрмац, као и простране шуме Стењевац, Велико Осоје. Самарина и др.

Сеоске заједнице су најобичније и постоје скоро у сваком селу. Сеоска шума или утрина је својина целога села, те на њима напасају стоку сви становници тога села, зашта плаћају одређену порезу општинској власти. Нека села имају две или више оваквих заједница. Тако Милатовићи имају сеоске шуме Госпијево и Мали Гај и утрину Усорицу; у Властељицама су то Средњак, Орлујак и Пауновица. Доњи Дубац има сеоске шуме Ров и Бранову Трпезу; а у Вучковици су сеоске шуме Чавића Осоје и Црновршки Поток.

Само у неким селима има и *џематских* заједница, које као што се по називу види, припадају једном или неколиким деловима — џематима — села. Има села која обилују оваквим заједницама, те и скоро сваки њихов део има удела у некој од тих заједница. Џематске заједнице данас постоје само у оним селима, која се претежно или бар веома много баве сточарством. — Од свих села највише џематских заједница има у Каони, где без мало сви џемати имају удела у таквој заједници. Тако, џемату Радичевића припада шума и утрина Велико Осоје; Мираići (шума) и Велико Брдо (утрина) су заједнице џемата Милићевића и Вучетића; Ељдовиште (утрина) је заједница џемата Пајевића; Корићани и само четири куће Пајевића имају заједнице Тојиновића и Доње Осоје (шуме и утрине); и, најпосле, џемат Радовића има своју заједницу у Орлујаку (један део; шума и утрина). — Шуме и утрине: Речица, Мачји До, Стрмац (један део), Јељак, Код Барица и Зелени Вир

у Горњем Дупцу су цематске заједнице и то: Речица и Мачји До су заједнице цемата Ливада; Стрмац — Ђуђа; Јељак — Милинковића, Радовића и Рудинаца; Код Барица — Маринковића и Драгићевића и Зелени Вир — Драгићевића и Дукића. — У Доњем Дупцу од цематских заједница: Стрмац (шума и утрина) припада Живковићима; Стењевац (шума и утрина) — Карацићима и Басарама; Ковачевац (утрина) — Котурима и Живковићима; и Дугачки брег — Котурима и Велисављевићима. — Најпосле оваквих заједница има и у Вичи, где спадају шуме и утрине: Мали Клик и Велико и Мало Осоје. Мали Клик је заједница цемата Андрића, Ракића и Гаја, а Велико и Мало Осоје су заједнице Главоњског и Рељевачког цемата. — Старији људи причају, да су још многи цемати ових села имали своје заједнице, па су их изделили, или су постале заједнице целога села. Тако се зна, да су садашње сеоске шуме Ров и Бранова Трпеза у Доњем Дупцу биле заједнице цемата Милића, и постале су сеоске заједнице тек пре 20 година. — И у осталим селима било је, веле, цематских заједница, али се то већ заборавило. Али ипак изгледа да у неким од тих села има остатака од цематских заједница, а у некима се то даје извести. Тако у Губеревцима и ако је шума на Јелици сеоска, ипак се неким њезиним местима претежно служе неки цемати и породице. У Властељицама шума Орлујак (један део) служи доњој, а шума Средњак горњој половини села. Најпосле и сеоске шуме садашњих села Вучковице и Бијелог Камена су вероватно биле цематске заједнице, јер су и та села раније били цемати или засеоци.

После свега што је речено о заједницама може се казати ово. Цематских је заједница у овој области раније било много више и вероватно, да их је било у сваком селу. Али умножавањем цематског становништва осетила се потреба у земљи за обрађивање,

Од сточарства становништво Горњег Драгачева добија доста, а у неким селима и сва потребна средства за живот. Осим тога што стока и њезини производи (млеко, сир, скоруп, вуна и др.) подмирују домаћу потребу, доста се и продаје, и за добивени новац набављају се многе животне и друге потребе. — Од стоке највише се гаје овце, особито у селима где се више баве сточарством. После оваца највише има говеди којих је сразмерно више у селима где се становништво претежно бави земљорадњом; а има села у којима има више говеди но оваца. Доста се велика пажња обраћа гајењу свиња, којих после оваца и говеди има највише. Коза има мало а коњи се држе само за домаћу потребу: јахање и ношење терета.

Воћарство је доста развијено у овој области. Веома многе *башче* (шљиваци) захватају знатан део земљишта, особито у северном делу области. Оне су у неким селима веома простране те изгледају као шуме. Осим шљива заступљено је и остало наше воће, али њега има мало и обично се налази као усамљена дрвета на двору, окућници и другим местимâ сеоског атара. — Ракија и сува шљива главни су производи, али како последњих година све више напредује печење пекмеза, то у том погледу није изостало ни Горње Драгачево. И овде печење пекмеза чини да сељак брже дође до новаца, но што би то било, ако би пекао ракију и сушио шљиву. Корист је од ове продукције и већа кад омане година шљивом у другим шљиварским крајевима у Србији[1])

[1]) За ово је најбоље пример 1903 година. Тада је с пролећа због хладноће пропала шљива у свима нижим шљиварским крајевима у Србији, и како је Горње Драгачево на знатној висини, то је у њему цветала шљива тек после тих хладнијих дана и понела је добар род. Пошто је дакле, шљиве било само у високим крајевима наше отаџбине, то се тамо и развила пекмезарска радња. У Горњем Драгачеву није било сличног случаја као те године. Пекмезарница је било толико, да их је имало у сваком селу, а у некима је било и две.

Неговању *пчела* обраћа се знатна пажња и није редак случај, да се поред куће види и омањи пчелињак. Мед и восак служе за домаћу потребу, а нешто се и продаје у вароши.

Правих занатлија нема у овој области. Али у сваком селу има сељака, који се, поред поменутих привредних грана, баве и неким занатима Највише има дрводеља. зидара и ковача, који се баве грађењем кућа и осталих зграда као и многих других ствари и пољских алата.

Механа и дућана има само у Котражи, Бијелом Камену, Вичи и Каони, али и њих обично држе сељаци, који се поред тога баве земљорадњом сточарством и воћарством.

Становници оних села кроз која пролази пут Ивањица—Чачак, или су у његовој близини, секу гору, те дрва, а некад и *грађу*, терају на тржиште у Чачак. Али због даљине пута и тешкоће терена овакав се рад слабо награђује, а и иначе се то чини у великој оскудици или ради одласка „код Суда“ или набавке извесних животних намирница. Становници осталих села, у којима има шума у изобиљу, немогу због немања добрих путева ни ово чинити, те су спречени доћи до новаца и кад су у највећој оскудици. Према овоме, сва корист од шума, којима ова област обилује, састоји се у обилужњој количини дрва за гориво и потребну грађу, као и допуну испаша самих насеља.

Најпосле у сваком селу има доста сиромашних сељака који сваке године иду једном или више пута изван села и области да раде. Најобичније иду у трнавски срез као и у руднички и крагујевачки округ, где се баве окопавањем кукуруза, косидбом и другим пољским радовима. Бавећи се тамо по месец дана зараде сваки по 20—30 динара и онда се враћају кући. — Често се које млађе чељаде из сиромашне куће погоди да служи у селу или вароши, где остане и

Садашње се становништво Горњег Драгачева занима *земљорадњом* и *сточарством*. У неким селима преовлађује земљорадња а у некима је сточарство главније занимање, и уопште нема села чије би се становништво занимало само сточарством или само земљорадњом. Обе ове привредне гране допуњује *воћарство*, које је више развијено у селима у којима је земљорадња главно занимање.[1]) Свима овим привредним гранама поглавито се баве и оно неколико самоуких занатлија, као и механџија и дућанџија којих има у области.

На земљорадничко и сточарско занимање овде је од утицаја и само земљиште. Неједнака надморска висина, пластика и каквоћа земљишта чини да се становници морају бавити и земљорадњом и сточарством. И ако је Горње Драгачево планински, или скоро планински крај, ипак у њему има земљишта, које има мању висину и блажи нагиб те је тако доста повољно за обрађивање, и становништво се може бавити земљорадњом. Али како је већи део земљишта неугодан за обрађивање, то се становници морају бавити сточарством, овакав је исти изглед земљишта и у појединим селима, и у колико је разлика између угодне и неугодне земље за обрађивање већа, у толико ће она и утицати на становнике, да се више занимају земљорадњом или сточарством. Тако ако је све или већина сеоског земљишта на толикој висини, да због оштре

[1]) Да се становништво Горњег Драгачева занима земљорадњом, сточарством и воћарством може се видети и из статистичких података пописа земље и домаће стоке у Драгачеву. Према попису земље (Статистика Краљевине Србије XVI. Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897 г.) становништво Котрашке, Каонске и Дубочке општине, које спадају у Горње Драгачево, има од 100 хектара своје земље: под усевима 25,86; воћњацима 8,10; виноградима, 0,09; ливадама, детелиштима, чаирима, суватима, утринама и испустима 32,09; шумом 28,58; и необрађене земље 5.28 процента; а на 100 хектара све ове земље имају 280,10 комада ситне и крупне стоке. (Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1900 гбд. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900 год.).

климе усеви мучно могу успевати, а само према броју кућа захвата велики простор, онда ту преовлађује сточарство, а чим је село јаче насељено и налази се на мањој висини и има блажи нагиб, те је доста повољно за обрађивање онда у њему преовлађује земљорадња. И поред ових услова тешко је тачно показати, која су села више земљорадничка, а која сточарска. Тешкоћа је и та, што можда има села у којима су подједнако заступљене обе привредне гране. Та би тешкоћа била мања, кад би се поред броја становника и стоке знала и количина обрађене и не обрађене земље свакога села посебно. Али према предњим напоменама у свему што карактерише земљорадничка и сточарска села, може се узети, да се у већини села Горњег Драгачева становништво више бави земљорадњом, а врло је мало села у којима се становништво занима више сточарством. Тако у селима Горњем и Доњем Дупцу, па и у Каони и Вучковици становници се више баве сточарством, а у осталим селима земљорадња је главније занимање.

У Горњем је Драгачеву земљорадња на ниском ступњу развића. Оре се већином ралицом, а и остали пољски алати су простији. Усева се сеје колико је потребно за исхрану, а многа села, особито у којима се становници више баве сточарством, морају храну куповати. — Кукуруз се највише сеје и чини половину свега усева. Он се највише сеје по нижим и заклонитим местима особито поред Бјелице и њезиних већих притока, али успева и на већим висинама и права је хлебна храна у овој области. После кукуруза највише се сеје овас, који успева и на највећим висинама, и као хлебна храна често замењује кукуруз код сиромашних становника неких села. Пшеница се сеје мало, а тако је и с осталим стрмним житом. Од других усева највише има кромпира, пасуља и купуса.

по неколико месеца. Доста њих својом зарадом помажу своје „код куће", а неки остану у вароши и одаду се трговини и другим радовима. Најзад, по неки сељаци дају своју децу на занате у вароши, која тако напусте кућу, јер се не враћају у село.

3. — Тип села.

У Горњем Драгачеву су села разбијеног, старовлашког типа. Подељена су у *џемате* и *засеоке*, а нека села (Вича и Пшаник) имају и заселак уза село.

Џемати су раздвојени долинама река и потока, јаругама, шумама или утринама. Они су нарочито удаљени један од другог, а тако је и са њиховим кућама. Обично су размаци између џемата, као и њихових кућа, већи у селима која су на већој висини. Тако у Горњем и Доњем Дупцу и још неким селима размаци између џемата су 1—3 к. м., а размаци између њихових кућа 300—1000 и више метара. А код села која су на мањој висини и ближа Доњем Драгачеву, џемати су удаљени 0,5—2,5 к. м. а куће су на одстојањима 50—500 метара. И број кућа у џематима је такође различит. Неки џемати имају само 2—3 куће, а неки и преко 30, а од свију је највећи Плазински џемат (Губеревци) у коме има 54 куће. Сви џемати, осим Рељевца, Гаја, Равногораца (Вича) и Змајевца (Г Дубац), имају имена по презименима породица, као: Караџићи, Чакаревићи, Јанковићи и др.

Засеоци су подељени у џемате и различите су величине. Најмањи заселак Брезје (Каона) има 19, а највећи, Бријест (Вича) има 57 кућа. Обично су међусобно, или од осталих делова села, раздвојени реком или потоком, косом или брдом, а неки неприметно прелазе један у други. Сви засеоци,осим Булија (Пшаник) имају географска и топографска имена као: Велес, Ливаде, Тимок и др.

Задруга има још у селима ове области. Многе задруге имају 10—20 душа, највеће су у Вичи, од којих Велимира Бабића и Вељка Главоње имају по 27, а Јеврема Стојковића 38 душа, која је и највећа у Горњем Драгачеву.

За разбијени тип села ове области постоје исти узроци, који су наведени и за Доње Драгачево. Планинско и из самих коса и брда састављено земљиште и било је подесно, да се на њему настањују поједине куће и породице, од којих су постали џемати и засеоци. Овом типу су узрок честе и простране шуме, које се морају на подесним местима крчити, те да се могу поставити куће и насеља. И само претежно или јако развијено сточарство изискује, да око кућа и насеља има празне земље. Најпосле су томе узрок и *етничке* особине становника, које је све досељено из области у којима су села разбијеног типа[1]). — Пошто су сви ови узроци и раније постојали, од којих су неки били и јаче заступљени, то се даје закључити, да су ова села и раније имала разбијени тип. Онда су шуме биле пространије и гушће но данас, и куће су грађене у крчевинама. Показани подаци за јако или искључиво сточарско занимање ове области у раније време, такође показује, да су села имала разбијени тип. Јако развијен задружни живот и слаба насељеност у раније време, довољно показују, да су куће биле ретке и јако удаљене једна од друге. Најпосле сви стари људи у овим селима памте кад је у засеоцима и џематима имало мало кућа, што такође потврђује, да су села била разбијеног типа.

Каква је, пак, подела била код ових села у раније време показаће нам неки остаци, који постоје у неким с као и народна причања, а нешто ће се видети ијих писмених података ових села.

рдељановић, Д. Драгачево стр. 44 и 45.

И ако у овој области нема много заселака, ипак се реч *заселак* врло често употребљава, и свакојако је остала из ранијег доба, када су се села делила у засеоке, и од којих су се неки одржали до данас, а већина се изгубила и заборавила. На ранију поделу села у засеоке потврђује и то што нека од данашњих села деле у засеоке само старији људи, који су, дакле, или сами запамтили кад је овака подела једино постојала у селу, или су о томе слушали од својих старијих. Најпосле и ово. Доказано је, да су села у Доњем Драгачеву била подељена у засеоке[1]) а како Горње Драгачево с њиме чини једну целину — област Драгачево — то по томе, као и закључку „да су засеоци прво-битне јединице у који су села старовлашког типа била подељена“[2]) може се слободно узети, да су и села Горњег Драгачева раније била подељена у засеоке.

И губљење засеока у Горњем Драгачеву свршило се на исти начин као и у Д. Драгачеву. Тако: „засеоци су могли постати и држати се дотле, док је становништво било ређе, а кад се намножило и почело се настањивати и између заселака, засеоци се губе, јер их већ није могућно схватити као јасно издвојене делове сеоске; а неки су засеоци услед множења становништва јако нарасли, те су постали засебна села[3]). За последњи случај имамо поузданих примера из раније и скоре прошлости, које ћемо ниже показати.

Из пописних спискова 1818 год. види се, да су место данашњих 14 села ове области и суседног села Толишнице, постојала само села: Котража (Котраж), Рти, Живица, Губеревци, Милатовићи, Властељице, Каона (Каонина), Вича и Дубац[4]). Пошто у списковима

[1]) Ј. Ердељановић. Д. Драгачево, стр. 46—56.
[2]) Др. Ј. Цвијић. Антропогеографски проб. Балк. Полуост., стр. LXVIII.
[3]) Ј. Ердељановић. Д. Драгачево, стр. 46 и 48.
[4]) М. Петровић, Финансије. књ. II. стр. 482.

нису забележени Горњи и Доњи Дубац, то се јасно види, да су они тада чинили једно село Дубац, и његова подела на два села била је извршена доцније. Села: Кривача, Пшаник, Вучковица, Бијели Камен и Толишница која у списковима нису забележена, онда су били засеоци, јер да су била села не би изостали и у списковима 1822 год., где такође нису забележени. Дакле за сва та села поуздано се може рећи, да су раније била засеоци.

Па и сам народ зна, да су та села била засеоци. Он вели, да је Кривача била заселак Виче а Пшаник, Вучковица и Бијели Камен били су засеоци Котраже. Карактеристично је, да и данас сељаци из Пшаника, Вучковице и Бијелог Камена, која села са Котражом чине једну општину, обично кажу, да су из Котраже, а они из Криваче, да су из Виче. Да ли овоме није узрок још добро очуван општи назив села Котраже и Виче, када су Пшаник, Вучковица, Бијели Камен и Кривача били њихови засеоци? Да су Пшаник, Вучковица и Бијели Камен доиста били засеоци Котраже, а Кривача — Виче, то се лепо може видети и из бројног прегледа кућа у Котражи и Вичи за време првог и другог пописа и данашњег стања у селима Вичи, Котражи, Вучковици, Бијелом Камену, Пшанику и Кривачи.

У пописним списковима 1818 год. Котража је имала 70, а у оним из 1822 године било је 90[1]), а данас има око 110 кућа. Да ли је могућно да је у Котражи број кућа порастао само за 40 од првог пописа до данас? Јер док се број кућа у току 4 године, између првог и другог пописа, увећао за 20, зар је могућно, да се за толико исто увећао и у току од 80 година? Код свију села, који су постојала у првом попису, број се кућа до данас учетворостручио, па зар не би требало, да

[1]) [illegible] Петровић, Финансије., књ. II. стр. 482 и 535.

тако буде и са селом Котражом? То се даје објаснити овако. Котража је онда имала велики атар, у који су спадали и тадашњи засеоци Пшаник, Вучковица и Бијели Камен и с њима у скупу имала је 70 односно 90 кућа, а данас су они засебна села те се и бројеви њихових кућа не урачунавају у село Котражу. Доиста ако саберемо данашње куће у Котражи, Пшанику, Вучковици и Бијелом Камену, онда ће их бити око 380. Дакле отприлике онолико колико би требало да има, кад би та села и данас били засеоци села Котраже[1]).

Овако се може доказати, да је и Кривача била заселак Виче јер ако се учетворостручи 56 куће[2]), којих је било у Вичи за време пописа од 1822 год., онда ће добивени број бити једнак суми данашњих кућа села Виче и Криваче.

Када су пак засеоци Кривача, Пшаник, Вучковица и Бијели Камен постали селима, не можемо казати, јер или за то немамо писмених доказа, или их бар ја нисам нашао. Али у првом од *поузданих* пописа становника у Србији који је извршен 1866 године[3]) сви су ови засеоци, осим Бијелог Камена, били села, чиме се указује, да су то постали у размаку између 1822 и 1866 године. Бијели Камен је постао селом и још доцније, јер се и 1872 године рачуна као заселак села Вучковице[4].

Толишница, као село, веома је скорог постанка. Све до 1902 године постојали су *уза* село Горњи Дубац засеоци Пролупљеница и Толишница. Али како је у

---

[1]) Г. Милета Јовановић свештеник у Котражи причао ми је, да у старим књигама крштених и умрлих из времена око 30 године прошлога века, које су вођене при старој котрашкој цркви, нигде нема записано, да је које крштено или умрло лице из Пшаника, Бијелог Камена и Вучковице, него свуда стоји из Котраже, ма да многа презимена показују породице које данас постоје у Пшанику, Вучковица и Бијелом Камену. Дакле и ово је доказ, да су садашња села Пшаник, Вучковица и Бијели Камен били засеоци села Котраже.

[2]) М. Петровић. Финансије књ. III. стр. 535.

[3]) Државопис Србије, Св. III. 89.

[4]) К. Јовановић. Речник—стр. 169.

овим засеоцима имало доста кућа, а и иначе су били јако издвојени од села, то су се те године[1]) од њега одвојили и образовали засебно село Толишницу.

Па што је било са засеоцима Пролупљеницом и Толишницом биће свакојако и са данашњим засеоком Бријестом (Вича). Овај заселак има издвојен положај од осталих делова села Виче, а како је број његових кућа —57—велики, то већ сада постоји тежња међу његовим становницима да се одвоји и од Виче и да постане засебно село.

Према свему што је казано о типу села Горњег Драгачева, може се закључити, да су се и у њима извршиле исте промене као у селима Доњег Драгачева[2]). И овде је умножавање становника било узрок, да се ранија подела села у засеоке изгубила, и место ње створила се нова подела у џемате, која као што ћемо видети у посебном делу, и преовлађује у селима ове области.

4. — Кућа, двор и окућница.

Двор. — Двор је ограђен плотом од побијеног и горе оплетеног прошћа, које је често нагнуто на десну или леву страну. Негде је ограда од врљика.

Осим куће и других зграда на двору се где-где види мали *врт за цвеће*, а негде још и *пчелињак*. Често је лети пред кућом подигнут и *вењак*, особито ако на двору нема разгранатог дрвета.

Окућница. — И око двора постоји већи или мањи простор земље, на коме се налазе: *башча* (шљивак или воћњак), њива и ливада, а доста често и забран. На њиви (каткад на ливади) је мањи ограђени простор за поврће, а на ливади је врљикама ограђени *котар*. У

---

[1]) Указ од 19. јула 1902 године.

[2]) J. Ердељановић — Д. Драгачево, стр. 45—56.

коме је уплашћено сено. Двор и сва побројана имања са зградама чине *окућњицу* (окућницу)

Ако се посматра једна окућница, која је увек на стрмом земљишту, онда се лако може запазити распоред њезиних имања. Тако изнад двора је *башча*, више које се издиже забран, а негде и читава шума; а испод као и са стране двора су њиве и ливаде.

Оваква је окућница у селима у којима се становници претежно занимају земљорадњом, а мења се према имућности њезина сопственика. Али у селима где се становништво више бави сточарством, на окућници нема тако разноврсних имања, а и зграда, на двору и осталој окућници, има мање. Ту ливада и забран захватају већи део окућнице, а башча и њива су мале. Према овоме се може увидети, да на изглед окућнице у овој области, много утиче и главно занимање становника.

Врвнара

Хоризонтални пресек

1 „кућа" 4 прозори
2 соба 5 огњиште
3 врата 6 пећ

Кућа. — Кућа је наважнија зграда на двору и осталој окућници. Положај куће на двору није одређен, али је она увек више или мање увучена унутра, и око ње су остале зграде.

Старе су куће биле, као и у Доњем Драгачеву, једноделне: *сибаре* и *брвнаре*[1]). Једноделна се брвнара свакојако почела градити доцније но сибара, јер јој је и грађа и грађење боље но код сибаре. Она је била и прелазна кућа између сибаре и садашњих типских кућа, које су новијег постанка[2]), а којима је пак убрзо и била замењена, пошто јој је само требало доградити још један простор-собу, те зато данас и има врло мало оваквих кућа у овој области.[3])

Полубрвнара-получатмара

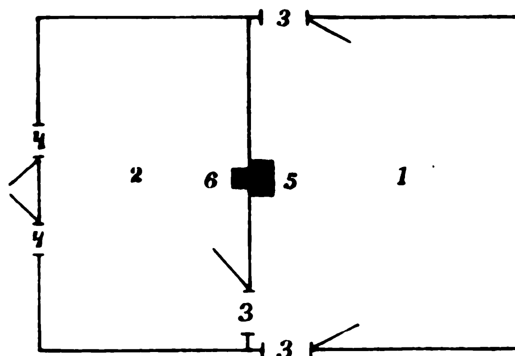

Хоризонтални пресек

1 „кућа"	4 прозори
2 соба	5 огњиште
3 врата	6 пећ

Данашње су куће у Горњем Драгачеву: *брвнаре* и *полубрвнаре-получатмаре*, а у неким селима има и *сибара једноделна брвнара* и *зидана кућа*.

---

[1]) Ј. Ердељановић. Д. Драгачево стр. 64 и 65.

[2]) Да су садашње типске куће новијег постанка уверавају и сви стари људи из ове области. Према њиховом казивању оваквих је кућа имало све мање идући Чемерну и Троглаву, што показује, да су оне прво грађене у селима, која су ближе Д. Драгачеву, а у Горњем и Доњем Дупцу њихово је грађење отпочело тек пре 50—60 година.

[3]) Овако је дограђена соба 1903 и 1904 године у селима Милатовићима и Вичи.

Брвнара и полубрвнара—получатмара. — Брвнара је цела саграђена од дрвета, а полубрвнара-получатмара гради се пола од чатме а пола од дрвета. Хоризонтални пресек или основа оваквих кућа је увек правоугаоник чије дуже стране имају 7—9, а краће 5—6 метара. Пошто се кућа гради на стрмом земљишту, и својом дужином стоји управно на правац долине, то и висине њезиних страна нису једнаке. Највиша страна куће гледа низ брдо а најнижа је овој супротна страна; остале две стране имају једнаку висину. — Кућа има темељ од камена, који је у виду правоугаоника. Хоризонтално по темељу положено је дебело и широко брвно — *подвала*, — а по овоме је — код брвнара — неколико редова тањих и ужих брвна, а код полубрвнаре - получатмаре, брвна су само на кући, а соба има зидове од чатме, који су с поља и унутра окречени. — Над брвнима и чатмом положена је четвртаста отесана греда — *венчаница*, а над њом иста таква греда — *поклопница*. Између венчанице и поклопнице у жљебовима су увучени крајеви *греда*, које везују дуже стране куће. — Изнад поклопнице настаје кров.

Цео овај простор подељен је унутрашњим зидом, који је од брвана или чатме, у два неједнака дела. Већи је део „кућа“ (кухина) а мањи соба. Врло ретко кућа има три простора: „кућу“ и 2 собе, у коме случају одређени простор за собу подељен је у двоје. — Улазећи споља у кућу, долази се у „кућу“, а из ове у собу. И ако је доња страна куће висока, те испод пода собе има доста места за подрум, ипак се он не гради, него за то служи једна од зграда на двору.

На кући с поља има двоја врата. Она увек на „кући“ стоје наспрамно и налазе се до заједничког зида „куће“ и собе. На једном крају заједничког зида су врата, која воде из „куће“ у собу. Ако пак кућа има

две собе, врата су им на крајевима поменутог зида. Док су врата на соби узана и ниска, на „кући“ су много виша и шира.

Прозора има само на соби, и то обично по два на страни који гледа низ брдо или један на тој, а други на једној од суседних страна. — На полубрвнари-получатмари прозори су доста велики и имају спољне капке а на брвнари су прозори мали и обично су без капака. Код имућнијих сељака на прозорима се налазе стаклена окна; иначе је на њима разапета хартија.

У кући је најважнија „кућа“, у којој ватра гори, и где се ради већина кућевних послова, а око ватре се и спава. На средини „куће“ или уза зид, који одваја „кућу“ од собе, налази се огњиште, над којим висе вериге. — Тавана на „кући“ нема, или постоји само над огњиштем. Он је од дасака или оплетен од прућа, и на њему се оставља кукуруз и др; а и чува кров од варница — код кућа покривених кровином — које се дижу с огњишта. — У „кући“ се налазе: наћве у којима се меси хлеб, долап са судовима, полице, корпе и која троножна дрвена столичица. — Под је у „кући“ од земље.

У соби се зими спава, а лети је празна; некад се у њој остављају карлице са разливеним млеком, и др. — На соби има таван. Под је од земље, а код имућнијих од дасака. Поред заједничког зида собе и „куће“ је лимана или земљана пећ. Земљане пећи граде сељаци од блата и сграђене су укусно.

Кров је на кући обично низак, и гради се од дрвета, кровине и ћерамиде. Дрвени су кровови: *под тачком* — ако је од 5—6 катова краћих и једно под друго подвучених дасака; *под тарабом* или *под даском* — ако су даске дуже и шире и стављене једна до друге, а испод саставака се налазе уже и тање даске. Код раније грађених кућа кров је висок од 7—9 катова краћих

и једно у друго ужљебљених дасака. Ове су „куће под шиндром". — Код кућа које су покривене кровином кров је виши и полемезован је дугачким моткама, да не би ветар кровину разносио. — Куће покривене ћерамидом имају најнижи кров.

Дим с огњишта и из собне пећи диже се под кров и обично излази на поље кроз ћерамиду, рупе и пукотине кровине и дасака. Где-где на кућама има *баџа*, а код кућа под шиндром има оџак (капић).

Брвнаре и полубрвнаре-получатмаре нису постале једновремено. Прво су се почеле градити брвнаре, јер је грађе за њих било изобиља, и могла се сећи где се хтело. Полубрвнаре-получатмаре почеле су се градити доцније, а особито кад се горосеча почела забрањивати; али је свакојако на ову промену утицало и угледање на околину.

Зидана кућа. — Оваквих је кућа мало у Горњем Драгачеву. Оне се граде од камена или цигље, и има их само у неким селима. — И зидана кућа има два или три простора, и хоризонтални јој је пресек правоугаоник. У опште овакве се куће граде као и по варошима. — Зидану кућу граде само имућнији сељаци и најновијег је постанка. Општа тежња за удобнијим животом и бољом кућом нашла је одзива и у овом склонитом крају наше отаџбине.

Сибара. — Сибаре су једноделне куће и имају исти облик и грађу. Хоризонтални пресек оваквих кућа је обично правоугаоник. На ледини и равном земљишту побију се 4 *соје* (сохе), да им висина над земљом буде 1,5 метар. Преко врхова соха положене су 4 облице — *сибе* — или греде, на које су свуда наоколо с пола прислоњене полутке од сиба — *прантине* — које се врховима приближе, али не саставе. Око прантина се побије плот и простор између њих испуни се бујаћу. Бујад се набаца и више те покрива и отвор између врхова прантина.

Осим ниских и узаних врата на сибари нема других отвора. — На средини сибаре је огњиште и дим излази кроз кровину. У оваквим кућама живе сиромаси.

Брвнара с једним простором — „куком“. — Број је оваквих кућа веома незнатан има их само 4—5 у целој области. Оне се граде целе од дрвета — брвана — и у свему су сличне са „кућама“ брвнаре полубрвнаре-получатмаре. И у оваквим кућама живе сиромаси.

Од свих кућа типске су: *брвнара* и *полубрвнара-получатмара*, и то брвнара је типска кућа само у селима Горњем и Доњем Дупцу, а у осталим је то полубрвнара-получатмара. Али и ако је у већини села типска кућа полубрвнара-получатмара, ипак у свима њима има доста и брвнара. Шта више има села, као: Вича, Каона, Властељице, Милатовићи, па и Вучковица Пшаник и Живица, у којима брвнаре чине једну трећину, па скоро и половину сеоских кућа. У опште може се рећи: брвнаре преовлађују у јужном делу области и све се више губе идући на Север, а код полубрвнара-получатмара је обрнуто, т. ј. њих највише има у селима која су у северном делу области, а идући на Југ има их све мање. — *Сибара* обично има у селима где је типска кућа брвнара, а *зиданих кућа* има само у селима у којима је типска кућа полубрвнара-получатмара. *Брвнара са једним простором* има само у селима: Вичи, Милатовићима и Доњем Дупцу.

Зграде. — Осим куће на двору и осталој окућници има и других зграда, које служе за различиту домаћу потребу. Најобичније их има 5—6, али је и овај број промењив, што зависи од имућности домаћина. Пада у очи, да их више има у селима која су ближа Доњем Драгачеву, а мање идући ј. или ј. и. области. — У селима где је земљорадња претежно занимање становника, све се потребне зграде налазе око куће — на двору и осталој окућници, — а у селима где се се-

љаци претежно или у великој мери баве сточарством, бар имућнији домаћини имају зграде и даље су куће, на оним местима где се стока држи извесно време преко године (Види колиба).

У претежно земљорадничким селима око куће су *обично* ове зграде: *зграда* (вајат) *млекара*, *салаш* (кош), *подрум*, *кошара*, *тор* и *кокошињак*. Код имућнијих и најимућнијих сељака има још: *гостинска кућа*, *хамбар*, *качара*, *штала* и *свињац*, а где-где и *мишана*, *хлебна пећ* и *пивница*. — Скоро све у првом реду побројане, и обичне зграде постоје и у селима, где се становници претежно баве сточарством, али у тим селима и најбогатији сељаци скоро немају мишану, пивницу и хлебну пећ, а и качара, хамбар и гостинска кућа су врло ретке.

Као кућа и зграде су раније биле просте. У оно време кад је кућа била проста сибара, зграде су биле још неугледније, или их није никако ни имало. Свакојако су се прво градиле оне зграде у којима су се држале најпотребније животне намирнице и стока. То су биле: зграда, кош, тор и млекар и грађене су од просте грађе. После ових најпотребнијих зграда јавиле су се друге, од којих су неке веома скорашњег постанка, као гостинска кућа, мишана и др. — У опште, до данашњих разноврсних зграда дошло се поступно, што и сељаци казују својим причањима, а то се види и из неједнаког броја зграда, које се данас налазе у појединим селима.

Зграда (вајат) је најобичнија зграда, јер нема двора на коме и ње не би било. Ова зграда увек има угледно место; она је близу куће и у оном делу двора где је највећа чистоћа. Ако је кућа задружна или имућна може бити две или више зграда. — Зграда се гради сва од дрвета — брвана — и има само један простор. У њој се држи одећа и друге ствари, а и ноћивају ожењени задругари.

Млекар се гради од брвана и налази се у истом делу двора где и зграда, на коју обично и личи.

Салаш (кош) се гради од дрвета и најобичније је оплетен од прућа. Зграда је издигнута од земље и стоји на дебелим сохама. У салашу се држи кукуруз у клиповима.

Подрум се гради од брвана и сличан је са зградом, само му је под нижи. У овој се згради држи зимница и друге потребе.

Гостинска кућа је најлепша зграда и гради се од цигле или дрвета. Ако је сагграђена од цигле има изглед варошке куће са ходником, а кад је од дрвета слична је са кућом брвнаром, пред којом се налази трем, који је ограђен ниском оградом. У ходнику зидане, или трему дрвене, гостинске куће, лети стоји разбој за ткање, и ту се бави женска чељад радећи разне ручне радове. — Гостинска је кућа успремљена и увек готова да прими госта; у њој је најбоља успрема[1]).

Колибе. — И ако је ова област скоро планински крај и народ се у многоме бави о сточарству, ипак у њој нема много зграда за стоку, које би се налазиле подаље од куће. Обично су зграде за стоку и држање хране — тор, кошара и котар — на окућници, те и ако се тера стока на пашу даље од куће ипак се враћа кући на преноћиште. Само у неколико села има оваквих зграда и даље од куће и окућнице. То су *колибе*.

Колибом се овде зове зграда, која се налази даље од куће — у планини или другом месту — где људи живе и ватра гори; али се ово име односи и на све околне зграде — млекар, тор, кућер и котар — у којима људи и стока пребивају и сточна храна и производи држе.

---

[1]) Кошара, амбар и друге зграде неће се овде описивати, јер су једнаке с оним које је Ердељановић у своме раду — Д. Драгачево, стр. 62—64 — показао, а о некима ће бити говора на другом месту.

Колиба се гради сва од дрвета и има само један простор. Ова зграда нема темеља, зидови су јој обично од јелових брвана, а покривена је буковим дрветом: *тачком* или *даском*. У опште и грађа и грађење те зграде је као и *зграде* на двору. — *Млекар* је исти као и на двору, али негде и не постоји као засебна зграда (Милатовићи), но зато служи преграђени простор у самој колиби. — *Тор* се гради од врљика и увек је испод колибе[1]) и често је поред њега мала зграда *кућер*, који се гради од дрвета и обично је покривен кровињом. Кућер се састоји из врло мале суворе, у којојноћива чобанин. Под је ове зграде од дрвета и често постоји на саоницама или точковима, те се тако цела зграда може по потреби премештати. — *Котар* је од врљика и у њему се чува сено.

Код колибе се држи стока само преко лета. Дању се напаса, а ноћу се затвара у торове. За све ово време код колибе се бави који члан из куће или погођени чобанин, који и чува стоку, а једно женско чељаде — *планинка* — музе стоку, вари млеко и сири сир. Обично се код колибе још бави и по које старије лице из куће, као и деца, која и оживљавају живот код колиба. — Стока се код колиба држи од почетка маја до краја августа, када се тај стан напушта, стока се гони кући, а све покретне ствари пренесу, те колиба и остале зграде остану преко зиме празне и затворене.

Оваквих колиба има 70—80 у целој области и има их само у селима, чије се становништво претежно или много бави сточарством, као: у Милатовићима, у Каони, у Горњем и Доњем Дупцу, у Вучковици и у Вичи. Највише колиба има Горњи Дубац (28) и Милатовићи (16)

[1]) У Милатовићима место тора је кошара, јер се код колибе држе говеда. Овце се не држе код колибе, јер би се од воде (колибе су поред реке Горушице) *ометиљавиле*. Код колиба има и *салаш*, јер су у њиховој близини њиве.

а најмање Доњи Дубац (3). У Горњем Дубцу, Вучковици и Милатовићима колибе се налазе на крајевима сеоских атара, ближе „планини“ или поред реке, и прикупљене су у гомиле, а у осталим селима појединачно су растурене по целом атару. Каонске су колибе изван сеоског атара — испод планине Троглава, на месту Смољан-Долу. —

Старији људи веле, да је оваквих колиба раније било много више, и имало их је и у селима, у којима сада не постоје. Онда се гајило много више стоке но данас, и она се искључиво држала код колибе. Овоме је поред осталих делова веома доприносио јако развијени задружни живот, те је имало доста кућне чељади, која се могла бавити око стоке.

Колибом се у овој области зову и појединачно растурене зграде, које су подигнуте на њивама и ливадама. Оне се обично граде од брвана и покривене су ћерамидом или кровином а ретко где је кров од дрвета. Ове зграде служе за склониште од непогоде, остављање пољских алата, а некад и за преноћиште радника за време пољских радова; иначе су празне и затворене. — Поред колибе, а врло често и усамљено, налазе се и *кошаре*, које се граде од прошћа, а покривене су кровином. Код кошара зими полажу стоци, која, бавећи се ту својим изметом гноји земљу.

Број оваквих колиба је већи него правих колиба, и приметно их има више у селима, која се претежно баве земљорадњом, а у селима где је сточарство главније занимање оваквих колиба има врло мало.

IV. Имена.

Мало је имена која су изгледа страна и можда опомињу на раније становнике. То су: Тисоња, Пшаник (?), Вича, Велес, Котража (?), Тимок, Ћава, Карнет, **Матник**,

Титма, Усарица, Бакча, Кондришор, Бауловац, Ваган, Мијоточа, Џелиловац, Бојеновац Варјасовац, Мустачевац, Јеминова Вида и др.

Већини имена може се протумачити постанак, и она се могу поделити у групе, како је то учинио проф. Ј. Цвијић у својим *Антропогеографским Проблемима Балканскога Полуострва.*

Имена: Селиште, Кућиште, Воденичиште и Пољане, показују места, која су *раније била насељена.*

По *људским именима*, или њиховом *занимању*, постала су имена: Рељевац, Марица, Вукелина Вида, Ћерана, Ковачевац, Ћировац.

По *разноврсним људским творевинама* постала су имена: Црквина, Кулаја (?), Ров, Бранова Трпеза, Самарина (?), Валовље (?), Калдрма, Бубањ и др.

Велики број имена има постанак по *браствима* и *породицама*, као: Милатовићи, Мираићи, Пртенаци, Карацићи и скоро сви делови села: засеоци и џемати.

По *вери и њезиним обредима* су постала имена: Молитва, Молитвача, Запис, Крст и Крстац.

Највише имена имају *природни постанак* и изведена су по вегетацији, животињама, пластици и другим особинама земљишта, хидрографији и др. Тако по *комплексима дрвећа и жбуња, поједином дрвећу и осталом биљу* постала су имена: Бријест, Дубац (Горњи и Доњи), Брезје, Гај, Гаји, Липорица, Горунац, Јавор, Дријење, Јасиковица, Луг, Ељдовиште, Беглучки Вотњак, Боровњак, Граб, Грабовац, Рогозача, Бучје, Борова Страна, Љута Крушка и Јељак. На *животиње* опомињу: Рти (хрти), Голубац, Вранача, Јастребар, Вучица, Орлујак, Орлујача, Пауновица, Јеленовац и Мачји До. По *земљишту*, нарочито по његовој пластици, су имена: Вис, Рти (?), Клик, Превоја, Стрмац, Стењевац, Чук, Чукара, Рудине, Камен, Крш, Кршеви, Планиница, Каменица и др. Имена која су постала по *хидрографским терми-*

нима су: Речица, Локва, Барице, Бијели Поток, Слана Бара, Сумпоровита Вода, Баре и др.

Као показана тако и остала имена могу се разредити у поменуте или друге групе, а за нека постоје народне приче и тумачења о чему ће бити говора при опису појединих села.

V. Остаци из старине.

Од остатака ранијих насеља у овој области постоје: селишта, стара гробља, градине и црквине.

Селишта има само на два места, у селима: Горњем Дупцу и Губеревцима. На њима данас нема никаквих остатака ранијег насеља, а и народ о њима не уме ништа да прича.

Стара гробља су најчешћа у овој области. Има их скоро у свакоме селу, а у неком има 3—4 овакча гробља. На неком од ових гробаља налазе се велике и положене плоче од пешчара или кречњака. Све су оне пропале у земљу и зарасле травом, и на њима нема никаквих знакова и натписа. Код осталих гробаља или нема никаквих остатака од споменика или се само виђа изломљено и растурено камење. И на некима од њих било је, веле, великих плоча, али су их сељаци однели. — За сва ова гробља сељаци веле, да су од других народа, који су некада овде становали, па их и зову грчка, маџарска и турска гробља.

Градина у Горњем Драгачеву има 4. Од тих 3 постоје само по имену, а од једне, која је у Бријесту засеоку Виче, још има остатака од зидина (Види посебни део).

Црквина, на којима су биле цркве има у овој области на седам места. Све су цркве срушене у давнашња времена, осим једне о којој ће бити говора у опису села Котраже. Зидова од цркава нема нигде, но су целе сравњене са земљом, а негде се и темељ не познаје. Код неких црквина осим темеља још постоји

и камен од часне трпезе. Често је цело место ограђено плотом, а у Доњем Дупцу подигнута је капела од дрвета. Најпосле све су ове цркве морале бити мале, јер им и темељи имају 6—8 метара дужине и 3—4 ширине.

Оволики остаци из старине, о којима народ не зна скоро ништа да прича, довољно показују, да је ова област била насељена и пре заснивања данашњих села.

VI. Постанак данашњих села и порекло становника.

Од поузданих писмених доказа, из којих се види када су ова села већ постојала, најстарији су или из почетка 18. или из почетка 19. века.[1]) За први доказ служи аустриска карта из 1718 године,[2]) на којој су на местима данашњих села Каоне, Горњег и Доњег Дупца записана имена *Kaundno* (Каона) и *Duwaz* (Дубац, Горњи и Доњи).

Други писмени доказ из кога се види да су постојала нека од данашњих села — Губеревци, Живица, Вича, Милатовићи, Каона и Дубац (Горњи и Доњи) — јесте од 1 јуна 1815 год. То је писмено постављење и овлашћене, које је Милош Обреновић издао Сими Радовићу (из Каоне) у Ртарима (Доње Драгачево), када је потукао турску војску која је бежала из Чачка за Деницу[3]).

---

[1]) Једно село из хрисовуље Стевана Првовенчаног има исто име као данашњи џемат или заселак Гаји у Вичи, и изгледа, да би се на њега или село коме припада могло односити. Само ово слагање њихових имена није поуздан доказ за њихову идентичност, те се зато овде о томе неће ни говорити. Али како данашње село Вича изгледа да има веома давнашњи постанак, ипак ће при његовом опису о томе бити говора.

[2]) Carte von dem Königreich Servien, која је рађена 1718 год. а коју је издао Langer уз Serbien unter der Kaiserlichen Regierung 1718—1738,... Wien 1889 год.

[3]) „От среза

Обзнануем свима вама кнезовима и кметовима малим и великим свим вообште вама даем на знање, како Ја ниже именовати постављам вама старјешину Сима Радовића и наименуем га вашим капетаном, за кога препору-

Трећи би доказ био спискови из пописа 1818 године[1]), у којима су забележена села: Губеревци, Милатовићи, Властељице, Котража, Рти, Живица, Вича, Каона (Каонижа) и Дубац (Горњи и Доњи). Остала данашња села — Кривача, Вучковица, Бијели Камен и Пшаник — која у поменутим списковима нису забележена, онда су били засеоци, који су постали селима доцније, о чему је било већ говора (Види тип села).

Према овоме, ако би се ти писмени докази сматрали, да су из времена које је блиско ономе, када су ова села заснована, онда би она имала скорашњи постанак и могло би се тада рећи, да су засновања у 18. или најдаље у 17. веку. Али према свему, што се прича о постанку и старости ових села, као и пореклу њихових становника, довољно се може увидети, да она немају тако скорашњи постанак.

Од 190 различитих *породица* у овој области, за 150 зна се, да су досељене. Међу овима има доста, које су се доселиле пре 200 година, а за три најразгранатије породице веле, да су досељене *пре* 300 и више година. Остале породице — 40 — овде су од када се памти, а за неке веле, да су у овим селима још „од Косова". Овако старих породица има у сваком селу осим Губереваца, и тиме се показује, да та села имају

чуем свима вама да га уиме мое имате за свашто послушати, кое вами буде чрез њега преко мене от нашего врховнога и великоможнога Покровитеља издавати. За то Ја више реченому капетану, полну власти даем да сваком правом Серблину кои љубител своме роду по заслуженију возвишенна чести награждава, а противника и свог рода издайника с немилостим угрожением суда к наказанију смерти предае, то се вам налаже, кои се у овим селима жители находите. Перво село Губеревци, Живице, Винча, Милотовиће, Брезовице, Каона, Дубац, Луке и Осаоница. 9 села. Кое Ја ниже именовати с приложением печатом свију старјешина потврђуjем.

у Драгачеву 1 Јуниа 1815. (М. П.)

Милош Обреновић"

(М. Петровић, Финансије... књ. I. страна 130).

[1]) М. Петровић, Финансије... страна 482.

много старији постанак, но што о њима имамо прве писмене доказе — Према овоме кад се узму у обзир писмени споменици, имена и старине може се рећи, да су *сва данашња села ове области постојала у 18. веку. Губеревци су свакојако основани почетком 18. века, а сва остала села имају постанак у 17. или ранијим вековима, и сва су она засnована на местима ранијих насеља, а нека су вероватно задржала и њихова имена.* Најпосле из порекла становника види се, да су села ове области у главном завршила своја рашћења досељавањем још 1813 године, а од тада су већином расла приraштајем. Јер и ако је број досељених породица од 1813. године до данас велики, ипак све оне имају мало кућа, те су и незнатно могле утицати на рашћење села.

Свега досељених породица у овој области има 150. Осим три породице које су досељене пре 300 и више година, и једног досељеника 1901 год., све су остале досељене у 18. или 19. веку. У 18. веку доселило се 51, а у 19. досељено је 95 породица. А гледајући на узроке, који су на досељаване утицали, можемо у насељавању ове области разликовати *три главне периоде.* У прву периоду ставићемо 18. и раније векове, када су досељене 54 породице. И ако је број досељених породица у овако великом периоду времена мали, ипак, гледајући на њихову садашњу јачу разгранатост, изгледа, да су досељаване велике задруге. Овој сеоби били су узрок неповољне економске прилике, које су настале онамо, одакле су се оне доселиле, као и склањање у овај јаче забачени крај, чија је јака пошумљеност била подесно склониште од турског насиља, а у исто време подесна за сточарски начин рада, на које су досељеници били навикнути. Изгледа да је досељавање у овој периоди било нешто јаче у току два краћа времена: пред крајеве прве и друге половине 18. века. Првоме је могућно био узрок слабија насељеност ове области,

што је дошло услед одсељавања неког дела становништва у суседне крајеве, која је окупирала Аустрија од 1718—1738 године, а могућно да су се неке породице из сеобе под патријархом Арсенијем IV у своме путу овде задржале. Другоме је свакојако био узрок боље прилике, које су настале после Свиштовског мира, када је, по уговору између Аустрије и Турске, српско становништво у Србији било у неколико обезбеђено од Турског насиља.

Друга и веома кратка периода досељавања јесте време Карађорђевог устанка. У ово се доба доселило 38 породица, који је број према краткоћи времена веома знатан. Већина је од ових породица дошла с Карађорђем, када је се он вратио од Сјенице, а неке су пре или после тога пребегле од турског насиља.

Трећа периода досељавања је 19. век осим првих 13 година. За ово време доселило се 58 породица. Али и ако је број породица велики, ипак су све оне неразгранате, и то су већином била појединачна досељавања, пошто се и данас $^2/_3$ тих породица састоје из из једне или две куће. Ипак су веће породице досељаване одмах по ослобођењу и нешто доцније, чему су биле узрок повољније економске прилике у Србији, у којој је било доста незаузете земље, а и сама је ова област била на њезиној граници. Мале породице и појединци већином су се доселили у другој половини 19. века, а многи од њих су се доселили из околних села као слуге и припузи.

Осим шест породица, за које се не зна, одакле су досељене, за све остале зна се област, а за већину и место одакле су. Многим старијим породицама знају се имена предака, који су се овде доселили, о чему негде постоје и приче, а за неке се вели да их још има онамо, одакле су се ове доселиле, као што се зна, куда су се неке њихове куће одавде одселиле.

У Горњем Драгачеву има досељеника из Старог Влаха, Старе Србије, Херцеговине, Црне Горе, као и из чачанског, ужичког и рудничког округа, а једна породица досељена је из вароши Лесковца.

Преглед области и места из којих су досељеници Горњег Драгачева.

I Стари Влах.

1) Стари Влах у Србији.

Из Ерчега	6	породица	са	12	кућа
„ Равне Горе	1	„	„	6	„
„ Братљева	1	„	„	3	„
„ Црњева	1	„	„	2	„
„ Шљивића	2	„	„	7	„
„ Принчева Брда	1	„	„	1	„
„ Вучака	3	„	„	3	„
„ Бједине Вароши	2	„	„	3	„
„ Дерстина	1	„	„	1	„
„ Рашчића	1	„	„	1	„
„ Трудова	5	„	„	55	„
„ Сивчине	1	„	„	8	„
„ Радољева	2	„	„	3	„
„ Рокаца	1	„	„	10	„
„ Коритника	3	„	„	31	„
„ Тисовице	2	„	„	11	„
„ Црвене Горе	1	„	„	8	„
„Од Голије“	2	„	„	2	„
„Моравичког среза“	2	„	„	2	„
Свега	38	породица	и	169	кућа

2) Из Сјенице и околине.

Из Сјенице	4	породице	са	13	кућа
„ Брњице	1	„	„	9	„
„ Буковика	1	„	„	3	„

Из Лопижа		1	породица	са	2	»
» Страњана		1	»	»	8	»
» Блата		1	»	»	15	»
„Од Сјенице“		29	»	»	153	»
		Свега 38	породица	и	203	куће

3) Околина Нове Вароши до Лима.

Из Љепојевића	1	породица	са	13	кућа
„Од Лима“	1	»	»	3	»
	Свега 2	породице	и	16	кућа

II. Из Чачанског и Ужичког округа.

Из Горачића (драгач. срез)		3	породице	са	6	кућа
» Миросољаца	» »	1	»	»	26	»
» Гуче	» »	1	»	»	1	»
» Лисе	» »	2	»	»	4	»
» Осаонице	» »	5	»	»	22	»
» Лука	» »	2	»	»	2	»
» Виче	» »	1	»	»	1	»
» Г Дупца	» »	2	»	»	3	»
» Шолаћа (студен. срез)		2	»	»	11	»
» Рудина	» »	3	»	»	19	»
» Бинића	» »	1	»	»	5	»
Из студеничког среза		1	»	»	1	»
» Маглича (жички срез)		1	»	»	1	»
» Пекчанице	» »	1	»	»	4	»
» Мусине Реке	» »	1	»	»	1	»
» Петнице (трнавски срез		1	»	»	2	»
» Паковраћа	» »	1	»	»	1	»
„Од Златибора“		1	»	»	1	»
		Свега 30	породица	и	111	кућа

III. Из осталих крајева Србије.

Из Трбушана (рудн. окр.)	1	породица	са	1	кућом
» Лесковца	1	»	»	1	»
	Свега 2	породице	и	2	куће

IV. Из Старе Србије.

Из Бијелог Поља · ·	5	породица	са	33	куће
„ Новог Пазара · ·	1	„	„	7	„
„ Рожаја · · · · ·	1	„	„	6	„
„ Кијеваца · · · ·	1	„	„	60	„
„ Бихора · · · · ·	2	„	„	4	„
„Од Пећи“ · · · · ·	2	„	„	2	„
Из Старе Србије · ·	7	„	„	104	„

Свега 19 породица и 216 кућа

V. Из Херцеговине.

Од Требиња · · · ·	6	породица	са	99	кућа

Свега 6 породица и 99 кућа.

VI. Из Црне Горе.

Из Колашина · · ·	3	породице	са	44	кућа
„ Грахова · · · ·	1	„	„	5	кућа
Од Комова · · · ·	1	„	„	11	„
„ Мораче · · · · ·	2	„	„	52	„
„ Пиве · · · · ·	1	„	„	7	„
Из Црне Горе · · ·	1	„	„	57	„

Свега 9 породица и 176 кућа

Колики је просечни број породица и кућа из појединих области види се из овог прегледа:

Из Старог Влаха у Србији има породица 26,39°/₀, а кућа 17,04°/₀.

Од Сјенице и околине има породица 26,39°/₀, а кућа 20,46°/₀.

Од Нове Вароши до Лима има породица 1,39°/₀, а кућа 1,61°/₀.

Из Чачанског и Ужичког округа има породица 20,83°/₀ а кућа 11,19°/₀.

Из остале Србије има породица 1,39°/$_0$, а кућа 0,20°/$_0$.

Из Старе Србије има породица 13,19°/$_0$, а кућа 21,77°/$_0$.

Из Херцеговине има породица 4,16°/$_0$, а кућа 9,98°/$_0$.

Из Црне Горе има породица 6,25°/$_0$, а кућа 17,75°/$_0$.

Најзад из овог прегледа види се да се највише породица доселило из Старог Влаха. Шта више само из те области досељено је 78 породица што чини 54,17°/$_0$ од свих досељених породица а осталих пак 66 породица, или 45,83°/$_0$ од свих досељеника, доселило се из осталих области.

ПОСЕБНИ ДЕО

1. Губеревци.

Положај. — Губеревци имају доста благо земљиште, које је већега нагиба само на страни планине Јелице. Простире се по неколиким косама, које се одвајају од Јелице и међусобно су раздвојене потоцима и рекама: Страњанским Потоком, Николића Потоком, Савином Водом, Вујиновића Реком, Ракићевића и Пајевића Потоком. Прва три потока граде Живичку, а два последња Губеревачку Реку. Живичка Река протиче западним крајем села, Губеревачка одваја Губеревце од Милатовића, а средином села тече Вујиновића Река. На југу пак граница је селу река Горушица, у коју се уливају Губеревачка и Вујиновића Реке.

Сеоске куће не могу бити плављене, јер су високо по странама коса и брда.

Извора има много у овом селу, али има и бунара — ђермова. Најјачи су извори: Стублина, Дивина Вода, Плазинска Чесма, Савина Вода, Стублина, или Сантрач, Вукајловића Вода, Вода код Глога, Бјелан Вода и Кудинац. Бунара на ђерам има три.

Земље и шуме. — Земље за обрађивање има доста ово село. Највећи је део ораће земље око кућа, али је има доста и поред река, особито Горушице. Земља је једва добре каквоће, а најбоље њиве налазе се у Селишту, Ковачевићима и Горушици. Због слабије родности земље у селу, многи сељаци имају њива код Мораве, а неки и винограде у селима око Чачка. На окућницама су простране *башче* (шљиваци), а велики део сеоског атара заузимају ливаде, које су уопште добре, али су најбоље поред река и потока.

Шуме има доста у селу. Највише је шума на планини Јелици, а на местима: Црној Стени, Савиној Води, Засеченом

Потоку, Лучици, Дријењу, Орлујачи, Под Колом и Дебелим Долом. Све су ове шуме „селске“, али неке од њих првенствено *уживају* извесни џемати и породице. Осим ових шума има по целом селу великих забрана, али су они приватна својина.

Тип. — Куће су у Губеревцима доста равномерно распоређене и растурене су без реда по целом сеоском атару. — Село је подељено у шест великих *џемата*. Они се обично састоје из више групица кућа које су више или мање издвојене, и припадају различитим породицама. По једној обично највећој или основној породици џемати су и добили своја имена. Ти су џемати: *Ђурђићи*, *Плазине*, *Вујичићи*, *Ћендићи*, *Вујиновићи* и *Ракићевићи*.

Најсевернији је џемат *Ђурђићи* (19 кућа) који се налази између изворних кракова Живичке Реке. У њему су Ђурђићи (6 к), Страњанци (4 к), Вуловићи (3 к), Николићи (Ровинци: 2 к), Бешевићи (2 к), Марковићи (1 к) и Радисављевићи (1 к).

Југоисточно од Ђурђића, а на коси између Живичке и Вујиновића Реке налази се највећи џемат *Плазине* (54 к), где долазе Плазине (Горње и Доње; 35 к), Цогољи (9 к), Вукајловићи (8 к), Богдановић (1 к) и Зечевић (1 к).

Испод Плазина и на истој коси с њима, налази се најмањи џемат *Вујичићи* (12 к), у коме су: Вујичићи (6 к), Клисаре (5 к) и Милинковићи (1 к).

Џемат *Ћендићи* (19 к) је на горњем делу косе, која се налази између Вујиновића и Губеревачке Реке. У овом су џемату: Ћендићи (18 к) и Кнежевић (1 к).

Испод Ћендића је пространи џемат *Вујиновићи* (35 к), у који долазе: Вујиновићи (10 к), Богићевићи (7 к) Јечменице (7 к), Басаре (5 к), Бенадићи (2 к), Брановићи (2 к), Стојић (1 к) и Грујичић (1 к).

Последњи је џемат *Ракићевићи* (26 к) који се налази између изворних кракова Губеревачке Реке. У њему су породице: Ракићевићи (13 к), Бенадићи (6 к), Ковачевићи (2 к), Пајевићи (4 к) и Петровић (1 к).

Свега кућа има у селу око 180.

Задруга има још у овом селу, али се оне све више деле, што се и види из већег броја кућа појединих породица. Највећа је задруга *Марка Јечменице*, у којој има 20 душа.

Имена. — За постанак имена селу прича се овако. Први досељеници, који су се овде настанили, јавили су својима, који су остали [illegible] одакле су они дошли, да су себи нашли за

један *губер* земље. По тој речи губер и село је добиле име Губеревци.

О постанку имена Плазине веле ово. Неки предак Плазина казао је своме сину да пази, те да при орању не оставља *оплазине* — непоорану парчад земље између бразда. — Неки опет веле, да је овај назив постао по *оплазини* — пропланку — на коме се настанио њихов предак.

Старине. — У Плазинама има место *Селиште.* На њему нема никаквих остатака од ранијег насеља, и само се прича, да се на том месту настанио предак Плазина. — У Плазинама још има једно старо гробље, које зову *Грчко гробље*, на коме се налазе велики комади од споменика, али о овом гробљу народ не зна ништа да прича. Сада је цело ово место обрасло великим *шеваром.*

Између Ћендића и Ковачевића има место *Црквина* на коме је, веле, некада била црквица. Данас је око овога местагроб ље, а у близини његовој налазе се остаци од неког старог гробља, за које се прича, да је било *грчко гробље.*

Постанак села и порекло становника. — По народном причању најстарије су породице у селу: *Ђурђићи*, славе Ђурђиц. Они су се доселили из Бијелог Поља крајем прве половине 18. века. — *Ћендићи* су се доселили из Старе Србије после Ђурђића. Славе Мратин-дан. — *Плазине* су се такође доселиле из Старе Србије, одмах после Ћендића. Славе Никољ-дан. — *Цоцоље* су досељене од Сјенице кад и Плазине. Славе Ђурђиц. —

Пред Карађорђев устанак доселили су се: *Вујичићи*, славе Арханђелов-дан. Доселили су се из Старе Србије. — *Вујиновићи* су се доселили из Бијелог Поља, славе Никољ-дан. — *Ракићевићи* су досељени из Старе Србије, славе Никољ-дан.

За Карађорђа досељени су: *Николићи* (Ровинци), славе Никољ-дан. Они су дошли из Ерчега (срез моравички). — *Бенадићи* су дошли из Бијелог Поља, славе Никољ-дан. — *Вуловићи* славе Ђурђиц. — *Вукајловићи* славе Ђурђев-дан. — *Клисаре* славе Арханђелов-дан. — *Брановићи* славе Ваведење. — *Пајевићи* славе Св. Архангела Стевана. Све су ове породице досељене од Сјенице.

После Карађорђа доселиле су се породице: *Ковачевићи* славе Никољ-дан. Доселили су се из Бијелог Поља пре 90 година. — *Басаре* су дошле из Сјенице пре 80—90 година. Славе Ђурђиц. — *Бешевићи* су се доселили из Црњева (срез моравички), славе Ђурђиц. — *Богићевићи* су досељени из Новог

Пазара око 1840 године, славе Врачеве. — *Јечменице* су дошле из Бијелог Поља око 1848 године. Славе Никољ-дан. — *Грујичић* се доселио из Сјенице пре 50 година, слави Ваведење. — *Страњанци* су се доселили из Живице (Драгачево) пре 50 година. — *Богдановић* је дошао из Г. Дупца (Драгачево) пре 40 година. Слави Јовањ-дан. — *Ерчега Марко* је дошао као припуз из Ерчега пре 30 година. Слави Ђурђев-дан. — *Стојић* је дошао од некуд из Старог Влаха пре 20 година. Слави Никољ-дан. — *Милинковић* се доселио из Виче (Драгачево) пре 20 година, слави Врачеве. — *Зечевић* се доселио из Живице пре 12 година, слави Никољ-дан. — *Кнежевић* је дошао из Властељица (Драгачево) пре 8 година, слави Врачеве. — *Радисављевић* је дошао као припуз из Горачића (Драгачево) пре 7—8 година. Слави Никољ-дан. — *Петровић* се доселио из Гуче (Драгачево) пре 5 година, слави Никољ-дан. — *Марковић* је дошао као припуз из Бијелог Камена (Драгачево) пре 5 година. Слави Никољ-дан. — *Сатарић* је припуз и дошао је из Милатовића пре 5 година. Слави Јовањ-дан.

Из показаног порекла становника види се, да у Губеревцима нема породице за коју би се казало, да се не зна, да је досељена. Па и досељење најстарије породице било је тек пре 150—180 година, што показује, да су садашњи Губеревци новијег постанка. А што је, пак, ово село за време пописа од 1818. године већ јаче било насељено, јер је имало 40 домова и 115 арачких глава[1]) ипак то не мора показивати и његов давнашњи постанак. Врло је вероватно да је од зачетка садашњег села па до поменутог пописа, дакле за време од 60—70 година, било честог и јачег досељавања, што се и види из порекла и јаче развијености старијих породица.

Али и ако је садашње село новијег постанка није могућно да до досељења предака садашњих најстаријих породица није овде никада било насеља. Већ и сама близина моравске равнице као и доста повољан положај села указују, да је и раније овде било људског живота. И напред показане старине јасно показују, да су то остаци из времена, када садашњег села још није било; иначе да су то остаци из доба од када данашње село постоји, знало би се о њима бар нешто причати.

Према овоме Губеревци су постали на месту ранијег насеља и новијег су постанка. А кад се у овом погледу упореди

[1]) М. Петровић, Финансије и Установе. књ. II. стр. 482.

постанак свих села ове области, видиће се, да Губеревци долазе у најновије насеље Горњег Драгачева.

Губеревци имају заветине о Св. Троицама (други дан) и о Малом Спасову-дану.

2. Милатовићи.

Положај. — Као Губеревци тако и Милатовићи имају блаже земљиште, које је и у овом селу већега нагиба на страни планине Јелице. Село се простире по трима косама планине Јелице, од којих се једна налази између река Бјелице и Горушице, а две су упоредне и раздвојене реком Марицом, и завршује се на Горушици. Према овоме је граница селу јасно одређена. Тако се на југу налази Бјелица са Вучицом, источну границу милатовичког атара чини Властељичка а западну Губеревачка Река, а на северу је граница развође планине Јелице. — Бјелица са Вучицом има дубоку и узану долину, чије су стране добро пошумљене, а код осталих река долине су плитке и имају благе стране. — Све су куће по венцима коса и не могу бити плављене.

Осим изворне пије се у селу и бунарска вода. Најглавнији су извори: Марица, Извор иза Брда, Томића Врело, Трубиска Чесма, Драгоцвет, Вучковачка Стублина, Смаквића Извор и Вукићевића Извор.

Земље и шуме. — И у овом селу има доста земље за обрађивање, која се обично налази између кућа и џемата. Доста њива има поред Горушице, али их никако нема поред Бјелице. Земља је слабије родности те многи сељаци имају њива поред Мораве. Као у Губеревцима *баште* (шљиваци) су простране али је и у овом селу велики део земљишта под ливадама и утринама.

Шуме има доста. Највише шуме има на Јелици, али је веома много има и на коси, која се налази између Бјелице и Горушице. На овој коси је стара храстова шума, у којој нека стабла имају 1,50 метра у пречнику. — Шуме су заједничке и приватне. Заједничке — сеоске — шуме су: Гостијево и Мали Гај; у њима су и утрине. Заједничка — сеоска — утрина је Усарица. Приватне шуме и забрани налазе се по целом селу.

Тип. — У Милатовићима као и у Губеревцима куће су равномерно распоређене по целоме селу, и већином имају велике окућнице. Село се дели у *џемате*. Има џемата који се састоје из више породица, и захватају велике просторе, а неколико се састоје из једне породице. Број кућа у џематима је различит; неки имају 30—40 а неки 2—3 куће.

Највећи је џемат *Сатаре* (44 к), који захвата доњи део косе између Марице и Губеревачке Реке. У њему су: Сатаре (25 к), Каплари (5 к), Калајџије (4 к), Средовићи (Јовановићи; 3 к), Вуксановићи (Тувеџићи; 4 к), Ракићевић (1 к), Спасојевић (1 к), и Ђиласовићи (2 к).

Више Сатара и на истој коси је џемат *Каплари* (28 к), где осим Каплара има Михаиловића (Смокића; 3 к) и Остојића (4 к).

Скоро на целој коси између Марице и Властељичке Реке је џемат *Вукићевићи* (22 к), у коме су: Вукићевићи (12 к), Поповићи (2 к), Вучковци (2 к), Ђокићи (3 к), Стевановићи (2 к) и Шолајић (1 к).

Између џемата Каплара и Вукићевића, а између изворних потока реке Марице, налази се џемат *Ћурчије* (6 к).

На коси између Бјелице и Горушнице су џемати:

Томићи (Москови 7 к); *Вуличевићи* (6 к) у коме су: Вуличевићи (2 к), Радичевић (1 к) Симеуновић (1 к), Сарић (1 к) и Басарић (1 к); *Бабићи* (3 к); *Зечевићи* (8 к); *Ружићи* (5 к) и *Гогићи* (2 к).

Цело село има око 140 кућа.

Задруга има доста у овом селу, али обично имају мали број душа. Највећа је задруга Рада Капларевића у којој има 19 душа.

Имена. — У селу не постоји никаква прича, којом би се тумачио постанак његова имена.

Колибе. — У Милатовићима има 16 колиба, дакле више но у ма којем селу ове области, осим Горњег Дупца. Све се колибе налазе поред Горушнице а само је једна на Јелици, испод Усорице. Од стоке код колиба држе само говеда, а овце не држе, јер би се ометиљавиле поред воде. Ове се колибе у нечем разликују од оних, које су у више планинским селима ове области. Тако млекар се не гради као нарочита зграда, него за то служи преграђени простор у колиби, а место тора су кошаре. А како се становници овога села претежно баве земљорадњом, и како се већина сеоских њива налази поред Горушнице, то се поред колибе налази и *салаш* (кош), где се држи сабрано *жито* (кукуруз.) И *кућера* нема код милатовачких колиба. Земља на којој су колибе, и где стока пасе јесте приватна својина.

Старине. — У овом селу има три стара гробља, која сељаци зову *Грчка Гробља.* Два се налазе близу Горушнице, на местима: Радујевцима и Жутици, а треће је ближе планини Јелици, између Ћурчија и Вуксановића. — На овим се гробљима налазе [illegible], али ни на једној нема каквих записа или

резотина. Веле да је до скора било и више плоча, али су многе са ових места однесене. Ни о једном од ових гробаља народ не зна ништа да прича.

Постанак села и порекло становника. — Најстарије су породице: *Вукићевићи*, славе Ђурђев-дан; *Капларевићи*, славе Арханђелов-дан; *Калајџићи*, славе Арханђелов-дан; и *Вуличевићи* славе Ђурђиц. Они су староседеоци и не памти се када су и одакле досељени. Само се за Капларевиће прича ово. „Кад је турски зулум додијао они се дигну да беже, али их у путу пресретну разбојници и отму им стоку, а они се врате". — Капларевића има одсељених у Кукићима, Мршинцима, Атеници — трнавски срез — и Лопатници (жички срез), а Калајџића (једна кућа) у Јежевици (трнавски срез). — *Ружићи*, *Ђокићи* и *Симеуновићи* су постали од Вуличевића и сви славе Ђурђиц. — *Поповићи*, су постали од Вукићевића и славе Ђурђев-дан. Веле, да су од Поповића постали Катанићи у селу Бечњу (љубићски срез).[1])

Почетком друге половине 18. века доселили су се: *Гогићи*, славе Лучин-дан. Не знају одакле су досељени. — *Томићи* (Москови) су се доселили из Колашина у Црној Гори. Прича се, да је један од предака ишао у Русију и зато се зову Москови. Славе Никољ-дан. — *Јовановићи* (Средовићи), славе Ђурђев-дан. Њихов је чукундед, Јован, дошао од Сјенице. По његовом сину Средоју зову се и Средовићи (Средојевићи). Средојев је син Тодор, веле, војевао с Карађорђем. Веле да од ове породице има одсељеника у Врнчанима (под Кабларом). — *Сатарићи* су се доселили из Миросаљаца (Драгачево), где још има од ове породице, и прича се, да су *турског* порекла, од неког Турчина *Сатаре*, који се покрстио, а старином је био из Ужица. Славе Јовањ-дан.

Пред Карађорђев устанак доселили су се: *Вучковци*, славе Ђурђев-дан. Доселили су се из Сувог Поља. — *Зечевићи*, славе Никољ-дан. Миливоја, деду Илијиног (коме је 60 година) је довео као мало дете — а умро је кад му је било 100 година — његов дед од некуд из Старог Влаха (неки веле из Црвене Горе). Прича се, да је старац — дед — водио собом једнога јарца натовареног двема поњавама, на коме је Миливоје јахао, кад год би

[1]) Катанићи (Милићевићи) славе Ђурђев-дан. Катанићи су старином из Херцеговине, по прво су били настањени у селу Милатовици код Сјенице, па су одатле прешли у Бечањ. (Етнографски Зборник, књ. V. О Љубићским селима од Рад. Илића стр. 59). Да није погрешно речено Милатовица код Сјенице место Милатовићи у Драгачеву?

се путем уморио. — *Бабићима* је дошао прадед као припуз из Равне Горе (Стари Влах). Славе Никољ-дан. — *Ћурчије* славе Митров-дан. Доселили су се из Шолаћа (студенички срез). — *Шолајић* се такође доселио из Шолаћа. Слави Алимпијев-дан.

За Карађорђа су се доселили: *Михаиловићи* (Смокињи) славе Јовањ-дан. Њихова се мајка преудала из Сјенице за Каплоревића у овом селу, и Стеван, дед Милана Капларевића (60 година) довео их је као децу.

После Карађорђа дошли су: *Остојићи* од некуд из Старог Влаха пре 50 год. — *Басарић* је дошао као припуз из Доњег Дупца (Драгачево) пре 50 година. Слави Ђурђиц. — *Сарић* је дошао као припуз из Горњег Дупца пре 50 година. Слави Никољ-дан. — *Вуксановићи* чији је отац дошао као припуз из Пекчанице (жички срез) пре 50 година. Ђед Вуксан је био тувекџија, те се зато зову Тувегџићи. — *Стевановић* је дошао као припуз из Петнице (трнавски срез) пре 40 година. Слави Јовањ дан. — *Сиасојевић* је дошао као припуз из Виче (Драгачево пре 30 година. Слави Василијев-дан (1 јануара). — *Ракићевић* је припуз из Губеревца. Слави Никољ-дан. — *Радичевић* је дошао као припуз из Каоне (Драгачево) пре 20 година. Слави Ђурђев-дан.

Данашњи су Милатовићи старије село но Губеревци. Из порекла њихових становника се види, да у њима има породица, за које се не зна да су досељене, него се вели, да су староседиоци, и овде су од када се памти. Гледајући, пак, на време досељавања првих породица, може се узети, да су ове старе породице биле у Милатовићима почетком 18. или још у 17. веку, а могућно, да оне чине прелаз између данашњег и старијег насељења, које је пре данашњег постојало.

У списковима из 1822 год. Милатовићи су имали 28 кућа[1] а гледајући на данашњи број кућа оних породица, које су се доселиле после тога пописа, може се рећи да је од тада село расло само приираштајем.

Обетина је у Милатовићима први дан Св. Тронце.

3. Властељица.

Положај. — Већи је део села на страни планине Јелице, а мањи се налази на једном делу косе, која је између Бјелице – Г[illegible] ю се три куће налазе с десне стране Вла-

[1] [illegible]чиансије, кн. II. стр. 535.

стељичке Реке. У Властељицама је земљиште оштријег нагиба, нарочито у оном делу села који лежи на страни планине Јелице, и потоцима и јаругама јако је издељено и распарчано у многе купе; а долине су дубоке, узане и имају стрме стране. — Куће се налазе по странама потока и између јаруга, као и венцу косе. Оне не могу бити плављене али у горњем делу села — на страни планине Јелице — потоци и поточићи јако руше своје стране и залеђа, и тиме јако огољавају земљиште на окућницама.

Извора има доста и у селу се пије само изворска вода. Од извора најглавнији су: Вукова Вода, Породинац, Извор у Ивановој Страни, Ивра вода у Просеначи и др.

Земље и шуме. — Из показаног положаја села види се, да овде има мало угодне земље за обрађивање. Oраћа се земља налази око кућа и слабе је родности. Најбоље су њиве у доњем делу села а на највећој су висини оне које су на планини Јелици. — *Башче* захватају мали део окућнице али вода и утрина има доста. Ливаде су у опште добре и најбоље су у средини села — Росуље — где су потоцима добро натопљене.

Шуме има довољно у овом селу. Заједничке — сеоске — шуме су: Средњак, Орулујак и Пауновица. Средњак је на Јелици и њиме се обично служе породице које су у горњем делу села, а Орлујак припада више породицама из доњег дела. У овим шумама као и на месту Арнаутов гроб су сеоске утрине. У селу има и великих забрана који су својина појединаца. Све су шуме од листопадног дрвета.

Тип. — У Властељицама су куће без реда разбацане, и знатно су удаљене једна од друге. Размаци између кућа изгледају већи пошто на двору и окућници има мало зграда. Највише кућа има на страни планине Јелице, између изворних потока Вучице и Властељичке Реке, а мање их је у доњем делу села; у средини сеоског атара пак нема ни једне куће. Село се дели у *џемате*. На страни планине Јелице џемати се ређају један до другога, и размаци између њих и њихових кућа су подједнаки, те тако и не пада у очи издвојеност џемата; у доњем делу села џемати су, пак, више издвојени.

На страни планине Јелице су ови џемати:

Најсевернији је џемат *Биорци* (7 к). У њему су Биорци (2 к) Бежанићи (2 к) Велимировићи (2 к) и Томић (1 к).

Џемат *Терзића* (7 к) је до Биорског џемата. У овом су џемату: Терзићи (3 к), Јанковићи (2 к) и Марковићи (2 к).

Џемат *Станишићи* (13 к) се налази између Терзића и потока Точкова.

Најјужнији џемат *Кнежевићи* (13 к) и налази се између Точкова и Павловића Потока. Осим Кнежевића у овом су џемату: Радичевић и Урош Оцокољић свештеник.

У доњем делу села има четири џемата.

Џемат *Сарићи* (3 к) је с десне стране Властељичке Реке.

Рудински џемат (8 к) се налази према Сарићима и с леве стране Валстељичке Реке. У њему су: Рудници (5 к) и Станишићи (3 к).

Џемат *Лазовићи* (6 к), у коме осим Лазовића има једна кућа Драгићевића и џемат *Бабићи* (3 к) налазе се поред пута Каона—Гуча.

У Властељицама има свега 60 кућа.

Задруге су мале, а највећа је Алексе Терзића у којој има 19 душа.

Имена. — У народу постоји прича о постанку имена селу. Ево како је ту причу забележио М. Милићевић.[1]).

Кад је *Сибињанин Јанко* пропао с војском на Косову, и отуда се вратио сам самцит, преко планина и врлети, дође он у данашње село *Властељицу* једноме човеку на конак. То је било у очи светих Врачева који падају 1. новембра. Домаћин је био свечар. Јанка као путника прими он како је боље могао, и ако није знао ни ко је ни откуд је. За вечером дође време и здравицама. Између многих других гости напију и за здравље војводи *Сибињанин Јанку*, где је да је нека му је Бог помоћник, да сатре силу Турску!

То је Јанко и слушао и гледао али се није хтео казати. Сутра дан пође да иде; домаћин га поведе, да га као непозната човека упути. На растанку Јанко се каже ко је и шта је било с његовом војском.

— Него хвала ти на дочеку, рекне он домаћину, — и да Бог да ти се власт никад не укратила, него да си богат и властан до века.

Тај се човек прозове после Властељица, али како су за Турака из те породице бивали кнезови, фамил[illegible]ија се та доцније прозове *Кнежевићи*,[2]) а име *Властељица* остан[illegible] селу и до данас.

---

[1]) Кнежевина Србија, стр. 699.

[2]) Да су Кнежевићи и после ослобођења били ув[illegible] уважени у народу, по[illegible]зују имена чест[illegible] г. Миха[illegible] [illegible] Кнежевића, [illegible]

вање долази скоро искључиво на прираштај, јер на досељење породице после овог пописа долази једва четвртина од данашњих кућа. — Како се пак куће старих породица налазе на страни планине Јелице, то је и јасно, да је онда само овај део села био насељен. Доњи део села је доцније насељен; у њему су новодосељене породице, или неке куће од старих породица — Станишићи који су скоро сишли у поље. — Велики број старих породица, за које се сигурно зна, да су за време првог пописа биле у овом селу показује да су Властељице морале и раније постојати. А ако је веровати причи, у којој је показан постанак имена селу, онда би се могло узети, да су Властељице, ма и да су се друкчије звале, постојале још у 15. веку. На ранији постанак села указује и његово име, које је постало од речи *властелин* (властела) и које је некада у српском народу имало извесно значење. Најпосле на велику старост села указује и то, што се у њему не зна за какве остатке из старине.

Према свему може се рећи, да су Властељице старије село и спадају у најстарија села ове области, а није искључена могућност, да је и пре постанка данашњег села ту било насеља.

Село има *обетину* први дан Св. Тронце.

4. Каона.

Положај. — Каона је скоро планинско село, јер осим незнатног дела сеоског земљишта. које лежи између 500—600 метара. остало има велику висину, која негде достиже и 1000 метара. Највеће се висине налазе средином села — на Чемерновој коси између Бјелице и Толишнице и ј. и. завршетку планине Јелице. — међу којима се, идући са С. на J., истичу ове тачке и места: Камен (830), Иваново Брдо (737) Бакча (676), Планиница (744), Рићица (895) и Врљан (990). Уопште земљиште је у селу потпуно неравно и изразбијано је правим дубодолинама, којима теку изворни потоци и приточице: Вучице, Петковице, Каонске Реке. Толишнице и Бјелице. — Куће се налазе по странама коса и брда, а много их има и између дубодолина. Оне се уопште налазе на великој висини, а неке допиру до изохипсе од 800 метара.

У селу се пије само изворска вода. Најглавнији су извори: Ајдучка Вода, Мијатова Чесма, Мала, Бучје, Извор, Радичевића Вода и Ваган.

Земље и шуме. — Већ због јако разривеног земљишта село има мало подесне земље за обрађивање. Њиве се налазе само

на окућницама и захватају мале просторе; а како оштра клима једва допушта усевима да сазру, то и берба није обилата, те се „жито мора куповати" и доносити са имања у Морави. — Шљиваци и ако не заузимају велике просторе ипак су од знатне користи становништву села. — Ливаде су добре и захватају велики део сеоског атара. Оне са утринама и чине основу за живот становника овога села.

Каона је веома богата шумом. Најпространије су шуме. Врљан, Кршеви, Орлујак, Тајиновића Осоје, Радовића Осоје, Кондришор, Мираићи и Велико Осоје. Али се под шумом налазе и многи други простори, нарочито стране река и потока тако, да је скоро цео сеоски атар под гором. — Доста је шуме приватна својина, али има много и заједница. Општинска и „селска" заједница је шума Кршеви. Остале заједничке шуме су заједнице само појединих делова села: џемата или породица. Има шума које припадају једном џемату, а има да два џемата имају заједничку шуму. Тако, Велико Осоје (шума и утрина) припада џемату Радичевића; Велико Брдо (утрина) и Мираићи (шума) су заједнице Милићевића и Вучетића; Ељдовиште (утрина) припада џемату Пајевића; Тајиновића и Доње Осоје (шуме и утрине) су заједнице Корићана и само четири куће Пајевића; и Орлујак (шума и утрина; један део) је заједница џемата Радовића. Све су ове шуме и утрине у близини џемата којима припадају.

Тип. — Каона је веома разбијеног типа. Старија је подела села на *засеоке*, али се та подела јако губи, јер има много сељака који за те засеоке и не знају; а има у селу и таквих кућа, које се у њих никако не могу убројити, јер су веома удаљене. Засеоци се деле у *џемате* и они се састоје из једне или више породица. Џемати су више мање издвојени, али има где је њихово разликовање немогуће, јер су им куће веома близу, или су се и измешале. Размак је кућа у џематима 100 до 500 метара а негде су размакнуте и до 1 к. м.

Засеоци села су: *Брезје*, *Средина села* и *Тимок*, а издвојен је џемат *Ћурчије* и неколико кућа, које се налазе у близини цркве и школе.

Брезје (19 к) је западни заселак села. У њему су џемати: *Радовићи* (6 к); *Стојковићи* (5 к), у коме је осим Стојковића и једна кућа Златића; и *Величићи* (8 к), где осим Величића има и једна кућа Рисимовића.

Средина Села (42 к) је највећи заселак и налази се са обе стране пута, који води са Јелице на Чемерно. У њему су џе-

мати: *Радичевићи* (9 к); *Павловићи* (3 к); *Корићани* (10 к) и *Пајовићи* (20 к), у коме је осим Пајевића и једна кућа Танасковића.

Тимок (32 к) је источни заселак села. Овде су џемати *Радојичићи* (3 к) *Милићевићи* (9 к): *Којићи* (3 к); *Парезановићи* (3 к); *Вучетићи* (3 к); *Петровићи* (Пајовићи: 5 к) и *Гуџулићи* (6 к).

Џемат *Ћурчије* (4 к) се налази на ј. и. крају сеоског атар и новијег је постанка.

Око цркве и школе су: Пивљак, Златић, Дуњић Миловановић и Младеновић — свега 5 кућа.

У Каони има 105 кућа.

Задруге су мале и највећа је задруга Милована Радичевић у којој има 13 душа.

Колибе. — Село има 8—9 колиба, које су не само далек од кућа, него и изван сеоског атара, у жичком срезу на мест Смољан-долу, испод Троглава. Око колибе су млекар, тор котар и куђер. Код колибе целог лета живи чобанин, планинк и који члан из куће, који надгледају стоку и прикупљају ње зимне производе. У јесен се сви са стоком враћају у село, а колибе преко зиме остану празне и затворене. — У селу, пак нема колиба и стока пасе на околном приватном или заједничком земљишту, а у вече се гони кући на преноћиште.

Имена. — Неки веле, да је село добило име по глибу: *ка. као*, пошто је у кишним данима веома каљаво у селу. — У списковима првога пописа ово је село забележено под именом *Каонина* а при другом попису забележено је *Каона*[1]), дакле ка што се и данас зове. — Веле да је заселак Брезје добио им по месту на коме су расле само брезе, којих и данас доста има а Средина Села се зове по самом положају.

Старине. — У џемату Павловића, на ливади Камаришт постоји место, које у селу зову *Циновско Гробље*. Данас ту нем никаквих остатака од каквог гробља, али веле, да се на том мест до пре 20 година налазиле огромно велике плоче, које су ра нели сељаци. — Између Парезановића и Радичевића налазе с делови од споменика. Народ вели. да је ту било *турско гробљ*

Постанак села и порекло становника. — У селу су на старије породице: *Радовићи* и *Величићи* славе Врачеве. Они с једног порекла, и веле, да су постали од Кнежевића из с

[1]) М. Петровић, Финансије. кн. II. стр. 482 и 535.

седног села Властељица. Али како се не памти, када су се доселили то се у селу и рачунају као староседеоци.[1])

У 18. веку су се доселили: *Радичевићи*, славе Ђурђев-дан. Они су старином од Комова (Црна Гора) и веле, да се њихов предак неки Радич, пре 150—180 година прво настанио у Јагњилу (крагујевачки округ), али се одатле убрзо доселио у ово село. — *Пајовићи* и *Петровићи* (Пајовићи) су једна породица и пореклом су од Ђуђа из Горњег Дупца (Драгачево). Доселили су се некако кад и предак Радичевића Славе Јовањ-дан.

За Карађорђа доселили су се: *Гуцулићи*, славе Стеван-дан. Доселили су се од Сјенице. — *Милићевићи* су се доселили из Брњице (преко Јавора). — *Корићани* су из Коритника (моравички срез), славе Јовањ-дан. — *Вучетићи* су досељени из Буковика (код Сјенице), славе Јовањ-дан. — *Којићи*, славе Јовањ-дан. Не знају одакле су досељени.

После Карађорђа досељени су: *Радојичићи*, славе Никољ-дан. Дошли су из Лисе (Драгачево), и у сродству су са тамошњим Шулубурама. — *Златићу* је дошао дед из Осаонице (Драгачево) пре 80—90 година. Слави Илијин-дан. — *Пауновићима* је дошао дед као слуга од некуд од границе. Славе Ђурђиц. — *Танасковићу* се доселио дед од Пећи, слави Јоакима и Ану. — *Пивљаку* се такође дед доселио од Пећи, слави Никољ-дан. — *Парезановићи* су дошли из Братљева (моравички срез) пре 60 година. Славе Митров-дан. — *Стојковићи* су дошли из Осаонице пре 60 година. Славе Арханђелов-дан. — *Ћурчије* су дошли из Шолаћа (студенички срез) одмах после Срп. тур. рата. Славе Митров-дан. — *Дунић* је „од Златибора“, слави Арханђелов-дан. — *Миловановић* се доселио из Трбушана (љубићски срез) пре 20 година и отворио је „дућан“ у селу. Слави Томин-дан. — *Младеновић* је из Лесковца. У Каону је дошао 1901 године и неко је време држао механу, а сада је „дућанџија“. Слави Арханђелов-дан.

Већ 1827 године сазидана црква[2]) јасно показује, да је тада село било прилично насељено. Ово се види и из пописа

[1]) Од ове су породице били и браћа Милић и Сима Радовић, који су војевали с Карађорђем — Милић је под Карађорђем био војвода, а под Милошем Обреновићем сердар, али је у брзо, због неке кривице, по наредби Милошевој био убијен и за старешину је постављен његов брат Сима. (Види постанак данашњих села и порекло становника). Сима је умро код своје куће и сахрањен је код Каонске цркве (о Милићу и Сими види опширније: М. Милићевић. Кнежевина Србија, стр. 668 и 669 и Поменик, стр. 591—594.

[2]) Црква је сазидана од камена и покривена је шиндром. — Ово је она црква коју помиње и Јоаким Вујић у своме Путешествију по Сербији 1826 г.

Тип. — Оба су села разбијеног типа, али немају једнаку поделу. Док се Доњи Дубац дели само у *џемате*, који су довољно издвојени и обично се састоје из једне породице, Горњи је Дубац подељен у *засеоке*, у којима су се породице јаче измешале. И засеоци се деле у џемате.

У Горњем Дупцу су засеоци: *Ливаде* и *Круг Села* а издвојени џемати: *Стевановићи*, *Гиловићи* и *Змајевац*. — Заселак *Ливаде* (31 к) је са обе стране реке Петковице — и у њему су џемати: *Маринковићи* (17 к), где долазе: Маринковићи (13 к), Дукићи (3 к) и Лазовић (1 к); *Дукићи* (7 к) и *Лазовићи* (7 к), у које долазе: Лазовићи (3 к), Сарићи (3 к) и Драгићевић (1 к). — Заселак *Круг Села* (35 к) налази се јужно од засеока Ливада и простире се с обе стране Бјелице. У њему су џемати: *Драгићевићи* (4 к); *Пантелићи* (5 к); *Сретеновићи* (2 к); *Милинковићи* (9 к), у коме су: Милинковићи (7 к) Луковић (1 к) и Станић (1 к); *Радовићи* (5 к); *Рудинци* (7 к) и *Мијајловићи* (Аничићи; 3 к). — Издвојени џемат *Стевановићи* (4 к) је више општинске суднице и у њему су: Стевановићи (3 к) и Мисић (1 к) — Џемат *Гиловићи* (2 к) је под брдом Рудинама, а џемат *Змајевац* (3 к) је јужно од Стрмца, у коме су: Рудинци (2 к) и Мутавџић (1 к). — Најпосле у Белану је издвојена једна кућа *Јовановића*, а под Самарином кући *Раденковића*.

У селу има свега 78 кућа.

У Доњем Дупцу су ови џемати:

Џемат *Воиновића* (17 к) се налази између брда Веловља, Лесне и Јавора и реке Бјелице. У њему су Воиновићи (11 к), Марковићи (4 к), Домановић (1 к) и Пантелић (1 к) — *Тадићи* (Јузовићи; 10 к) су с обе стране доњег тока потока Боровњака. — *Басаре* (4 к) су између Тадића и брда Бубња. — Највећи џемат *Караџићи* (25 к) је око Караџића брда. — *Никшићи* (5 к) су испод Никшићске главице. — Џемат *Милићи* (15 к) је с обе стране доњег тока Милића Реке. У њему су: Милићи (14 к) и Савић (1 к) — *Велисављевићи* (6 к) се налазе на средини косе, који је између Бојеновца и Милића Реке. *Котури* (5 к) су више Велисављевића. — *Живковићи* (7 к) су око извора Милића Реке и *Богићевићи* (3 к) су поред потока Боровњака.

У селу има 97 кућа.

Задруга са већим бројем душа има мало у оба села. У Горњем Дупцу највећа је задруга Добросава Стевановића (21 душа), а у Доњем Јовића Караџића (20 душа).

Колибе. — И ако се становништво оба села претежно бави сточарством, ипак се бројем колиба веома разликују; јер док у Горњем Дупцу има 28, у Доњем има само 3. У Доњем су Дупцу окућнице простране, а и заједнице су у близини џемата, те се и стока гони кући на преноћиште. У Горњем Дупцу окућнице су већином мале и заједнице су далеко од кућа, зато и има много колиба, јер би тегобно било гонити стоку кући на преноћиште. — Колибе се налазе у групама по крајевима сеоског атара. У Горњем су Дупцу колибе на местима: Раскрсницама, у Кумовој Равни, у Мијатачи, Јасиковици, Љутим Странама, Јавору, у Брњицама и Белану. — У Доњем у Завршју и Камешници.

Колибе су сграђене од јелових брвана и покривене су буковом *тачком*. Осим колибе — зграде у којој се живи — има млекар, тор и куђер. Стока се држи код колибе преко лета, где се поред чобанина и којег члана из куће бави и једно женско чељаде — *планинка*, која се и брине о свима сточним производима.

Имена. — Зна се, да су села Горњи и Доњи Дубац и Толишница чинили једно село — *Дубац*. Доцније се ово село поделило на Горњи и Доњи Дубац, које су називе добили према току река и разлике висинског положаја; а од Горњег Дупца су се пре 3 године одвојили његови засеоци Толишница и Пролупљеница и образовали засебно село Толишницу. — Име *Дубац* веле, да је постало по *дубовом* дрвету, којега је некада овде имало доста.

Заселак *Ливаде* добио је име, веле, по ливадама које су некада постојале на овом месту.

Име *Круг Села* дошло је, веле, по положају кућа, које су се прво саградиле.

Џемат *Змајевац* је добио име по потоку Змајевцу.

Старине. — У Горњем Дупцу између џемата Гиловића и Стевановића има место *Селиште*, за које сељаци не знају ништа да причају.

Код Стевановића кућа има *Грчко Гробље*. Ту има још великих плоча на којима нема никаквих натписа и резотина.

У Доњем Дупцу, где је данас капела од брвана и *шашоваца*, налази се темељ од старе цркве. Причају да је давно на том месту била црква од саме *лучевине*, која је изгорела непажњом сељака. — Одмах поред капеле и данашњег гробља налази се растурено камење од *турског гробља* у које су не-

када, веле, покопани цели *турски сватови*, који су изгинули од од српских сватова, кад су се овде сусрели и позавађали.

Постанак села и порекло становника. — Сељаци веле, да су у Горњем и Доњем Дупцу, најстарије породице: *Ђуђе* и *Карациħи*. — *Ђуђе* (Стевановићи, Гиловићи, Пантелићи, Сретеновићи, Сарићи, Мијајловићи и Лазовићи) су ово име добили по имену једног свог претка — *Ђуђе*, и овде су још „од Косова“ Славе Никољ-дан. — И *Карациħи*, су овде „од Косова“, а прича се, да је неки њихов предак — поп Захарије — војевао с Маџарима на Турке.

Осим Ђуђа и Караџића стара је породица, којој се незна порекло: *Војиновиħи* са *Марковиħима*, славе Никољ-дан.

Такође су старе породице: *Богиħевиħи*, славе Ђурђиц; *Никшиħи*, славе Арханђелов-дан; *Живковиħи*, славе Никољ-дан и *Тадиħи* (Јузовићи), славе Никољ-дан. За Тадиће се само прича, да су постали од некаквог *турчина Јусува*, који се покрстио и узео девојку од Војиновића, чију је и славу примио.

У 18. веку доселили су се: *Драгиħевиħи*, славе Никољ-дан. Доселили су се из Рожаја у Старој Србији пре 200 година. — *Милинковиħи* су се доселили из Рудина (студенички срез) пре 170 година. Славе Арханђелов-дан. — *Рудинци* су досељени из Рудина пре 150 година. Славе Арханђелов-дан. — *Дукиħи* су се доселили пре 130 год. од Сјенице, славе Арханђелов-дан. — *Милиħи* су се доселили из Коритника (Стари Влах) пре 130 година. Славе Алимпијев-дан. — *Велисављевиħи* су такође досељени из Коритника пре 130 год., славе Арханђелов-дан. — *Котури* су из Бинића (срез студенички) и доселили су се пре 120 година. Славе Лазарев-дан. — *Басаре* су се доселиле пре 120 година из Шљивића (моравички срез), славе Ђурђиц. — *Радовиħи* су из Грахова у Црној Гори и доселили су се пре 120 година. Славе Митровдан. — *Маринковиħи* су досељени из Љепојевића (околина Нове Вароши) пре 120 година. Славе Лучин-дан. — *Мисиħа* је прадед дошао из Принчева Брда (моравички срез). Слави Арханђелов-дан. — *Мутавџиħа* је прадед дошао из Маглича (жички срез), слави Лучин-дан.

За Карађорђа дошли су: *Јовановиħ*, слави Никољ-дан. Његов се дед доселио из Вучака (моравички срез). Неколико кућа од ове породице има у суседном селу Толишници. — *Раденковиħа*, је прадед дошао из Вучака слави Никољ-дан.

После Карађора дошли су: *Домановиħа* је отац дошао из Вучака пре 60 година, слави Ђурђиц. — *Пантелиħ* (у Доњем

Дупцу) је од Пантелића из Горњег Дупца и доселио се пре 30 година. — *Савић* је припуз из Виче (Драгачево), слави Алимпијев-дан. — *Станић* је дошао из Осаонице (Драгачево) пре 10 година, слави Лучин-дан. — *Луковић* је дошао из Бједине Вароши (моравички срез) пре 10 год., слави Никољ-дан.

Напред је поменуто, да су оба села раније чинили једно село *Дубац*. Из статистике пописа становника у Србији види се, да су Горњи и Доњи Дубац већ постојали 1866 године и онда је Г. Дубац имао 80, а Доњи 65 кућа[1]). — У списковима пописа 1818 и 1822 год. не постоје села Горњи и Доњи Дубац, него има само село Дубац који је у првом попису имао 50, а у другом 65 домова[2]). Према овоме подела села Дупца на Горњи и Доњи извршена је између 1822 и 1866 године. Кад је баш ова подела извршена не може се рећи, јер зато немамо писмених доказа, али их бар ја нисам нашао. — Село Дубац је и пре ових пописа постојало, јер на аустријској карти од 1737 године забележен је поред Каоне и Дубац (Duwaz)[3]) из чега са види, да је село постојало почетком 18. а могућно и у 17. веку. Ранијих писмених доказа немамо о том селу.

На ранији постанак ових села указује и порекло њихових становника. Од 24 породице у оба села, само 5 доселило се у 19. веку, а остале су биле овде још у 18. веку. А како од ових старијих породица њих 8 су староседеоци, то се може закључити да су ова села била насељена у 17. или и ранијим вековима, а опште досељаване завршило се још крајем 18. века, и села даље расла само прираштајем, јер оних 5 породица које су досељене у 19. веку имају веома незнатан број кућа — 5 — што чини $^{1}/_{35}$ од целог броја кућа оба села.

Најпосле темељ од старе цркве, предање о *лучевој цркви* и турском гробљу потврђују велику старост тих села, која су могућно и најстарија села у овој области. — Селиште и Грчко гробље, о којима се не зна ништа да прича, указују пак, да је и пре данашњих села овде било насеља, на чијем се месту заснивало село Дубац, од кога су постала садашња села Горњи и Доњи Дубац и Толишница.

Обетина је у оба села о Спасову-дану.

[1]) Државопис Србије. III свеска.
[2]) М. Петровић. Финансије... књ. II, стр. 482 и 535.
[3]) Carte von dem Königreich Servien....

када, веле, покопани цели *турски сватови*, који су изгинули од српских сватова, кад су се овде сусрели и позаваћали.

Постанак села и порекло становника. — Сеља веле, да су у Горњем и Доњем Дупцу, најстарије породиц *Ђуђе* и *Караџићи*. — *Ђуђе* (Стевановићи, Гиловићи, Пантелић Сретеновићи, Сарићи, Мијајловићи и Лазовићи) су ово име д били по имену једног свог претка — *Ђуђе*, и овде су још „о Косова" Славе Никољ-дан. — И *Караџићи*, су овде „од Косова а прича се, да је неки њихов предак — поп Захарије — во јевао с Маџарима на Турке.

Осим Ђуђа и Караџића стара је породица, којој се незн порекло: *Војиновићи* са *Марковићима*, славе Никољ-дан.

Такође су старе породице: *Вогићевићи*, славе Ђурђиц *Никшићи*, славе Арханђелов-дан; *Живковићи*, славе Никољ-да и *Тадићи* (Јузовићи), славе Никољ-дан. За Тадиће се сам прича, да су постали од некаквог *турчина Јусува*, који се по крстио и узео девојку од Војиновића, чију је и славу прим

У 18. веку доселили су се: *Драгићевићи*, славе Никољ-да Доселили су се из Рожаја у Старој Србији пре 200 година. *Милинковићи* су се доселили из Рудина (студенички срез) пр 170 година. Славе Арханђелов-дан. — *Рудинци* су досељени и Рудина пре 150 година. Славе Арханђелов-дан. — *Дукићи* с се доселили пре 130 год. од Сјенице, славе Арханђелов-дан. *Милићи* су се доселили из Коритника (Стари Влах) пре 130 го дина. Славе Алимпијев-дан. — *Велисављевићи* су такође дос љени из Коритника пре 130 год., славе Арханђелов-дан. — *К тури* су из Бивића (срез студенички) и доселили су се пре 1 година. Славе Лазарев-дан. — *Басаре* су се доселиле пре 1 година из Шљивића (моравички срез), славе Ђурђиц. — *Радови* су из Грахова у Црној Гори и доселили су се пре 120 годи Славе Митровдан. — *Маринковићи* су досељени из Љепојев (околина Нове Вароши) пре 120 година. Славе Лучин-дан. *Мисића* је прадед дошао из Принчева Брда (моравички ср Слави Арханђелов-дан. — *Мутавџића* је прадед дошао из глича (жички срез), слави Лучин-дан.

За Карађорђа дошли су: *Јовановић*, слави Никољ-да гов се дед доселио из Вучака (моравички срез). Неколико од ове породице има у суседном селу Толишници. — Ра *вића*, је прадед дошао из Вучака слави Никољ-д

После Карађора дошли су: *Домановића* је Вучака пре 60 година, слави Ђурђиц. — *П*

упцу) је од Пантелића из Горњег Дупца и доселио се пре 30 одина. — *Савић* је припуз из Виче (Драгачево), слави Алимијев-пан. — *Станић* је дошао из Осаонице (Драгачево) пре 10 одина, слави Лучин-дан. — *Луковић* је дошао из Бједине Вароши (моравички срез) пре 10 год., слави Никољ-дан.

Напред је поменуто, да су оба села раније чинили једно село *Дубац*. Из статистике пописа становника у Србији види се, да су Горњи и Доњи Дубац већ постојали 1866 године и онда је Г. Дубац имао 80, а Доњи 65 кућа[1]). — У списковима пописа 1818 и 1822 год. не постоје села Горњи и Доњи Дубац, него има само село Дубац који је у првом попису имао 50, а у другом 65 домова[2]). Према овоме подела села Дупца на Горњи и Доњи извршена је између 1822 и 1866 године. Кад је баш ова подела извршена не може се рећи, јер зато немамо писмених доказа, али их бар ја нисам нашао. — Село Дубац је и пре ових пописа постојало, јер на аустријској карти од 1737 године забележен је поред Каоне и Дубац (Duwaz)[3]) из чега са види, да је село постојало почетком 18. а могућно и у 17. веку. Ранијих писмених доказа немамо о том селу.

На ранији постанак ових села указује и порекло њихових становника. Од 24 породице у оба села, само 5 доселило се у 19. веку, а остале су биле овде још у 18. веку. А како од ових старијих породица њих 8 су староседеоци, то се може закључити да су ова села била насељена у 17. или и ранијим вековима, а опште досељаване завршило се још крајем 18. века, и села даље расла само прираштајем, јер ових 5 породица које су досељене у 19. веку имају веома незнатан број кућа — 5 — што чини $^1/_{35}$ од целог броја кућа оба села.

Најпосле темељ од старе цркве, предање о *лучевој цркви* и турском гробљу потврђују велику старост тих села. која су могућно и најстарија села у овој области. — Селиште и Грчко гробље, о којима се не зна ништа да прича, указују пак, да је и пре данашњих села овде било насеља, на чијем се месту засновало село Дубац, од кога су [illegible] садашња села Горњи и Доњи Дубац [illegible]шница.

Обетина [illegible] села [illegible]ну.

[illegible] је. III [illegible]

[illegible] стр. 482 и 535.

[illegible]

када, веле, покопани цели *турски сватови*, који су изгинули од од српских сватова, кад су се овде сусрели и позаваћали.

Постанак села и порекло становника. — Сељаци веле, да су у Горњем и Доњем Дупцу, најстарије породице: *Ђуђе* и *Караџићи*. — *Ђуђе* (Стевановићи, Гиловићи, Пантелићи, Сретеновићи, Сарићи, Мијајловићи и Лазовићи) су ово име добили по имену једног свог претка — *Ђуђе*, и овде су још „од Косова" Славе Никољ-дан. — И *Караџићи*, су овде „од Косова", а прича се, да је неки њихов предак — поп Захарије — војевао с Маџарима на Турке.

Осим Ђуђа и Караџића стара је породица, којој се незна порекло: *Војиновићи* са *Марковићима*, славе Никољ-дан.

Такође су старе породице: *Богићевићи*, славе Ђурђиц: *Никшићи*, славе Арханђелов-дан; *Живковићи*, славе Никољ-дан и *Тадићи* (Јузовићи), славе Никољ-дан. За Тадиће се само прича, да су постали од некаквог *турчина Јусува*, који се покрстио и узео девојку од Војиновића, чију је и славу примио.

У 18. веку доселили су се: *Драгићевићи*, славе Никољ-дан. Доселили су се из Рожаја у Старој Србији пре 200 година. — *Милинковићи* су се доселили из Рудина (студенички срез) пре 170 година. Славе Арханђелов-дан. — *Рудинци* су досељени из Рудина пре 150 година. Славе Арханђелов-дан. — *Дукићи* су се доселили пре 130 год. од Сјенице, славе Арханђелов-дан. — *Милићи* су се доселили из Коритника (Стари Влах) пре 130 година. Славе Алимпијев-дан. — *Велисављевићи* су такође досељени из Коритника пре 130 год., славе Арханђелов-дан. — *Котури* су из Бинића (срез студенички) и доселили су се пре 120 година. Славе Лазарев-дан. — *Басаре* су се доселиле пре 120 година из Шљивића (моравички срез), славе Ђурђиц. — *Радовићи* су из Грахова у Црној Гори и доселили су се пре 120 година. Славе Митровдан. — *Маринковићи* су досељени из Љепојевића (околина Нове Вароши) пре 120 година. Славе Лучин-дан. — *Мисића* је прадед дошао из Принчева Брда (моравички срез), Слави Арханђелов-дан. — *Мутавџића* је прадед дошао из Маглича (жички срез), слави Лучин-дан.

За Карађорђа дошли су: *Јовановић*, слави Никољ-дан. Његов се дед доселио из Вучака (моравички срез). Неколико кућа од ове породице има у суседном селу Толишници. — *Раденковића*, је прадед дошао из Вучака слави Никољ-дан.

После Карађора дошли су: *Домановића* је отац дошао из Вучака пре 60 година, слави Ђурђиц. — *Пантелић* (у Доњем

Дупцу) је од Пантелића из Горњег Дупца и доселио се пре 30 година. — *Савић* је припуз из Виче (Драгачево), слави Алимпијев-дан. — *Станић* је дошао из Осаонице (Драгачево) пре 10 година, слави Лучин-дан. — *Луковић* је дошао из Бједине Вароши (моравички срез) пре 10 год., слави Никољ-дан.

Напред је поменуто, да су оба села раније чинили једно село *Дубац*. Из статистике пописа становника у Србији види се, да су Горњи и Доњи Дубац већ постојали 1866 године и онда је Г. Дубац имао 80, а Доњи 65 кућа[1]). — У списковима пописа 1818 и 1822 год. не постоје села Горњи и Доњи Дубац, него има само село Дубац који је у првом попису имао 50, а у другом 65 домова[2]). Према овоме подела села Дупца на Горњи и Доњи извршена је између 1822 и 1866 године. Кад је баш ова подела извршена не може се рећи, јер зато немамо писмених доказа, али их бар ја нисам нашао. — Село Дубац је и пре ових пописа постојало, јер на аустријској карти од 1737 године забележен је поред Каоне и Дубац (Duwaz)[3]) из чега са види, да је село постојало почетком 18. а могућно и у 17. веку. Ранијих писмених доказа немамо о том селу.

На ранији постанак ових села указује и порекло њихових становника. Од 24 породице у оба села, само 5 доселило се у 19. веку, а остале су биле овде још у 18. веку. А како од ових старијих породица њих 8 су староседеоци, то се може закључити да су ова села била насељена у 17. или и ранијим вековима, а опште досељаване завршило се још крајем 18. века, и села даље расла само прираштајем, јер оних 5 породица које су досељене у 19. веку имају веома незнатан број кућа — 5 — што чини $^1/_{35}$ од целог броја кућа оба села.

Најпосле темељ од старе цркве, предање о *лучевој цркви* и турском гробљу потврђују велику старост тих села, која су могућно и најстарија села у овој области. — Селиште и Грчко гробље, о којима се не зна ништа да прича, указују пак, да је и пре данашњих села овде било насеља, на чијем се месту заснивало село Дубац, од кога су постала садашња села Горњи и Доњи Дубац и Толишница.

Обетина је у оба села о Спасову-дану.

[1]) Државопис Србије. III свеска.
[2]) М. Петровић. Финансије... књ. II, стр. 482 и 535.
[3]) Carte von dem Königreich Servien....

6. Вучковица.[1])

Положај. — Село се простире по наспрамним странама двају суседних коса, које су раздвојене Вучковичко-Котрашком Реком. Стране коса су веома стрмог нагиба и ерозијом јако разривене и распарчане у велике стене — Градина, Врањача и др. — које се веома истичу својом висином. По косама се налазе брда и врхови, од којих су највиши: Дукањско брдо (870), Кремењача (846), Страна (833) и др. — Осим Вучковичко-Котрашке Реке, која је дубоко усекла сеоско земљиште, и дуж које је уско поље, кроз село још теку потоци: Црквина, Мијатовића Поток, Човића Поток, Шулубурски Поток и Црновршки Поток. Сви су ови потоци јаке ерозивне моћи, те рушећи своје стране сносе много материјала у Вучковичко-Котрашку Реку. — Куће су по странама коса и потока, а неке су припете уза саме стене.

У селу пију само изворску воду. Главнији су извори: Студенац, Јеминова Вода, Точак, Добра Вода, Вода под Врањачом, Лазића Вода и Поповића Вода.

Земље и шуме. — Земља за обрађивање налази се између кућа и џемата. Али како земља није угодна за орање, то и њиве захватају мале просторе. Најбоље њиве налазе се у пољу поред Вучковичке Реке. Због оскудице у доброј земљи у селу неки домаћини имају њива, а неки и винограде, с друге стране планине Јелице. — Шљивака има доста и од знатне су користи становницима села. И ако воћњаци и њиве захтевају прилично простора, ипак је већи део сеоског атара под ливадама и утринама.

Шумом је богато ово село. Највише шуме има у оним деловима сеоског атара у којима су куће ретке или их нема никако. Осим приватних има и заједничких шума. Општинска је шума Велико Осоје, а сеоске су: Човића Осоје и Црновршки Поток.

Тип. — Вучковица је разбијеног типа и дели се у *џемате*. Обично се џемати састоје из неколико породица, али неки се састоје само из једне породице. Али је мало џемата који су издвојени, јер има кућа и породица, које су се уметуле између њих, а негде су се те породице толико развиле, да се могу сматрати као засебни џемати.

С леве стране Вучковичке Реке су џемати: *Миливојевићи* (11 к) у коме су: Миливојевићи (5 к), Бошковићи (2 к), Вели-

[1]) Неке сам податке за ово село као и за Бијели Камен, Котражу и Пшаник добио од г. Милете Јовановића свештеника у Котражи.

мировићи (2 к), Рабреновић (1 к) и Вуксановић (1 к) — *Несторовићи* (4 к). — *Мијатовићи* (11 к) где има: Мијатовићи (9 к), Миловановић (1 к), и Драмлић (1 к). — Са десне стране реке су џемати: *Јовановићи* (Горњи; 9 к); где осим Јовановића има једна кућа Керкеза (Марка). — *Дукањци* (11 к), у коме су: Дукањци (9 к), Тодоровић (1 к) и Јовичић (1 к). — *Миросавићи* (10 к) и то: Миросавићи (9 к) и Нешовић (1 к). — *Равићи* (3 к). — *Бумбари* (6 к) — *Јанковићи* (2 к) *Лазићи* (6 к) — *Јовановићи* (Доњи; 20 к), где долазе: Јовановићи (и Поповићи; 11 к), Виторовићи (3 к), Стајићи, (3 к), Милорадовић (1 к), Бошњаковић (1 к) и Равић (1 к).

Најпосле у јужном делу сеоског атара, испод Црног Врха, и са свим одвојено од осталих сеоских кућа, има две куће *Јанковића.*

У селу има око 95 кућа.

Задруга има још у селу. Највећа је задруга Вићентија Јовановића у којој има 16 душа.

Колибе. — Село има 11 колиба, код којих се лети држи стока. Све се колибе налазе у „планини" Црном Врху и ублизу су једна другој.

Имена. — Народ не зна никакву причу, којом би показао како је постало име селу.

Старине. — С десне стране Вучковичке Реке налази се велика стена, коју зову *Градина.* — У Дукањцима постоји место *Црквина*, на коме се налази темељ од старе црквице. У близини овог места има великих плоча од старог гробља, које народ зове *Грчко Гробље.* И о црквини и Грчком Гробљу нико ништа не зна да прича.

Постанак села и порекло становника. — Најстарије су породице: *Дукањци*, славе Ђурђиц. За њих се не зна одакле су и када досељени и рачунају се као најстарија породица у селу. *Мијатовићи, Јовановићи, Поповићи, Јанковићи, Равићи, Милорадовићи, Виторовићи, Лазићи Миливојевићи* и *Миловановићи* су, веле, једног порекла, и њихов се предак, неки Богић, доселио из Црне Горе, пре 300 и више година.[1]) Славе Јовањ-дан. — *Ми-*

[1]) Г. Милета Јовановић свештеник, вели, да је у читулама свију ових породица на првом месту забележено име Богић. — Он каже да у сеоском гробљу постоји један стари споменик на коме су само записане речи: Раб Божији Мијат, и по њему су, веле, постали Мијатовићи. — Могућно да је од Поповића био Илија Поповић парох, који је с народом 1822 год. довршио стару цркву у Котражи (Књижев. Задруга. Путешествије по Сербији од Ј. Вујића, књига прва, стр. 209.).

росавићи славе Ђурђиц. Они су се доселили од Сјенице пре 200 година.

За Карађорђа доселили су се: *Бумбари*, славе Тривун-дан. Доселили су се из Колашина у Црној Гори.

После Карађорђа доселили су се: *Несторовићи*, славе Никољ-дан. Они су досељени из Ерчега (моравички срез), пре 70 година. — *Рабреновића* дед Дмитар дошао је као припуз у кућу Миловановића из Деретина (моравички срез). Слави Арханђелов-дан. — *Велимировићи* славе Никољ-дан. — *Вуксановић* слави Никољ-дан. — *Бошковић* слави Никољ-дан. Све су три породице дошле из Ерчега 1840 године.

Нешовић је дошао као припуз из Рашчића (код Ивањице) пре 40 година. Слави Ђурђиц. — *Милић* је дошао као припуз из Доњег Дупца пре 35 година. Слави Алимпијев-дан. — *Бошњаковић* је припуз из Лука (Драгачево) и дошао је пре 35 година. Слави Ђурђиц. — *Драмлић* је „од Голије“ и дошао је пре 30 година. — *Тодоровић* је дошао као припуз из Пшаника (Драгачево) пре 30 година. Слави Арханђелов-дан. — *Керкез* је припуз из Лука, слави Никољ-дан. — *Јовичић* је припуз из Бијелог Камена (Драгачево), слави Св. Саву.

У општем делу овога рада је речено (Види Тип села), да је Вучковица 1822 године била заселак села Котраже и селом је постала између те и 1866 године. И из показаног порекла становника увиђа се, да је доиста тада ово насеље постојало, јер од 95 садашњих кућа, 72 долазе на породице, за које се вели, да су у селу постојале пре Карађорђевог устанка. Шта више гледајући на порекло становника види се, да је Вучковица била насељена не само у 18. него и у 17. и ранијим вековима, из чега би изашло, да садашња Вучковица има давнашњи постанак и дошла би у најстарија насеља у Горњем Драгачеву. Најпосле и остаци из старине: Црквина са темељом од старе цркве, такође указује да је Вучковица давно заснована.

У Вучковици је *обетина* о Малом Спасовом-дану (четвртак по Спасову-дану).

7. Бијели Камен.

Положај. — Бијели се Камен простире по завршном делу дугачке Чемернове косе, који одваја Бјелицу од Моравице, и малом делу косе која се налази између Вучковичко-Котрашке [illegible]е и Кривачице. — Земљиште је у Бијелом Камену блаже но [illegible]чковици, ма да нека брда и врхови имају знатну висину.

Највиша су места „плавина“ Кулаја (850), Крст (721), Клепетало (708), Матник (660) и Тисоња (606). — Осим Вучковичко-Котрашке Реке кроз село протичу многи потоци, међу којима су највећи: Матнички са Шијачким и Бијели Поток. Сви су потоци богати водом, а некад јако и нагло надођу, те при својим ушћима наносе штете њивама и ливадама, које су у пољу поред Вучковичко-Котрашке Реке. — Сеоске су куће по странама коса и брда, а неколико их има у долини Вучковичко-Котрашке Реке, која је у овом селу знатно проширена.

Изворске воде има доста у селу. Најјачи су извори: Студенац, Код Глога, Камена Чесма, Филиповића Врело и Николића Вода.

Земље и шуме. — Земља за обрађивање је једва добра и највише је има око кућа. Доста њива има на брду Клашници, али је има доста у пољу поред Вучковичко-Котрашке Реке као и на местима: Голубовој Ливади, Лугу, У Странама, у Барама, Матнику и др. На највећој су висини њиве које су на Братуњском Брду и Горунцу и на њима се сеје овас. И у овом селу има сељака који имају њива код Мораве. — Воћарство је добро заступљено и *башче* захватају веће просторе. — Ливаде и утрине заузимају доста простора сеоског атара, те се може држати и гајити доста стоке.

Шуме је у селу а нарочито око села доста. Мање су шуме приватна својина, а заједничка — општинска и сеоска — јесте велика шума Кулаја.

Тип. — Бијели је Камен разбијеног типа и куће су растурене скоро по целом сеоском атару. Између кућа исте породице је размак од 50—300 метара, а џемати, у које је село подељено, размакнути су један од другог 0,5—2 к.м.

С леве стране Вучковичко-Котрашке Реке су џемати:

Пауновићи (3 к), који се налази између Матничког Потока и брда Матника. У њему су: Пауновићи (2 к) и Нешовић (1 к)

Џемат *Николићи* (15 к) је с леве стране Матничког и Шијачког Потока. У овом су џемату: Николићи (7 к), Стијовић (1 к), Велисављевићи (2 к), Басарић (1 к), Лазаревић (1 к), Филиповић (1 к) и Петронијевићи (2 к)

Велики џемат *Пртењаци* (31 к) налази се западно од џемата Николићи. Осим Пртењака у овом су џемату: Бујоши (4 к), Лукићи (Гуливране; 4 к) Сјенчани (4 к) и Радисављевићи (3 к). Џемат *Плазине* (5 к) је између Бијелог и Трлинског Потока.

Џемат *Милетићи* (7 к) је испод Плазина и ближе Вучковичко-Котрашкој Реци.

Вујичића џемат (5 к) је с леве страе нМатничког Потока и испод Николића.

С десне стране Вучковичко-Котрашке Реке су џемати:

Дмитрићи (16 к) се налазе према ушћу Матничког Потока. У овом су џемату: Дмитрићи (6 к), Живанићи (3 к), Јешић (1 к) Маринковићи (3 к), Ристојевићи (2 к) и Марковић (1 к).

Пузе (17 к) су испод брда Горунца, и у њима су: Филиповићи (3 к), Радивојевићи (4 к), Јовичићи (3 к), Лазаревићи (4 к) Доловићи (2 к) и Јешић (1 к).

Најпосле су у атару овога села и 5—6 кућа — Мијатовићи, Печеровићи — као и механа Алексе Милисављевића, које се налазе поред, или у близини, пута Ивањица-Чачак, а с десне стране потока Добрице, и које са Котрашком црквом, школом, судницом и механом и неким кућама чине зачетак друмског села или „варошицу."

У селу има свега 100 кућа.

Задруга има мало у Бијелом Камену и све имају мали број душа.

Имена. Веле да је село добило име по једној белој, кречњачкој стени, која се налази на коси што дели Котрашко-Вучковичку Реку од Моравице; а иначе је земљиште на овој страни села од аргилошиста и других филитних стена, које су црње боје.

Џемат Пртењаци су добили име по главној породици, која је, пак, тако назвата, што су им се деца некада *пртила*, да носе велике терете.

Пузе су, веле, добили име по неком претку који је био *припуз*[1]).

Старине. — У џемату Пртењацима има место *Црквина* и и прича се, да је ту била црква. Веле, да је у близини тога било *маџарско гробље*, али од њега нема никаквих остатака.

Постанак села и порекло становника. — У Бијелом су Камену најстарије породице: *Марковићи* славе Јовањ-дан. Они су староседеоци и не зна се одакле су и када досељени. — *Филиповићи*, *Николићи*, *Лазаревићи*, *Дмитрићи* и *Доловићи* (зову се и *Пузе*) су једног порекла и веле, да им се предак доселио од Требиња„ прије 300 и више година". — Веле да су с овим

[1]) Ердељановић у Д. Драгачеву стр. 180. у примедби вели, да су Тијањске Пузе добили овај назив по једном свом претку, који се попео на високо дрво, те спахији дохватио нешто.

породицама једног порекла и *Вујичићи, Пауновићи, Петронијевићи, Ристивојевићи, Велисављевићи, Живанићи, Јешићи, Радивојевићи* и *Маринковић.* — Сви славе Ђурђиц.

У 18. веку доселили су се: — *Лукићи* (Гуливране) славе Арханђелов-дан. Они су се доселили од Сјенице прд 200 година. — *Плазине* су старином из Старе Србије, а у Бијели Камен су дошли из Губераваца, где је данас ова породица једна од најјачих у овој области. Славе Никољ-дан.

За Карађорђа доселили су се: *Радосављевићи* славе Јовањдан. — *Сеничани* славе Ђурђиц. — *835тењаци* (Бојовићи, Мијаиловићи и др.) славе Ђурђев-дан. Све су ове породице досељене од Сјенице. — *Бујоши* славе Никољ-дан. Они су старином из Трудова код Јавора, а у Бијели Камен су дошли из Рашчића код Ивањице, где, веле, још има од ове породице. Веле да Бујоша има у Бресници (љубићски срез), који се тамо зову Сокићи.[1])

После Карађорђа дошли су: — *Милетићи* славе Ђурђиц. Доселили су се из Тисовице (код Сјенице) 1820. године. — *Нешовићи* су дошли од Сјенице 1840. године, славе Јовањ-дан. — *Јовичићи* су досељени из Тисовице 1840. год. славе Св. Саву. — *Басарић* је дошао из Тисовице пре 35 год., слави Ђурђиц — *Стијовић* је дошао „од Голије“ пре 30 година. слави Александријев-дан (30 августа). — *Милисављевић* (Алекса) је дошао из Мрсаћа (код Краљева) после срп. тур. рата и до пре 2 године држао је механу у Котражи, а сада је отворио механу и дућан у атару села Бијелог Камена. — *Милетићи* су од Милетића из Вучковице.

У општем је делу показано (види Тип села), да је Бијели Камен постао селом после 1872 године, а дотле је био заселак Котраже[2]) и Вучковице.

Кад је Бијели Камен основан није могуће тачно одредити. Али гледајући на порекло његових становника, може се закључити, да је постојао у 18. и 17. веку, а могућно и раније. На старији постанак указују и старине: Црквина и маџарско гробље, које су свакојако остаци из ранијих времена, а могућно и из доба када данашњих породица није било у селу.

[1]) Сокићи (Милићи) су дошли из Рашчића од Ивањице, славе Св. Николу (Етнограф. Збор. књ. IV. Рад. Илић. О Љубићским селима, стр. 64).

[2]) Да је Бијели Камен и док је био заселак Котраже имао исто име указује и име Вује *Белокаменца,* који је у своме селу Котражи потукао неке Турке 1815 год. (М. Милићевић. Кнежев. Србија, стр. 675).

Обетина је у селу: Недеља Слепога (пета недеља после Ускрса).

8. Котража.

Положај. — Котража је са леве стране Вучковичке или Котрашке Реке. Она има блаже земљиште, и простире се по кратким косама планине Голупца, и једном делу оне Чемерноме косе, која раздваја Вучковичко-Котрашку Реку од Моравице. Највеће су висине села по ораници његова атара: Липовица (712), Млађија (657), Завршје (680), Велико Брдо (685) и Трнјебен (690), а одатле се земљиште поступно спушта Котрашкој Реци, поред које се пружило пространо и равно поље. — Осим Котрашке Реке, која чини границу између овога села и Пшанина, кроз Котражу теку: велики поток Добрица, Трлински и Чапревића Поток. — Потоци не наносе штете кућама, јер су оне високо по странама коса, а и оно неколико кућа што су око цркве, не могу бити плављене, пошто Котрашка Река има усечено корито, а ретко кад носи велику количину воде.

Извора има доста у селу и најјачи су: Сумпоровита Вода[1], Рогозача, Стублина, Марића Вода, Изворац и Студенац.

Земље и шуме. — Oраће земље има највише између кућа и џемата. Поједина места где су њиве зову се: Бауловац, Санков Луг, Ограђа, Слатина, Мала и Велика Добрица, Росуље, Тоиново, Луг, Средњи Брег, Куси Хрт, Беглучки Вотњак и Запис. Њиве су доста добре, а и земљиште је угодно за обрађивање, јер је блажег нагиба и нема кршева. — Воћарство је доста заступљено и *башче* захватају велики део окућнице. — Ливада има доста и најбоље су поред реке и потока.

Шуме има још доста у овом селу. Мале шуме и забрани налазе се по целом селу и својина су појединаца. Сеоска је шума Липовица, а општинска „планина“ Кулаја, која се налази у атару Бијелог Камена.

Тип. — Котража је разбијеног типа. И ако су куће без реда растурене по целом селу, ипак су скупљене у гомиле, које чине *џемате*, на које се село само дели. Џемати су у Котражи чистији но и у једном селу ове области, јер све куће једног џемата припадају само једној породици.

С десне стране потока Добрице и најјужније су џемати *Јанковићи* (19 к) и *Радосављевићи*.

[1]) О овом извору је било говора у општем делу.

Северније и ближе Добрици је џемат *Милинковићи* (7 к). — Између Велике и Мале Добрице је џемат *Ристићи* (4 к) — Северније од Ристића је џемат *Луковићи* (7 к) — Према Луковићима и на другој страни косе су џемати *Радосављевићи* (3 к) и *Миљићи* (3 к).

С леве стране Добрице најсевернији је џемат *Ружићи* (6 к). — До Ружића су *Марићи* (3 к). Јужније од Марића је џемат *Перичићи* (5 к) а још јужније су *Милутиновићи* (6 к). — На исток од Перичића је прво џемат *Кузмановићи* (7 к), затим џемат *Мечани* (11 к) и најисточнији је џемат *Чакаревићи* (19 к).

Осим ових џемата има неколико кућа у пољу поред Котрашке Реке. То су: школа, судница, механа, свештеникова кућа и још 2—3 куће, које са црквом и суседним кућама из Бијелог Камена чине зачетак друмског села или „варошицу".

У Котражи има око 110 кућа.

Задруга је у Котражи све мање, јер се нагло деле, а сада је највећа задруга Милоја Јанковића у којој има 25 душа. Велика је задруга и Мирка Јанковића, која има 16 душа.

Имена. — О имену села не знају сељаци никаква објашњења, и веле, да је веома старо.

Старине. — У селу има једно старо гробље, за које мисле, да је *маџарско гробље.*

У џемату Чакаревића има темељ од цркве, која је око 1870 године порушена и од њезина је материјала саграђена данашња котрашка црква, која је најлепша црква у Драгачеву. Ово је она црква за коју Јоаким Вујић каже ово: „Ову је церкву чест. г. Илија Поповић, парох с народом лета 1822 окончао и ново предверије начинио". Сељаци мисле, да је та црква била саграђена крајем 18. века, а тако стоји и у Ердељановићевој напомени у Вујићевим путешествијама, где он вели: „црква је у Котражи подигнута (или почета?) још 1790 године.[1])

Постанак села и порекло становника. — По народном причању у Котражи је најстарија породица: *Милинковићи*, славе Митров-дан. Они су староседеоци јер се не зна да су досељени.

Први су досељеници: — *Јанковићи* славе Ђурђиц. За њих се вели, да су једног порекла са Пузама из Бијелог Камена, чији су се преци доселили од Требиња пре 300 и више година.

---

[1]) Срп. Књиж. Задруга. књ. 66. Путешествије по Сербији J. Вујића 1826 год. Прва књ. стр. 209.

— *Пезеровићи* славе Ђурђиц. — *Ђуричићи* славе Ђурђиц. Обе су породице досељене од Сјенице пре 200 година.

Пред Карађорђев устанак доселили су се: *Кузмановићи* славе Јовањ-дан. — *Миљићи* славе Никољ-дан. — *Перичићи* и *Ружићи* су једног порекла, славе Јовањ-дан. — Све су ове породице досељен од Требиња.

За Карађорђа доселили су се: — *Радосављевићи* и *Марићи*, славе Арханђелов-дан. Доселили су се од Сјенице. — *Чакаревићи* су такође досељени од Сјенице, славе Игњатијев-дан. — *Луковићи* и *Милутиновићи*[1]) славе Арханђелов-дан. Доселили су се од Требиња.

После Карађорђа досељени су: *Мечани*, славе Ђурђиц. — *Ристићи* славе Арханђелов-дан. — Обе су ове породице досељене из Осаонице (Драгачево) око 1820. године. — *Милета Јовановић* свештеник, слави Јовањ-дан. Он је од породице Јовановићи у Вучковици.

Када је Котража засновала не можемо по писменим доказима одредити, пошто су и најранији од њих тек из почетка 19. века, из којих се види, да је Котража била највеће село у Горњем Драгачеву,[2]) што указује, да је постојала и много раније. Народна традиција такође вели, да је Котража старо село, а порекло најстаријих породица указује, да је била насељена у 17. веку. И само необично име села, о коме народ не зна никакво тумачење, и које је вероватно страног порекла, довољно показује, да Котража има давнашни постанак, и могућно да је то име наследила од ранијег насеља, које је ту постојало.

Обетина је у Котражи Недеља Слепога. Црква је посвећена Св. Ђорђу, а *сабор* је код цркве још и на Велики Четвртак.

9. Пшаник.

Положај. — Пшаник је са десне стране Котрашке Реке и простире се по једном делу оне велике и плећате косе, која раздваја Вучковичко-Котрашку Реку од Кривачице. — Земљиште је у Пшанику неравно: стране косе су стрмог нагиба и многим потоцима и јаругама јако издељене. — Западним крајем села

[1]) Вероватно, да је котрашки парох из 1826 год. поп Милић Милутиновић био од ове породице (Путешеств. по Сербији 1826 год. Ј. Вујића, стр. 209).

[2]) У пописним списковима 1818 год. Котража је имала 70, а 1822 год. 90 домова (М. Петровић. Финансије,.. књ. II, стр. 482 и 535). — У општем је делу показано, да су онда у котрашки атар као засеоци спадала и данашња селу Вучковица, Б. Камен и Пшаник.

тече Котрашка, а кроз село Булијска Река и један поток — Булијски Поток — који утиче у Котрашку Реку на улазу у Рћанску клисуру. — Куће су у Пшанику високо по странама косе, залеђу и странама потока и јаруга и не могу бити плављене.

Извора има доста и у селу се једино пије изворска вода. Најглавнији су извори: Бањица, Радојевића Врело, Извор под Литицом, Миливојевића Вода, Рачина Вода и Пантовића Врело.

Земље и шуме. — Због неподесног терена и ораће земље има мало у селу, и њиве захватају мали део окућнице. Места, где су њиве, зову се: Велика Ливада, Каменица, Ливаде и Шиљске Њиве. На највећој су висини њиве на Горунцу, и ту се сеје овас. По неки сељак има њива у Морави. — *Башче* захватају знатан део окућнице — Ливаде и пашњаци су добри, и има их по целом сеоском атару.

Шуме има доста у овом селу, али су све својина појединаца. Најбоље су шуме на Горунцу, Питоми и Булијском Потоку. Општинска је шума „планина" Кулаја, која се, као што је речено, налази у атару Бијелог Камена.

Тип. — Пшаник је разбијеног типа и дели се у два *цемата*, и има један *заселак*, који је већи од осталог села. И заселак се дели у цемате, али они нису јасно издвојени, те неприметно прелазе један у други.

Цемати: *Танкосићи* (8 к) и *Миливојевићи* захватају северни и мањи део сеоског атара.

Заселак *Булије* (49 к) захватају јужни и већи део сеоског атара. У њему су цемати: *Илићи* (7 к); *Ристићи* (5 к), где осим Ристића има по једна кућа Спасојевића и Добросављевића; *Обренићи* (10 к); *Радојевићи* (7 к); *Симеуновићи* (9 к); *Драгићи* (6 к) и *Мијаиловићи* (5 к), где има Мијаиловића (4 к) и Теодосијевићи (1 к).

У Пшанику има 65 кућа.

Задруга има мало и све имају мало душа.

Имена. — О постанку имена селу нико не зна да прича, а мисле, да је веома старо и страног порекла.

Заселак Булије је добио име, веле, по неком Булићу, који се ту први настанио.

Старине. — Сељаци веле, да у селу нема никаквих остатака из старине.

Постанак села и порекло становника. — У селу је најстарија породица: *Миливојевићи*, славе Лазарев-дан. Они су староседеоци и овде су од када се памти. — Почетком 18. века

доселили су се: *Булије* (Илићи, Ристићи, Обренићи, Спасојевићи, Радојевићи, Симеуновићи, Драгићи, Добросављевићи и Мијаиловићи) славе Арханђелов-дан. Њихов се предак, неки Булић, доселио од Мораче у Црној Гори пре 200 год. Веле, да и данас та породица постоји у Морачи. — *Теодосијевић* је такође пореклом од Мораче. слави Св. Петку.

За Карађорђа дошли су: *Танкосићи*, славе Ђурђиц. Доселили су се из Трудова (Стари Влах).

И за Пшаник је у општем делу казано, да је 1822 год. био заселак Котраже, и постао је село између те и 1866 год. Али зачетак данашњег села није скорашњи, јер од 4 породице 3 су биле овде у 18. веку, а од њих је једна још из 17. или ранијег века. А како нека имена у овој области указују на доба када је у њој било народа, који је био страх нашем српском народу, то је и могућно, да је и име Пшаник прешло од ранијег на данашње насеље.

Обетина је у Пшанику Недеља Слепога.

10. Рти.[1])

Положај. — Рти су са обе стране Котрашке или Рћанске Реке. Већи део села је с леве стране реке и захвата неколике косе планина Голупца и Крстаца, као и ону кречњачку зараван, на којој се налазе многе вртаче, један понор и неколике пећине, о којој је говорено у општем делу. — С десне стране Рћанске Реке је мањи део села, и простире се по завршном делу косе, која се налази између ове реке и Кривачице. Стране су те косе стрме и доста кршевите, изузев једног дела поред Рћанске Реке, где се налази пространије поље, које је до 1 км. дугачко, а 300—400 м. широко. — Све су куће по странама коса, брда и долина, а на кречњачкој заравни нема ни једне.

Извора има свуда по селу, осим на кречњачкој заравни, што и објашњава, зашто на њој нема ни једне куће. Најглавнији су извори: Раденовац, Јеленовац, Бањица, Ближанци, Студенац, Костића Врело, Ђекића Врело, Јововац Млака Вода, Целиловац, Бели Поток, Каљави Поток и Мало Врело.

Земље и шуме. — У селу је највише земље за обрађивање на окућницама, али је има и на кречњачкој заравни и другим местима, а најбоље су у Рћанском Пољу, поред Рћанске

[1]) Неке сам податке за ово село као и Кривачу добио од поч. Чеде Копрвића бив. свештеника у Вичи.

Реке. Места на којима су њиве зову се: Лукчићи, Сувопоље, У Равни, Селиштине, У Ријеци, Дужице, Воденичиште, У Луци, Долови, Забрдица, Каљави Поток и Код Бездана. Али како је земља слабе родности сељаци имају доста њива и изван села. Оваквих њива има много у суседном селу Кривачи, у поширем пољу или „равници“, са обе стране Бјелице[1]) а прилично њива има чак у Морави. — Знатан део окућнице је под шљиваком, а на веома многим местима су ливаде и утрине.

Шумом је богато ово село. Осим велике заједничке — општинске и сеоске — шуме у Голупцу, по целом се селу налазе многе мање шуме и забрани који су приватна својина, и од којих су најбољи на Титми, Тријебежу и Молитви.

Тип. — Општија подела села је на Горње и Доње Рте. Горњи Рти су с леве стране Рћанске Реке до вертикалних кречњачких зидова — Бијелих Стена, а испод њих као и с десне стране реке су Доњи Рти. — Осим ове поделе село се дели на *цемате*. Цемати су издвојени као ретко где у Горњем Драгачеву, и већином су састављени из кућа једне породице. Куће су у цематима 30—300 метара размакнуте, а цемати су удаљени један од другог 300—1000 метара. Најзбијеније су куће у цемату Славковића, где су већина кућа размакнуте 5—20 метара, те окућнице имају само двор.

С леве стране Рћанске Реке су ови цемати: *Славковићи* (28 к) су поред Рћанске Реке, од Велике Пећине у Бијелим Стенама до брда Молитве. — *Костићи* (15 к) се налазе око Градине. — *Ђекићи* (9 к) су најзападнији цемат и налазе се са обе стране изворног дела реке Краварице. — *Дурани* (Блаћани; 15 к) су с леве стране изворног дела Краварице, под планином Голупцем. У њима су: Нећељковићи (10 к) и Ђурђевићи (5 к). — *Подгоричани* (12 к) су испод брда Тријебежа. Овде долазе: Обрадовићи (8 к), Терзић (1 к), Симеуновић (1 к), Росић (1 к) и Ђуровићи (1 к.).

С десне стране Рћанске Реке су цемати: — *Сретеновићи* (8 к) су према Бијелим Стенама. — *Чикиризи* (10 к) и *Ницовићи* (7 к) су према Славковићима.

У селу има око 105 кућа.

Највеће су задруге у селу: Димитрија Ницовића (20 душа), Милете Терзића и Стевана Ђекића (по 15 душа).

---

[1]) У том су пољу на свом имању тројица Ђикића саградили *летње куће или колибе*, код којих држе стоку преко целе године и остављају пољске алате.

Имена. — Сељаци не знају како је постало име селу. — У пописним списковима из 1818 године ово је село забележено под именом *Рти* дакле као што се и данас зове, а већ 1822 год. забележено је као *Хрти.*[1]) Прво име могло би се извести, да је постало од речи *рт*, а друго по речи *хрт*.

Старине. — У селу има старо гробље, на коме се налазе велике плоче без натписа, и зову га *Маџарско Гробље*. О њему сељаци не знају ништа да причају.

У џемату Костића, код старе суднице, има место *Црквина*, на коме се налази темељ од старе цркве. Темељ је у виду издуженог правоугаоника, чије дуже стране имају 7, а краће 3,60 метара. На месту где су биле двери постоји велика и положена плоча од кречњака, која је свакојако од Часне Трапезе. О овој цркви народ не зна ништа да прича.

Постанак села и порекло становника. — У селу су најстарије породице: *Сретеновићи*, славе Јовањ-дан. Они су староседеоци, јер се не зна да су досељени. О њима се само прича, да је неки њихов предак узео девојку досељеног Чикириза, која је родила Сретена и који је примио славу — Св. Јована — од Чикириза. — *Обрадовићи* су такође староседеоци. Славе Игњатијевдан. — *Терзић и Симеуновић* су староседеоци и славе Стевањ-дан.

Почетком 18. века доселили су се: — *Чикири и Ницовићи*, славе Јовањ-дан. — Они су једна породица и предак им се доселио из Трудова (Ст. Влах.) — *Славковићи* су се доселили из Колашина у Црној Гори. Прича се, да су од Сретеновића узели ватре, кад су се овде настанили. Славе Митров-дан.

У другој половини 18. века доселили су се: *Ђекићи*, славе Лучин-дан. Њихови су се преци доселили од некуд између Сјенице и Новог Пазара пре 150 година. — *Костићи* су се доселили из Трудова на 30 година пре Карађорђевог устанка. Славе Никољ-дан. — *Неђељковићи и Ђурђевићи* (зову се: Дурани и Блаћани) су једна породица. Њихови су преци досељени из Блата код Сјенице пред Карађорђев устанак. Славе Ђурђев-дан.

После Карђорђа дошли су: — *Росић* слави Јовањ-дан. — *Ђуровић* слави Јовањ-дан. Обе су породице дошле из Вучковице (Драгачево) пре 60 година.

Пописом 1818. године Рти су имали 30 домова и 90 арачких глава, а 1822. било је домова 41, а арачких глава 112, што

[1]) М. Петровић. Финансије. Књ. II. стр. 482 и 535.

показује да је село било јаче насељено почетком 19. века. — Како порекло становника показује, да су скоро све садашње породице досељене у 18. и ранијим вековима, дакле много раније од горњих првих писмених доказа о овом селу, то се може закључити, да село одавна постоји и да је раније имало своју цркву.

Обетина је у селу пета субота по Ускрсу, а *сабор* је у Рћанском пољу на Св. Прокопију.

11. Кривача.

Положај. — Кривача је са обе стране реке Бјелице, и најмање је село у овој области. Већи део села, који је с леве стране Бјелице, простире се по завршном делу косе између Кривачице и Вичке Реке, а мањи је део села с десне стране Бјелице до Великог Брега, одакле настаје живичко и гучко брдо Велес. Поред Бјелице и око ушћа Кривачице је велико поље или „равница", које је и највеће у Горњем Драгачеву; а и остало земљиште у Кривачи је блаже но у другим селима ове области. Највише су тачке у с. и ј. крају села: Кривачко брдо (556) и Велики Брег (537). — Осим Бјелице и Кривачице кроз село теку неколики потоци, али они немају нарочита имена и незнатне су величине. — Оно мало кућа што има у селу налази се на коси или подножју брда Великог Брега и не могу бити плављење

У селу се пије вода са извора, а у пољу, код колибе Ђекића, има један бунар на ђерам. Најглавнији су извори: Дивич или Добра Вода, Водица, Бубањ, Весовића Вода и Ивановића Вода.

Земље и шуме. — Блаже земљиште и пространо поље чине, да у овом селу има доста и добре земље за обрађивање. Према овоме село би према броју кућа имало веома много ораће земље, али су скоро све њиве у пољу својине *јабанаца*, становника околних села нарочито Ртију, а Кривачани имају њиве на окућницама.

Шумом је село доста сиромашно. Сеоске шуме нема у Кривачи, а општинска је шума у атару села Виче. У селу има само већих и мањих забрана и они су приватна својина.

Тип. — Кривача је разбијеног типа. Како према броју кућа има доста разних породица од којих неке имају 1—2 или 3 куће, то подела у џемате управо и не постоји у овом селу. Размаци између породица су 200—800 метара, а размаци између њихових кућа су нешто мањи.

С леве стране Бјелице су џемати и породице: *Ђеровићи* (Варагићи; 3 к); *Виторовићи* (4 к), међу којима има једна кућа Славковића; *Шарчевићи* (Ивановићи; 7 к), где су: Ивановићи (5 к), Ћосић (1 к) и Герзић (1 к); *Јевтовићи* (2 к); *Весовићи* (4 к), а најближе њима једна кућа *Иличичића*.

С десне стране Бјелице је џемат *Тимотијевићи* (4 к), међу којима је и једна кућа Михаиловића.

У Кривачи има свега 25 кућа.

Задруге су мале и највећа, Илије Виторовића, броји 11 душа.

Имена. — Село је добило име по реци Кривачици.

Старине. — У селу нема никаквих остатака из старине, нити сељаци знају, да их је било.

Постанак села и порекло становника. — По казивању сељака најстарије су породице: *Тимотијевићи*, славе Арханђелов-дан; *Михаиловићи* славе Јовањ-дан; *Виторовићи*, славе Јовањ-дан; *Шарчевићи* (Ивановићи), славе Ђурђиц; *Јевтовићи*, славе Ђурђев-дан; *Весовићи*, славе Јовањ-дан и *Иличичић*, слави Лучин-дан.

Све су ове породице староседеоци и не зна се да су досељене.

Први досељеници су: *Ђеровићи* (Варагићи) славе Св. Саву. Њихов чукундед Варага доселио се од реке Лима пре 150 год.

Скоро су се доселили: *Славковић* слави Митров-дан. Он је припуз из Ртију. — *Ћосић* је дошао као припуз из Паковраћа (трнавски срез) — *Герзић* је припуз из Виче, слави Лучин-дан.

Обетина је у Кривачи: Бели Четвртак.

У општем је делу показано да је Кривача постала селом између 1822. и 1866. године, а дотле је свакојако била заселак Виче (В. тип села). Као насеље Кривача има давнашњи постанак. Јер кад се за више од половине сеоских породица вели, да су староседеоци онда се може закључити, да је Кривача постојала у 17. а вероватно и у ранијим вековима. На старији постанак Кривачe указује и њезин згодан положај, јер свакојако није вероватно, да пространо и плодно поље као и остало њезино земљиште није било насељено још у раније време.

12. Живица.

Положај. — Живица је са обе стране Живичке Реке. С ...је стране ове реке већи део села и простире се по северној ...ни најдуже и најплећатије косе планине Јелице Љуте Крушке,

од Горачића и Виче па до њезина завршетка у углу Бјелице и Живичке Реке. С десне стране Живичке Реке село се простире по источној страни гломазног брда Велеса и завршног дела Јеличине косе која је између највећих приточица Живичке Реке. — Живичка Река је дубоко усекла земљиште овога села, али целом својом дужином кроз село има пошиpy долину, која је најшира близу ушћа ове реке у Бјелицу, одакле настаје пространo Кривачко Поље. С десне стране река прима две највеће приточице, које долазе с Јелице, а с леве стране у њу утичу два јака потока: један што се налази између Јоровића и Микановића џемата, а други је Павловића Поток. — И ако Живичка Река некада плави своје поље, она не наноси кућама никакве штете, јер су оне високо по странама коса и брда.

Извора је доста у Живици. Најјачи су извори: Јовањага Граб, Слана Бара, Вода у Калдрми и Матовића Врело.

Земље и шуме. — Према величини свога атара село има мало ораће земље. Земљиште је силикатно, пешчар са крупнијим зрнима белутка, и слабе је родности а велики су делови заузети бујађу. Њиве су обично на окућницама а најбоље су у пољу поред Живичке Реке, које су засејане кукурузом. — Доста је сеоског земљишта под ливадама, али су и оне једва добре, јер и по њима бујад захвата све више маха. — Кад се узме да и *башче* захватају мали део окућнице онда се може закључити, да је живичко становништво слабе имућности.

Шуме има доста. Највише шуме има с леве стране Живичке Реке, и већином је својина појединаца. Сеоска је шума Осоје али је ова данас јако проређена, и у њој је сеоска утрина.

Тип. — Живица је јако разбијеног типа. Старија је подела села у два *засеока*, који су међусобно раздвојени Живичком Реком. Али је мало сељака, који знају за ову поделу, и обично деле село у *џемате*. Џемати су јасно издвојени један од другога, и очували су своју чистоту, јер се обично састоје из једне породице.

С леве стране Живичке Реке је заселак *Љута Крушка* (35 к). У њему су џемати: *Јовичићи* (5 к); *Матовићи* (6 к); *Страњанци* (4 к); *Павловићи* (6 к); где осим Павловића има и једна кућа Славковића; *Јоровићи* (8 к); *Микановићи* (3 к) и *Зечевићи* (3 к).

С десне стране Живичке Реке је заселак *Велес* (28 к), где долазе џемати: *Танасковићи* (10 к), у коме су Танасковићи (8 к) и Ђоковићи (2 к). *Милутиновићи* (6 к) и *Мишовићи* (4 к).

У селу има око 60 кућа.

Задруга има мало и све имају мало душа.

Имена. — О постанку имена селу прича се овако. После неког рата пођу кући двојица сељака из овога села. Како на путу нису ништа нашли за јело, осим једног ораха, то их је глад веома изнурила, те су једва стигли у село. Један од њих одмах је умро, а други је остао жив. Тако од речи *жив*, веле, да је постало име *живица*.

Старине. — У селу има два стара гробља, од којих једно зову *Маџарско Гробље*. О овим гробљима сељаци не знају ништа да причају.

Постанак села и порекло становника. — У Живици су најстарије породице: *Танасковићи* (старо име Челиковићи), славе Арханђелов-дан. — *Ђоковићи* славе Ђурђев-дан. — *Павловићи* славе Митров-дан. — *Милутиновићи* славе Лазарев-дан.

Све су ове породице староседеоци, јер се не зна, да су досељени. За Танасковиће веле, да долазе у најстарије породице Горњег Драгачева. Као Танасковићи била је стара и породица *Тијосављевићи*, крја је изумрла пре 50 година.

У 18. веку су се доселили: *Јаровићи*, славе Томин-дан. Доселили су се из Сивчине (моравички срез) пре 150 година. — *Матовићи и Јовичићи* су једна породица. и постали су од два брата: Мате и Јовице. Њихов се чукундед доселио из Трудова (Стари Влах) пре 150 год. Славе Никољ-дан. — *Микановићи* и *Мишовићи* су се доселили од реке Пиве (Црна Гора.) пре 120 год. Они су једна породица и славе Игњатијев-дан. Кад су се доселили настанили су се на месту где су данас Микановићи, и кад су се браћа Микан и Мишо поделили. Мишевићи су прешли на десну страну Живичке Реке.

За Карађорђа доселили су се: *Стрњанци*, славе Стеван-дан. Они су се доселили из Стрњана (код Сјенице).

Доцније су дошли: — *Зечевићи*, славе Никољ-дан. Досељени су из Горачића (Драгачево) пре 30 година. *Славковић* је дошао из Ртију пре 10 год. Слави Митров-дан.

У списковима пописа 1818 год. Живица је имала 15 кућа,[1]) и од тада се увећала четири пута. Ово је рашћење извршено скоро искључиво приращтајем, јер на досељене породице после пописа, долази само $^1/_{13}$ данашњих кућа. — Према поменутом попису и пореклу становника довољно се види, да је Живица

---

[1]) М. Петровић. Финансије. књ. II. стр. 482.

постојала у 18. веку, а према знатном броју староседелаца, може се закључити, да је основана у 17. или неком ранијем веку. Поменута стара гробља указују, да је садашња Живица заснована на месту неког ранијег насеља.

13. Вича.[1])

Положај. — Вича је највеће село у Горњем Драгачеву. Њезино је земљиште избраздано дубоким и широким долинама Бјелице и њезиних већих притока, између којих се налазе пљећате и нешто заравњене косе, које су такође многим потоцима издељене у мање косе и косанице; а по косама се уздижу брда и врхови, од којих су највећи: Крстац (571), Рељевац (606),[2]) Округлица (641), Главоњско брдо (670), Отавно Брдо (711) и Вис (789). — Текући средином села, Бјелица прима с десне стране реку Горушицу, у коју се пак с десне стране уливају: Нешовића, Ранковића, Бешевића и Вујичића Поток као и погранична Вујиновића Река. С леве стране утичу: Стењевачки Поток и Мала (Вичка или Главоњска) Река. Кроз југо-западни део села тече река Кривачица, као и њезине саставнице: Булијска и Бријештанска Река. Осим ових има још много потока и поточића, који утичу у Бјелицу и њезине притоке, али су они незнатне величине и немају нарочита имена.

Бјелица и Горушица често и нагло надођу, те плаве поље поред себе, али сеоским кућама не наносе никакве штете, јер осим школе, суднице, механе и ковачнице у пољу нема других кућа.

Извора има много, међу којима су најглавнији: Добра Вода, Грабовац, Варјасавац, Мирковића Вода, Слана Вода[3]), Слана Бара, Водица, Врело, Извор и Студенац.

Земље и шуме. — Земље за орање има много око кућа, али је доста и најбоље има у пољу поред река: Бјелице, Горушице и Мале Реке. Поједина места на којима су њиве називају се: Глигоруша, Спахина Њива, Добраја, Врело, Шопот, Врбет.

[1]) Неке сам податке за ово село добио од г. Луке Лукића учитеља у Вичи.

[2]) У Ј. Вујића Путешествија по Сербији, стр. 209, погрешно је казано да се *планина* Рељевац налази између Властељице и реке Горушице. Рељевац је на коси између Кривачице и Мале Реке и поред њега је Вујић свакојако прошао кад је из Бјеличине ишао у Котражу.

[3]) Овај се извор налази у пољу поред Бјелице у Ракића цемату. Он извире у пиштољини, обичне је температуре и јако сумпоровит и уопште је сличан сумпоровитој води у Котражи. Сељаци га сматрају као веома лековитог.

Грабовац, Дуга Њива, Салиштина, Рановина Смудиноге, Кључ, Баре и Топлик. На овим местима обично се сеје кукуруз и нешто пшенице, а на њивама које су на великој висини — Отавно Брдо — сеје се овас. У селу има много сељака који имају њива (и винограда) у околини Чачка. — Воћарство је добро заступљено и *башче* захватају велики део окућнице, где поред шљиве доста има ораха и јабука. — Добрих ливада и пашњака има много у овом селу, те сељаци држе доста стоке.

Вича је веома богата шумом. По целом селу су шуме од којих неке захватају велике просторе. — Шума је заједничка и приватна својина. Заједничке шуме су: општинска, сеоска и неке припадају неколиким деловима села — џематима. Општинска је шума Стењевац, која захвата преко 100 хектара. Поред општинске налази се сеоска шума. Џематске шуме су: Велико и Мало Осоје које припадају Главоњском и Рељевачком џемату, а шума Мали Клик припада Гајима, Андрића и Ракића џематима.[1]) Шума је од листопадног дрвећа.

Тип. — Вича је веома разбијеног типа, јер се куће налазе по целом селу. Село је подељено у *џемате* или *засеоке*, јер се називи заселак и џемат јако мешају; а *уза село* има и *прави велики заселак Бријест*, Џемата има шест: *Главоњски*, *Гаји*, *Ракића*, *Андрића*, *Равногорци* и *Рељевац*, а заселак Бријест се дели у два дела: *Горњи* и *Доњи*, која се подела управља према току Бријештанске Реке. — Сви џемати као и Горњи и Доњи Бријест захватају велике просторе и обично су раздвојени рекама, косама и брдима. Они се састоје из више породица, које су доста измешане, а неке су растурене у два или више џемата. Куће су у џематима различито размакнуте и имају велике окућнице, али су у џемату Гајима куће веома урлизу, бар у оном његовом делу који је између Бјелице и Горушице, те и доста кућа од окућнице имају само двор.

Најсевернији је џемат *Равногорци* (9 к), у коме су: Пајовићи (2 к) Гуговићи (Илићи; 4 к), Раковићи (2 к) и Павловић (1 к).

С десне стране Бјелице, Горушице и Нешовића Потока је џемат *Ракићи* (13 к), који се са С. граничи селом Живицом. У њему су: Пајићи (2 к), Главоња (1 к), Луковић (1 к), Јаћимовић (1 к), Грујић (1 к), Којовић (1 к) Бабићи (3 к) и Пантовићи

---

[1]) У *гробљанској* шуми џемати Ракића, Андрића и Гаји секу дрва само за грађу мртвачких сандука, крстача и ограду гробова.

(3 к). У овај џемат долази школа и ковачница, које су у пољу поред Бјелице и Горушице.

Џемат *Андрића* (30 к) се налази између Горушице, Нешовића Потока, Вујичића Потока и џемата Равногораца. У овом су џемату: Нешовићи (5 к), Петровић (1 к), Ранковић (1 к), Милетићи (7 к), Толић (Капларевић; 1 к) Милинковићи (2 к), Борисављевић (1 к), Обрадовић (1 к), Главоње (2 к), Стевановићи (Зипаре; 4 к), Лончаревић (1 к), Бешевићи (2 к) и Којовићи (2 к).

Јужно од џемата Андрића и са обе стране Бјелице је џемат *Гаји* (38 к). Мали је број кућа — 7 — с леве стране Бјелице, а остале су између Бјелице и Горушице. У Гајима су породице: Ковачевићи (24 к), Милекићи (12 к), Парезановић (1 к) и Розгић (1 к). У овоме су џемату судница и механа, које су у углу између Бјелице и Горушице.

С леве стране Бјелице и с обе стране Мале (Вичке или Главоњске) Реке је *Главоњски* џемат (36 к), где долазе породице: Главоње (13 к), Милисављевићи (8 к), Јеремићи (4 к), Булија (1 к), Радовић (Вукашин; 1 к), Михаиловић (1 к), Сретеновићи (Вугићи; (4 к) Маричићи (2 к), Вуксановић (1 к) и Гавриловић (Шијаковић; 1 к).

Џемат *Рељевац* (17) је с леве стране Бјелице и Мале Реке. У њему су породице Пупавице (Радовановићи, Рановићи, Мијатовићи и Столовићи; 16 к) и Ђокановић (1 к).

Велики *заселак Бријеет* (57 к) захвата ј. з. крај сеоског атара. Он је од села одвојен брдима: Рељевцем, Округлицом, Главоњским брдом и Висом, која се налазе на коси између Кривачице и Мале Реке.

Доњи Бријест (29 к) је с обе стране Кривачице, Булијске Реке и Бријештанске Реке. У овом су делу засеока породице: *Герзићи* (6 к), Стојковићи (4 к), Јанковић (1 к), Ђорђевићи (Смукарићи; 2 к) Трифуновић (1 к), Радоњићи (4 к), Константиновићи (2 к), Лазовићи (2 к), Шишковићи (Јовановићи; 5 к) и Ивановићи (2 к).

Горњи Бријест (28 к) је с обе стране горњег тока Бријештанске Реке и у њему су: Радовић (1 к), Марковић (1 к), Тодоровић (1 к), Зарићи (6 к), Сладовнице (2 к), Мирковићи (6 к), Шљивић (1 к), Ђокановић (1 к) и Ћировићи (4 к).

У селу има око 200 кућа.

Задруга у Вичи има доста. Велике су задруге Велимира Бабића и Вељка Главоње, у којима има по 27 душа. Али је

највећа задруга Јеврема Стојковића, у којој има 38 душа.[1]).

Колибе. — У Вичи има 3—4 колибе код којих се преко лета држи стока. Оне се налазе у Горушици и другим местима сеоског атара.

Имена. — У селу нема приче којом би се објаснило његово име, а које свакојако и није српског порекла.

Заселак Бријест и џемати Гаји и Равногорци су добили имена по дрвету (бресту), гају и гори. Рељевац је добио име по брду на коме се налази, а Главоњски џемат по презимену породице Главоње. Џемати Андрића и Ракића су добили називе по именима предака једне породице.

Старине. — У Вичи има више остатака из старине но и у једном селу Горњег Драгачева.

У Доњем Бријесту, с десне стране Бријештанске Реке, има велики кречњачки крш, који зову *Градина.* На овоме се кршу виде остаци од старих зидина, и веле, да је ту био град, који је зидала Проклета Јерина.

На брду Рељевцу био је, веле, град чувеног српског јунака Реље од Пазара.

У џемату Гајима више суднице и механе, има *Маџарско Гробље*, а у џематима Ракића и Гајима, као и у Доњем Бријесту, има по једно *старо гробље.* На овим гробљима се налазе високе плоче или комади од споменика, и нигде нема каквих знакова и натписа.

Међу Главоњским кућама има место *Црквиштина.* Веле да је некада ту била црква, и осим великог камена од Часне Трапезе сада нема других остатака.

Постанак села и порекло становника. — У Вичи су најстарије породице: *Маричићи*, славе Петров-дан. — *Пајићи* славе Никољ-дан. — *Стевановићи* (Зипаре), славе Никољ-дан. — *Јаћимовић* слави Томин-дан. — *Марковић* слави Арханђелов-дан — *Шишковићи* (Јовановићи), славе Никољ-дан. — *Лазовићи* славе Ђурђев-дан. — *Вуксановићи* славе Ђурђев-дан.

Све су ове породице староседеоци, јер се не зна да су досељене. За Маричиће и Пајиће веле, да долазе у најстарије породице Горњег Драгачева. Веле да је један предак Јаћимовића био Карађорђев буљубаша. — Од Пајића има одсељеника у Врдилима (жички срез) и у неком селу код Београда, а од Стевановића у Кукићима (трнавски срез).

[1]) Ово је и највећа задруга у Г. Драгачеву.

Од досељених породица најстарије су: *Кијевци* (Нешовићи, Ранковић, Милетићи, Милинковићи, Обрадовић, Ковачевићи, Милекићи, Луковић, Грујић, Бабићи, и Пантовићи), славе Василијев-дан (Нова Година). Веле, да се ова породица доселила из Кијеваца у Старој Србији пре 200 и више година. Доселила су се четири брата, од којих се један некуда одселио, други није имао порода, а од остале двојице, Андрије и Раке, постале су горе побројане породице, које чине једну од највећих породица у Горњем Драгачеву.[1]) Веле да је предак Ранковића, неки Бего, војевао под Карађорђем. — Од ових породица има одсељеника у околним и даљим селима, као Ковачевићи у Горачићима (Драгачево) и Бањици (трнавски срез), Милинковићи у Губеревцима (Драгачево) и Нешовићи у Заблаћу (трнавски срез).

У 18. веку су се доселили: *Главоње*, *Милисављевићи* и *Јеремићи*, славе Никољ-дан. Они су једна породица и досељени су из Старе Србије. Веле, да се доселило шест браћа *Баковића*, и пошто су тамо убили спахију, то да им се не би ушло у траг, променули су презиме и назвали се *Главоње*. Презимена Милисављевићи и Јеремићи су постали доцније по именима неких предака из те породице. Кад су се доселили у Вичу, прво су се настанили на месту Слано Поље (с десне стране Горушице), па су доцније прешли на место *Кућиште*, где и данас станују. — Од ове породице има досељеника у Водњу (смедеревски округ).

Мирковићи не знају одакле су се доселили, славе Ђурђев-дан. — *Ћировићи* славе Никољ-дан. И они не знају одакле су досељени. — *Гуговићима* (Илићима) је ђед (човек од 70 година) дошао из Сјенице. Славе Томин-дан.

За Карађорђа су се доселили: *Сретеновићи*, славе Јовањдан. Они су једна породица са Сретеновићима из Ртију, одакле су се и доселили. Од ове породице има одсељеника у Јежевици (трнавски срез). — *Герзићи* су једна породица са Ђекићима из Ртију, одакле су се и преселили. Славе Лучин-дан. — *Којовићи* су се доселили од Сјенице, славе Никољ-дан. — *Пупавице* (Радовановићи, Рановићи, Мијатовићи и Столовићи), славе Петровдан. Доселили су се из Старе Србије. — *Ђокановићи* су се такође доселили из Старе Србије. Славе Ђурђев-дан. — *Зарићи* и *Стојковићи* су једна породица и доселили су се из Рокаца

[1]) И ако су се ове породице доста разродиле, ипак се *не узимају*. Само је пре 5—6 година један од Милетића узео девојку од Ковачевића, али како е он болестан и на умору, сељаци у томе виде казну Божију.

(моравички срез). Славе Никољ-дан. — *Ивзновићи* и *Трифуновић* су такође једна породица и досељени су из Старе Србије. Славе Стевањ-дан. — *Радоњићи* и *Радовићи* су једна породица и досељени су од Сјенице. Славе Ђурђев-дан. — *Константиновићи* су се доселили из Лопижа код Сјенице. Доселио се старац поп Лазо са сином поп Василијем. Василијев је син био поп Илија, његов — поп Василије, а овога поп Чедо, који је 1904 године умро. Славе Василијев-дан. — Пре 50 година један од ове породице одселио се у Рогачу (Драгачево).[1]) Брат и син попа Чеде су учитељи: у Чачку и Гучи. — *Раковићи* су досељени од Сјенице, славе Никољ-дан. — *Сладовнице* су такође досељене од Сјенице, славе Ђурђев-дан. — *Гавриловић* (Шијаковић) слави Аранђелов-дан. Не зна се, одакле му се предак доселио.

После Карађорђа дошли су: *Пајовићи*, славе Арханђелов-дан. Дошли су од Сјенице. — *Булији* се дед доселио из Пшаника (Драгачево) пре 70 година. Слави Арханђелов-дан. — *Ђорђевићи* (Смукарићи) су се доселили пре 50 год. из Радаљева (моравички срез). Славе Никољ-дан. — *Михаиловића* се отац доселио пре 50 год. из Криваче (Драгачево). Слави Јовањ-дан. — *Бешевићи* су досељени пре 50 година из Бједине Вароши (моравички срез). Славе Арханђелов-дан. — *Лончаревић* је дошао из Горачића пре 40 година, слави Ђурђиц. — *Парезановић* је дошао од некуд из моравичког среза пре 35 год. Слави Митровдан. — *Петровић* је дошао као припуз из Радаљева пре 30 година, слави Никољ-дан. — *Радовић* (Вукашин) је дошао као припуз из Каоне (Драгачево), после срп. тур. рата. Он вели, да му је био ђед Карађорђев војвода Милић Радовић. Слави Врачеве. — *Розгић* је дошао од некуд из моравичког среза, слави Лучин-дан. — *Шљивић* је дошао као припуз из Шљивића (моравички срез). — *Борисављевић* је припуз од некуд из студеничког среза, слави Стеван-дан. — *Тодоровић* је од Булија из Пшаника, слави Арханђелов-дан. — *Јанковић* је припуз из Котраже, слави Ђурђиц. — *Павловић* је припуз из Живице, слави Никољ-дан. — *Толић* (Капларевић) је припуз из Милатовића (Драгачево), слави Никољ-дан.

И ако је под данашњим именом ово село први пут забележено у списковима из 1818 год. када је већ имало 50 домова[2]),

[1]) *Константиновићи* су дошли пре више од 50 година из драгачевске Виче (Ј. Ердељановић, Д. Драгачево, стр. 189).

[2]) М. Петровић. Финансије кн. II. стр. 482.

ипак је оно морало и раније постојити. Пространа и доста питома долина Бјеличина у овом селу, није остала не запажена од Турака. Село је морало имати свога спахију, што показује и место Спахина Њива, као што то и народ показује својим причањима. — Велики број старијих породица, за које се вели, да су досељене у 18. а једна најразгранатија у 17. веку, као и неколике за које се вели, да су староседеоци, довољно показује, да је Вича давно постојала. А како у селу има доста остатака из старине, који су свакојако из времена, када данашње село није постојало, пошто становници о њима не знају ништа да причају, онда се може закључити, да је Вича заснована на месту једног, или неколико ранијих насеља, и да свакојако спада у врло стара, или најстарија, села у Горњем Драгачеву.

Карактеристично је да имена два џемата у селу — Рељевац и Гаји — указују, да је овде било насеља још у средњем веку.

За Рељевац је већ речено, да сељаци причају, да су на њему биле зидине од дворова Реље од Пазара, и да је под његовом управом и било тадашње насеље.

У повељи Стевана Првовенчаног се вели, да је он поред осталог подарио манастиру Жичи и *Гаје са засељима*, која су са још неким селима спадала у област *Затоње*. У Вујићевим Путешествијама по Сербији год. 1826 Ј. Ердељановић у примедби вели: „*Затоње* је такође нека жупа, која је морала бити у близини Жиче, јер то показују села *Замчање* и *Дубово*, која и сада постоје у жичком срезу. — Од осталих имена постоје *Гаји* као заселак у драгачевском срезу.“ Кад се узму у рачун многи остаци из старине, предање о Рељевцу, и остало што указује на старину садашњег села и ранијих насеља, која су вероватно овде постојала, онда се може предпоставити, да се Гаји из повеље могу односити на насеље, које је овде било, и од кога се вероватно и име задржало. Могућно да је данашњи назив добило село по неком од *засеља*, а име ондашњег села задржало се само за његов један џемат или заселак. Ако би ова поставка била вероватна онда би се могло казати, да је овде било насеља још у XIII веку и звало се као данашњи део села — џемат *Гаји*.

Обетина је у Вичи први дан Св. Тројице а *сабор* је у Малој Реци и Андрића џемату, на Св. Илију.

ПРЕГЛЕД

а) преглед географских и етнографских назива.[1])

[1]) За сваки назив узета су поглавито она места, где се о њему нарочито говори.

б) Преглед географских имена.

в) Преглед породичних и осталих презимена.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ДВАНАЕСТА

12

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА VI.

Са 6 скица у тексту и Атласом св. VI.

УРЕДИО

Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909

Цена 4 дин.

У књижарницама Мите Стајића, Св. Цвијановића и Г. Кона у Београду могу се добити

ИЗДАЊА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас.** Књ. I—LXXVIII и LXXX.

   Први разред (1—31): III, VI—IX, XI, XIX, XXI, XXIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XLI, XLVI, L, LI, LIV, LVI, LVII, LIX, LXI, LXIII, LXV, LXVII, LXIX, LXXI, LXXIII, LXXV и LXXVII.

   Други разред (1—47): I, II, IV, V, X, XII—XVIII, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVIII, XXX—XXXII, XXXV—XL, XLII—XLV, XLVII—XLIX, LII, LIII, LV, LVIII, LX, LXII, LXIV, LXVI, LXVIII, LXX, LXXII, LXXIV, LXXVI, LXXVIII и LXXX.

   Цене су: I, II, VIII, X—XII, XV—XX, XXV, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII, св. по 1; XIII, XLVI и LIII по 1·50; XXIV, LI, LII, LIV—LXXVIII и LXXX св. по 2; XIV 2·50; осталима по 0·50 динара.

2. **Споменик.** Књ. I—XLIII, XLV, XLVI—XLVIII.

   Први разред (1—7): I, XII, XXXII, XXXV, XL, XLIII и XLVI.

   Други разред (1—37, 39—41): II—XI, XIII—XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXVI—XXXIX XLI, XLII, XLV, XLVII и XLVIII.

   Цене су: VII, VIII, XVI по 0·50; I, IV, V, XX, XXVI—XXX по 1. IX, XXV, XXXII и XL по 1·50; VI, X, XIV, XV, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV, XXXIII—XXXIX, XLV—XLVIII по 2; XXXI 2·50; II и XXIII по 3; XI, XIII, XVII, XLI по 4; III и XII по 5 дин.; — XLII 6 дин.

3. **Годишњак.** Књ. I—XXII; цена: I, IX, XIV—XVI, XVIII, XIX—XXII по 1 дин., XV. — 1·50 осталима по 0·50 дин.

4. **Српски етнографски зборник.** Књ. I—XII.

   Књ. I *Живот Срба сељака,* написао М. Ђ. Милићевић. Друго прерађено и попуњено издање. 1894. Цена 2 дин.

   Књ. II. *Старинска српска јела и пића,* од Симе Тројановића. 1896 Цена 1 дин.

   Књ. III. *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча.* Из народа прикупио Тодор М. Вукетић; музички приредио Стеван Ст. Мокрањац. Београд. 1902. Цена 2 динара.

   Књ. IV. *Насеља српских земаља.* Уређује Д-р J. Цвијић. I. књига. 1. *Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва.* од д-ра J. Цвијића; 2. *Доње Драгачево,* од Јов. Ердељановића; 3. *Средње Полимље и Потарје,* од Петра Мркоњића; и 4. *Дробњак,* од Свет. Томића. С првом свеском *Атласа.* Цена 6·50 динара.

   Књ. V. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р J. Цвијић. II. књига: 1. Увод д-ра J. Цвијића; 2. *Љубићска села,* од Рад. М. Илића; 3. *Врањска Пчиња,* од Ристе Т. Николића; 4. *Млава,* од Љуб. Јовановића; 5. *Левач,* од Тод. М. Вукетића; 6. *Васојевићи у црногорској граници,* од попа Богдана Лалевића и Ивана Протића; 7. *Вишеградски Стари Влах,* од попа Стјепа Трифковића; 8. *Билећске Рудине,* од J. Дедијера; 9. *Околина Београда,* од Ристе Т. Николића; 10. *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини,* од Обрена Ђурића — Козића. С другом свеском *Атласа* Београд, 1903. Цена 14 дин

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ДВАНАЕСТА

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА VI.

Са 6 скица у тексту и Атласом св. VI.

УРЕДИО

Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

ИЗДАЈЕ

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

КЊИГА ДВАНАЕСТА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909.

НАСЕЉА

СРПСКИХ ЗЕМАЉА

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

СА 6 СКИЦА У ТЕКСТУ И АТЛАСОМ СВ. VI.

УРЕДИО

Д-р Ј. ЦВИЈИЋ.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909.

САДРЖАЈ

ДВАНАЕСТЕ КЊИГЕ ЕТНОГРАФСКОГ ЗБОРНИКА

ХЕРЦЕГОВИНА

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ СТУДИЈЕ

Д-р ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА

УВОД

Рад на проучавању антропогеографских прилика у Херцеговини траје готово десет година. Још 1898. г. ја сам ступио у живу везу и преписку с Географским Заводом београдског Универзитета и започео испитивање села. Од тада сам се сваке године, по неколико недјеља и мјесеци, бавио тим радом. Од тога рада штампана су само антропогеографска испитивања у Билећским Рудинама (Етногр. Зборник V.) Осим тога Херцеговина је била она земља, из које се, одмах иза штампања *Упуства за проучавање села*, јавио веома велик број сарадника. На тај је начин скупљен обилан научни материјал, на основу кога су се могле многе веома важне антропогеографске појаве доста јасно пратити по цијелој испитиваној земљи. Сву ту грађу, која је била дијелом својина Географског Завода и дијелом Академије Наука, уступио ми је Г. *J. Цвијић* на употребу за овај сумарни рад о Херцеговини. Због тога сва наша путовања задњих година употребили смо на попуњавање материјала, на прецизирање области распрострањења и на картографско снимање појединих појава.

Тим радом, а особито прецизирањем простора у ком су поједине појаве опажане, доведене су многе антропогеографске појаве у свезу са пластичким и климским особинама. Само картографско снимање многих појава знатно је помогло, што смо опазили многе важне антропогеографске проблеме. Зато је од највеће важ-

ности било и то, што је сама испитивана област била доста пространа, највећа у нас досада детаљно испитивана антропогеографска област, што смо дакле могли научне појаве пратити на тако великом простору. Осим тога је од велике користи било и то, што су многи научни објекти били веома типично развијени.

Због овога свега ми смо могли сву своју пажњу упутити у правцу изналажења и испитивања антропогеографских *стваралачких фактора*. Пошто ћемо се детаљније бавити врстама и антропогеографским посљедицама тих фактора, ми ћемо овдје, ради лакшег разумијевања методске стране овога рада, само истаћи групе тих фактора и начине како смо их испитивали. Главне стваралачке факторе можемо подијелити на двије групе. Прву и важнију групу чине разноврсни утицаји општег географског положаја и физиогеографских особина ове земље. Другу групу ових фактора чине неке важније културне, етнографске и административно-политичке промјене, које су извршене у овој земљи од предисторијских времена до данас; као важан стваралачки фактор могу се сматрати и неке етничко-психичке особине и разним утицајима изазване психичке диспозиције појединих крајева ове земље. Испитивањима ових посљедних не можемо се специјално бавити, њих ћемо само на згодном мјесту истаћи.

Када имамо на уму множину и разноврсност ових фактора и када споменемо, да се утицаји свих тих фактора врло често и разноврсно укрштају, онда постаје јасно, како је тежак и важан овај посао. Постојала је бојазан, хоћемо ли се моћи наћи у разноврсности ових фактора и њихових утицаја. Због тога ми смо се држали слиједећих метода у проучавању ових питања. Као што смо већ истакли, на већину појава, којима се бави наш рад, најјаче су утицале природне и то специјално морфолошке особине ове земље. Ради тога већи

дио рада обрађен је на физиогеографској подлози; ради тога је и већина питања обрађена помоћу *географских научних метода*. Пошто су принципи тих метода у главном познати и пошто ћемо се њима више бавити у самом тексту, мислимо да је доста, да овдје истакнемо, да се та научна метода у главном бави питањем распореда једне појаве на простору испитиване области и то: како се она понаша према пластичким особинама, према развићу земље у хоризонталном и вертикалном правцу. На тај начин и ако се овај рад бави материјалом, који на први поглед не изгледа природњачки, имаће ипак у главном природњачки, географски карактер. Услијед тежине и озбиљности оваквог рада јасни су нама и многи недостаци. Несумњиво је, да све важне појаве антропогеографске неће бити опажене, нити ће сви утицаји природе на човјека бити научно обрађени. Те тешкоће долазе отуда, што многи природни и културни утицаји и антропогеографске појаве имају много већу област свога распрострањења и рада и што се у својој важности не могу ни тачно опазити ни детаљно проучити у овакој малој земљи. Штетан утицај сувише малена простора ове наше највеће, у цјелини проучене земље, осјетиће се чешће у овоме раду.

Пошто се испитивана земља дијели на више мањих антропогеографских области, које имају неких антропогеографских нарочитих особина, ми смо и у излагању научног материјала морали узети за подлогу таку подјелу земље и то особито ради тога, што се те области у својим границама махом подударају са границама појединих пластичких јединица. Због тога ћемо ми на првом мјесту расправљати о општим особинама цијеле земље, а онда ћемо разматрати поједине појаве према тим разним областима. Само ћемо поријекло породица израдити на основу проучавања појединих села.

На крају ћемо споменути и главне сараднике, који су радили на испитивању херцеговачких села. Међу многобројним ваљаним сарадницима истицао се је и дубином схватања и савјесношћу рада покојни *Обрен Козић*, који је обрадио велики дио јужне Херцеговине и то онај дио источно од Неретве (требињски и љубињски котар). Што је овај рад могао раније унићи у штампу, знатно су помогли радови покојног *Козића*. Са особитим одушевљењем радили су и тадашњи ђаци мостарске гимназије: *С. Вујевић*, *В. Периновић*, *Р. Тохољ*, *Т. Ромовић*, *Р. Чупаковић*, *В. Јелић*, а за тим *Н. Буквић*, филозоф и *Т. Братић*, свештеник. И ако су радови ових сарадника заостали на обичном испитивању села, ипак су они сви скупа били знатна помоћ научном испитивању ове земље.

При овим испитивањима босанско-херцеговачке власти чиниле су писцу и извјесне олакшице, што овдје радо и са захвалношћу истичемо.

Опште географске особине

I. Međe и положај земље

Данас се већ може говорити о границама политичке и етнографске Херцеговине. Од окупације Херцеговином се сматра само мостарско окружје. Тај појам Херцеговине унесен је и у школске књиге и у географске карте новијег времена. Међутим до окупације Херцеговини су припадале и многе области које се данас сматрају дијеловима Црне Горе, Босне и Новопазарског Санџака. По *Роскијевићу* у другој половини XIX вијека Херцеговини су припадали крајеви око Фоче и Горажде, затим око Дувна и Прозора, западни дијелови данашње Црне Горе (Бањани, Пива, Дробњаци и крајеви око Никшића) и најпослије дио данашњега Новопазарског Санџака, од Лима на Западу.

Ако упоредимо те границе са границама старе државе Херцега Стјепана, онда видимо да се оне готово потпуно подударају. Па и у народу свих тих области живи и данас тај појам шире Херцеговине. Поред свих тих државних и административних подјела народ тих области назива и данас себе Херцеговцима, истичући многе историјске везе и психичке особине, које га вежу са осталим Херцеговцима, а издвајају од правих Бошњака и Црногораца. Осим тога је познато, да су се расељавањем Херцеговаца рашириле и њихове особине и даље преко граница те шире и старије Херцеговине. Неке „херске“ области нијесу већ на територији старе Херцегове државе.

Због многих неприлика ми својим проучавањима нијесмо могли обухватити ту ширу, етнографску Херцеговину, већ смо се бавили испитивањем онога дијела Херцеговине, који припада сливу Јадранског Мора. Тај дио подудара се у главном с границама данашње политичке Херцеговине. Уз то смо додали и нека проучавања око Дувна и око Фоче. Та је област затворена од Неретве на Сјеверу тјеменом високих планина Височице и Бјелашнице, затим повијарцем Чврснице, Врана и Љубуше. На Западу граница иде Дувањским Пољем према Југу на далматинску границу, а с Истока данашњом црногорском границом.

II. Опште физичке особине

Морфологија. — Испитивана земља није никаква морфолошка ни пластичка цјелина. Тек с Далмацијом и дијеловима Црне Горе у сливу Јадранског Мора чини она цјелину, која се са приморским крилом велике динарске геоантиклинале готово потпуно поклапа. Због тога главне особине херцеговачке пластике су с малим измјенама и пластичке особине тих земаља, и због тога

су многе антропогеографске појаве, којима се бавимо у овом раду, раширене у цијелој приморској динарској области. Кад земљу детаљније проматрамо чини се да земља има облик јако издужена и према приморју јако изерена корита, које је са југо-запада, од приморја затворено низом високих планина и које се према сјеверо-истоку уздиже ступњевитим заравнима до пространог високог тјемена највиших босанско-херцеговачких планина.

Високи, јако издужени бедем приморских планина, ступњевито искидана и према сјеверо-истоку издигнута зараван и пространо, карсним процесом, ерозијом старих глечера и данашњих ријека разноврсно узнемирено и истргано тјеме високих планина главне су јединице у пластици ове области.

Кад промотримо земљу у правцу од Запада према Истоку, осјећа се једно издизање површине, које иде од Неретве према високој области Бањана. Осјећа се, да је она ерозиона зараван у Херцеговини на Западу од Храсна и Стоца много нижа, него њен источни дио. Између Стоца и Храсна с једне стране, Посушја и Имотског с друге стране висине између 200 и 400 м. чине општу подлогу, у којој су узвишења изнад тих висина и доста ријетка и врло незнатна. Та се висина јави још једном са веома сличним карактером, али много мањих димензија у области Шуме и Луга код Требиња.

У источној се Херцеговини јавља један низ брда, који иде попречно на опште динарско пружање. Почевши на морској обали с висином преко 700 метара тај се попречни вијенац, више пута испрекидан уским уздужним улегнућима, наставља најприје групом Бјелашнице и Илије, затим Видуше и Ситнице, па височима изнад Фатничког и Дабарског Поља и веже се за групу Бабе планине. Источно од ове пречаге настаје

ступњевито искидана зараван, којој између Меке Груде и Требиња основу чини зараван с општом висином од 500 до 800 метара, а одатле се до Дражљева и Кљеута пење од 800 до 1200 метара, па се истом одатле почне нагло пети према Лебршнику и Зелен Гори.

Иза ове настаје друга, али много виша група попречних узвишења, која почиње Орјеном и Бијелом Гором, па се наставља у велику висораван Бањана, која испитивану земљу затвара с Истока. Дакле и у правцу Запад-Исток осјећа се једно опште дизање висина, само што се овдје врши у већим димензијама, није затим онако ступњевито поредано, па због тога ваљда и није тако антропогеографски важно као оно дизање према Сјеверу и сјеверо-истоку.

Сва три ова елемента пробија Неретва попречке; осјећа се једно опште спуштање висина према њеној долини и то у њеној области на југу од Прења и Чврснице, а то спуштање је интензивније са западне него с источне стране. Услијед тога што Неретва пресијеца велики динарски свод, што на тај начин доводи у контакт приморске области са сливом Саве и што има пространу долину, она постаје највећа комуникациона артерија цијеле области, једна низинска линија разноврсног климског, вегетационог, културног и етнографског значаја.

И ако се сва три морфолошка елемента и у својим облицима у општем карактеру и у детаљној својој пластици на први поглед јако међу собом разликују, пажљивије проматрање нађе ипак у њима доста заједничких особина. Кад их на пример у великим димензијама пратимо, онда видимо да су сва три елемента у правцу СЗ-ЈИ. знатно издужена, да у томе правцу достижу огромне димензије, и на крају видимо, да се сва три елемента пружају у томе правцу доста правилно и доста паралелно. Ове особине: паралелизам

и издужење у правцу СЗ-ЈИ, нијесу само особине макропластике, оне се дају открити и у детаљној пластици код појединачких узвишења и утолеглица. У оној маси јако извучених узвишења великог приморског бедема или у оној маси разних утолеглица у ерозионој заравни и на тјеменима високих планина не може се оријентисати друкчије, ако се не посматра распоред свих појава у правцу пружања слојева и у правцу пружања великих цјелина. Нема већег узвишења у овој земљи, нема ниједног поља ове области а ријетка је и већа зараван у којима се пружање у овом правцу неће осјетити, па чак и рјечне долине, које се најбрже и најлакше отму утицају структурних погодаба и оне имају своје разне дијелове, који се држе с извјесном правилношћу тога правца. Дакле као опште правило за ову област да се утврдити: *Опште динарско пружање изражено је у великој већини елемената ове пластике.*

Када се читава земља пређе у правцу ЈЗ-СИ., осјећа се да се читава планинска маса диже ступњевито у истоме правцу. Као што је већ истакао *Цвијић*, сва поља босанско-херцеговачког приморског карста чине разне групе, које у правцу СЗ-ЈИ пресијецају читаву земљу и олакшавају на тај начин подјелу цијеле области у разне висинске цјелине. Како су испитивачи карсних поља утврдили уздужне расједе у већини ових поља, и како се у пољима осјећају знатна висинска помјерења, може се претпоставити да се висинска помјерења дуж расједа врше, и да су они, као што узима *Рихтер* главни узрок (поред великог, вјероватно многострукoг набирања) оној општој ступњевитости читавог приморског крила велике динарске геоантиклинале. Ова ступњевитост је друга исто тако важна пластичка црта ове области. Поред појаве карста ова је најважнија морфолошка црта ове земље. Пошто ћемо се у току наших проматрања чешће на њу враћати, овдје је довољно

споменути, да се према овој ступњевитости колеба прво клима, а према њој, како се чини, и множина материјала од распадања. Према обје појаве колеба се вегетација и у својим врстама и по богаству свог развића, а према свима овим моментима мијења херцеговачки сељак начин свога живота и занимања, облик куће и начин одијевања.

Удаљеност од утицаја приморске културе, забаченост према главним комуникационим артеријама и слободан планински живот имали су утицаја и на формирање извјесних антропогеографских важних појава из области душевне народне културе. Ова ступњевитост са свима њеним посљедицама је јако изражена у разним врстама херцеговачког сточарења, као што ћемо доцније видјети.

Поред ове двије долази и трећа врло важна особина ове пластике, а то су феномени карста. Ова је област састављена готово искључиво од кретацејских и еоцених кречњака; друге стијене у геолошком саставу земље учествују доста незнатно. С механичким радом ерозије и с разноврсним тектонским процесима помијешала је свој рад и хемијска ерозија у кречњаку. И ако је ова посљедна некад сматрана готово као једини фактор за стварање карсних облика, у доцнијим студијама доказан је велики рад механичке ријечне ерозије и тектонских покрета.

Тим разним процесима стварају се разни, биогеографски веома важни облици. Шкрапе су редовне појаве овог карста, а особито су честе на вишим ерозионим површинама и на карсним обронцима. Гдје је год била претежнија хемијска од механичке ерозије, ту су увијек привредно најсиромашније области. Познато је, да у тим областима кишне сплавине и црвеница (terra rossa) чине једини земљани покривач, способан за успијевања агрикултурног биља. И дивља вегетација је јако од

њега зависна. Ради свега тога су све утолеглице карсних заравни у којима се купе сплавине и црвеница од несумњива утицаја на човјека и његов живот. Њихова величина утиче на величину, густоћу и на тип насеља, а састав и каквоћа кречњака од несумњива су утицаја на конструкцију и тип куће, а општи карсни карактер утиче на опште привредне прилике, прописује каткад чак и врсте привреде. Ми ћемо имати прилике да видимо, како се маса антропогеографских појава мијења чим серија еоцених слојева добије облик флиша.

Висинске су разлике, чини се, од највеће важности за дебљину и каквоћу карсног покривача. По областима високих планина читаве су површине прекрите великом масом комада од распаднутих стијена. Таке се области јављају највише у висинама од хиљаду и више метара, а превлађују у Површима изнад Гацка и Невесиња, затим око Ракитна и Дувна. На сличан начин постао је и онај материјал, који покрива ниске ерозионе плоштине као област Шуму код Требиња и Дубраве у рачвама Брегаве и Неретве. То је материјал од распадања, који постаје у потпуно пинепленираним плоштинама, у којима је рад ерозије постао веома слаб због благе кӱрве речног пада.

Поради претежније хемијске ерозије, карст је врло оскудан и у купама од осулина. Гдје се оне јаве, ту су у облику тераса већим дијелом обрађене.

Ова пластика је интересантна и с друге стране. Кад посматрамо ове појаве с гледишта теорије развића географских облика видимо доста морфолошких елемената који често један поред другога стоје, а ипак кад их боље загледамо видимо међу њима великих разлика. На примјер ерозионе заравни, са округластим изолираним купастим мосорима, мале ријеке, које се полако крећу у пространим долинама, које имају најблажу линију пада, затим оне слијепе долине ријека

понорницâ, а најпослије потпуно уравњена дна карсних поља, са својим хумовима, изгледају нам као остарјеле, зреле форме, као продукат довршеног географског циклуса. Али у највећој близини ових или с њима у јакој вези имамо многе свјеже, сирове форме. Таке су на примјер све притоке Неретве и Дрине с јако стрмом линијом пада, већином у облику клисура, увијек V-форме. Ерозионе заравни, које нам изгледају, као зреле, старе форме искидане су каткад на више комада стјеновитим, врло стрмим одсјецима, са врло оштрим клинастим неизрађеним формама.

Из свега се овога види, да се детаљна пластика развијала у разна времена и под разним погодбама. Било би и интересантно и корисно дубље проматрати и проучавати ове облике, који се могу сматрати као продукти вјероватно разних довршених и тек започетих географских циклуса.

Многе морфолошке особине ове земље ради своје већ истакнуте биогеографске важности нашле су свог изражаја и у народној географској терминологији. Називи Хумнине, Рудине, Површи и Жупе нијесу само топографски називи, већ географски термини, који већином обиљежавају области приближних висинских, а сличних климских и вегетационих прилика. О особинама ових народном терминологијом издвојених области говорићемо више у одјељку о сточарству, гдје су утицаји тих особина били најјачи.

Клима. — Општи положај земље и њена пластика утичу јако на климски карактер земље. Главна особина ове климе је неправилан распоред атмосферских талога у току године: љетне суше, прољетне и јесенске кише. По томе се види, да и Херцеговина има, бар донекле, карактерне особине климе Средоземног Мора. То је први важан моменат у клими ове области. Други је моменат тај, што се на сваком мјесту и на разне начине осјећа,

да климске прилике необично јако варирају према пластици земље. Ради тога ми ћемо у нашем одјељку споменути најприје главне особине опште средоземске климе, истаћи моменте, који је условљавају, па ћемо прећи на разлике, којима херцеговачка клима одступа од опште средоземске климе.

По своме карактеру клима Средоземног Мора има у свему прелазни тип: на Сјеверу је средње-европски климски тип са западним вјетровима, са обилним цијеле године равномјерно распоређеним атмосферским талозима, на Југу је појас жарких пустиња, у којима превлађују пасати, јака температура и суша цијеле године.

Познато је, да се она област јаког ваздушног притиска, која се љети наслаже у Атланском Оцеану пружа у облику једног језика Француском и јужном Њемачком. Између ове области јаког зрачног притиска и између циклоналне сахарске области настаје измјена ваздуха, и због тога у сјеверним земљама Средоземног Мора дувају љети сјеверни вјетрови. Због тога, што ови вјетровим морају превањивати преко тјемена високих планинских цјелина, расхлађују се, њихова се пара кондензује и онда долазе у области Средоземног Мора као суви хладни вјетрови.

На површини Јадранског Мора настаје љети језичац нижег зрачног притиска, који утиче на општи правац вјетра и због тога овај вјетар добије сјеверозападни правац, и он к нама доноси сушно вријеме.

Као што у овој области настаје брза измјена висинских прилика, исто се тако врши веома брза измјена климских прилика. Изотерме мјесеца јануара нијесу у цијелој области Средоземног Мора нигдје тако густо повучене као у дијелу источне јадранске обале између Скадра и Спљета.[1]) Те нагле промјене у температури видјећемо најбоље из ових прегледа.

[1]) Види карту у Филипсоновој књизи: Das Mittelmeergebiet (Leipzig 1904).

На основу годишњих средина у публикацијама са-
евског метеоролошког завода, ми смо израчунали сре-
не температура за вријеме од 1892 до 1905 и да би
били један преглед о кретању температуре у чи-
зој области, ми ћемо те разлике, које се јављају за-
но с разликама у висини појединих мјеста преста-
ти у овим прегледима:

I. Преглед

псолутна висина	ИМЕ МЈЕСТА:	Средине мјерења температуре од 1892–1905
273 м.	Требиње	14·17
476 „	Билећа	11·72
960 „	Гацко	8·55
229 „	Чемерно	5·26

II. Преглед

псолутна висина	ИМЕ МЈЕСТА	Средине мјерења температуре од 1892—1905
59 м.	Мостар	14·88
868 „	Подвележје	9·88
890 „	Невесиње	8·50
678 „	Улог	8·36
147 „	Обрња	7·90

III. Преглед

псолутна висица	ИМЕ МЈЕСТА	Средине мјерења температуре од 1892—1905
32 м.	Метковић	15·03
98 „	Љубушки	15·08
960 „	Ракитно	8·96
123 „	Макљен	6·10

Из ових прегледа дају се двије важније ствари
очитати: на првом се мјесту види како темпера-

тура опада у колико висина расте; друго, види се да на температуру утиче и удаљеност од мора. И ако је станица подвелешка од невесињске нижа само за 22 м., годишња је температура мања за 1·88 целзиусов степен. У Улогу с висином од 687 м. очекивали би много блажу температуру, него у Гацку и Невесињу, а она се међутим изједначује с посљедним.[1])

У обратном смислу с температуром колеба количина кише у испитиваној области.

У областима с висином	од	0	до	150	м.	било је кише	1.258
» » » »	»	150	»	300	»	»	1·528
» » » »	»	300	»	500	»	»	1·527
» » » »	»	500	»	700	»	»	1·510
» » » »	»	700	»	1000	»	»	1·532
» » » »	»	1000	»	1300	»	»	1·580
» » » »	»	1300	»	1500	»	»	1·766

Ако овим бројевима придодамо оне бројеве с карте, у којима је изражена величина кише у појединим мјестима далматинским и ако све те податке успоредимо с пластичким приликама земље, онда видимо законе, који владају у распореду кише доста јасно: оне три јединице, које смо издвојили у пластици ове области су од највећег значаја за количину кише. Влажни приморски вјетрови који с мора долазе, охладе се најприје на великом приморском планинском бедему. Због тога поједине тачке тога бедема нијесу само кишом најбогатије тачке испитиване земље, него се могу убрајати међу кишом најбогатије тачке читаве земљине површине (Вргорац 2000 м. м., Црквице из групе Орјен 4090 м.м.)[2]). Висине у унутрашњости области не пока-

[1]) Код ових профила има да се напомене ово: Мјерења у Требињу су почела тек 1899; станица за Љубушки у 1892. 1893, 1894 није била у Љубушком него у манастиру Хумцу. Станица на Макљену је почела радити тек 1897, у Мостару 1894; у Подвележју и на Обрњи 1898 г.

[2]) По Ph. Ballif, Organisation du service météorologique en Bosnie — Herzégovine et resultats des observations relatives a la pluie. Paris 1900. p. 17.

зују великих разлика у количини кише, тек кад се приближимо тјемену великог динарског планинског свода, почне количина талога нагло расти и достиже величине око 2000 м. м.

Велико динарско развође, које се с малим изузетцима подудара с великим планинским тјеменом, није само политичка и морфолошка, већ и климатолошка граница и то климатолошка граница првога реда. Док се на југо-западу од ње одваја једна сушна и једна кишна периода са знатним разликама у количини атмосферских талога, на Сјеверу од јадранско-црноморског развођа је област равномјерна распореда кише у свима годишњим сезонама. То је главна климска разлика између Босне и Херцеговине. То се види из ове табле[1]):

	зима	прољеће	љето	јесен
у Херцеговини . . .	29	27	14	30
у Босни источно од развођа	19	27	29	25

Осим тога се осјећа, да дужине појединих периода опадају, што се више од мора одмичемо.

Из *Балифове* корисне књиге види се и то, да су станице на подножјима планина увијек богатије кишом него станице на отвореним мјестима. (Станица војничка од станице ерарне у Мостару далеко је 3 км. а разлика је у киши 399 мм). Из карте приложене уз ту књижицу се види, да су сва већа узвишења средње и јужне Херцеговине области богатије кишом, а све утолеглице су области сиромашније кишом. У колико моменти пластике утичу на те разлике истакнућемо у идућем чланку.

[1]) Види у цитираном дјелу *Balltf*-ову таблу XI на с. 22., у којој је представљен распоред кише с ову и с ону страну босанско-херцеговачког развођа.

Као што се из свега види Херцеговина припада по својој клими средоземској области. Али што се иде даље од мора и што више висина земље расте, клима губи све више средоземски карактер. Она преживљује већ јаке промјене на приморском бедему, а на великом динарском тјемену губи свој карактер потпуно и већ Босна добија карактер средње-европске климе, без великих контраста у температури и са готово подједнако распоређеном количином талога у сва времена године[1].

III. Утицај пластике.

Као главне особине ове пластике смо истакли: ступњевито спуштање према мору, паралелно пружање свих пластичких елемената, феномени карста и два планинска бедема, којима је област затворена са Сјевера и сјеверо-истока, Југа и југо-запада. Осим тога смо истакли важност ових појава за људски живот; сада хоћемо да почнемо детаљније обрађивати те утицаје и зато ћемо на почетку у кратким потезима приказати велики природњачки значај ове пластике.

1) Већ су истакли разни испитивачи карста, особито *Е. Рихтер*, да материјал од распадања у карсту промијени свој облик у већим висинама. Мјесто хемијског растварања у вишим областима почиње преотимати маха механичко распадање стијена и због тога високе заравни херцеговачке су област тако званог *покривеног карста*, чинећи велика поља од осулина (Scherbenfelder). Пошто се на тај начин чини, да је та врста материјала од распадања јако зависна од климских и висинских прилика, можемо очекивати, да ће и општи распоред тога материјала бар донекле бити сличан

---

[1]) При изради одјељка употребљавали смо ова дјела: A. Phillipson, Das Mittelmeergebiet, Leipzig 1904; Ph. Ballif, Organisation du service météorologique etc. —

општем развићу висинских прилика у овој земљи. Овдје се можемо ослонити само на аутопсију, а донекле и на ове податке: Из статистичких компартивних прорачунавања о одношајима између броја становништва, које се непосредно земљорадњом бави и величине обрађене површине види се, да су у том погледу најгушће насељени требињски (308 становника на 1 км².) и билећски котар (255), два иначе најслабије насељена котара (с погледом на размјер између цијеле површине и броја становништва). Та се зона продужује према сјеверо-западу љубињским, столачким и љубушким котарем (200 до 204). Гатачки (са 120 до 140), невесињски (са 100 до 120) и мостарски (са 140 до 160) чине другу, а фочански (са 90 до 100), коњички (70 до 80), прозорски и дувањски (са 60 до 70) чине трећу у правцу ЈИ-СЗ издужену зону. Ако почнемо обратно проматрати, колико дунума директно продуктивне земље пада на једну земљорадничку главу, онда најсиромашније области почињу требињским и билећским котаром, па прелазе у љубињски, столачки и љубушки котар. Изнад ове зоне почиње мало богатија област гатачким и наставља се невесињским котарем и иде даље с малим измјенама у истом правцу.[1])

Дакле и ове размјере, аналогно висинским приликама престављени су зонама једнаких или приближних прилика, које су исто тако у правцу ЈЗ-СИ ступњевито, а у правцу СЗ-ЈИ међусобно паралелно поредане.

2) Пошто смо утврдили, да средње херцеговачке температуре падају у обрнутом смислу од развића висинских прилика и пошто смо наговијестили, да мјеста истих или приближних висина под истим погодбама

[1]) Подаци узети из дјела: Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina. Herausgegeben von der Landesregierung für B. и H. Sarajevo 1899 p. 28—37.

Као што се из свега види Херцеговина припада по својој клими средоземској области. Али што се иде даље од мора и што више висина земље расте, клима губи све више средоземски карактер. Она преживљује већ јаке промјене на приморском бедему, а на великом динарском тјемену губи свој карактер потпуно и већ Босна добија карактер средње-европске климе, без великих контраста у температури и са готово подједнако распоређеном количином талога у сва времена године[1].

III. Утицај пластике.

Као главне особине ове пластике смо истакли: ступњевито спуштање према мору, паралелно пружање свих пластичких елемената, феномени карста и два планинска бедема, којима је област затворена са Сјевера и сјеверо-истока, Југа и југо-запада. Осим тога смо истакли важност ових појава за људски живот; сада хоћемо да почнемо детаљније обрађивати те утицаје и зато ћемо на почетку у кратким потезима приказати велики природњачки значај ове пластике.

1) Већ су истакли разни испитивачи карста, особито *Е. Рихтер*, да материјал од распадања у карсту промијени свој облик у већим висинама. Мјесто хемијског растварања у вишим областима почиње преотимати маха механичко распадање стијена и због тога високе заравни херцеговачке су област тако званог *покривеног карста*, чинећи велика поља од осулина (Scherbenfelder). Пошто се на тај начин чини, да је та врста материјала од распадања јако зависна од климских и висинских прилика, можемо очекивати, да ће и општи распоред тога материјала бар донекле бити сличан

---

[1]) При изради одјељка употребљавали смо ова дјела: A. Phillipson, Das ·elmeergebiet, Leipzig 1904; Ph. Ballif, Organisation du service météorolo-e etc. —

општем развићу висинских прилика у овој земљи. Овдје се можемо ослонити само на аутопсију, а донекле и на ове податке: Из статистичких компартивних прорачунавања о одношајима између броја становништва, које се непосредно земљорадњом бави и величине обрађене површине види се, да су у том погледу најгушће насељени требињски (308 становника на 1 км^2.) и билећски котар (255), два иначе најслабије насељена котара (с погледом на размјер између цијеле површине и броја становништва). Та се зона продужује према сјеверо-западу љубињским, столачким и љубушким котарем (200 до 204). Гатачки (са 120 до 140), невесињски (са 100 до 120) и мостарски (са 140 до 160) чине другу, а фочански (са 90 до 100), коњички (70 до 80), прозорски и дувањски (са 60 до 70) чине трећу у правцу ЈИ-СЗ издужену зону. Ако почнемо обратно проматрати, колико дунума директно продуктивне земље пада на једну земљорадничку главу, онда најсиромашније области почињу требињским и билећским котаром, па прелазе у љубињски, столачки и љубушки котар. Изнад ове зоне почиње мало богатија област гатачким и наставља се невесињским котарем и иде даље с малим измјенама у истом правцу.[1])

Дакле и ове размјере, аналогно висинским приликама преставлени су зонама једнаких или приближних прилика, које су исто тако у правцу ЈЗ-СИ ступњевито, а у правцу СЗ-ЈИ међусобно паралелно поредане.

2) Пошто смо утврдили, да средње херцеговачке температуре падају у обрнутом смислу од развића висинских прилика и пошто смо наговијестили, да мјеста истих или приближних висина под истим погодбама

[1]) Подаци узети из дјела: Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina. Herausgegeben von der Landesregierung für B. и H. Sarajevo 1899 p. 28—37.

имају приближне средње температуре, постаје доста вјероватно, да би се детаљним проучавањем могле изнаћи приближне температурне зоне, које би као и разне висинске цјелине, с малим измјенама, пролазиле земљом у правцу сјеверозапад—југоисток.

3) Исто тако смо утврдили, да множина годишњих *атмосферских талога* расте у истом смислу с висинским приликама, а у обратном с општим температурским срединама. И овдје се могло очекивати, да ће се области једнаке и приближне количине атмосферских талога с висинама паралелно развијати и да ће и оне бити међусобно паралелно поређане. Овдје смо у згоднијем положају, него у претходним случајевима. Плувијографска карта у споменутом раду за климско испитивање ове земље веома заслуженога † *Филипа Балифа* најбоље оправдава ове претпоставке.

Из тога интересантног рада ми истичемо ова факта: 1) из карте се види јасно, да плувијалне прилике једном фрапантном приближношћу имитују пластичке прилике ове земље. Највише висинске области су у исто вријеме талозима најбогатије области. Аналогно подјели читаве земље на она три дијела и овдје имамо двије области богатије талозима (на приморском бедему и у високим планинама на Сјеверу) и једну талозима сиромашнију област међу њима. Сва већа одступања у висинама средње и јужне Херцеговине издвајају се од своје околине већом масом кише и она представљају неку врсту кишом богатијих острва; 2) аналогно висинским приликама и разне зоне приближне количине талога ступњевито су поредане у правцу ЈЗ-СИ, издужене су и иду у правцу СЗ-ЈИ међу собом паралелно; 3) као што су пластичка издизања изнад средње висине области богатије талозима, исто тако и спуштања испод те висине престављају области сиромашније талозима. Неретвина долина од Опузена до Мостара није само ли-

нија најнижих кота, већ уједно и линија најјаче температуре и најмање количине атмосферских талога. Као што је уздужна долина (дио између извора и Коњица) разбила планинску цјелину Прењ-Бјелашница с Височицом на два у правцу СЗ-ЈИ издужена дијела, тако бива и херцеговачко босанска област највеће количине кише (која је на Маглићу и Волујаку почиње као једна цјелина) уздужном долином Неретве разбијена на два дијела од којих један иде планинским тјеменом сјеверно, а други јужно од уздужне долине и од којих сјеверни, на више мјеста сужен и на једном мјесту прекинут, допире до Вранице, достигнувши дужину од 80 до 100 км., а други у сличним приликама до сјеверозападне ивице Љубуше више Дувна. Осим тога важне су и ове ствари: што те обје зоне на свакој преседлини бивају веома јако сужене (Иван, Лијешће, сјеверо- западно од Невесиња) или чак и прекинута (преседлина Загорје—Борач); што на ове прилике утичу и депресије појединих поља и што оне почињу имитирати контуре тих поља (у Попову и Љевањском Пољу) и што многе веће прегибли у приморском бедему значе прекидање приморске области обилних талога, и што нагла измјена висинских прилика значи у исто вријеме и наглу измјену плувијативних прилика (Бијело Поље и Бишће с једне и Вележ с друге стране).

4) Пошто смо утврдили да се према висинском развићу земље управља температура, множина атмосферских талога и материјала од распадања, прећи ћемо на разне *формације вегетације*. Са знатним осјећањем пластичких и температурских погодаба овдје су ботаничари утврдили сличну измјену вегетације и те измјене у картама преставили. Ту имамо ове вегетационе формације. Од медитеранске далматинске области макија, увлачи се долином Неретве дубоко у унутрашњост земље медитеранска прелазна област, у којој превла-

ђује вегетација карста, али с јаком примјесом медитераног биља и почевши великом ширином (од Имотског до Стоца и Љубиња) допире у облику јако изведена клина до Јабланице. Топографски од ове је независна оаза прелазне флоре око Требиња и у Корјенићима. Иза ње долази област храстовине, па буковине затим четинара, па најпослије област сувади на највишим партијама.

Како јако висинске разлике нагло измјењују вегетационе формације осјети се најбоље кад проматрамо Вележ и Прењ. У врачној линији од неких десет км. измијене се ове четири вегетационе формације.

Иза медитеранске прелазне вегетационе формације на Вележи долази уска зона растовине, затим нешто пространија подалпијска област (Voralpenregion) затим зона буковине (Fagus silvatica) и најпослије преко веома уске формације Pinus-a leucodermis-а прелази се у формацију високе планине са Pinus pumilio. Услијед много бржих висинских измјена и вегетација се на Прењу брже измјењује, па због тога ту и нема подалпијске формације, него формација буковине непосредно прелази у формацију четинара.

Из исте се карте да̂ доста јасно разабрати, да већина пространијих узвишења с висином од 800 м. махом припадају подалпијској формацији, висине од 1300 м. већ су под буковином (Бјелашница код Попова, Видуша и Ситница), а висине од 1700 м. обрасле су већ четинарима. Уједно се види да близина мора смањује знатно читаву скалу, па због тога Мосор од 1330 м. показује тек предалпијску формацију, а Биоково с 1762 м. достигне само тек област буковине. Укратко речено, како ове планине чине у својој околини изузетак у пластици, исто тако изазивају и разлике у вегетацији.

Осим тога се види, како она одступања у висини средње Херцеговине чине оазе подалпијске формације

и буковине (Видуша, Ситница, Баба с гатачком Бјелашницом) аналогно као што оне чине изоловане области богатије талозима.

5) Пошто јеутврђено да пластика у овако јакој мјери утиче на климу и вегетацију, могло се је очекивати да ће се слични утицаји осјећати и у животињском свијету. И збиља *В. Аифелбек* издваја у Босни и Херцеговини три зоне фауне инвертебрата и то средњевропску у Босни; високе планине одликују се ендемичким босанско-херцеговачким врстама, а већина средње и јужне Херцеговине је у области медитеранске врсте[1]).

О. Рајзер саопштио нам је неколико интересантних проматрања о утицају херцеговачке пластике на животињски свијет. Од тих проматрања важна су ова: 1) топографски распоред појединих врста вертебрата зависна је: а) од висине земљишта и б) од каквоће биља; 2) опште динарско пружање (СЗ-ЈИ) од важности је за птичија путовања и у унутрашњости и у приморју. Птице селице, чији пут иде попречно на динарско пружање употребљују дубље преседлине (на пр. Иван). Сисавци, рептилије и неке друге су на поједине зоне између 0—2000 м. апсолутне висине оштро ограничене и само мален број живи на више висинских зона.[2])

Ми смо се овдје мало више забавили разноврсним утицајима, које херцеговачка пластика врши у областима разноврсних природних појава. Начини тих утицаја су и познати и до детаља обрађивани у областима разних наука, само у науци о човеку су оштрије наговјештавани али егзактно нијесу обрађени. Утицаји

---

[1]) Карактеристика фауне invertebrata (бескичмењака) у Босни и Херцеговини (Coleoptera). Написао Виктор Аифелбек. Глас зем. муз. 1896, 3 и 4 (с 365—366), — затим чланчић од истог писца у Österreich-Ungarische Monarchie Bosnien u. die Hercegovina.

[2]) О овим појавама има интересантних проматрања од О. Рајзера у чланку о вертебратама у Босни и Херцегевини у дјелу Österreich Ung. Mon. etc.

тих разних фактора биће главни предмет расматрања у нашем раду. Ова су проучавања још тежа, јер је познато, како се на разне начине умије човјек ослободити неповољних природних утицаја.

IV. Антропогеографски важнији историјски моменти.

Овдје ћемо се бавити културном, етнографском и политичком прошлости ове земље од предисторијског времена до оснивања првих српских државица на Балканском Полуострву.

Овај дио прошлости морали смо засебно обрадити, јер чини засебну културну периоду ове земље и нема никаквих директних веза с данашњим становништвом и његовим насељима. Ипак његов посредни антропогеографски значај је несумњив.

Од овога историјског материјала морали смо одвојити већи дио средњег и цио нови вијек, јер тај дио прошлости има директних веза с данашњим становништвом. Пошто ћемо се свакако бавити историјом становништва и насеља, мислили смо да би било сувишно, кад би се два пута бавили истим стварима.

а). Остатци предисторијског живота.

Предисторијска културна периода трајала је сразмјерно веома дуго у овој земљи: све до римских освајања у унутрашњости сјеверо-западног дијела Балканског Полуострва.

У колико се са сигурношћу можезакључивати, осјећа се да је овдје и у предисторијско вријеме вршена знатна културна борба најприје између Сјевера и Истока, а послије између Запада и Истока. Неолитски артефакти, најстарији до сад у Босни и Херцеговини откривени трагови људскога живота, стоје под несумњивим утицајем Сјевера; келтском сеобом, при крају петог вијека прије Христа, ти су утицаји још и појачани, многе су области дошле под искључиву власт тадањег средњевропског културног круга[1]). Али већ у гомилама гласиначким, халштатске старости, утицаји грчкога културног круга су несумњиви. Они с временом постају све јачи; грчке колоније код Сребрнице и новци илирског племена Даорза с грчким натписима и ликом бога Хермеса у другој половини другог вијека прије Христа свједоци

---

[1]) M. Hörnes у Österreich-ung. Mon. etc.: Bosnien und die Hercegovina. с. 160.

су несумњиве власти грчког културног круга у овим земљама[1]). Ови утицаји из Грчке бивају послије римских освајања преобраћени у утицаје из Италије. Од тога времена јадранска обала постаје за ове земље културна чеона линија, која је као таква остала преко хиљаду и седам стотина година и која ни данас своју културну важност није изгубила. У борби између западне и источне културе (чији су главни носиоци у средњем вијеку били Византинци), ова земља остаде у цијелом томе времену под претежном власти западне културе.

Испитивања предисторијских споменика у Херцеговини нијесу била ни онако многобројна, ни онако систематски вршена као у Босни. И због тога о предисторији ове земље можемо говорити само успоређујући је с приликама у сусједним дијеловима Босне.

Трагови од палеолитског човјека нијесу нађени нигдје у Босни и Херцеговини; и ако су неолитске станице у Босни и честе и траговима људског рада и живота врло богате, у Херцеговини немамо ни једног предисторијског открића, којима би се могло сигурно утврдити, да је земља била још у неолитско вријеме насељена.

Главни предисторијски споменици у овој земљи су предисторијска гробља, у науци позната под именом *тумули* (а у народу *гомиле*) а за тим многобројне *градине*, врста високих утврђених насеља предисторијског времена. И ове врсте предисторијских споменика више су испитиване у Босни него у Херцеговини. Испитивања на Гласинцу утврдила су три периоде у животу тадашњег народа. У најстарија времена сахрањивана су на Гласинцу цјелокупна тјелеса, иза тога је дошла периода у којој су сахрањивана спаљена тјелеса, а најпослије повратила се опет периода у којој су сахрањивана цјелокупна тјелеса.[2]) Периоду спаљивања људских тјелеса констатовали смо ми приликом ископавања у пролеће 1908. на Хуму код Требиња, а цјелокупна тјелеса сахрањивана су у свима другим откривеним херцеговачким гомилама. Као највећи и најбољи рад о предисторисним испитивањима у Херцеговини може се још и данас

---

[1]) Dr. K. Patsch, Die Zeit der Griechen und Römer. Die Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und die Herzegovina. Wien 1901. с. 164 u. 165.

[2]) Moritz Hörnes, у истој књизи чланак: Vorgeschichtliche Alterthümer 158 и 160.

сматрати чланчић *В. Радимског* о гомилама у билећском котару.[1]) Ту су изнесени описи разних предмета, нађених у гомилама на Моску, на Планој, на Дивину, у Бијељанима, на Бијелој Рудини и у Кртињу. Чини се да писац није сам прекопавао те гомиле, него да су му из неких слати предмети. У свима гомилама су нађени сахрањени скелети, покривени четвртастим плочама. И ако се у њима нашло и римских павта, Радимски је опет на основу већине нађених предмета дошао до увјерења, да су гомиле подигнуте у халштатској културној периоди. И већина предмета са Гласинца поријеклом је из истог времена, а од 871 предмета, које је *Фрањо Фиала* нашао у јужној Босни (око Сарајева, Трнова, Вишеграда и Рогатице) било их је 520 мједених, 96 гвоздених, а остало од других метала, кости, глине и камена.[2])

На основу предисторијских испитивања до којих је дошао др. *Трухелка*, сви нађени предмети код Горице (котар Љубушки) потичу из прве периоде жељезног доба.[3]) *В. Ћурчић* је друкчијег мишљења, и он на основу компартивних проучавања тврди, да су ти исти предмети из трећег вијека прије Христа.[4])

Знатно ријеђи, али су за нас од гомила важнији споменици предисторијске градине (Wallbauten.) И оне су врло мало проучаване. *В. Радимски* је дошао у Дувну 41 градину. Он је дошао до увјерења, да су градине, међу којима је издвојио више облика, биле нека врста утврђених предисторијских насеља. Из кога су времена, није могао ближе утврдити.[5]) *В. Ћурчић* је прекопавао градине код Прозора, дакле на самој херцеговачкој граници. Испитивач је био увјерења, да је већина од њих неолитске старости.[6]) Ово би према томе били најстарији историјски споменици ове земље.

У разним биљешкама, које су и стручњаци и нестручњаци штампали у „Гласнику Земаљског Музеја", има спомена о мно-

---

[1]) Tumuli im Bezirke Bilek, W. M. IV. c. 33—37.

[2]) Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südbosnien (ausschliesend an Glasinac) im Jahre 1897. W. M. VI. c. 33—61.

[3]) Zwei prächistorische Funde aus Gorica (Bozirk Ljubuski) W. M. VIII; c. 1—47.

[4]) V. Ćurčić, Heraklov čvor. Глас. Зем. Музеја XIX. 400.

[5]) Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Županjac in Bosnien von W. Radimsky W. M. IV. c. 135—155.

[6]) V. Ćurčić, Die Gradina an der Ramaquelle in Bezirke Prozor W. M. VIII. c. 13.

гобројним градинама у Херцеговини. На њих ћемо се повратити, кад опишемо о старинама појединих области.

Ваља још обратити пажњу на једну општу особину свих градина. Градине су обично на усамљеним и стрмим врховима око данашњих села. Разлике у висини између највиших данашњих кућа и градина су велике: по неколике стотине метара. На Либ-планини код Дувна има градина од 1300 и 1400 м. висине. Према данашњим климским приликама на њима се могло живјети само љети. Ако ова претпоставка не би била добра, онда би морали претпоставити, да су климске прилике биле друкчије, али за то немамо никаквих доказа. Према томе вјероватно је, да су и у предисторијско вријеме вршена љетна кретања са стоком у планине.

б). Периода класичне културе.[1])

Као нека накнада за слабо испитивање предисторијске археологије, могу се сматрати резултатима богата испитивања римске културне периоде.

И ако су обале далматинске дошле доста рано под власт класичног културног круга, унутрашњост је ради својих теренских прилика остала дуго према њему затворена. Прве везе с тим свијетом јаче су утврђене тек у четвртом вијеку прије Христа, када грчке колонисте основаше колоније на далматинским острвима: Хвару, Корчули и Вису. Одатле су они вршили знатан културни утицај и по унутрашњости. Керамијски и метални предмети у предисторијским, особито гласиначким некрополама доказују, да су тадашњи Грци и у унутрашњост продирали. За њихово је продирање била од важности долина Неретве, уз коју су још у 4. вијеку прије Христа грчки морнари продирали, културном класичном свијету донијели неколико вијести о средњем току Неретве и распрострли познату вијест о Скилаксовом Језеру. Да ти морнари нијесу могли са својим лађама продријети дубоко у унутрашњост, и то најдаље до Буне, или Житомишлића, јасно је свакоме, ко познаје пловидбене прилике у долини Неретве. За то и Скилаксово Језеро треба тражити од Буне на ниже.

Из вијести тадашњег и доцнијег доба знамо и за илирско племе *Аутаријате* чија се област пружала од горњег тока Не-

---

[1]) Др. К. Пач: Die Zeit der Römer und Griechen у Österreich-ungarische Monarchie etc. 162—168.

ретве далеко на југо-исток и који су ради своје ратоборности били дошли у сукоб с Александром Великим. Вјечни противници ових је било исто тако илирско племе *Ардијеи*, које је становало на десној обали Неретве и који основаше велику илирску државу. За вријеме својих владалаца краља Аргона и краљице Теуте пљачкали су Ардијеи по далматинским и епирским обалама и на тај је начин довезено много предмета из оних земаља у данашњу Херцеговину. На тај начин, а и трговачким везама дошла је велика маса грчког новца (већином драхма из Драча и Валоне) у Босну и Херцеговину. За јаке грчке утицаје од важности је онај факт. да је илириско племе *Даорзи*, које је становало између Неума и Стоца ковало новце с грчким натписом и сликом бога Хермеса и то још у средини другога вијека прије Христа.

На овај начин утицајима класичног културног круга препарирано становништво затичу римска освојења (9. године послије Христа). Далмација, Херцеговина, већи дио Босне, западна Србија, западни дио Старе Србије (Новопазарски Санџак) и Црна Гора чиниле су под Римљанима једну провинцију, која која се најприје звала *Илирик*, а послије *Далмација*. Главно мјесто те провинције бијаше *Салона*; у њој је сједио главни гувернер, дирекција финансијâ, управа рудника, а у њој се је састајала провинцијална скупштина, у коју су слале своје посланике и неке босанске и херцеговачке вароши. Среских је судова било у Салони, Скардони и Валони. Земља је била подијељена на велики број жупских и градских срезова, чији магистрати у својим, кадкад пространим, територијама вршаху своју власт и јурисдикцију. Био је и већи број жупских општина (Gaugemeinden), којима су били на челу између племеникâ те жупе од владе именовани начелници (praepositus), који су опет имали уза се савјет од домаћих првака (principes).

Доцније све те општине добивају облик римске администрације: сеоске општине бише претворене у градске, домаћем становништву дадоше латинитет или римско грађанско право, становништво прима римску вјеру, језик и ношњу.

Опис културног стања једнога римскога насеља дао нам је др. *Пач* у једном свом раду о римским насељима у Бротњу; у њему вели у главном ово: Осим малих била су у Бротњу, и три већа насеља (Черин, Читлук и Крехин Градац), од којих су већина, како изгледа, била организована као муниципија, а једно као варош. Четвртасто истесано камење, комади од камених

стубова, комади од гесимса и отпатци од мрамора знаци су високог стања архитектуре. У Крехину Грацу се опажају остатци једне монументалне грађевине. Нађени комади једне лезбијском кимом украшене плоче и комад од рељефа у Черину, знаци су пажљивог култа гробова. На овоме споменику престављене сцене, затим у Черину откривени бакхијски мотиви и Јупитров олтар, у Крехину Грацу бакхијски мотиви свједоче, да област грчко-римских идеја није била непозната у овом крају. Енхорска божанства *Силван* и *Диана* имали су свој храм у Черину. Једна ту нађена преса од маслина знак је старог култивисања маслине, а римске чатрње, како се Римљанин отимао утицају безводице.[1])

Ако прегледамо мјеста, у којима су нађена главна насеља римског времена у Херцеговини, онда их можемо у главном свести на већа карсна поља и на долину Неретве. Највећа су римска насеља била у: Дувањском, Имоцком, Љубушком, Посушју и Столачком Пољу, а затим у долини Неретве (Салона, око Габеле и Чапљине, у Мостарском и Бијелом Пољу, код Јабланице и у многим селима код Коњица до Главатичева), Умољанâ и Бјелемића.

Дакле римска насеља ограничена су већином на западну Херцеговину и на долину Неретве. У источној Херцеговини нијесу нигдје откривена већа римска насеља. По неким биљешкама изгледа, биће неких римских трагова у Требињском и Гатачком Пољу.

Херцеговачки народ римског времена, његова народност, вјера, обичаји и ношња. — Обично се мисли, да су Римљани затекли у овој земљи сама илирска племена. О Келтима, који су у 4. вијеку прије Христа продрли у Босну, освојили је, протјерали Илире на Југ и Исток у планине, а сами се населили у плодним низинама, инаугурисали агрикултурну еру у Босни и развили једну културу, која је водила лозу од халштатске, а била под јаким утицајем латинске културе,[2]) ријетко се говорило. Да је она Хернесова шема о распореду овиx двају народа, (по којој су Келти насељавали ниже дијелове сјеверне и средње Босне, а Илири планине и источне дијелове) и сувише идеална, доказала су доцнија Пачова испитивања, који у именима становништва налази келтске трагове чак у Скеланима на Дрини.[3])

[1]) Die Kultur des Brotnjo. W. M. IX, c. 116—118.

[2]) Hörnes, l. c. 160.

[3]) К. Пач, Epigrafsko-arheološka ispitivanja etc. „Гласник Зем. Музеја" за 1908.

Слиједећи ће преглед изнијети још више тих имена. Када су Римљани умаршпрали у ову земљу, нашли су велики број локалних божанстава. Али су Римљани трпили домаћу религију не само код сељака и грађана, него и код војника. Али се с временом становници ове земље упознаше с грчкоримским Олимпом и почеше замјењивати своја божанства са римским, као на примјер у Бихаћу Bindus с Neptunus ом. Гдје се то није могло, полатинили су имена својих богова (Armatus у Жупањцу). С временом се романизова и небо са становништвом.

Врло интересантну слику тих утицаја римских на илирско-келтско становништво коњичког и сарајевског краја имамо у испитивањима Др. К. Пача, која ћемо у главним цртама изнијети. У најближој околини коњичкој открио је Пач 19 римских насеља. Утицаји Италије у то вријеме били су најјаче изражени у култу појединих божанстава. Јупитер је имао светиште у Церићима, Минерва у Неретвици, Атис (Attis) и змијама обавијена Горгонеја престављене су у гробницама у Хомољу, Лисичићима, Острошцу и на Бјелемићима. Врло је важно, што су овдје у другој половини 2. вијека обожавали једно оријентално божанство (Mithras).[1])

[1]) На основу слика у рељефима Пач описује овако одијело тадашњег становништва из коњичког краја: „Горње женско одијело чини глатка, уско припијена туника, дугих рукава, која је на раменима спучена са двије велике фибуле, тако да врат остаје слободан и која је испод прси опасана уским, глатким, од зада или само с једне стране спученим пасом. Осим тога удате жене носе глатку мараму на глави, која с тјемена ниско низ леђа пада. Дјевојке су без капе, њихов накит на глави чини сама густа коса.

Мушкарци без разлике година носе тунику дугих рукава и кабаницу, начињену од једног комада, која покрива лијево раме, а на десном је спучена једном фибулом, те тако десна рука остаје слободна. Сви су гологлави, носили су кратко ошишану косу и браду.

Од накита се могу на једном мјесту опазити минђуше (наушнице) а фибуле свуда. Пошто се види да су жене преставлене у недјељном руху и пошто се може предпоставити, да је употребљени накит у слици женама придодат, којега у ствари нису имале, према томе се може узети, да у нашем котару није било обичаја да се носи прстење око врата, белензуке (наруквице) на мишицама и плочице за накит“.

Пошто ову ношњу налазимо (на споменицима) и с ову и ону страну Ивана (у Пазарићу), може се закључити, да је ова ношња била општа. народна ношња још прије Римљана, која је била раширена у овом дијелу Херцеговине и у ближим дијеловима Босне.

Имена из којих се виде келтске примјесе у овом романизованом илирском становништву ова су: Aurelia, Bricussa, Th. Aurelius, Boio, Aurelius

За доље наведена имена тврди Пач, да су Boio и Jacus сигурно келтска, а вјероватно и ова: Laiscus, Posaulio, Jmscellio. Међутим Pinnes, Dazas, Tattnia и Temus су илирска.[1])

Осим овога мјеста нађено је у Херцеговини још илирских имена са келтским траговима, као на пр.: Dasto, (Dastoni, W. M. IX. 215), Paiio, Seiis, Zaiis, Lavo и Buuo (Buo).[2])

Трговачки и војнички друмови римскога времена. Према данашњем знању о правцима римских друмова може се тврдити, да је већи дио испитиване земље јако сиромашан у остацима римских друмова. Тек у сјеверо-западном крају, у области Дувну, мрежа друмова постаје тако густа, да тај крај можемо сматрати у томе погледу најбогатијим крајем цијеле Босне и Херцеговине. Двије су важније тесте, које су пролазиле овом области. Главна је комуникација ишла од Нароне лијевом страном Неретве на Клепце, Почитељ, Житомишљић, Буну, Мостар, Бијело Поље, Јабланицу, Коњиц, Сарајево, Романију према Дрини.

Од те тесте су се одвајале двије вициналне тесте. Прва се одвајала од Клепаца у Габели, па је ишла долином Брегаве до Челаревине, преко Дубрава на Опијачеву Кулу, на Пашину Воду, преко планина на Невесињско Поље, Кифино Село, Колешком Ријеком до Плужина, гдје јој се изгуби сваки траг. Други се крак одваја у селу Потоцима, иде уз Порим, преко Горњијех Зијемаља на Бахтијевицу и Борке, па се састајала с првом у Коњицу.

Друга важна теста је велика приморска теста, која је ишла од Салоне, преко Ad Novas (Руновића код Имотског) на Bigeste (Хумац код Љубушког), Нарону и одатле приморјем на Epidaurum (Цавтат), Risinum (Рисан) и Butua (Будва).

Трећа је теста ишла из Цавтата на Требиње, а одатле је вјероватно ишла на Корјениће и даље преко Грахова у Црну Гору.[3])

Културноисторијски значај херцеговачке пластике. — За продирање грчких и римских утицаја од највеће важности је била страна, с које су они продирали у ову земљу. И грчки и римски

Dazas, Jacus, Jmscelio, Th. Aurelius Laiscus, Posaulio, Aelius, Pinnes, Pinnius, Aelia, Temus, Aurelia Mandeta, Aelia Tattnia.

[1]) К. Пач, arch-epig. Unter. etc. IX, 76—78.

[2]) Пач, l. c. 215.

[3]) Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina von Phillip Ballif, Sarajevo 1893.

утицаји долазили су с мора, они су продирали у правцу попречном на опште динарско пружање, попречном на све висинске цјелине. Због тога је разумљиво, што су они за своје путеве употребили простране пробојнице ријека и пластичке прегибли. И због тога није никако чудо, што ми у данашњим описима и римских и средњевјековних, па и модерних друмова, који везују приморје с унутрашњости сретамо чешће име Пролог, кад знамо да је то народни термин за веће прегибли у приморском бедему.

Ми смо већ истакли какве је сметње овај приморски бедем чинио утицајима приморске климе, флоре и фауне; исто тако истакли смо, како је највећи прегиб у томе бедему — пробојница Неретве служила као велика капија у продирању медитеранске климе, медитеранске флоре, медитеранске фауне и медитеранске бескишне области. Томе сличан значај има пробојница Неретве и у културној прошлости ове земље. Није случај што прве историјске вијести о овој земљи потичу из долине Неретве, што су главне вароши ове земље и у старом и у средњем па и у новом вијеку биле у долини Неретве или у њеној најближој области, што је њена околина најбогатија остацима римских насеља и у опште римског живота и што су римски културни утицаји њеном долином најдубље продрли у област херцеговачких високих планина. Осим тога сматрам да исто тако није случај, што су становници доње Неретве били најжешћи гусари римског доба и у почетку средњег вијека. Док је год културна чеона линија ове земље била на обалама Јадранског Мора, Неретва је била главна артерија земље; тај значај није све до данас изгубила.

Истакли смо да је други важан прегиб у приморском бедему онај између Требиња и Дубровника. Римски пут је и њега употребио, а није без важности истаћи, да је њим ишао један у западној половини Балканског Полуострва од најважнијих трговачких друмова средњега вијека.

У општем распореду остатака римског живота осјећају се утицаји и других морфолошких елемената ове земље. Споменули смо, како између приморског планинског бедема и изерене ерозионе заравни настаје једна уздужна удољина; осим тога споменули смо да у самом бедему има једна низинска линија, у којој су низови разних поља. Том ивичном и унутарњом удољином послужила се велика римска теста, све до онога планинског бедема, који иде посред земље попречно на динарски правац, гдје се је теста спустила на спуштено крило приморске динарске флексуре. Главна снага римске управе држала се је

приморја, с тога је ову удољину морала употребити за свој главни сувоземни пут.

Споменули смо, да је ерозиона зараван у западној Херцеговини нижа него у источној. Због тога је западна Херцеговина куд и камо богатија римским споменицима од источне. Онај попречни низ планина, што раздваја западну од источне Херцеговине, био је више него оштра препрека ширењу римских културних утицаја: нигдје источно од њега нема ни трагова од веће вароши, ни богата археолошког депоа и само један знатнији римски друм.

Онај разноврстан културно-историјски значај херцеговачк пластике детаљније ћемо обрадити код проучавања положаја херцеговачких насеља.

О типу и положају херцеговачких насеља римског времена. — Већ је више пута истакнуто, да је Римљанин своје друмове највише волио градити дуж разних низинских линија, речних долина или тектонских утолеглица.

Те диспозиције осјећају се и у општем положају насеља. Сва нађена римска насеља су у низинама: у пространим речним долинама, у карсним пољима и већим карсним депресијама. Осјећа се да је Римљанин или романизовани Далматинац (у смислу римске провинције Далмације) бирао за своја насеља мјеста блаже климе, плоднијег и водом богатијег тла. Не може се сад доказати, али се на основу свих посматрања римских мјеста чини да је Римљанин за своје насеље махом одабирао присојне стране.

Ово спуштање насеља у низине главна је разлика у положају између римског и предисторијског времена, (у којем су, као што смо већ истакли, људи одабирали за станове стрмија, теже приступачна узвишења). На многим предисторијским градинама са предисторијским зидинама и гомилама налажене су римске цигле и комади од амфора. То су несумњиви знаци, да су Римљани неке од предисторијских градина употребљавали или као тврђаве или као насеља. Пошто су испод предисторијских градина, на којима су нађени трагови од римског живота, откривене у низинама вароши, којима су ове градине служиле као тврђаве, значи да се је спајањем предисторијског и римског типа насеља развио онај тип средњевјековних вароши с градом на висини и с подграђем у низини, који се је и читавог турског времена у многим мјестима Херцеговине одржао. О значају положаја римске вароши за типове доцнијих херце-

осваја Јустинијан источно приморје Јадранског Мора. У томе рату многи бојеви између Византинаца и Гота врше се на далматинској територији. Јавља се и о нападајима на Салону и о поправљању њених зидина. Неуспјех готски при опсади Салоне (г. 537.) учврсти власт византијску у овим крајевима. Иза тога времена јавља се само о ратовима на мору с Готима који нападаху градове Muccur (Макарску) и Laureatae (Ловорје) на ушћу Нереве.

У то вријеме већ било се на историјској позорници јавило велико славенско племе, чији дијелови прелазе Дунав. У вријеме владе византијског цара Фоке Далмацију плијене славенске и аварске чете и том приликом бише срушени многи далматински градови, међу њима Салона и Епидаур сигурно, а вјероватно и Нарона. У рату маварско-византијском Византија повлачи војску из ових крајева; тада се вјероватно учврстише Славени у овим крајевима. О судбини ових земаља у осмом вијеку није готово ништа познато. Тек у IX. вијеку јавља се о Славенима који из унутрашњости нападају на поједине далматинске вароши.

Преврати године 602 до 626 изазваше велике промјене и помјерања у груписању народа на Бал. Полуострву. Већ у 9. вијеку готово цијела унутрашњост бијаше насељена Славенима а међу њима бијаше доста остатака старог римског, грчког, илирског а може бити и трачког становништва. „Славизирање читаве унутрашњости и постанак садашње цјелокупне српско-хрватске и бугарске језичне области не потиче из VII. вијека; то је резултат дугог процеса, који се је вијековима постепено развијао. Мање или више упорно одржавање античке географске номенклатуре показује гдје је овај процес био слабији а гдје јачи. (Jireček, Die Romanen etc. c. 3.) У томе се одликује област Саве и Дунава, у којој се антички називи дуго држе, док се у унутрашњости Далмације (данашњој Босни с дијеловима Херцеговине), јаке промјене осјећају гдје је велика већина имена старих градова данас потпуно заборављена. Од свих ријека у сливу Јадранског Мора задржа измијењено античко име само Неретва. Посљедице ових великих политичких и етнографских промјена су разноврсне. О томе ће се више говорити у одјељку о средњевјековном херцеговачком становништву.[1])

[1]) Сви цитати у посљедњем дијелу овог чланка су из дјела проф. Јиречека: „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. (Denkschriften der k. Acc. d. Wiss. Phil — hist. Cl. XLVIII, c. 9—34).

V. Економске прилике.

Опште је позната ствар да су густина, величина и тип насеља у многоме зависни од економских прилика. Осим тога доказано је и то (антропогеографским испитивањима у многим дијеловима Европе) да су све веће промјене у економским приликама утицале у великој мјери и на судбину насеља. Поред те посредне имају разни облици привреде и једну непосредну важност и то као географски научни објекат. Они велики утицаји, које врши природа на врстама привреде појединих земаља, долазе већином од појединих особина земљине површине. Утврдити утицаје привредних прилика на разним врстама насеља и испитати начине и законе, по којима природа земље утиче на главне облике привреде биће главни задатак овог одјељка.

1. Општи привредни карактер. Важније агрикултурно биље.

Познато је да је привреда једне земље на првом мјесту зависна од природних особина, специјално од природног богатства саме земље. То особито вриједи у земљама примитивне привреде, у земљама нејаке индустрије и скучена саобраћаја с другим земљама. Кад с овог гледишта проматрамо привреду Херцеговине, видимо да је њена привреда на првом мјесту зависна од особина саме земаљске површине, пошто се досад испитани слојеви земље не могу са сигурним изгледом на већу корист никако експлоатисати. Због те привредне важности саме земаљске површине географска наука мора привреди ове земље обратити већу пажњу, него што би то чинила у другим областима.

Три су географска момента, који су били од већег привредног значаја, а то су: географски положај земље, затим феномени карста и пластичке са климским особинама земље.

Због тога, што је готово цијела Херцеговина у познатој агрикултурно незгодној *области карста*, земљорадња се могла јаче развити само у већим карсним депресијама, пространијим рјечним долинама и ниским карсним заравнима, у којима је процес растварања стијена био интензивнији од денудације. За привреду у карсту од пресудног значаја је то, што његов терен није згодан за стварање ових двају врста продуктивне земље (земље од распадања и речних наплава) а томе су криве двије његове особине: пукотинама у кречњаку условљено сиромаштво у воденим млазевима на површини и хемијско растварање кречњака. Пошто су речне долине у карсту у опште ријетке, карсна поља су једине морфолошке јединице, које су од важности за земљорадњу. По рачуну Е. Рихтера површине карсних поља чине тек 10% цијеле карсне области[1]), а ако узмемо да је велик дио поља, било због шљунковитог и пјесковитог састава, било због дуготрајних инундација, врло мало способан за агрикултуру, разумљиво је да се агрикултура у овој земљи не може никад у тој мјери развити да земљи да̂ привредни агрикултурни карактер. Осим оваког тла од важности су за привреду и она многа врела по карсним пољима, која дају потребну влагу пољским усјевима и тако компензују донекле оне штетне утицаје који долазе од љетне суше и од неправилна распореда љетне кише.

Због ових разлога већи дио Херцеговине био је и остао све до данас искључиво сточарска област. Свакако се утицајима ових терена да̂ објаснити, што је у Босни и Херцеговини експорт жита, брашна и других житних продуката много мањи од импорта, а експорт стоке и сточних продуката необично већи од импорта.[2])

[1]) Beiträge zur Geographie etc. W. M. X. 481.

[2]) Ово се може видјети у трговинским билансијама, које земаљска влада издаје годишње под насловом: Die Ergebnisse der auswärtigen Handel Bosniens und der Hercegovina.

У овоме великом агрикултурном сиромаштву земље изузетак чине области, које су способне за културу лозе и дувана. Али те су области на првом мјесту *зависне од висинских прилика* и на тај начин долазимо на расматрање утицаја оног другог, физиогеографског фактора.

Познато је да су дуван и лоза низинске биљке. *Лоза* је ограничена на најниже дијелове Херцеговине. Њена област распрострањења подудара се у главном с области медитеранске флоре у Херцеговини. Двије су виноградарске области у Херцеговини: слив доње Неретве са оном нижом западном Херцеговином, а затим област око Требиња и Корјенића гдје она, слично медитеранској вегетацији, чини изоловано острво. Изузев горњи дио Неретве нема винограда у западној Херцеговини на висинама изнад 300 м., колико се то приближно може одредити.

Због познатих висинских прилика виноградарска је привреда несразмјерно јаче развијена у нижој западној Херцеговини и због истих прилика онај попречни планински бедем оштро затвара с истока ту виноградарску област, а због релативне велике висине у прегибли између Дубровника и Требиња требињско-корјенићка виноградарска област постала је изолована.

Као и у другим културним и природним особинама ове земље и овдје Неретва чини веома велики изузетак. Она је линија, којом виноград у унутрашњост најдубље продире (до 43° 42' с. ш. 300 до 350 м). Чини се да у оваком затвореним долинама виногради могу на много већим висинама успијевати него на отвореним заравнима.

Лоза на одрњама рађа и на много већим висинама (око Билеће на висини од 500 до 550 м.) а дивља лоза (вињага) на још већим, али оне немају готово никаква привредног значаја.

Од висинских прилика у великој мјери зависна је и *култура дувана*. И ако је најбољи дуван из мјеста

са висином испод 250 м. (дијелови требињског, столачког, мостарског и љубушког котара) ипак он расте и на висинама од 500 и више метара апс. висине (билећски, љубињски и дијелови мостарског котара). Висине између 600 и 650 м. чине задњу висинску зону, гдје дуван може имати неку привредну важност. Слично дувану понаша се и кукуруз, најважнија врста жита читаве земље. Њега нема нигдје изнад висине од 800 м.[1]) а привредну важност губи већ на висинама од 700 м. Ни дувана ни кукуруза нема већ у цијелом гатачком, невесињском и дувањском котару, и у дијеловима вишим од 800 м. других котара. Мјесто кукуруза тамо се сије јечам и раж.

Привредно веома важна је и кртола. Супротно овим трима биљкама она успијева у свима областима. Пошто је њој веома потребна киша, она супротно дувану боље рађа на већим висинама, гдје има више кише и гдје је ова преко љета најправилније распоређена.

Земља би дакле по геолошком саставу свога тла морала на првом мјесту бити сточарска привредна област. Али што читава земља није добила искључиво тај карактер, узрок је приморскѝ положај и пластика земље, према којима су се развиле особите климске и вегетационе прилике. Ове три природом земље условљене врсте привреде (сточарство, култура лозе и дувана) су главне гране привредног живота.

Поред ових чисто природних услова има и других фактора који су били од већег утицаја на поједине гране или чак и на цијело економско стање. По развитак сточарске привреде у средњем вијеку од велике користи је био кириџијски саобраћај који је до окупације владао у овим земљама. Од велике штете за веће развиће земљорадње је чифлучки систем, особито оно

[1]) Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien u. Hercegovina c. 439. У истом дјелу је јасно истакнуто, какву привредну важност у овој земљи имају ове три културне биљке.

тање у коме је кмет живио до прве половине 19. ијека.

Али од највеће штете за економске прилике земље е данашњи *трговинско-политички положај земље.* Све о најновијег времена саобраћај ове земље био је упуен према обалама Јадранског Мора. Данас је трговинким уговорима с Италијом тај саобраћај отежан и упуен према дунавским аустроугарским земљама, с којима е саобраћај отежан не само превеликом даљином него великим луком босанско-херцеговачких планина, који е противи градњи сваке веће комуникације. Од мора, рбије и Црне Горе одвојена трговинским уговорома, од дунавских земаља великом планинском луком, Херцеговина је добила трговинско-политички положај пеиферијске, са свих страна затворене земље, положај ајнезгоднији и најштетнији од свих.

2. Врсте непокретне својине.

О врстама непокретне својине у Херцеговини пиали смо два пута („Етног. Збор.“ V. 695—712, затим Глас. зем. муз. 1908. III.); због тога не морамо се овдје пуштати у детаљније приказивање тога материјала, а ћемо издвојити главне врсте с најпотребнијим наоменама.

Држећи се турског имовинског законика, ми смо азликовали двије главне врсте имања, а то су: *мулкови* (милћа у народном говору), потпуно слободна мања било приватних лица, било разних установа, а атим *државна имања* у најширем смислу.

Међу мулковима разликовали смо мулкове приатних особа (кућа с окућницом у величини до пола дуума) и вакуфске мулкове.

У државним имањима издвојили смо три главне рупе и то: еrази—мирије, насљедна, од државе усупљена имања, затим *мере*, шуме и испаше поједи-

них села и *неуступљена државна имања*, која су у овој земљи познате под именом „царске“ или „продајне планине“.

Међу ерази-миријама разликујемо *слободна имања*, било имања тежачка без агинског права, било имања агинска без кметског права, а затим *читлуке*, имања која је држава дала агама на уживање, а на којима тежак има кметско право: право насљеђа, дужност обрађивања и уживање већег дијела прихода.

Међу слободним имањима разликујемо *слободна тежачка имања*, настала било куповином било даром од турских власти за нарочите услуге, а за тим *земље ходалице*, агинска имања, на којима нико нема кметског права а које ага не обрађује сам „преда се“, већ их даје разним сељацима.

У читлуцима разликујемо: читлуке у зиратној земљи и читлуке у испашама, а затим *мобине* или њиве на читлуцима које мора кмет обрађивати, али с њих сав род прима ага. Према читлуцима разликујемо и врсте прихода: *хакове* и *травнине*, који могу бити „уконтраћени“, „ућесимљени“ или на трећину и четвртину рода. Осим тога ту има и разних врста *измета*, оне врсте послуге које кмет чини аги зато, што му узима мање хака или травнине него би морао узимати.

Тежак с кметским правом зове се *кмет* или *чивчија*, а тежак који живи на ходалици зове се *приджаник* или *мустеџир*.

Мерама се називају необрађени дијелови сеоског атара. Оне се заједнички експлоатишу. У њима се разликују *илаке*, које се негдје зову и старим именом *ступови*. То су дијелови мера, било они који су ближи имању једне куће, било они који се од имања протежу свом дужином сеоског атара.

Велике збрке у аграрним приликама чине *крчевине*, искрчени и обрађени дијелови мере.

Као главни стваралац свих до сад наведених облика својине може се сматрати турски имовински законик.

Поред њега има и један други, практично мање важан, али теоријски врло интересантан стваралачки фактор, а то су *народни правни погледи*,услијед којих настају разна економска једињења у српског народа, западно од Мораве.

Ти правни погледи стварају разне врсте *заједница*, које су од законодавства ове земље толико независне, да их законици врло ријетко и спомињу.

Разликујемо три главне врсте заједница и то: заједничке орнице, заједничке сјенокосе и заједничке испаше.

Заједничке орнице могу бити и читлуци и слободна сеоска имања, а заједнице у читлуцима могу постати и дијељењем агинских породица, које оставе читлук неподијељен (на коме може живјети само један кмет) или дијељењем кметовских породица, које онда заједнички дају хак.

Међу заједничким орницама разликујемо три врсте: а) од села удаљенија имања богатих слободних сеоских брастава, на којима може сваки браственик обрадити који хоће дио, *б)* цјелокупна тежачка имања махом слободних сеоских породица с којих се рад дијели по чељади (in capita) и *в)* поједине њиве и сједнокосе с којих се рад дијели по дионичарима (in stipites). На исти се начин дијели род и са заједничких читлука.

Међу заједничким сјенокосима разликујемо двије врсте: а) *пријеступе*, заједничке ливаде, у којих поједини дијелови нијесу истог квалитета и на којима се дионичари разноврсно измјењују и *б)* *јагме* заједничке ливаде, с којих сваки носи сијена онолико, колико сам укоси. Косидба почиње у исти моменат са супротних крајева ливаде, па који од косаца што „ујагми“, то и носи.

Све су заједнице нађене источно од Неретве; њих нема у областима које су под јачим утицајима туђинске културе, било талијанске било оријенталске (турске). Њих има врло мало у кметских породица; од окупације има их више. Највише их има у слободних сеоских породица; најстарије су у породицâ, које су и прије окупације имале своја слободна имања.

Осим тога од важности је и то, што их нијесмо нашли у читавој Херцеговини западно од Неретве. Ако се на основу тога и не може још казати да их нема у том крају, а оно свакако их тако мало има, да то не пада у очи.

Затим смо констатовали да је већина тих заједница нађена или у стариначких православних и музломанских породица или у досељеника из црногорских племенских области.

Проматрајући психичке особине и економска јединења у источној Херцеговини, истакли смо да се у Херцеговаца источно од Неретве осјећа велики смисао за овака јединења.

Посматрајући ове врсте заједница у вези с разним врстама племенске, браствене и породичне организације, дошли смо до увјерења, да се све те врсте и економских и социјалних јединења могу сматрати као манифестације извјесних инстиката и психичких диспозиција српског народа у динарској планинској системи.

3. Врсте сточарства и номадска кретања.

Овом врстом привреде бавићемо се нарочито због тога, што је ово једна од најважнијих врста привреде, што су планинска кретања и номадски живот тако разноврсна и најпослије што су све те појаве разноврсно везане за пластичке и климске особине земље. Главни задатак био би овај: ухватити све везе из-

међу климе и пластике с једне стране и сточарског живота с друге стране, то све до детаља ексактно проучити и издвојити које су ствари настале утицајем природних сила, а које су постале под утицајем културних, и административних прилика или угледањем. Резултати тих испитивања преставлени су у карти сточарства и кривим линијама у антропогеографском Атласу Херцеговине.

У нашем испитивању ми смо на првом мејсту истакли појаве које су постале природним утицајима као најважније од свих. Све појаве дају се груписати у ова општа питања: како се понаша херцеговачко сточарство према оној ступњевитости херцеговачке пластике и према свима њеним климским и фитогеографским посљедицама? Како се понаша херцеговачко сточарство према појавама карста и то специјално према његовој мрежастој пластици и према оскудици у материјалу од распадања? Ово су главна питања, а с њима су у најближој вези и питања о зависности појединих појава од хидрографских, културних и административних прилика и најпослије питање међусобног одношаја разних врста.

Наша проматрања, вршена увијек с гледишта горњих питања, дала су ове главне резултате:

С обзиром на сточарство може се југозападно крило великог динарског свода подијелити на три главне зоне, које с малим изузетцима владају на цијелој приморској страни и то: I. зона Хумнина и Рудина с љетним сточарским кретањима. II. низ високих карсних поља и Површи, у којима нема ових кретања и III. зона високих, само периодски насељених планина, зона љетних испаша и периодских села.

I. Хумско и рудињско сточарство.

Главне особине. — У *Цвијићевој* расправи о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе (Глас LVII, с. 181—187) имамо тако пластички насликане морфолошке, хидрографске и

климске особине ових области са свима њиховим посљедицама да је за потпуно разумијевање наших разлагања потребно прочитати ту расправу. Ми можемо из ње овдје истаћи само главне ствари.

Област је махом састављена од слојева кретацејских и нумулитских кречњака, који су набрани у полегле или прекрињене, према С.И. нагнуте боре. Само мјестимице се јављају слојеви плишних пјешчара, глина и лапора и то у дугим, уским зонама. Главе тих слојева избијају на површину у ерозионим заравнима, које су разним одсјецима, карсним пољима и само мјестимичним хрпама карсних била испрекидане. То је област најљућега карста, које потпуним одсуством вегетације и материјала од распадања изгледају као праве кршевите пустиње. Ријеке ове области имају махом минималну курву пада, љети пресуше све, осим Требишњице и Неретве и неких других. Већина врела функционише само периодски, махом су ограничена на дна карсних поља, на појаву вододржљивих стијена. С тога скупљају сељаци воду у вјештачке бунаре и чувају за сушне дане. Али они махом пресуше крајем августа и онда многа села добављају воду на коњма и мазгама с врела, која су по неколика сата далеко. У Хумнини су љета необично врућа и сасвим сува, зиме кратке и без снијега. У прољеће и у јесен настају дуге кишне периоде, које изазову мало јаче напредовање вегетације. Први мраз или суша спрље све и цијела област изгледа као врелом водом опарена. У Рудинама је клима оштрија, снијег остане каткад и по мјесец дана, кише су чешће, вегетација је јача и чешћа.

Све ове климске и хидрографске прилике узрок су, што стока љети не може остати у Рудинама и Хумнинама. Због тога ове области имају стари обичај да са стоком дижу љети на високе планине сјеверне Херцеговине и јужне Босне. Годишња кретања по пашама ових области су ова: У почетку прољећа стока пасе по сеоском атару пењући се сваки дан на ближа брда и враћајући се у вече кући. Пошто вријеме отопли, стока noћива на њивама гдје су начињени торови, који су на приложеној фотографији насликани. Почетком јуна здружи се по више фамилија у удружења, која имају циљ да олакшају посао око „издига“ у планину. Тако удружење зове се *смијес* или *сумјес*, а чланови смјесници или су-

поници. Стока путује полако пасући и стиже за два, за три, четири или пет дана на планину, према томе, колико је далеко планина. *Цвијић* је истакао тако зване *хумњачке путеве*, херцеговачке caraires, о којима имамо вијести из средњег вијека, и о којима нема писаних закона, али махом владају правни обичаји. Они махом иду и данас трагом старих, сада напуштених караванских друмова. На планини су начињене колибе за чељад, стока ноћива махом на неограђену простору под ведрим небом. Почетком пасе стока у близини колиба или катуна, враћа се пред подне „на попас" и у вече кући, да се помузе. Послије мјесец дана напусти се враћање на попас, одвоје се козе од оваца и гоне се на највише планинске врхове. Слична појава има и у Алпима, гдје се млада и ситна стока (Jung- und Schmalvieh) у средини љета одваја и пење на Schafalpen у висини од 8000 стопа.[1])

За то вријеме не остаје код куће у јужној Херцеговини ниједан комад стоке. Из планине враћа се кући само једном и то око 10. августа, кад се снесе сав скупљени мрс, стјерају се јарад и шиљеж.

Почетком септембра попусте врућине, почну се кише отискати, испаше се подотаве и стога стока је већ око 1. септембра по новом код куће. Опет почне ноћивати у торовима све док не пане прва слана, кад се почне спраћати у јањила.

Изузетци.

1. Јањила и торине. — Чим се у атару једног села нађе плећатије и шумовитије брдо од 500 до 800 м. и особито ако у томе брду има и вртача згодних за обрађивање, одмах ћемо у таким брдима наћи торине и ја-

[1]) August Meitzen, Siedelung- und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer und Slaven. Berlin 1895. Bd. I. чланак Die Entwicklung der Alpenwirtschaft.

њила, о којима смо опширно писали у раду о Билећ. Рудинама. (Етн. Збор. V. 753—756).

2. *Сточари који не иду љети у планину.* — Она села која леже на висини од 600 м. и више, а која у својој близини имају плећатија и шумовитија брда с висином преко 1000 м. *никако не учествују у љетним кретањима у далеке планине, већ се крећу само по торинама, јањилима и њивама у сеоском атару.* Могу имати исту форму сточарења и она села, која су на мањој висини али имају у залеђу висока брда као на пр. нека села Љубомирског, Фатничког и Дабарског Поља, затим нека корјенићска села. Једним погледом на хипсографској карти Херцеговине могу се опазити области таког сточарења. То су области око Снијежнице, Ргуда, Ситнице, Видуше, Бијеле Горе и Орјена.

3. „*Побравичари*“ и *области земљорадничке.* — Дна свих сувих карсних поља са већом масом речних наноса или са већом масом слатководних флишних стијена, затим област Дубраве између Брегове и Неретве чине тако зване „*побравичарске*“ сточне области. У тим најплоднијим областима земљорадња је на рачун свих осталих облика привреде узела толики мах, да те области имају најмањи број стоке, те их прави сточари називају подругљиво „побравичари.“ Ипак се и овдје осјећа потреба да се љети диже у планину, али сељак сам неће да гони собом већ је даје „плаништару“ љети „на млијеко“ уз нарочиту погодбу.[1]) У Дубравама знају да су некад собом гонили на планине и да су имали сталне

[1]) Погодбе под којима „плаништар“ гони „побравичареву“ стоку на планину су различите. Најчешће су ове:

„Плаништар“ даје „побравичару“ у јесен на десет „вимена“ (оваца или коза које се музу) јунђу масла ($1^1/_2$ ока) и 15 ока сира. Побравичар даје плаништару на сваку „смљечну“ овцу по оку соли, а на сваку главу јалове стоке по по̂ оке соли за цијело љето. Осим тога побравичар дарује чобаницама по комад сапуна, по јашмак (марама за главу) и однесе љети по који пут нешто воћа, јер су плаништаци оскудни с воћем.

планине, али услијед најновије јако изражене наклоности према сигурнијем и мирнијем ратарском животу напустили су та дизања у планине и задржали само за домаћу потребу довољан број стоке.

4. *Љетна и зимска села.* — Многи сељаци из поља која леже на сјеверној ивици споменуте зоне, укметили су се поред читлука у пољу и на читлуцима, који леже у атару њихових села на висини преко 800 и 1000 м. У таким приликама развила су се *двострука, љетна и зимска села,* од којих имамо сачувана још насеља у Горњим Зијемљима и љетна села у Пољима међу Враном и Чврсницом. Љетна села на Горњим Зијемљима прелазе појединачно у стална насеља, а она на Врану изгледа да због велике висине неће зими никад бити насељена.

5. У областима између Дубровника и Требиња, у Попову, Шуми, Површи и Џивару још од давнина развила се посредничка трговина између Дубровника и унутрашњости и ове су области још прије окупације биле спале на облик побравичара, давале су стоку на млијеко сточарима из Билећских Рудина. Од окупације власт је због оскудице у планинама забранила примати стоку из других котара и ради тога *стока се љети никуда и не креће,* јер је има врло мало. Сточарство има карактер јужно-далматинског сточарења, гдје сељаци хране само по неколика живинчета.

6. *Сточарство без земљорадње.* — Сточарство Балија из *Граца* код Љубушког и *Јасенице* код Габеле је необична и ријетка појава у Херцеговини. То је чисто сточарска област, у којој се њиве никако не обрађују, изузев ливаде. Ове сељаке, познате под нарочитим именом „Травари“, проматрао сам детаљније у Јасеници. Јасеничани су поријеклом из Дубравâ, из села Станојевића. Причају да су потомци старе православне племићске породице Милорадовића. Интересантно је што

причају, (а то се лако може констатовати и на искрченим и уравњеним ливадама), да су у овом селу нашли већ искрчене њиве, па се ипак нијесу хтјели бавити земљорадњом, већ су њиве претворили у ливаде и наставили свој на пола номадски живот. Цио сеоски атар подијељен је на двије половине, на јужни и сјеверни дио. Јужни је опет подијељен на два, а сјеверни на шест мањих дијелова. Ову су подјелу извршиле аге прије 100 г., а означена је и на секцији специјалне карте.[1]) Јужни је, веле, купљен пред окупацију за двије оке дуката; у величину суме свакако може се сумњати. Некупљени дио припада беговима Капетановићима или Гавранима из Почитеља. На њ се плаћа 130 ока масла, што се може продати за 130 форинти. Читаво је село пô године пусто, јер сва чељад и цио кућни намјештај путују шест мјесеци за стоком.

Из села крену треће или четврте недјеље по Ђурђеву дне православном, дакле много раније него остали сточари и гоне стоку на Височицу више Бјелемића. Уз пут узимљу брава и од других сељака, већином од „побравичара." Већина их остане на планини до Томина дне, други крену раније, па се уставе на „јесеништима" по селима око Бјелемића, у Грушчи и у Жупи коњичкој. Ту помажу сељацима у земљорадњи, а ови им по каткад дају и по коју њиву да је за се обраде. Покаткад при поврату с планине „отуришу" на Бишћу ниже Мостара и ту остану 10 до 15 дана. Тако се непрестано крећу док не опане с горе лист и онда сиђу у село, распродају мрс и јалову стоку, па купе жита, соли и других потреба. Других шест мјесеци живе у селу, бавећи се поред сточарства врло много и кириџилуком.

Они немају као други сељаци сточних стаја, осим за јањце. Стока хода по сеоском атару и гдје замркне, ту је чобан остави, па се враћа сам кући. Одијело им је

[1]) Лист аус. спец. карте (1 : 75.000) Љубушки-Метковић.

махом вунено, дјеца ријетко ко носи кошуљу. Мало ко од њих има наћве; због тога мијесе хљеб на овчој кожи. Немају ни гвозденог сача или саксије, којом се хљеб у ватри покрива; мјесто тога запрећу хљеб у врућ луг (пепео) па се пече. Остали Муслимани сматрају их као нешто нечисто, као „милет зарурет", па неће с њима да ступају у никакво крвно сродство. Они се могу женити само од оних из Заграца и од оних из Подвележја.

Куће су им махом ниске сламнице, које немају ни крила на вратима, па за вријеме кише затварају врата ћебетима и бијељима.

Од кад је прорадила жељезница Мостар-Метковић изгубили су махом кирицилук. С тога неки почињу да се баве земљорадњом, али саде само дуван. Има их у Јасеници свега 30 кућа.[1])

[1]) Сличан живот проматрао је Др. К. Пач у католичког братства Галића из Ротног Доца на далматинској граници, сјеверозападно од Метковића. „Die Ansiedler gehören zu den ethnographisch sehr interressanten „Wanderhirten" unserer Länder. Sie suchten das Plateau zuerst nur im Winter mit den Herden auf. So kamen die katholischen Galići nach Rotni dolac aus Blatnica (südwestlih von Mostar). Viehseuchen, die strammere Ordnung seit der Occupation usw. nötigon sie zur Wahl fester Wohnsitze und auch im Acherbau eine Erwerbungs-quelle zu suchen. Doch ist auch jetzt noch die Viehzucht die Hauptsache, der sie im Winter mit den Ziegen und Schafen, mit dem Grossvieh an der Narenta bei Gabela, im Sommer aber auf der vier Tagmärsche entfernten Ljubuša planina (östlich von Županjac) obliegen. Auch die Lebensführung ist noch vielfach die alte. So sah ich unter den Galići einen 65 —jährigen Mann, der nie ein Werkzeug in der Hand gehabt hat; und in der Familie Jurkovići und Zvirići gab es noch vor kurzem Männer, die niemals unter einem Dache geschlafen haben. Nur für die Frauen, Kinder und Vorräthe wurde ein Obdach errichtet." Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien 1007. S. 50. Anmerkung 1.

Ово проматрање Пачово важно је ради тога, што се у многим причама о поријеклу породица сачувала успомена о оваком зимском кретању сточара из села око Мостарског Блата и Бротња према југу. Ово су остатци једног сточарског кретања које је у средњем вијеку било често у овој земљи. Професор Јиречек тврди: „Das erwähnte Küstengebiet (zwischen Stagno uud Ragusa) diente den Wlachen zur Winterweide. Als es aber die Ragusaner im Jahre 1399 von dem Könige von Bosnien erwarben und unter dem Namen Terre nove ihrer Republik einverleibten, wollten sie den alten Brauch, welcher für die Gutsbesitzer allerdings manches Unangenehme zur folge hatte, nicht fortbestehen lassen, worüber es noch lange Conflikte gab. Desgleichen wurde nach der Erwerbung von Canale die fernere Aufnahme von Wlachen verboten." Jireček, Die Wlachen

7). *Етапска кретања.* — Сточарство у Подвележју је много богатије у оваквим етапским кретањима, па има и више веза са земљорадњом. Има их шест села са више од 200 кућа. Села им чине тип најразбијенијих села у Херцеговини и уједно села најбогатија стоком. Љетне испаше или планине су им на Височици, Бјелашници, Блацима (дио Бјелашнице), Шишан Пољани (код Коњица) и на Бјелемићима. Пашњаци око села подијељени су још од давнина на *ограде*, које значе готово исто што илака или ступ; оргаде су разне величине, дијеле се на *ужа*, а свако уже широко је педесет *растегљаја.*[1]) „Ограде" се пасу заједнички, али је одређено да појединац који има једно уже испаше може у селу хранити само 150 брава, 20 коња и говеда и даље пропорционално.[2])

По испашама око села пасе стока зими и у прољеће, а љети се гони у планину. Планине су или сеоске или државне или су приватна имања. На задњим се обрађује земља.

---

und die Maurowlachen. Prag 1879. Sitz. Ber. der kön. böhm. Ges. d. Wiss. на страни 116 и 118.

Са ова два цитата моћиће многе ствари у животу Балија постати јасније. У осталом и ово је један јак доказ о јачини народног предања и великој његовој вриједносги. коју има као начин испитивања узрока појединих сеоба.

[1]) Растегљај је дужина која је велика колико обје у страну растегнуте руке.

[2]) Слушао сам од многих Мостараца да ограда у Подвележју има синонимни назив „кобила"; у том се случају „кобила" дијели на „плочу испаше" и „чаво испаше". Овдје дакле имамо потпуно аналогне појаве алпијског Weidenschätzung-a. Мјесто ограда и кобила говори се тамо о „кравама" (Stoss- oder Kuhrechte). „Unter einem „Stoss" oder einem „Kuhrecht" versteht man soviel Alpweide, als zur Sömmerung einer Kuh nötig ist." (Stebler. Alp- u. Weidwirtschaft, c. 13.). Француски се „Stoss" зове „Pasquier", у Пијемонту спомињу се Dénériaz или Erbatie, у Енгадину Vachedas. „Stoss" се распада у дијелове: Ein Stoss = 4 Fuss, = 8 Klane или

1 Kuh	= 1 Stoss	1 Ziege	= 1/5 Stoss
1 Zeitkuh	= 5/6 „	1 Schaf	= 1/8 „
1 Maischrind	= 1/4 „	1 Pferd von drei Jahren	= 3 „
1 Kalb	= 1/4 „	1 „ „ zwei „	= 2 „
1 jüng. Schwein	= 1/4 „	1 „ „ einem „	= 1 „
1 ält. „	= 1/2 „		

Stebler c. 13—14

На планину се диже стока до четрдесет дана по „старом Јуреву дне“. Већина Подвележаца крене у то вријеме са свом чељади, с цијелим кућним намјештајем, у селу не остане нико. До окупације није у опште за вријеме љета ниједно чељаде остајало у селу. Од назад петнаест година земљорадња је узела већег маха и она треба људи, који ће се непрестано бавити њом; с тога из многе куће остаје по половина чељади у селу, а половина иде на планиву исто као и у осталом дијелу Рудина. Исто тако овдје се чини и „сумјес“ као у Рудинамә, али он не траје као тамо цијело љето, већ се развргне чим се истјера на планину. Много породица имају на планини исто „стање“ као и у Хумнини: куће за чељад, стаје за стоку и кланице за пићу. Таке породице имају увијек по један дио чељади и стоке на планини, а један у Хумнини. У већине њих, који још путују на планину са свом чељади и с цијелим имањем влада обичај, да се старији мушкарци враћају љети с планине у Хумнину и пошто обраде њиве враћају се на планину. Кад почне у селу зријевати жито стјера се с планине „алаша“ (млади коњи који се не јашу и не товаре) да обрше жито, па се опет враћа у планину. На планини се остане до Михоља дне, (по прилици до краја септембра), дакле дуже него остали Рудињани и Хумњаци, али опет мање него „Травари“ из Јасенице. Кад стока сиђе с планине она пасе изнад горње шумске зоне на Вележи у тако званим „*најгорњијем травама.*“ Ту се стока нарочито дуже задржи за вријеме суше, јер се поји снијегом који се вади из пећина. У најгорњим травама нема ни стаја за стоку ни кућа за чељад. Чељад спавају под саламшем,[1]) а ту се држи и пртљаг. У најгорњим травама

[1]) Салаш се састоји од двије сохе које држе једну гредицу, а онда је на њих набацано толико шуме, да чува од кише.

се остане од петнаест до двадесет и пет дана, према томе јели јесен хладнија или блажа.

Чим пане киша, у најгорњим травама постане хладно и онда се бјежи са стоком у „средње траве“ или „горње куће“, гдје су за стоку начињене стаје, а за чељад куће. Овдје остају дуже, до првог снијега, а онда се спусте мимо „плочне куће“ у „најдоње траве“ или у „најдоње куће“ на ивицама Бишћа. Ако се у јесен дуже остаје у „средњим травама“ онда се та мјеста зову „јесеништа,“ а ако у прољеће зову се „прољетишта“. Ту остану све док не стегне најжешћа зима; онда се иде у „праве куће“ или у „плочне куће“, како се зову у новије вријеме и ту остану све док зима не попусти. Чим снијег почне копнити, стока се спушта у најдоње траве и што више прољеће осваја, стока се пење све више уз планину на исти начин као што су и силазили. До окупације нијесу се ниједне „куће“ издвајале изнад осталих; све врсте кућа биле су једнако важне. Издвајање правих или плочних кућа новијег је датума, извршено под утицајем земљорадње и власти. Многе породице не иду на исти начин, већ се од три врсте кућа изабира најдоња за зимовиште, средња за јесениште, а најгорња за прољетиште. Путовања од „кућа“ до „кућа“, од трава до трава прате обично сва чељад, сав кућни намјештај и цијело сточарево покретно имање.

Ова етапска кретања имају за циљ што боље искоришћавање испаша. И ако су у овом дијелу Балканског Полуострва овдје, колико је мени познато, први пут констатована, опет нијесу јединствена у својој врсти.

Оваких и сличних кретања има на Пиндосу, у Алпима и другим планинама. У Алпима спуштања допиру до 500 м. апс. вис. У Баварској алпијско сточарење има ове етапе: Wintergut, Heimweide, Niederläger, Hochläger, а у Јури: Wintergut, Allmend (paturâge du bas), Wald,

Sennberge (alpes, métairies). Врло често између зимског стана (Wintergut) и планине (Alp) имају прољетишта (Maiensässe, „Maji," „Majenberg"), гдје стока у прољеће, а често и у јесен пасе узгред, кад се креће или кад се враћа с планине. У Алпима има једна врста етапа, које нема у Херцеговини, али је позната у црногорским Брдима под именом *повратак*. У Алпима се враћа у децембру на Maiensässe, да се потроши љети скупљена пића, а у Васојевићима у септембру, да опасу отаву на планини. Номадски живот у Алпима креће се у току године обично овим редом: „До почетка маја остаје сточар са стадом у долини, затим се пење на прољетиште, а пошто се ово попасе, на планину, крајем септембра силази на прољетиште, да се потроши љети скупљено сијено. О Божићу спушта се на зимовиште у долину и у мају почињу кретања из нова. Етапских кретања највише чине становници Анивиере (Val d' Anniviers). Док се стока бави на планини, остаје један дио фамилије у долини и на прољетишту ради жетве."[1]) То су херцеговачки и црногорски *домари*. Чини се да су ова етапска кретања у Азији најаче и најмногобројније развијена. Свен Хедин спомиње сточаре, који у свом годишњем номадизирању пређу тринаест етапа, које су међу собом далеко два дана хода.[2])

Као што се види сва досад набројена кретања иду махом у обратном правцу колебања водене издани: љети, кад је ниво издани најнижи, кретања достижу највећу даљину, а у јесен и почетком зиме и прољећа, кад издан достиже своје максимално стање, сточари су код куће и крећу се у границама сеоског удута.

8) *Сточарска кретања, која су зависна од колебања водене издани.* — Дувањско сточарење чини и у томе

---

[1]) Alp.- und Weidewirtschaft. Ein Handbuch für Viehzüchter und Alpwirte. Von Dr. T. G. Stebler. с. 7—11.

[2]) Sven Hedin, Durch Asiens Wüsten, Leipzig (Brockhaus) 1899, II, 82.

изузетак. У почетку прољећа пасе стока по странама брда око поља, ноћива код куће. Тако остане цијело прољеће. Кад се љети покосе ливаде по дну пољском, стока почне пасти на њима. У августу достиже ниво издани своје минимално стање, па стока силази на најмању висину, на дно пољско. Чим почне с јесени поље „подустајати", стока бјежи из поља и из села, па иде у стаје на Љубушу. Дакле у исто вријеме кад водена издан достиже највећи ниво, стока достиже највише висине у свом годишњем путовању. Тамо остају до децембра, када слазе у село и стока почне опет пасти по осушеном пољу. Ради ових јасних веза између сточарског кретања и колебања водене издани, овдје имамо *прољетна* и *јесења* кретања мјесто љетних, остале Херцеговине.

9) *Јесења кретања.* — И по времену и по правцу кретања од свих се разликују јесења кретања појединих сточара из јужне Херцеговине на „*посушја.*" Многи сељаци из безводних крајева Херцеговине, крећу у јесен, пошто стјерају с планине (ако се љетна бескишна периода сувише у јесен протегне) или у поједина херцеговачка поља или у долине појединих ријека, у којима остају док не поче периода јесењих киша. На посушје се иде у Дабарско, Фатничко и Љубомирско Поље, у Церницу, затим у долину Требишњице и Чепелице. Кретања се врше и у правцу према сјеверу и према југу, према томе у ком се правцу стиже прије до живе воде. На „посушју" се остаје десет до петнаест дана. Пошто та кретања нијесу регулисана (зато што се сваке године не дешавају, већ само у ријетким случајевима дуже љетне сушне периоде) настају између становника поља и „посуштара" свађе и препирке. И ако се по времену подударају са црногорским повратцима, узроци су им ипак различити, због тога смо и рекли да у Херцеговини нема повратака.

II. Сточарство Површи и високих поља.

Пластика и клима. — Област почиње јужно од Гацка, иде испод Невесињског Поља на гребен Вележи, а одавде изнад Ракитна и Дувањског Поља према Лијевну. Неке морфолошке особине ових области већ смо споменули. Гатачко Поље знамо из *Цвијићеве* расправе о карсним пољима, а главне морфолошке особине и састав земљишта у Површима из његове друге расправе (Глас LVII, с. 84—86, затим с. 172—174). Само морамо примјетити да је Цвијић област Планина и Површи (планинских подножја) узео као једну цјелину. Морфолошки је тако, али их ми по народној номенклатури ради многих антропогеографских момената морамо одвојити.

Важније морфолошке особине ове области споменуте су у одјељиу о морфологији. Антропогеографски је овдје најважнија клима, вегетација и хидрографске прилике.

И климске прилике ових области насликао је *Цвијић* доста пластично. Ја ћу овдје само споменути посљедице тих прилика. Због већег богаства у шуми овдје превлађује дрвена кућа, развијена махом у хоризонталном правцу, са пра̂вим собама. Пошто овдје почињу разгранате долине, овдје се јавља јако разбијени тип села мјесто јужно-херцеговачког типа у хрпама, по карсним вртачама. Богаство у дрвима било је узрок што је овдје јаче развијена вјештина у резбаријама, дрвеним судовима и справама. Оштра зима, собни живот за вријеме зимских мјесеци и удаљеност од главних земаљских комуникација узрок су и неким соматолошким и умним особинама.

Сточарство. — Богаство у води и испашама, блажа љетна клима главни су узрок, што овдје нема оних љетних кретања са стоком у високе планине. Ипак су ово поред Подвележја области најбогатије у стоци. Стока пасе цијелу годину у сеоском атару. У прољеће, љето и јесен ноћива у торовима по њивама. Која породица има њива на удаљенијим мјестима, ту се обично љети граде торови, са колибама па се ту изгони сваке треће или четврте године према томе, како је ради гноја потребно. Да су оне висинске прилике и клима главни узрок, што овдје нема кретања, види се по томе, што све дубоке речне долине ове области чине у томе изузетак. Долина Сутјеске, Пиве, Дрине, и Неретве чине изузетке у овој области. У њих има овог љетног кретања, али само љетног, које траје само два мјесеца. Овдје могу бити узрок само јака врућина и усјеви, који су у то ври-

јеме у највећем јеку. Оскудица у води не може бити узрок. Они немају њива на тим планинама да их гноје. Многа села имају по двије и по три планине и све три љети похађају. Појединн комади тих планина се косе. Многи сточарски трговци закупљују те планине да им се стока надебља.

Важно је што се ова област, управо становништво ове области не разликује ни по поријеклу ни по обичајима од јужних области. Особито нема велике разлике на сусједним ивицама обију области. Да је некад било и овдје ових кретања види се из ове приповјетке: У котару невесињском у селу Бијењи живе старјеничке породице: Пајовићи, Дедовићи, Кафадари, Демировићи и Ћушићи. Они причају да су се њихови стари три пута „турчили" и опет три пута крстили. Пошто су Турци освојили Херцеговину и пошто се и у њихово село населило толико Муслимана, да су их хтјели из села истјерати, они одреде да приме ислам. Али пошто им је било жао старе вјере, престали би клањати и почели би се крстити, чим би љети изашли на Црвањ. Тако су понављали више година, док најпослије њихови потомци нијесу потпуно примили Ислам. Из ове приповијетке се види, у овом селу, гдје сад нема никаква сточарског кретања, да га је некад било!

Између ове области, која љети не креће са стоком и области љетних станова нема оштре границе. Сјеверни дио те области која љети не креће је уједно област, у којој су стална села гатачке и невесињске Површи помијешана с хумњачким и рудињским љетним становима. Та зона почиње на висинама од 1000 до 1200 м. (Улиње у Гацку), а траје до 1300 м. (Чемерно), где престају стална насеља, а остају сами хумњачки, рудињски, дрињски и пивски катуни.

На сјеверу од ове највише насељене области је област херцеговачких планина и црногорских Брда. То су највиши висови динарске планине системе, у којима је каткад тешко одредити праву вјенчану линију. То су високе заравњене пломтине, у којима избијају на површину главе кречњачких слојева; глечерским цирковима дубоко наједене, дубоким пробојницама искомадане и многим кланцима дубоко угнуте ове планине ријетко одрже своју висину на већим даљинама. Ради свога постанка одсјеци у великим партијама пружају се независно од данашњих речних долина, које потпуно одређују правац нижих одсјека.

Ниже партије ових планина, нарочито у речној области данашњих долина обрасле су густом лиснатом и крстатом шумом,

на ивици најнижих морена престаје шума а почињу ледине, обрасте густом травом. Горња шумска граница означује већином и мјеста, која сточари бирају за своје колибе и катуне. Ово је област у којој се нијeдан комад не оре, једино се коси гдјекоји комад. Високе кречњачке заравни махом су безводне, врела су око катуна врло ријетка, с тога се топи снијег и лед из сњежаника за домаћу потребу. По читавих осам до девет мјесеци је потпуно пуста, без живота и само је љети насељена.

а) Висинске прилике и врсте сточарства.

Описујући поједине врсте херцеговачког сточарства ми смо чешће спомињали оне прилике и појаве, с којима ове врсте стоје ма у каквој вези. Да би нам цијела слика била јаснија, ми ћемо у кратко поновити те заједничке везе.

Видјели смо да најдаља путовања падају у љето, за вријеме највећих врућина, најнижег нивоа изданске и речне воде и најмање количине атмосферских талога. Ове појаве и њихове посљедице су први од узрока оним путовањима. До истог закључка долазимо, кад проматрамо варирање херцеговачког сточарења према висинском развићу земље и према његовим посљедицама.

Сада ћемо покушати да утврдимо законе, по којима ове висинске прилике утичу на облик и врсту сточарства. Због тога ћемо проматрати границу између области, која љети креће у планине и оне која не креће.

Она прва зона Херцеговине, зона која љети креће, пространија је у западној него у источној Херцеговини. Онај попречни бедем планински, који од Попова Поља иде копречно на правац општег динарског пружања, утицао је на границу сточарског кретања. Због њега престају сточарска кретања већ на сјеверу од Љубиња и одатле се зона која љети не креће изван села пружа заједно с њим све до Бабе планине. Тај бедем прекинут је само на једном мјесту и то дубинском линијом у којој је Столачко, Дабарско и Фатничко Поље. И већ ова

дубинска линија преставља уску зону села која љети са стоком крећу и она каткад чини необично оштру границу између области, која љети креће и оне која љети не креће.

Дакле сјеверна ивична линија Столачког, Дабарског и Фатничког Поља чини оштру границу између области која љети креће и оне која не креће.

Одатле према истоку граница постаје несигурнија. Јужни дио увале Корита̂ учествује у љетним кретањима, а сјеверни не учествује. То је због тога, што је сјеверни дио на већој висини и што су близу врела у Церници, па суша не може тако додијати. Изузев село Качањ (око 900 м. висине) нема у овој области села изнад 850 м., које учествује у овим кретањима.

Од сјеверне ивице Столачког Поља ова граница иде у правцу према сјеверозападу, све до Ходбине; овај дио границе држи се оштро оног одсјека којим се висине сјеверно од Столачког Поља дижу из ерозионе заравни Дубрава. Од Ходбине међа оставља правац ЈИ-СЗ, већ узме готово попречан правац (ЈЗ-СИ), иде према повијарцу Вележи.

Због тога што она ступњевитост терена у западној Херцеговини није онако оштро развијена као у источној, овдје се губи цијела област која љети не креће, те тако прва зона непосредно додирује зону љетних испаша и периодских насеља.

Поред тога овдје пада у очи још и то, што села ракићска и дувањска с висином од 900 и више метара учествују у љетним кретањима, а у И. Херцеговини нашли смо само једно село на тој висини, које љети креће. Ову разлику објашњава нам плувиографска карта, из које се види да су крајеви око Дувна знатно сиромашнији кишом.

Као што смо видјели и граница између обје врсте сточарства иде с малим изузетцима у правцу СЗ-ЈИ, у правцу тектонских директриса, у правцу уздужних оси

свих елемената ове пластике. Скретања према југу или према сјеверу изазивају узвишења од 1000 и више метара. Висину највиших села која љети крећу на планине и најнижих која не путују, тешко је у једној линији преставити. Више села с висином преко 800 м. уували Коритима и Мекој Груди крећу на планину, док села Невесињског Поља готово исте висине никако не крећу. Поради тога изохипса од 800 м. не може се узети као граница између обје области; с малим изузетцима то би могла бити изохипса од 850 м., јер ми знамо само једно село веће висине, које љети креће на планину. Али ова висина као граница између обје области може се узети само за Херцеговину источно од Неретве. У западној Херцеговини је нешто виша. Око 900 м. висока поља Дувно и Ракитно су у првој области, док су Гатачко и Невесињско Поље с готово истом висином у другој.

Проматрајући висину оних области у великој зони села с љетним кретањима, видимо да свако пространије узвишење с висином од 1100 м. утиче на развијање сточарства с кретањима само у сеоском атару. Иста висина, управо брда с истом висином утичу и на она закретања границе према Југу као у Коритима и на Ргуду.

Највиша села херцеговачка имају висину између 1100 и 1200 м. метара. Ријетка су села од 1300 м. (као Чемерно и Поља међу Враном и Чврсницом); али то су већ села у дубоким преседлинама, заклоњена од јаких вјетрова. Она дакле чине изузетак и преставља̂у области мјешовитих, сталних и периодских насеља. И због тога као опште правило за ову област може се узети, *да тачке с висином изнад 1200 могу бити само периодски насељене и то махом љетних мјесеци.* Зиратна земља достиже махом веће висине. Њиве у Пољима међу Врањом и Чврсницом и са висином од 1320—1370 чине највише проматране узоране површине. Сјенокоси и ливаде

пењу се још на веће висине. На Вучеву, у заравни на сјеверу од Маглића су највиши „чаири“ с висином око 1600 м.

У колико промјена висинских прилика утиче на промјене сточарског живота види се најасније, кад проматрамо те прилике у околини Мостара и то у правцу из Бишћа (Мостарског Поља) прекоВележи према Невесињском Пољу или Зијемљима. У Бишћу, карсном пољу с апсолутном висином од 30 до 60 м. имамо само сточаре побрамичаре с малим бројем стоке, који се знатно више баве земљорадњом него сточарством. У зрачној линији од 2 до 3 км. према С диже се зараван Подвележје с висином од 700 до 750 м., област најбогатија са стоком и с највећим бројем годишњих сточарских колебања. Зараван се диже благо тако да за 6 км. даљине достиже визину од 1000 м. Тада почне висина нагло расти и у даљини од 3 км. достиже висину од 1869 м., висину највишег врха у Вележи. Одатле пада висина тако нагло да у даљини од 1 км. имамо висину ое 1000 до 1200 м., која се полако спушта до 800 м., до висине Невесињског Поља и Зијемаља. У овим областима, као што смо видјели, нема никаквих кретања Дакле у једном размаку, дугачком 13 до 15 километара имамо ријетке висинске контрасте, а исто тако велике разлике у облику и врстама сточарства.

Успоредивши све ове бројеве с картом флоре, јасно се виде слиједеће ствари: све оне области средње Херцеговине, које смо (под 2) издвојили у првој зони као аозе које не крећу, представљају у карти флоре подалпијске области, које се исто тако као оазе издвајају из своје околине. Па не само то, него и читава друга сточарска зона преставља област подалпијске флоре. Чини се да ће се моћи као опште

[1]) Ова се разматрања могу лако пратити на секцији аустријске специјалне карте (Zone 32 Col. XVIII Ulog-Nevesinje).

правило за ову земљу утврдити, да *најнижа граница буковине чини највишу висинску линију до које допиру села са љетним сточарским кретањима изван села.* Ово, с малим изузетцима тачно проматрање, је веома важна ствар, на коју ћемо се већ повратити.

б) Утицаји карста и разна привредна путовања.

У колико смо на основу историјских споменика, ову појаву у прошлости могли пратити видимо да су се сточарством бавили и да су већином имали сточарских кретања сви народи, који су у областима динарског система становали још од старих Илија и Романа, па до данашњих Југословена.[1]) Испитивачи предисторијске прошлости налазе у Херцеговини и у суседним крајевима Босне веома много трагова од сточарске привреде

---

[1]) У дјелу проф. Dr. K. Јиречека, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse Bd. XLIX имамо неколико вијести о привреди ових области за вријеме Римљана и из почетка средњег вијека. Исто тако у Новаковићеву „Селу", из дела „Народ и земља у старој српској држави" Глас XXIV. имамо доста сигурних вијести и погледа о привредном животу српске Немањићске државе. Из тих дјела ми истичемо ова мјеста: Становници из унутрашњости слабо насеље не римске провинције Далмације бављаху се рударством, сијецијаху дрва по својим шумама, ораху мало њива, бијаку већином сточари и то овчари. Сир је био главни производ далматински; „caceus Docleas" спомиње Плиније (Nat. hist. ed. Mayhoff, 11, 42, 240), а „caseus Dardanicus" један опис римске царевине из IV. вијека (Јиречек, с. 11—12). Око године 948 јавља се о стадима славенског племона Неретљана. Кекауменес јавља о пастирима из XI. вијека, који проведу љето са стоком на голим и високим „бугарским планинама", а зиму у Тесалији. (Јиречек, с. 31, 34). На територији данашње Херцеговине било је у средњем вијеку и кретања зимских: јавља се о хумским сточарима који зимују на Стонском Рату (Јиречек, Die Wlachen und die Maurowlachen Sitzber. der kön. böhm. Ges. d. W. Prag 1879.) Новаковић је издвојио у старој српској држави двије врсте сеоских људи. Насеље које се више бавило агрикултуром звало се село, а сточарско насеље катун; становници првог насеља звали су се земаски људи или парици, а другог већином Власи, а некад и Арбанаси. По Новаковићу изгледа да је било више оваких чисто сточарских насеља него данас. Да је било сточара са ститничким, номадским животом, види се из наредаба српске средњевјековне власти која се трудила да ове номаде настани у стална села.*)

---

*) О сточарима у средњем вијеку стр. 18 до 72 Новаковићева „Села".

у овим крајевима. Ти су трагови особито чести у оним градинама, које каткад имају необично велику висину. Из овога свега видимо, и ако поједини народи више нагињу сточарском животу него други, да нам саме етничке особине и диспозиције не могу објаснити постанак овог облика привреде.

Проучавању ове појаве много ће помоћи промотрања о другим врстама привредних периодских путовања.

За велик број облика привреде могу се тражити узроци у природи земљишта (у карсту). Сиромаштво у материјалу од распадања и велике љетне жеге узрок су великој привредној оскудици ових области. Стога су глади веома честе у областима динарске планинске системе. Поред тога овдје је од важности и велика плодност овога народа. Пошто изгледа да се у овој земљи може прехранити само извјестан број људи, то је сваки сувишак осуђен да се исели. Али у утицаје ове природне силе умијешају се и неки други утицаји, те не дају овом сувишку да одмах остави свој завичај, чим осјети, да се у свом завичају не може прехранити. Ја мислим да су то утицаји народне љубави према завичају. Овај дио становништва, који је од саме природе његове отаџбине осуђен да се исели, позна се по томе, што он не живи приходима и зарадом у свом завичају, већ зарађује изван њега и тиме надокнађује привредну оскудицу свога завичаја. У томе циљу предузимају се у разно доба године путовања изван завичаја, која ћемо ми једним општим именом назвати *привредна периодска путовања*. Према културним приликама и према навикама разне области динарског система предузимају и разноврсна привредна периодска путовања. Овдје ћу само споменути, да су ова путовања једна од најважнијих историјских и антопогеографских појава ових области, јер су се по правцу њиховог путовања управ-

љале и миграције из појединих области. Од ових путовања овдје ћемо само у кратко споменути она, која су ишла из испитиване области или су њу додиривала.

1) *Путовања на презиму.* — Тако на пример још од давнина био је обичај у средњој и сјеверној Херцеговини, да поједине сиромашније породице иду „на презиму" у плодније области Босне, махом у Посавину. Из Херцеговине би кренули рано у јесен прије него се сврши жетва, па би тамо помагали у јесен у радњама и тиме би заслужили толико жита, да су се могли прехранити до прољећа. Тада би се опет вратили у Херцеговину. А ако би отпутовала цијела фамилија на презиму, често се догађало да остане за вазда у Босни.

2) *Путовања на пожањ.* — Становници сиромашнијих, неплоднијих кршевитих заравни путовали су љети „на пожањ" у плодније области Херцеговине као у Гацко, Требиње, Љубушки, Дубраве и т. д. Ту би у тежачким пословима помагали и зарадили би толико да могу надокнадити домаћу оскудицу у житу.

3) *Дунђерска путовања.* — Становници Попова Поља, Крушевица и Мокринâ давале су од старина најбоље „дунђере", који се у народним пјесмама спомињу и који су нарочите типове кућа раширили по Херцеговини. Они су путовали по већи дио године по разним областима Херцеговине, градили куће и испред Божића враћали се кући.

4) *Трговачки посредници.* — На исти начин путовали су и трговачки посредници из Шуме и остале околине требињске. Путовали су до Босанске Посавине, Ужица и Шумадије.

5) *Торбари трговци.* — Из средње Далмације и из западне Херцеговине путују људи по разним мјестима западне Европе, гдје продају разне ситнице, па се послије извјесног времена с незнатном течевином вра-

ћају. То су они торбари, које аустријски Нијемци погрешно зову Босанцима.

6) *Путовање виноградарских радника.* — Из виноградарских области Далмације и западне Херцеговине у почетку прољећа долази велика маса сељака у поља средње и јужне Херцеговине, гдје сврше све послове око винограда, па се враћају послије мјесец и по̂ кући.

7) *Путовање у Америку.* — Опште путовање у коме је од окупације почела учествовати сва област је путовање у Америку, које се исто тако може узети као периодско путовање, јер се већина исељеника послије неколико година враћа кући. Ово исељавање у Америку мјестимице је узело толико маха да су многе области остале без одраслијех мушкараца.

8) У исту групу појава би смо узели и оно привремено одавање државним службама (у жандаре и финанце) појединих области на пример Лике и Крбаве. Ипак ови људи за разлику од других не остају да стално живе у мјесту гдје их затече пенсија, већ се враћају кући и ту се жене и окуће.

Нијесмо имали намјеру да нарочито говоримо о овим интересантним појавама, само смо хтјели са неколико примјера да дамо слику општег привредног карактера ових области. Изузев веома ријетке случајеве чисте агрикултуре у свакој другој привредној грани изражена је ова црта периодских путовања. Кад имамо низ овако сродних појава лакше нам је схватити и ова сточарска путовања, која сама за се проматрана теже се дају разумјети. Као што се горњим путовањима хоће да надокнади оскудица у људској храни, тако се и сточарским путовањима хоће да надокнади оскудица у испаши и пићи, а уједно да се умакне штетним посљедицама жеге и суше. Дакле као и горње можемо и сточарска љетна путовања доводити у везу са сиромаштвом у живици, са климским и атмосферско-талошким приликама.

Као што смо видјели природа земље присиљава све становнике разних навика и разног поријекла да се баве сточарством, а горњи у вези с другим узроцима присиљавају их на периодска путовања, која узимају разноврсне правце и разне облике према чисто локалним приликама и навикама. И ми видимо и ако овакав дуг путујући и скитнички живот развије код народа нарочиту љубав према овом животу, да ипак саме психичке диспозиције и етничке жице не могу потпуно јасно објаснити постанак ових разноврсних форма. Оне могу само локално да дају већ од саме природе изазваној форми разне измјене али пред глади, тим великим антропогеографским фактором те се навике напуштају.

Да се види колика је јака зависност ових појава од пластике и климе ове земље, довољно је споменути, да су оне зоне издужене у правцу СЗ-ЈИ, у правцу тектонских директриса, у уздужном правцу свих морфолошких елемената ове пластике. Те зоне са својим границама изгледају нам као сталне појаве, слично као што су стални морфолошки и климски карактер ове земље. Ми смо само на једном мјесту могли констатовати, да се граница између ових зона помјерала (у Невесињу) док су она разна одступања у Хумнинама и Рудинама, као што смо видјели, доста нестална. Друго је сада питање, у колико би се ове зоне могле одржати, кад би се народ почео бавити рационалнијим сточарством и кад би се промијениле трговинско-политичке прилике Босне и Херцеговине.

в) Општи закључци.

Чини нам се, да се на основу многих примјера из наше расправе може као опште правило утврдити, да непосредне узроке већини оних кретања ваља тражити у начину како се сточар управља према својој испаши.

На првом мјесту види се да она кретања у атару сеоском, издвојена као дериват 1., настају у оним мјестима где су просторије испаша веће од пута који за дан стока пасући може превалити. Оскудица у испаши, затим потреба да се цијело пасиште експлоатише и висинске прилике поред других мањих, главни су узроци постанку јесењих и зимских станова и оних кретања у атару села у зони која љети изван села не креће. Осим тога у овој земљи утиче и карст на ту појаву разноврсно и изазива разне врсте привредног номадизма.

Поред тога зна се да се при наступању једног љета и травни покривач у разним висинским партијама једне планине сукцесивно обнавља. И сва етапска кретања, по нашем схватању, нијесу ништа друго него прилагођавања сточарских кретања висинској сукцесивности у обнављању травног покривача. С тога гледишта важна су наша проматрања на Education, многе веома важне појаве из цитиране Штеблерове књиге о Алпима, а важнији су од свих они разни херцеговачки називи етапских кретања, (као: „најгорње“, „средње“ и „најдоње траве,“ затим „попас“) који етимолошки објашњују узроке тих кретања. Исту теоријску важност имају кретања црногорских Брђана у *повратке* на подотављену траву.

Општи карактер вегетације и фенолошке прилике у биљном царству су главни непосредни узроци сточарским кретањима у опште. Поред ових има непосредних, али мање важних фактора као што су: продуктивност земље, културне прилике и други мање важни моменти. Али има још посредних врло важних узрока овим кретањима. Зна се, на примјер, да је вегетација и флора зависна од разних климских особина и колебања, а ова од висинских прилика, геогр. положаја и др. Што је једна планина виша и сукцесивност у

ступању појединих годишњих климских сезона биће ногобојнија; према тој климској сукцесивности управља травни покривач у разним висинама, а сукцесивно-и травног покривача прилагођава сточар кретања оје стоке. Пошто ове сукцесивности има, у већим или њим размјерама, у свима планинама земљине повр-ине, има и етапских кретања у разним јако удаље-м мјестима земљине површине. Осим тога из наше справе осјећа се, да су етапска кретања многоброј-ја у Алпима него у планинама динарске системе, а централној Азији двоструко па и троструко много-ојнија него у Алпима, готово управо онако као што и висинске прилике ових планина различите.

Сада се може преставити како су разноврсни мо-нти који су утицали на постанак сточарских кретања.

Поред климских прилика као главни посредни фак-р и то посредни фактор другог реда је висинско раз-ће појединих области. Разумије се, да онда долазе о фактори трећег и четвртог реда разни морфо-шки стваралачки фактори.

Важност првих двају фактора најбоље се може јетити у прегледу номадског живота на читавој зем-ној површини.[1] Када на основу литературе пре-едамо све врсте номадског кретања на земљиној по-шини, види се да се све области номадског живота ју свести на двије морфолошке цјелине. Номадска етања врше се или у области високих планина или области степа. Прве области преставља ју велике на-еклине у земљиној кори, а друге преставља ју махом ктонске плоче. Због тога у првим сточарска кретања врше претежно у *вертикалном правцу, а код других*

---

[1]) О врстама кретања у степама, затим о распореду номадских племена земљи исцрпније говори Ernst Grosse у дјелу: Die Formen der Familie und Formen der Wirtschaft. (Freiburg I. B. u. Leipzig 1896 у одјељку die Vieh-hter. страна 80 и даље.

претежно у хоризонталном. Услијед висинских и климских прилика планине се љети обнове својим травним покривачем, због тога се кретања сточарска љети упућују у правцу према средини планине, упућују се са свих страна једног планинског система и постају нека врста *центрипеталних планинских кретања.* Сезона љетњих врућина, за вријеме којих у планинама вегетација бујно напредује, постане у то вријеме у степама тако јака, да спржи цијелу траву. Због тога у исто вријеме у степама настаје повлачење према ивицама, повлачење из степа, настаје нека врста *центрифугалних сточарских кретања.* У томе погледу карсна област јужне херцеговине понаша се слично степи. Осим тога има и других разлика између планинског и степског кретања. Услијед развића висинских прилика, пластичких особина и мањег простора одређена за пасиште у планинама су *утврђени и правци кретања.* У степама тога нема, па због тога и настају тамо помјештања чадора у хоризонталном правцу, а због већих димензија самог пасишта и сточарска кретања у степама чине у опће веће димензије него планинска.

Јасно се види, да и у планинском и степском сточарењу обнављање вегетације и климске прилике чине главне узроке. Климске прилике условљавају травни покривач, а према овоме управља номад правце и вријеме својих кретања.

Из наших расматрања може се осјетити читав један циклус стваралачких фактора, који су номадском животу одредили мјеста на земљиној површини, врсту номадског живота, правце и доба кретања. Тектонски процеси у кори земљиној били су фактори, који су одредили првобитно мјесто номадизму. Географски положај и годишње кретање ваздушних струја одредили су главне врсте номадског живота, а разне висинске и пластичке прилике у вези с годишњим колебањем климе

изазивају она одступања, која смо споменули у номадизму разних планинских система. Тек у овако створеним приликама може човјек удешавати кретања и начин експлоатације испаша, а послије овако условљених прилика долазе утицаји секундарног значаја као: опште привредно стање земље, државна администрација и култура становништва.

На овај начин постаје разумљиво, зашто је у великим планинама по ивицама Средоземног Мора било оваког живота кроз читаво историјско вријеме и зашто су ту форму привреде имали сви народи, који су у тим планинама становали.[1])

Могло би се помишљати да ће ту бити утицаја од извјесних етничких диспозиција, пошто су се у планинама на ивицама Средозомног Мора (Пиренејима, Алпима, Динарским Планинама и на Кавказу) најдуже одржали преостатци најстаријих нознатих европских становника (Келта, Илира и кавкаских народа). Вјероватно биће и ових утицаја, али су они свакако споредног значаја.

Општи распоред ових појава на земљиној површини, зависност од разних вегетационих прилика, затим они деривати најбољи су знаци претежне зависности ове појаве од разних физиогеографских момената.

VI. Главне особине насеља.

1. Положај и тип вароши и варошица.

Положај вароши. — У Херцеговини има једанаест вароши, а готово исто толико и већих насеља, која би се и по свом основном плану и привредном карактеру

[1]) Преглед о старости ових појава и о њиховом распореду у појединим планинама из области око Средоземног Мора дао је E. de Martonne, у раду La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes meridionales, који је изишао у дјелу: „Zu Friedrich Ratzels Gedächtnis".

могла назвати варошицама. Положаји ових насеља потпуно су зависни од пластичких особина и комуникација ове земље. Док је за положаје села на првом мјесту важна детаљна пластика и друге физичке особине појединих локалитета, код положаја вароши и варошица од већег су значаја само крупније пластичке црте ове земље. И међу овима превлађују утицаји већих низинских линија готово потпуно.

Већ смо споменули да карсна поља чине засебне мање економске центре у овој земљи. Због тога је и разумљиво што од једанаест вароши ове земље њих девет налазимо у карсним пољима. Али ипак поред свега тога што те вароши сједињују у себи економске интересе појединих поља, ипак то не чини главни услов њиховом положају. Истакли смо да низови разних поља чине веће низинске линије, које сијеку земљу у правцу СЗ—ЈИ; за те линије везане су веће комуникације и сва већа насеља ове земље.

Осим ових лонгитудиналних низинских линија веома су важна и трансверзална улегнућа. Већ смо истакли да онај приморски планински бедем има двије важније пластичке прегибли (пробојницу Неретве и Дријен између Требиња и Дубровника) и да те прегибли имају велики климски, фитогеографски и културни значај. Није без важности ни она суха долина између Завале и Сланог. Велики антропогеографски значај ових прегибли осјети се, кад расматрамо распоред главних вароши у сусједном дијелу Далмације. Ми видимо да је Метковић везан за долину Неретве, Слано је на ушћу оне сухе долине што иде из Попова у море, а Дубровник на подножју председлине Дријена. За унутрашњост је важно што је за Неретвину долину везана главна, а за Дријен једна од главних херцеговачких вароши. Када с овог географског погледа пређемо на историјски видимо, да су *у читавом историјском вре-*

мену главне херцеговачке вароши биле везане за главне трансверзалне прегибли у овом дијелу динарске планинске системе.

Неретвина долина разликује се од друге прегибли у томе, што је судбина њених вароши нестална. У току историјског времена осјећа се извјесно помјерање главних вароши уз Неретву. У старом вијеку главна варош ове земље (Нарона) лежи готово на ушћу Неретве, у средњем у долини Неретве или у најближим дијеловима њена слива неколике важније вароши и то: Древа (Габела), Почитељ, град Крушевић и Благај, а у новом вијеку Мостар се развија на штету свих осталих. Изгледа да се ово помјерање већином вршило заједно с помјерањем културних утицаја, који су, као што је познато, долазили с Приморја.

Благај, једно од најважнијих средњевјековних херцеговачких мјеста, имао је ове згодне особине свог положаја: лежао је готово у самој Неретвиној долини, преко које је одржавао везе с морем, затим је затварао излаз једне важне низинске линије, која је долину Неретве доводила у контакт најприје с важним друмом Дубровник—Ниш, а затим преко Дуге и Никшића са Скадарском потолином и с највећом трансверзалном низинском линијом на западној обали Балканског Полуострва. Благај пропада услијед помјерања читавог саобраћаја према Сјеверу, који изазивају велике културне промјене, што се у новом вијеку у средњој Европи извршише. То је утицало на адјустирање главног саобраћаја према долини Неретве, на постанак и нагло развиће Мостара и на пропаст Благаја у новом вијеку.

Услијед нарочитих пластичких, агрикултурних па чини се и стратегијских прилика главна варош друге трансверзалне прегибли понашала се друкчије од ових последњих. Због тих прилика главна варош источне Херцеговине (Требиње) не мијења свога положаја, оно

је у сва времена било и остало прва варо
у многом погледу међу насељима овог дије
ване земље.

Као што се види положај двију главн
ове земље није везан за лонгитудиналне в
верзалне низинске линије ове земље. Ипак
првих није никако незнатан. Има низ варо
шица које су везане за ону уздужну низин
која настаје при спуштању приморског пла
дема у западну херцеговачку ерозиону зар
низинској линији, чију су комуникациону в
Римљани осјетили, имамо ове вароши и
Витина, Љубушки, Чапљина, Почитељ, До
Столац.

Невесиње и Гацко са Заломом, Фојниц
цем везани су за ону другу, исто тако н
нију. Ипак за њихову величину, особито Г
весиња од важности су и њихова карсна

Љубиње, Билећа и Жупањац изгледа д
вили само као економска средишта своје
као сједишта котарских власти.

Коњиц и Фоча су насеља у пространим
линама, у природно богатим околинама.

Поред ових главних фактора, који су
положаје и мјеста појединим варошима им
чији се утицај знатно осјећа. Тако на при
роши карсних поља, изузев Невесиње, леж
ним или сјевероисточним ивицама карсних
то је утицала *инсолација* и тежња да се вар
од оштрих *сјеверних вјетрова*. Поред тога
питање воде било од важности.

Многе од херцеговачких вароши разви
тај начин што су аустријске или још и ту
одабирале нека од већих насеља једног по
сједиште. На тај се начин Метохија (Гацко)

штету Кључа и Црнице, Касаба (данашње Невесиње) на штету Залома, Љубушки на штету Витине, а Чапљина на штету Почитеља. С овим утицајем политичких власти помијешан је и утицај војничких аустријских логора и касарна, јер су нека села добила облик варошице, тек кад је у њима основан војнички логор и касарна. На тај се начин развише Автовац, Бојишта, Калиновик, Улог, Моско и Домановићи.

О типу некојих вароши. — Најстарије и највеће херцеговачке вароши (Требиње, Столац, Благај и Мостар) не леже на отвореним дијеловима карсних поља, већ у угловима, којима поједине речне долине залазе у поља. Почињући у тјеснацима пред самим улазом у поље и групишући се око каква старог моста, куће варошке пружају се низ ријеку у поље и шире се у облику лијевка с обје стране ријеке. Такве вароши имају облик *троугла*, или на средини јако стиснута цилиндра, ако ријека спаја два поља и ако се на обје стране шири. Такав положај има Мостар.

Поред овога у свакој старијој вароши разликујемо два дијела: један у равнини на обали ријеке, гдје је чаршија, гдје се врши цио варошки промет и један виши гдје су само куће за становање. Први дио зове се *чаршија*, а други виши дио називаћемо *махалом*. Такве више и ниже дијелове имају све старије чаршије; оне су се све до данас одржале у Мостару, Стоцу, Требињу, Љубушком и Фочи. Карактеристично је што у већини високих махала станује махом хришћанско и то већином православно становништво.

Махале су већином на каквим ртовима или вишим терасама, непосредно уз чаршију. Кроз њих пролази главни *сокак*, врло тијесан, кривудав и покалдрмљен, каткад врло стрменит и зато је успон степеницама олакшан. Од главног сокака десно и лијево иду разни „*ћор-сокаци*“ или се непосредно улази на велике капије од високих авлијских зидова, који затварају с улице куће од погледа. Ивицу махала чине дуге *башче*, као продужење кућа. Својим тијесним, искривуданим, стрмим, покалдрмљеним и ступњевито изведеним улицама, затим многим ћор-

сокацима ови дијелови вароши личе на приморске далматинске вароши. Високи зидови, кућни прозори редовно окренути у авлију или с улице тек на другом и трећем спрату пробијени, подсјећају да се овдје живи оријенталским животом мусломанских народа.

Плану ових вароши дају оријенталски карактер и велике просторије разних *харема*, мусломанских гробаља, који својим положајем означују или садању или негдашњу ивицу вароши. Исти утисак чини све досад дјеломично очувана *подјела вароши на махале разних конфесија.* Хришћанске махале („српске“ која се каткад зову и „ришћанске“ и „латинске“) заузимају махом периферијски положај. Ти првобитни оштро издвојени квартови сачували су у много вароши све досад своје трагове и ако новије вријеме и у овоме изједначује.

Ми смо истакли ресултате архиолошких испитивача, да су прехисторијски становници оснивали своја насеља већином на високим неприступачним мјестима. Исто тако на основу свих откривених римских насеља излази јасно, да су Римљани своја насеља оснивали у низинама. Има више археолошких радова из којих се види, да се комбиновање ових двају врста насеља почело вршити већ за Римљана. Чешће су Римљани поред вароши у низини држали и предисторијска насеља у висини и тако је настао онај комбиновани тип римског *двоструког насеља,* карактеристичног за неке области римске Далмације. У средњем вијеку имамо сличан тип са градом на вишим мјестима и подграђен у низинама. Према остатцима од креча, римских опека и систему зида (Ficshgrätenwerk) тврдио је Др. Ћ. Трухелка да је град Благај на Буни начињен на мјесту неког старог римског града [1]) Ова чињеница била би од великог значаја, јер би на тај начин имали континуалну везу између римске и средњевјековне тврђаве. Чини се да је турско вријеме мање мијењало у томе погледу, јер многе средњевјековне градове Турци су задржали. На тај начин излази као врло вјероватно, да се један општи тип утврђене вароши, настао комбиновањем предисторијске тврђаве и римске вароши, одржао у нашој земљи све до најновијег времена. Положај махале и чаршије сличан је положају града и подграђа, па се вјероватно и овај положај да свести на исте узроке. Изгледа да је то био општи тип старије наше вароши.

[1]) Dr. Ćiro Truhelka, Naši gradovi. Sarajevo (**Studnička**) 1904 c. 5, 64—65,

2. Положај и тип села.

Својим нарочитим физиогеографским особинама створио је процес карста и особите погодбе за положај и тип села. Од тих особина по својој важности на првом је мјесту мрежаста пластика карста са свима својим посљедицама. А оно што чини главну разлику у типовима села у карсту и у другим теренима су све оне погодбе карсног терена, које условљавају спору ерозију и споро развијање речног система.

У областима вододржљивих стијена је друкчије. Док у карсту има врло мало ријека у опште и док су ове врло сиромашне у површинским притокама, ријеке из области вододржљивих стијена рачвају се у безброј секундарних речних система и млазева. Све је ово узрок што је површина у области вододржљивих стијена нестална, за живот несигурнија и што су у њој одроњавања великих комада земље врло честа. Посматрајући типове села у области Дрине и Горње Неретве види се, како разграната мрежа речних притока разгони сеоске куће и присиљава их да се каткад у тежњи за сигурном, од ерозије ненагриженом површином пењу до невјероватних висина. Због ове оскудице у сигурној површини, у овим областима свака зараван, свака тераса и свако тврђе мјесто добија своју особиту важност за положај сеоских кућа.

Познато је да заједно с висинским развићем оваких терена и речна ерозија све више јача, да се јављају све више трагови свјежег ерозионог рада. Мислим да се на ове сличности теренских прилика да сводити она истовјетност у типовима села која се јавља у типовима села и с ову и с ону страну Дрине. У босанској Посавини превлађују збијена села, Босанска жупа и са својим пространим окућницама и по типу својих села много се подудара са Шумадијом, док у Босанској Вр'овини (високи плато на сјеверу и сјеверо-

западу од Влашића) не превлада потпуно тип старовлашких села.

У карсту је сасвим друкчије. У њему превлађују мање или више искривљене или изломљене ерозионе заравни, у којима је опет карсни процес и у разном облику и у разној јачини развијен. Према томе, каквој је врсти привреде становништво више наклоњено, развиће се збијенији и разбијенији тип села. Становништво, које се више бави земљорадњом управљаће се у распореду својих кућа према већим карсним утолеглицама. Од једне првобитно у такој утолеглици засноване куће развијају се доцније мале групе кућа, које се ређају по ивицама утолеглице. Ако ли у области превлађује сточарска привреда, гледаће становници да добију што већу просторију за испашу, па ће се одмицати један од другог што више. На овај први начин постала су у групе разбијена села јужне Херцеговине, а на други начин јако разбијена села Горње Херцеговине са подвелешким селима као најтипичнијим.

Друкчије је у карсним пољима. Било због периодских поплава или због вриједности плодног пољског дна сва села карсних поља бјеже или на ивице поља или на тјемена мањих узвишења у пољу или на подножја оних хумова, који се као преостатци карсним процесом разорене планине јаве чешће изоловани на дну пољском. Ови разни положаји условљавају и друкчије типове села. Према величини мањих узвишења и према пространству њихових тјемена развију се мање или више збијена села. Ту се врши развијање села у једној плоштини, у које је величина друге димензије знатна и због тога ово су особите тачке, гдје се *Цвијићев антропогеографски циклус*[1]) може до краја вршити.

---

[1]) Основе за географију и геологију Македоније и Ст. Србије, књига I стр. 188.

У оних села на ивицама карсних поља и на подножјима хумова величина друге димензије насељеног простора увијек је незнатнија. Ако стрмим одсјецима пољског оквира и нарочитим прилика или агрикултурним моментима та димензија постане веома незнатна, онда се не може говорити о насељеној плоштини, него о насељеној линији. У томе случају настаје особит тип села, у коме су куће поређане у мање или *више извијугане и каткад искидане низове од кућа.* Оваких села има на сјеверним ивицама Бишћа, Љубушког, Видова, Требињског и других поља, а најтипичнија су и по распореду кућа и по јачини фактора који на њих утичу на сјеверним ивицама Попова Поља. Због овога ја бих за овај тип села предложио назив *тип поповских села.*

Опште привреоно сиромаштво и мрежаста пластика карсног терена узроци су многим специјалним особинама села у областима карста. Они су узрок што онај од *Цвијића* наговијештени антропогеографски циклус у еволуцији сеоских типова мора у карсту закржљати одмах у свом почетку. Он у појединим вртачима и увалицама створи групице збијених кућа, али ту и остане, велика збијена села не може овдје никад створити. Ово је једна сигурна мјера, с којом можемо мјерити привредну снагу ове земље. Села у карсту зријевају у оно доба, које се у другим теренима може сматрати као младићско доба. И због тога су збијене и ако јако растурене групице кућа већ сигурни знаци пренасељености области, и јасни наговјештаји да земља мора сувишак свог становништва гонити из себе.

У опису Билећских Рудина ми смо довољно истакли утицаје инсолације и вјетрова на положај села. Исто тако истакли смо у колико је читлучки систем утицао на првобитни распоред кућа. Ти се случајеви понављају у читавој земљи, или готово потпуно истовјетни или у најмању руку веома слични. Исто тако споме-

нули смо, како извјесни дијелови становништва воле да живе у збијеним селима. Ипак важност свих ових фактора је локална и пред овим, овдје истакнутим природним факторима веома малена.

3. Поткућница, кућа и стаје.

О херцеговачкој сеоској кући писано је доста. *Вид. Вулетић Вукасовић* написао је у „Zborniku" Југословенске Академије чланак о кући и покућству у Босни, Херцеговини, Далмацији и Црној Гори. И ако у чланку има интересантна и добра материјала, — нарочито су интересантни они обреди који се врше при грађењу куће — ипак је тешко из тог чланка добити слику о разним типовима куће. Затим су дошли познати *Мерингерови* чланци и одјељак у *Цвијићевим* Антропогеографским Проблемима, гдје су први пут јасно и тачно изнесене особине херцеговачке куће. У антропогеографским радовима о Билећским Рудинама и требињском котару описани су поједини типови сеоске куће детаљно.

У овим радовима приказани су поједини типови сеоске куће потпуно. У цијелој осталој Херцеговини нијесмо могли наћи нових типова, изузевши кућу дашчару и варошку кућу, које ћемо овдје детаљније приказати. Али наша путовања била су за испитивање сеоске куће од важности нарочито ради тога, што смо опазили, да поједини од описаних типова превлађују у појединим крајевима земље готово потпуно. Тај *географски распоред појединих типова куће* чини друго важно питање о народној кући и ми ћемо овдје тај распоред у кратким цртама приказати.

На облик куће јако је утицао материјал од кога је начињена. По материјалу разликујемо у Херцеговини сламне, камене и дрвене куће, које ћемо народним називима звати: сламнице или сламаре, плочаре и тахтаре (дашчаре). Сламнице су у разном свом облику

распрострте по цијелој земљи било као стајаће, било као већ напуштене и у стаје претворене куће. Ипак њихову главну област распрострањења чине више, од главних земаљских друмова удаљеније области љубињског, столачног, затим јужни, брдски дијелови гатачког и невесињског котара и најпослије читава западна Херцеговина, изузев куће најближих села око Љубушког, куће близу теста̑, затим куће неких села у сјеверном дијелу Дувна.

Куће плочаре, куће потпуно камене с кречом или без креча су куће нижих културнијих области, куће области страног утицаја. Тој групи кућа припадају куће свих херцеговачких вароши, изузевши Фочу а донекле и Дувно, затим то је кућа читаве југоисточне Херцеговине од Илије, Бјелашнице и Леутара на југоистоку. Та кућа превлађује у већини карсних поља, изузев нека села Невесињског, Бијелог, Бериша и Дувањског Поља. Тој групи припада кућа цијелог варошког и сеоског мусломанског становништва, изузев само Балије. То је кућа велике будућности у овој земљи, која примивши у најновије вријеме кров од цигле нагло напредује на штету оба остала типа. Да се види, како се она нагло и брзо шири, спомињем тај факт, да ја памтим, кад у мом селу од педесет кућа није било ни десет плочара, већ су све биле сламнице, а данас су готово све плочаре.

Поред сламаре и плочаре имамо и дашчару, која као стајаћа кућа долази већином комбинована са плочницом или правије са зиданом кућом, а ријетко са сламницом. Чисте, потпуно дрвене куће врло су ријетке као стајаће куће. Ипак оне су важна појава у нашој земљи, јер појава даске у кући и на кући значи већ велике промјене и у унутрашњем склопу и у спољашњим придодатцима куће. Област дашчаре је уједно и област, у којој се јавља у сеоским кућама соба са

земљаним пећима, затим диванхана и тријем. А важно је, као што ћемо видјети, што је тахтара ограничена на уску зону сјеверне, планинске Херцеговине, управо на фитогеографску подалпијску зону букве. Истина дашчара допире нешто јужније од букве, али им се границе у главном подударају.

Пошто смо на овај начин утврдили разне врсте кућа и области њиховог распрострањења, можемо приступити проучавању појединих врста.

Зграда, ограда или поткућница. — Херцеговачка кућа разликује се и по свом положају од кућа других српских области, нарочито од босанске и шумадијске. Ријетки су случајеви, да кућа дође у средину имања, она је редовно или у ивичним дијеловима и или чак на крају имања. Узрок је томе на првом мјесту оскудица у плодном земљишту, а затим велике стрмени. Ради тога положај куће је увијек у напријед одређен положајем плодног земљишта, положајем брда, на које се село наслања, а донекле и правцем најјачег и најхладнијег вјетра. И према овоме јасно је, што у херцеговачким кршевитијим областима немамо окућница, а ријетко и већијех „зграда", већ једино *поткућница*, које каткад сачињава само једна њива. Овдје кућа заузима редовно највиши положај у цијелом имању; сви они објекти што су у другијем областима око куће, овдје су *испод куће* у поткућници. Врт, воћњак, уљаник, дубрава и стаје за пићу у већем дијелу земље су у поткућници, једино су сточарске стаје обично уз кућу.

Поради таког положаја и кршевита земљишта, на коме се обично гради кућа, у већем дијелу Херцеговине није се могао слободно развити *двор ни авлија* и ради тога има доста кућа, које немају двора ни авлије. Такав положај имају куће по мањим карсним утолеглицама и на стрмим оквирима карсних поља.

Друкчијег су положаја куће оних области, гдје се велики комплекси земље могу обрађивати. Ако у тим комплексима нема каква, за обрађивање згодна узвишења, куће бјеже на ивице обрађеног комплекса. Али чим се у имању нађе какво узвишење, куће се попну на њ. У томе случају куће заузимају положај у средини имања, сличан ономе у Шумадији.

Поткућницâ нема готово никако у виноградарскијем областима. Због тога у тијем областима нема ни дубраве, нема под

кућом стаја за пићу и стоку. Према својој употреби стаја је специјалитет сточарских села.

Разни типови сеоске куће. — У опису Билећских Рудина (Етн. Збор. V) ми смо приказали разне врсте сламница и плочница. Изузевши варошку кућу и дашчару није констатован иза тога ниједан нов тип народне куће у Херцеговини. У истоме раду разликовали смо три врсте сламнице, од којих се је само једна као стајаћа кућа до данас одржала. Сламница, у облику конуса зове се *савардак;* сламница са дуваром оплетеним од прућа и пошивеним сламом, који има облик ваљка и с кровом на четири крила зове се *колиба*, а кућа са четвороугластим зидом од сувомеђине и кровом од сламе зове се *сламница*. Све ове врсте кућа су једноћеличне. О некадашњем превлаћивању сламног крова у Херцеговини свједочи и то, што се слама од омлаћене ражи зове у цијелој земљи *кров*, а рећe млаћевина.

У околини Мостара и Невесиња приземна кућа (била сламара, плочара или дашчара) има махом више унутрашњих просторија. Средину куће заузима *џара* или *међувраће*, у коју воде кућна врата. Из ње десно и лијево воде по једна врата у *собу* и *кућу* или *огњиште*. Просторије ових *зиданих* кућа растављене су међу собом *пердом* и *чатмом*.[1]) *Овај факат доказује да развиће куће у хоризонталном правцу није извршено дограђивањем уз кућу, већ преграђивањем куће.* У Ракитну се кућа дијели већином на два дијела: *гријовницу*, гдје гори ватра и *аралук*. Оба су дијела растављена чатмом. У селу Хуму код Требиња унутрашњост куће дијели се на *ватреницу* и на *камаре*. У Билећским Рудинама, Гацку, Невесињу и Подвележју просторија у којој гори ватра, зове се *огњиште*. Свуда су у њој камени кревети. Друга просторија двоћеличне куће у Шуми зове се *сирема*.

Познато је да већи дио херцеговачких кућа није имао соба с пећима. У свима приземним кућама, па биле сламнице, плочаре и дашчаре, ватра је горила на огњишту. За сједење крај огњишта начињени су били они камени кревети, који су представљени у Атласу Насеља Срп. Земаља (II). Од важности је што се ти кревети јављају само у приземним кућама, у којима нема соба. Осим тога њих нема у оним селима, у којима се осјећају утицаји варошке куће (око Мостара). До окупације свака кућа у Невесињу имала је кревете. Како су се у новије ври-

[1]) Перда је обична преграда од даске, а *чатма* је двострука преграда од даске, која је изнутра испуњена мељтом (малтером), а с поља је окречена.

јеме почеле градити у Невесињу собе с пећима, кућа с огњиштем изгубила је онај значај најважније кућне просторије, па се због тога из многих кућа дижу кревети. Према томе кревети су карактеристика приземних кућâ без соба и пећи, кућâ чије се главне просторије загријавају ватром с огњишта. Гдје се год јави пећ или оџак (камин), кревета већином нестаје. Соба с пећи је појава високе планинске Херцеговине. Има пећи које се ложе с поља и такве се зову „пећи на хасму" (Борци код Коњица).

У селима око Мостара многе куће имају мусафирску одају, која се зове *башкалук*. Исто тако у многим селима има у кућама, нарочитих *агинских одаја и соба*, у којима аге држе разне своје ствари и у којима спавају кад изађу на читлук. То су собе сиромашнијих ага, који не могу да начине засебну „изходну кућу".

Прозори су на сеоским кућама малени и ријетко су од стакла. На тахтарама и плочарама начињени су димњаци; на сламарама остављају се у крову нарочите рупе, које се зову *баџе* или *виђелице* и врше улогу и прозора и димњака. У Гацку и Невесињу тахтаре и сламаре имају необично стрме кровове.

Приземна камена кућа зове се полача; то је била једина кућа Билећских Рудина, која се је јаче развијала у хоризонталном правцу. Интересантно је, да је ова врста кућа доста стара, јер се и у средњем вијеку спомињу **полаче зидане.**[1]) У Штатуту Пољичком као имање „стабуло али негибѕће" спомиње се и „полача ѕ ћапно али ѕ подь", док се „кућа гомионица сламом покривена" сматра као имање „гибѕће".[2])

Чардаци су двоспратне куће с пресјеком у облику паралелограма, а куле могу имати више спратова, у пресјеку су квадратне; у њих поједини спратови, ради уска простора имају врло мало унутарњих просторија. И овдје су просторије међусобно одвојене чатмом, што смо истакли као знак, да се развој куће херцеговачке у хоризонталном правцу вршио преграђивањем а не дограђивањем.

Дашчара је кућа Површи. Она иде на неким мјестима десет до двадесет километара јужније од доње границе подалпијске вегетационе зоне, али готово сва села из те зоне имају тај тип куће. Ова кућа не разликује се само по вањском изгледу од

---

[1]) Даничић, Рјечник из књиж. срп. старина: полача и полата.

[2]) Statuta lingua croatica conscripta. Mon. hist.— iur. Slav. merid. Pars I, Vol. IV. Zagreb, 1890. c. 58.

јужне херцеговачке већ и по распореду унутрашњих просторија. То је кућа најхладнијих села, у којима је оштра клима изазвала *собе с пећима*. Ради овога и најсиромашнија дашчара је *двоћелична*, а веће куће су и троћеличне. Ипак праве дашчаре са платнима од брвана и као стајаће куће и као сточне стаје ријетке су у Херцеговини. Све што се дубље спуштамо од највиших херцевовачких села и дашчара добија све више елемената јужне херцеговачке камене куће. Најприје се јави камени зид, који се је толико раширио да је из испитиване земље готово потпуно истиснуо брвнару као стајаћу кућу. Само у комбинацији с кућом од камена дашчара се почиње развијати у вертикалном правцу. У селима по Неретви, нарочито по Бијелом Пољу, по Зијемљима, по Невесињској Површи и Борчу има већ чардакова са кровом од дасака. За ову врсту дрвено-камених кућа каракгеристична је појава дрвене *диванхане*, које нема у овом облику јужна херцеговачка кућа. Она је аналогна притремку рудињске куће (Атлас II, Радмиловића кућа из Б. Рудина). Само у овој комбинованој кући јављају се с поља дрвени басамаци с диванханом, као што ће бити престављено на нацрту куће Шћепана Павловића из Ораховице код Коњица.

Као што се види област праве босанске куће је веома малена; њој припада готово једино Борач и Чемерно. Област прелазне форме, настале комбиновањем дашчаре и камене куће је знатно пространија. Њена јужна граница иде готово средином Гатачког Поља, долином Заломке на Вележ, одакле се спушта долином Неретве до села Равчића више Мостара и јави се у Ракитну и Дувну у западној Херцеговини.

Херцеговачка варошка кућа. — По материјалу од кога је зидана и којим је покривена херцеговачка варошка кућа је претежно камена кућа. Али од праве сеоске камене куће разликује се у многим стварима. Разликује се по пространству предворја (предахарлука) и двора (авлије), разликује се по свом већем развићу у хоризонталном правцу, затим по мноштву дрвене грађе и по многим оријенталским облицима и називима. Херцеговачка варошка кућа и по свом основном плану и по функцији појединих просторија и по цијелој својој окућници преставља кућу, која је нарочито удешена према мусломанском начину живота.

Готово свака боља музломанска варошка кућа има четири главне просторије и то предахарлук или конаке, авлију, „стајаће куће“ и башчу. Често и у предахарлуку има „авлија у предахарлуку“ и тако кућа има пет дијелова. Сваки од ових појединих дијелова разматраћемо засебно.

Шематски пресјек једне мусломанске куће у Мостару.
I предахарлук (конаци)
II авлија
III кућа
IV башча

$к_1$ = капија главна
$к_2$ = врата у авлију
$к_3$ = капиџик
ссс = софе

Б = степенице за горњи бој
Д = диванхана на горњем боју (крило, јазлук)
$А_1 А_2$ = ахари

Мусломанска варошка кућа ријетко има прозоре окренуте на улицу. А ако се и нађу таки прозори они нијесу никад у првом спрату, већ у другом и редовно су затворени једном врстом дрвеног оквира, који је испуњен веома тавким јако изукрштаним дашчицама, да се кроз поједина окна може посматрати живот на пољу, а да се лице посматрача не може видјети. Ти оквири зову се *мушеици* (мушебак у једнини), а негдје *кафаси* и *кафези*.

У имућнијих Мусломана стајаће куће нијесу никад гледале прозорима директно на улицу. Увијек је стајаћа кућа била одвојена са једном или са више просторија од улице. У богатијих ага и бегова, који су имали много кметова и који су држали башкалуке и мусафирине, куће су биле овако уређене. С улице се улазило на велику *каиију*, која је била тако велика да је коњ под товаром комотно кроз њу улазио. Капије су биле редовно изведене на свод у облику полукруга. Капије затварају замандаљена тешка храстова врата, која су редовно имала двоја крила.

Одмах на зиду, у коме је капија подигнут једруги бој и у њему је било неколико одаја, чији су задемирени срчали

пенџери гледали на улицу. Под тим одајама су *ахари*, просторије с јаслима у којима ноћивају коњи и у којима су велики хамбари, у које су кметови сасипали жито.

И ахари, што су у доњем спрату и мусафирске одаје с другог спрата зову се *иредахарлук* или *конаци*. Уз то може доћи и мања авлија у предахарлуку, у којој може бити и која мања зградицама као: салаш за сушење кукуруза, стогови сијена и „синица" или „сијеница".

Из предахарлука на „авлијска врата" улази се у авлију. Авлија је редовно облутцима из Неретве покалдрмљена тако да ти облутци чине разне фигуре. По ивицама авлије су *софе* засађене разним цвијећем, за тим *дрваница*, покривен или непокривен простор, гдје се држе дрва и *мутвак* или *кућа*, једноспратна и једноћелична зградица, призидана уз необично високи зид; у тој се кућици куха на огњишту, које је у облику паралелепипеда изидано у висину до једног метра.

Из авлије се улази у приземни дио куће. Овај се у главном дијели на три дијела, од којих се средњи зове *хајат*, а десно и лијево је по једна или по више соба. Хајат може бити отворен, као што је престављен у 57. слици Мерингерова првог рада о босанској и херцеговачкој кући (Wiss. Mith. aus. B. u. H. VII. 273) или стакленим вратима затворен.

У хајату на нижој каменој софици стоје суди за воду (ђугуми и ибрици), а под стрехама стоје велики казани у које се хвата кишница. Хајат је редовно постављен даском, која се жути од чистоће и по којој су прострти ћилими, којима се иде у собе. Обућа (папуче, постуле, кундруре и нануле) остављају се у хајату, па се у собе улази мествама (врста кожне доње обуће), чарапама или босих нога. У собама при зидовима су начињене вјештачки изрезане *мусандере*, у којима се преко дана чувају душеци, јоргани, чаршави и јастуци. У зидовима су мањи или већи *долафи*, врста слијепијех прозора у зиду, који се затварају дрвеним капком и у којима се чува кава, шећер, а каткад и цио „кахвени такум" (кавени суди). При шиши је на сва четири зида уска полица, која се зове *раф*; на њему су мали окалајисани *сахани*. Један дио мусандера је просторија за купање и зове се *хаманџик*, из кога води кроза зид мањи „олук" (жлијеб) у башчу или у *мемишхану* (отменији назив нужника) или се вода циједи низа зид с поља. Интересантно је, што у посматраним случајевима нијесам видио пећи уз хаманџик, што се редовно види у Босни.

И под овиһ соба постављен је даском. Около при зидовима су са све четири стране, до 40 м. високе дрвене *сећије,* по којима су прострти миндери (дуже стеље) и шиљтета (краће стеље), а при зиду су јастуци, да се при сједењу услонити може. Јастуци су прекривени из краја у крај дугим платном које зову пешкир. По средини собе је ћилим, а по његовим угловима су негдје серџаде (мањи ћилим), а негдје шиљтета. О зиду виси „пустећија", сасушена и необријана овнујска кожа, која се простире на под кад се клања[1]). У једном углу је *маса,* сто на коме се чувају разни стаклени судови (филџани, маштрафе, кикаре, табаци, плитице, чираци и боце). О зиду је огледало и о њему висе од абдеста (умивање прије молитве) „махраме". У углу од два зида је мања троугласта дашчица, која се у Мостару зове *џазуха,* а у Босни *заиис.* На њу се меће ситније ствари: накит при спавању, комади свијеће и др. У соби исто тако има и по гдјекоји *сандук,* у коме се држе чамашири (бијело рубље) и *чекмеџа,* мала скриња за скупоцјене ствари и новце. У православним кућама на источном зиду је слијепи прозор, у коме је једна или више икона (слика свеца, ког та породица слави), а пред иконом је кандило које се пали о свецима. Тај простор зове се *иконостас,* а затварају га мале од чиста платна начињене завјесе; кад се Богу моли, окрећу се сва чељад према иконостасу.

При једном зиду сваке собе и одаје је оџак, исти онакав какав смо преставили у раду о Билећским Рудинама. У њему се ложи ватра, а кад се ова разгори изгрне се жерава на *дагару,* у којој се држе кавени суди с већ скуханом кавом. Да се не би дагара сувише угријала, ватра се држи у мањем здјеластом бакреном суду, који се зове *џехенемлук* (џехенем је пакао; ово је име настало ваљда ради тога, што се суд угрије као џехенем). Чељад сједи на поду на јастуцима и шиљтетима, па надноси руке да се грију. Собе су у старије вријеме биле кречом обојене, а сада се боје највише плавом бојом. Варошке собе расвјетљаване су мумима (лојаним свијећама), сада свијетле лампе с петролејом. Прозори су затворени *ћерчивом* и *демирима.* Ћерчива су састављена од више четвртастих дрвених оканаца, у која су артијом прилијепљени четвртасти комади стакла. Демири су с поља у прозоре причвршћене, као прст дебеле гвоздене шипке, које служе зато да ко не би продро у собу кроз

[1]) Клањање је муслимански обред при молитви.

прозор. За демире су канафом привезана зими ћерчива, а љети се скидају ради велике врућине. На оним одајским и собним прозорима који гледају на улицу или у авлију су кафаси или мушепци, а који гледају у башчу заклапају се дрвеним капцима. Прозори се осим тога застиру бијелим заровима (завјесама).

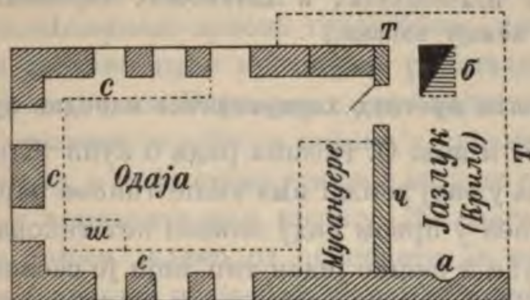

Пресјек горњег боја једне мусломанске куће у Мостару
Размјер 1 : 150

ссс, сећије
ш, шиљта
тт, тробозани
а, абдеслук
б, излаз басамака (степеница) из доњег боја
ч, тањи зид је од чатме.

И горњи бој дијели се у главном на три дијела. Из доњег боја долази се у предњи и средњи дио, који се зове *таван*, *крило* или *јазлук*. Таван или крило увијек је нешто изнесен на поље, те се надноси над улаз у собу. Таван је с једне стране отворен, чини цјелину са осталом кућом. У кућа које гледају на улицу тај је таван и ограђен, али је сав у стаклу, те се зове *ћошак*, а каткад и *џамлија*.

Таван је по ивицама ограђен до 1 м. високом оградом, која се зове *тробозани*, а састављена је од дрвених ступчића побијених у таван, који су везани једном гредом по врху. На тавану спава љети готово цијела породица, тада је прострт ћилимима и цијелог љета таван преузима функцију собе: ту се спава, сједи преко дан, једе и клања. У једном углу тавана је оџак, у коме се ложи ватра да се пече кава. У зиду је каткад и мањи усјек за умивање, који се зове *абдеслук*.

С тавана воде у сваку собу засебна врата. Собе на тавану зову се *одаје*; у њима домаћа чељад ријетко спавају. То су просторије, лијепо намјештене у које се уводе странци и у којима спава родбина, кад дође у госте. На тавану је просторија за

оставу која се зове *ћилер*. У њему су сандуци са сувим месом, хамбарови са житом, ћупови с медом и мјехови са сиром и кајмаком. Поједине одаје немају нарочитих имена и у свакој нема оџака. У старије вријеме таван се је затварао *ћепењцима*, онаким истим каквим се затварају многи дућани по Босни и Херцеговини. Куће православних и католичких варошана готово су исте, само немају конака.

Општи преглед херцеговачке народне куће.

Из мог и пок. О. Козића рада о кући (Етн. Збор. V). види се, да у овој земљи има више типова народне куће. Тако сам већ у првом раду описао пет типова данашње стајаће куће и нашао један тип који је сасвим ишчезао (савардак) и један тип негдашње стајаће куће који се је одржао као стаја или као мљекарица (колиба). У истом сам раду подијелио све те типове на двије групе и то: на приземне и двоспратне (или чак и троспратне) куће. Нашао сам прелазне облике, из којих се види да се је један тип приземне куће из другог сукцесивно развијао. И ако сам нашао комбинација између приземног и двоспратног типа (ћелица), нијесам нашао између њих прелазних типова. Осим тога истакао сам да су се приземне куће знатно развијале у хоризонталном правцу, док у двоспратних и вишеспратних због претежна развијања у вертикалном правцу приземље бива занемарено и у сточну стају претворено; осим тога у двоспратне куће има типова који су се развијали само у вертикалном правцу (кула), као што их има који се развијали поред вертикалног знатно и у хоризонталном правцу (чардак).

И ако се из описа, пресјека и планова нашег првог рада јасно видјело, ми ипак тада нијесмо истакли важан факт, *да се је развијање херцеговачке народне куће у хоризонталном правцу вршило већином преграђивањем*, а *веома ријетко дограђивањем*. И хоризонтално развијање другог спрата у чардака вршено је на исти начин. Мислимо да смо у појави чатме и перде нашли сигурно

средство за испитивање, како су се развијале камене куће у хоризонталном правцу.

У овом раду приказали смо два нова типа херцеговачке куће: дашчару и варошку кућу. Комбиновањем древене и камене куће настају куће каменог зида а дрвеног крова. Превлађивањем дрвене грађе бива „притремак“ јужне херцеговачке куће претворен у „диванхану“ из области Неретве и са Зијемаља. Друкчијим климским приликама изазвана је соба са пећима у кућама високих поља и Површи, а та је ствар утицала на јаче расчлањавање куће у хоризонталном правцу. Из овога се види јасно, како нијесу далеко од опасности да се преваре они, који на основу извјесних начина хоризонталног развића куће, хоће да налазе утицаје из веома далеких земаља.

Као један још неиспитан тип детаљно смо описали варошку кућу. Важно је да се истакне, да је варошка кућа пијеле Босне и Херцеговине, изузевши оне истакнуте разлике, у главном истог типа. Ова једноликост варошке куће на овако великом простору, поред овако разноликих типова сеоске куће и то на много мањем простору, мора свакако пасти у очи. Ћошкови, диванхане, намјештај соба и одаја, оријенталска номенклатура, а нарочито развиће куће и у вертикалном и у хоризонталном правцу и становања у приземљу и у горњем спрату су заједничке особине и босанске херцеговачке варошке куће. Ова једноликост извањског изгледа и унутрашњег распореда варошке куће упућује на истовјетност културних прилика босанских и херцеговачких вароши, док се међутим она разноврсност сеоске куће може протумачити великом зависношћу сеоске материјалне културе од природе земљишта.

Поред ових општих културних момената остају у варошкој кући двије групе ствари, од којих се прва да свести на утицаје муслиманског религијског и прив-

редног живота. Тако ја сматрам да се постанак предахарлука, мусафирских кућа, мушебака, кафеза на прозорима, окретање кућног лица од улице, високи зидови око авлије, повлачење куће с улице у средину настањеног простора, појава хаманџика и пустећије могу сводити на утицаје исламског вјерског и фамилијарног живота. С тим у вези оријенталска номенклатура у унутрашњих просторија и у покућству, престирање соба ћилимима, мусандере, сећије дају се сводити на утицаје оријенталске културе и живота, као што се оне сијенице, хамбарови, дрвенице, башче с поврћем испод кућа могу сматрати као посљедице нарочитог економског живота. Оне ствари, у којима се разликује херцеговачка варошка кућа од босанске (отворена диванхана, пренашање љетног живота из соба на диванхану, загријавање одаја жеравом с дагара мјесто пећи, ријеткост пећи с лончићима) дају се сводити на различите климске прилике обију земаља.

Поред ових утицаја, који су дошли од оријенталског вјерског и културног живота, чини се да ће се моћи открити и утицаји других културних средина. Приликом једне мале ескурзије увјерио сам се, да су неки комади покућства (сточићи, сандуци, неки судови) истовјетни и у Боци и Херцеговини. Чини ми се, да ти комади покућства и појава талијанске номенклатуре у сеоској кући јужне Херцеговине упућују на утицаје који су долазили из талијанског кулурног круга. Јесу ли ти утицаји били од важности за општи кућни облик нијесам могао утврдити. Исто тако је важно, што је професор Мерингер доказао да су многи комади босанског и херцеговачког покућства у врло сличним облицима заступљени и у алпиској кући. Појава босанске верижњаче, верига, пријеклада, саџакаа или тронога, наћава и долафа у босанској, херцеговачкој и алпијској кући су ствари, које упућују на извјесну културну заједницу

обију земаља[1]). Ипак поред све ове сличности ја не бих могао пристати уз претпоставку, да у томе треба гледати утицаје које је вршила алпијска кућа на босанску и херцеговачку. Др. К. Пач изнио је у једном свом раду слику верига из римског времена, нађених у Дувну, које се по облику и употреби врло мало разликују од данашњих херцеговачких верига[2]). Ова ствар би могла, да схватање цијелог питања донекле преиначи. Вјероватно ће се ствар с временом моћи свести на негдашње утицаје, који су долазили у обје области из исте културне средине.

У Херцеговини се опажа, да разни типови куће с мањим или већим изузецима превлађују у појединим областима. Истакли смо да је дашчара везана за високе, шумске области сјеверне Херцеговине. Исто тако наглашено је, да је камена сеоска кућа продирала од приморја и од појединих вароши у унутрашњост. Она данас превлађује у неким крајевима потпуно. Сламница је опет кућа сиромашнијих области средње и јужне Херцеговине. На овај начин излази, да се за постанак појединих типова куће може поставити ово правило: сељак је првобитно градио кућу од оног материјала, који му је природа његове околине нудила; ради разноврсности тога материјала морали су се већ првобитно развити и разни облици куће. Сваки од ових првобитних типова развијао се доцније засебно, под утицајем разних прилика.

На овај начин постаје јасно, да су утицаји природе на сеоску кућу били веома јаки. У томе смислу важно је дјеломично подударање распореда дашчаре с висинским приликама и формацијама вегетације. За јачину тих утицаја важно је то, што област распрострањења дашчаре

[1]) K. Meringer, Das volksthümluhe Haùs in Bosnien und der Hercegovina Wiss. Mith. aus B. ù. H. VII, c. 255—261.

[2]) K. Patsch, Prilog topografiji i povjesti Županjca — Delminiuma. Glasnik zem. muz. 1904, III, s. 316.

чаре, већином и сламаре, а каткад и плочаре, кад се престави на карти, бива уздужена у правцу СЗ—ЈИ, општем правцу пружања тектонских линија, пластичких елемената, разних климских прилика и формација вегетације овог дијела динарске планинске системе.

Стаје. — Оне стаје које су приказане у описима рудињских и требињских села налазе се у читавој земљи с врло незнатним измјенама. У Горњој Херцеговини измијене свој облик у толико, што добију дрвену грађу. Од важности је што у Горњој Херцеговини (у Гацку и Невесињу) нема оних *јањила* или *јара* са отвореним бедреницама, ни оних *торина* око њих. Због велике зиме сточарске стаје у Горњој Херцеговини се потпуно затворе. Интересантне су и колибе *повожњаче* у Гатачком Пољу. То су мљекарице и *горарице* (чобанске кућице), потпуно од дрвета, чији темељ почива на брвнима, која се по земљи могу вући као саонице. Мјесто великих љетних кретања Гачани љети силазе са стоком у поље, гдје граде торове и гноје њиве. Како се која њива нагноји, тако се и колибе помичу. За једну колибу привеже се један или два пара волова, па је вуку. Ове су колибе ограничене само на поља и то већином на Гатачко, као што се и она народна дрвена кола налазе само у пољима.

Остала проматрања о стајама интересантнија су ради номенклатуре него ради свог облика. Појата у селима око Вележи дијели се на доњи и горњи бој; посљедњи се зове *поступ*. *Кланицом* у тим селима зову мање зградице, начињене од дрвеног материјала с веома стрмим и високим кровом од кровине, који каткад допире до земље. У њој ноћива зими ситна стока. Ако је кућа при страни, зида се уз кућу од дрвета или камена мала зградица, која се у Бил. Рудинама и у Подвележју зове *наслон*, а око Коњица *ајат* (Види слику куће Ивана Томића из Ораховице). Због брдовита и кршевита терена ови су наслони на кућама врло чести, а служе или за оставу или за ситну стоку. По виноградарским областима виде се о јесени мале *пударске стражарнице*, начињене од коља, прекривене шумом или даском и отворене на све стране. У областима (нарочито карсним пољима), гдје добро расте кукуруз чести су *салаши*, у којима се суши кукуруз. Сточарске колибе по планинама разликују се према томе, да ли је област кршевитија или шумовитија. У првом случају су колибе зидане, од сувомеђине, даском или травом прекривене, а у другом случају граде се брвнаре с кро-

вом од дасака. Мјесто брвнаре превлађују у новије вријеме дашчаре са зидом од сувомеђине. Око Мостара честе су беговске *„исходне куће“* на читлуцима. То су куће, у којима живи агинска породица кад изађе љети у село на хладовину. У кућама су и хамбари, у које се сасипље жито, које ага добије у име хака од кметова. (Види слику из Баћевића у „Атласу“).

VII. Имена области, насеља и других мјеста.

Интересантно је, да су имена главних херцеговачких области изведена већином од разних физиогеографских особина. Така су имена: Хумнина, Рудине, Површи, Планине затим она разноврсна поља (Бијело, Бишће, Невесињско, Гатачко, Фатничко, Дабарско, Видово, Габеоско, Попово и Требињско). На сличан начин добиле су имена и неке мање области као: Ракитно, Дубраве, Блато, Шума, Површ, Зупци, Ватница, Корита, Жупа, Броћно, Храсно, Завође, Брдо, Церница и Посушје. Од ових разликујемо туђа и теже разумљива имена: Дувно, Бериш, Бекија, Нахија, Габела, Гацко, Невесиње, Турија и Нерства.

Као што се већ и из ових имена види, можемо сва имена насеља и других топографских објеката подијелити на двије групе и то: на имена српска и туђа. Српска имена опет дијелимо на двије групе. У првој су групи она имена, која су постала у вези с природом, разним њеним објектима и особинама; у другој су групи имена насеља, која су постала у вези с човјеком, од људских имена и у вези с разним феноменима људског живота и рада.

У првој групи разликујемо имена, која су изведена из народних имена биља, пластичких особина, облика сеоске околине, њене боје и састава сеоског земљишта; трећу врсту имена чине она имена, која су постала из особина положаја и климе сеоске, а најмање имена изведено је из имена разних животиња.

У колико су разне природне особине утицале на постанак сеоских имена види се из овог прегледа:

I. Имена села која су постала у вези с разним природним особинама:

1.) *Имена биља и дрвећа од којих су постала имена неких села.*

просо	1	село	крушка	7	села
калац[1]	1	»	луг	4	»
лијеска	2	»	глог	1	»
дријен	4	»	кукрица[2]	2	»
трн	4	»	папрат	3	»
гљива	1	»	граб	7	»
орах	10	»	трешња	2	»
коприва	1	»	цвијеће	1	»
шипак	4	»	боб	1	»
цер	8	»	репа	1	»
храст	4	»	вино и лоза	4	»
дуб	3	»	чичак	3	»
гај	5	»	шушањ	1	»
јасен	11	»	лопоч	1	»
гора	6	»	грм	2	»
броћ	3	»	јабука	1	»
драча	4	»	витина	1	»
врба	4	»	ракита	1	»
слива	4	»	крек[3]	2	»
дубрава	4	»	кљен	2	»
автовина	1	»	бријест	2	»
вишња	2	»	брштан	2	»
бор	4	»	кошћела	1	»
липа	2	»			
буква	2	»	По биљу је названо дакле 149 села		
јаблан	1	»			

[1]) Каоцем се називају прве клице траве, кад избију у прољеће.

[2]) Кукрицама се назива кржљава шума (грабова, храстова), која расте при земљи

[3]) сасушен корјен од дрвета.

2.) *Имена села која су постала од разних пластичких особина, физиогеографских објеката, састава земљишта, врста стијена и руда.*

по пољу названо је	16	села
„ потоку „ „	2	„
„ равни(ни)	5	„
„ долу и доцу	38	„
„ брду	8	„
„ дрази (драга)	1	„
„ пологу	1	„
„ облику (дуг, округао и т. д.)	11	„
„ хуму	5	„
„ блату	6	„
„ мокрини	2	„
„ поду (село Поди)	1	„
„ рудини	1	„
„ груди	4	„
„ кориту	2	„
„ ступу и степену	2	„
„ муљу	1	„
„ локви	1	„
„ студенцу	2	„
„ бари	1	„
„ врху	1	„
„ шпиљи (спиљи)	1	„
„ пријесапу (пријеслапу)	1	„
„ трусу	3	„
„ котлу	1	„
„ језеру	2	„

по сутјески (Сутјешница и Сусјечно)	2	села
„ луци (лука)	4	„
„ сопоту	1	„
„ ублу	1	„
„ завали	1	„
„ отоку	1	„
„ прибоју	1	„
„ прологу	1	„
„ струги	1	„
„ посушју	1	„
„ понору	1	„
„ слату	1	„
„ пресјеци	1	„
„ лакту	1	„
„ плочи	1	„
„ поријама (Порије)	1	„
„ казану	1	„
„ пресједовцу (Пресједовац)	1	„
„ страни	1	„
„ бари	1	„
„ тмини	1	„
„ обзиру	1	„
„ бријегу	1	„
„ греди	2	„
„ кланцу	1	„
Свега	149	села

3. *По клими и положају:* Овдје су она села чија имена почињу са при-, под-, над-, пре-, по-, за-, вр-, дољ-, виш-, (Присоје, Подосоје, Потприсоје, Врпоље и др.) и имена оних села, која сама означује свој положај (као: Ивица, Крај, Закутина и др.) На овај су начин добила имена 55 села.

4. *По боји своје околине добила су имена* 53 села.

5. *По разним животињама и дијеловима животињског тијела добила су имена 32 села и то:*

по свињи	1	село	по јањету	2	села
„ крави	2	„	„ риби	3	„
„ коњу	2	„	„ волу	1	„
„ кртини	1	„	„ вуку	1	„
„ змији	1	„	„ голубу	1	„
„ пароју[1])	1	„	„ жаби	1	„
„ пијавици	1	„	„ чапљи	1	„
„ рогу	2	„	„ лисици	1	„
„ кози	1	„	„ ластавици	1	„
„ косу	1	„	„ кљуну	1	„
„ длаци	1	„	„ кошути	1	„
„ звијери	1	„	„ гагрици	1	„
„ репу	1	„	Свега	32	села.
„ туки	1	„			

6.) *По облику и каквоћи.*

крстат	6	села	тих	1	село.
кисео	1	„	пуст	1	„
гњио	2	„	мек	3	„
слан	1	„	дубок	4	„
тврд	1	„	љут	1	„
власат	1	„	Свега	22	села.

Колико се проматрањем могло установити ова имена настала су у оним случајевима, гдје се који од горњих објеката као ријеткост сматрао. То особито вриједи за она имена, која су изведена од разног биља и дрвећа. Ако у једном мјесту превлађује једна или двије врсте дрвећа, па ако се услијед извјесних погодаба јави једно дрво, које је ријетко у блиској околини, село редовно добије име по томе дрвету. На тај су начин постала имена свих оних села, која су изведена од врбе, јасена, граба, ораха, цера, дуба, храста и других. На овај начин настала су готово сва имена села, изведених из имена разног биља. То је специјалним проучавањем на више мјеста утврђено.

[1]) Паројем се назива, кад се роји улиште истог љета којег је и насађено.

Готово исто правило вриједи и код постанка многих имена из друге групе. Познато је на примјер, да су равнине у карсту ријетке и да се свака већа равнина зове поље. Ради тога има у Херцеговини безброј пољâ с разним атрибутима. Мање карсне утолеглице народ различито назива, према њиховој величини и привредној вриједности. Пространије, карличасте вртаче, чије се дно може орати зову *доловима*; округле, плиће вртаче са дебелим слојем црвенице и наноса зову *долинама*, а кршевите дубоке вртаче, малог дна, стрмих ивица, које се не могу обрађивати зову рупама или рупинама. Како и оваковп долови спадају међу ријеткости у херцеговачкому карсту, по горњем правилу названо је по долу и доцу с разним атрибутима и префиксима тридесет и осам села.

У овим именима има и неких других интересантних ситница. На примјер навели смо, да су по сливи названа четири села. Та су имена интересантна с тога, што њихови сељаци шљиву (воћку) зову шљивом, а своје село Сливом, Сливљем и др. У именима неких села налазимо неколико лијепих географских термина, само у многим случајевима народна терминологија не може да разликује неке јако сличне називе. Тако, на примјер, ми нијесмо могли да утврдимо разлику између термина: пролога, пријевора и пријесапа. Чини се да су то синонимни називи за преседлину. Ријеч *пролог* чешћа је у Западној, а пријевор у Источној Херцеговини.

II. Имена села, која су изведена из имена разних брастава, по врстама људског занимања и другим феноменима људског живота:

1.) *По именима појединих брастава и по личним именима* названо је 186 села.

2.) *Села, названа по разним људским артефактима и по занимању становника и њиховим радњама.*

а) по	столу	2 села	»	крсту	5 »
»	лађи	1 »	»	шкаљи[1])	1 »

[1]) Шкаљом се зове ситно иступан камен, којим се зачепљају шупљине између камена у зиду.

по чељи	1	село	по кључу	1	село
„ сјечи	1	„	„ пожару	1	„
„ жетви	1	„	„ засаду	1	„
„ крчевини	1	„	„ клобуку	1	„
„ мосту	2	„	„ међи	1	„
„ гомилама	3	„	„ стубици	1	„
„ плугу	2	„	„ губеру	1	„
„ огради	2	„	„ колима	1	„
„ мрежи	1	„			
„ жрвњу	1	„	Свега	32	села.

б) по бискупу	1	село	по бану	1	село
„ месару	1	„	„ глуми? (Глумина)	1	„
„ ковачу	3	„			
„ грнчару	1	„	Свега	8	села.

3.) *Села, која су названа по разним врстама насеља и што је у вези с њима.*

по селу	10	села	по вашару	1	село
„ граду и градини	9	„	„ оџаку	1	„
			„ кули	5	„
„ селишту	5	„	„ кући	1	„
„ оборишту	1	„	„ дому	1	„
„ махали	2	„	„ тору	2	„
„ читлуку	2	„	„ њиви	4	„
„ улици	1	„	„ врту	1	„
„ путу	1	„	Свега	47	села

Међу именима насеља, која су постала у вези с човјеком и разним његовим радњама, нарочито се истиче група имена на — *ићи*, која су настала од имена разних браства и породица. Таких имена има 186, а то чини више него двије трећине имена из друге групе. Херцеговина с Црном Гором разликује се у овоме од многих других српских области. Док се овака имена у југоисточној Србији и у Старој Србији махом свршују на-*це*, у Срему и у Босанској Посавини на-*ци* и на-*ни*, у Херцчговивии превлађују имена на-*ићи*. Чини се, да овака имена превлађују само у оним областима, гдје

има браствене и племенске организације и да се така имена села могу каткад сматрати као преостаци таког живота. Имена на-ци у Херцеговини има веома мало.

При читању Даничићева „Рјечника из књижевних старина српских" пада у очи, да нека босанска и херцеговачка села имају имена неких средњевјековних великаша. Тако у почетку 15. вијека спомиње се „**Коруннь Корѣниќь** човјек војводе Сандаља." Ми данас имамо област Корјениће. Кнез Петар Павловић и војвода Радослав Павловић имали су властелина, који се звао „**Радоє Любишиќь.**" Познато је да су ови великаши држали поред осталих и крајеве око Билеће и у истом томе крају ми имамо данас село Љубишиће. Исто тако Херцег Стјепан имао је човјека који се звао **Радоє Срьѣевиќь,** а у Гатачком Пољу има и данас село Срђевићи. Велики војвода Радослав Павловић имао је властелина, који се звао **Вукась Прибиловикь,** а бан босански Стефан имао је жупана, који се звао **Ивахань Прьбиловиќь.** На њих опомиње село Пребиловци у столачком котару. Исто тако спомиње се кнез **Радивои Цицилиќь,** властелин Херцега Стјепана. Код Требиња имамо село Цицину. На сличан начин може се довести у везу име данашњег села Прибинића у Босни са средњевјековном властеоском босанском породицом **Прибиниќь.** Друга су имена села задржала имена средњевјековних браства. Така су имена: Мириловићи, Лађевићи (Ладовићи у средњем вијеку), Пилатовци, Добрељи (Dobrilli у средњем вијеку) и Бобани. На Малешевце подсјећа селиште Малина у атару општине Зарјечја. Чини се, да је средњевјековно браство Поцрњи (Podzergni) добило име од свог села Поцрња[1]). У неизданим дубровачким архивским списима спомиње се г. 1321. један човјек с презименом Будошевић, а то подсјећа на село

---

[1]) О овим средњевјековним браствима види Dr. K. Jireček, Die Wlachen und die Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. Sitz.- Ber. d. böhm. G d. W. Prag, Jahrgang 1879.

Будоши. Исто тако спомиње се год. 1305. „Clap Drugovich de Nevesigna“; у данашњем невесињском котару не познајем село Друговиће, али у гатачком и фочанском котару има тако село.[1]) На овај начин чини се, да су многа од ових села добила имена још у средњем вијеку и то од презимена истакнутијих људи и браства, која су у њему живјела.

Да ова претпоставка није без основа види се из неких надгробних споменика. Тако при улазу у цркву на Влаховићима (љубињски котар) има овај запис: **„Вa име Богь и светог Їована, се лежи Радосавь Валаховићь; нека се ʒна ера лежи на племенитои баштини.** и. т. д. (Љ. Стојановић, стари српски записи и натписи, књ. III. 17., Гласник зем. муз. XXIX, 186). Исто тако у Бољунима има овај запис: **„Асе лежи Богавацъ тарахь Болѹновићь, сьмѹ.** и. т. д. (Стој., Стари српски записи III, 21.)

Кад упоредимо број села, која су названа по разним природним појавама (око 430) и број села, која су добила имена у вези с човјеком и разним појавама његова живота (280), онда видимо, да превраћује прва врста имена. Кад додамо и број непознатих имена (око 150), онда видимо, *да је већа половина херцеговачких села названа по разним природним појавама.* У овом раду чешће је истакнуто, да се у Херцеговини чешће осјете јаки утицаји природе на људском животу. И ови бројеви то потврђују.

Веома је интересантна и трећа група сеоских имена, У ту смо групу унијели имена *страног поријекла и друга, теже разумљива имена.* Така су имена села: Цим Буна, Родоч, Косор, Кокорина, Баљци, Биоча, Качањ, Цибријан, Моско, Ћурјен, Бахори, Бушћак, Идбар, Цепе, Обре, Бармиш, Шобадине, Дивин, Делеуше, Плана, Ђеч,

---

[1]) По неизданим преписима из дубровачке архиве у земаљ. музеју у Сарајеву.

Тепуре, Чехари, Турија, Цагаре, Ргуд, Диндô, Велеуша, Грушча, Туље, Турица, Малкочи, Ломачи, Турани, Лапља, Шпуље, Жвиње, Ротимља, Борут, Хотањ, Хутово, Неум, Бихово, Бобани, Баљевац, Чопице, Рапти, Ускопље, Кочега, Талежа, Цицина, Тули, Турменти, Козмач, Суторина, Цицрина, Чаваш, Чваљина, Котези, Бијача, Дретељ, Габела, Хардомиље, Батин, Рињи, Сопиља, Рушта, Залом, Удрежањ, Шуберин, Бâк, Бачник, Битуња, Бован, Хатељи, Ходово, Кубаш, затим долазе многа имена са нејасним корјеном, а са српским обликом. Ту су имена разних мјеста са корјеном *треб-* као: Требиње, Требимља, Требистово, Требижат, Тријебањ, Требијови и многа друга имена која нам нијесу потпуно јасна као: Врди, Паоча, Вртијеш, Морче, Брова, Хомоље, Угошћа, Пачарани, Отележани, Билећа, Баћевица, Нарат, Пађени, Прераца, Риоца, Паник, Превље, Умољани, Љубуђа, Очркавље, Свјенча, Тиње, Дудле, Удора, Рабрани, Невада, Зачула, Увјеће, Кучма, Скозјигрм, Дврсница, Кашће, Улог, Клечак.

Др. Ћ. Трухелка покушао је да протумачи имена главних босанско-херцеговачких ријека и планина помоћу свог знања из данашњег арбанашког језика.[1]) Препуштајући одговорност за тачност погледа и закључака писцу, ми ћемо овдје изнијети главне ствари из тога рада. На тај начин *Босна* (Basante старог вијека) значила би ријеку која тече с ону страну планине, а Неретва ријеку која тече између планинских вијенаца. Име *Дрина* (Drinus), по тој етимологији потиче од ријечи *drün*, што значи браву или кључ. У имену *Рама*, налази арбанашки корјен *ра-*, којим се назива све што бучи (жубори). *Плива*, (у средњем вијеку Плеба, Плева) постала је од арбанашког *Плех-*, што значи талог. По истој етимологији село *Залом* и

[1]) Les restes illyriens en Bosnie par le Dr. Ciro Truhelka. Paris 1900. c. 15

Заломски Поток долазе од арбанашке ријечи *лом*, *лум*, што значи ријеку. Имена врхова *Малтокет*, Мантокит, која народ каткад скраћено зове Кита, имају арбанашки корјен *мал*, који значи планина. Име планине *Прењ* долази од ријечи *прехен*, која значи средину, прси. (Једно село у стол. котору и један врх на Црвњу зове се исто тако Прењ). Име *Скупи* или *скип* значи орао. Од те ријечи потичу српска имена Скопље (у Босни и у Старој Србији) па ваљда и Ускопље у Херцеговини. Најнижи дио Љубишког Поља зове се *Бериш*. То долази од арбанашке ријечи *берек* или *берак*, што значи мочвара.

Т. Ипен написао је чланчић о географским именима у Арбанији.[1]) У томе чланчићу падају у очи ова имена: *вија*, значи канал. Вјероватно из тога је изведено име босанске ријеке и области Вијаке. *Зал*, значи облутак, шљунак, а затим суво рјечно корито. Спајањем ове ријечи и ријечи *лом* могло је настати и име Залом. *Метех* значи зимовишта. Ипен тврди да име Метоја (Метохија) потиче од ове арбанашке ријечи. Ако би се то могло доказати, онда би и херцеговачка Метоија (варош Гацко) била арбанашког поријекла. *Чафа* (или Ћафа?) значи кланац (Pass), од те ријечи могло би постати име врха Ћабе на Трескавици.

Интересантно је да *Л. Талоци* налази арбанашка имена чак у сјеверној Босни. У повељама спомињу се имена села Чечава и Туклек. Туклек би значило „земљу старе Дукље“(!), а етимолошки племенску земљу (тук-земља, лек-племе). У имену Чечава налази корјен *чеч*, а та ријеч „арбанашки значи тјеснац“.[2]) Вјероватно

---

[1]) Über die geograpischen Namen in Albanien von Theodor A. Jppen Mith. d. k. k. Geogr. Gesellschaft in Wien. 1904. Helt. 1. u. 2.

[2]) Dr. Ljudevit pl. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kõrmendskog arkiva. Гласник земаљског муз. 1908 с. 419.

тај ће се корјен моћи открити и у именима херцеговачких села Чичева (у Горњој Неретви) и Чичево (код Требиња). Близу Мостара има мјесто Бабун (у долини Радобоље), арбанашки *бабуне* значи житна мјера.[1] *Bałe* значи чело, а bal'ôš, ba'làš значи коње и волове који имају бијело чело. У Херцеговини се *баљом* (придјев баљаст) зове бијела овца, која има црне мрље по глави или црна коза с бијелим мрљама[2]). *Бар* значи сијено, трава. Вјероватно је од исте ријечи потекла српска ријеч бара, која у Херцеговини значи ливаде, сјенокосе на обалама ријеке, који су због тога мочварни.[3]) *Ђепе, ђеп* арбанашки значи колијевку. Од те ријечи могло би потицати име села Џепе код Коњица.[4]) Ово име подсјећа на турску ријеч џеп, али облик џепе лакше је извести од арбанашке ријечи. Име Дретељ могло би постати од арбанашке ријечи *dreϑe*, која значи Erdbeere, Hitzblätter.[5]) *Kets*, *kats* значи козу, јарчића.[6]) Вјероватно од те именице потиче узвик: кећ, кић, кећа и кића, који употребљију херцеговачки чобани кад гоне козе, а за другу стоку имају друге узвике. Име брда *Кукун* (код Фатнице) могло би настати од арнаутских ријечи *кук*, што значи црвен и *кун* што значи сјекиру[7]). *Кен* значи пас, у Херцеговини се младо псето чешће зове *ћено.*[8]) У Маглићу има цирк, чије је дно посуто веома крупним стијенама и зове се *Шкембетине*. (Глас срп. краљ. Акад. LXIX. 185). У арбанашком *шкеми, шкемби* значи Felsen, Klippe.[9]) Д-р К. Јиречек тврди и да је име данашњег села Бурмâзâ у столачком котару арбанашког поријекла. (Die Romanen etc. c. 41).

Међу именима страног поријекла, чини се, да ће бити и именâ романског поријекла Мени се чини, да ће романског поријекла бити ова имена: Ротимља (у столач. котару), Конгора (у Дувну,) Турија (у коњичком

[1]) [2]) [3]) [4]) [5]) [6]) [7]) [8]) [9]) Gustav Meyer, Etimologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg 1891.

котару), Тули, Турменти и Туље (у требињском котару), Габела, Цим (код Мостара), Плана (у билећском кот.), Варда[1] (брдо код Мостара), Вардар[1] (брдо код Билеће), Планик (село код Требиња и брдо у Бањанима), Планици између Гацка и Билеће, Догање („село" у Шобадинама код Билеће), Дракуљица (брдо код Билеће), Капор и Поткапорје (брдо код Билеће и презиме једне породице), Дивин (преседлина између Фатнице и Дабра), Коравлица (село у Опутној Рудини), Тухор или Твор (брдо на западу од Билеће, Леутар (више Требиња), Цицина (у треб. котару), Кочерин, Тузани, Сомина и Буна. Поред тога има интересантних имена и у других географских објеката (планина, брда, њива, врела и др.), али се њима нећемо бавити.

Ова проматрања слажу се са резултатима, до којих су дошли испитивачи римске културне периоде готово потпуно. Ми смо истакли, да су илирски становници Херцеговине у посљедним вијековима римске власти били у толикој мјери поромањени, да су примили много елемената из римске религије, обичаја и да су се служили и латинским језиком. Чини се да је тај исти народ још једном сличну судбину преживио послије српске сеобе. Илирска (арбанашка?)} и романска географска имена доказују извјестан континуитет између данашње и преславенске географске номенклатуре, а то доказује да је било јачих веза између старог поромањеног илирског и доцнијег српског становништва.

VIII. Постанак села и поријекло становништва.

1. Политичка географија Херцеговине у средњем вијеку.

Као што је познато, име Херцеговина је постала тек у новом вијеку. Поједини крајеви данашње Херцеговине при-

[1]) Ова имена потичу ваљда од guardare. И данас ријеч *варда* живи у народу, особито код чобана, кад се по ноћи дозивљу. О тој ријечи види Patsch, Zur Geschichte u. Top. v. Naron. p. 34. примјед. 4.

падали су у средњем вијеку већином Хуму и Травунији. Осим тога данас се сматрају дијеловима Херцеговине и неки крајеви старе Неретљанске области, Босне и Рашке.

Источне крајеве обухваташе Травунија, средње Хум или Захумље, а западне Неретљанска.

Граница између Травуније и Хума ишла је од дубровачке Ријеке преко Попава, између Љубомира и Љубиња, Фатнице и Дабра, Гацка и Невесиња. Погранична хумска варош на сјеверу бијаше Коњиц, а Травунија допираше до Чемерна. Већина травуњских жупа задржала је све до данас своја средњевјековна имена, само се стара жупа Врм зове данас Корјенићи.[1])

Област Хум или Захумље захваташе на истоку жупе Попово, Дабар и Невесиње. Испрва му је граница ишла на сјеверу долином Неретве, доцније пређе хумска граница и на десну страну горњег дијела Неретвине долине. Од првобитних хумских жупа и мањих области сачувале су ове до данас своја средњевјековна имена: Попово, Дабар, Невесиње, Дубраве и Бротњо. Данашња област Мостарско Блато звала се Блатна Жупа, а Габела се звала Лука. Чини се да је данашње Поље ниже Мостара прозвано Бишћем тек доцније по дворцу Бишћу.

На морској обали бијаше област Неретљанска, која ово своје име промијени доцније и прозва се Крајина. И Неретљани и Крајишници били су познати као добри морнари, који се често бављаху пљачкашком привредом. Велик дио Неретљанске припада данас Далмацији.

Мисли се да су се Срби потпуно населили у Херцеговини у исто вријеме, кад и у осталим српским земљама. То је било у почетку VII. вијека послије Христа, када сјеверозападна граница византијског царства не бијаше ради ратова с Перзијом, довољно заштићена. Чини се да су Срби и у Херцеговини затекли остатке старијег становништва. У средњем вијеку у планинама травуњским, хумским, зетским и далматинским живљаху сточари романске народности, који се по своме језику разликоваху од романског становништва далматинских вароши. Ови Романи биће по свој прилици поријеклом од оног романизованог римског становништва, које као што смо већ једном

[1]) О средњевјековним жупама у Хуму и Травунији види Dr- K. Jireček, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879. с. 22—25, 74—75. и. 250. 255, затим J. Дедијера Билећске Рудине. Насеља II. с. 673—678.

истакли, још за вријеме Римљана, говораше поквареним римским језиком. С временом то становништво би посрбљено.

Зна се да су Неретљани живјели дуго времена полунезависним животом, гусарећи по мору и ратујући с Млечанима и Византинцима. Када Хум и Травунија постају засебним областима, не зна се. У X. вијеку у Хуму владаше кнез Михајло Вишевић, који пристајаше сад уз Византију сад уз бугарског цара Симеуна. На тај начин пође му за руком да своју државу сачува од Петра Гојниковића, који својој држави поред осталих бијаше припојио Неретву. Послије рата с Бугарима (од г. 928—927) загорски Срби остадоше у бугарским рукама, једино Хум, Требињска и зетски крајеви остадоше у рукама Михајловим.

Године 931. утече Часлав Клонимировић из бугарског ропства и ослободи Србе од Бугара. Његову власт признаше и приморске српске области: Зета, Требињска, Хум и Неретва. Пошто цар Самуило у X. вијеку свлада и зароби кнеза Владимира, присили поред осталих травуњске и хумске кнежеве да му признају власт. Удавши доцније за Владимира своју кћер, врати му Зету и Погорје, а његову стрицу Драгославу Требињску и Хум.

Године 1018. признају сви Срби грчку власт, али године 1040. потуче требињски кнез Војислав грчку војску, освоји Хум и Неретву (у којима раније владаше кнез Љутовит). За владе његова сина Михајла Војислављевића би спојен Хум с Неретљанском у једну кнежевину.

Године 1165. грчки цар Манојло осваја цијело Балканско Полуострво. С осталим српским областима дођоше под византијску власт и ове три. Манојло даде Хуму аутономију и постави за автономног кнеза Мирослава. Немања је завладао и овим областима, пошто је побиједио своју браћу.

За вријеме Стевана Првовјенчаног удари брат краља угарског Андрија на српску државу и освоји Хум (1198 г.), али се Хум брзо одвоји од Угарске и у њему завлада кнез Петар, који ускоро затим признаде над собом власт Стеванову. Око год. 1219. оснива се епископија у Хуму (у Стону). Године 1237. освоји маџарски краљ Коломан Хум, али када год. 1241. ударе на Маџарску Татари, постаде у Хуму независан Андрија, син Мирослава брата Немањина. Андријин син Радослав признаде угарско старјешинство над собом, али Хум би ускоро опет 1254 поврађен српском краљевству. Зна се да је краљ Милутин прије ступања на пријесто управљао Зетом, Требињем и Хумом.

За вријеме борбе између Владислава (сина Драгутинова) и Стевана Дечанског босански краљ бан Стеван П. Котроманић отргне Хум од краљевине и придружи својој бановини (1324).

Године 1349. цар Душан је ударао да освоји Хум, али без успјеха.

Послије смрти краља Твртка наступише и у његовој држави сличне прилике као у Немањићкој држави послије смрти Душанове. У Хуму, Попову и на Приморју (између Дубровника и Стона) владаху Санковићи, чију државу доцније раздијеле између себе Павле Раденовић и Сандаљ Хранић. Поред своје територије у Босни, Павле доби тада области око Билеће с Бањанима, Требиње, Клобук са жупом Врмом и Конавле. Сандаљева држава поред других разасутих територија обухваташе област Дрине до на Лим, Таре и Пиве, а осим тога на обали Рисан и Драчевицу с Новим, а неко вријеме и Будву. Године 1404. уништи Сандаљ власт Радичеву (који је био опет постављен у Хуму) и освоји цио Хум с Благајем. Сандаљев синовац и насљедник *Стјепан Вукчић* оте од Павловића Требиње с околином, а затим прошири своја освајања према сјеверо-западу готово до Спљета. На тај начин постаје *Херцеговина,* држава Стјепана Вукчића Косаче. У последње дане своје владе признаваше Стјепан турску власт над собом. Године 1479. пропаде његова држава и постаде санџак у вилајету босанскоме.

Као што се из свега види области данашње Херцеговине спојене су у два маха у једну цјелину: За вријеме владе Михајла Војислављевића Хум и Неретљанска бише спојени у једну цјелину; тој заједници придружи Стјепан Косача Требиње с околином.

Историја Херцеговине под Турцима није довољно позната. Зна се да је херцеговачки војвода Грдан 1597. године дигао устанак, кога су Турци брзо свладали [1]) Исто тако зна се да су Херцеговци учествовали у општој српској сеоби под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Цијелог турског времена Херцеговина је страдала од нападаја сењских и котарских ускока. Осим тога у почетку 18. вијека она је постала поприште између Турака и Млечана. У 19. вијеку настаје поново рад на ослобођењу и уједињавању српских области. Између свих неослобођених српских земаља. Херцеговина је, опирући се на помоћ Црне Горе,

[1]) Ст. Станојевић, Историја српског народа. Београд, 1908. с. 263.

највише учествовала у томе раду. Осим тога она у првој половини учествује и у борби коју су босански Мусломани водили с Портом. У тим борбама Али паша Ризванбеговић постаје херцеговачким везиром, а Херцеговина се одваја од Босне. Историја Херцеговине у другој половини 19. вијека дијели се на два дијела: доба устанка против Турака и доба окупације. Својим устанцима су Херцеговци су били толико успјели да мал' да нијесу добили аутономију.

Године 1878. већи дио Херцеговине окупира Аустрија, источни дијелови припадају Црној Гори. Иза окупације воде Срби православни и муслимани борбу с аустријским властима за политичке, привредне и просвјетне слободе.

* * *

Кроз Херцеговину иђаху главни *трговачки путови*, којима се вршила знатна трговина између Дубровника, његове ближе околине и појединих области данашње Херцеговине, Босне, Новопазарског Санџака, па и Западне Србије. Ти путеви бијаху везани за оне двије велике прегибли, којима се отвара приступ из унутрашњости у Јадранско Приморје. То су долина Неретве и прегибао између Требиња и Дубровника. И ако је прва у досадашњим проматраним случајевима била увијек важнија, у овом случају чини се да је пут, који је ишао од Дубровника, Требиња и Рудина био најважнији пут. То је свакако у вези с другим моментима, а особито с тадашњим правцима трговине и с положајем Дубровника, тада најзнаменитије трговачке вароши у овом дијелу Јадранског Приморја.

Први пут, полазећи из Дубровника с јужне градске капије (с Плоча) ишао је путем уз брдо *Свети Срђ*, затим на *Бргат*; код данашње *Царине* (тадашњих *Леденица*) прелазио је пут на територију српске државе. За пет сати из Дубровника стизало се у *Требиње*, одатле преко *Јасена*, *Љубомирског Поља* и *Мириловића* у *Билећу*, гдје бијаше турског времена знаменит караван-серај. Из Билеће је ишао на *Трновицу* преко *Корита* у *Церницу*, у којој бијаше иза године 1380. царинарница с малом трговачком колонијом и у којој је све до друге половине 19. вијека сједила власт гатачког кадилука. Одатле је пут ишао преко области Гацка, на преседлину *Чемерно*, кроз долину *Сутјеске*, на стражарницу *Вратар*, (у којој је за вријеме Херцега Стјепана била царинарница) и *Тјентишта*, у којима године 1450. бијаше исто тако царинарница. Уз долину Дрине долазило се

је у *Хочу* (Choza, Chozza) данашњу Фочу, у којој неко вријеме бијаше сједиште херцеговачког санџакбега.

Одатле је пут ишао на Горажду, Пријепоље и Сјеницу у Ниш.

Знатан саобраћај вршио се у средњем вијеку морем од Дубровника преко Стона и ушћа Неретве. Ушће Неретљанско имало је у средњем вијеку за земље босанско-херцеговачке таку трговинску важност, какву су имала „на југу ушћа Дрима и Бојане за Албанију и Србију."

Мјесто овог морског пута развија се у новом вијеку сувоземни пут, који је ишао из Дубровника преко Царине, на Попово, Љубиње, Столац, Дубраве у Мостар и одатле преко планина у сјеверну Србију и у Угарску.

На ушћу Неретве бијаше безброј мањих факторија и стоваришта, које посјећиваху морнари цијеле Далмације и сусједне италијанске обале. Од таквих мјеста особито се спомињу острва *Осињ* и *Посредница*, а цијела неретљанска трговина бијаше сконцентрисана у *Дривима* или Дријевима (mercatum или forum Narenti); то бијаше отворени „burgus", кога од поплава штићаху насипи; ту бијаше велика царинарница, сони магазин и дубровачка колонија. На томе мјесту начинише доцније Млечани градић Габелу, чије се и данас рушевине у селу Габели виде. Пут је ишао од Дрива према сјеверу на Горицу (која бијаше једна од најзнаменитијих скела у доњем току Неретве), дворац Нови и град Крушевац. Ту прелазаше друм преко Неретве и иђаше лијевом обалом Неретве у Бишће под замком Благајем, гдје је на Буни била малта а доцније и царинарница. Данашњег Мостара не бијаше у средњем вијеку. Први траг од једног насеља на његову мјесту јавља се године 1452., када писаху Дубровчани некојим својим земљацима који бијаху у служби деспота Ђурђа, да се Владислив Херцеговић дигао против свога оца и неколико његових градова освојио; међу овима спомиње се Благај и „do castelli al ponte de Neretua." При крају XV. вијека јавља се овдје мјесто *Мост*, *Мостићи* или *Мостар*, управо *Мостари* и бијаше столица турског војводе. Насеље бијаше згруписано око једног моста и то дрвеног, и процвјета послије пропасти Благаја нагло. Турски географ Хаџи Калфа († 1648), прича да је овдје био некад велики дрвени мост на ланцима и да је доцније за вријеме сул. Сулејмана II. у год. 974 (по Хеџри)

начињен познати камени мост, који у једном луку веже оба бријега Неретве."[1])

Од Благаја ишао је пут долином Неретве уз *Порим*, који се сматрао границом између Хума и Босне и ако је права политичка граница ишла иза Коњица. На Врапцу бијаше царинарница, а исто тако у Коњицу. Одатле је пут ишао преко Ивана и Лепенице у Високи.

Трећи важан пут био је уздужни пут, који је ишао од Лијевна преко Дувна на Кочерин, одатле на Блато (сада Мостарско Блато) у *Блатној Жупи*, преко Благаја у Невесиње. У близини Невесиња, које у средњем вијеку припадаше Хуму спомиње се у XV. вијеку град Вијеначац. Из Невесиња иђаше (турског времена веома живи) каравански пут на царинарницу у Конац пољу у Невесињу, а одатле у крај који се је и у средњем вијеку звао Загорје. Главни пут је ишао међутим долином Заломке, (на паланку Залом), на Гатачко Поље, и онда кроз Дугу у Оногошт (Никшић) и преко Спужа у Скадар. Овим је путем ишао један дио крсташке војске, која је г. 1096. ишла под вођством грофа Рајмунда преко Бал. Полуострва.[2])

2. О постанку села.

Ријетко је село у јужној Херцеговини, у чијој близини не би било каквих остатака од старине. Што идемо даље према Сјеверу и што се пењемо на веће висине, остаци из старине су све рјеђи. Та разлика у старости села осјећа се и у народном предању о постанку појединих села. У Хумнини и у већини карсних поља тешко је што дознати о постанку села. Тако смо видјели у Билећским Рудинама, да су сва села по брдима већином млађа и то да су постала тек за турског времена, а да се селима у низинама не зна постанка. У Горњој Херцеговини особито у Невесињској и Гатачкој Површи врло су честа села, о чијем се постанку зна причати,

---

[1]) Jireček, Die Handellsst. 79, 80. — турски путописац Евлија Челебија Гласник зем, муз. XX- 1908. 61) прочитао је исту годину, а Wilkinson год. 1087.

[2]) Податци о историји и путовима средњевјековним узети су из дјела: (Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, Историја српског народа. I. и II. Београд 1890 и Јиречек, Die Handelsstrassen etc.

и ако нијесу ријетка ни така, о чијем се постанку не зна ништа.

Чини се да су новија села постајала друкчије у средњој, а друкчије у сјеверној Херцеговини. *У средњој Херцеговини постајала су села на мјестима некадашњих јесеништа и прољетишта, која су била у атару старих села, а новија села сјеверне Херцеговине постајала су од љетних катуна хумњачких и рудињских сточара.* У Невесињу се прича, да су нека села засновали некакви чобани, који су дошли од Житомислића. Овај процес претварања катуна у села вршен је знатно и у 19. вијеку. Тако је преседлина Чемерно насељена тек у другој половини 19. вијека, а Горња Зијемља тек послије окупације. Да тај процес још није потпуно завршен, свједоче она љетна и зимска села око Бијелог Поља и Ракитна и она планинска имања по Гатачкој и Невесињској Површи сељака из Рудина и из Хумнине. Послије окупације многи су сељаци куповали имања у Горњој Херцеговини само да би се могли бавити агрикултурно-сточарским начином привреде, с којим херцеговачки сељак најлакше економише.

И према остатцима од предисторијских и римских старина и према оним причама о старом становништву чини се, да су у Херцеговини наприје насељене ниске области, карсна поља и речне долине, и да се временом колонизирање земље вршило помоћу љетних и јесењих катуна у правцу према планинама средње Херцеговине и према високим заравнима сјеверне Херцеговине. Чини се да висинске прилике Херцеговине стоје у обратној размјери са старином села, јер што је област виша, села су јој млађа.

Западна Херцеговина и у томе се разликује од источне. Стара села са траговима римског живота нађу се у планинским областима (око Дувна и Ракитна), док

су римске старине у високим областима источне Херцеговине врло ријетке.

Поријекло становништва.

1. Старинци.

И ако је Херцеговина населила својим становништвом разне српске области, ипак је у њој остало доста веома старих бластава, која су се обично разгранала на безброј „кољена“ или пасова. Међу тима старим породицама има их доста, за које се тврди да су у Херцеговини „старјеници“, а има их, за које се зна да су досељеници.

„Старјеницима“ се сматрају оне породице, које тврде, да живе у Херцеговини још прије досељења Турака. Таких породица има у Билећским Рудинама двадесет. Међу тим породицама има их неколико, које су јако разгранате и чијих чланова има у многим дијеловима Херцеговине и Босне, а има их, које ни данас не броје више од неколико кућа. Таке мале старјеничке породице су врло честе у Љубомиру и његовој околини. Исто тако има у Мостаћима, Рупјелима, Засаду и другим селима око Требиња неколико старјеничких породица. Али та браства нијесу тако јако разграната као она из Билећских Рудина, ипак по многим мјестима Босне и Херцеговине има појединачно разасутих чланова од ових браства, али и то само по варошима. И у другим областима требињског котара, парочито у Шуми, Површи и Зупцима има доста старјенака. † О. Ђ. Козић утврдио је, да од 133 браства, колико их има та област, 33 припада групи старјеника.

Према испитивањима села † О. Ђ. Козића и у Попову има доста старјеника. Трећа област у којој има доста старјеника јесте Подвележје са неколиким сусједним селима. У Подвележју и у разним селима око Вележи нашли смо 19 старих браства, од којих су

већина Муслимани, познати херцеговачки сточари, који причају да су „од Срба“ и да су се „потурчили“ послије „фета“ т. ј. пошто су Турци освојили Херцеговину.

Четврта област, у којој има сразмјерно доста становника је Борач. И у Борчу има безброј мусломанских породица, које причају, да „од вазда“ живе у Борчу, да су „од Срба“ и да су се „истурчили“ на Божић у јутро, ова област. Они се и данас држе неких обичаја, који се врше о хришћанским празницима. Пошто цио Борач није испитан, не знамо колико тамо има старинаца.

Исто тако има по Дубравама и око Стоца „Балија,“ који већином преставља старинце.

Осим тога нађе се по цијелој Хумнини породица, које тврде да су врло старе или чак да су старинци. Тако је пок. Козић нашао старинце у овим селима Пољицу 1 браство са три „породице“ и са 18 кућа, у Загори 3 пор. са 5 кућа, у Власачама 2 са 3 куће, Раптима 1 са три пор. и 7 кућа, у Дикличима 1 са 10 кућа, у Дријењанима 1 са 5 пор. и 18 кућа, у Јасеници (Бобани) 1 са 2 пор. и 5 к., у Вељој Међи 1 са 3 пор. 17 кућа и 1 са 6 к., у Ћетољубу 1, у Ивици 1 са 3 пор. и 14 кућа, Крушевици 6 са 18 кућа, у Глеђевцима 7, а у вароши Љубињу 10.

У распореду старинаца падају ове ствари у очи. У планинским областима превлађују муслимански старјеници, у јужној и средњој Херцеговини православни. У сјеверном дијелу Рудина, затим у Гацку и Невесињском Пољу, изузев Балије, мање је старинаца.

Важно је, да смо међу католицима нашли врло мало старинаца. Нашли смо старих породицâ, које немају породичне традиције, али те ми не рачунамо у старинце. Старинцима рачунамо оне породице које и сматрају „старјеницима.“ Таких католичких ...а готово никако.

8*

да би тај поп могао бити од тог браства није без разлога, јер ћемо у одјељку о исељавању из Херцеговине видјети, да је било многобројних и то недавних исељавања из Херцеговине у Хрватску. Браство Кочићи из Раткова у Босни слави Игњат-дан, а веле да су поријеклом из Херцеговине. Пошто у Херцеговини не слави нико други Игњат-дан осим малешевских потомака, могло би се помишљати, да су Кочићи од оних Малешеваца, о којима се прича, да су иселили у Босну.

Друго исто тако јако браство јесу потомци породице, која се некад звала *Предојевићи*.

На старом друму у селу Пријевору код Билеће има „Приметна Голима", на коју сваки сељак баци по камен, кад прође, само то не чине чланови оних породица, које веле да су поријеклом од старих Предојевића. О тој гомили има у народу једна жалосна прича, која се каткад пјева као пјесма. У њој се прича како је у Пријевору иза турског освојења живио стари кнез Предојевић са својих осам синова и с Ненадом, својим унуком од најстаријег сина Којадина, који је био умро. Једном му дође наредба од турског цара, да да̂ свог најмлађег сина цару у војнике. По наговеру своје жене не даде свог сина већ свог унука. То опази на вријеме Ненадова мајка, па побјеже с дјететом у планину, али је ухвате и одведу јој сина у војнике. Дијете се одликовало бистрином и храброшћу, па је постао најпослије пашом. Дошавши у Херцеговину баци свог дједа под гомилу, начини себи џамију, а мајци цркву у Билећи.[1])

Да је збиља живјело браство Предојевићи потврђују дубровачки архиви и то више пута. Тако у штампаним изватцима из тих архива спомиње се „Pocrae[illegible]

[1]) Од Предојевића су Радмиловићи, Бајевићи, Козјаци, Леви, Јовановићи, Боботи и муслимани Мургузи у билећском [illegible]
Зиројевићи и мусломани Логе [illegible]
Зло Село, које је насељено [illegible]

edoeuich Vlachus comitis Pauli“, који је на двадест и г коња изгонио со из Дубравника.[1]) Осим тога зна да је био и један паша који се звао Херцегли Гази сан паша Предојевић, за кога неки тврде, да је пореклом из Б. Крајине, али из самог атрибута Херцегли ди се да је из Херцеговине, као што је то и Башаћ тачно опазио.[2])

Пок. Обрен Козић забиљежио је као једну од најаријих породица *Љубибратиће* у селу Љубову, која ича да је некад становала у Требињу и која је у оству са свима оним породицама око Требиња, које аве Климуњ-дан.

Да је ова породица била знаменита види се по ме, што је било и владика Љубибратића. Да је то иља стара породица види се по томе, што Љубибраће дубровачки споменици 15-ог вијека спомињу као атну породицу у Требињу.[3])

Исто тако је разграната породица Милићевићи, за ју народ прича, да потиче од некаква бана *Будеча*, ји је живио у Билећи пред долазак Турака и чије имање протезало „од Баћова Мрамора до Крњина мена“ и захватало готово цијелу сјеверну половину лећског котара. У споменицама нијесам могао наћи каква Будеча. По народном предању и времену, у коме живио, могао је то бити какав властелин Павла деновића, његових синова или Херцега Стјепана. еђу властелом тога времена нијесам нашао никаква деча, али јесам Будисава Богавчића, властелина војде Радослава Павловића, који се чешће спомиње само именом Будисав, а једном и Богавчић[4]).

[1]) Jireček, Die Wlachen und die Maurowlachen in den Denkmälern von gusa. Sitz — Ber. d. k. böhm. Ges d. Wiss. 1880. c. 121.

[2]) Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1900 c. 42

[3]) Jireček Handelsstr. 38—Љубибратићи се чешће спомињу. У XVIII. еку било је више владика Љубибратића. О њима види: Љ. Стојановић, Стари писи. књ. II. с. 426, II, с 5, 10, 427, 452.

ımenta Serbica 319, 323, 325, 341, 370, 375, 397, 399.

Исто тако има у билећском котару доста породица, које причају, да су старјеници на *Пилатовцима* у Опутној Рудини. Веле да они потичу од некаква „бана," који се звао Пилат и који је држао неколико села под собом (на Баљцима су му биле торине) и да су се раселили с Пилатоваца због неког сукоба с Ивом Црнојевићем. Од старих Пилатоваца веле, да су ове породице: Комленићи, Грубачићи, Кукићи, Шутоње, Сикимићи и Радовановићи у билећском котару, а има их разасутих по читавој Херцеговини. Сви славе Ђурђевдан, нико се не зове данас Пилатовац или Пилатовци, једино старо село зове се и данас Пилатовци. И збиља зна се, да су у средњем вијеку живјели „Власи" Pilatouzi.[1])

Мусломани *Госте* из Подвелжја причају, да су они „од Срба" да су њихови стари били „велика господа" и да је неки њихов стари био војвода у војсци Херцега Стјепана[1]), па да су се „потурчили" доцније и то зато, да им други потурчењаци не отму земљу. Мавро Орбини је у своме Jl regno de gli Slavi, p. 314. записао, да је Мостар основао „Radivoi Gost che fu maggior domo di Stefano Cosaccia"[2])

У опису „Билећских Рудина" навео сам како братство *Капори* прича, да су поријеклом из Маћедоније, да су у овом селу живјели још прије Турака, и да је од њих био онај кнез Мирило, по коме је село прозвано Мириловићима (Wlasi Mirilouichi, како се чешће спомињу у дубровачким архивима и у разним путописима из средњег и новог вијека). И збиља влашко братство Капори спомиње се у Старој Србији.[3])

У истој књизи (с. 801) споменуо сам, да су *Тадићи* у Врбну доселили из Пиве. Доцније ми је један члан

[1]) Jireček, Die Wlachen etc. 145.

[2]) По С. Новаковићу, Српске области X и XII века пре владе Немањине. Гласник срп. уч. др. LVIII. с. 37.

[3]) С. Новаковић, „Село."

породице Тадића из Београда причао, да су они доселили од Ваљева, и да им је старина из Пиве. Не знам има ли данас Тадића у Пиви, али године 1732. спомиње се кнез Јован Тадић из Пиве.[1])

Као знамениту и стару породицу у Б. Рудинама чешће смо споменули породицу Зотовиће у селу Мушићима (опћина Домашево) и навели смо причу (стр. 823—824), која вели да су они однекле од Подгорице у Црној Гори и да се је отуда иселио један дио братства, што се није хтио потурчити. На једном старом крсту у истом селу прочитао сам, да се је један њихов стари звао Петар *Зот* а не *Зотовић*. Доцније сам у Мајерову Рјечнику прочитао, да Зот у арбанашком значи господин. На тај начин етимологија презимена појачава вјероватност да су они поријеклом из неке области гдје има арбанашких елемената. Да је ово старија породица, види се из једне биљешке, по којој године 1705. „владика Нектарие Зотович Требинац“ поклања икону требињском манастиру.[2])

Лука Грђић Бјелокосић забиљежио је једну причу, коју сам и ја чешће слушао, да је између села Јасеника и Берушице живјела породица *Владисављевићи* и да је побјегла ради зулума од муслимана Ченгића у Русију. Сељаци показују и данас развалине од куле „кнеза“ Владисављевића. Да је руска породица Владисављевићи збиља поријеклом из Херцеговине види се из биљежака на једној књизи у манастиру Добрићеву, које је писао Матија Владисављевић који је даровао ту књигу. Почетак тих биљежака гласи: Сия кни́га театронъ ѝсторі́чанскі́х Србской славѕнской наці́ Іллі́рі́чанской прові́нці́й Херцеговині́ тамошньега ѕрождонца Матьеа Павлова сина Владиславича[3]) и. т. д.

---

[1]) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. књ. II., с. 91.

[2]) Љ. Стојановић. Стари српски записи књ. II. с. 13.

[3]) Лука Грђић—Бјелокосић. Из народа и о народу књ. II. Мостар, год. с. 23.—3) Леонтије Нинковић, Монографија манастира Добрићева са подручним црквама. Мостар 1908. с. 21.

Исто тако постоје многе приче о спахијској породици *Милорадовића Храбрена;* има безброј породица које причају да потичу од ње, али сматрам да та предања не треба потврђивати историјским материјалом, јер је опште позната ствар да је та фамилија у Херцеговини живјела и ман. Житомислић основала.

Као што се види народна се традиција у многом подудара с историјским вијестима о старим породицама. Свакако риједак је случај, да се народна традиција сачува о именима породица и о њиховим селима још од почетка 15. вијека. Ми видимо послије овога, да је многим причама о прошлости и поријеклу неких породица основа неки историјски догађај, који је народна фантазија на свој начин искитила и дотјерала. На сличан начин историјским биљешкама потврђена је тачност народне традиције у Кучима о веома старим догађајима и личностима. На тај начин постаје јасно да се народна традиција, особито о новијим догађајима при испитивању наше прошлости неоправдано занемарује.

Ово неколико проматрања иде најбоље у прилог *Цвијићевој* методи испитивања села, с помоћу које су већ испитане многе српске области.

2. Миграције.

Досељавања

Два су главна правца, којима су се кретале миграције из сусједних земаља у Херцеговини. Прва је миграција ишла с истока и југоистока: из западне Црне Горе, источних дијелова Херцеговине, Боке и области старе дубровачке државе у правцу према долини Неретве, а друга је струја ишла из средње Далмације и западне Херцеговине исто тако према долини Неретве. Поред тога има у земљи више области, које су се поред тога општег кретања на особит начин понашале: планинске области и карсне заравни пона-

пале су се активно шаљући у разним правцима становништво у разна поља и долине, које су се редовно пасивно понашале. Да лакше преставимо сва та кретања, ми ћемо израдити преглед досељавања у свакој области Херцеговине. Из наведених узрока ми ћемо засебно проматрати становништво у западној и источној Херцеговини. А да се види, како су се поједине области у томе понашале почећемо проматрања с прегледом досељавања у ове области: Источна Херцеговина: Требињски крај с Поповом, Билећске Рудине, Гацко, Невесиње с мостарском околином и Дубраве, за тим поља око Неретве (Габела, Бишће, Бијело) и неколико села с лијеве стране Неретве из коњичке Жупе. Западна Херцеговина: Броћно и друга села између Мостарског Блата и Љубушког Поља, Дувно, Ракитно и Љубушко Поље.

Испитивање поријекла становништва помоћу крсних имена.

У својим „Антропогеографским проблемима" истакао је *Цвијић* све оне особине појединих крајева, с помоћу којих се могу ухватити правци неких миграција. Ту су истакнута и нека крсна имена или славе. Броју тих крсних имена додаћу још и ова.

Као што смо видјели, сви потомци оних старих породица славе исто крсно име. Али с помоћу крсних имена може се утврђивати поријекло само у томе случају, ако једно браство слави какав незнатији празник или празник који се ријетко слави. Као таква крсна имена могу се сматрати ова:

У Гацку у селу Самобору живе четири породице, које припадају истом браству; веле да су поријеклом из Пиве и све славе *Светог Саву*, српског просветитеља. При испитивању села нашао сам у Херцеговини више ..ца, које славе Св. Саву и све веле да су из Гацка. ... славе двије породице светог Саву: Деспићи

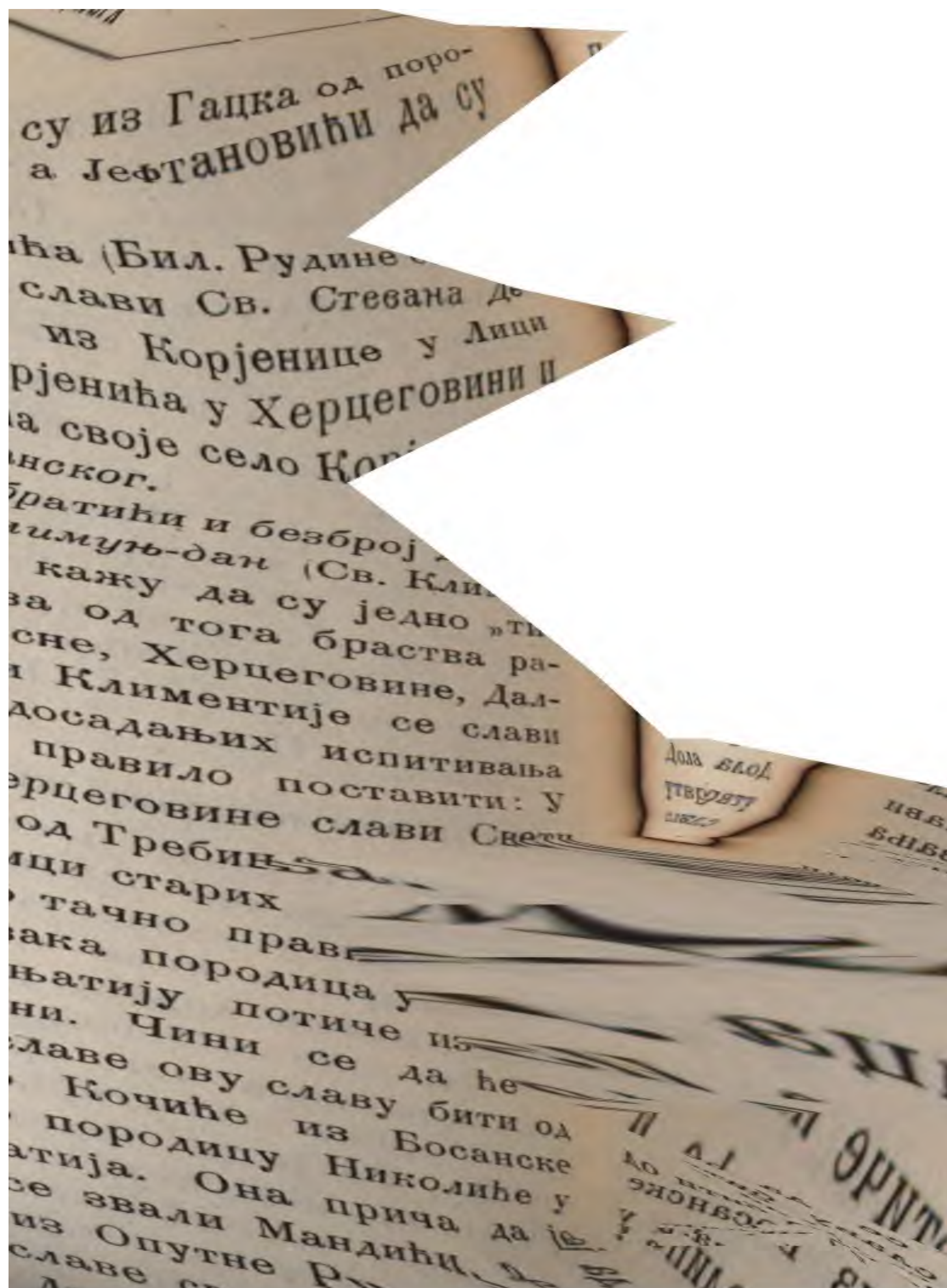

су из Гацка од поро-
а Јефтановићи да су

ића (Бил. Рудине
слави Св. Стевана Де
из Корјенице у Лици
рјенића у Херцеговини и
а своје село Кор
нског.
братићи и безброј
имуњ-дан (Св. Кли
кажу да су једно „т
за од тога браства ра-
сне, Херцеговине, Дал-
и Климентије се слави
досадањих испитивања
правило поставити: У
ерцеговине слави Свети
од Требиња
ици старих
тачно прав
ака породица у
њатију потиче из
ни. Чини се да ће
лаве ову славу бити од
Кочиће из Босанске
породицу Николиће у
атија. Она прича да је
се звали Мандићи
из Опутне Ру
славе

Дакле може се с великом поузданошћу тврдити, да су све херцеговачке породице које славе св. Саву, поријеклом из Самобора односно из Пиве. Исто тако породице које славе Стевана Дечанског поријеклом су из Корјенића, које славе Игњат-дан из Опутне Рудине, које славе Климуњ дан из требињске околине, које славе Св. Луку да су од Никшића (гдје данас има манастир Св. Луке), које славе Лазареву Суботу да су од старих Кривокапића из Кобиљ Дола у Црној Гори, а који славе Петковицу да су из Црногорских Брда.

Чини се да су неке од наведених области имале само једно крсно име; чини се, да су сви Корјенићи славили Св. Стевана Дечанског, а око Никшића, како смо извијештени има и сад безброј породица које славе Св. Луку.

Вероватно ће се помоћу крсних имена моћи утврдити миграције и у оним областима, гдје још нијесу вршена детаљна испитивања.

A) Источна Херцеговина

1. Шума, Површ и Зупци[1]).

Израчунато је на споменутом мјесту да у овим областима има

а) старјеника:

у Шуми 20 браства
» Површи 7 »
» Зупцима 6 »

б) досељеника:

из Црне Горе 23 породице
» Далмације 16 »
» Херцеговине:
» требињског котара 21 породица
» билећског » 4 »
» Попова 4 »

[1]) Етн. Збор[illegible] —1158.

из осталих крајева Херцеговине 6 породица
» Турске 1 породица
» Италије 1 »

Према томе досељеници у овим областима овако у распоређени: Црногораца има 29·37%, Требињаца 7·27%, Далматинаца 21·27%, досељеника из остале Херцеговине 19·47%.

То се становништво доселило у четири периоде. седамнаестом вијеку досељено је 13 породица те не са старинцима чине готово половину браставa. У ругој периоди (1684—1718.) доселило са 25 браставa. трећој периоди (18. вијек) доселило се 27 браставa, то чини 4/5 свих браставa. У четвртој периоди (19. ијек) доселило се 22 браства.

2. Попово и Храсно с неким селима љубињског котара.

Иза покојног О. Ђ. Козића остале су биљешке, из ојих се види да је припремао за штампу рад о наељима у Попову, Храсну и разним селима љубињског отара. Види се, да је пок. Обрен био скупио матеијал за четрдесет и два села, али све описе није могао брадити, од неких је обрадио по неколика одјељка, у ногим селима набројио је све породице, али је само неке додао одакле су, а вријеме и узроке досељаања није забиљежио. Од тих описа у посебном дилу штампаће се само потпуни описи.

Из истих описа види се, да и у Хумнини на истоку Неретве има доста старинаца и веома старих досеениka. И ако су се многи старинци распали на више ородица са разним презименима, ипак нема онако веиких браставa, која би заузимала по више села као средњој и Горњој Херцеговини. Највећа стариначка броје овдје по осамнаест кућа. Ово су области, раства нијесу могла развијати ни у онакој

величини ни на онакав начин као у средњој и сјеверној Херцеговини. О тој ћемо појави на крају говорити.

Старинци

у Пољицу	1	браство	са	2	породице	и	18	кућа.
„ Загори	1	„	„	3	„	„	5	„
„ Власачама	2	„	„	?	„	„	3	„
„ Раптима	1	„	„	3	„	„	7	„
„ Диклићима	1	„	„	?	„	„	10	„
„ Дријењанима	1	„	„	5	„	„	18	„
„ Јасеници	1	„	„	2	„	„	5	„
„ Вељој Међи	1	„	„	3	„	„	17	„
„ „	1	„	„	?	„	„	6	„
„ Ђетољубу	5	„	„	?	„	„	9	„
„ Ивици	1	„	„	3	„	„	14	„
„ Крушевици	6	„	„	?	„	„	18	„
„ Глеђевцима	7	„	„	?	„	„	?	„
„ Љубињу (вароши и оближњим селима	10	„	„	?	„	„	?	„
Свега	39	браства						

Као што се види овдје има старинаца, који броје само по неколике куће. Међу тима малим старинначким фамилијама разликујемо двије врсте. Прва је врста од њих остала малена због тога, што се је раселила по разним селима и варошима. Друга врста старинаца преставља групу чудних породица, које су веома честе по Херцеговини и које су од памтивијека живјеле тако малене и незнатне. Таких смо породица нашли доста у Љубомиру, а има их и по другим мјестима Херцеговине. То су породице, које се зову „мртве породице“, породице које веле да им се „не да у мушкој дјеци“. И ако су веома старе, оне немају својих сродника који су се из села некад одселили. То су породице без оне породичне традиције, чији су се чланови одликовали мирним животом и за које се обично с презрењем говори да су вазда „другом под ногама били“.

Преглед досељавања и унутрашњих сељакања.

I Окупирана Херцеговина

а) Требињски котар

из Пољица · · · · · 2 пор.
» Јањча · · · · · 1 »
» Лисине · · · · · · 1 »
» Чопица · · · · · · 1 »
» Требиња (вароши) · 1 »
» Рапти · · · · · · · 2 »
» Жакова · · · · · · 3 »
» Јасенице · · · · · 1 »
» Бањевца · · · · · 1 »
» Влаке · · · · · · · 1 »
» Гојшине · · · · · 1 »
» Тврдоша · · · · · 1 »
» Луга · · · · · · · 2 »
» Требијова · · · · 2 »
» Дражин Дола · · · 1 »
» Туља · · · · · · · 1 »
» Поткуле · · · · · 1 »
» Доброг Дола · · · 2 »
» Корјенића · · · · 2 »
» Орашја · · · · · · 5 »
» Жуља · · · · · · 1 »
» Шуме (заборављено мјесто) · · · · · 1 »
» Ускопља · · · · · 1 »
» Крушевица · · · · 1 »
» Гребака · · · · · · 1 »

Свега 37 пор.

б) Љубињски котар

из Драчева · · · · · 4 пор.
» Дријењана · · · · 2 »
» Седлара · · · · · 1 »
» Грмјана · · · · · · 2 »
» Глеђевца · · · · · 1 »
» Чавша · · · · · · 1 »
» Ћуковаца · · · · · 1 »
» Турковића · · · · 1 »
из Церова · · · · · · 2 пор.
» Жабице · · · · · 7 »
» Ивице · · · · · · 2 »
» Поцрња · · · · · · 1 »
» Банчића · · · · · 3 »
» Веље Мeђе · · · · 1 »
» Дврснице · · · · · 1 »
» Ранковаца · · · · 1 »
» Дубочице · · · · · 1 »
» Влаховића · · · · 2 »
» Капавице · · · · · 2 »
» Дубјана · · · · · · 1 »
» Галичића · · · · · 1 »
» Додановића · · · · 1 »
» Равног · · · · · · 2 »
» Котеза · · · · · · 2 »

Свега 43 пор.

в) Столачки котар

„од Стоца“ · · · · · · 7 пор.
из Глумине · · · · · 1 »
» Дубрава, незапамћено мјесто · · · 3 »
» Храсна · · · · · · 6 »
» Поткуле · · · · · 1 »
» Црноглава · · · · 1 »
» Винине · · · · · · 1 »
» Дашнице · · · · · 4 »
» Броћанца · · · · · 2 »
» Премили · · · · · 1 »
» Зелениковца · · · 2 »
» Граца · · · · · · 1 »
» Заушја · · · · · · 1 »
» Ћетољуба · · · · · 1 »
» Бршτанице · · · · 2 »
» Сријетежа · · · · 1 »
» Горњег Храсна · · 1 »
» Међуљића · · · · 1 »
» Хутова · · · · · · 2 »

из Рэдежа	1	пор.
„ Загоре	2	„
„ Поплата	1	„
„ Тасовчића	1	„
„ Живња	1	„
„ Дабра, непозн. мјесто	1	„
„ Могорана	1	„
Свега	47	пор.

г) Из гатачког котара

из Јасеника	1	пор.
„ Самобора	1	„
Свега	2	пор.

д) Из билећског котара

из Љубомира	1	пор.
„ Долâ	2	„
„ Враног Дола	1	„
„ Богдашића	1	„
„ Боденика	1	„
Свега	6	пор.

е) Из осталих дијелова окупиране Херцеговине

из Броћна	1	пор.
„ љубушког котара	1	„
„ Шуице код Дувна	1	„
„ невесињског котара	2	„
Свега	5	пор.

II. Из Црне Горе

из Риђана	9	пор.
„ Пиве	1	„
из Крне Јеле	1	пор.
„ Куча (Дрекаловића)	1	„
„ Црне Горе (заборав. мјесто)	3	„
Свега	15	пор.

III. Из Далмације

из Тополâ	1	пор.
„ Смоковљана	2	„
„ Новог	1	„
„ Видоња	1	„
„ Дабрана	1	„
„ Пожарна	3	„
Свега	9	пор.

IV. Из Босне

из Босне (непозн. мјесто)	1	пор.
„ Крешева	1	„
Свега	2	пор.

V. Из Маџарске

из Маџарске (непознато мјесто	1	пор.
„ Будима	1	„
Свега	2	пор.

VI. С Турцима дошла 1 пор.

VII. Досељеника

који не знају, одакле су се доселили нађено је 37 пор.

Те су се породице доселиле у ова времена:

1). Породица за које се само вели да су „веома старе“ има 8.

2). За једну породицу веле да се је доселила „много прије Новога“ т. ј. прије него су Млечићи освојили Херцег Нови (год. 1687.)

3) Три породице веле, да су им стари доселили „има више од двјеста година.“

4) Пет породица су казале да су доселиле „има двјеста година“.

5) За четири породице тврди Ковић, да су досељене у првој половини XVIII. вијека.

6). Има четрнаест породица, које тврде, да су доселиле у времену прије 120 до 150 година, а за шест их тврди Ковић да су доселиле у XVIII. вијеку.

7) Највећи број породица доселио је у XIX. вијеку; има педесет породица, које су доселиле у времену прије педесет до сто година.

8) Исто тако веома је велик број оних породица, које не знају и код којих није забиљежено кад су доселиле. Таких породица има шесдесет и једна.

9) У другој половини XIX. вијека доселила је тридесет и једна породица и то: прије 50 година дошле су двије породице, прије четрдесет и пет три породице прије четрдесет пет породица, прије тридесет девет породица, прије тридесет и пет једна, прије двадесет и пет година четири породице, прије десет год. три породице, а прије шест година двије породице.

10) Осим тога има још појединачних досељавања; то су ова: прије 450 год. доселила је једна породица, прије 250 год. 2 пор., прије 180 год. 1. пор., прије 100 година 3 породице.

3. Билећске Рудине.

1.) старинаца · · · · · · · · · · · · 20 брастава

2.) досељеника:

a) из Црне Горе · · · · · · · · · · · 62 брастава

б) из Херцеговине (из требињ. котара 18, бил. котара 11, остала Херцеговина 10 браства) · · · 39 браства
в) из Далмације (Бока 23 пор., околина Дубровника 2 пор.) · · · · 25 браства
г) из Маћедоније, Срема и Бугарске 3 пор.

У истом прегледу истакнуто је, да старинци чине у Бил. Рудинамама 12·7% од досељених породица, а $^1/_6$ свега становништва. Од досељеника на првом су мјесту Црногорци са 39·74% свих породица, који чине преко половине свега становништва. Иза њих долазе досељеници из остале Херцеговине са 39 породица или 25% од свих породица. На треће мјесто долази Бока са 16·02% свих породица. И у Билећским Рудинама утврђене су три периоде досељавања и то прва периода, која траје од 15. до краја 17. вијека („потље Косова, а прије Новога") дала је око 30 веома разгранатих породица. Друго доба чини 18. вијек, у коме се доселило 18 браства, која данас живе разграната у 40 породица. Трећа периода је најјача у броју породица, јер су разне куге крајем осамнаестог и почетком деветнаестог вијека биле јако уништиле старо становништво, особито оно из поља и око главних друмова. Због тога из тог времена имамо 107 породица.

4. Невесиње и Мостарска околина.

Овдје су испитана села из Невесиња и мостарског котара с лијеве стране Неретве (Подвележје, Зијемља, Бијело Поље и Бишће).

Постанак села. — О великој старости насеља по Бишћу и око Мостара, осим многобројнијех остатака од старине, свједоче и сами историјски споменици. И према једним и према другим можемо нека села око Мостара рачунати међу најстарија насеља у Херцеговини. Нека од данашњих села спомињу се још прије

српског досељења на Б. Полуострво (као на пример Буна). У цијелом средњем вијеку ова област бијаше на гласу ради своје политичке важности, природног богаства и трговине. Осим тога за нас је још важније, што се види из историјских споменика, да су Бишће и околина мостарска били густо насељени. И сигурно још тада је била заснована већина данашњих села.

Поради оваке старости, а нарочито ради многобројних миграција̂ о постанку ових села није се сачувао спомен ни у облику приче. Једино се прича, да је Вртијеш постао назад 150—200 година, када су становници из Баћевића ради куге побјегли у гај, који је био на томе мјесту. Ради споменутих миграција становништва, којима су нарочито ишли на руку трговачки путеви и природно богаство области, није се сачувало ни старо становништво. Већина породица око Мостара је досељена у новије вријеме.

Идући из поља у планине имамо све то млађа села. Прва така села су у Подвележју, сухој карсној заравни изнад Бишћа. Та су села заснована за турског времена, а засновали су их праоци породица, које и данас живе у овим селима. Поради тога је Подвележје интересантно и по томе, што бисмо могли према кућама старинаца дати приближну слику села у првобитном облику. Али према ономе животу, који је до данас одржан чини се, да ниједна кућа није задржала онај првобитни положај. Чини се, да у почетку није било на Подвележју сталних села, већ једино сточарских станова, који су слични оним, какви су приказани у одјељку о сточарству. Подвелешци причају, да прије турског освојења у Подвележју није било сталних насеља. Ту су биле, по њиховом приповиједању, торине Херцега Стјепана, у којима је држао стоку (овце, свиње, коње и говеда). Послије пропасти Херцегове, његови чобани осташе и даље на торинама, примише

Ислам и наставише чувати стоку по Подвележју. Као исламско становништво нијесу трпили великих зулума, и ради тога се није расељавало, те у *Подвележју имамо најстарије породице, које су још одржале стари начин сточарског живота.*

У Невесињском Пољу имамо још млађијех села. И већина од њих постала је од сточарских станова. Сељаци рачунају, да су та села заснована прије 200 до 300 година, а засновали су их разни пастири из нискијех области поред Неретве. Данас од тих заснивача нема никаквих потомака и ради тога оне године о постанку села морамо примити с резервом. Зна се само, да је већине тих породица нестало прије сто до сто и педесет година, а на њихово мјесто дошле су разне муслиманске породице, које су ту живјеле до почетка XIX. вијека. Тада су многе погинуле од куге, а многе су живјеле у селима и послије тога, па се све одселише у вароши, а у селима оставише као кметове дједове данашњијех становника. О великој вјероватности овијех факата свједочи и та појава, што у Невесињу има врло мало остатака од старине. Нарочито пада у очи, да у њему нема нигдје оних великих средњевјековних гробаља. Ако гдјегдје и има која гробница, она је редовно усамљена и без натписа. Видјели смо да је остатака од старине све мање, што се више пењемо уз планине. И у томе се види, како је ишло историјско развиће насеља у овим областима.

На Зијемљима не зна се ништа о постанку села, а према свима остатцима од старина изгледају врло млада. Ми ипак узимамо да зијемаљска села нијесу много старија од невесињских. Узрок што се је изгубио сваки спомен о заснивању села јасан је, кад знамо да су се назад 150—200 година одједном раселила сва зијемаљска села и онда је појединачно насељено данашње становништво. Преко Зијемаља ишао је онај важан

трговачки пут и становници су ради тога много патили, па се раселе. И њихова су села притисли Мусломани, чији су потомци и данас аге зијемаљске земље.

Према остатцима старина, према историјским споменицима, а нарочито према приповиједању становништва можемо о старости ових села извести ове као најсигурније закључке: *У Бишћу су најстарија села цијеле области, а има трагова од насеља, која можемо рачунати у најстарија херцеговачка насеља.* Како су основана данашња села не зна се. *Многа су основана на траговима старијих насеља.*

Од *млађих села* најстарија су она у Подвележју. Ако се можемо ослонити на оно, што о њиховој старости прича становништво, *она су постала између краја петнаестог и краја шеснаестог вијека.* Међутим дуго *нијесу имала облик сталног насеља.* Невесињска су села нешто млађа и она су постала између *шеснаестог и осамнаестог вијека.* Вјероватно су те старости и села на Зијемљима.

Поријекло становништва. — У овим областима има врло мало старинаца и старих породица. Старинаца имамо 19 породица; већином су Мусломани, живе у Подвележју и у осталим селима око Вележи. Неке су од тих породица веома разгранате.

Старих породица, које су се доселиле назад 120 до 200 година има 20. Њима се могу прибројити и неке од оних породица, које знају да су досељеници, а не знају, кад су доселиле, ни шта су им били први досељеници. Таких породица има тридесет и пет. Махом су то мале породице од двије до пет кућа, које су тако незнатне, да се у њих није развило ни интересовање за својом старином, које је тако јака особина овог становништва.

Све остале породице доселиле су у XIX. вијеку. Ове је области тако поморила куга, да се послије ње

за 10—20 година нијесу њиве обрађивале, јер није имао ко да ради. Поради тога видимо кроз цио XIX. вијек непрестано досељавање у ове области. То је досељавање и данас врло јако, нарочито ради истовременог расељавања православног и мусломанског елемента. Породица које су се доселиле у XIX. вијеку има 243.

Као што се види у овим областима имамо једну главну фазу досељавања. Та фаза почиње почетком XIX. вијека и траје све до данас. Поред те фазе имамо неколико старијих породица као остатке од старијег досељавања. Тих је породица тако мало, да с њиховим бројевима не можемо утврдити никакву фазу досељавања. С погледом на области досељавања чини се, да је у XVIII. вијеку било досељавања у масама. То су биле већином мусломанске породице, које су се расељавале из далматинских градова кад су их освајали Млечани. Али те су се породице населиле у варошима, ми за њих знамо из Благаја. Вјероватно, да их у Мостару има много више.

Преглед области из којих су досељене породице.

По досељавању можемо у главноме издвојити три области, из којијех је највише досељенијих породица. То су: Источна Херцеговина (од Никшића и Граова до Невесиња и Бишћа), Западна Херцеговина (област између Неретве и далматинске границе) и Јужна Херцеговина (котар столачки, љубињски и требињски).

I. Источна Херцеговина.

1. Билећске Рудине с осталим билећским котаром.

Из Фатнице	4 пор.	Из Пађена	2 пор.
„ Корита	3 „	„ Долова (Дабар)	1 „
„ Врањских	8 „	„ Дабрице	1 „

Из Ћопкова Кланца (Хоцињи котор Билећа) 1 пор.
» Коравлице · · · · · 1 »
» Жрвња · · · · · · 2 »
» Рудина (непоз. мјесто) 3 »
» Рогова · · · · · · 3 »
» Брестица (кот. Билећа) 1 »
» Љубомира · · · · · 8 »
» Прераца · · · · · · 1 »
» Мириловића · · · · 1 »
» Плане · · · · · · · 1 »
» Трновице · · · · · · 1 »

Из Меке Груде · · · · · 2 пор.
» Његановића · · · · 1 »
» Јасена · · · · · · · 1 »
» Билеће · · · · · · · 4 »
» Корита · · · · · · · 1 »
» Мируша · · · · · · 2 »
» Скроботна · · · · · 1 »
» Звијерине · · · · · 1 »
» Давидовића · · · · · 1 »
» Моска · · · · · · · 1 »
» Чепелице · · · · · · 1 »
» Малине · · · · · · · 2 »

Свега · · 61 пор.

2. Црногорска Херцеговина.

Из Граова · · · · · · 10 пор.
» Враћановића · · · · 1 »
» Бањана (непоз. мјесто) 10 »
» Пиве · · · · · · · 2 »
» Требјесе · · · · · · 1 »
» Никшића · · · · · 1 »
» Граовца · · · · · · 3 »
» Шипачна код Никшића 1 »
» Миљанића · · · · · 1 »
» Пиве (непоз. мјесто) 1 »
» Дубочака · · · · · 2 »
» Дробњака (од Церовића) · · · · · · 1 »

Из Вучјег Дола · · · · 1 пор.
» Колашина · · · · · 1 »
» Риђана · · · · · · · 6 »
» Загуља (на Грахову) · 1 »
» Крне Јеле · · · · · · 1 »
» Голије · · · · · · · 2 »
» Петровића · · · · · 2 »
» Никшићског Поља · · 1 »
» Нудола · · · · · · 1 »
» Шипачна код Никшића 1 »
» Косијерева · · · · · 1 »
» Балосава (на Грахову) 1 »

Свега · · 53 пор.

3. Гацко.

Из Кокорине · · · · · · 1 пор.
» Надинића · · · · · · 1 »
» Градине · · · · · · 1 »
» Гацка (непоз. мјесто) 8 »
» Липника · · · · · · 1 »
» Степена · · · · · · 1 »
» Врбе · · · · · · · · 1 »
» Шипачна · · · · · · 1 »
» Самобора · · · · · · 1 »

Из Гареве · · · · · · · 1 пор.
» Казанаца · · · · · · 3 »
» Кључа · · · · · · · 1 »
» Домрка · · · · · · · 1 »
» Дулића · · · · · · 1 »
» Степена · · · · · · 1 »
» Добреља · · · · · · 1 »
» Бежђеђа · · · · · · 1 »

Свега · · 25 пор.

II. Западна Херцеговина.

Из Врди (код Дрежнице)	1	пор.	Из Винице	1	пор.
„ Ракитна	1	„	„ Цима	2	„
„ Полога (Мостар. Блато)	1	„	„ Црнча	3	„
„ Слипчића	2	„	„ Бритвице	1	„
„ Ђула	1	„	„ Оклаја	1	„
„ Мостарског Блата	1	„	„ Пологa	1	„
„ Богодола	3	„	„ Доброг Села	2	„
„ Древнице	1	„	„ Посушја	1	„
„ Горанаца	2	„	„ Црнча	1	„
„ Лиштице (М. Блато)	1	„	„ Ракитна	1	„
„ Броћна	9	„	„ Широког Брига	1	„
„ Бањака	1	„	„ Дриноваца	1	„
„ Лединца	1	„	Свега	41	пор.

III. Јужна Херцеговина.

Из Зубаца	4	пор.	„Од Требиња“	1	пор.
„ Љубиња	3	„	Из Храсна	3	„
„ Требињ. котара	2	„	„ Корјенића	3	„
„ Требијова	1	„	„ Дубрава	1	„
„ Губавице	1	„	„ Габеле	1	„
„ Козице	1	„	„ Дабрице	2	„
„ Петровића	1	„	„ Црнча	1	„
„ Гомиљана	2	„	„ Полица	1	„
„ Бјеловића	1	„	„ Диклића	1	„
„ љубињ. котора	2	„	„ Попова	2	„
„ Хумца	1	„	„ Нодова	1	„
„ Чваљине	1	„	„ Седлара	1	„
„ Влаховића	1	„	„ Тријебња	1	„
„ Ротимље	1	„	„ Граба	1	„
„ Житомислића	1	„	Свега	43	пор.

IV. Сјеверна Херцеговина.

Из Грабовице	1	пор.	Из дувањског котора	1	пор.
„ Бјелимићске Жупе	1	„	„ Тјентишта	1	„
„ Коњичке „	2	„	Од Коњица	1	„
			Свега	7	пор.

V. Унутрашња сељакања[1]).

ешка	4 пор.	Из Божановића	2 пор.
ове Махале	1 „	„ Лукавца	1 „
ежња	2 „	„ Залика	2 „
тача	1 „	„ Батковића	1 „
љине	5 „	„ Камене	1 „
града	4 „	„ Лакта	1 „
јница	1 „	„ Зијемаља	1 „
есиња	4 „	„ Љесковог Дуба	2 „
ховине	2 „	„ Зовог Дола	2 „
вележја	7 „	„ Врањевића	1 „
есињ. котара	2 „	„ Мостара	4 „
гаја	3 „	„ Рабине	1 „
ачића	1 „	„ Бијелог Поља	1 „
вља	2 „	„ Кути	1 „
та	2 „	„ Ходбине	2 „
даловића	2 „	„ Губавице	1 „
агића	2 „	„ Камене	1 „
ог Поља	4 „	„ Крекавица	1 „
гаја	1 „	„ Драчевица	1 „
икућа	1 „	„ Кључи	1 „
аче	1 „	„ Крушевљани	1 „
ома	2 „	„ Лишани	1 „
		Свега	83 пор.

VI. Црна Гора.

шњева	1 пор.	Из Црне Горе (забор. мј.)	3 пор.
а	2 „	„ Комана	1 „
иљ Дола	1 „	„ Ћеклића	1 „
ица	6 „	„ Кружња	1 „
ьанца (на Чеву)	1 „	„ Озринића	3 „
		Свега	20 пор.

VII. Далмација и Бока.

на	3 пор.	Из Кљенка	1 пор.
аста	1 „	„ Имотског	1 „

[1]) Овдје су узете оне породице, које знају да су се преселиле из поје-
еста испитиваних области и осталих дијелова невесињског котора.

Из Спљета · · · · · · · · 1 пор.
„ Подбабља · · · · · · · 1 „
„ Стона · · · · · · · · 1 „
„ Кривошија · · · · · 2 „

Из Херцег Новог · · · · 2 пор.
„ Боке (заб. мјесто) · · 1 „
„ „Лацманске" (?) · · · 1 „
„ Пераста · · · · · · · 1 „
Свега · · 16 пор.

VIII. Босна.

Из околине Сарајева · · 2 пор.
„ Крупе · · · · · · · · 1 „
„ Бање Луке · · · · · 1 „
Свега · · 4 пор.

IX. Стара Србија.

С Косова · · · · · · · · 1 пор.

X. Банат и Мацарска.

Из Баната (непозната мј.) 1 пор.
„ Лехута (?) · · · · · · 1 „
Свега · · 2 пор.

XI. Лика.

Из Лике (непоз. мјесто) · 4 пор.

XII. Азија.

Из Ајдина · · · · · · · · 1 пор.
„ Черкеске · · · · · · · 3 „
„ Азије (непознатa мјеста и покрајине) · · 4 „
Свега · · 8 пор.

XIII. Грчка.

Из Тесалије (непознато мјесто) · · · · · · · 1 пор.

Као што се види највећи дио породица поријеклом је из Херцеговине. Њих има 352 породице. Према томе досељеници *из разнијех дијелова Херцеговине чине четири петине свега становништва*. Међу досељеницима из Херцеговине *више него трећина их је из источне Херцеговине*. Од области у источној Херцеговини *саме Билећске Рудине дале су становништва готово толико, колико све остале области Источне Херцеговине*. Знатан дио досељеника из Херцеговине запамтио је само своје задње мјесто становања. Зато има велик број породица, које само памте, да су у данашња села доселиле из појединих мјеста испитиване области. Таких породица има 83. Према томе број породица из *појединих мјеста невесињског котара и из мостарског, с лијеве стране Неретве, чини више него четвртину досељеника из цијеле*

Херцеговине. Из *Западне Херцеговине* имамо 41 породицу, које *чине шестину досељеника из цијеле Херцеговине* или осмину свега становништва. Јужна Херцеговина дала је 43 породице, дакле готово колико и западна Херцеговина. Остале области Херцеговине по броју досељенијех породица иду овако: Црногорска Херцеговина (53 породице), Гацко (25 породица) и Сјеверна Херцеговина (7 породица) *на све остале области долази* 56 породица, што чини *десетину свега становништва.*

Из овога пријегледа види се, да су ове области, нарочито мостарска околина, привлачиле становништво из цијеле Херцеговине. Ту се виде миграције, које су нарочито ишле према овој области. Два су таква главна правца досељавања: један с истока од Црне Горе, а други са запада од Далмације. Трећи правац досељавања ЈИ—СЗ може се узети, да припада правцу И—З, јер је већина породица, које су досељене из југоисточних крајева поријеклом из Црне Горе. Према правцима миграција мостарска околина је главни центар у Херцеговини, који је скупио у се породице из свих херцеговачких крајева. И према томе је и утицај мостарске околине на историју Херцеговине од несумњиве вриједности. Таку важност мостарској околини дало је њено природно богаство и пробојница Неретве, којом је знатан дио Босне и већи дио Херцеговине комуницирао с морем. Ради те двије ствари јако се је развила трговина, која је утицала на развој насеља. Све су те појаве утицале на миграцију становништва и мостарској околини дале нарочиту вриједност. Као свака природно богата област и мостарска околина се је у погледу примања и издавања становништва пасивно понашала.

Што се више испитује поријекло становништва у Херцеговини, све се више истиче вриједност ових

двију најглавнијих струја досељавања. Струја с истока, од Црне Горе, населила је већи дио Херцеговине с десне стране Неретве. Све остале струје су споредног често локалног значаја, а неке које би се могле на први мах узети као самосталне струје стоје у вези с њом. Она друга струја, правца З—И осјећа се дуж цијеле Неретве. Испитивањем села у Љубушком котару и око Мостарског Блата утврђено је, да велику већину становништва чине досељеници из Далмације. Ова је струја много млађа од оне И—З, али услијед тога, што је та струја населила најплодније области нека насеља су се врло брзо развијала и множила и зато ова не изостаје много по броју становништва. Граница тијех двију струја је Неретва. Види се јасно, гдјегод Неретвина долина има облик пробојнице ту је она оштра граница између тих струја. У пољима обје струје прелазе Неретву и становништво се мијеша. Прва струја носи собом елементе патријархалне културе, који се тешко могу опазити у становништва са запада. Вјероватно је, да овом другом струјом долазе елементи талијанске културе. Услијед тих културних разлика, које се знатно осјећају, и етничке особине становништва су друкчије с десне и с лијеве стране. На Неретви је судар ијекавског и иканског нарјечја, судар између православног и католичког елемента и у најновије вријеме судар између српског и присталица хрватског имена.

У историји насеља ове области опажа се интересантна ствар, да се је и у разна времена становништво једне религије јако ширило на рачун становништва друге религије.* Из свих оних причања о заснивању села, о њиховом првобитном и доцнијем становништву види се јасно, да се је послије турског освојења православно становништво почело из ниских поља повлачити у планине. Услијед тога повлачења насташе

многа данашња села. Муслимани из почетка заузимају села по низинама, па онда и по брдима. То узмицање православног елемента чини се, да се је непрестано вршило до краја XVIII. вијека. Тада се одједном јавља куга, која по низинама помори много више становништва него по планинама. Овај догађај био је за историју Херцеговине у XIX. вијеку од велика значаја. Послије куге у херцеговачким селима православни елеменат постаје бројем претежнији. То је доба великог ширења православног елемента по низинама и пољима. Од тога времена православни елеменат постаје јачи и слободнији, хајдука је бивало чешће, а и локалних устанака. Оне муслиманске породице, које су живјеле помијешано с православним бјеже у вароши. Чини се, да се је невесињска пушка очекивала цијелог XIX. вијека. Кроз цио XIX. вијек Мусломани се скупљају у варошима, а православни се шире по селима.

Ради истог узрока и католици су са запада почели слазити у околину мостарску. То је насељавање до окупације ишло врло споро, али од назад 20—30 година оно је врло интензивно. Узрок тако брзом ширењу католичког становништва је поглавито католичка пропаганда, која ради великим новцем, буни на сеобу Муслимане, купује њихова имања, па насељава католике са запада. Циљ те пропаганде види се по томе јасно, што се ту никада не купују имања, на којима неко има кметско право, већ једино имања оних Муслимана и православних, који селе из Херцеговине. Резултати су тога рада доста знатни. Има данас више села око Невесиња, у којима до окупације није било никако католика, а која су данас потпуно католичка. Овакав рад католичке пропаганде је особито штетан по мусломане и православне ради тога, што се код ових чешће јављају покрети за исељавањем.

5. Гацко

(с Пољем, Церницом и Површи).

I. Старинци.

Из Казанаца · · · · · · 2 пор.
» Меданића · · · · · · 1 »
» Гарева · · · · · · · · 3 »
» Муља · · · · · · · · 1 »
Из Грачанице · · · · · 2 пор.
» Краварева · · · · · 1 »
» Језера (у Борчу) · · 1 »
Свега · · 11 пор.

II. Досељеници.

1) Из Херцеговине

а) Из билећског котора

Из Пријевора · · · · · · 2 пор.
» Плане · · · · · · · · 1 »
» Давидовића · · · · · 1 »
» Корита · · · · · · · · 3 »
» Ђеча · · · · · · · · · 1 »
» Мрежице · · · · · · · 1 »
» Мириловића · · · · · 1 »
» Љубомира · · · · — · 1 »
» Подосоја, код Билеће 1 »
» Трновице · · · · · · · 1 »
Свега · · 13 пор.

б) Из Херцеговине под Цр. Гором

Из Грахова · · · · · · 5 пор.
» Крсца · · · · · · · · 1 »
» Бањана (непоз. мјесто) 4 »
» Никшића · · · · · · 2 »
» Пилатоваца (Опутна Рудина) · · · · · 1 »
» Кнеж Дола (Опутна Рудина) · · · · · 1 »
» Требјесе (код Никшића) 1 »
» Дробњака (село непознато) · · · · · · 3 »
» Лисине (Пива) · · · · 1 »
» Трновице (Дробњаци) 1 »
» Пиве (непоз. мјесто) · 2 »
Свега · · 22 пор.

в) Из Невесиња (области)

Из Сливља · · · · · · · 1 пор.
» Снијежнице · · · · · 1 »
» Рабине · · · · · · · · 1 »
» Дубљевића · · · · · 1 »
» Југовића · · · · · · 3 »
» Чарађе · · · · · · · · 1 »
» Оџака · · · · · · · · 1 »
Свега · · 9 пор.

г) Из разних гатачких села

Из Цернице · · · · · · 2 пор.
» Дражљева · · · · · 3 »
» Миољача · · · · · · 6 »
» Гареве · · · · · · · · 6 »
» Липника · · · · · · · 1 »
» Улиња · · · · · · · · 1 »
» Липника · · · · · · · 1 »
» Жањевице · · · · · 4 »
» Казанаца · · · · · · 1
» Пржина · · · · · · · 2 »
» Браићевића · · · · · 1 »
» Вратковића · · · · · 2 »
» Муља · · · · · · · · 2 »
» Самобора · · · · · · 2 »
» Кључа · · · · · · · · 2 »
» Краварева · · · · · 2 »
» Срђевића · · · · · · 3 »
» Бодежишта · · · · · 2 »
» Вратла · · · · · · · · 1 »

[И]з Надинића	1	пор.
[„] Лончара (Борач)	1	„
[„] Изгори	1	„
[„] Равни	1	„
[„] Рудог	2	„
[„] Казанаца	1	„
[„] Беротине	1	„
[„] Стоца	1	„
[„] Заграца	1	„
[„] Дулића	1	„
[„] Грачанице	3	„
[„] Борча (?)	1	„
Свега	58	пор.

[б]) Из остале Херцеговине:

[И]з Корјенића	1	пор.
„ Корјенића (?)	1	„
„ Арсланагића Моста	1	„
„ Дабра	1	„
„ Загорја	1	„
„ Ђурева (код Фоче)	1	„
Свега	6	пор.

2) Из Црне Горе

Из Трешњева	1	пор.
„ Трњина	1	„
„ Чева	1	„
„ Риђана	2	„
„ Црне Горе (непознато мјесто)	3	„
„ Кобиљ Дола (или из Шаранаца ?)	1	„
„ Петровим Дола	1	„
Свега	10	пор.

3) Из Боке

Из Боке (непозн. мјесто)	1	„
„ Херцег Новог	2	„
„ Мајина	1	„
Свега	4	пор.

4) Из Турске

(непозн. мјесто и земља) 2 пор.

5) Досељеника

из непознатих мјеста 4 пор.

Од стотину тридесет и четири породице њих шез[д]есет и седам потиче из Гацка. Међу овим породицама [п]о поријеклу разликујемо их три врсте. На првом мје[с]ту су старинци, од којих су многи врло разгранати. [Н]а другом мјесту су оне породице, које само знају да [с]у преселиле из неког ближег гатачког села и које [т]врде да су досељеници, али не знају одакле су. Поред [о]вих рачунамо у гатачке породице и оне, које потичу из појединих гатачких села, од досељеника из других области. Има безброј старих досељеника у Гацку, који су се тако намножили, да су заузели цијела села; из њихових села иду појединачне сеобе на све стране. У Самобору, селу од 80 кућа живи само једна породица са четири бравства, а таких случајева (истина с мањим бројем кућа) има и у другим селима.

У ниједној другој херцеговачкој области (изузев Рудине) не види се тако јасно, да је област насељавана више множењем него досељавањем. При испитивању старости села и поријекла становништва често се прича, како је Гацко било некад много рјеђе насељено. На једном мјесту причају (Говедарице с Миољача) да је од села до села било по два и три сата.

Као узроци досељавања најчешће се спомињу крвне освете, а затим издизање на планину. Многи су Херцеговци и Црногорци бјежали у шумовите и пусте гатачке области од крвне освете. Осим тога већина Рудињана излазила је у Гацко на планину, па ту су и остали. Има и таких Рудињана, који су већ давно доселили па неће никако ни да се укмете, ни да купе земљу, већ држе много стоке и обрађују туђу земљу као приорачи.

И ако Гачани знају причати боље него остали Херцеговци, особито о старини, ријетко причају о остатцима старине, који би били старији од данашњег становништва. И иначе зна се, да Гацко нема много трагова од старијег живота. Ријетко је гатачко село за које се може казати, да је засновано на старијем селу, а има их много за које се тврди, да су постала од катуна и од крчевина.

*
* *

Испитивачи гатачких села туже се непрестано, да је тешко тачно испитати вријеме досељавања појединих породица. Тек ако је досељавање везано за какав познатији историјски догађај, постаје лакше утврдити вријеме досељења.

Према свима приповједањима дају се у историји насељавања Гацка (с Површи) утврдити три фазе. Прву фазу чине насељавања старинаца, која су нам непозната и по свом начину, како су села насељавана и по

:мену кад су насељавана. Другу периоду чине до-ьавања, која су према приповједању становника иела већ у почетку 15. вијека. Многе породице из ·очне и јужне Херцеговине и из Црне Горе бјеже шумовите гатачке области, па се насељавају махом ıустим шумама. Интересантно је да су у овом вре-ıу доселили претци данашњих највећих браства. эћа периода почиње крајем 16. вијека. Тада се на-ьавају многи Мусломани (било Новљани, било пои-мљени старинци) у села на ивицама Гатачког Поља, којих потискују православне, који се помичу у Површ сасвим селе из Херцеговине. Послије овог времена стаје слободно насељавање и почиње кретање од лука до читлука, од аге до аге. У другој фази сло-ног насељавања засновања су хомогена села као е браствене јединице, од којих су се многа одр-ıa, а у трећој фази села са становништвом састав-ıим од разних породица.

Као сигурније утврђена времена досељавања на-имо слиједећа:

За вријеме турског освојења	2	пор.
Одмах послије Турака	3	»
Прије десет кољена	1	»
Прије 300 година	2	»
Прије 250 до 300 година	1	»
У вријеме Баја Пивљанина	1	»
Прије 230 година	1	»
Кад су Турци ударали на Беч (?)	3	»
Прије 200 година	4	»
Прије пет кољена	1	»
Прије 160 година	2	»
Прије 150 година	1	»
Прије 100 година	3	»
У почетку XIX. вијека	7	»
Прије 90 година	3	»

Прије 80 година	1	пор.
Прије 60 година	2	„
У другој половини XIX. вијека (вријеме тачно ненаведено)	4	„
Прије 50 година	3	„
Прије 40 година	4	„
Прије 30 година	5	„
Дјед доселио	2	„
Године 1873. доселиле	2	„
Отац доселио (има готово 40 година)	3	„

Ово су познатије године досељавања, све су остале остале незабиљежене. Осим тога има неколико бројева којима су побиљежена сељакања из села у село, која су извршена задњих десет година.

Б. Преглед досељавања и унутарњих миграција у Западној Херцеговини

(око Љубушког, у Ракитну и Дувну).

I. Херцеговина

а) Из мостарског котара

Из Бритвице	1	пор.
„ Блата	1	„
„ Броћна (непозн. село)	22	„
„ „ Читлука	1	„
„ „ Доброг Села	2	„
„ „ Блатнице	1	„
„ Кочерина	4	„
„ Граца	3	„
„ Бијелог Поља	2	„
„ непозната села	1	„
„ Јасенице	1	„
„ Бова	2	„
„ Широког Брига	2	„
„ Мокрог	3	„
„ Черигаја	2	„
„ Лединца	2	„
Из Црнча	4	пор.
„ Полога	1	„
„ Дрежнице	3	„
„ Блатнице	1	„
„ Љубитића	1	„
„ Грљевића	1	„
„ Буова	1	„
„ Расна код Блата	1	„
„ Липна	1	„
Свега	64	пор.

б) Из љубушког котара

1) Из Бекије

Из Броћанца	3	пор.
„ Дриноваца	8	„
„ Горице	1	„
„ Батина	1	

Из Посушја · · · · · · 4 пор.
» Граца · · · · · · · · 1 »
» Дужице · · · · · · 2 »
» Растоваче · · · · · 2 »
» Ружића · · · · · · 12 »
» Груда · · · · · · · 3 »
» Тиаљине · · · · · 11 »
» Шебешине · · · · · 1 »
» Драгићине · · · · · 2 »
» Вењака · · · · · · 2 »
» Путешевице · · · · 1 »
» Погане Влаке · · · 1 »
» Вира · · · · · · · 1 »
» Лединца · · · · · · 2 »
» Студенаца · · · · · 3 »

Свега · · 60 пор.

Из Грабовника · · · · 3 пор.
» Биоча · · · · · · · 1 »
» Радишића · · · · · 6 »
» Ловреча · · · · · · 1 »
» Љубушког · · · · · 7 »
» Црљеног Грма · · · 3 »
» Пробоја · · · · · · 2 »
» Међугорја · · · · · 1 »
» Витине · · · · · · 9 »
» Умца · · · · · · · 4 »
» Дола · · · · · · · 1 »
» Павковића · · · · · 1 »
» Хамзића · · · · · · 2 »
» Рашљана · · · · · · 1 »
» Лисица · · · · · · 1 »
» Студенаца · · · · · 2 »
» Гребака · · · · · · 1 »

Свега · · 74 пор.

2) Унутарња сељакања

Из Граба · · · · · · · 5 пор.
» Шиповаче · · · · · 9 »
» Клобука · · · · · · 3 »
» Черња · · · · · · · 1 »
» Вељака · · · · · · 1 »
» Трибча код Вељака 1 »
» Вашаровића · · · · 3 »
» Витаљине · · · · · 1 »
Испод Љубушког · · · 3 »
Из Војнића · · · · · 1 »

в) Из Дувна

Из Жупањца · · · · · 2 пор.
» Црљенице · · · · · 2 »
» Сеонице · · · · · · 1 »
» Борчана · · · · · · 1
» Липе · · · · · · · 2 »
» Конгоре · · · · · · 1 »
» Кола · · · · · · · 1 »
» Омоља · · · · · · 1 »

Свега · · 11 пор.

II. Из Далмације

а) Из вргорачког котара

„Од Вргораца" · · · · 14 пор.
Из Кашча · · · · · · · 7 »
» Прапратнице · · · · 4 »
» Умчана · · · · · · 1 »
» Милешића · · · · · 1 »
» Завојани · · · · · 11 »
» Шперковине · · · · 1 »
» Козице · · · · · · 9 »
» Пролога · · · · · · 6 »

Из Орâ · · · · · · · · 6 пор.
» Стиља · · · · · · · 5 »
» Кокорића · · · · · 2 »
» Змијацâ · · · · · · 1 »
» Котеза · · · · · · 1 »
» Маовца · · · · · · 1 »
» Црног Вира · · · · 1 »
» Дусине · · · · · · 1 »
» Бриста · · · · · · 1 »

Свега · · 73 пор.

кије, видимо да се је у испитивана села досеља-
ајвише породица из села са далматинске границе.
начин постаје она струја, која је ишла у правцу
ада према истоку, овдје од већег значаја.

руга важнија област из које су знатна исељавања
ьана према овим селима јест карсна зараван из-
Іостара и Љубушког. Одатле је доселило свега 60
ица. Код ове врсте досељавања, интересантан је
што многе породице које потичу из Далмације и с
инске границе и које су становале у испитиваним
, да су оне слиједећи општој струји селења од-
најприје на исток, уставиле се у испитиваној
и, па одатле шаљу своје браственике на све
, а нарочито на запад. Таке велике породице су:
и Зовке, затим Гризеји и Оречи. И ако су то
и јако разгранате породице (међу највећим поро-
а у Херцеговини), нијесу организоване у браства,
гдје станују компанктно у селима.

ве су двије главне струје досељавања, обје су
ладе (највише 200 година), друге су према њима
не. О општим узроцима ових сеоба говорићемо
ју овог прегледа.

нтересантно је да нема старинаца. Врло мало знају
ти о старијем становништву. По причању право-
х варошана у многим су селима прије данашњих
ка живјели православни, који су у 18. вијеку
и раније одселили. Дувњаци сразмерно мало знају
ој старини.

еђу *узроцима* досељавању најчешће се наводе
Дошо на ширину", други особито они од Блата Мо-
ог и из Броћна долазили су са стоком на испашу
ве изнад Љубушког и ту су остали. За многе веле
се неки предак „увинча" за дјевојке из породицâ,
у мушкарци изумрли. А исто тако чести су слу-

б) Из остале Далмације

Из Мрњаваца (код Имотског)	1	пор.
„ Драчица	1	„
„ Вини	1	„
„ Виса (острва)	1	„
„ Далмације (непознато мјесто)	4	„
„ Леђана код Дубровника	1	„
„ Рујнице код Метковића	1	„
„ Невистине Стине код Имотскога	1	„
„ Радобоље код Макарске	1	„
„ Гвозда	2	„
„ Служња	1	„
„ Кланца	1	„
„ Сеоца	1	„
„ Котара̂	1	„
„ Сињске Крајине	1	„
„ Жупе код Имотскога	1	„
„ Шуђурја	1	„
„ Вињана	1	„
„ Омиша	1	„
„ Ципре код Шибеника	3	„
„ Стона	1	„
„ Солина	1	„
„ Полошца (код Имотског)	1	„
„ Винице (код Ржаног)	1	„
„ Пољица (код Имотског)	3	„
Свега	33	пор.

III. Из Босне

Испод Греде (Ливно)	1	пор.
Из Купреса	1	„
„ Дервенте	1	„
„ Ливна	1	„
„ Босне (непозн. село)	1	„
„ Кључа	1	„
„ Орашца (Рама)	1	„
Свега	7	пор.

IV. Из Лике · · · · · 1 пор.

V. Из Маџарске · · 3 пор.

VI. Из Италије · · · 2 пор.

VII. Из Црне Горе и источне Херцеговине

Из Бјелопавлића	1	пор.
„ Колашина	1	„
С границе црногорско-далматинске	1	„
Свега	3	пор.

VIII. Из Мале Азије

Из Ески Бабе · · · · · 1 пор.

IX. Старјеници · · · 4 пор.

X. Досељеници из непознатих крајева 18 пор.

* * *

Од 348 породица доселила је готово трећина (107) непосредно из Далмације. Ако проматрамо пресељавања

из Бекије, видимо да се је у испитивана села досељавало највише породица из села са далматинске границе. На тај начин постаје она струја, која је ишла у правцу од запада према истоку, овдје од већег значаја.

Друга важнија област из које су знатна исељавања управљана према овим селима јест карсна зараван између Мостара и Љубушког. Одатле је доселило свега 60 породица. Код ове врсте досељавања, интересантан је факт, што многе породице које потичу из Далмације и с далматинске границе и које су становале у испитиваним селима, да су оне слиједећи општој струји селења оделиле најприје на исток, уставиле се у испитиваној заравни, па одатле шаљу своје браственике на све стране, а нарочито на запад. Таке велике породице су: Бораси и Зовке, затим Гризеји и Оречи. И ако су то старе и јако разгранате породице (међу највећим породицама у Херцеговини), нијесу организоване у браства, нити игдје станују компанктно у селима.

Ове су двије главне струје досељавања, обје су врло младе (највише 200 година), друге су према њима незнатне. О општим узроцима ових сеоба говорићемо на крају овог прегледа.

Интересантно је да нема старинаца. Врло мало знају причати о старијем становништву. По причању православних варошана у многим су селима прије данашњих католика живјели православни, који су у 18. вијеку или још раније одселили. Дувњаци сразмерно мало знају о својој старини.

Међу *узроцима* досељавању најчешће се наводе ови: „Дошо на ширину", други особито они од Блата Мостарског и из Брођна долазили су са стоком на испашу у крајеве изнад Љубушког и ту су остали. За многе веле да им се неки предак „увинча" за дјевојке из породицâ, чији су мушкарци изумрли. А исто тако чести су слу-

чајеви пребјегавања испод француске власти у Далмацији под турску. Веле кад је Мармон градио познату далматинску тесту, да су и жене с колијевкама ишле на „аргатију“ (кулук). Осим тога није незнатан број породица, који потичу од војничких дезертера. За многе од њих веле, да из почетка „није зна̂ колико коза нашки.“

Премда и у овој области има веома старих породица, ипак је врло мало старинаца. Казивања о прошлости најстаријих породица и овдје су несигурна, чим се казује број година. Много је сигурније кад се старост рачуна по „кољенима“ (генерацијама). Апсолутна већина поридица доселила је посљедња два вијека. То се види из овог прегледа:

Прије 500 година доселила је 1 породица.
У вријеме турског освајања доселила је 1 породица
Прије 250 година доселила је 1 породица
» 300 » » » 1 »
» 200 » » » 3 »
» 130 до 150 » » » 1 »
» 150 » » » 2 »
Кад су Турци протјерани из Мађарске 1 породица
Кад су још Турци били у Вргорцу 1 »
„Има више од 100 година“ 2 »
„О куги“ доселила је 1 »
„Прије 100 година“ 10 »
» 130 » 2 »

Осим тога као старије породице сматрају се и ове породице.

Девeдид (т. ј. девети дјед) доселио се 1-ој породици
Шести дјед » » 2 »
Шукундјед или „дидов дид“ » » 5 »
Прадјед » » 33 »

Дјед доселио се 86-ој породици

Отац се доселио (у првој половини 19. в) 27-ој породици. Осим тога има једна породица, којој је неизвјесно или јој је отац или дјед доселио, а једна не зна да ли је дјед или прадјед доселио. Ова рачунања доба досељевања по генерацијама могу да се међусобно разликују по тридесет и више година према томе, да ли је нечији предак као дијете, као младић и као старац доселио. Тако једна породица вели да јој је доселио дјед прије 80 година, а другој је дјед доселио прије 80 до 90 година. Сељачко рачунање досељења по прадједовима износи од 120 до 150 година.

Има знатан број новијих досељеника, који су знали вријеме свог досењавања бројкама исказати.

Прије	120	година	доселиле	су	3	породице
»	80	»	»	»	4	»
»	70	»	»	»	5	»
»	60	»	»	»	2	»
»	50 до 60	»	»	»	12	»
»	50	»	»	»	4	»
»	40 до 50	»	»	»	9	»
»	40	»	»	»	6	»
»	35	»	»	»	6	»
»	30 до 40	»	»	»	1	»
»	30	»	»	»	12	»
»	25	»	»	»	4	»
»	20 до 30	»	»	»	5	»
»	20	»	»	»	5	»
»	15	»	»	»	3	»
»	10 до 15	»	»	»	1	»
»	10	»	»	»	2	»
»	6	»	»	»	2	»
»	4	»	»	»	1	»
»	3	»	»	»	1	»
»	6 мјесеци		»	»	1	»

У другој половини 19. вијека доселила је 1 пор.

Осим тога има три породице, код којих је забиљежено да су ови исти домаћини дошли; има више породица које живе раздвојено у два и више села и ако нијесу још подијељене. Поред овога има 57 породица које не знају за своје поријекло. Већином су то старије породице. Осим тога ту смо прибројили и оне фамилије, чије смо вријеме сеобе заборавили прибиљежити.

Вјероватно се бројеви породица у прегледу области и времена неће слагати зато, што смо при изради прегледа о времену досељавања увели у рачун и она појединачна пресељавања из села у село чланова појединих породица.

Ако прегледамо ова досељавања видимо, да је у времену између друге половине 18. вијека и краја 19. вијека извршено 255 случаја досељавања са стране и унутарњег пресељавања. То значи да је пет шестина од свих утврђених случајева миграција ове области извршено у споменутом времену. Старе су породице врло разгранате и бројна разлика између старијих и новијих досељеника није тако велика као што изгледа по овим бројевима.

Већ смо у почетку општег дијела истакли да су ово крајеви, у којима има старина највише. Због овога је и разумљиво што сељаци не знају ништа причати о постанку свога села. Већина је села дакле настала на селиштима, управо на остатцима старих села. Тек кад се изађе из пољâ у карсну зараван западне Херцеговине почињу се јављати млађа села.

Према свему изгледа да је овај крај послије турског освајања био неко вријеме готово потпуно пуст. То се види нарочито из тога, што ово становништво нема дубоких предања о средњевјековном становништву. У вијестима о негдашњим становницима православне вјере дају се назријети трагови старијег становништва.

Ове области разликују се од других херцеговачких области и тиме, што немамо трагова од „турчења“ и ширења мусломанских села. Коме је позната судбина негдашњих турских области на млетачкој граници, ко је затим читао расправе Ј. Томића[1]), томе ће бити јасно зашто је тако мало муслиманског становништва било у овим селима.

Социолошки је интересантан факт, да овдје нема хомогених села насељених једним браством; већином у селима живи безброј породица. Велике породице нигдје нијесу скупљене у већој маси, већ се констатују у много села; тек нарочитим проучавањем може се осјетити једна већа породица. Утицај ага и читлучког система, који је овдје знатнији него у источној Харцеговини могао је знатно утицати и у овом правцу, али он није ту сам.

В). Габела и Дубраве

I. Из Херцеговине

а) Из Храсна

из	Храсна (непознато мјесто)	17 пор.
„	Заушја	1 „
„	Граца	1 „
„	Брштенице	1 „
„	Кљенка	1 „
„	Хутова	3 „
„	Требиње	5 „
„	Глумине	3 „
„	Мошевића	1 „
„	Бољуна	1 „
„	Колојани	3 „
„	Зелениковца	1 „
„	Ћетољуба	1 „
	Свега	39 пор.

б) Из Броћна

из	Броћна (непознато село)	17 пор.
„	Черигаја	1 „
„	Паоче	1 „
„	Милетине	1 „
„	Блатнице	1 „
„	Слипчића	1 „
„	Бијоче	1 „
	Свега	23 пор.

в) Из Попова

из	Попова (непознато село)	11 пор.
„	Грмјанâ	1 „
„	Мркоњића	1 „

[1].) Ј. Томић, Из живота сењских ускока. Нови Сад 1904.

из Кијева Дола · · · 1 пор.
» Равног · · · · · · · 2 »
» Чавша · · · · · · 3 »
» Орашја · · · · · · 1 »
» Ластве · · · · · · 1 »
» Струића · · · · · 1 »
» Драчева · · · · · 1 »
» Жаркова · · · · · 1 »

Свега 24 пор.

г) Из осталих дијелова љубињског и столаког котара

из Убоска · · · · · · 1 пор.
» Љубјенице · · · · 1 »
» Жабице · · · · · 2 »
» Љубиња · · · · · 1 »
» Стоца · · · · · · 1 »
» Богојевића · · · · 1 »
» Крушева · · · · · 3 »
» Борута · · · · · · 2 »
» Битуње · · · · · · 1 »
» Ргуда · · · · · · 2 »
» Брштеника · · · · 1 »
» Влаховића · · · · 2 »
» Дабра · · · · · · 1 »
» Банчића · · · · · 3
» Кошћеле · · · · 1 »
» Граца · · · · · · 3 »
» Поплати · · · · · 1 »
» Дубоке · · · · · · 1 »
» Битуње · · · · · · 1 »

Свега 29 пор.

д) Унутарња сељакања

из Речица (код Домановића) · · · · 4 пор.
» Бивољег Брда · · · 2 »
» Ходова · · · · · 2 »
» Домановића · · · 2 »
» Стањевића · · · · 4 »

из Локава · · · · · · 3 пор.
» Пијесака · · · · · 1 »
» Драчева (у Габели) 1 »
» Тријебња · · · · · 1 »
» Аладинића · · · · 1 »
» Јасоча · · · · · · 1 »
» Старе Габеле · · · 1 »
» Јасенице · · · · · 1 »
» Козица · · · · · · 2 »
» Пребиловаца · · · 1 »
» Пјешивца · · · · 3 »
» Губавице · · · · 1 »
» Аладинића · · · · 1 »
» Дубрава (непознато мјесто) · · · · · 1 »
» Прења · · · · · · 5 »
» Почитеља · · · · · 1 »

Свега 39 пор.

е) Из билећског и требињског котара

из Нудола (Корјенића) 1 пор.
» Корјенића (непозн. село) · · · · · · 7 »
» Баљака · · · · · · 1 »
» Придвораца · · · · 1 »
» Мируша · · · · · 1 »
» Скозји Грма · · · · 1 »
» Жрвња · · · · · · 3 »
» Љубомира · · · · 3 »
» Требиња · · · · · 1 »
» Билеће (општине) · 1 »
» Плане · · · · · · 1 »
» Врањских · · · · 1 »

Свега 22 пор.

ђ) Из осталих села с десне стране Неретве

из Граца · · · · · · · 1 пор.
» Студенаца · · · · 1 »

из Клобука · · · · · · 1 пор.
» Требежата · · · · · 2 »
» Црљених Грма · · · 1 »
Љутог Доца · · · 1 »

Свега 7 пор.

ж) Из мостарског и невесињског котара

из Колешка · · · · · · 1 пор.
» Бијелог Поља · · · 1 »
» Сливља · · · · · · 1 »
» Зијемаља · · · · · 1 »
» Ртијеша · · · · · 1 »
» Рабине · · · · · · 2 »
» Мостара · · · · · 4 »
» Жиљева · · · · · · 1 »
» Невесиња (непозн. село) · · · · · · 1 »
» Врањевића · · · · 1 »
» Цима · · · · · · · 1 »
» Братача · · · · · 1 »
» Рашке Горе · · · · 1 »

Свега 16 пор.

з) Из осталих дијелова Херцеговине

из Дувна · · · · · · · 1 пор.
» Коњица · · · · · 1 »
» Јабланице · · · · 1 »

Свега 3 пор.

II Из Далмације

из Далмације (непозн. село) · · · · · · 5 пор.
» Бијелог Вира или из Добрана? · · · · 1 »
» Чепикуће · · · · · 1 »
» Метковића · · · · 2 »
» Комина (код Опузена) 1 »
» Добрана · · · · · 3 »
из Вргорца · · · · · 2 пор.
» Крвавца · · · · · · 1 »
» Котеза · · · · · · · 1 »

Свега 17 пор.

III Из Црне Горе

из Црне Горе (непозн. мјесто) · · · · · 1 пор.
» Бјелица · · · · · · 1 »
» испод Голије · · · 1 »
» Риђана · · · · · · · 1 »
» Грахова · · · · · · 1 »

Свега 6 пор.

IV Из Босне

из Раме · · · · · · · · 1 пор.
» Босне (непоз. мјесто) 1 »

Свега 2 пор.

V Из Мађарске и Хрватске

из Мађарске (непознато мјесто) · · · · · 1 пор.
» Будима · · · · · · 3 »
» Темишвара · · · · 1 »
» Лике (непоз. мјесто) 2 »
» Удбине у Лици · · 1 »

Свега 8 пор.

VI. Из других европских земаља

од пребјеглих француских војника · · 2 пор.
из Софије у Бугарској 1 »
» Италије (непознато мјесто) · · · · · 2 »
» Арбаније (непознато мјесто) · · · · · 1 »
» Скадра · · · · · 2 »

Свега 8 пор.

VII. Из Азије

из Анадола (непознато мјесто)	1	пор.
„ Багдада	1	„
	Свега 2	пор.

VIII. Старинци

Старинаца из ових области који су напустили своје старо село, а нијесу се из области иселили има	7	пор.
из Житомислића (села)	1	„
из Пијесака	1	пор.
„ Клепаца	1	„
„ Опличића	1	„
„ Прења	1	„
„ Жујине Омеђине	1	„
„ Пјешивца	1	„
„ Ходова	1	„
„ Тријебња	1	„
	Свега 16	пор.

IX. Досељеници

који су заборавили село и област из којих су доселили било је	8	пор.

Габела и Дубраве су од оних области, у којима се сукобљавају источни и западни правац досељавања. Због тога су и ове области с те стране врло интересантне. Најприје има знатан број старинаца. Они су већином Мусломани и двије православне породице, а католика нема ниједног. Ове породице нијесу велике, највише имају десет до петнаест кућа.

Ова је област и због тога интересантна, што се у њој осјећању знатни утицаји околних карсних заравни. Сразмјерно највише досељеника примале су ове области из Храсна а затим из Броћна.

Осим старинаца ова је област примила с Истока око 136 породица. То значи да су области источно од Неретве (с Црном Гором) дале половину, а све друге и сва остала Херцеговина са свима сусједним и даљим земљама дала је половину. Међу областима источне Херцеговине, највише је становништва дало Храсно (39 породица), што чини седмину свих досељеника, а готово четвртину досељеника с Истока Значајан је и број досељеника из Попова (24 породице), а исто тако досељеника из требињског и билећског котара, чија

се исељавања осјећају знатно у сваком дијелу источне Херцеговине.

Још је интересантнија ствар што овдје налазимо досељеника из свих дијелова Херцеговине. Као у најниже области херцеговачке спуштали су се попут ријека сви правци сеоба у Габелу и Дубраве.

Међу досељенике с Истока могли би убројати и досељеника из Далмације, који су махом дошли из дијела Далмације који лежи на Истоку од Неретве. Они и по својој душевној култури припадају досељеницима с Истока.

Пада у очи и велик број досељеника из Мађарске и из Азије. Ово су трагови већих миграција, које су биле у вези с познатим политичким догађајима и које данас за Босну имају већи значај него за Херцеговину.

* * *

При испитивању ових области обраћена је велика пажња и на вријеме досељавања у ове области. Истина и ови се податци могу узети само приближно као сва сеоска казивања, особито она о великој старини, особито ако су још бројевима изражена.

Најпослије ћемо изнијети казивања, која су изражена бројем година, а затим она казивања која се вежу за важније године и она која се рачунају по генерацијама. Старих досељеника, који не знају кад су доселили има 35 породица, а пет њих вели само да су се „давно“ доселиле.

Прије	350	година	доселила	се је	1	породица.
»	300	»	»	» »	3	»
»	200	»	»	» »	4	»
»	150	»	»	» »	4	»
»	120	»	»	» »	3	»
»	100 и више год.	»	»	» »	1	»

Прије	100	година	доселило	се	је	8	породица.
»	90	»	»	»	»	2	»
»	80 до 100	»	»	»	»	1	»
»	80	»	»	»	»	14	»
»	70 до 90	»	»	»	»	1	»
»	70 до 80	»	»	»	»	4	»
»	70	»	»	»	»	7	»
»	60 до 70	»	»	»	»	2	»
»	63	»	»	»	»	6	»
»	60	»	»	»	»	8	»
»	50 до 60	»	»	»	»	1	»
»	50	»	»	»	»	17	»
»	40 до 50	»	»	»	»	1	»
»	48	»	»	»	»	1	»
»	43	»	»	»	»	4	»
»	40	»	»	»	»	8	»
»	38	»	»	»	»	1	»
»	37	»	»	»	»	1	»
»	36	»	»	»	»	1	»
»	35	»	»	»	»	2	»
»	33	»	»	»	»	4	»
»	30 до 33	»	»	»	»	3	»
»	30	»	»	»	»	2	»
»	28	»	»	»	»	2	»
»	25 до 30	»	»	»	»	2	»
»	23	»	»	»	»	2	»
»	18	»	»	»	»	1	»
»	15 до 18	»	»	»	»	2	»
»	10 до 15	»	»	»	»	3	»
»	12	»	»	»	»	2	»
»	15	»	»	»	»	1	»
»	10	»	»	»	»	3	»
»	4	»	»	»	»	1	»

У другој половини 19. вијека, непозната времена, селиле су 4 пордице. Један писменији сељак казао да му се је отац доселио г. 1858.

„Пред кугу“ доселила се 1 породица
Уз кугу „ „ 2 „
„Одмах иза куге“ „ „ 1 „
„Дадићева вакта“ (у поч.
19. вијека) доселиле „ 2 „
„Францускoг вакта“ „ 4 „
„Кад се Францез био
с Русом“ доселила „ 1 „
„Алипашина вакта“ „ 4 „
„Пред Аустрију“ доселиле „ 5 „
Граовске године „ 1 „
Прадјед се доселио „ 9 „
Прадјед или дјед се доселио 1 породица
Дјед се доселио 25 „
Баба се доселила 1 „
Отац се доселио 17 „

И овдје се различито рачунају године по претцима ема томе, којих су година били први досељеници. бично се прадјед а каткад и дјед доводи у везу с анцуском власти у Далмацији. Под кугом се разумиза задња куга (око 1813); под „Дадићевим вактом“ зумијева се вријеме мостарског ајана Али-аге Дадића ји је живио при крају 18. и у почетку 19. вијека. 'раовском годином“ зове се година битке црногорскорске на Грахову (год 1858). Мање је прецизирано ријеме досељавања, кад се каже „Алипашина вакта“, што се зна да је Алипаша Ризванбеговић дуже времена био силан у овим крајевима. Остало вријеме је знатије.

Уз ове можемо додати бројеве породица из неких ла у долини Неретве и то: Борака, Бијеле и Добришћа код Коњица и Јасенице код Мостара.

Из Источне Херцеговине има досељеника и то из ових мјеста:

1) Из Источне Херцеговине:

из Гацка непознато мјесто	1	породица.
„ Равни	1	„
„ Дулића у Гацку	4	„
„ Гареве у Гацку	1	„
„ Петровића у Бањанима	1	„
„ Баљака у Рудинама	1	„
„ Бијелог Поља	4	„
„ Будисавине у Невесињу	1	„
„ Зубаца непознато мјесто	1	„
„ Подвележја	1	„
„ Гркаваца код Требиња	1	„
Свега	16	породица.

2) Из Западне Херцеговине.

„од Љубушког“	3	породице.
из Крушева	3	„
„ Крехина Граца	1	„
„ Родоча	1	„
„ Доброг Села	1	„
„ Слипчића	2	„
„ Бекије	1	„
„ Рашке Горе	1	„
„ Врдоља	1	„
„ Броћна	1	„
Свега	15	породица.

Осим тога има по једна породица из Групче, с Иван-планине и Азије и девет старих породица, којима се не зна поријекла. Већина се доселила у првој половини 19. вијека.

Исељавања из Херцеговине.

Херцеговина је једна од најактивнијих српских земаља. Исељавања из Херцеговине вршена су и према Истоку и према Сјеверу и Западу. Може се с великом поузданошћу тврдити, да у свима српским земљама на

западу од ријеке Мораве има херцеговачких исељеника. Није могуће до детаља испитати та исељавања. Ми ћемо покушати да утврдимо само правце, у којима су се Херцеговци селили из своје земље, и оне земље у које су се населили.

Исељавања Херцеговаца у Далмацију почела су врло рано; она су се јављала као посљедица освајања рашких и босанских владалаца у далматинским крајевима. Већ око половине 14. вијека спомињу се херцеговачка исељавања у Далмацију. Кад Цар Душан освоји далматинске градове Клис и Скрадин, „околине тих градова, од којих су многе пусте биле, буду насељене српским народом, већином из Херцеговине[1]).“ „Кад су Турци освојили Херцеговину, склонили су се многи Херцеговци у Далмацију, у тврди Клис, где су наставили борбу против Турака, а кад су Турци освојили Клис (1537 год.) они онда оду у Сењ, где су примљени у аустријску службу, са задатком да бране оне крајеве од турских пљачкашких чета“.[2]) Али највећа сеоба „из Босне и Херцеговине, а из Старе Србије“ догодила се у времену од 1523. до 1527. Тада доведоше Турци у опустјеле далматинске крајеве више православних породица да им буду кметови[3]). Крајем 17. вијека прешло је с епископом Саватијем Љубибратићем доста народа у „ерцегновску крајину“ под власт млетачку[4]). Године 1717. ослободи се Имотски од Турака. У те крајеве по наговору архимандрита Стевана Љубибратића „пређе тада из Херцеговине 180 породица (около 1400 душа).“ Било их је из Зубаца с границе црногорске и стога њихово село прозва се Црногорцима[5]). У почетку 18. вијека прешли су браћа „Новаљићи са 40 ерцеговачких српских породица“ у Неретву[6]).

---

[1]) [3]) [4]) [5]) [6]) Православна Далмација. Историјски преглед написао Е. Н М. Нови Сад 1901. с. 134, 168, 334, 348, 335.

[2]) Ст. Станојевић. Историја српског народа. Београд 1908. с. 252.

Исељавања Херцеговаца и Босанаца у Црну Гору чини се да су почела одмах иза турских освајања. Има више великих и чувених црногорских браства, која воде поријекло из Босне и Херцеговине. „Не только по языку, но и по происхожденію большая частъ жителей нынѣшней Черногоріи — Герцеговинцы“[1]) вели *Ровински.* Од знаменитих црногорских породица из Херцеговине су: Мартиновићи.[2]) Већи дио породица у Катунској Нахији су Херцеговци.[3]) „Такъ на Нѣгушахъ самое сильное племя Ераковичей (браство Петровичи) и Раичевичей, по преданію, вышло изъ Зеницы (въ Босніи); послѣ стояли они нѣкоторое время подъ Травникомъ, оттуда въ Никшичѣ и потомъ подъ планиной Нѣгошемъ, съ котораго будто бы и перенесли имя заселенію“.[4]) Врбице су доселили из Врбице у Гацку,[5]) Озринићи су сви испод планине Озрена у Босни[6]); Пламенци из Црмнице поријеклом су из Босне, звали су се Богостиновићи, једно вријеме су стајали и у Благају.[7]) За један дио Љуботињана прича се да су из Сарајева[8]), а за Братоножиће да су одмах иза Косова доселили однекле из Босне и Херцеговине.[9]) Сељаци села Дюдьевине причају да су родом из Невесиња.[10]) И у самом Улцињу има херцеговачких досељеника.[11]) Ове су сеобе махом ишле кроз Дугу, гдје су се по каткад дуже задржавале.[12]) Вук Врчевић тврди, да у доњој Морачи „има врло простравни предјел“ кога су населили „Срби херцеговачки“ и саставили читаво село „данашње звано Ускоци.“[13])

О исељавањима у Босну немамо познатих писаних извора. Распитујући сазнали смо да су многе породице

[1]) [2]) [3])....[12]) П. Ровински, Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Томъ II. Частъ I. Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. Томъ LXIII, № 3., с. 3, 6, 7, 27, 28, 29, 30, 40, 86, 96. — Село Врбица у Гацку није ми познато, у Гацку има село Врба, а Врбица је у Бил. Рудинама.

[13]) У Богишићеву Zborniku sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga I. Zagreb 1874.

босанске доселиле из Херцеговине. Наводити детаље није нам могуће. На основу тих испитивања утврдили смо да су се Херцеговци насељавали у Босну на овај начин: Осјећају се трагови једне велике сеобе која је ишла из Црне Горе, Рашке и Херцеговине, према сјеверној Босни и Хрватској. У селу Чечави код Тешња налазимо досељенике од браства Шпица у Новом Пазару. Сељаци из котара бањалучког, прњаворског, которварошког и санског причају да су из Херцеговине, не назначујући мјесто одакле су дошли. По испитивањима *Др. Риста Јеремића* из Доње Тузле, пут који иде од Гацка на Фочу с долином Дрине чини велику миграциони друм, којим су се Херцеговци селили у Босну и западну Србију. У том селењу област Бирач представља једну етапу, гдје су многе породице више времена живјеле, па се даље селиле. Тај се пут код Мокре Горе рачвао и један је крак ишао с десне, а други с лијеве стране Дрине. У тузланском и власеничком котару има много Рудињана, Гачана, Фочана и Пивљана. Кад испитивања Др. Јеремића буду завршена, она ће и по начину проматрања бити врло интересантна.

Осим тога иселили су у 18. и 19. вијеку многи Шумљаци, Требињци и Поповци у многе босанске вароши. Међу православним трговцима у Сарајеву, Бањој Луци и Брчкој Херцеговци чине већину, а има их у већини босанских вароши.

Исељавања у Хрватску и Славонију теже је пратити, јер су биле ријетке веће сеобе које су из Херцеговине ишле директно у ове земље. Обично се дешавало да се Херцеговци неко вријеме настане у Босни или Далмацији, и онда иселе у Хрватску и Славонију. Сигурних вијести о херцеговачким исељавањима у ове земље имамо тек из краја 17. вијека. Пошто је Лика ослобођена од Турака, насељава Марко Месић многобројне фамилије из Приморске Крајине, Босанске Крајине, Далмације и

Херцеговине[1]). Већ иза саме битке код Мохача јавља се о досељавању Срба из Босне и Маћедоније у Горњу Славонију[2]). Вјероватно у тој сеоби учествоваху и Херцеговци. Међу калуђерима карловачког владичанства у вријеме цара Јосифа II (1788—1791) спомињу се и два калуђера родом из Црне Горе. Грбић вели да су дошли с капетаном Филипом Вукасовићем.[3]) Кад је било овако директних сеоба из Црне Горе, могло их је бити и из Херцеговине. О сеобама Херцеговаца у Лику више нам казују предања неких личких породица:

Др. Грунд тврди да су личка поља насељена херцеговачким Србима.[4]) Дракулићи из Корјенице причају да су поријеклом из Корјенића у Херцеговини. Мандићи из Томина Гаја код Граца у Лици поријеклом су из Мандина Села у Дувну, одакле су били иселили у Далмацију, па онда у Лику. Марковићи из Корјенице кажу да су од Прозора (у Босни). Поред тога причају и ове личке породице да су поријеклом из Херцеговине: Ћеранићи поријеклом из Гацка, Љубобратовићи и Пухали у Брлогу у Лици поријеклом од Љубибратића из Требиња, Омчикуси поријеклом из Боке, Бањани из Бањана.

Досељиници из Херцеговине у Кузмину, у Срему, спомињу се у једном љетопису[5]), а у Вуковару спомиње се презиме Хера[6]).

Да су Херцеговци заједно с осталим Србима исељавали у *Угарску* позната је ствар[7]). Познато је предање

[1]) Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken erschöpft von Fr. Vaniček. Wien 1875. I. Band. S. 148.

[2]) Vaniček l. c. S. 28.

[3]) Мане Грбић, Карловачко владичанство. Прилог к историји српске православне цркве. Карловац 1891. с. 113.

[4]) Dr. Alfred Grund, Die Karsthydrograqhie. Penck's Geograph. Abhandlüngen. Leipzig 1903. c. 10.

[5]) Српски Књижевни Гласник Број 128, XX, с. 12.

[6]) Споменица из будимског и пештанског архива. Прикупио, исписао и приредио проф. Гаврило Витковић. Збирка I. Гласник срп. уч. др. II-ги одељак с. 157.

[7]) Исто, књига трећа с. 240, 242, 246.

њеваца, да су поријеклом из Херцеговине, с ријеке не. Има цио један крај код Беле Цркве, чије становништво зову „Ерама“. Неке знамените породице јвођанских Срба (Витковићи, Стратимировићи, Преhи) су поријеклом из Херцеговине. Интересантно је се види, докле су допирале миграције херцеговачке. ко на примјер у списку пореских српских глава у диму, спомињу се године 1706/07 међу осталим и и: Нешко Хера (Јера, Јерлија), Јован Козар Хера, илисав Хера, Јован Хера, а године 1710. Јевта Ерцегја Ерцеговац, Атанаско Горојевић Требињац, Јоцко даковић Требињац, Павао Радојевић Требињац[4]). Чини да је тада међу будимских Србима било више Бонаца, Београђана, Рудничана и Бечкеречана.

Исељавања у *Србију* су позната. Чини се да ова ељавања нијесу тако рано почела. Херцеговци су насели већи дио области уз Дрину, а осим тога има их и у огим варошима. „Као год што се у Сријему, ријетко же наћи који човјек, кога се ђед или прађед није долио из Србије тако се у Србији ријетко може који наћи, га се стари нијесу доселили из Ерцеговине“ вели Вук[4]). а исељавања могу се пратити у разним антропогеоафским радовима, који се штампају у овом Зборнику.

Интересантно је да је било херцеговачких исељања и у *Русију*. Има неколико знаменитих племићских милија као: Милорадовићи, Владисављевићи, Божидавићи и др., које су поријеклом из Херцеговине.

Задатак који смо у овом одјељку хтјели извршити, о је да се утврде главни правци исељавања из рцеговине. Зна се да би се о свима овим исељавањима могло и темељитије и детаљније писати, а наш датак није то био.

Из овога кратког прегледа може се осјетити да су рцеговци у више махова исељавали у већим масама

[4]) Скуп. грам и пол. списи II, 134.

Моменти који су условљавали исељавања у већим масама били су ови:

При освајању Херцеговине од Турака бјеже Херцеговци у Далмацију. Чини се да су у исто вријеме многе хереговачке породице побјегле у црнгорска Брда. Кад је у Лици била образована војна крајина, Херцеговце је привлачио слободан хајдучки живот. Велике сеобе у Угарску утицале су и на Херцеговину. Појава Русије на Балканском Полуострву као ослободитељице балканских Словена утиче на исељавање Херцеговаца у Русију. Слободнији живот у шумама подрињским и шумадијским привлачи многе Херцаговце. Ослобођење Србије испод Турака привлачи многе Херцеговце, и исељавање у Србију врши се појединачно кроз цио 19. вијек. У другој половини 19. вијека Херцеговци насељавају подрињске и посавске вароши, у којима постају виђени трговци.

Преглед миграција.

Херцеговина је, у погледу исељавањâ, врло активна земља. Ми смо видјели да нема српске земље на Западу од Мораве, у коју нијесу допирале сеобе из Херцеговине. Чини се да је Херцеговина једина од оних земаља, које *Цвијић* сматра активним, из које су миграције ишле на све стране, и на Запад и Сјевер и на Исток и Југ. У свима већим српским покретима, особито сеобама, учествовала је и Херцеговина.

На првом мјесту види се, да је освајање турско утицало на исељавање; у тој првој фази исељавали су се Херцеговци и на Исток и на Запад. Поред тога турско освајање утицало је и на повлачење становништва из низина у висине.

Иза ове прве фазе исељавања чини се да је било [illegible] појединачног исељавања све до краја 16. вијека, [illegible] и Херцеговци почињу у већој мјери исељавати у

Аустро-Угарску, нарочито Хрватску, Срем, а осим тога у Средњу Далмацију и у Боку. Чини се да се је у то вријеме вршило знатно кретање од Херцеговине и Црне Горе према Хрватској и Славонији. То свједочи и она компактна маса данашњег православног становништва у пограничним областима Босне и Хрватске.

Чини се да су ово све врсте миграција, које су имале непосредних веза с већим политичким догађајима. Исељавањима у Босну, затим оном силажењу становништва из планина у поља херцеговачка ваља тражити узроке у привредним приликама. Чини се да је тек велика потреба учинила, да су Мусломани допуштали Хришћанима да живе с њима у истим селима и у најближем сусједству. Има се захвалити готово једино читлучком систему, што се је у овим земљама одржао велик број хришћанског становништва. Исти систем може се с великом вјеројатношћу чинити одговорним, што се западна Херцеговина у правцу миграција разликује од свих осталих земаља у западном дијелу Балканског Полуострва. Док се у свима овим земљама кроз три стољећа вршила сеоба у правцу са Истока на Запад, у Западној Херцеговини имамо трагове једне сеобе која је ишла у правцу са Запада на Исток. Ради познате несигурности на тадањој млетачкој граници старо становништво западне Херцеговине махом се иселило. Доласком француске, а затим аустријске власти у Далмацију олакшан је живот у томе дијелу земље, и аге су радо примали кметове из сиромашне Далмације, који, чини се нијесу ни с француском власти били најзадовољнији.

Ради близине далматинске границе лакше је утврдити директна досељавања из Далмације. Директна исељавања из Црне Горе и Боке теже је пратити, јер су та исељавања ишла етапски. Директних досељавања из

Далмације (сјеверно од Неретве) било је 132 случаја, а из разних области данашње Црне Горе преко 200 случајева.

Поред тога интересантно је проматрати и унутарња сељакања. Прво се види да у низинама (особито поред великих путева) нема старинаца; затим се види да су поља и низине врло мало давале становништва, а врло много примиле. Због тога поља и низине понашају се у овом погледу пасивно. Супротно њима поједине карсне заравни понашају се врло активно. Нијесу то само области које су знатно учествовале у свима општим сеобама, већ су давале много становништва и ниским херцеговачким областима. Правци сеоба из тих области, престављени на карти, иду на све стране. Најактивније области у Источној Херцеговини су: Билећске Рудине, Гацко, Храсно, неки дијелови столачког и љубињског котара. У томе погледу слично овим областима понашала се Шума с Површи и Попово, у којима се одржао знатан број веома старих породица, и из којих се иселило врло много становништва. У западној Херцеговини врло су активне биле области: карсна зараван између Мостара и Љубушког, а за тим Бекија.

Највећа пасивна област је долина Неретве; уз то као пасивне области могу се сматрати и карсна поља: Љубушко, Столачко, Требињско и Невесињско; Гатачко Поље дало је и примило много становништва, а Попово је вршило потпуно активну улогу. Као пасивне тачке могу се сматрати и поједине херцеговачке вароши (а особито Мостар), које су се понашале готово потпуно пасивно.

*

Утврдили смо поријекло од хиљаду и седам стотина породица. Многе од херцеговачких породица су веома велике; ријетке су таке породице које у Херцеговини имају мање од десет кућа, а има их знатан број које броје педесет до сто кућа, а нијесу ријетке ни са сто и педесет, а има их од двјеста и триста кућа. На тај

начин овим бројем испитаних породица постаје познато поријекло знатно већег броја становништва, него у областима у којима превлађују мање породице. Кад се још дода и то, да смо готово сваку породицу испитивали, у ком крају има њених сродника и чланова, онда се тек може осјетити права вриједност ових бројева. На тај начин постаће познат састав становништва и у оним селима, која нијесмо специјално испитивали. Увјерени смо да је у овом прегледу изнесено поријекло готово од двије трећине цијелог херцеговачког становништва.

IX. Социјална психологија

Већ смо у почетку истакли, да се неке народне психолошке особине могу сматрати као нарочита група стваралачких фактора. Сада ћемо показати, које су те особине, и на који су начин утицале.

И испитивања ових питања покренуо је *Ј. Цвијић*. Слиједећа проматрања вршена су у смислу његових погледа. Пошто од *Цвијића* имамо само опште индикације о овом питању, потребно је да према његовим, у више махова изнесеним, погледима преставимо главне задатке и методе ових проучавања.

Тежиште ових испитивања не чини садржина народне свијести, па ни оно што чини садржину његове душевне културе, већ *начин* осјећања, мишљења и схватања[1]), структура душе, боја и интезивност осјећања. Елементи народне душевне културе и садржина свијести узимају се овдје у обзир само у толико, у колико је на њих утицала структура народне душе (мијењајући, стварајући и адјустирајући). Дакле овдје је главно питање, како и колико утичу разне психичке особине на разне облике народног живота, на његову матери-

[1]) Ј. Цвијић, О научном раду. Београд 1907. с. 25.

јалну и душевну културу, затим у колико ове особине могу бити узрок нарочитом привредном и социјалном карактеру и историјском значају појединих области. Према свему изгледа да је у српском народу, особито док је у паријархалном стању, значај цјелине био често већи од значаја појединаца. Вјероватно ово је узрок, што опште психичке особине имају овако велики значај.

Чини се да је *Цвијић* у почетку као стваралачке особине сматрао само основне или главне психичке жице.[1]) Доцније као стваралачке факторе истакао је и неке специфичне особине појединих крајева, „које су се развиле под утицајем географских, историјских и културних прилика",[2]) а затим и тежње појединих крајева, које могу психолошки диференцирати и диспонирати поједине области. Чини се да су ове специфичне особине појединих крајева у Херцеговини највише стварајући утицале. Херцеговац као и остали Србин динарске системе има доста упечатљиву душу; способан је да прими и схвати туђе, и да према примљеном удешава живот. Вјероватно ће се доцнијим студијама моћи утврдити, колико и у самом начину примања има општег народног, у колико утичу оне основне особине.

У Херцеговини смо нашли три групе социјално-психолошких појава, које као стваралачки фактори заслужују нарочиту пажњу. На првом мјесту чини се, да се могу разликовати *три различите етничке душе* и то: старинци с Балијама као типским преставником, досељеници са Истока (источне Херцеговине и Црне Горе) и досељеници са Запада (западне Херцеговине и

---

[1]) Ј. Цвијић, Основе географије и геологије Ст. Србије и Македоније. Београд 1906. I. с. 190.

[2]) О научном раду с. 16, 29.

Далмације). Поред ових долазе разни социјално-психолошки типови као друга и нарочите диспозиције и тежње појединих крајева као трећа група тих фактора.

О Херцеговцима или „Херама“ има безброј шаљивих прича. У сјеверним дијеловима Србије и Босне „Хера“ постаје каткад врста Абдерићанина, коме се товаре на леђа сви оправдани и неоправдани продукти посавске духовитости. Интерсантно је, да „Херу“ ријеђе представљају као глупака; у тим причама напротив „Хера“ излази обично као лукав и досјетљив домишљан, који у свом имитовању глупости и простоте види срество, којим може противника жестоко „нагаравити.“ Из ових приповиједака се види, да су ове области имале највише додира само с једним херцеговачким психолошким типом, о коме ћемо мало даље говорити. Из слиједећих биљежака ће се видјети, да у Херцеговини има више психолошких типова и да они према приликама могу да узимају разне улоге у животу.

*

Као што смо видјели старинаца има у већој маси само у источној Херцеговини и то су већином православни и Мусломани. Православни старинци су се потпуно измијешали с новијим досељеницима тако, да се међу њима не осјећају знатније психичке разлике. Својим одвојеним номадским животом издвајају се мусломански старинци, познати под именом *Балије*, као презрени дио осталог мусломанског сеоског становништва. Да у њих има психичких особина, које су антропогеографски важне види се из ових факата:

Балије станују у компактним масама само у областима великих планина (око Вележи, на Сјеверу Маглића, Зелен Горе, око Височице, Бјелашнице и у Борчу). Згомилавање у хладним планинама једног становништва,

„укинути му нос." То су сељаци који мисле и смишљено раде, поуздани су, тешки при обећавању, а вјерни у извршивању дане ријечи. То је нека врста сеоских интелектуалаца, који проматрају, мисле и опажају. Они стварају оне паметне пословице и узречице. Дијељење задруга врше већином они, добри су богомољци. Страх од Бога је велик, они стварају оне лијепе народне молитве. Научили су или да воде свијет за собом, или да иду за свијетом. Смисао за колективан рад, за сложан рад врло је велики. За њих се вели, „да никад не бјеже од људи." Нијесу били први који су дизали устанке, али су у устанцима били храбри јунаци и мудре војсковође. Познат преставник типа оваких људи био је војвода Марко Миљанов, а од истакнутих књижевника Вук и Матавуљ. Чини се да они превлађују у неким областима и то: у Шумадији, Црногорским Брдима, средњој и сјеверној Херцеговини, Боки и у Конавлима. Ово је тип најпопуларнијих људи међу динарским Србима.

Јужна Херцеговина, са неким варошима (особито Мостаром), пуна је људи, чији је менталитет потпуно сличан с оним „Xером" из народних приповиједака. То су обично врло живи, окретни људи, махом чини се црње масти, већином ниска раста, „сваки им дамар игра", „очи им миголье ко да су на заитину." То су сеоски гамени, у Мостару их зову *лискама*, по селима *објешењацима* (т. ј. способан да сврши на вјешалима), *личинарима*, а у Дубровнику *лерима*. Увијек способни за шалу, исмијевање и оговарање, чине исти тип с оним, који ће се нашалити и на рачун светог Владике, који ће и поред мртваца шалу збијати. На великим зборовима лако их је познати, што се сваки час гласно церекају. Свакоме се „наругати", наћи грешке и смијешне особине, издјенути згодне и духовите надимке њихова је способност. То су они који налазе смијешне ствари у ...диних људи, у разним обичајима, крајевима, брас-

твима и вјерама. То су они који смишљају смијешне приче о сељацима сусједних области; кад они издјену име каквом чељадету, то му име остаје до гроба, а каткад прелази и на насљеднике. Они пародирају пјесме, опјевају отмице и сељачке туче. Као куриозитет за многе од њих прича се да нису никад у свом животу заплакали, нити се чега постидјели. То су себични, нестални људи, који интригирају, оговарају, псују, пију и туку се. Нијесу особити пријатељи слоге и ако воле друштво. Као хајдуци и трговци просперирају. У хајдучком животу окретни су, духовити у извођењу смјелих подвала и препада. Има цијелих породица и генерација које томе типу припадају; чини се да превлађују по варошима и по неким селима јужне Херцеговине, особито у Попову.

Већина дјеце до петнаесте године има овај тип; они из Горње Херцеговине обично се „дозову", и неки од њих постану они паметни сељаци, а неки саможиви лукавци.

Ово су два најчешћа и по својим утицајима два најважнија типа. Поред њих има и ових типова:

Чланови већине поповских и неких главарских породица, затим сељаци, који станују уз веће друмове одликују се великим лукавством, себичности, шкртости и безобзирности. Не води се рачун о популарности, не боје се казне послије смрти. С властима увијек добро живе, према јачем понизни су као псето, а према слабијем свирепи. Своје намјере дубоко крију, не воле велико друштво, „гледају своја посла". Необично су негостољубиви. Сваку прилику хоће у личне сврхе да искористе, сами подваљују и јако се боје подвале. Има читавих области, у којима овај тип превлађује, и које су биле ради своје негостољубивости познате.

Нијесу ријетки ни они, које Цвијић назива *рчинама* и *љутицама*. Има читавих браставa која припадају

овоме типу. Већином су то младићи или млади људи, многи од њих смире се иза тридесет година, а многи остају цијелог живота „пријеки“, љути и претјерано осјетљиви, те их зову, кад се те особине особито потенцирају, и „зграњама“. Чини се ово је онај тип људи које Црногорци зову „бијесним“ (бијесна кућо, бијесна пушко). Турци су их се бојали, јер су у одбрани и свећењу личне части безобзирни. Врло су гостољубиви, добро гађају из пушака, на зборовима замећу кавге. Интересантно је да их сматрају прототипом Арбанаса и Црногорка („Љут ко Арнаут“, „Љут ко да му је ћаћа Црногорац“.)

Чешће се налази и тип неких веома благих, њежних и љубазних, готово вазда насмијаних људи. Никад то нијесу тјелесно снажни људи. Све је одмјерено у тих људи. Имају велик смисао за породицу и живот у кући, којима готово ропски служе. Знају и врше много „женских послова“ (кувају, музу, сире, раде око млијека). Стидљиви су, врло праведни и предусретљиви, зову их „мртвицима“, „тупим људима“, каткад „врличинама“, и „врлим“ а у подсмијеу „же́нско“. Мушки их презиру, они постају срамота браства, о њима се прича безброј смијешних прича, којима чланови других браства њихове сроднике и браственике и дуго иза њихове смрти „доватају“.

Има људи који схватају све с рђаве стране. У свачем виде више несреће него што је има. Кад говоре, чини се да плачу. Рјечник им је пун неких клетава и оних ријечи које се сматрају фаталним. Воле клети него псовати. Никад нијесу весели, туже се вјечито на људе и на судбину. То оптуживање више наличи [illegible] него на роптање. Ради свог песимизма [illegible] *им*, а ради клетве „*сјакалима*“[1]). Вје[illegible]има радо говоре.

[1]) [illegible] но клети.

Рјеђи али зато је чувенији тип интуитивних људи, који предсказују догађаје, који изналазе дар у других људи, особито у дјеце. Обично су то људи који мање говоре, веома су озбиљни, оштрих црта у лицу, неког тешка погледа. Има много прича о таким људима, међу којима има доста калуђера и хоџа, како су предсказали догађаје. За таке људе вели народ, „да има нешто при њима“, а кад су те особине јаче развијене вели да су стувљиви. За калуђере се мисли, да имају с неким „светињама“ везе, да имају неке тајанствене књиге.

Ови се типови могу запазити тек оштријим проматрањем. Тешко их је проучавати јер они поред све изразитости носе на себи опште особине свога народа и краја. Није ријетак случај да манири једног типа добију општи значај. Интересантно је да се један човјек у свом животу може психолошки потпуно промијенити. Има у животу херцеговачких сељака једно доба сталожавања, сабирања и дотјеривања према начину живота, манира и погледа цјелинe. Тај процес психолошког измјењивања познат је у народу под именом „дозивање“. На живахну дјецу због тога не гледа се рђаво, јер веле „дозваће се“ или „постиђеће се“ кад дођу године. Мирнију дјецу воле жене, људи их не воле, јер се боје постаће од њих „же́нско“ или „мртвик.“ Дозивање се изврши између петнаесте и двадесете године или доцније кад се ожени. Живахни, импулсивни кад се дозову постану или људи широке памети, сабрани интелектуалци или себичњаци. Мирна, „врла“ дјеца или остану увијек така, или и од њих постају они себичњаци. Чини се да је „дозивање“ јаче и да се раније изврши у областима браствене и племенске организације него у јужној Херцеговини.

Социјалне тежње и психолошке диспозиције појединих крајева. — Њих може бити привредних, социјалних и националних. Привредне тежње могу бити из

12*

велике старине наслијеђене, могу бити условљене привредним карактером области, нарочитим приликама, а могу бити и са стране примљене. Социјалним тежњама узрок лежи у културном стању, начину живота и у неким дубоким осјећањима. Оне леже у дубини, у основи народне душе. Утицаји ових тежња и на привредне и социјалне прилике виде се у оном *различитом* начину привређивања, врсти села, врстама привреднрх и социјалних једињења и начину расељавања, особито у начину какав живот наставља исељеник у новој области.

Тако на примјер кад се прате исељавања из Херцеговине, види се да исељеници из Горње Херцеговине и у новој отаџбини остају ратари и сточари. Становници крајева око Требиња (Шуме, Површи, Луга и др.) кад иселе, постају већ у првој генерацији добри трговци. Њих има по свима варошима босанским, многи знаменити трговци у Србији су из Херцеговине; у Мостару нема много породица из Невесиња, Гацка и Рудина, све су то од Требиња, од Љубиња, из Попова или из Љубомира. Има их и по Далмацији (Дубровнику, Шибенику и Спљету), затим у Трсту, Одеси, Турни, Букурешту и на другим мјестима. Узрок зашто је сељак требињски постао најбољим трговцем на зап. дијелу Полуострва ваља тражити у утицајима дубровачким. Требињски сељаци као најближи сусједи трговачке републике дубровачке служили су као „претрге", купујући за рачун Дубровчана разне сировине у унутрашњости. Тако су се они научили трговати и добили су велики смисао за трговину.

Јужна је Херцеговина у опште област гдје се имање врло много цијени. *Придјеву богат синоним је честит. Стид од сиромаштва је неизмјеран.* Дјеца сиромашних тежака бјеже у свијет исто толико од стида [illegible] од глади. „Немуштему" су свуда врата затво[illegible]го се чује последица: „Јуначка ђеца боса по

сокаку скачу.“ Ово подцјењивање јунаштва у корист богатства знак је супротних тежња од оних у областима племенским гдје се више пази на крв, гдје превлађује тежња да се не „укаља оружје“, да се очува браствена и племенска част; имућним људима и добрим трговцима поносе се породице јужне Херцеговине исто онако као планински Херцеговци и Црногорци чувеним јунацима и главарима.

Чини се да тежња за богаћењем постаје све јача што се више примичемо Приморју. У неким породицама из Конавала и Дубровачке Жупе она постаје нека врста социјалне болести. Ту има много породица у којима се жени само један, обично најстарији брат, тек да се очува лоза. Сва остала браћа остају нежењени само да се не би имање раскомадало и за већу фамилију постало премалено. Таких породица има више и по херцеговачким варошима, а особито у Мостару. У тим фамилијама очева браћа живе и раде за братову дјецу.

Поред ових тежња интересантна су и искључива одавања појединих области појединим начинима привређивања. Тако на примјер Мокрине у Боки, Крушевице у Зупцима и Попово биле су искључиво дунђерске области. Сељаци из тих области зидали су све чувеније и приватне и јавне грађевине по Херцеговини. Као дунђери су се и расељавали. Слично томе видјели смо како Балије највише воле сточарски начин привреде, а Дрињаци су били чувене кириџије. Све ове привредне тежње остављају и у души трага, утичу на начин расељавања па дуго времена и на живот у новој постојбини.

Од ових су различите социјалне тежње сјеверне и средње Херцеговине, Црне Горе и неких других српских области. То су области *гдје се поједини народни дијелови групишу и организују на сродничкој основи.* То су

области задруга, „породица", брастава и племена; ови називи постају током времена синоним мањим и већим територијалним цјелинама. У овим областима вршен је процес насељавања у облику развијања мањих сродничких цјелина у веће. Осјећање неприкосновености племенске територије и појединца као члана племена, разна социална и економска једињења и удруживања су посљедице једне тежње која изискује живот у заједници с људима истог поријекла, или исте традиције. Ове првобитне тежње могу с временом и да се мијењају у толико, да се у заједницу прими и онај ко није истог поријекла, али који прими бар спољашње знаке племенске (име, славу и др.) Због ових тежња процес насељавања појединих области вршен је згруписавањем и скупљањем „своје крви" на једној територији, ширењем првобитне територије и истискивањем „туђе крви" са заузетог простора.

Поред ових тежња има их још неколико и то већином привредних. Као што смо већ у одјељку о привредним приликама видјели, неке се економске тежње дају сводити на утицаје са стране; те су изазване згодним географским положајем (развиће посредничке трговине око Требиња, оно торбарење и др), неке се опет дају сводити на особите природне особине земљишта[1]), а чини се да их има које се могу сводити на неке дубоко укоријењене психолошке диспозиције (Таква је балијска воља за номадизирањем). И ако су ове тежње чисто привредног значаја, оне имају и знатан социјално психолошки значај. Није без основе оно народно приписивање специјалног карактера свима људима исте професије. А то се у осталом најбоље види и у начину расељавања,

[1]) Као таква врста привреде може се сматрати поповски дунђерлук. Прича се да су најбољи и најстарији поповски зидари били из села Равног, јер су тамо кречњачки слојеви развијени у облику тањих банкова.

ер се исељеници тих области дуго придржавају тих ежња у областима за које оне никако не пристају.

*

Остаје сад да изнесемо и основне особине душе атолика западне Херцеговине. Овдје смо у тежем поожају, јер с тим дијелом народа нијесмо живјели тако угим и непосредним животом као с овим последњим. Іпак ћемо дати неколика проматрања која су стечена пецијалним проучавањем.

Етнографски се разликују двије врсте католика у Херцеговини. Прву врсту чине католици западне Херреговине, а другу источне. Ови посљедњи чине с православним и Мусломанима источне Херцеговине једну сихолошку цјелину, уз то славе крсна имена, говоре јекавски; у одијелу се не разликују од осталих Хумњака Католици западно од Неретве су икавци, не славе рсних имена, немају дубоке традиције, биготни су и митични, а каткад напрасити и веома љути. Има великих растава, али без браствене организације и браствене љуави и поноса. Бравства никад не живе у ексогамији (као у Іст. Херцеговини), затим ријетко живи цијело брарство а једном мјесту. Чини се да међу њима имају два онтрарна типа, а то су мистици и рчине. Врло чести у и себичњаци. Мало има оних објешењака, пуних есташне шале и пријесних досјетака. Душа није јако нтуитивна, али је у утврђеном правцу издржљивија. Іини се да је ово узрок што немају ни особитих тежња. Іокаткад има у њих пуно неке наивности и простоушности, друже вни су и гостољубиви.

*

Као стваралачки фактор чини се да су на правоавне утицале и опште националне тежње 19. вијека. ' испитивању историје насеља у 19. вијеку ми смо сјетили пуно наговјештења о факторима ове врсте.

И за Мусломане и католике може се рећи да немају националне свијести. Код Мусломана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији, од којих су им долазила и извјесна социјална и економска преимућства. Ако су Мусломани изгубили националну свијест, остала им је *национална традиција* и та је несумњиво српска. Православни имају и националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интензивности.

Католици (овдје говоримо о народу, о сељацима) све до најновијег времена нијесу имали ни националне свијести, ни националних тежња. Припадност католичкој вјери и једна велика љубав према свему ономе што је католичко била су њихова главна осјећања. Због тога није неразумљиво што су они у најновије вријеме прихватили хрватско име, и постали готово безусловни сљедбеници аустријске државне идеје.

ПОСЕБНИ ДИО

У посебном дијелу штампаће се описи појединих села, на основу којих је израђен општи дио. Те ћемо описе изнијети по областима. Најприје ћемо истаћи опште особине села извјесне области, а онда ћемо засебно приказати привредне прилике, тип, постанак и поријекло становништва сваког појединог села. На тај ћемо се начин уклонити сувишним понављањима и уштедићемо на простору. Овдје нећемо износити опис села из Шуме, Површи, Зубаца и Билећских Рудина, која су већ штампана (књ. V., овог Зборника).

На жалост ми нећемо моћи изнијети цио материјал, на основу кога је рађен општи дио. Описи неких невесињских и мостарских села пропали су приликом пишчеве изненадне сеобе из Сарајева у Београд у децембру 1908. године.

Гатачка села

У Гацку разликују се два морфолошка дијела: Поље и Површ. Тип и положај села у оба дијела је различит и разним приликама условљен. У Гатачком Пољу разликујемо три антропогеографски важне површине и то: уравњено дно пољско, затим остатке старије, потпуно неуравњене површине, који у облику истањених ртова залазе дубоко у поље па су искидани као мање или више округласти хумови и разбацани по ивичним дијеловима пољским; они на посљетку као нижи суви подови затварају поједине партије алувијалне равнине пољског дна; на посљетку је важна пољска ивица, која обично преставља карсним процесом нагрижене благе нагибе. Села су редовно или на пољским ивицама или на ртовима и на заравнима у ивичним дијеловима пољским, а ријетко су на усамљеним хумовима. На самом дну пољском нема села због познатих хидрографских

прилика, које чине становање и на неплављеним дијеловима немогућим.

У Површи су прилике друкчије јер и други пластички елементи условљавају положај села. Површ у својим нижим партијама преставља голу, карсним процесом знатно изједену зараван. Кречњачки слојеви овдје су доста плитки, у нижим партијама избијају главе разних воодржљивих стијена. Ради тога поред разних вртача ова је област ипак разуђена: разна издужена сува улегнућа с континуалним нагибом иду у правцу према речним долинама. Њих прате на висинама 10—20 м. високи кречњачки одсјеци који леже на подлози од разних шкриљаца. Вртаче и ова издужена улегнућа чине за насеља најзгодније морфолошке елементе. Поред тога кречњачки одсјеци чине добру заштиту од сјеверних вјетрова, који у овој голој, високој заравни могу бити страховито јаки, а шкриљевита подлога условљава честа, мала, али стална врела. Ове заравни припадају тако званом покривеном карсту, јер је дробљење стијена веома знатно. Ово чини да просјечних година стрмна жита могу у изобиљу рађати. Ово су главни узроци што су села јако разбијена, и што се само мјестимице јављају мале групице кућа, у правцу улегнућа издужене.

Села у Гатачком Пољу.

Мући

На десној страни од улаза ријеке Мушнице у Гатачко Поље. Куће згруписане око сталног врела *Бјелâ;* за вријеме врућинâ пије се хладнија вода из језера у пећини *Вучици.* Муслимани су аге и слободни тежаци, православни кметови и приорачи. Земља врло плодна. По муљу, земљи од наноса и прозвано село.

Старина врло мало, саме гомиле. Село постојало прије доласка Турака. У њему живјеле негда породице: Musloman Алија Новљанин и православни Јован Бијелић. Пошто је Бајо Пивљанин, за вријеме опсаде Беча, запалио кућу Казанац паши из гатачког села Казанаца, паша је протјерао из Муља и Алију и Јована, па се сам населио.

Муљани су потомци Казанац-паше, који је био поријеклом од православног браства Паповића, којих и данас има у Казанцима. Има их петнаест кућа; опште им је име Муљани а међусобно се зову Пашовићи, Башићи и Омеровићи. — *Зеленовићи* право[illegible] потичу с оближњег села Миољача, дјед им

био најамник у Муљана, па се укметио. Славе Ђурђев дан. — Исто тако је и *Кравића* дјед дошао од Арсланагића Моста код Требиња љети на „пожањ“ па се укметио. Славе Ђурђев дан. — Отац данашњих *Вуковића* живио на Загорју, оженио се од Зеленовића, па као сиромах прешао у тазбину, па се укметио.

Липник

По сата далеко од сјеверне ивице Гатачког Поља у мањој ували међу главицама Капићем и Ковиљцем. У селу нема врела, вода за чељад у чатрњама, а за стоку на врелу Жупањ Потоку, по сата сјеверно од села. Снијег зими велики, вјетрови врло јаки, Сјевер обара људе с коња, Југ и „Нишић“ (од југоистока) доносе кишу, а „Равњак“ или „Прави Исток расчишћава вријеме.“ Земља разбацана по рупинама. Половину сељака откупљено од окупације, а половина су кметови. Дио кметова погођен на „ћесим“, плаћа сталну суму новаца (од 20 до 30 форинти годишње), а дио плаћа хак: од сијена трећину, од жита четвртину, а од зелени петину.

Куће разбацане по „рупинама“ (вртачама) образујући мале групице. И ако данас нема ни у селу ни око села никакве шуме, било је некад поред остале шуме у селу и доста липовине, те је по њој и село добило име.

Село постало доцкан, иза битке на Бечу. Кад је Бајо Пивљанин запалио кулу Казанац паши у Казанцима, протјера Јована Бијелића из Мула и овај се настани у шуми, на мјесту данашњег Липника и тако би основано ово село. Од тога Јована Бијелића су породице *Лојовићи*, *Окиљевићи* и *Гргуревићи*. — *Бјелогрлићи* су из села Сливнице код Требиња. Довела их мајка у свој род, пошто су осиротили. Цијело село слави Шћепан-дан. — Од старина су у близини развалине куле Смаил-аге Ченгића и „Мијов Мрамор“, биљега гдје су Турци убили некаква кнеза Мија Тодоровића.

Самобор

На терасастој заравни која се с лијеве стране од ушћа Мушнице пружа сјеверном ивицом пољском до села Гареве. Тераса пуна вртача, по којима су у мањим групама разбацане куће. Врела су тек при ивици пољској, а земља сва у пољу. Појате су у једној групи од села одвојене, при пољу. У селу око осамдесет кућа, све једна „породица“, а четири „браства“: Старо-

вићи, Слијепчевићи, Поповићи и Давидовићи. Село добило име од неког *бора* који се је дуго држао сам пошто је сва шума исјечена била. Сви славе Св. Саву српског просветитеља.

И ово село постало је тек иза Косова, на крчевинама. Становници поријеклом из Пиве, род су с браством Маловићима. Предање каже да су били род са Стеваном Мусићем из народних пјесама. Село су добили на дар од турских власти, али су послије силом укмећени. Осим мало гомила нема око села никаквих старина.

Гарева

На стјеновитој ниској ивици пољској, из које избијају стална врела: Љељенак, Вукова Бара, Улице и Спила. Дно пољско „подустаје", куће измакнуте на стјеновиту ивицу. Земља већим дијелом у пољу и разбацана око кућа. На мочарнијој расте сијено а на сувљој жито. Сељаци се махом откупили; нешто мало кметовске земље. Два дијела у селу: Мала и Велика Гарева, пет минута међусобно.

Земља добро роди, црна, „гарава" је и од туда име селу Гарева. Приче о језерима, заливеним смолом и катраном честе. Врх Дадине Греде зове се Црквина, гомила без реда разасутог камења и двије плоче у облику средњевјековног гробља. Веле ту је била некад црква и манастир.

Најстарија, најимућнија и поповска породица били су *Попадићи*. Не знају одакле су, не знају јесу ли род с Попадићима из билећског котара, који исто као и они славе Никољ дан. На породици било као неко проклетство, јер је један поп продао звоно са сеоске цркве „Латинима" из Дубровачке Жупе. — Исто су тако старјеници *Јањушевићи* и *Маножићи*, који су некад бројили и по тридесет пушака, а сад су готово самрли. Славе Никољ дан. — За *Зимоњиће* једни причају да су од Шаранаца код Колашина, а други да су из Кобиљ Дола. Стајали су у Бањанима (Петровићи), на Планој, а најпослије су стали с друге стране Гатачког Поља под Бјеласицом. (О њима види „Етногр. Збор." V.) славе Лазареву Суботу. — *Јегдића* отац је дошао из Липника ради сиромаштва од браства Бјелогрлића. Славе Шћепањ дан. — *Бајовићи* су из Жањевице у гатачкој Површи, дошли као сирочад своме ујаку. Славе Ђурђев дан. — *Бјековића* дјед, од браства Дамјанчевића испод Крсца (данас у Црној Гори) дошао ради сиромаштва. Слави Јовањ дан. — *Ђуричића* дјед

је дошао из гатачког села Вратковића ради сиромаштва. Славе Јовањ дан. — Као сирочад једне Јегдића одиве *Сушићи* су дошли из гатачког села Казанаца. Славе Јовањ дан.

Автовац.

Самоборска терасаста зараван пружа се знатно спуштена и с десне стране Мушнице. Испашу *Блато* у Пољу одузела власт без накнаде за ерарну пољопривредну станицу. Већина сељака кметови, плаћају као у Липнику. Има нешто и откупљених. Аге Хасанбеговићи из истог села.

Село збијена типа, разликује се чаршија, ушорен дио с дућанима, настала грађењем војничких касарна, дућана и пивница уз њу. Дијели се на Ограду, Автовац и Јастребњачу; међусобно удаљење 200 до 300 корака.

Село добило име по автовини, звало се и Автови Дô. И ово село засновано у новом вијеку. То је била њива Гала Зеленовића с Миољача; први су се населили *Хасанбеговићи*. Они су од једног сина споменутог Казанац паше. Од Зеленовића су узели Автови Дô за коња кога су им позајмили, па погинуо у њих. — *Бјековићи* су преселили прије шездесет година из Гареве кад су купили овдје земљу. Славе Јовањ дан. — *Сушићи* исто тако из Гареве мало послије Бјековића ради сиромаштва. Славе Јовањ дан. — *Зеленовиће*, *Кошутиће* и *Говедарице* је прије двадесет година дотјерала „тјескоба и сјеромаштина" с Миољача. Славе Ђурђев дан. — *Милетићи* (Курепи) дошли су прије тридесет година из Жањевице за војницима продајући им млијеко. — *Стијепчевићи* су прије двадесет година дошли из Самобора ради сиромаштва. Славе Св. Саву. — *Сенићи* су старином из Трешњева у Црној Гори, одатле због „крви" побјегли у Корјениће, а ту стали неко вријеме и убили агу, па одатле на Торич (Рудине) и одатле у Муље; ту им дјевојка убије човјека и прије десет година преселе у Автовац. Славе Ђурђиц.Око села нема старина.

Данићи

У југоисточном углу Гатачког Поља на ниској карсној заравни тако да је село на ударцу свима вјетровима. Међу многим главно врело Врба даје довољно воде за стоку и људе. Орaћа земља већином у пољу, махом откупљена, а шуме и испаше у Троглаву.

У селу двадесет и седам кућа које чине тип разбијена села, у кому се почињу образовати и мање групице кућа.

Село било првобитно својина манастира Папраће код Власеница у Босни. Доцније га отеше Турци и данашњи сељаци населише се као кметови. *Бољановићи* су заборавили из кога су мјеста у Црној Гори прије три стотине година доселили. Славе Јовањ дан. — *Перовићи* су због „какве крви" доселили давно из Бањана, гдје има и данас Перовића. — Исто тако је и *Видаковић* или *Црногорац* око половине 19. вијека доселио из Трњина у Црној Гори.

Старина нема, о старости села прича се само то, да је удовица Милоша Обилића бјежећи из Цернице овдје „преданула" (одморила се) и од тога је село добило име.

Степен

На повијарцу карсне заравни која раздваја Гатачко Поље од Цернице. Поред села тече поток кога зову Ријека, у чијој долини избија више сталних врела. Земља по вртачама и у пољу, сељаци се сви послије окупације откупили.

Село подијељено на два дијела, Степен и Греду, десет минута међусобно удаљени.

Најстарије предање о селу је то да је било читлук некаква мусломана Тановића, који је послије населио разне породице као кметове. *Авдаловићи*, стара поповска фамилија, старином су с Чева у Црној Гори, стајали су у Добрељима, купили земљу и кућу од Тановића и преселили на њу. Славе Аранђелов дан. — *Васиљевићи* су у првој половини 19. вијека доселили из Пиве због сиромаштва. Славе Никољ-дан. — *Шаренци* су дошли с Давидовића из билећског котара због сиромаштва. Славе Ђурђев дан. — Исто тако с Грахова је и *Јакшић*а старина, који су неко вријеме становали и у Коритима, па их године 1873. преселио ага на Степен. Славе Никољ-дан, прислужују Петров дан. — — Истом приликом из Корита су пресељене и *Ћорлије* који славе Ђурђев дан. — *Шуковићи* су прије двије стотине година доселили из Боке. Тада су се звали Пророци, а име Шуковићи потиче од једног који је био шугав.

Добрељи

На осојној, сјеверозападној страни брда Гата, на споменутој карсној заравни. Више живих врела, међу којима је главно Јоштак. Вјетрови јаки, имају разна имена: Бјелодолац (сјевер) најјачи и најхладнији, који доноси кишу само „до Ченгића куле", а даље према југу сушу. Источњак, „Нишић", од „Бојане" или

„Торбомеља", кад дува о Ђурђеву дне, онда се из торбе меље, доноси снијег. „Морњак" (запад) доноси кишу. Земља и испаша у пољу, испод кућа.

Куће разбијене у мале групе по вртачама. Свега 23 куће у селу. Веле, у селу је вазда било „добрих људи", који су умјели радити. О старини села причају, да је прије 300 до 400 година у њему живјела једина кућа Драга Огризовића, по коме је прозвана пећина „Драгајац", чија је фамилија од куге самрла. *Тодоровићи* потичу од Тодора Булајића с Грахова, који је прије пет кољена дошао у Огризовића у најам, оженио се његовом кћери и остао овдје. Крсно име незабиљежено. Булајићи славе Никољ дан. — *Лажетићи*, за које сељаци тврде, да су се пекад звали Истинићи не знају или су из Корјенића или из Борча. — *Бумбићи* су исто тако из Грахова. — *Ковачевиће* је прије три кољена преселио ага из Срђевића. Славе Игњат дан.

Има селиште које се зове „под Пећином", сат од села далеко, а исто тако у селу неколико средњевјековних плоча са гроба.

Пржине

Двадесет минута источно од Степена у вишој карсној заравни, која се може сматрати правим шкрапским пољем. Село без врела с више чатрња; зиратна земља око кућа и по пољу, испаша у *Засељу*, сат југоисточно од села. Сељаци се иза окупације откупили.

У селу петнаест знатно збијених кућа. Свака кућа има своје торине у Засељу, гдје стока остаје преко зиме и у прољеће. Сељаци се чуде, од куд њиховом селу име Пржине, кад у њему нема пржине (пијеска).

Ово село с Данићима било вакуф манастира Папраће у Босни, па су Турци отели од манастира. Прије данашњих становника становали су у селу Авдаловићи, Шаренци и Симоновићи. Први су оделили на Степен, а други због турског зулума у Црну Гору, а о Шаренцима се не зна ништа. Ова причања о манастиру Папраћи интересантна су и због тога, што код манастира Папраће у Босни има доста Шаренаца који причају да су поријеклом из Гацка.

Данашњи становници *Шаровићи* старином су из Риђана у Црној Гори, живјели су у Грахову као браство Вујичићи, а одатле су се због тјескобе преселили на Пржине. Славе Никољ дан.

Церница

Уздужна увала, врло стрмих ивица, правца СЗ-ЈИ, са вододржљивим слојевима на дну: у ували Церници три села: Церница, Кључ и Заграца.

Церница негдашње сједиште гатачког кадилука, негда најважнија чаршија између Требиња и Фоче, данас обично село. На пристојној, од сјевера јако заклоњеној ивици, с пуно сталних извора, од којих неки и млинове покрећу, село најзгодније климе у Гацку. Махом земљорадничко село, сељани већим дијелом откупљени, осталим ага Дубровчанин Кисић и церничка џамија.

У дијелу гдје је некад била чаршија куће збијене, остале незнатно разређене.

У Церници безброј некаквих развалина, има седам самих црквина: од свих гатачких села најбогатије старинама. Безброј прича о чудотворним црквама, које су могле чак и летјети и о подземним ходницима којима су цркве биле спојене.

Старог становништва нема, најстарији мусломани *Хебиби* који причају да су преко Боке дошли давно из Турске. *Тановићи* су овдје дошли из Кључа, а исто тако и *Чустовићи*, који су диобом добили овдје земљу. Заједно с оним из Пржина доселили су и ови *Шаровићи* с Грахова. Славе Никољ дан. — *Шулићи* су у другој половини 19. вијека преселили с Михољача због сиромаштва. Славе Ђурђев дан. — *Бајчетићи* прије шеснаест година из Мириловића у Рудинама доселили на Кисића читлук. Половина породице живи и сад у Мириловићима. Славе Јовањ дан.

Кључ сеоце скупљено око развалина старог града Кључа, на терену с више сталних врела. Положај села завистан од положаја старог града, који је доминирао Церницом. Сељаци сви слободни, сију разна жита и поврће. Куће разбијене на мале безимене групице.

У селу безброј старина, а најзнаменитија је стари Кључ, од кога још има толико зидина, да се основни план јасно осјећа, а и сва главна врата су очувана.

Стара капетанска породица *Тановићи* који су били насљедни заповједници овог града потичу од некаква Тане из Мајина у Приморју, који је добио капетанство приликом неке битке на Габели. — *Мехићи* причају да су из *Турске*, други причају да су они [illegible]гани. — *Чустовићи* су поријеклом од некаква Црногорца, [illegible]ужио у Тановића, па примио Ислам и добио земљу и кћер.

Заграца од Кључа дијели Ријека која извире из Вилине Ћине, и која послије тока од 200 метара опет понире. Село се купило, имају толико земље да дају и приорачима. Дијели се Заграца и Долове; куће су збијеније.

И ово је село насељено на остатцима од старијег села. лови су насељени као засебан читлук у првој половини 19. јека.

Тановићи и *Чустовићи* доселили су од оних у Кључу, прином негдашњих диоба. — *Миловићи* су као Тановића кметови селили из Грахова прије сто година. Славе Јовањ-дан. — шло или *Зиројевић* је дошао прије четрдесет година из Бранвића у општини бодежишкој. Старином од Предојевића у Рунама. Слави Никољ-дан.

Лазарићи

На сјеверној ивици пољској, с десне стране Мушнице. Три ела, Срњ, Црноглав и Хаџића Пећина задовољавају потребе ла. У селу хладније него у другим, јер (по причању сељана) евер пробија планине кроз долину Сутјеске, па удара на њиво село. Земље по пољу, испаше по Пониквама. Половина на откупљено, неки од старине, а неки од окупације. Други ред своје земље држе и агинску „под ћесим" или на шестину неки уз шестину отплаћују у ратама земљу.

Куће се дијеле на три мање групе са три до четири куће; ега 11 кућа. На „колибе" излазе на Поникве по сата до сат љине.

Село врло старо и у њему старинци *Шолаје*, стара кнеВска, под ферманом породица. Звали се Пајевићи. — *Кошутићи* зно из Бањана на Миољаче, одакле их је ага преселио на тлук. — *Сиремо* је неколико година пред окупацију као турски тија дошао из Невесиња, загледао се у једну дјевојку, оже о се и остао. — *Бјелоглави* су стара поповска породица из ачанице. Ради зулума морао је један поп збацити чин са бе, и ставити се под закриље Ибрице Хоџића, која га пресели Лазариће.

У близини селишта, која се зову „Граовишта" и „Присади".

Мала Грачаница

На лијевој страни ријеке Грачанице, у присоју, на брежуљма: Јасике и Ћуковина. Више сталних извора: Грабовик,

Поповац и др. Ипак већи дио села пије воду из ријеке. Све оранице и косанице у пољу, а испаше у Пониквама. Само су двије куће, што немају своје земље, половина је потпуно искупљена, а остали дио на пола. У Грачаници имају имања и сељаци околних села, који су искуповали земљу од исељених Муслomана. У селу свега 11 кућа, које су разбијене у двије групе, а једна кућа је одвојена. Најстарије предање зна за кнежевску породицу Живковиће, од које су данашњи мусломани Звиздићи. Звиздићи су примили Ислам зато, што је један Мусломан напао на његову жену, па му се друкчије није могао осветити. — *Бјелоглави* су послије Живковића најстарији становници у М. Грачаници. Доселили су прије 200 година, а не знају окле. Били поповска фамилија, чији се задњи поп дао под окриље ага Хоџића и преселили се у Лазариће. — *Ивковиће* је довео ага с Миољача. — *Глоговци* иза окупације купили земљу у Аговића и преселили с Дражљева у Грачаницу. — *Табаковић* је из Рудина пошао по најму и то најприје у Дивљана у Кравареву, доцније је постао Дедагин млинар и остао у Грачаници. — *Поповићи* су послије окупације купили земљу од Аговића и прешли с Дражљева у Грачаницу.

Срђевићи

На осојној страни Гатачког Поља, на заравни под Бјеласницом. Под селом понори сједињење Мушнице (Валовнице или и Лепенице) и Грачанице, па им њиве бивају неколико пута преко године плављене. Врело Стрежевац стално, а врело „Под Кулом" пресуши. Испаше у Главицама, а чаири у Бјеласници. Тргују биљем (рујевином, бухарицом и соминoм). Више од пола села потпуно откупљено, а онај други дио држи и агинске земље. Хак је уконтрађен.

Село се дијели на збијене групе: „Гоњи и Доњи Крај"

Има једна народна пјесма у којој се пјева да је у вријеме Баја Пивљанина живио у Срђевићима кнез Жарковић. Он је побјегао у Бодежишта од турског зулума, гдје њихових потомака и данас има. — *Ковачевићи* су од браства Малешевског из Кнеж Дола; једни причају да је њихов предак Малиша војвода био на Косову. Овдје су доселили ради неког боја с Турцима прије 200 до 250 година. Славе Игњат дан. — *Поповац* се доселио из Рудина (Љубомира?) оженио се од Ковачевића и остао овдје. — Исто тако је прије кратког времена доселио и *Милошевић* из Рудог Поља.

Има рушевина од разних кула (Жарковића и Ченгића), а осим тога и два надгробна камена, који се зову Ђевич Камен.

Меданићи

У Доњем Пољу, на обје обале ријеке Парењака, у присоју. Безброј сталних врела, који се зову: Милошевац, Парењак, Смрдан и Клештан. Село „сњегопадно", јер је под самом планином Бјеласницом. Сјевер најјачи, а Вечерин (западњак) најблажи вјетар. Село богато с испашама и зиратном земљом. Куће у средини обрађеног простора. Испаше и шума у Бјеласници; од све гатачке меданићска најбоља стока. Већина сељака слободни, кметови уђесимљени, има и приорача који немају своје земље.

Село разбијено на шест група, које су међусобно раздалеко од 5 до 10 минута: Пухово, Чакљи, Љесковац, Вилића До̄, Чоловина, Махала и Цигањски Крај. Село има 27 кућа.

Око села, на њивама имају од $^1/_2$ до 1 сата од села удаљене колибе.

Прича се да је у Меданићима мед најбољи у цијелом Гацку, и да је село отуда име добило.

Најстарија породица мусломани *Уздури*, који веле да су старјеници. — *Пушаре* је населио Али-паша Ризванбеговић са Улиња у Меданиће. — *Грчићи* су се као најамници населили из Црне Горе на Дедагину земљу, коју су доцније откупили — *Милићевићи* су из Рудина били пошли као сирочад на прерану у Босну, па се уставили код Грчића. — *Марковићи* су из Казанаца прешли у Надиниће, а одатле послије окупације у Меданиће. И сад су приорачи. — *Велизовић* је доселио из Никшића на своју земљу, коју је добио по миразу. — *Вукотићи* су Хебиби из Цернице, причају да су потурчењаци од племена црногорског истог имена. Купили су земљу од Зилића, који је одселио у Турску. — *Сарићи* су из села Стоца, дошла им мајци земља по миразу, па прешли на њу. — *Муљани* су прешли из Муља на своју земљу. — *Вилогорац* је изишао са стоком из Дабра овдје на планину, па му се овдје свидјело, купио земљу и остао. — *Лутво* је пред задњу буну дошао из Кључа у Надиниће, а одатле у Меданиће Муљанину у најам. — *Алађуз* је послије окупације прешао из Бодежишта ради тога, што му је кћер хтјела отићи за хришћанана. — *Ћатовићи* дошли из Ђеча у Рудинама за занатом (ковачким). Кметови су и зову их Циганима.

Између Меданића и Срђевића имају старе гробнице. Гробља су три: мусломанско, православно и циганско.

Села у Гатачкој Површи

Жањевица

Једно од највиших херцеговачких села (око 1200 м.), под Лебршником, на источној и западној страни једног рта; у селу више врела и чесама. У селу необично хладно, вјетрови с Лебршника нанесу толико снијега да затрпају све долине. Земља је снијегом покривена од Митрова до Ђурђева дне. Оранице изнад села у Лебршнику, плитке и мршаве. Косанице исто тако, а испаше око села. У оскудици земље обрађују и површине над амбисима, те косце вежу ужима.

Сви сељаци слободни кметови; та је земља била њихова својина (планина) и онда, док су још из Рудина изгонили на планину.

У селу четири групе, јако разштрканих и по гајевима разређених кућа.

Ради гнојења излазе са стоком по плећима Лебршника.

Име селу дошло од брда Жањевице.

Најстарија породица *Рончевићи* с Пилатоваца у Рудинама; овдје им је најприје била планина. С њима су исто браство *Савићи*. Славе Ђурђев дан — *Бејатовића* неки предак дошао је из Корита Рончевићима у најам, који га ожене својом дјевојком, а овај прими њихово крсно име. — *Рудовићи* су Борисављевићи из Риђана код Никшића. Овдје их населио ага. — *Милетићи* су „недавно" побјегли из Никшића, што су за турску награду убили неког Црногорца. Све породице славе Ђурђев дан.

Причају о некакву Митру Ћесеру, који је имао много стоке и који је живио у пећини Зјатлу. Има прича о закопаном благу, бакову месу, воску, о вилинским дворовима у „Вилиној Пећини" и о аветима у Бајној Пећини.

Вучево

На косама Влаци и Челини (с висином од 1000 м.), у рачвама ријеке Десивоја, Драмешинске и Јасеничке. Околина богата с врелима, с којих се вода пије. Земља сеоска по долинама (вртачама) и доловима око села, село без шуме. Сви сељаци чивчије, али већином имају своје земље у другим селима (Надинићима, Платицама и Јасенику). Хак ућесимљен на врло малу суму.

Куће поред пута за Метоију, а појате на другој страни. Има свега 14 кућа.

И овдје се на љетиште иде по њивама $^1/_2$ до 1 сата удаљено од села.

Село по сељачком тумачењу добило име од врела Вучева. Најстарија породица су *Окиљевићи*, који су иселили из Мула, кад их је Казанац-паша истјерао. Од њих су *Вуковићи* у Вучеву, Лојовићи и Милинковићи у Липнику, Гргури у Берушици. — *Милетићи* су додигли из Жањевице најприје у село Шеган, а одатле их ага преселио у Вучево. — *Мањевић* из Рудог Поља се „удо" за кћер једног Давидовића, који је самрô.

Миољаче

Куће по вртачама и на обронцима („странама") појединих узвишења (које се зову: До, Метериз, Чаклини, Карача, Долинари, Вукодоли, Крстаче и Јованово Брдо). Више сталних извора, а има и чатрња. Њиве око села на мјестима: Добровача, Локве, Поди, Премакућница и Загребаче. Испаше по Пониквама, шуме немају око села. Цијело село откупљено; земља шикуља, добра за род.

Куће разбијене на мале групице са три до пет кућа. Куће завучене у стране и долове, гдје је лакше „ћелице" градити и гдје је слабији вјетар. У селу свега четрдесет и шест кућа. И овдје се љети граде станови за гнојење по њивама, при чему се прави нека врста сумјеса.

Како је постало име селу није познато. Најстарија породица су *Говедарице*. Они су старином из Херцег-Новога. Неко вријеме живјели су у Скроботну (у Рудинама), одакле су изгонили љети стоку на Миољаче, које су доцније претворили у обично село. Кад су Говедарице доселиле на Миољаче, овај је крај био тако ријетко насељен, да је било по три и четири сата од села до села. — *Зеленовића* неки предак побјегао је из Дробњака због некакве „крви." — *Ћераникима* се само ругају, да су од Цигањке, исто као и Ребићима и Шојићима у Јасенику. О свом поријеклу не знају ништа више. — *Дивљан* је из Краварева. Мати му је била од Зеленовића, па кад је обудовјела довела га собом. У старом гробљу Говедарице имале засебно своје, Зеленовићи своје. Данас ново гробље заједничко.

Горња и Доња Бодежишта

Потоком растављена на већи дио у присојној (Горња Бодежишта) и мањи дио у осојној страни (Доња Бодежишта). Горња

под одсјецима планине Вучева, а Доња у равници. Ово је село најбогатије изворима, има их толико да свака кућа има своје засебно врело. Од вјетрова најгори Сјевер, који долази с Волујака и све опусти. Југ овдје доноси редовно снијег; благ је вјетар *Невесињац* (запад). Њиве око и испод куће, косанице уз поток, а крчевине у Вучеву. Оранице махом на присојним, а косанице на осојним странама. Испаша и шума има у Вучеву и око села.

Село читлук Ченгића̂, који живе у Азији. Уһесимили земљу и хак им није тежак.

И у Горњим и Доњим Бодежиштима куће јако раштркане. У цијелом селу само двије групе збијенијих кућа. У Горњим имају двадесет и четири, а у Доњим десет кућа.

О постанку сеоског имена има само нагађања. Најстарија породица *Жарковићи* потиче из Срђевића. — *Дамјанци* су давно доселили из Дулића (Гацко), због сукоба с неким Мусломаном, кога су убили. Да не би изгубио своју главу даде Смаилаги своју земљу, а овај га насели у Бодежиштима. — *Гутовићи* су Божовићи из Требјесе код Никшића. Побјегли су од зулума никшићских Турака под окриље Смаилагино, који их насели у Бодежиштима. — *Терзићи* су старином из Трновице (Рудине), одакле су ради турског зулума побјегли на Бодежишта. — *Бејати* су из Рудина прешли у Жањевицу, а Смаилага их преселио на Бодежишта. — *Миловићи* су старином Миљани из Бањана, прешли ради крвне освете. На крвном миру би углављено да убојица мора селити, а остало браство остаје тамо. — *Хаџићи* су из Лисине у Пиви. Живјели су и у Босни. — *Петковићи* су од Снијежнице код Фојнице. Један им се стари оженио булом и побјегао у Босну. Њега и двојицу браће му Смаилага објесио, а остале узео за кметове и населио их у ово село. — *Попадићи* су дошли из Гареве иза Петковића. — *Миљанићи* су доселили из Пиве још прије владике Рада због покоља с Црногорцима. — *Вратковићи* су Ђуричићи из села Вратковића (Гацко). — *Грковићи* су побјегли с Пржина (Гацко), у оно доба кад су имања манастира Папраће у том селу попаљена.

Дражљево

На нижим партијама брда Буковог Рта, уз друм који иде из Гацка у Фочу. У селу су три групе кућа, које све скупа заузимају простор дуг 3 до 4 км. Све три групе у рачвама ријеке Врањаче и Врбе. Најгорња група под Гредом, (одсјеком Бу-

ковог Рта) која се пружа у правцу Исток-Запад, и зове се Горње Дражљево. Идући друмом на југ је Доње Дражљево које се опет дијели на двије групе кућа. Више сталних врела који се зову: Беново Врело, Крст, Медљик и Змајевац. Земља се простире око кућа и даље до на крај удута. Испаша тако близу, да се стока не одмиче више од једног сата од кућа. Сви сељаци слободни, неки још од старине а неки од назад 70 до 90 година.

У селу свега 13 кућа, и то у Горњем Дражљеву 6, а у Доњем Дражљеву, у источној групи 4, а у западној 3 куће. Групе међусобно удаљене $1/2$ до 1 км., најмање удаљење између кућа 20 корака, а највеће 200 корака. На југу од села су катуни породице Табаковића с Мрежице (Рудине), на којима се и земља обрађује. На катунима су колибе и појате.

Село је првобитно било катун *Глоговаца* из Цернице, који се овдје стално настанише кад их Турци истјераше. Њиховог рода има у Грачаници, Невесињу и у Босни. Славе Ђурђев-дан. — *Поповићи* су поријеклом од Кисића из Пријевора (Рудине); дошао један Глоговцима у најам, загледао се с њиховом дјевојком и оженили га. Син тог најамника био је поп, а иза њега, веле, било је десет попова из тога племена. Још их има у Грачаници, у Босни (Каменици и Тутњевцу). Славе Никољ-дан.

Од старина има на мјесту које се зове *Крс'* неколико „грчких гробница“ и један крст, гдје су се некад срели сватови и искрвили се.

Кљеута

На рту равних леђа̄, а стрмих страна међу Врбом и Баорском Ријеком, на издигнуту и истакнуту положају. Јужни највећи дио села, До̄, затворен са свих страна, а сјеверни на Кљеут Брду. Зиратна земља око кућа згруписана, а даље у удуту разбацана; косанице на стрмијим мјестима по Паљ Брду и Вагану. Сељани се прије двадесет и три године откупили, кад су им аге одселиле у Турску.

Размак између група до 1 километра, а између кућа 30 до 200 корака.

Овдје сваког љета излазе Рудињани, који се прибију уз поједине сељаке, гноје им земље, а по каткад и раде. Од неких љетују сами чобани, а од неких дође и планинка с више чељади. Тада Гачанин поможе Рудињанину начинити тор и колибу.

Село прозвано по Кљеут-Брду. Најстарији су *Шушићи*, који су се прије 300 година доселили из Петровије Дола (у

Црној Гори). Звали су се Уљаревићи, а под тим их именом има Под Градином (Гацко), на Гласинцу (Рељино Поље), на Крушчици, у Трновицама, затим у Посавини (Виличевићи), у Дриви (Кречи). Славе Никољ-дан.

Баори

Западно од Кљеута, на лијевој страни Врањаче или Баорске Ријеке, коју при улазу у Гатачко Поље прозову Грачаницом. Село ниже од Кљеута, у речној долини, па није изложено јаким вјетровима. „Умније" је од свих околних села. У селу доста сталних врела, а пију воду и с ријеке. Земља за обрађивање разбацана све до туђег удута, а на сјеверу до под Живањпланину. Исто тако и испаше. Шума у Живњу и Лукавици. Доста стерилна земља је сва откупљена или од старине наслијеђена.

Куће врло збијене, село од најзбијенијих у цијелом Гацку. У селу свега 29 кућа и то: Батинића које зову Таловићима 4 куће, Окичићима 4 куће, Грабовице које зову Гребовићима 9 кућа, Мемићима 10 кућа и Кавазовићима 2 куће.

Сељаци не знају од чега је село добило име. Прије двјеста до 300 година Баори били удут села Маленице; у њима живио некакав Ќеро, чији син Дако потпише своје имање под манастир Косијерево. Доцније се овдје из села Грабовице у Дробњацима населио некакав *Грабовица*, који се „потурчио", отео манастирску земљу, и прије пет кољена се овдје населио. — Иза неког времена „потурчи се" некакав Глоговац из Дражљева, па се насели у Баори. Звали су га Батином, и његови су потомци данашњи *Батинићи*.

На западу од села у присојној страни Врањаче распознају се десет омеђина од зграда. Ту је становао Дако син Ќеров; то је најстарији дио села. Источно од села на Брду *Грчко Гробље* гдје је на једном мјесту збијено око 50 гробница.

Маленице

Под одсјецима Живња, на источној страни Баорске Ријеке, у присоју. Орница по странама око кућа, а има је високо у Поживњу (нижи дио Живња). На истим местима и косанице. Вјетрови врло хладни и јаки. Сељаци послије окупације откупили своју стерилну земљу. И у овом селу безброј врела. Више села љетни катуни Муслимана из Билеће (општине). Прије окучјали су жито на Живњу, али је на тужбу Гачана влада

забранила. Планина била првобитно катуни породице Тарацjā, који су у вријеме глади заложили Муштовићима из Билеће планину за 80 ока крупника, па је изгубе.

Најстарији становници су онај Кéро, чији су синовци и потомци и овдје становали. У селу је живио и хајдук Маленица, по чијем је братству и прозвано село. Прича се да је ово поред Домрка најстарије село цијеле Површи, и да је у њему било 77 домова(?). У селу много омеђина.

Породице које су овдје становале су ове: Шекаре, који су прије 40 година побјегли у Кокорину. Иза њих су становали Бабићи, па су и они побјегли. Данашњи сељаци *Којићи* или *Горчиновићи* су старином Вујичићи из Граова. Овдје су дошли из Бодежишта прије 35 година, дигао их ага. Славе Никољ-дан.

Мрђановићи

На јужној страни Летова Потока, притока Врањаче под брдом Сврдлом. У селу више врела, клима „средња." Земље за обрађивање јако разбијене по сеоском удуту. Косанице имају врло мало. Земља стерилна и од старина слободна. У селу свега 9 јако збијених кућа, од којих су *Шаховићи* (4 куће) и *Туновићи* (5 кућа).

Прича се да су се у селу настанила најприје два зидара, за које се не зна ни одакле су били, ни како су се звали, и који су без потомства овдје самрли. Иза ових зидара населили су се овдје прије 200 година *Шаховићи* из Херцег Новога. Најприје су становали у Рудом Пољу у Шаховићима. — *Туновићи* су Володери из Вратла; доселише прије 140 година. Дошли су на мираз у ујака Шаховића, пошто им је дјед оца надживио, па су изгубили право на очинство. Старином су из Подвележја. Прича се да је Шаховић био дозвао к себи некаква сељака Лета који се овдје истражио. Становао је и Капетановић из Кључа, али су прије неколико година одселили.

Прича се да је из Ерцег Врела Херцег Стјепан изводио на чунке воду на Брдо изнад Вишњева.

Тарајин До

Сјеверно од Мрђановића, а западно од Маленица у једној малој притоци Врањаче. Има више врела. У селу необично студено, јер се сјеверни вјетар, који долази из Борча, „разбије" више села о Шушића Греду на два „вјетра", од којих један оде

низ Врањачу, а други низ Тарајин До, па оба „сколоврате" и састану у селу. Поред Вратла, па је у овом селу ради тога студеније него и једном другом селу Гатачке Површи. Ораница и косаница највише око кућа, а има их и по цијелом удуту. Испаше по сеоском удуту и по Живњу. Осим једнога сви су кметови, аге су: Володер из Вратла, Муљанин из Браниловића и Ковачине из Метохије.

Предање каже да је овдје становао Станиша Тараја, од чије се куће још и данас виде омеђине. Њега с цијелом омеђином засуо је усов, а остало је четверо чобанчади, која су послије одселили у Босну. Исто тако прича се да је у исто вријеме са Станишом становао и неки Параија, о коме се не зна ништа више. Иза њих су земљу притисли Хаџија Звиздић и Хаџија Џубур из Метоније, па је Звиздић населио Шушу с Кљеута, али кад се овоме учинило да му овдје не иде у „напредак", одселио је на Гласинац, гдје му и данас унуци живе. Иза Шуше је доселио Зеко Пушара с Улиња, па се посвадио с агом, и одселио у Кокорину. Одмах иза Пушаре доселио је Вуко Поповић с Дражљева, али се и он брзо вратио на Дражљево. — *Дамјанци* су старином из Чарађа и од исте породице су они, Тепавчевићи, Цуце, Бјелице и Бајице. Убили су седам „пашалија" и побјегли. Славе Јован-дан. — *Мастиловић* је одселио из Краварева има 32 године, овдје је доселио из Изгори, а старином је из Корјенића. Мастиловића има у Изгорима и Краварева, исто су племе с Гордићима на Ргуду, Љубињу и Мостару, Ђајићима у Жудојевићима (Рудине), Мостару и Фојници, Соколовићима у Фочи, Савићима у Победарју у Посавини. Славе Мратињ-дан. — *Рогач* је доселио из Црквица (данас у Црној Гори). Има Рогача у Битељици и у Коритима. Слави Аранђелов-дан.

Вратло

У осојној страни једне притоке (Володерског Потока) ријеке Врањаче. Поред ријеке има више врела, с којих се пије вода; од њих су најважнији: Горњи и Доњи Точак и Јеминовац. Мисли се да је Вратло једно од најхладнијих села Гатачке Површи, јер кроз Врањски До дува хладни Сјевер са Зелен Горе. Највећи дио зиратне земље је око села, има је и разбацане све до бодежишког удута. Испаше су на Живњу, Селиштима изнад кућа, по Вељеглав-Брду и Врањском Долу, а сјенокоси у Поживњу и Голубињкама.

Куће су разбјене у двије крупе: једна код Врањаче на мањој заравни са 6 кућа (Лончарића), а друга је 200 до 300 корака западно од ове у осојној страни, у њој свега 9 кућа и то Володера 8, а Лончарића 1 кућа.

Најстарије познате породице овог села су Браиковићи и Варикашићи (И сад Варикашића Млин, Браиковића Гробље). Њих затекли претци данашњих становника. Браиковићи су по свој прилици овдје и самрли, а Варикашић је убио Турчина код свог млина, па су им земљу притисли Володери и Лончарићи, а ови су побјегли у Босну.

Иза њих, по причању прије 200 до 250 година доселили су Мусломани *Лончарићи* из села Лончара у Борчу. — *Володери*, исто тако Мусломани, су најприје по прилици прије 200 година доселили из Рабине у Шахиновиће у Рудом Пољу, а одатле су преселили у Мрђановиће прије 140 година, а од како су у Вратлу има више од 50 година.

Осим остатака од Браиковића и Варикашића има у Селиштима двије групе гробница, а у доњој и један „мрамор", под којим веле има казан блага. У доњој групи има 50 гробница, разноврсно ишараних, без натписа, гдје су се по причању срели сватови и искрвили.

Објешеник

На међи гатачког и невесињског котара, међу селима Бодежиштима, Браићевићима, Домркама и Југовићима. Љети пију воду из чатрње и с врела Вратеша, а зими с врела Гуњаче. Земља дивљачна и неплодна, најбоље роди овас и јечам. Косаница врло мало, пију купују. Половина земље откупљено, а половина читлук Ризванбеговића (из Стоца?), коме са земље из гатачког котара плаћају четвртину, а из невесињског трећину.

Куће поређане испод једне косе, доста размакнуте. У Објешенику 11 кућа (6 Манојловића и 5 Додера), а у Алађузима 3 куће (Петковић, Скоко, и Вуковић).

У најстарије вријеме село се звало Баћевићима, затим се звало Тромеђом, а Објешеником га је прозвао Али-паша Ризванбеговић, јер изгледа као објешено при планини.

У најстарије вријеме село је било у данашњем селишту Вратеше, четврт сата на Западу од села. Ту је становао некакав Вратко, који се доцније „потурчио". Иза њага је разапео катун на мјесту данашњег села некакав Хаџи-Шех, па је ту за

вазда остао. Био је поштен и праведан човјек, па и данашњи православни становници чувају „Шехов Башлук". Њега и његову породицу је куга поморила. Иза њега је овдје живио некакав Бааранин, који је имао кулу од четири боја и врата на четвртом боју, на која се пео дрвеним басамацима, која би по ноћи дизао. Његов унук Делија побјегао на Поде у Борач, гдје и сад има потомака Делића. Иза њега је становао Мучибабић, па се због борачког зулума одселио на Љесков Дуб. Иза Мучибабића доселили су оцу Али-пашину Шиљези из Јасиковца. И они се брзо одселе на Залом. Иза њих су доселили Рундићи из Дубљевића па су некако оскврнили Шехов Башлук, те их из села истјера бијел орао, који је за 17 дана долазио у огранак сунца на Башлук, а сваког дана Рундићима умирало по чељаде. Одселе се сви осим једнога у Босну. Иза Рундића доселио је отац војводе Богдана Зимоњића, побјегавши од никшићског зулума под Алипашино окриље, па су се до четири године, пошто је погинуо Смаил-ага, вратили у Гареву. Иза Зимоњића доселили су *Манојловићи* због Смаил-агина зулума с Чарађа. Од њих је чувени хајдук Ристо Бијелић. Има их још у Чарађу, Шипачну, Дувну и у Сарајеву. Славе Јовањ-дан. — *Додери* су доселили пет година доцније иза Манојловића из Жањевице због тјескобе. Има их у Црној Гори, Кокорини, Мостару, Улогу и Босни. Славе Ђурђев-дан.

Алађузи су били најприје планина Алађуза (Рамовића) с Плане (Рудине), па су се овдје и настанили. Послије окупације једни су одселили у Турску, а једни у Меданиће. Земљу су им купили: Петковић, Скоко, и Вуковић, који и сад станују у Југовићима.

Неколико „грчких" гробница чине све остатке од старане.

Домрке

Јужно од Објешеника, на путу од Фојнице у Југовиће, у заравни са више страна заклоњеној мањим косама и главицама. Воду пију из Убла, из кога зими тече вода, а љети се у њ спушта степеницама, затим с извора Граба и Овчинићке Чесме. Зиратна земља око кућа и по сеоском удуту. Земља у Домркама од старине слободна, само су Турци нешто отели, а у Снијежницама Ченгића, која је дијелом откупљена а дијелом уђесимљена. Орaћа земља најбоља у свој Површи.

Куће разбијене на двије групе, на Домрке и Снијежницу, кој[illegible]љене већом косом. У Домкама куће су збијеније

го у Снијежници, гдје су куће међусобно размакнуте по 300 500 корака.

Има једна прича, како је Св. Саво претке данашњих *Бува* еселио с Борачког Језера, које је тада било село, због тога то га нико није хтио примити на конак осим њихове прабабе, ја је била сирота удовица. Село је претворано у Језеро, а ела је стала ондје гдје је стигла „до мрака", гдје је „замркла". Свети Саво је тада ударио штаком у греду и извео врело о, па је начинио цркву и поред ње изазвао врело Граб.[1]) ихово су бразтво Грђићи и Бјелокосићи. Бува има у Колешку, Рибарима и у Црној Гори. О овим старим породицама има ста лијепих прича, од којих су неке и штампане[2]). Славе итров дан. — *Мирићи* су од братства Мучибабића. Прије 150 год. ановали су у Равнима, купили су били овдје земљу, па су бјегли од зулума. Од истог су братства Јаредићи у Братачу, учибабићи у Фојници и на Љескову дубу, Перини у Невесињу Мостару, Ђерићи у Шипачну. Славе Аранђелов дан.

Краварево.

На бријегу с десне стране Врањаче, а с лијеве од тесте евесиње-Гацко. Положај са свих страна „отворен", само са вера главицом Гајем „затворен". Вода се пије из Врањаче, у вије вријеме граде се чатрње. Земља и сјенокоси већином на свој страни села. Свуда између њива има сјенокоса, а саме ливаде у Осоју и Сјенокосима. Земља била сва агинска, али сад откупљена у свих осим у Крстоја, који дају четири тора жита и 8 форинти. Куће су, дуж једног одсјека, поредане правцу И-З.

О постанку сеоског имена није ништа познато. Данашњи ановници нијесу засновали село. Прије сто и педесет година ановала је овдје најстарија сеоска породица Цвијетићи. Мусомани убили на његову имању Циганина, па су им за крвну отели имања, а они се одселили у Трново (Босна), гдје

[1]) Данашња домрчка црква не одваја се љепотом од многих херцеговачк цркава, али да је некад била чувена, види се из ове пјесме:

Ко начини Високе Дечане,
До велико благо Њемањића,
Ко начини до два намастира
Добрићево и Косијерево
До велико благо Њемањића

Ко начини у Домркам цркву,
До велико благо Њемањића,
Ко начини на Лиму ћуприју
До велико благо Њемањића
и. т. д.

[2]) Л. Грђић, Бјелокосић, Из народа и о народу. Мостар 1898.

и сад има њихових потомака. Док су још Цвијетићи живјели у селу прије 150 година доселили су *Дивљани* из Бањана и то најприје у Грачаницу (гдје су се звали Голијани), па пошто им је ту ради крварине пропала земља преселили су овдје. Њихов род су Голијани у Невесињу. Славе Јовањ-дан. — И *Мастиловићи* су због некакве „крварине" побјегли прије 100 година из села Изгори под окриље аге Звиздића. И сад имају своје земље у Изгорима. Славе Мратин-дан. — Одмах иза Мастиловића, прије 90 година, доселили су *Крстоји* из Ћурева у Дрини, ради тога што му је цијела фамилија примила Ислам, која и сад живи у Ћуреву под именом Фурулије. Одавде се одселила у Изгори једна кућа, гдје и сад живи. Славе Ђурђев дан.

Село је по свој прилици „закопано" т. ј. засновано на десној страни Врањаче на мјесту Селиште. На три мјеста има „грчких" гробница без икаквих натписа.

Невесињска села.

И ако су у непосредној близини, Гацко и Невесиње имају неких антропогеографских разлика. У Невесињу разликујемо по положају сљедеће три групе села: села у карсним заравнима, села на непромочивој подлози и села на ивицама карсних поља. Гацко се разликује од Невесиња, што нема у оволикој мјери непромочивих слојева, затим што се заравни на сјеверу не [illegible] одсјеком као у Невесињу. Јужна ивица Невесињског Поља састављена је од слојева терцијерних конгломерата, сипине и [illegible]. У том дијелу превлађује површинска ерозија и села добијају разбијен тип. Дуж стрмијих одсјека на сјеверној и сјеверозападној ивици села постају издужена, али не добијају [illegible] [illegible] села, јер је сува површина и карсни [illegible] пространији. Поповски тип је типски развијен у Горњој [illegible] и Којиштима, а донекле у Братачу и Пустољанима. У Невесињу имамо двије типске заравни, и то једну на јужној ивици [illegible] Зовн До и [illegible] и једну на сјеверу, [illegible] [illegible] Морина и Јавора. У објема села имају сличан [illegible]: у превлађују мале групице села, које се образују у [illegible] [illegible] [illegible].

И Невесиње је врло богато сталним врелима и [illegible]. Од Гацка се разликује и већим богатством [illegible]. [illegible] Невесињско Поље погодније за културу [illegible]. У Невесињу [illegible] [illegible], те обје области престављају [illegible] [illegible]

говачке области. Већи дио сељака и данас живи на кметској земљи, али је знатан дио кметова „уђесимљен". Неуђесимљени кметови дају трећину од жита, а четвртину од зелени (сијена, купуса, кромпира).

Риљи

У опћини Колешко у Невесињској Површи, високо уздигнуто над десним бријегом Заломчице. Село нема сталних врела и само једну чатрњу. Љети доносе воду или догоне на коњима с чатрње сусједног села Рибаљ Тега, а стоку поје далеко од села у Добром Долу и Јавор планини. Са сјеверне стране затворено брдом Кошаришта, са Истока брдом Влах, а са Југоистока брдом Лакат, село не лежи на тјемену већ у присојној страни планине. На тај начин ово се село одликује блажом климом у веома хладној Невесињској Површи.

Куће јако раштркане по сеоском удуту; има њива које су сат и пô па и два сата далеко од села, на примјер у планини Јавору, а највећи дио косаница је на Моринама два сата од села далеко. Интересантне су заједничке Косанице које се раде на „пријеступ". Има таких косаница, на којима се измијењују „на пријеступ" и два села као село Рибаљ Тег и Риљи; таке су косанице у Кадиној Главици.

Већи дио сељака су уђесимљени кметови, само је мали дио откупљен. Куће су збијене у двије, три до четири стотине метара удаљене групе кућа, од којих је већа група на присојној страни брда Кошаришта, а друга мања на „боку", у страни брда Лакта. Куће у групама међу собом већином *уско нанизане*. При опису (1899. године) село је имало двадесет и двије куће.

Цијело село излази љети са свом чељади и стоком на Јавор да гноје њиве.

Сељаци не знају ништа о постанку имена Риљи. Најстарије познато становништво сеоско било је мусломанско. Прије четердесет и осам година иселиле су задње породице. — *Буве* су доселили из Домрка прије седамдесет година. При испитивању старијег поријекла и овдје су поновили ону причу, како су доселили с Борака, и како је тамо Св. Саво претворио село у језеро, зато што је било негостољубиво. Овдје су се доселили због „проклества." У Домркама су их била два брата, па је Васиљ био имућнији и „вазда му мало било", па је гледао да од брата што више приграби. Кад је једном одређујући međњике

између њива носио бус на глави, поче под њим земља пуцати, „и дан дањи тече туда поток." Због тога побјегну и доселе се послије дужег времена у Риље. Сељаци веле, да од ове породице нема „невјерније" у цијелом Невесињу. Славе Митров-дан. — *Марићи* су Ковачевићи из Нудола у Заслату у Црној Гори. Прешли су давно, и дуго су се сељакали по Херцеговини док су дошли овдје. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Васиљев дан. — *Самарџије* су Гредељевићи из Дробњака. Дошли „због муке и невоље љуте." Славе Ђурђев-дан, а прислужују Савин-дан. — *Шиљеговићи* су доселили „давно" испод Требјешке Главице код Никшића. Славе Лучин-дан. Били су тамо јако браство. Ударе им Грађани (Никшићи) и учине зулум над женама. Послије се с њима помире, дају им четердесет кумстава, и једну их ноћ покољу. Онда се већи дио исели у Русију у крај, који се како кажу по њима прозвао Мала Херцеговина. — *Милошевићи* су доселили прије деведесет година из Риоца (билећски котар). Исто су браство с оним на Мекој Груди. Славе ?

Рибаљ Тег

У опћини колешкој, Невесињској Површи. На странама заобљеног брда Сиљевице, у присоју високо изнад десног бријега ријеке Заломчице. Осим два мала врела у потоку Јавчу, нема сталних врела у селу. Због тога пију воду из разних чатрња с изданском водом, а стока с Локве, која никад не пресушује. Село незаклоњено, високо и голо, је једно од најхладнијих села; мећава бије без запреке, снијег, велик као човјек, пада о Томину-дне. „Источњак" доноси љети кишу, зими најдебљи и „највлажнији" снијег; не доноси вијавице, не чини велике намете.

Земља за обрађивање већином удаљена од села: на Сјеништима и у Ковачеву Долу. Испаше око села на Сиљевици и Јавору. Има доста косаница, које подијељена браћа косе на „пријеступ". Таке косанице су на Заворима, Кадиној Главици, затим на Моринама и то на Каповом Пољу, Рупчинама и Крстачама.

Сеоска земља агинска (Челебића и Пашића), у ћесимљена. Куће сеоске све у једној групи, само су двије одвојене јаругом повременог, безименог потока. Прије педесет година била је у селу велика задруга Ковачевића, од које данас има десет кућа.

Станови на Јавору, сат и по од села далеко на властитим
оским „земљама." На Јавор излазе читаве породице, код куће
тују само онда, кад ђубре из кланица не може да нагноји
ве око куће. Ту су у близини и хумњачки станови на којима
умњаци обрађују и своје властите њиве и сјенокосе. Хумњаци
Сточани и Љубињци, све три вјероисповијести.

До назад седамдесет година и овдје су становали Мусли-
ни. Ни они нијесу знали ншпта о постанку сеоског имена.
вачевићи су прије сто и десет година пресељени са Сљиваља
читлук. Старина им из Нудола у Корјенићима. Ту су се по-
адила два брата Ковачевића, за то што је старији на тарији
ранђелове цркве метнуо само своје име. Млађи оде у Никшић,
ту начини цркву, одатле се пресели у Југовиће па и ту на-
ни цркву. У опћини Колешко има триста пушака Ковача-
ћа. Сви су од тог млађег брата.

Од старина ваља споменути Градину на Орловини, за коју
ичају да је пуна злата.

Братач

На кршевитој, терасастој заравни источне ивице Неве-
њског Поља, лијево од улаза Заломчице у Невесињско Поље.
ло у присоју, издужено у правцу СЗ-ЈИ отворено сје-
рним вјетровима. Вода се пије с чесме Бријеста и Црвеника,
има чатрња са живом водом и кишницом. Земље за обрађи-
ње већим дијелом у пољу, има је мало око кућа и по брду
над кућа. Испаша у брду. Трећина сељака потпуно слободни,
тали дио чине кметови, од којих сваки има по нешто своје
мље. Аге су грађани невесињски.

У доњем Братачу веома кршевито земљиште и село добива
зрећен тип, у горњему превлађују веће вртаче, и за то је
ло на мање групе разбијено.

О постанку имена села није ништа познато. По сеоском
ичању село врло старо. У вријеме косовске битке у Братачу
, веле, живио Лазар Братачанин, који је погинуо на пољу Ко-
ву. Најстарија породица су *Радовићи*, старином су из Куча,
су убили агу, па су побјегли у Риђане, па су и ту убили
у и онда је, прије двјеста година, доселио Раде у ово село.
лаве Никољ дан. — *Ратковићи* одмах иза Радовића доселили
некле из Гацка. Славе Никољ-дан. — *Глоговци* су прије сто
дина због непозната узрока доселили из Мируша (Рудине).
лаве Ђурђев-дан. — *Говедарица* је дошао овдје послије куге

тога веле да у њеним темељима има закопан натпис да се је у то вријеме крава од седамдесет ока могла купити за седамнаест гроша.

Кљен

На високој заравни између Дабарског и Невесињског Поља, 200—300 метара над Невесињским Пољем, са погледом отвореним према сјеверу. Околна брда шумовита, због тога не може бити веома јаких вјетрова. Снијег пада по Сјеверу обично о Михољу дне, топи се око Васкрсенија. Има доста врела, од којих је најзнаменитији Буковик, који лијечи од грознице и чесма, која се појави на површини под Комом, па тече двјеста метара испод земље. У доњем су селу: Мали и Велики Грабовик, Студенац и Око, а ту је извор рјечице Зоводоке, на којој осам мјесеци мељу млини, и од које за вријеме великих киша поплину баре. Прича се, да су у извору њеном живиле виле, које је хранила нека Туркиња. Земља ораћа сва око села, доста плодна, а има је двадесет минута од села по Планима и по Црквинама. Стара је заједница бара, која се и зове Заједница. Имају осим тога два подијељена брата, чије су оранице и сјенокоше још неподијељене. Сељаци већим дијелом откупљени, држе агинске (Шарића и Бајрамовића) и приорачке земље. Кметови и приорачи плаћају трећину.

Село се дијели на Кљен и Удбину. У Кљену куће јако разбијене, већином три до четири стотине метара. У Удбини збијене у једну хрпу под брдом Вардом.

Сељаци, који имају мало стоке, примају љети на испашу хумњачку стоку (из столачког котара). Хумњак обично изгони овце, даје со и чобану обућу, а Кљенчанин му плати на овцу по̑ оке масла и јунђу сира. Стока излази око Тројичина-дне, враћа се око Михоља-дне. Име Удбина потиче од некаквих Турака Удбињана.

Најстарија позната породица су муслимани Шабовићи непозната поријекла и поп Сава Таминџић, који је умро од куге у пећини Магупици, а његов син одсели у Бежђеђе. — Од данашњих породица најстарији су *Ромовићи*. Старином су иза Слапа у Грахову од браства Ковачевића. Никад их није било више од двије куће. Славе Ђурђев-дан, прислужују Св. Матију. *Гаћиновићи* су доселили из Меке Груде, а старином су из [illegible] Звали се Сикимићи. Славе Ђурђев-дан. — *Бошњаци* су се [illegible]ли из Билеће (прије 60 година) на читлук. Славе Аран-

ђелов-дан, прислуживали су Михољ-дан па су напустили. — *Савићи* су Миловићи из Дабра, дошли су прије 45 година. Славе Лазарев-дан. — *Пашајлићи* су поријеклом из Граова од браства Булајића прије 70 година дошли су у Лукавац, а у Кљен има више од педесет. Славе Никољ-дан, прислужују неки Цвијети неки Св. Саву. Сви су прислуживали Св. Саву, па кад су се издијелили узели су неки Цвијети. Овим посљедним због тога све иде у назад, готово су саирли. — *Радовановићи* су из Петровића (Бањани) дошли на Давидовиће, а с Давидовића прије четрдесет година у Кљен. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Ћали* су старином Ковачевићи из Грахова, у Кљен доселили прије шесет година. Славе Ђурђев дан, прислужују Матијев-дан.

Код села има Црквина са неколико стећака затим има старо музломанско, православно и циганско гробље.

Бежђеђе.

Од Кљена растављено брдом Волујцем. На голој, кршевитој заравни. У селу су четири врела и то: Врбовик и Телетинова Чатрња су стална, а Јањица и Око периодска. У селу, због висине и положаја, веома хладно. Сјевер може бити тако јак да не да ни врата отворити. Прољетни вјетар, који пува са „свије страна“ зову *Развигорац*. И ако је од Кљена само по сата, снијег пада много раније и дуже се одржи. Земља јако разбацана. Земља рађа прилично, испаше су одличне. У Дабарској Греди су заједничке сеоске сјенокоше, које су негда биле запуштене долине, сад их косе наизмјенице, или заједнички па дијеле сијено. Свака кућа поред агинске има и своје земље.

Куће раздијељене на три групе (код Врбовика, под Пандурицом, у Доњем Пољу), које су међусобно удаљене од петнаест до двадесет минута. У селу има 30 кућа.

Торине су на Дабарској Греди, у које гоне под јесен, јер снијег доцније пада, а сачува се и трава, до које љети не допире ничија стока.

О постанку сеоског имена није ништа познато. До посљедње куге у селу становали Муслимани Гризовићи, који су одселили прије 50 година (у Зови До?). — *Таминџићи* су од оног попа Таминџије из Врањских; старином су из Риђана, звали су се Кашиковићи, веле да су од њих бези Љубовићи. Славе Ђурђев дан. — *Иванишевиће* или Телетине су још давно истјерали хајдуци из Петровића у Бањанима. Становали су на Давидовићима,

вазда остао. Био је поштен и праведан човјек, па и данашњи православни становници чувају „Шехов Башлук". Њега и његову породицу је куга поморила. Иза њега је овдје живио некакав Бауранин, који је имао кулу од четири боја и врата на четвртом боју, на која се пео дрвеним басамацима, која би по ноћи дизао. Његов унук Делија побјегао на Поде у Борач, гдје и сад има потомака Делића. Иза њега је становао Мучибабић, па се због борачког зулума одселио на Љесков Дуб. Иза Мучибабића доселили су оцу Али-пашину Шиљези из Јасиковца. И они се брзо одселе на Залом. Иза њих су доселили Рундићи из Дубљевића па су некако оскврнили Шехов Башлук, те их из села истјера бијел орао, који је за 17 дана долазио у огранак сунца на Башлук, а сваког дана Рундићима умирало по чељаде. Одселе се сви осим једнога у Босну. Иза Рундића доселио је отац војводе Богдана Зимоњића, побјегавши од никшићског зулума под Алипашино окриље, па су се до четири године, пошто је погинуо Смаил-ага, вратили у Гареву. Иза Зимоњића доселили су *Манојловићи* због Смаил-агина зулума с Чарађа. Од њих је чувени хајдук Ристо Бијелић. Има их још у Чарађу, Шипачну, Дувну и у Сарајеву. Славе Јовањ-дан. — *Додери* су доселили пет година доцније иза Манојловића из Жањевице због тјескобе. Има их у Црној Гори, Кокорини, Мостару, Улогу и Босни. Славе Ђурђев-дан.

Алађузи су били најприје планина Алађуза (Рамовића) с Плане (Рудине), па су се овдје и настанили. Послије окупације једни су одселили у Турску, а једни у Меданиће. Земљу су им купили: Петковић, Скоко, и Вуковић, који и сад станују у Југовићима.

Неколико „грчких" гробница чине све остатке од старане.

Домрке

Јужно од Објешеника, на путу од Фојнице у Југовиће, у заравни са више страна заклоњеној мањим косама и главицама. Воду пију из Убла, из кога зими тече вода, а љети се у њ спушта степеницама, затим с извора Граба и Овчинићке Чесме. Зиратна земља око кућа и по сеоском удуту. Земља у Домркама од старине слободна, само су Турци нешто отели, а у Сниjежницама Ченгића, која је дијелом откупљена а дијелом ућесимљена. Орaћа земља најбоља у свој Површи.

Куће разбијене на двије групе, на Домрке и Снијежницу, које су растављене већом косом. У Домкама куће су збијеније

него у Снијежници, гдје су куће међусобно размакнуте по 300 и 500 корака.

Има једна прича, како је Св. Саво претке данашњих *Бува* преселио с Борачког Језера, које је тада било село, због тога што га нико није хтио примити на конак осим њихове прабабе, која је била сирота удовица. Село је претворано у Језеро, а Бјела је стала ондје гдје је стигла „до мрака", гдје је „замркнула". Свети Саво је тада ударио штаком у греду и извео врело Убо, па је начинио цркву и поред ње изазвао врело Граб.[1]) Њихово су браство Грђићи и Бјелокосићи. Бува има у Колешку, на Рибарима и у Црној Гори. О овим старим породицама има доста лијепих прича, од којих су неке и штампане[2]). Славе Митров дан. — *Мирићи* су од браства Мучибабића. Прије 150 год. становали су у Равнима, купили су били овдје земљу, па су побјегли од зулума. Од истог су браства Јаредићи у Братачу, Мучибабићи у Фојници и на Љескову дубу, Перини у Невесињу и Мостару, Ђерићи у Шипачну. Славе Аранђелов дан.

Краварево.

На бријегу с десне стране Врањаче, а с лијеве од тесте Невесиње-Гацко. Положај са свих страна „отворен", само са сјевера главицом Гајем „затворен". Вода се пије из Врањаче, у новије вријеме граде се чатрње. Земља и сјенокоси већином на десној страни села. Свуда између њива има сјенокоса, а саме су ливаде у Осоју и Сјенокосима. Земља била сва агинска, али је сад откупљена у свих осим у Крстоја, који дају четири товара жита и 8 форинти. Куће су, дуж једног одсјека, поредане у правцу И-З.

О постанку сеоског имена није ништа познато. Данашњи становници нијесу засновали село. Прије сто и педесет година становала је овдје најстарија сеоска породица Цвијетићи. Муслимани убили на његову имању Циганина, па су им за крвнину отели имања, а они се одселили у Трново (Босна), гдје

---

[1]) Данашња домрчка црква не одваја се љепотом од многих херцеговачких цркава, али да је некад била чувена, види се из ове пјесме:

Ко начини Високе Дечане,
До велико благо Њемањића,
Ко начини до два намастира
Добрићево и Косијерево
До велико благо Њемањића

Ко начини у Домркам цркву,
До велико благо Њемањића,
Ко начини на Лиму ћуприју
До велико благо Њемањића
и. т. д.

[2]) Л. Грђић, Бјелокосић, Из народа и о народу. Мостар 1898.

и сад има њихових потомака. Док су још Цвијетићи живјели у селу прије 150 година доселили су *Дивљани* из Бањана и то најприје у Грачаницу (гдје су се звали Голијани), па пошто им је ту ради крварине пропала земља преселили су овдје. Њихов род су Голијани у Невесињу. Славе Јовањ-дан. — И *Мастиловићи* су због некакве „крварине" побјегли прије 100 година из села Изгори под окриље аге Звиздића. И сад имају своје земље у Изгорима. Славе Мратин-дан. — Одмах иза Мастиловића, прије 90 година, доселили су *Крстоји* из Ђурева у Дрини, ради тога што му је цијела фамилија примила Ислам, који и сад живи у Ђуреву под именом Фурулије. Одавде се одселила у Изгори једна кућа, гдје и сад живи. Славе Ђурђев дан.

Село је по свој прилици „закопано" т. ј. засновано на десној страни Врањаче на мјессу Селиште. На три мјеста има „грчких" гробница без икаквих натписа.

Невесињска села.

И ако су у непосредној близини, Гацко и Невесиње имају неких антропогеографских разлика. У Невесињу разликујемо по положају слиједеће три групе села: села у карсним заравнима, села на непромочивој подлози и села на ивицама карсних поља. Гацко се разликује од Невесиња, што нема у онолпкој мјери непромочивих слојева, затим што се зараван на Сјеверу не пење одсјеком као у Невесињу. Јужна ивица Невесињског Поља састављена је од слојева терцијерних конгломерата, глине и пијеска. У том дијелу превлађује површинска ерозија и села добивају разбијен тип. Дуж стрмијих одсјека на сјеверној и сјеверозападној ивици села постају издужена, али не добивају облик поповских села, јер је сува површина и карсни подови пространији. Поповски тип је типски развијен у Горњој Бијењи и Бојиштима, а донекле у Братачу и Пустољанима. У Невесињу имамо двије типске заравни, и то једну на јужној ивици (општине Зови До и Трусина) и једну на сјеверу, ниже партије Црвња, Морина и Јавора. У објема села имају сличан карактер; ту превлађују мале групиице села, које се образују у мањим карсним утолегдицама.

И Невесиње је врло богато сталним врелима и ријекама. Од Гацка се разликује и већим богаством шуме. Ипак је Гатачко Поље зголније за културу ливада. У Невесињу су боље испаше, те обје области преставњају стоком најбогатије херце-

говачке области. Већи дио сељака и данас живи на кметској земљи, али је знатан дио кметова „ућесимљен". Неућесимљени кметови дају трећину од жита, а четвртину од зелени (сијена, купуса, кромпира).

Риљи

У опћини Колешко у Невесињској Површи, високо уздигнуто над десним бријегом Заломчице. Село нема сталних врела и само једну чатрњу. Љети доносе воду или догоне на коњима с чатрње сусједног села Рибаљ Тега, а стоку поје далеко од села у Добром Долу и Јавор планини. Са сјеверне стране затворено брдом Кошаришта, са Истока брдом Влах, а са Југоистока брдом Лакат, село не лежи на тјемену већ у присојној страни планине. На тај начин ово се село одликује блажом климом у веома хладној Невесињској Површи.

Куће јако раштркане по сеоском удуту; има њива које су сат и пô па и два сата далеко од села, на примјер у планини Јавору, а највећи дио косаница је на Моринама два сата од села далеко. Интересантне су заједничке Косанице које се раде на „пријеступ". Има таких косаница, па којима се измијењују „на пријеступ" и два села као село Рибаљ Тег и Риљи; таке су косанице у Кадиној Главици.

Већи дио сељака су ућесимљени кметови, само је мали дио откупљен. Куће су збијене у двије, три до четири стотине метара удаљене групе кућа, од којих је већа група на присојној страни брда Кошаришта, а друга мања на „боку", у страни брда Лакта. Куће у групама међу собом већином *уско нанизане*. При опису (1899. године) село је имало двадесет и двије куће.

Цијело село излази љети са свом чељади и стоком на Јавор да гноје њиве.

Сељаци не знају ништа о постанку имена Риљи. Најстарије познато становништво сеоско било је мусломанско. Прије четердесет и осам година иселиле су задње породице. — *Буве* су доселили из Домрка прије седамдесет година. При испитивању старијег поријекла и овдје су поновили ону причу, како су доселили с Борака, и како је тамо Св. Саво претворио село у језеро, зато што је било негостољубиво. Овдје су се доселили због „проклества." У Домркама су их била два брата, па је Васиљ био имућнији и „вазда му мало било", па је гледао да од брата што више приграби. Кад је једном одређујући медњике

између њива носио бус на глави, поче под њим земља пуцати, „и дан дањи тече туда поток.“ Због тога побјегну и доселе се послије дужег времена у Риље. Сељаци веле, да од ове породице нема „невјерније“ у цијелом Невесињу. Славе Митров-дан. — *Марићи* су Ковачевићи из Нудола у Заслату у Црној Гори. Прешли су давно, и дуго су се сељакали по Херцеговини док су дошли овдје. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Васиљев дан. — *Самарџије* су Гредељевићи из Дробњака. Дошли „због муке и невоље љуте.“ Славе Ђурђев-дан, а прислужују Савин-дан. — *Шиљеговићи* су доселили „давно“ испод Требјешке Главице код Никшића. Славе Лучин-дан. Били су тамо јако брство. Ударе им Грађани (Никшићи) и учине зулум над женама. Послије се с њима помире, дају им четердесет кумстава, и једну их ноћ покољу. Онда се већи дио исели у Русију у крај, који се како кажу по њима прозвао Мала Херцеговина. — *Милошевићи* су доселили прије деведесет година из Риоца (билећски котар). Исто су бравство с оним на Мекој Груди. Славе ?

Рибаљ Тег

У опћини колешкој, Невесињској Површи. На странама заобљеног брда Сиљевице, у присоју високо изнад десног бријега ријеке Заломчице. Осим два мала врела у потоку Јавчу, нема сталних врела у селу. Због тога пију воду из разних чатрња с изданском водом, а стока с Локве, која никад не пресушује. Село незаклоњено, високо и голо, је једно од најхладнијих села; мећава бије без запреке, снијег, велик као човјек, пада о Томину-дне. „Источњак“ доноси љети кишу, зими најдебљи и „највлажнији“ снијег; не доноси вијавице, не чини велике намете.

Земља за обрађивање већином удаљена од села: на Сјеништима и у Ковачеву Долу. Испаше око села на Сиљевици и Јавору. Има доста косаница, које подијељена браћа косе на „пријеступ“. Таке косанице су на Заворима, Кадиној Главици, затим на Моринама и то на Каповом Пољу, Рупчинама и Крстачама.

Сеоска земља агинска (Челебића и Пашића), ућесимљена. Куће сеоске све у једној групи, само су двије одвојене јаругом повременог, безименог потока. Прије педесет година била је у селу велика задруга Ковачевића, од које данас има десет кућа.

Станови на Јавору, сат и по од села далеко на властитим ...оским „земљама." На Јавор излазе читаве породице, код куће ...тују само онда, кад ђубре из кланица не може да нагноји ...ве око куће. Ту су у близини и хумњачки станови на којима ...мњаци обрађују и своје властите њиве и сјенокосе. Хумњаци ... Сточани и Љубињци, све три вјероисповијести.

До назад седамдесет година и овдје су становали Мусли...ни. Ни они нијесу знали ништа о постанку сеоског имена. *...вачевићи* су прије сто и десет година пресељени са Сљиваља ... читлук. Старина им из Нудола у Корјенићима. Ту су се по...адила два брата Ковачевића, за то што је старији на тарији ...ранђелове цркве метнуо само своје име. Млађи оде у Никшић, ... ту начини цркву, одатле се пресели у Југовиће па и ту на...ни цркву. У опћини Колешко има триста пушака Коваче...ћа. Сви су од тог млађег брата.

Од старина ваља споменути Градину на Орловини, за коју ...ичају да је пуна злата.

Братач

На кршевитој, терасастој заравни источне ивице Неве...њског Поља, лијево од улаза Заломчице у Невесињско Поље. ...ло у присоју, издужено у правцу СЗ - ЈИ отворено сје...рним вјетровима. Вода се пије с чесме Бријеста и Црвеника, ... има чатрња са живом водом и кишницом. Земље за обрађи...ње већим дијелом у пољу, има је мало око кућа и по брду ...над кућа. Испаша у брду. Трећина сељака потпуно слободни, ...тали дио чине кметови, од којих сваки има по нешто своје ...мље. Аге су грађани невесињски.

У доњем Братачу веома кршевито земљиште и село добива ...зрећен тип, у горњему превлађују веће вртаче, и за то је ...ло на мање групе разбијено.

О постанку имена села није ништа познато. По сеоском ...ичању село врло старо. У вријеме косовске битке у Братачу ..., веле, живио Лазар Братачанин, који је погинуо на пољу Ко...ву. Најстарија породица су *Радовићи*, старином су из Куча, ... су убили агу, па су побјегли у Риђане, па су и ту убили ...у и онда је, прије двјеста година, доселио Раде у ово село. ...аве Никољ дан. — *Ратковићи* одмах иза Радовића доселили ...некле из Гацка. Славе Никољ-дан. — *Глоговци* су прије сто ...дина због непознатa узрока доселили из Мируша (Рудине). ...аве Ђурђев-дан. — *Говедарица* је дошао овдје послије куге

(око 90 година) на мјесто старог попа с Миољача у Гацку. Слави Никољ-дан. — *Јаредић* је дошао са Шеховине због непознатa узрока прије седамдесет година. Слави Аранђелов-дан. — *Марић* је дошао из Бањана из села Дубочака. Слави Јовањ-дан. — *Самарџићи* су из Рогова на Планој, стајали су на Залому, па су прешли прије 50 до 60 година. Славе Ђурђев-дан. — *Граовци* су старином из Граова, овдје су дошли из Батковића. Славе „Вратоломијев-дан", а прислужују Тројичин-дан. — *Гушићи* су старином Црногорци, стали су негдје у Површi, овдје су прије 60 година дошли с Рогача у општини лукавачкој. Славе Ђурђев-дан. — *Терзићи* су старином из билећког котара, овдје су дошли из Будисавља. Славе Аранђелов-дан. — *Књајић* је прије 30 година дошао са Залома. Слави Никољ-дан. — *Андрићи* су одавно у Невесињу, овђе су дошли с Колешка. Славе Јовањ-дан, прислужују Аранђелов-дан. — *Муратспахић* Муслиман веома давно дошао из Колашина. — *Шешлија* је доселио у XIX. вијеку из Рудина из Билеће. Слави Лучин-дан.

Осим гомила и градина нема особитих старина око села.

Џинова Махала

С десне стране тесте што иде из Невесиња у Столац у општини Зови До̑. С југо-западне стране затвара га Жгоње Брдо, а с југа Бољево Брдо. Са источне и сјеверне стране отворен поглед на Невесињско Поље. По̑ године се пије вода из врела Трњака, а по године из чатрње. Зима доста оштра. *Мећава* не да каткада из куће изићи. Снијег почиње око Аранђелова-дне, а копни око Благовијести. Обично пане до паса. Кишу доноси југ. Јак и сух али доста топао је источни љетни вјетар *Палич*. *Кривац* је вјетар, који долази са сваке стране. Највећи дио земље око села, а на обалама Заломчице има нешто сјенокоса. Свуда око села врло добра испаша, а по Бољеву и Жгољем Брду има доста љескове и букове шуме. Једина заједница у селу је бара *Покосац*, имање браће Џиновића с које кметови покошено сијено дијеле. Цијело село било на читлуку Џиновића, који ради сиромаштва продају комад по комад земље, те сваки сељак има по нешто своје земље. Кметови плаћају трећину цијелог рода.

Село разбијена типа, јер су аге распоређивале кметове према распореду појединих читлука. Ипак ради нагомиланих кланица и стаја, изгледа, да је збијеније.

Са стоком крећу само по њивама, гдје граде торове за стоку и колибе повозњаче за чељад.

Чим су Турци освојили Херцеговину, породица *Циновићи* заснују ово село и дају му име. Данас их има само двије куће. — *Самарџићи* или *Кривошије* су дошли из Кривошија 1879. на читлук. Старином су из Бајица у Црној Гори. Један оде у Подгорицу и прозове се Гвозденовић, други оде у Рогове промијени крсно име Јовањ-дан, а узме Ђурђев-дан, јер је о Јовањудне било тешко ићи у пиће, а трећи остане у Кривошијама, најми се у Жмукића, у кога једном на конак дође Св. Саво и кад види, како је овај негостољубив и неправедан (био потворио Св. Саву да му је украо пијевца), прокуне Св. Саво њега и његово потомство и од породице Жмукића не може их више бити него три, а од Жмукића најамника има 60 кућа у самим Кривошијама, а има их доста по разним селима Херцеговине, Црне Горе и Босне. Славе Јовањ дан, а прислужују Малу Госпојину. — *Милошевићи* су доселили из Граова прије 100 година ради сиромаштва на читлук аги Пекушићу. Славе Илин-дан, а прислужују Аранђелов-дан. — *Пешикан* је дошао „из Рудина у Црној Гори" ради сиромаштва послије окупације на читлук Париповића и Пекушића. Славе Ђурђев-дан, прислужују Николице. — *Зуџи* су доселили прије 100 година из Зубаца, сад су на читлуку Циновића и Бехдиловића. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Миољ-дан. — *Сокнићи* су старином из Бањана прије 150 година, а прије 50 година доселили су с Трусине овдје. Живе на Чолаковића читлуку. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Гутићи* су старином из Ћеклића у Црној Гори, доселили су у Муцаловиће, а из Муцаловића на Ћишића читлук у Цинову Махалу. Славе Илин-дан, и прислужују Савин-дан. — *Бендераћи* су има више од 100 година доселили из Клобука на читлук Мехмедбашића из Стоца. Славе Јовањ-дан, прислужују Малу Госпојину. — *Чокорили* су из Граова давно дошли, има их још доста у гатачком и билећком котару. Славе Лазареву Суботу. — *Чубриловић* Муслиман дошао из Корјенића у најам код Циновића, оженио се и добио земљу од Гризовића; женио се седам пута. — Муслимани су *Гризовићи* из Бежђеђа, који је купио читлук од Циновића и *Ђукић*ислужени жандар из Коњица, који се овдје оженио и настанио.

Од старина спомињу „грчке" гробнице с познатим шарама, без натписа и Циновића кулу, у чијој тарији пише, како причају, да је грађена прије двије стотине и педесет година; осим

тога веле да у њеним темељима има закопан натпис да се је у то вријеме крава од седамдесет ока могла купити за седамнаест гроша.

Кљен

На високој заравни између Дабарског и Невесињског Поља, 200—300 метара над Невесињским Пољем, са погледом отвореним према сјеверу. Околна брда шумовита, због тога не може бити веома јаких вјетрова. Снијег пада по Сјеверу обично о Михољу дне, топи се око Васкрсенија. Има доста врела, од којих је најзнаменитији Буковик, који лијечи од грознице и чесма, која се појави на површини под Комом, па тече двјеста метара испод земље. У доњем су селу: Мали и Велики Грабовик, Студенац и Око, а ту је извор рјечице Зоводоке, на којој осам мјесеци мељу млини, и од које за вријеме великих киша поплину баре. Прича се, да су у извору њеном живиле виле, које је хранила нека Туркиња. Земља орађа сва око села, доста плодна, а има је двадесет минута од села по Планима и по Црквинама. Стара је заједница бара, која се и зове Заједница. Имају осим тога два подијељена брата, чије су оранице и сјенокоше још неподијељене. Сељаци већим дијелом откупљени, држе агинске (Шарића и Бајрамовића) и приорачке земље. Кметови и приорачи плаћају трећину.

Село се дијели на Кљен и Удбину. У Кљену куће јако разбијене, већином три до четири стотине метара. У Удбини збијене у једну хрпу под брдом Вардом.

Сељаци, који имају мало стоке, примају љети на испашу хумњачку стоку (из столачког котара). Хумњак обично изгони овце, даје со и чобану обућу, а Кљенчанин му плати на овцу по̂ оке масла и јуњу сира. Стока излази око Тројичина-дне, враћа се око Михоља-дне. Име Удбина потиче од некаквих Турака Удбињана.

Најстарија позната породица су муслимани Шабовићи непозната поријекла и поп Сава Таминџић, који је умро од куге у пећини Магупици, а његов син одсели у Бежђеђе. — Од данашњих породица најстарији су *Ромовићи*. Старином су из Слапа у Грахову од бра̂ства Ковачевића. Никад их није било више од двије куће. Славе Ђурђев-дан, прислужују Св. Матију. — *Гаћиновићи* су доселили из Меке Груде, а старином су из Боке. Звали се Сикимићи. Славе Ђурђев-дан — *Бошњаци* су се доселили из Билеће (прије 60 година) на читлук. Славе Аран-

ђелов-дан, прислуживали су Михољ-дан па су напустили. — *Савиħи* су Миловиħи из Дабра, дошли су прије 45 година. Славе Лазарев-дан. — *Пашајлиħи* су поријеклом из Граова од братства Булајиħа прије 70 година дошли су у Лукавац, а у Кљен има више од педесет. Славе Никољ-дан, прислужују неки Цвијети неки Св. Саву. Сви су прислуживали Св. Саву, па кад су се издијелили узели су неки Цвијети. Овим посљедним због тога све иде у назад, готово су саирли. — *Радовановиħи* су из Петровиħа (Бањани) дошли на Давидовиħе, а с Давидовиħа прије четрдесет година у Кљен. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Ћали* су старином Ковачевиħи из Грахова, у Кљен доселили прије шесет година. Славе Ђурђев дан, прислужују Матијев-дан.

Код села има Црквинэ са неколико стеħака затим има старо мусломанско, православно и циганско гробље.

Бежђеђе.

Од Кљена растављено брдом Волујцем. На голој, кршевитој заравни. У селу су четири врела и то: Врбовик и Телетинова Чатрња су стална, а Јањица и Око периодска. У селу, због висине и положаја, веома хладно. Сјевер може бити тако јак да не да ни врата отворити. Прољетни вјетар, који пува са „свије страна“ зову *Развигорац*. И ако је од Кљена само по сата, снијег пада много раније и дуже се одржи. Земља јако разбацана. Земља рађа прилично, испаше су одличне. У Дабарској Греди су заједничке сеоске сјенокоше, које су вегда биле запуштене долине, сад их косе наизмјенице, или заједнички па дијеле сијено. Свака кућа поред агинске има и своје земље.

Куħе раздијељене на три групе (код Врбовика, под Пандурицом, у Дољем Пољу), које су међусобно удаљене од петнаест до двадесет минута. У селу има 30 куħа.

Торине су на Дабарској Греди, у које гоне под јесен, јер снијег доцније пада, а сачува се и трава, до које љети не допире ничија стока.

О постанку сеоског имена није ништа познато. До посљедње куге у селу становали Мусломани Гризовиħи, који су одселили прије 50 година (у Зови До?). — *Таминџиħи* су од оног попа Таминџије из Врањских; старином су из Риђана, звали су се Кашиковиħи, веле да су од њих бези Љубовиħи. Славе Ђурђев дан. — *Иванишевиħе* или Телетине су још давно истјерали хајдуци из Петровиħа у Бањанима. Становали су на Давидовиħима,

па у Лукавцу и прије седамдесет година доселили су у Бежђеђе. Славе Јовањ-дан, прислужују Малу Госпојину. — *Брагићи* су најприје с Меке Груде доселили у Брестице, одатле су због Смаилагина зулума одселили на Бежђеђе. Ријетке су породице, које се овако плоде. Славе Томин-дан. — *Чалије* су веома давно доселили из Рињана ради сиромаштва. Славе Јовањ-дан. — *Станићи* од браства Вујовића у Прерацима прије 100 година. Славе Никољ-дан. — *Вучетићи* су старином из Граова, дошли у Зови До, а одатле „зле зиме“, назад шесдесет и три године у Бежђеђе. Славе Никољ дан. — *Кечи (Радуловићи)* су прије 90 година из Рињана, увијек их има само једна кућа. Славе? — *Божићевићи* су прије 300 година кренули с Богдашића, живјели су у Зовом Долу, на Трусини, а прије 47 година дошли су на Бежђеђе. За то 300 година није их никад било више од једне куће. Старином су Тољи. Славе Ђурђев-дан.

На Пандурици остатци од турске карауле, на Бацалици код Врбовика и на Сељаковцу око 20 стећака.

Муцаловићи

У кршевитојували међу брдима Кушљата, Крижевца и Глога у заравни међу Невесињским и Дабарским Пољем, поред ријеке Зоводоке. Село нема врела, вода се пије из чатрња. Зими има више извора: Мали и Велики Трновик, Концел, Сјеница и Стуб. Вјетрови јаки, вијавице зими додију, намети велики. Вјетрови као и у осталим селима. Овдје спомињу Источњак, који дува при излазу и залазу сунца. Према њему вију сељаци жито. Земља око Зоводоке и по пољу; ово село ријетко купује жита. Свака кућа има своје гајеве, око села доста шуме. Сељаци кметови, аге мостарски Мусломани, дају трећину. Има доста и приорача.

Село се дијели на Комадине (5 кућа) и Кулу (11 кућа), које раставља Зоводока. У Кули куће збијене, у Комадинама по 250 и 300 корака, међусобно удаљене. Љети излазе само на торове по њивама. И овдје примају стоку од Хумљака.

Село је добило име од Мусломана Муцаловића који су овдје прије 200 година живјели.

Најстарији становници били су Шеховићи које је куга поморила, и село се некад звало Шеховина. Иза њих су стали Мусломани Муцаловићи које су хајдуци исјекли, а иза њих Џукеље, који су опљачкали и поклали некакве трговце из Тесалије, па их некакав делибаша Ибро свих сасјекао.

Гутићи су Гвозденовићи из Вучијег Дола у Ћеклићима. ђје су прешли из Граова због зулума. Славе Илин-дан.— *Вујловићи* су старином од Булајића из Граова, одатле су због Чеңћа зулума одселили у Мируше, а одатле опет због зулума ије осамдесет година у ово село. Славе Никољ-дан, прислујју Томин-дан. — *Пејановићи* су Врндићи из Зубаца, доселили ије 70 година. Њихове породице има у Лукавцу, Биограду, рши Невесињској и на Граову. Славе Никољ-дан, прислужују . Саву. — *Ковачевићи* су од браства Бањевића у Бањанима ије 70 година. Има их још и на Трусини. Славе Јовањ-дан, ислужују Велику Госпојину.

Прича се да је ово село за вријеме Херцега Стјепана придало манастиру, чије се развалине виде у Кључанима. Старо становништво Турци растјерали. Турског времена било је дје дућана и кавана и један хан. Има неколико старих гробца и на једној нечитљив натпис ћирилицом.

Пирагићи

И ово је село на југозападној страни Невесињског Поља, осоју, западно од Муцаловића, 920 м. ап. в. Од старине начине три чатрње које сељани зову „Комуницама"; живо је ело Студенац четврт сата од села. Село затворено међу шувитим главицама и због тога је блаже климе, али зато и снијег пада већи. Земља за обрађивање је у пољу, око Заломке, око ћа и по брдима. Шуме има доста у Раковој Нози, Дебем Брду, Ручњу, и др. Сви су сељаци кметови осим Гутића; су Циновићи из Цинове Махале, Колаковићи из Невесиња Ризванбеговићи из Стоца.

Сеоске куће разбијене на три групе, које су међусобно удане 200—300 корака. Село има свега 21 кућу и то у првој групи у другој 12, а у трећој само двије куће.

Љети излазе са стоком на разне њиве. И ови сељаци прију стоку од Хумљака као и у Муцаловићима.

Најстарија позната породица били су Мусломани Пирагићи, ји су у овом селу живјели више од 200 година. Село се јприје звало Табија. Пирагиће је дијелом куга поморила, а јелом исјекао Грубеша харамбаша. У пусто село доселише *тићи* у исто вријеме кад и у Муцаловиће. — *Чокорили* су ије 80 год. због зулума доселили из Мируша. Има их још у рушама и у Мостару. Славе Никољ-дан, прислужују Аранлов-дан. — *Граовци* су старином из Граова, из Балосава, од

браства Андријашевића. Прије 110 год. одселили у Давидовиће, а прије 50 у Пирагиће. Славе Никољ-дан. — *Ковачи* су старином Шиндиши из Херцег-Новог, доселили су у Херцеговину, кад се потурчио син Херцега Шћепана. Има их у Борчу 6 кућа, у Батковићима 4 куће, на Трусини 2 куће. Прије 50 год. доселио је Стеван Ковач старином из Риђана, који је прије 150 год. дошао у Лукавац и који се звао у Риђанима Риђановић, а старином је Шиндиш из Рисна. Од њихове су породице и *Курђићи*, који су се прије 90 год. доселили из Граова. Сви славе Никољ дан, а прислужују Шћепан-дан, само су Курђићи промијенили крсно име. Славе Ђурђев-дан, а прислужују Матијев дан. — *Мачци* су старином Булајићи из Граова. У Билећу су доселили прије 150 год., а амо прије 90 година. Славе Никољ-дан, прислужују Велику Госпојину. — *Радуловићи (Кечи)* старином су од Бјелоновића из Никшићског Поља. Има их на Бежђећу и у Мостару. Славе Јовањ-дан, прислужују Велику Госпојину. — *Бендераћи* су побјегли прије 90 год. из Корјенића због тога што су издали Турке да их посијеку Кривошије. Славе Јовањ-дан прислужују Велику Госпојину. — *Миловићи* су старином Озринићи с Чева, овдје су доселили с Граова прије 75 година. Има их још у Фојници и у Мостару. Славе Илин дан, прислуђују Аранђелов дан. Од старина има камен на брду Ручњу, који се зове Ручањ и на коме је, веле, Херцег Шћепан ручао. На Студенцу су развалина куле хоџе Пирагића. На Ханинама је био некад хан, а на Рајкамену има неколико старих гробница, и више једне крст, кога су Турци били оборили, па је село град био узастопце три године и Турци су га опет дигли. Близу села око 60 разноврсно ишараних средњевјековних гробница.

Раникуће

У равници на лијевом бријегу Заломке, на висини око 840 м. на осојној страни Дебелог Брда. Од сталних извора има само једна чесма. Врела Покривеници љети пресуше и у једној пећини више куће има увијек воде. У селу много хладније него у Пирагићима. Највећи дио земље је уз Зоводоку и Заломку. Сеоска су брда гола и село нема своје шуме. Сељаци су доста имућни, и сви су слободни.

Куће су доста разбијене. Не дијели се на групе. Ни ово село нема својих станова, са стоком не крећу никуд осим по њивама.

Прије се село звало Тировином по мусломанској породици Тировићима, који су и засновали село. Име Раникуће није најјасније. Од данашњих породица најстарији су *Кешељи.* Старином из Дробњака, од Церовића, живили су на Граову, на Трусини и у Лукавцу, где их и данас има. Славе Ђурђев-дан прислужују Аранђелов-дан. — *Зечевићи* су старином из Зете живјели у Бањанима под именом Баћевићи, одакле су прије 135 год. доселили у Колешко, а из Колешка прије 65 год. овамо. Још их има у Невесињу. Славе Јован-дан, прислужују Св. Саву. — *Мачци* су од оних из Пирагића, тако исто Гутићи. — Мусломани *Шабовићи* су старином од Маркита сердара из Гацка. Потурчили су се прије 100 год.; живјели су у Борчу и Лукавцу одакле су досели прије 20 година.

Распознају се селишта породица Тировића и Шерића, које је куга поморила. На Костадинама има једна средњевјековна гробница, а код брда Покривеника развалине старе турске куле и некве цркве, коју је градио како веле Херцег Шћепан. Осим тога по разним главичицама нађе се по гђекоја гробница.

Божановићи

Источно од Раникућа на источном бријегу Зоводоке у кршу високом око 850 м. на присојној страни брда Глога. У селу два жива врела, која љети подмирују само људске потребе. То су врела Брусац и Милосава и око њих су сеоске куће скупљене. Изузев западну страну са свих је страна село затворено, снијег пада велик, али без намета. Сјевер не може бити јак. Село нема доста зиратне земље, и она је разбацана по сеоском удуту, а има је до у Муцаловиће. Немају своје шуме, зато морају дрва догонити из других удута. Заједничка је бара Црнојева с које се дијели сијено. Сви сељаци изузев Гутиће ућесимљени кметови. Многи од њих су приорачи у Муцаловићима.

Куће поредане уз Глог, могу се подијелити на три групе. Ни они немају станова, али примају Хумњаке.

Старо сеоско је име Милосави. *Ивезићи* су Петковићи од Требиња; доселили су прије 200 година. Има их још у Требињу и у Мостару. Славе Лучин-дан. — *Гутићи* су из Пирагића. — *Ботићи* су старином Бјелице из Ц. Горе. Доселили су прије 150 година. Славе Јовањ-дан. — *Сиреми* старином римокатолици од Стона. Доселили су у Лукавац прије 450 год. Данас су православни. Из Лукавца побјегли од куге. Славе Ђурђиц. Од старина има само грчких средњевјековних гробница на Ступинама.

Кључани

Југоисточно од Божановића на подножју Глога у мањојували, на обалама ријеке Зоводоке, која плави зими неке њиве. И ако село нема живих извора, немају сељаци ни чатрња, већ воду добављају из Кљена. Село благе климе, има сразмерно мало земље за обрађивање, која је на обалама Зоводоке, око кућа, по Глогу и по Планима. Шума по Глогу и Планима ситна, па се сељаци служе шумом из Магунице и Снијежнице. Сва земља читлучка, с које плаћају агама из Мостара и Невесиња трећину или ћесим.

Кључани се дијеле на Присоје и Пећине, које су око 300 корака далеко. Пећине су опет разбијене на двије, а Присоје на три групе без икаква реда збијених кућа. У селу има свега 10 кућа. Немају љетних колиба. Постанак имена сеоског непознат. Најприје су овдје становали Ћишићи, Алајбеговићи и Хазнадаревићи, који су побјегли из села кад је на њ удрио Грубљеша војвода. Они су и данас сеоске аге. — *Ковачевићи* су старином из Јајца, а како причају сељаци потомци су Вука Бранковића. Одатле су преселили на Граово, гдје су 9 брата начинили цркву Св. Ђурђа и Архангела Михаила. Данас их има у Црној Гори око 200 кућа. Има их у Невесињу, Гацку, Стоцу, Мостару, Жупањцу и Лијевну. Ови су доселили из Граова прије 200 год. у Раникуће, одакле их истјера Али-паша на Рогаче, а одатле дођоше амо прије 60 година. Зову их Сладојима и Ћалима. Славе Ђурђев-дан, прислужују Матијев-дан. — *Батићи* и *Ивезићи* су од оних с Божановића. — *Ковачи* су Баћевићи из Бањана, а Ковачима су прозвани због тога, што се у њима нађе увијек вјешт човјек ковачком послу.

Од старина имају само неколике гробнице на Лопарима уз Ријеку. Причају и о врелу Дријенку које је до прије 50 год. као стално врело функционисало.

Доње Поље

На ивици Лукавачког Поља, на подножју брда Гребенка и Радојева Осоја на висини око 860 м. Село је врло богато сталним врелима, којих има више, и који и уз највеће врућине не пресушују. Вјетрови могу бити врло јаки, како сјевер тако југ. Познат је вјетар Сунчаник или Подсунчаник, који љети дува по цио дан у правцу од сунца, остале вјетрове зову према ближим крајевима као: Слаћанин, Дабранин и т. д. Село има доста

земље за обрађиване и то у пољу, око кућа по Малом и Великом Гребенку и око њих. По тим брдима је и испаша, а сјенокоси су око кућа и по пољу, од којих су најзнаменитије Херцегова Бара, Витковa Бара и Попова Бара. Село има само заједничких косаница, које су постале дијељењем породица, а зову се Херцегова Бара и Виткова Бара, Попова Бара и Околиште. Сељаци су сви кметови ага из Невесиња и Мостара којима плаћају трећину или уговорени ћесим. Сиромашнији су сељаци приорачи богатијих.

Село има јако разбијен тип. Најмањи је размак између кућа око 150 корака. Село има раселицу Брштевац, четврт сата од села гдје је једна кућа Слијепчевића одселила из села. У селу има свега 20 кућа.

Село има своје станове на имањима у Капавици, Јавичу, Липнику, Брезовим Доловима, Јањилима и Острвици. У јањилима, стајама и торовима пробави стока цијелу зиму, јер ту има доста сјенокоса.

Најприје је овдје становао паша Лукавица по коме је крај добио име Лукавац, а иза њега мусломани Хазнадеревићи. — *Стевановићи* су старином Обреновићи „из Медуна у Србији"; одатле су најприје прешли у Риђане гђе су убили два Никшића Турчина, у Лукавац су доселили прије 300 година, кад је паша Бушатлија поробио Чево. Пред кугу су живјели у Зовом Долу, па су побјегли у збјег на Јавич-Гору; послије се не хтједну вратити у Зови До него у Доње Поље. Има их 10 кућа. Славе Никољдан, прислужују Петров-дан. Истог су поријекла и Цвијетићи. — *Даковићи* су дошли прије 100 година из Граова. Веле да су истог поријекла са Стевановићима. Становали су и у Казанцима, гдје се зову Перишићи. Славе Никољ-дан, прислужују Петровдан. Има их 4 куће.

И овдје има развалина за које кажу, да су остаци неког града Херцега Шћепана. Такав је град Вал у коме се распознаје кула, и од камена изрезана столица. У Јавичу има засута чатрња Херцега Шћепана и рушевине његових кула и чардака. Исто тако код Кнеж Врха налази се градина, за коју кажу, да је градио Херцег. Осим тога има и разних потока, које називају Херцеговом Ријеком. За воду Витак кажу, да је добила име од Витковића Херцегових властелина. Више Витка су два гроба браће Добројевића, који су живјели у херцегову граду на Кнеж Врху. На тим гробницама има и запис, који се тешко чита. У

Влашкој Долини изгинули су хајдуци Грубљеше војводе, које су Турци на Околиштима опколили. У селу се познаје калдрма старог пута, који је ишао преко чувеног лукавачког кланца у Рудине.

Горње Село

Сјеверно од Доњег Поља у опћини Лукавац на подножју брда Острвице и Потрба, у присоју. Има доста сталних врела због тога немају чатрња. Клима иста као и у Доњем Пољу. Земља већином око кућа, а заједничка земља, Равне Рогаче, међу Потрбом и Острвицом. Сјенокоса имају доста, а испаша и шума врло мало. Сељани су већином кметови, аге су Сточани, Мостарци и Невесињци. Има их који су ућесимљени.

Диобом појединих задруга почеле су се образовати три групе кућа, у којима су куће врло збијене. Село има 20 кућа. Немају станова. Љети примају хумњачку стоку. Најстарија породица *Граовци* су од Андријашевића из Граова. Прије 95 год. доселили су на Берберовину у Давидовиће, а одатле у Лукавац. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. Има их 8 кућа. — *Пашајлићи* истог поријекла с оним у Муцаловићима. Има их 3 куће. — *Радовановићи* су побјегли из Ћопкова Кланца код Оџића, због крвнине, а одатле овдје. Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Лабали* су старином Бјелице из Ц. Горе, амо су прешли из Гацка. Има их у Мостару и Звијерини. Славе Јовањ-дан. — *Кисићи* причају да су Баћевићи из Бањана, али по свој прилици то није истина. Амо су дошли из Звијерине прије 65 година. Има их у Билећи, Звијерини и у Мостару. Има их 3 куће, а славе Никољ-дан.

Село засновано иза куге, јер сељаци нијесу хтјели становати у старим селима гдје их је куга затекла; због тога изузев неколико стећака нема никаквих старина у овоме селу.

Југовићи

У југоисточном углу Лукавачког Поља, тако да су куће поредане уз обје пољске ивице. Ријека Стублина је главна сеоска „вода“, а уз то свака кућа има и бунар с изданском водом. У клими се село не разликује од околних села. Сва је земља у непосредној близини: по пољу, око села и по околним брдима (Кук, Потруба, Бранков Вр' и Ћепала). Сјенокоси су по пољу а „окрајци“ око њива. Пашњака и шуме село има врло мало, па се служе шумом и испашом ближих села. Породице

Будалићи и Илићи одгојили су своје гајеве. Југовићи са Горњим Селом имају заједничке косанице и оранице у Подградници, а породица Будалићи има са Доњим Пољем заједницу у Горњој Подградници. Та су имања постала заједничка куповином. Већа половина сељака кметови; аге су невесињски, столачки и љубињски Мусломани.

Село се дијели на двије махале: Југовиће и Греду, које су у дањини од $^1/_4$ сата растављене пољем и Стублином. У махали Југовићима куће разбјене на три групе густо збијених кућа. У селу има 17 кућа.

Станова изван села нема; љети граде торове по њивама, примају хумску стоку.

Кад је пропануло српско царство на Косову, побјегао је један потомак старог Југ-Богдана у ово село и по њему је село добило име. То је једино сељачко тумачење постанка имена овога села. Кад су Турци освојили Херцеговину, неки дио сеоских становника су исјекли, а други су побјегли у Далмацију. *Андријашевићи*, старином Перићи с Граова, доселили су прије шездесет година ради сиромаштва. Још их има у Колешку. Славе Ђурђев-дин, прислужују Аранђелов дан. — *Кешељи* су доселили заједно с оним из Раникућа. — *Будалићи*, старином Николићи из Озринића, амо су доселили прије 75 година из Прераца. Славе Вел. Госпојину, прислужују Св. Илију. — *Илићи* су из Дола, а старином су из Рисна; из Дола су прешли у Врijеке (Дабар), а одатле прије 65 година на Ханџарев читлук. Славе Аранђелов-дан, прислуге немају. Од старина забиљежене су само развалине куле Југовића.

Рогаче

Село се разбило на јако кршевитом карсном поду с апсолутном висином од 930 м. Село има живих, али нема јаких и сталних врела; због тога сељаци добављају љети воду из других села. Прије четрдесет година један дô је приликом неке трешње преко ноћ претворен у Језеро. Село је више и отвореније од околних села, а уз то без шуме, па је због тога у њему и хладније.

Исто тако и снијег почиње на два дана раније падати него у осталим селима, а одржи се пет до шест дана дуже. Село има доста земље за обрађивање, али је она разбацана по „долинама“. Село има доста испаша, а по брдима и многим гајевима

и добре шуме. Сељаци су махом кметови, аге су невесињски Мусломани.

Село јако разбијена типа, има свега 20 кућа. Немају станова, сиромашнији сељаци примају љети хумњачку стоку.

Прича се да су најпрви становници дошли у ово село, кад су Млечани освојили Харцег-Нови, одакле су Мусломани Хазнадаревићи преко Билеће доселили у Рогаче. Одавдје су побјегли у Невесиње од зулума Баја Пивљанина. Иза њих је дошао из Херцег-Новога Брачковић, па му је сву породицу побио Бајо, а он побјегао у Мостар. Иза њих су дошли Ханџари из Билеће, који су исто тако поријеклом Новљани и овдје су стајали све до куге, када су побјегли у Невесиње. Становали су овдје и Бурлице, који су бјежали испред куге, али их је ова „стигла и поморила" у Доњем Пољу. — *Вуковићи* су има 350 година доселили с Броћанца на Чеву од браста Перића. За вријеме куге код њих су три године становали Љубовићи, па су им поклонили земљу. Има их у Жиљеву и Невесињу. Славе Јовањ-дан, прислужују Савин-дан. — *Гутићи* су прије 300 година доселили из Озринића. Њихове фамилије има доста по Невесињу. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Тодоровићи*, старином Булајићи из Загуља на Граову, амо су дошли са Заборана прије 85 година. Славе Никољ-дан, прислужују Савин-дан. — *Зупци* су старином Башовићи из Пераста, амо су дошли из Зубаца прије 105 година. Славе Јовањ-дан, прислужују Никољ-дан. — *Чупковић* саморанац, дошао је из Удрежња.

На Великој и Малој Градини развалине од градова Херцегова војводе Тројана. Под Великом Градином је Тројаново Врело. На Рудиштима, гдје се виде жице гвоздене руде, веле, да је херцегова времена вођено гвожђе. Средњевјековних гробница има на Грчком Вр'у, Сопуљи и Брежинама.

Дрежањ

На тести Невесиње—Столац, на оба бријега ријеке Дрежнице, у малој ували а на висини око 880 м. У селу имају три стална извора, који се зову: Потајац, Кунава и Благојевац, а има и пет чатрња са живом водом. Земља је око кућа поред Дрежанке, затим разбацана по селу и брдима. Исто тако има доста испаша, сјенокоса и шума. Осим тога свака кућа има у селу своје гајеве. Сјенокоси Врдљика, Брадва, Гоници, Пашина Бара, Преслице, а осим тога и они на Некудинама су заједнички постали диобом породица. Имају и двије зајед-

ничке млинице. Сељаци су већином кметови, а имају нешто и своје земље, а има их приорача. Аге су већином Мостарци.

Село се дијели на Доњи и Горњи Дрежањ, који су међусобно далеко око 300 корака. Осим тога у сваком овом дијелу разликују се мале групице кућа, без особитих имена. У селу има свега 44 куће.

Сељаци имају и своје летње станове и то на ближим брдима, а неке богатије породице имају и по два стана. Код неких у извесно вријеме станују сви укућани. Имања на којима су станови увијек су дио сеоског имања. И овдје примају хумске овце преко љета. Сељаци причају, да се село прије 250 год. звало Зелени Торови, а не знају зашто се послије прозвало Дрежањ. Најприје су у селу становале неке муслиманске породице и то Бехлиловићи, побјегли амо прије 200 година из Вала код Билеће, због Баја Пивљанина. Овдје су становали 100 година, а за вријеме куге у Мостар одселили. Из истог мјеста су с њима заједно доселили и у Мостар одселили Шишковићи и Дуракбашићи. Од данашњих породица најстарији су *Ивковићи*, који причају да су старином из Тесалије и то да су се доселили за вријеме српског кнеза Часлава на Бијелу Рудину, а овамо су дошли прије 200 година због зулума Ченгића са Загорја. Има их 26 кућа, а осим тога има их још на Бијелој Рудини, у Удрежњу зову се Ивановићи, у Биограду Фржовићи, а има их под Буковицом, затим у Дабру и код Зворника 40 кућа. Славе Никољ-дан. — *Пињевићи* су старином из Риђана, најприје су дошли у Дабар, а из Дабра амо прије 60 год. Славе Лучин-дан. — *Авдаловићи* причају да су старином из овог села отишли на Степан, а одатле су доселили прије 110 год. Чини се да ће истинитија бити прича она, коју смо забиљежили на Степену. Славе Илин-дан. — *Шаренци* су прије 150 год. прешли из Давидовића у Лукавац, а отуда су прешли амо. Славе Лазарев-дан. — *Зубци* су Башовићи из Зубаца и исто су племе с оним на Рогачама. Славе Јован-дан, прислужују Никољице. — *Милошевићи* су старином са двије стране и то једни испод Градине у Гацку, а други су из Његановића у Рудинама. Сви су старином из Кривошија. Славе Петковицу. — *Вујевићи* су прије 60 год. доселили из Врањске. Славе Никољ-дан. — *Скочајићи* су старином из Његановића, прије 165 год. дошли су на Залом, а прије 55 год. са Залома амо. Има их на Залому, Његановићима, Невесињу, Благају и Мостару. — *Бањци* су старином Копривице из Бањана, дошли су прије 165 год. Славе Никољ-дан.

У Рупном Долу има десетак крстова са тешко читљивим писменима, а близу њих око 100 средњевјековних гробница. Ту је и један велики крст, кога су Турци били оборили, па је грȁд био село кроз три године, док га опет нијесу дигли. Поред тога има гробова и гробница у толикој мјери да се мисли да у овом селу има највише старог гробља од цијелог Невесиња.

Биоград

Село и сеоска општина до 4 км. јужно од Невесињског Поља. Земљиште на коме је село, састављено је од вододржљивих стијена, због тога има доста извора и потока, који теку по површини. Те су особине узрок, што је село јако разбијено и што заузима сразмјерно велики простор. У атару су и понори ријеке Заломчице, коју зову Заломским Потоком и Колешчицом и Колешком Ријеком. Куће су уздигнуте на поједине брежуљке, који се овако зову: Зелена Главица, Медљине, Тањево, Ђуковине, Крстишта, Грабовик и Чираковина. Село је врло богато изворима и шумом, а имају и два бунара. Маса врела је изведена на чесме. Село је шумовито, осим тога заклоњено је великим узвишењима, па је блажа клима. Биограђани имају доста земље за обрађивање, које су или у селу или у најближој близини. Најплодније су земље у долини Заломчице. Најбоље су испаше на Снијежници, Буквици и Тањеву. Из шуме продају ћумур и дрва у Невесињу. Већином су сељаци кметови, а има их који имају и своје земље. Једни су ућесимљени, а други плаћају трећину. Село необично разбијеног правог старовлашког типа. Дијели се на неких 7 малих групица, које се зову: Грабовик, Осредина, Понор, Буклић, Љешчице, Ластавица, Солаковићи и Косовача. Најмања од тих махала има 12, а највећа 22 куће. Ријетко су куће збијене. У селу има свега 123 куће.

На љетовиште иду само по имањима. И они примају љети хумску стоку.

Не зна се како је постало име селу. По причањима старих људи најстарији познати становници овога села били су Муслимани. Од тих породица су и двије стариначке породице *Кљако* и *Сирдан*. Од православних најстарији су *Чупковићи*. Поријеклом су од браства Предојевића из Чуковића у Билећи. Побјегли су због тога, што су убили Турчина. Чудновато је што ова породица слави Ђурђев-дан, а други потомци Предо-

јевића Никољ-дан. — *Кокоти* су Братићи из Бањана. Славе? — *Граовци* су Чурлијевићи из Кривошија, доселили су преко Граова. Славе? — *Куљићи* се доселише из Врањске. Славе? — *Ђерићи* су Мучибабићи с Љескова Дуба. Славе? — *Вучетиће* је заробио Али-паша Ризванбеговић у битци на Граову, па им је живот поклонио и они се населише у Биоград. Славе? — *Скорућ* се досели са Граовца. Слави? — *Фржовићи* старином Ивковићи с Бијеле Рудине доселили су с Меке Груде. Славе? — *Чанцаре* су доселили због турског зулума из Требиња. Славе?— *Паровићи* су Папковићи из Гацка. Славе? — *Појужине* су Муаревице из Попова. Славе? — *Кулаши* дођоше из Фатнице. Славе? — *Ремете* су Паклине из Корјенића, дођоше „од невоље". Славе? — *Ковачевићи* су из Граова Славе? — *Лажете* су Златаревићи са Цетиња. Мисли се да су нешто погријешили у Црној Гори, па амо доселили. Славе?

Од старина има безброј старог гробља, а осим тога на Градини више Понора стоје развалине некакве старе тврђаве, из које су се по причању сеоском бранили Срби кад су Турци освајали Херцеговину.

Удрежње

Западно од Биограда у једнојували; већим дијелом кршевито је, али са равнијим дијеловима. Сеоске куће нијесу на бреговима као у Биограду, већ су у увалицама или у „завјетринама" под разним главицама. Има доста сталних врела од којих су најзнаменитији: Змијинци, Кула, Тохотин и Радоше. Осим тога има село и 5 чатрња. Зими је у селу хладније, а љети је вруће него у осталим селима. Највећи дио земље је у пољу, које је на сред села, а има и друге земље по доловима, оградама и лазинама. Село има шуме у Бишини, Виленьацима, Буквици и Снијежници. Сваки домаћин има своје земље, а уз то држе и агинске, као „пòрци". Село има пет махала: Кула, Замрштен, Махала, Сабљача и Губераш. Махале су једна од друге удаљене 15—20 минута. Осим тога свака се махала распада на мање групице. У селу има свега 62 куће.

Сељани дижу на љетовиште у поље. Данас не излазе Хумњаци осим једног Буквића, који је код Куле купио имање па љети изгони, а прије су Хумњаци имали планину на Виленьацима. И они примају хумску стоку. Не знају како је постало име селу.

Не зна се како је село постало, само се зна да су у селу најприје становали Мусломани и православни Окука, чији потомци живе у Бијењи. С њима су живјели и *Вујадиновићи* који су и сад у селу, и не знају о свом поријеклу ништа причати. Славе? — *Баћине* су Тохољи с Богдашића звали су се Лазовићима, доселили због сиромаштва. Славе? — *Чупковићи* су од оних из Биограда. Данас се зову Драговићима, Митровићима, Кљаковићима и Чупковићима. — *Ивановићи* су Ивковићи с Меке Груде. Становали су на Рогачама. Славе? — *Лиздеци* су Ђурићи од Влаховића, дошли су због сиромаштва. Славе? — *Ганбетићи* су поријеклом из Пиве. Славе? — *Милићевићи* су старином од Вујадиновића. Славе?

Удрежњани се по ношњи и по говору приближују Хумљацима и то су женске примиле сасвим, а мушки само донекле хумску ношњу.

На врх поља су развалине старе куле за коју причају да је начињена прије 300 год. коју је Али-паша обновио и у њој држао пандуре. Старих гробова има врло мало. Својом величином издваја се један крст на Хатлића Гробљу. Причају да су се ту срели сватови и побили. И овај је крст био оборен, па је село тукао град и сељани су га дигли.

Шеховина

Источно од Удрежња, а сјеверно од Биограда, четврт сата јужно од вароши Невесиња. Куће су под огранком Вилењака при Невесињском Пољу. У селу имају два јака врела и то Лонац и Кнежак, која љети пресуше. Село је блаже климе, само што сјевер јако дува. Земље за обрађивање имају прилично и то у селу, а само су „Лазине“ у Бишини. Осим три сељака који поред своје имају и агинске земље, сви остали су кметови; од њих су неки уђесимљени, а неки плаћају трећину.

Село је разбијена типа, а има свега 10 кућа. Сељаци немају станова, љети остају у селу, а примају и они хумску стоку.

Шехо је често име мусломанско, али који је био тај Шехо што се по њему прозвало село не зна се. И за ово село причају да су у њему некад становали Мусломани, али како су се звали не зна се. Мисли се да је и њих куга поморила. — *Туфегџије*, најстарији од данашњих породица, доселили су најприје у Залом однекле из Рудина, а онда из Залома амо. Славе? — *Носовић* се ради сиромаштва доселио из Корита

Слави? — *Солди* су доселили однекле из Рудина у Дабар, а одатле у ово село. Славе? — *Мањаци* су исто тако однекле од Билеће. Славе? — Све ове породице причају, да су се због сиромаштва доселиле. Становници су примили хумску ношњу и то не само женске него и мушки, који носе гуњце место бјелача.

Од старина има и овдје мало „грчко гробље". Овдје има и једна јама, за коју тврде сељаци да има везе с врелом Буне. И за њу је везана она прича о млинару и његову сину најамнику, који му је слао подземном ријеком заклане браве.

Кошута

На западној страни тесте у опћини Трусини, која заузима већи дио заравни између Невесињског и Даборског Поља. С десне стране ријеке Кошуте а на висини од 1100 м. Вода може високо надоћи, до неких кућа, и то до оних које су у равници. Јаких и сталних има врела безброј, тако да је Кошута једно од најбогатијих села водом.

Због велике висине, због тога што је отворено са свих страна у селу је веома хладно, снијег почне раније падати. Снијег почиње обично у новембру а може и прије. Вијавице и намети су зими веома чести. Зими обично дува Сјевер а љети Сунчаник, за кога кажу да иде за сунцем. Земље за обрађивање има врло мало и та је кршевита слабе родности. Испашама и шумама село је веома богато. У шумама је обично лиснато дрвеће. На подножјима већих узвишења су гајеви појединих кућа у којима се сијече јапија и граде лисници. Врло мало сељака имају своју земљу. Аге су Питићи из Стоца, Љубовићи с Кљенака, Коњица и Оџака. Већина их је ућесимљено.

Село се дијели на двије махале: Кошуту и Криводо. Куће сваке махале разбијене су опет на мање групице према појединим вртачама. Свега има у селу 15 кућа и то у Кошути 7 а у Криводолу 8. Највећа задруга је од 30 чељади. Стаја и станова немају, али љети примају хумњачку стоку. Прича се да су први досељеници морали крчити шуме и заснивати село. *Рупари* старином из Бањана; дошли су због сиромаштва прије 200 година. Најприје су становали у Дабру, у Долу под Змај-Куком. За вријеме куге бјежали су на Стражевицу. Њихове породице има у Биограду, Поплату, Шћепан-Крсту и Ходбини,

на Влашкој и Дабру зову се Џомбете. Славе Никољ-дан. — *Граовци* су старином Чурлијевићи из Кривошија. Има их у Батковићима и Крековима. Славе Троичин-дан, прислужују Св. Вартоломеју. — *Аћимовићи* су доселили прије 100 год. од Имоцскога. Има их у Биограду и у Мостару. Славе Никољ-дан. — *Црногорчићи* су Хајровићи од Никшића становали су Дабру, одакле су амо доселили прије 50 год. Њихово су бравство Мусломани Ајровићи у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. — *Бабићи* су прије 120 год. дошли из Рудина из Трновице. Славе Лазарев-дан.

Прича се да је за вријеме Херцега Шћепана у овоме селу живјела породица Бербовићи, које су Турци исјекли, а иза њих је село 300 год. пусто било. Осим развалина од њихове куће и паланке у којој је Хаџи-бег Љубовић држао пандуре нема више старина. О закопаним новцима и о звонима која из брда Стражевице звоне увијек на Божић, Васкрсеније, Троичин-дан и Ђурђев-дан, има безброј прича. Поред турскога друма има безброј средњевјековних гробница.

Џинов До

На врло кршевиту терену, сакривено између појединих шумовитих ртова и главица. У једној врло кршевитој, у облику корита извученојували. Висина му је 1200 м. У селу има доста извора, али су сви на ивици села. Многе вртаче бивају у прољеће претворене у мала језера. За врело Черу причају да га је оградио Херцег Шћепан. Има безброј врела са разнијем именима. Село је јаче изложено вјетровима него Кошута, особито сјеверу. И снијег прије почне падати. Намети се одрже до средине љета. Село има врло мало земље за обрађивање и то је разбацано по појединим вртачама. Испаша и шума имају у изобиљу. Готово сви сељани имају своју земљу, само су неколике куће кметовске. У брду Снијежници имају неколико њиве и ливаде заједничке, које зову Заједницама, то су остаци заједничког имања појединих задруга.

Село се дијели на двије махале: Џинов До и Мокри До, које су удаљене око по сахата. Куће разбијене тако, да само на једном мјесту има 4 куће заједно. Поред тесте су два хана и два дућана. Село јако разбијена типа. У селу свега 15 кућа.

Само породица Чалије имају зимње стаје за козе. И овље Хумњаци изгоне стоку.

Причају сељаци да у читавој Трусини није било за дуго
алнога села, него су ту Заводољани градили торине, па се и
ю звало Торине. Пред кугу становала је породица Циновићи
ји су иселили у Цинову Махалу, али чини се, они су се слабо
нимали земљорадњом, јер су претци данашњих породица мо-
ли крчити шуму. — *Чалије* су старином с Цетиња из Ц. Горе
иje 200 год. Најприје су дошли под Бабију Главу, одатле су
бјегли у Бежђеђе, а одатле су прешли амо. Њихове поро-
це има на Бежђеђу, Раковој Нози, у Сељанима, Зијемљу, а
а их и у Подгорју код Високога у Босни. Славе Јован-дан,
ислужују Малу Госпојину. — *Ковачи* су старином Шиндиши
Рисна; доселили су прије 200 год. Славе Шћепан-дан. —
утковићи су старином из Липе код Цетиња, гдје их и сад
а; становали су у Шипачину код Никшића, затим у Грабо-
ци (Невесиње) а одатле су прије 50 год. прешли овамо. Има
још у Влаховићима. Славе Јовањ-дан. — *Гамбетићи* су Ко-
ивице из Бањана; дошли су на Удрежње прије 100 год, а овамо
иje 50 год. Њихове породице има на Удрежњу, Мостару и
њанима. Славе Никољ-дан. — *Ђерићи* су Мучибабићи из Ши-
чна (Гацко), старина им од Никшића. Овамо су дошли прије
год. Славе Аранђелов-дан. — *Вујовићи* су из Корита, стано-
ли су у Врањским, затим у Давидовићима. — *Ковачевићи* су
арином из Граова. Славе? Овдје су становали Мусломани
гањци и Штукани, који су од хајдука у почетку XIX ви-
а побјегли из села. На пољани код тесте и Мокрог Дола има
едњевјековних гробница. На брду Ручњу су шанци Херцега
ћепана, гдје се он био с Турцима, кад су ови освајали Хер-
говину.

Доња Трусина

Село је уували равнога дна на висини око 1000 м. Кроз
алу тече рјечица Кошута, која дно чешће плави. Жива врела
којих сељаци носе воду су у атару Кошуте, због тога има
селу доста чатрња, које овдје зову густијернама. Са сјевера
творена брдима ниже висине, село је благе климе. Има при-
чно доста земље за обрађивање. Она је махом згрупсана на
у пољском, а има је и по Овчарима, Драгану, Лукачама и
гом Долу око села. Село има доста испаша и шума, а мало
sаница. Рачуна се да је тек десетина земље откупљена, али
а тако имућних кметова, да дају сиромашнијим сељацима
једине земље на приоравање. Мало их је уһесимљено. Осим

тога сваки је сељак купио по коју њиву у Дабру. Село се дијели на двије махале: Драган и Пићевићи, која се опет распадају на 4 групице, а двије су куће одвојене у пољу. У селу има свега 26 кућа (у Драгану 12 и Пићевићима 14).

Сељаци немају својих станова, али примају хумску стоку, коју држе од Спасова-дне до Томина-дне. Мисли се да је село добило име по томе, што овдје почиње најприје снијег трусити. Овдје су становали некад Мусломани Кајтази и Рорићи, па се и село некад звало Рорићима. Они су од зулума Баја Пивљанина побјегли у Мостар где их и сада има. — *Куљићи* старином Хаџићи из Пиве. Прије 230 год. дошли су у Зови До, а прије 150 год. због сиромаштва у ово село. Има их у Солаковићима, Дабру и Кошути. Има их 9 кућа. — *Самарџићи* су старином из Рогова, а овамо су дошли прије 80 год. с Ргуда. Има их 11 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Медани* су из Расна преко Стоца и Дабра дошли овамо прије 80 год. Њихове породице има у Дабру, Убоску, Банчићима (?), Габели и Ртијешу. Славе Јован-дан. — *Миливојевићи* су дошли из Долова у Дабру прије 50 година. Славе Никољ-дан. — *Јелачићи* су дошли овдје из Дабрице прије 40 год., а старином су из Требиња. Има их у Мостару, Ртијешу и Дабрици. Славе Климуњ-дан. — *Бањани* су Баћевићи из Бањана; дошли су прије 40 год. због сиромаштва. Славе Никољ-дан. Један дио сељака носи хумњачку а други дио горњашку ношњу.

На сред села на Градини имају развалине Херцегова града у коме се Херцегов војвода Никола бранио од Турака. Има још неколико средњевјековних гробница и старих чатрња.

Слато

Једна од увала, којом се Невесињско Поље продужује у правцу југо-источном је Слато, равна дна, са свих страна затворено, само га је уско корито ријеке Јазине отворило према Невесињском Пољу. Сеоске куће су по ивицама увале. Село је на висинии око 1100 м. Редовно сваке године поље бива плављено. У селу има много живих извора тако да чатрња и не треба. У селу може бити великих намета, јер је село као у завјетрини. Због тога је село и обично блаже климе. Сељаци имају доста земље за обрађивање и већином је у пољу. Имају доста и испаша и сјенокоса. Сјенокоси су тадо добри, да и сељаци из других крајева купују овдје ливаде. Имају и шуме прилично, али мање него прије, јер су Хумњаци који су

али катуне у Јеловом Врху, запалили шуму и због тога им турска власт забранила љети да изгоне стоку. Има безој заједничких бара и сјенокоша, које су постале заједничке обом задруга. Сељаци су већином кметови, а аге су Моарци и Невесињци, већином Музломани а има их и праславних. Село се бави више сточарством него земљорадњом. а свега 24 куће, а дијели се на махале, поређане око ља, које се зову Штављани, Валови, Осојани, Раданов Гај Подгреде.

Некоји сељаци имају стаје у Планиници код Зајасена у јима држе стоку читаве зиме. Сама велика задруга Савића а три стана, а цијело остало село 7. Задруга Савића је једна највећих у Херцеговини, у њој има 55 чељади. Ова задруга а и неких специјалних обичаја. Сваки члан има нарочити сао, којим се искључиво бави. У доњем боју чардака спавају аћи, а у горњем су боју кућа за одрасле и гостинска соба. ичај је у овој кући да госта двори најстарија дјевојка. И дје сељаци примају хумску стоку, али хумских катуна нема.

Село је постојало још за вријеме Херцега Стјепана. Приу да су у то вријеме становала два брата Сладоје и Благоје. а њих су становали Музломани Љубовићи, који су отишли Оџаке, а иза њих Дероње, који су одселили у Мостар. Дењини кметови били су Музломани Цернице, који су 1880 селили у Турску. — *Иванишu*, најстарија породица овога села доселили прије 300 година у ово село због зулума турског Шипачна код Никшића, гдје и сад има њихове породице. аве Јовањ-дан. — *Савићи* су Вишњићи испод Голије. С њима исто брство: Голијани, Баћевићи, Вуковићи и Вишњићи. амо су дошли прије 200 год. из Југовића. Један дио од њих зе се Петровићи, има их 10 кућа, а славе Јовањ-дан. — *Авдазићи* су од оних с Удрежња, доселили прије 100 год. Славе ин-дан. — *Миљанићи* су из Бањана, овамо су прешли прије 75 ина. Славе Јован-дан, прислужују Илин-дан. — *Јањићи* су ије 50 година доселили из Бјелица у Црној Гори на позив и-паше Ризванбеговића који их је као добре јунаке наио на своме читлуку. Њихове породице има у Дабру и стару. Славе Аранђелов-дан. — *Ђерићи* су прије 100 год. доили из Шипачна у Гацку. Славе Аранђелов-дан. — *Сарџић* је 30 год. хајдуковао, па га је овдје прије 13 год. елио Милушић на своју земљу. Рођен је у Роговима. Слави рђев дан.

Село има безброј старих средњевјековних гробница тако да је ријетко у Невесињу село, које је тако богато у овим старинама. Има их с крстовима и без крстова. Осим тога има много гомила.

Зајасен

У малој увалици југо-источно од Слата, на њеној осојној и присојној страни. Лежи на висини од 1100 м. Малом јаругом комуницира са Слатом. Има безброј врела, чија вода са кишницом, која се у јесен слије с околних брда тако поплави дно увале, да на њој остане покадкад више од три недеље. Због затворена простора вјетар дува слабије, али зато напада веома велики снијег Због истога узрока снијег остане даље за мјесец дана него у осталим селима. Земље за обрађивање имају доста и већином је на дну пољском. Исто тако имају доста и шуме и сјенокоса. Имају више заједничких њива и косаница. Сва је земља учитлучена, само погдјекоје породице имају по коју њиву купљену. Кметови су ућесимљени, аге су мостарски Мусломани. Имућнији кметови давају сиромашнијим земље на приоравање. У селу има 10 кућа, које су јако удаљене једна од друге. Нема хумских станова ни хумске стоке.

Село је добило име од јасенова гаја на граници Слата. Првобитно је село било пусто. Земљу су у њему ипак обрађивали Хумљаци из Дабра, и ту су љетовали. Њих су истјерале аге у XIX. вијеку кад су шуму запалили, па су ту населили сталне сељаке. — *Савићи* су овдје доселили са Слата прије 55 год. Славе Јован-дан. — *Јањићи* су доселили од оних са Слата прије 45 година. Славе Аранђелов-дан. — *Братићи* су дошли из Брестица прије 55 година. Њихове породице има у Фојници, Грабовици, Бежђеђу, Љубомиру и Требињу. Славе Томин-дан. — *Бакоч* је дошао као сироче са Сливља, вјероватно поријеклом из Корјенића. Слави Аранђелов-дан. Његове породице има нешто у Мостару и у Црној Гори „близу Корјенића".

Изузев неколико гробница на Пријевору нема никаквих старина у селу.

Раст

Сеоска општина која се састоји из више мањих села. По положају разликујемо три дијела. Један је на вишим партијама југо-западне пољске ивице; са висином око 880 м., ту су села: Залужје и Чање. Други дио чини село Оџаци, чије су куће по-

редане с обје стране тесте уз саму ивицу пољску, с висином од 870 м. Други дио чине села: Раст, Радићи, Бабја Глава и Шумићи, која леже на узвишењима над самом ивицом са висином од 900 до 950 м.

Земљиште је састављено у основи од непромочивих терцијерних стијена и због тога село има безброј сталних врела. Од старине своју су земљу имали само музломанске породице Љубовићи, Пашићи и Мутиловићи. Данас многи кметови имају поред агинске и своје земље.

Цио терен на коме су сеоске куће испресијецан је јаругама мањих и већих потока, па је и зиратна земља разбацана на све стране. Због тога и сеоске куће чине села јако разбијена типа.

Сељаци немају својих станова. Љети крећу са стоком само по њивама. Хумњачку стоку примају и у овоме селу.

Села ове општине добила су имена или од појединих породица или по нарочитом положају. Село Оџаци добило је име по Љубовића оџацима.

Мисли се да су села веома стара, једино су Радићи прије 80 год. постали село од читлука. За породицу *Љубовиће* прича се да су живјели у Невесињу још прије Косова. Девет их је брата пошло на Косово, па се само један жив вратио и послије освојења Херцеговине његови су потомци примили ислам. Они Љубовићи у Дабру потичу од Љубовића дјевојке, а поријеклом су Кашиковићи из Врањских. Исто тако стари су и *Мутиловићи*, који су овдје ислам примили.

У Радићима су ове фамилије: *Капори* поријеклом из Мириловића, дошли прије 50 година, становали су у Грабовици, па их бези преселили. Славе Јовањ-дан. — *Целетовићи* доселили прије 80 год. из Чепелице због сиромаштва. Слави Јовањ-дан. — *Кулаш* је дошао прије 150 година из Фатнице због сиромаштва. Слави Шћепан-дан. — *Брењо* поријеклом Врљош из Љубомира, дошли прије 300 година. Славе Јовањ-дан.

У Бабјој Глави имамо ове породице: *Вујадиновићи*, веома стари мисли се да су поријеклом с Бијеле Рудине. Славе ? *Уљаревићи* дошли су прије 50 год. из Трновице. Славе Никољ-дан. — *Вујичићи* су дошли с Граовца прије 50 година на Љубовића читлук. Славе Петковицу. — *Нинчићи* (Вујовићи) су прије 60 година дошли из Засаде у Бијељанима. Славе Никољ-дан. — *Дучић* је дошао из Врањске прије 60 година. Слави Никољ-дан. — *Грчић* (Зеленовић) је дошао има 60 год. из Гацка. Дошао је био у Будисавље, па га бези амо преселили. Слави Јовањ-дан.

У Расту имамо ове породице: *Лазовићи*, дошли из Кривошија прије 100 година. Славе Ђурђев-дан. — *Грубачићи* су дошли из Врбе у Гацку прије 80 год. Славе Ђурђев-дан. — *Унковићи*, старином Биберџићи из Врањских дошли су послије куге. Славе Ђурђев-дан. — *Шиповци* старином из Дробњака, прадјед им дошао из Шипачна у Гацку. Славе Ђурђиц. — *Паровићи* старином из Гацка овдје су прешли из Биограда. Славе Аранђелов-дан. — *Раичевић* је дошао прије 10 год. с Меке Груде. Славе Ђурђев-дан.

У Залужју имамо ове породице: *Миловићи* су дошли с Граовца прије 100 год. Славе Илин-дан, прислужују Аранђелов-дан. — *Гудељи* су дошли с Враћановића из Бањана прије 60 год. Славе Ђурђев-дан. — *Васковићи* су дошли с Јасена прије 60 година. Славе Јовањ-дан. — *Чоловић* је Миљанић из Миљанића у Бањанима, дошао је прије 100 год. Слави Јовањ-дан. — *Пејановићи* су дошли из Бјелица у Црној Гори прије 70 година. Славе Петковицу. — *Ивеза* је доселио с Рогача код Лукавца прије 90 година. Славе? — *Кружевићи* су из Кружа у Црној Гори, живјели су у Мостару, па су амо дошли прије 100 год. из Рогова на Планој. Славе Ђурђев-дан. — *Грковић* је веома давно дошао од Чупковића с Удрежња. Слави Ђурђев-дан. — *Дакић* је доселио из Гацка из непозната села прије 50 година. Слави Никољ-дан. — *Кулаши* су прије 150 год. дошли из Фатнице. Славе Шћепан-дан. — *Вујичићи* су заједно с оним из Бабје Главе дошли са Граовца. — *Скорупоовићи* су исто тако с Граовца.

У Чању живе сада мусломанске породице. *Пашићи* су поријеклом с Мишљена у Храсну, они су потурчењаци од Сукнова, исто су племе са православним породицама: Кнежићима, Меданима, Буквићима, Комадима и Капорима. Амо су дошли као Љубовића момци прије 300 година. — *Хрњичић* је дошао на Љубовића читлук из Корјенића прије 80 година. — *Мутиловићи* су старинци — *Кевељи* су дошли овдје из Грабовице прије 50 година. *Кљако* је дошао из Биограда.

На Тртинама живе *Кравићи*, који су поријеклом Мучибабићи с Љескова Дуба. Славе Аранђелов-дан.

У Шумићима живе ове породице: *Вучетић* поријеклом из Граова са Заслапа. Оца му Турци у једном боју заробили па га овдје населили. Слави Никољ-дан, прислужује Госпођин-дан. — *Лазовић* је за вријеме окупације дошао из Кривошија на Колаковића читлук. Слави Ђурђев-дан, прислужује Трнову Петку. — *Чорлија* је с Меке Груде дошао му дјед на читлук. Слави Ђурђев-дан. — *Па-*

пића је дјед из Дабра. Слави Јовањ-дан, прислужује Савин-дан. — *Шаренац* је дошао прије 30 год. из Давидовића. — *Вујадинић* је од оних у Бабјој Глави. — *Радуловић* (Дрљан) поријеклом из Кривошија, дошао му отац, становао је у Жиљеву. Слави Јован-дан.

Жиљево и Шурићи

Жиљево је на брдовитом дијелу Невесињског Поља, уз његову западну ивицу. Куће су разбијене по појединим гајевима и главичицама тако, да куће сеоске чине тип јако разбијена села. Као у цијелој западној ивици Невесињског Поља и у овоме селу има више сталних врела, с којих сељаци пију воду. Земља је већим дијелом учитлучена и само неколико сељака имају поред агинске и своје земље. Скочајићи из Шурића имају своју земљу Јазбине, коју су купили још прије окупације.

У Жиљеву су куће јако збијене, а у Шурићима су још много збијеније. У Жиљеву има 33 куће, а у Шурићима 6 кућа.

Сељаци немају својих станова. О постанку имена села не зна се ништа. Исто тако не зна се ни кад су ова села настала. Најстарија позната породица су Мусломани Пехиљи, православни Скочајићи, Радуловићи и Турунташи. *Пехиљи* су старинци, а Турунташи су самрли. — *Скочајићи* су дошли с Требешке Главице код Никшића, у оно вријеме кад су Љубовићи „побили колац“ у Оџацима. Свога племена иначе немају. Има их 5 кућа. Славе Симуњ-дан. — *Радуловића* (Дрљана) прадјед из Трешњевице (између Данилова Града и Граова) у Црној Гори. Њихов су род и Чалије. Има их 7 кућа. Славе Јован-дан. — *Томичића* је дјед из Бјелица у Ц. Гори. Славе Јован-дан, прислужују Петков-дан. — *Вуковића* дјед је с Меке Груде. Славе Јован-дан, прислужују Савин-дан. — *Бањанин* старином Поповић из Бањана, дошао му дјед на читлук са Залома, где их и сад има. Слави Јован-дан, прислужује Аранђелов-дан. — *Скоруп* је дошао с Трусине прије 150 година Старином је Миловић с Граова. Слави Аранђелов-дан, прислужује Илин-дан. И *Орози* су Миловићи с Граова, дошли су прије 80 година. Славе Аранђелов-дан, прислужују Иван-дан. — *Ковачевићи* су дошли овдје из Колешка. Славе Васиљев-дан, прислужују Аранђелов-дан. — *Војичићи* су старином из Петровића у Опутној Рудини, становали су у Дабрици. Славе Јован-дан, прислужују Госпођин-дан. Има их 5 кућа. — *Радани* су с Враћановића у Опутној Рудини, дошли су прије 90 година, становали су на Мекој Груди и

у Шеховини. Славе Николь-дан, прислужују Томин-дан. — *Алибашић* Мусломан је дошао из Грабовице (Невесиње) у Колаковића кмество. — *Гризовић* је потурчењак од породица Радулозића у Бежђеђу, дошао је из Зовог Дола на кмество прије 25 година. — *Карталић* је као намесник бискупа мостарског додошао прије 25 година из Гнојница, он је католик и не слави крсног имена. Трновац је дошао из Гнојница у исто вријеме кад и Карталић на кмество. Православна породица Љубомирац је одселила у Сарајево. — *Телетине* су од оних из Бежђеђа.

Села у сјеверном дијелу Невесињског Поља.

У сјеверном дијелу Невесињског Поља разликујемо три морфолошке цјелине. С источне и западне стране имамо двије равне партије од којих је источна у јужним партијама висока од 850 до 875 м, а сјеверним партијама од 920 до 930 м. Ово полагано уздизање у правцу југ-сјевер не опажа се тако јасно у западном равном дијелу. Ту превлађују висине од 900 до 915 м. У средини је кречњачка зараван, коју ћемо по њеном јужном дијелу звати Феризово Брдо. Пошто равне дијелове чешће плаве ријеке, села су се прибила или уз брда на ивицама пољским или на ниже дијелове Феризова Брда. Уз источну су ивицу ова села: Пресјека и Ковачићи. Уз западну ивицу су Сопиљи и Лакат. Уз Феризово су Брдо Некудине, Придворци, Свилане и Рушта. У овом дијелу поља превлађује кречњачка подлога и због тога је мање врела, а више понора, чатрња, убала и бунарева. Особити облик бунарева су *стублине*. То су ископани мали бунари и по странама обложени стржевим даскама. У Сопиљима су куће разбијене на мале групе. Сељаци су сви откупљени. Неки су били кметови, а неки су имали од старине своје земље. Многи сељаци из Подвележја купили су у Сопиљима земљу, па на њој љетују. И у Руштима су сви сељаци били кметови, па се откупили. У Кљунима је сва земља агинска, осим у неких Мусломана, а у Пресјеци су кметови који имају и своје земље. У Ковачићима су већином кметови. Сва ова села осим Рушта већином су разбијена типа. У Сопиљима имамо ове породице: *Ферис* и *Форта* су старјеници. Фериса има двије куће, Форта једна кућа. *Дроцићи* су потурчењаци од породице Милишића у Дубравама. Исто су племе с њима Беговићи и Хусићи у Подвележју, Милишићи у Боровчићима и Гламочи у Руштима. Дроцићи су живјели у Баћевићима и у Подвележју. *Гризовићи* су због буне

побјегли 1875. из Зовог Дола. *Башић* старином Фестић из Фатнице, дошао је овдје из Врањевића за мајком, која се удала за Башића. Кад су Турци освојили Херцеговину побјегао је *Ћатић* из Вргорца па је примио ислам. — *Зољ* је дошао из Бијење прије 30 година. — *Шабовић* је побјегао 1875 године из Зовог Дола. — *Буква* је дошао прије 45 година из Врањевића на Опијачев читлук. У исто доба доселио јл *Чамо* из Селишта код Билеће. У Сопиљима су ове породице православне: *Саремо* је дошао из Тјентишта код Фоче, живио је у Борчу и на Залому прије него је доселио амо. — *Ковачевић* је дошао из Колешка Жерајићу у најам прије 20 до 25 година, па када је умро Жерајић оженио се његовом удовицом. — *Пушковић* је прије 65 година дошао из Бијење у најам код Форте, па га је Форта укметио. — *Станковић* са Залома купио је прије 22 године овдје земљу па преселио. — *Пиштигњат* је дошао из Црне Горе за вријеме окупације и купио земљу. Мостарски бискуп *Буцоњић* купио је прије 11 година земљу од Муслomана Угамовића па је населио на њу католика *Перића* и *Кулаша* с Ротимље.

У Руштима има 32 куће. *Шотра* је најстарија породица. Кад су босански Муслимани прије 100 година ишли на Биоград, Шотра је носио барјак. — *Мерзића* „темељ“ је с Борака; један њихов прадјед. звао се Дого, био се оженио Циганком Мерзом и од тога су Мерзићи. Дјед данашњих дошао је са Зијемаља на своју земљу. — *Ћорићи* су уз кугу купили земљу и прешли из Лакта овамо. — *Гламочи* су Милушићи из Дубрава дошли на читлук; они су од Миле, једног од главара Херцега Шћепана. — *Количић* је исто од Милишића овдје је дошао из Подвележја.

У Кљунима су саме муслиманске породице: *Касумовићи* су старинци у овом селу, звали су се Клашнови. Веле да их је „потурчио“ Ахмет-Паша (Херцеговић). Има их 5 кућа. — *Брајовићи* су од православних Булута из Габеле, па им дошао прадјед овамо у кмество. Има их 5 кућа. И *Аличићи* су старинци у овом селу. Неко вријеме су живјели у Мостару, па су доселили амо. — *Куцусије* су од православних Опутића из Дрвенице. Има их 3 куће. — *Крио* је „биоградске године“ доселио овамо на своју земљу из Мостара. Има их само 1 кућа. — *Жугор* је дошао прије 17 година из Дабрице на читлук.

У Пресјеци живе ове породице: *Махинићи* су поријеклом од Рада Махинића, који је дјецу „потурчио“ за вријеме Ахмета Херцеговића и који је у овом селу живио. Гроб му се зове

Радијев Ками. Има их 7 кућа. — *Плоскић* је потурчењак од породице Мачара из Пустољана, а поријеклом је из Граова. Био је најамник у Чолокоџића, па га овај оженио и дао му земљу. Има их двије куће. — *Чолакоџић* је из Убоска код Љубиња „поријеклом Азијаш“. Дошао му је прадјед. Има их 5 кућа. — *Ћопељ* се је прије 140 година потурчио у Попову у Црнчу, дошао је у Невесиње прије 75 година, становао је у Бијењи. И *Шипковићи* су старинци.

У Лакту живе и Православни и Мусломани. *Милићевића* дјед дошао је из Звијерине котар Билећа због крви. Њихов су род сви Милићевићи у Херцеговини, па и католици Милићевићи у западној Херцеговини. Старином су из Билеће од некаква „бана“ Ђудеча. Славе Никољ-дан. — *Дабићи* су дошли амо са Жрвња код Билеће прије 100 година. Славе Ђурђев-дан. — *Вуковића* мајка је била од Милићевића па их је превела прије 40 година с Меке Груде у свој род. Славе Јован-дан, прислужују Св. Саву. — *Демићи* Мусломани становали су у Залику код Мостара. Планина им је била Подгорани, а имали су и овдје своје земље, прешли су прије 75 година. Отац мусломана *Кајана* прешао је прије 50 година из Кружња у Подвележју на женинство. Мусломани *Нурковићи* су имали некад све Батковиће и Крекове, па им је дјед због непозната узрока преселио овамо. — *Голош* је дошао у Демића за момка из Камене, па је овдје и остао.

У Ковачићима има 8 кућа. Мусломани *Шахиновићи* су дошли давно из Азије. — *Татића* дјед је поријеклом из Баната, побјегао је због војништва, препливао Саву и скитајући се по Босни и Херцеговини дошао у Невесиње. Слави Аранђелов-дан. — *Мишељићи*, старином су из Херцег-Новога преселили су се прије 55 година из Паника (Рудине) због сиромаштва. Славе Ђурђев-дан. — *Гаковића* дјед дошао је због сиромаштва из околине Сарајева. Слави ?

*

Осим ових невесињских села имали смо описе и ових села: Кифина Села, Крекова, Пустољана, Бијење, Батковића, Бојишта и Читлука. Резултати ових описа употребљени су у општем дијелу, али описи приликом споменуте пишчеве сеобе изгубљени су. Исто тако изгубљени су описи из Невесињске Површи. Штета је ту већа, јер њихови резултати нису били у општем дијелу употребљени.

*

Сељаци о многим селима горњег дијела Невесињског Поља причају, да су у њима живјели Грци и да су побјегли због некакве зиме, а сељаци из Миљевца, Батковића, Бојишта и Читлука причаху испитивачу Ђ. Перину, да су та села била првобитно љетни катуни некаквих пастира из околине манастира Житомислића. Те пастире сматрају оснивачима ових села. Те приче, затим мноштво шуме и врло мало остатака од старине свједоче да овдје имамо млађа села.

Зијемља

Карсно поље, издужено у правцу С—Ј, састоји се из три дијела: Гладног Поља или Горњих Зијемаља (842 м. високог), Доњих Зијемаља (805 до 810 м.) и средишњег вишег дијела међу њима, који ћемо звати Голо Брдо. Поље је на судару између доломита од којих су састављена Руишта, правца СЗ—ЈИ пад ЈЗ и бијелог, вјеројатно кретацејског кречњака, чији се слојеви пружају у истоме правцу, а падају СИ (?) Ту границу у Голом Брду прати низ вртача. И Гладно Поље и Доња Зијемља чине два засебна хидрографска центра. Оба „поља" престављају у јесен два засебна језера, чију воду брзо прождру разни понори на дну пољском.

Највише села је на сјеверној пољској ивици, у присоју. Осим тога сва су старија села у присоју. У присоју су ова села: Днопоље, Ранчићи, Падежине, Јанковина, Шарица и Кушићи. У осојној су страни куће Гладног Поља и Миљановићи. На Зијемљима има безброј сталних врела, само је Голо Брдо оскудније врелима и због тога ту је начињена велика чатрња са живом водом, која поји и чељад и стоку свих ближњих села. Сељаци су махом кметови, мање их је слободних сељака. Слободни сељаци ријетко остају цијелу годину на Зијемљима. Већина њих има своје главне куће или у Бијелом Пољу или Бротњу, а овдје су добили имања или куповином или укмећивањам. Дођу у рано прољеће, па ту остају или са дијелом или с већином чељади, обраде земљу, па се тек испред Божића враћају у село. Породице које љетују у Гладном Пољу и на Голом Брду ове су: 1) на Голом Брду љетују ове породице: Куртеши из Ливча, Гатали (2 куће) из Потока, Мискини (2 куће) из Равчића, Антељи (2 куће), Матановић, Кожул и Лозо из Равчића, Голош из Кути и Ливча, Ћорић из Кути и Ливча; 2) у Гладном Пољу љетују већином католици из Broћна и то ови: Доко,

Пињука (2 куће), Шкавеља, Солде, а осим тога има их неколико из Бијелог Поља.

Сељаци из Днопоља и Миљановића имају своје љетне станове на Смрчњу, Средњем Пољу и Вилину Пољу, на вишем уравњеном флувиоглациалним материјалом засутом дијелу Доњих Зијемаља.

Име Зијемља постало је, по народној етимологији, од придјева зиман, -на, -но, који означава мјеста оштрије климе.

Народно предање сматра цијела Зијемља веома старим насељем. Прича се да се је старо становништво раселило због тога, што су Зијемља била на главном друму, који јр ишао из Херцеговине у Босну и што су им турског времена додијавали путници. Иза њих су овдје дуже времена живјеле „некакве Гоге“, па их је "помело", т. ј. поморила их јака зима, а остатак је побјегао. Иза њих су столачки, мостарски и травнички Мусломани присвојили земљу, па су на њој насељавали кметове Ипак село је врло дуго времена задржало облик катуна. Овдје су до прије 90 година била љетовишта сточара из Подвележја и из Житомислића.

Највећи дио породица доселио је послије куге, дакле у XIX вијеку. Само су ове три породице овдје још од XVIII вијека: *Пејдо* је овдје дошао из Кути пред кугу. Славе Васиљевдан. — *Рачића* је дјед из Граба из Зубаца, живјели су у Невесињу, у Бијелом Пољу, па се преселио на читлук. Славе? — *Матковића* дјед је из Богодола прешао на чутлук. Славе Јовандан. Исто тако стари су и *Мучибабићи*. Њихова је старина из Лескову Дубу. Славе Аранђелов-дан. — *Авдаловић* је са Степена, живио је у Мостару, па изашао овдје на имање. Слави Илиндан. — *Мавраци* су прије 120 година пошли из Попова и послије дужег времена дошли су овдје. Славе? — *Сјерани* су Ковачевићи из Срђевића. Населио се на Сјераново имање па се прозвао Сјеран. Слави Игњат-дан. — *Богдановићи* су од Мандића у Дулићима у Гацку; овдје су дошли из Бијење прије 20 година. Славе Игњат-дан — *Чалија* је с Бежђеђа прије 90 година, старином су Бјелице из Црне Горе. Славе Јован-дан. — *Шакота* је из Дубрава из Козица има 20 година. Слави Јован-дан. — Муслиман *Демић* је из Залика код Мостара, прије 20 година прешао на читлук. Муслимани *Омерике* су из Кључа прешли на женинство прије 30 година. — *Абаза* је из Крушевљана, живио је и у Мостару, па преселио овдје. — *Чолаковић* је по-

ријеклом из Подвележја, становао је у Мостару, па се преселио на читлук. — *Триша* је старином из Љубомира, овдје је прешао из Потока прије 20 година. — *Каришик* је старином од Косијерева у Бањанима. Овамо је дошао из Гнојница прије 80 година. Слави Ђурђев-дан. — *Антељи* су прије сто година доселили из Нецвијећа у Бијело Поље, а одатле прије 15 година овамо. Славе Аранђелов-дан. — *Вучића* је отац из Равчића, Слави Никољ-дан. — *Суша* је старином из Добрења у Гацку, а вамо су прешли из Бијелог Поља. Славе? — *Лозо* је из Богодола прешао у Бијело Поље, када је Јанковић Стојан ударао на Мостар. Из Бијелог Поља прешли су прије 50 година. — *Куртеш* је прије 10 година изишао из Бијелог Поља на своје имање. Славе Ђурђев-дан. — *Гатало* је прије 20 година изишао из Бијелог Поља. Славе? — *Лечић* је из Љубомира прије 80 година доселио у Бијело Поље, а одатле овамо. — И *Дабић* је из Љубомира доселио прије 80 година у Бијело Поље па одатле на Зијемља. Слави Ђурђев-дан. — Католик *Приморац* купио је овдје имање прије 40 година, па је на њему љетовао, док се прије десет година није на њему стално населио.

Старина нема никаквих.

Подвележје

Подвележјем се назива карсна зараван између Вележи, Бишћа и Бијелог Поља. Издужена у правцу СЗ — ЈИ. зараван је дуга 10—15 километара, а широка 4—6 км. Јужне, ивичне партије састављене су од еоцених кречњака, који доцније добију облик лапораца и тиме изазивају у сјеверо-западном дијелу једина стална подвелешка врела. На додиру еоцених и кретацејских слојева, зараван је улекнута, и у тој уздужнојували су сва подвелешка села, изузев Кличање и Опине на југозападној ивици. Код села Кокорине губи сеували сваки траг, и кокоринске су куће већим дијелом изван ње. Подвелешка села су дакле дуж овог улегнућа нанизана у правцу СЗ — ЈИ слиједећим редом: Добрч, Шиповац, Свињарина, Бањ до, Кружањ Кличање (и Опине), Дō (Гнојница).

И ако су подвелешка села знатне апсолутне висине, клима није ипак тако оштра. Истина овдје вјетар, нарочито сјевер, може бити необично јак, а снијег може пасти веома велик, али ту оштрину ублажује присојни карактер цијеле области. Ријетке су херцеговачке области у којима сунце може овако

несметано, па и дуго гријати. Овај моменат, затим велики бедем који затвара од сјевера чини климу блажом.

Сељаци се баве претежно сточарством; због тога и ако има доста имућних сељака, ипак их је мало који су у селу господари своје земље. Већина сељака имају своје властите планине, и то неке још од старина, а неке тек у новије доба. Све старјеничке породице имају своју планину, а досељеници ријетко који.

Осим тога многи имају купљена имања у разним селима из области Горње Неретве. На томе дијелу стално живи један дио чељади и стоке. Тај сточарски живот описан је већ у општем дијелу.

Сељаци причају да за вријеме Херцега Стјепана није било у Подвележју правих села, већ катуна и сточарских станова. Прича се да је сам Херцег Стјепан држао своју стоку у Подвележју (свиње у Свињарини). Прича се да су у Подвележју живјела три православна браства: Милишићи, Володери и Максумићи. Истурчили су се једном на Божић, пошто су потурчени браственици хтјели да их истјерају из села. Колико има досељеника и старинаца и у опште о привредним приликама видјеће се из слиједећег прегледа:

У Добрчу имамо ове породице: *Марићи* су старјеници. Има их 6 кућа. — *Пуце*, његов дјед је дошао из Драчевице на читлук. Има их 7 кућа. — *Ћурићи и Шпагићи* су једна породица они су старинци. — *Ђулиман* (Дошло) се је за вријеме окупације, доселио из Колешка. Била је Кекића удовица са кћери, па је стари вјенчао удовицу за се, а кћер за сина. — *Момићи* из Мостара имају овдје земље (укмећене и мобине), па љети сва чељад излази на ладовину. Једни изгоне љети из Мостара челе на пашу. Сви су кметови, осим Марића који су прије 10 година купили нешто земље. Планина им је на Блацима. На планини сију жито; земљу им ору околни сељаци, којима зато поклоне сламу или им плаћају у соли. Кад стока сађе с планине, не уставља се нигдје прије села. У томе се Добрч разликује од осталих села.

У Кокорини имамо ове старјенике и то од породице *Володера*: Побрићи 1 кућа, Беговић 3 к., Џафић 2 к., Црналић 1 к; од *Милишића* су ове породице: Хусић 1 к., Намет 1 к., Мушиновић 1 к., Количић 1 к., Шендро 1 к., Омановић 1 к., Хоџић 2 к., Досељеници су ови: *Бушкаило*, његов је отац доселио из Ходова

у Дубравама. — *Зухрића* отац је допутовао из Локава у Дубравама на Велагића читлук. Планина им је од старина Височица, а јесеништа су била око Бјелемића, па су их купили. *У селу* т.ј. код кућа нико није имао своје земље, али је сваки старјеник имао своје земље у Јарчиштима готово на ивици шумске зоне у Платнима.

У Бањ-Долу имамо ове породице: *Зломужице, Туле, Фазлиће* и *Хуснића* сви су једно браство и сви старинци. *Бркан* је прије 40 година доселио из Дубрава. Сељаци су кметови, с орађе земље дају трећину, а за испашу морају држати агински беглук, чувати агинске овце и козе.

У Кружњу има двадесет и шест кућа, које чине један низ, правца ЗЗС—ЈЈИ. У низу се ипак разликују групице од кућа. Ту имамо ове старјеничке породице: Дедићи (Бехе), Володере, Максумиће, Мемиће, и Хусиће (од Милишића). Поред ових у селу живе још и ови досељеници: *Црномеровић* је прије 35 година купио земљу у Шарића из Стоца, па се преселио с Аладинића у Дубравама. — *Тојага* је прије 15 година дошао с Пијесака у Дубравама као Пузића кмет. — *Кукурузовић* је прије четири године дошао с Губавице; држи овдје „траву“. — *Ђулић* је прије 13 година дошао из Дубрава на агинску земљу. Задња двојица су придржаници, то јест немају кметског права.[1])

У Свињарини има педесет кућа. И овдје су куће поредане у један донекле извијуган низ. И у овоме се јаче збијају групе породичних кућа. Највећу групу чине породице Тула (7 кућа). Старинци су у овом селу: Хуснићи, Фазлићи, Зломужице, Туле, Мрнђићи (Марићи), Смајкићи (Максумићи), Вољевице, Ножићи, Фаини, Трновци и Јеловци, затим досељеници: Бркани, Бушкаили и Пекушићи. Задњих дјед је доселио с Полога.

Од подвелешких села остају још Кличање и До. На Кличањима живе старинци *Госте* (6 кућа), који причају да су били велика господа Херцега Стјепана. — *Крхани* (3 куће) су давно доселили из Ходова, а потичу од православног братства Обрадовића, који су живјели у Љуцима (Ходово). У Долу живе старинци: *Јеловци* и *Исићи*.

Село Шиповац са осам кућа остало је неиспитано.

---

[1]) У једној старој књизи у ман. Житомислићу међу приложницима спомиње се и њени Радула из Кружња. Значи да је послије оснивања Житомислића било још хришћана у овом селу.

Бишће

Бишћем се назива источни дио Мостарског Поља. Име Мостарско Поље вјештачко је, мјесто тога назива употријебићемо назив Бишће за цијело поље с обје стране Неретве. Села у Бишћу су већином на ивицама пољским, само су Ртијеш и Баћевићи на дну пољском у близини Неретве, једно с лијеве а друго с десне стране Неретве. На источној ивици имамо ова села: Гнојнице, Драчевице, Подграђе и Благај, на југоисточној су: Мало Поље, Ходбина, и Буна, а Косор је више од ивице одмакнут према средини. На западној је ивици Родоч и Јасеница. Села на источној ивици везана су за купе од наноса и на излазе већих торента, а у југоисточном дијелу на појаву лапорских слојева. На западној ивици осјећа се како села бјеже из присоја више у поље.

Гнојнице

Прво село на истоку од Мостара, 4 до 5 километара дуго. Куће нанизане на најгорњој ивици велике купе од наноса и на највишим дијеловима флишних терцијерних слојева. Куће према распореду појединих читлука различито распоређене, те село има облик једне извијугане, само тачкама неправилно представљене линије. Село у јакој завјетрини, те је заклоњено од оштрих сјеверних вјетрова; цијело је под виноградима, у шуми од трешања и смокава. У селу имају три јака стална врела и то: Врбу, Вучибуљ и Шијакушу. Богатији сељаци имају своје чатрње које су грађене на изданској води. Сеоска земља на купама од осулина и по Бишћу. На купама су виногради, а у пољу њиве. Село нема шума, а врло мало и испаша. Али су зато гнојнички виногради најчувенији у Херцеговини. Земља је и данас већином агинска. Само по гдјекоји хришћански сељак има по коју њивицу своју. Муслимани били су аге, па су сами почели земљу обрађивати. Агама се даје „од рала трећина, од мотике четвртина“ т.ј. од орнице и од винограда. Аге су православни и муслимани Мостарци. У селу има 90 до 100 кућа. Нико нема станова, једино Матраци имају земљу и станове у Рабини, половина задруге живи у Рабини, а половина у Гнојницама. Љети дају стоку планинштацима на млијеко. Село је врло старо, као што ће се видјети из остатака из старине. Није се прије ни овлико земље обрађивало. Најстарији виногради Челогорнице не заузимају ни шести дио данашњих винограда. У виноградима који се зову Торине биле су торине Хаџи-Селимовића. У виноградима Гра-

ховиштима сијао се некад грах. У винограду Црквини била је некад манастирска црква. У винограду Баштини било је најприје гробље манастирско, послије врт и најпослије виноград. Најстарија позната породица били су Голићи муслимани. Њега објесе у Травнику зато, што је чинио зулуме босанским кириџијама, а његови виногради Челогорнице посташе вакуф неке џамије у Сарајеву, па се и сад плаћа џамији по 3, по 6, а неки и по 10 гроша годишње. Прича се да је био некад манастир Св. Архангела у Гнојницама, па су га Муслимани разорили и од његова камена начинили Шарића џамију у Мостару. Мисли се да је од њега и један лијеп рељеф, узидан у чесми Врби. Село је у опште врло богато старинама. Виде се и развалине од старог манастира, затим кућиштине Голића и Гостина кула, који је по причању, био дворјанин Херцега Стјепана и од којих потјечу данашње Госте из Подвележја. Осим тога има и трагова од разних старина; за неке се од њих тврди да су биле куле Херцега Шћепана.

По поријеклу можемо разликовати старинце, досељенике прије куге и досељенике послије куге. Старинци су Мусломани *Голићи*. — Православни *Булићи* и *Матраци* мисле да су и они старинци, а тако исто и Мусломани *Џуџе* и *Селимићи*. Ове су породице остале иза куге, која је овај крај тако поморила, да није имао ко обрађивати земљу. Џуџа оде у Ракитно те доведе католике *Јозиће*. Да тада није било католика („Латина") у овим крајевима види се из једне приче, по којој су гнојничке жене изашле да виде прве католике. и да су рекле, да су „ко и ми само голи". — Иза *Јозића* дошли су католици *Карталићи*. Они су старином из Кнеж-Поља код Мостарског Блата, одатле су бјежали у Босну па се вратили у Гнојнице. Данас се зову још и *Мишићи*, *Јурићи*, *Петровићи*, и *Николићи*. — Иза ових су дошли *Шиндици* из Попова; једни су православни а једни католици. Један Шиндик се оженио католикињом, па кад је умро удовица преведе дјецу на католичанство. Иза њих су дошли прав. *Семизи* из Попова. — *Пэлавестре* прав. су преселили из Ходбине. — *Рамићи* Мусл. су преселили из Мостара. — *Кресо* Мусломан је старином од Билеће (браства Шаренаца), оженио се од Џуџа, па прешао на мираз. — Исто тако је и *Рањевић* добио по миразу земљу па прешао на њу — Католике *Козељаке* (Пилиповиће) доселио је ага из Јасенице. — *Драгоје* католике доселио је прије 45 година ага из Бекије.

Драчевице

Источно од Гнојница, на кречњачкој терасастој заравни. Село нема врела, село има више чатрња. Старије породице, обично Мусломани, имају од старина своју земљу. Два православна и три католика су се откупили. Агама се плаћа трећина од жита, кртоле и купуса, а од лозе четвртина. Неки држе доста стоке, и љети гоне на Бјелашницу.

Село разбијена типа. О постанку његову врло мало знају. *Џихе* Мусломани су старјеници. — *Булићи* су преселили овдје из Гнојница. — *Пантићи* су из Преграђана у Бијелом Пољу. — *Јарак* је прије 50 година доселио из Требиње код Храсна. — У исто доба доселио је и *Јакић* из Бекије. Село било читлук Хаџиселимовића из Мостара, па су они у 19. вијеку (око половине и у другој половини) населили све ове породице.

Благај с Подграђем

Благај је на десној страни од извора Буне, на ушћу суве Благајске Продоли. Подграђе је западније од Благаја под одсјецима пољске ивице. Благај има у многоме још и сад карактер вароши, особито што се тиче кућа и сеоског типа, али по занимању становништва он је село. Има неколико трговаца, дућанџија, занатлија и ага, а остали дио све су тежаци. У Благају су тежаци махом слободни, а у Подграђу су кметови благајских ага. Подграђани љети пију воду с Буне, а зими с чесме Врача. Изузев једног сељака из Подграђа сви остали држе врло мало стоке и не гоне на планину. Многи Благајци држе доста пчела, које у прољеће носе на пашу у oближња села, а љети у Врањевиће и Подвележје.

Најстарије су породице Мрме, Кривићи, Балте, Диздари, Топузи и Мемићи. За *Диздаревиће* прича се да су дошли из Азије одмах при освојењу Херцеговине. Њихови стари били су благајски диздари. Исто тако не знају за поријекло ових породица: Пела, Камерића, Шарића и Ашкраба. *Пандури* су старинци благајски и овдје су примили ислам. Исто тако и *Гуја* и *Макељићи*. — *Велагићи* су побјегли из Лике, кад је Аустрија отела Лику од Турске. — *Лехо* је побјегао из Лехута из Маџарске, кад је Аустрија отуда протјерала Турке. — *Кривићи* су од вазда и овдје држали спахилук. Били су од вазда бератли спахије. — *Асићи* су Крванци из Гацка, дошли су давно. — *Дрљевића* отац је из Б[illegible] Диздаревића мира-

зачом, па прешао на мираз. — *Колаковић* је дошао из Турске у Невесиње, па је одатле прешао овамо. — *Велагићи* су потурчењаци од православне породице Иванбеговића у Невесињу. — *Зукић* (Беја) је старјеник у Благају. — *Јазвинов* отац дошао је с Горанаца више Мостара. — *Голоши* су дошли из Камене код Рабине прије 100 година — *Кајани*, њихов отац дошао је из Босне од Сарајева. — *Балта* је старјеник овдје. — *Кљако*, његов је отац дошао из Биограда у Невесињу. — *Хаџићи (Карабеговићи)* су по својој прилици од Попова. — *Дењо*, његов је дјед дошао из Бијење у Невесињу. У исто вријеме је и *Батлак* дошао из Бијење. — И *Фејзића* дјед дошао је из Новесиња — *Кебо* је прије 100 година доселио из Малог Поља. — *Клецо* је Рахимић из Дубрава, доселио му отац. — *Шехо* је потурчењак из Невесиња из Крекавица. — И *Косићи* су старјеници. — *Чусте* су Чустовићи из Гацка. — *Салчини* су дошли из Малог Поља прије 50 година. — *Шехов* отац је дошао из Азије као шех. — *Вук*, његов је отац дошао из Плеваља. — *Бајгорић* је поријеклом из Дабрице, дошао је Велагићима у момаштво. — За *Мехиће* мисли се, да су поријеклом из Гацка. — *Кајић* је дошао прије 3 године из Мостара на мираз.

У Подграђу има 11 кућа, а 8 породица. За *Шабанце* и *Бобете* не зна се окле су. — *Ново* је доселио из Херцег Новога, кад су га освојили Млечићи. — *Пуце* је доселио недавно из Драчевица, а *Марић* из Подвележја. — *Бацак* је доселио из Ораха у Малом Пољу. — *Дедић* је из Подвележја удао се за удовицу. — *Јашаревићи* су на памет старинци. Православне су породице следеће:

Скочајића отац доселио је из Невесиња из Шурића. Слави Симуњ-дан. — *Пикићи* су из Попова из Диклића прије 65 година. Славе Јован-дан. — *Целети* су Целетовићи из Подприсоја у Чепелици, отац им је прешао из Оџака у Благај. — *Гњатићи* су старинци у Рашкој Гори, а отац му је дошао из Мостара прије 70 година. Слави Јовањ-дан. — *Гаћић* је дошао на радњу из Ходбине, па је и остао овдје. Слави Ђурђев-дан. *...ховци*, њихов је отац дошао из Невесиња из Мијатоваца. ...ючин-дан. — *Миљанићи* су из Зовог Дола у Неве... Никољ-дан. — *Кураица* (Риђушић) је давно до... бине. Слави Арањђелов-дан. — *Ђурића* отац је ...биња. Слави Јован-дан. Католичке су слиједеће

Бораси (Јозићи) су доселили однекле с оне стране Неретве. — *Перић* је дошао из Малог Поља прије 10 година. — *Зовко* је дошао из Broћна прије 40 година. — *Милићевић* је дошао на службу из Broћна из Ограђеника, па овдје и остао. — *Бабић* је дошао Витине прије 20 година. — *Бебек* је био у жандарима, купио је кућу и настанио се овдје прије 3 године. — *Зломислић* је дошао из Црнча прије 60 година.

Мало Поље

С десне стране извора ријеке Бунице. Сеоске су куће на ивицама брегова Бунице који бивају плављени. Осим Бунице нема других извора, па због тога граде уз куће чатрње. Сва је израдна земља у пољу, које се од извора Бунице према извору Буне пружа и које Буница напушта па се једном епигенетском долином просијеца кроз брда према сјеверозападу. Већина сеоске земље и сад је агинска. Мусломани сељаци имали су још одавно своју земљу, а неки хришћани откупили су се послије окупације. Аги се дава половина и трећина, према томе дава ли ага кмету сјеме или не дава. Сеоска је земља необично родна. Рађа дуван, кукуруз и бостан. Село има тип разбијен на мање махале. Има седам махала: Крч, Додигова Махала, Госпавића Махала, Кузманова Махала, Наврх Села, Орах, под Горицом. Те махале никад не чине групе, него мање или више збијене низове. У селу има 55 кућа.

Станова ни планина својих немају. Љети дају стоку плаништацима на млијеко.

Око села има безброј римских и средњевјековних остатака, који су већ више пута описивани. Становници су Мусломани и Православни, сви су ијековског наречја. *Берберовићи* су старјеници у овоме селу. — *Чоловићи* су однекле из Невесиња, побјегли прије 200 година од некаквих хајдука. Има их још у Мостару. Славе Јовањ-дан. — *Папиће* је дотјерала рђа с Влаиње у Рудинама. Славе Лучин-дан. — *Преради* су од братства Вујовића из Пререца у Рудинама. Славе Никољ-дан. — *Капори* су поријеклом из Мириловића, била су хајдуци, па се овдје настанили. Славе Јовањ-дан. — *Салчини* Мусломани су дошли из Полога код Блата Мостарскога. — *Госпавићи* су од браства Јокановића у Требијовима код Требиња. Славе Шћепањ-дан. — *Аџовићи* су доселили из села Петровића у требињском котару. Побјегли због некакве казне зато, што је њихово псето ујело [illegible] Славе Шћепањ-дан. —

Додизи су од породице Марића у Гомиљанима код Требиња. — *Кузмани* причају да су поријеклом од Радослава Милорадовића из Житомишљића. Од истог су бравства од православних Љољићи и Муслимани Опијачи из Дубрава. Спахановићи на Губавици били су спахије Милорадове, а Лизде из Станојевића у Дубравама били су његови звонари у Житомишљићу, а Свињари чували су његове свиње. Кузмани су се селили од једног села до другог, пошто су им Мусломани изотимали земљу, па су најпослије дуго живјели у Гнојницама, а одатле их мајка као сирочад преведе у Мало Поље. Славе Никољ-дан. — *Бјеловићи* Мусломани су дошли из Бјеловића у љубињском котару због сиромаштва. — *Антићи* су доселили од некле из певесињског котара. Славе Ђурђев-дан. — *Вановићи* су прије кратког времена дошли из Ртијеша због сиромаштва.

Косор

На обалама ријеке Буне. У селу нема живих врела. Сељаци су већином кметови; само три куће имају поред агинске и своје земље. Аге су Муслимани Мостарци. Аге у селу држе и мобине, коју обрађују за паре или како се с кметом нареди. Планина немају, него дају стоку на млијеко на Бјелашницу, Височицу и у Невесиње. Село разређена типа. У селу 20 кућа.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Безброј остатака од предисторијских, римских и средњевјековних старина свједочи да је село веома старо. Најстарија породица су православни *Марићи*. Они су кугу прекужили у овом селу, па су се селили у Мало Поље, и опет се вратили. Славе Ђурђевдан. Има их 1 кућа. И мусломани *Бацаци* су још од прије куге овдје, и они су селили у Мало Поље. Има их једна кућа. — Католик *Зломислић* (Гредељ) је из Црнча из Бекије(?) Отац му дошао за млинара у Благај, па се овдје населио. Има их 2 куће. — *Салчинов* (мусломан) дедо је дошао с Полога код Блата, па прешао у Мало Поље, па прешао у Косор. Има их једна кућа. — *Шемићи* су дошли прије 30 година из Ходбине, има их једна кућа. — Мусломан *Кукурузовић* је дошао с Губавице на кмество. Има их једна кућа. — Мусломан *Хрле* дошао је за слугу у Алипаше из Хумца више Стоца. Има их једна кућа. — Мусломан *Крана* је из Крупе (Габела) дошао за слугу у Али-паше. Има их једна кућа. — Мусломан *Хусециновић* дошао је за личног Али-паши из Бање Луке. Има их 2 куће. — Католик *Бркић* о из Доброг Села прије 10 година. Овдје их 1 кућа. —

Бораси (Јозићи) су доселили однекле с оне стране Неретве. — *Перић* је дошао из Малог Поља прије 10 година. — *Зовко* је дошао из Broћна прије 40 година. — *Милићевић* је дошао на службу из Broћна из Ограђеника, па овдје и остао. — *Бабић* је дошао Витине прије 20 година. — *Бебек* је био у жандарима, купио је кућу и настанио се овдје прије 3 године. — *Зломислић* је дошао из Црнча прије 60 година.

Мало Поље

С десне стране извора ријеке Бунице. Сеоске су куће на ивицама брегова Бунице који бивају плављени. Осим Бунице нема других извора, па због тога граде уз куће чатрње. Сва је израдна земља у пољу, које се од извора Бунице према извору Буне пружа и које Буница напушта па се једном епигенетском долином просијеца кроз брда према сјеверозападу. Већина сеоске земље и сад је агинска. Усломани сељаци имали су још одавно своју земљу, а неки хришћани откупили су се послије окупације. Аги се дава половина и трећина, према томе дава ли ага кмету сјеме или не дава. Сеоска је земља необично родна. Рађа дуван, кукуруз и бостан. Село има тип разбијен на мање махале. Има седам махала: Крч, Додигова Махала, Госпавића Махала, Кузманова Махала, Наврх Села, Орах, под Горицом. Те махале никад не чине групе, него мање или више збијене низове. У селу има 55 кућа.

Станова ни планина својих немају. Љети дају стоку плаништацима на млијеко.

Око села има безброј римских и средњевјековних остатака, који су већ више пута описивани. Становници су Мусломани и Православни, сви су ијековског наречја. *Берберовићи* су старјеници у овоме селу. — *Чоловићи* су однекле из Невесиња, побјегли прије 200 година од некаквих хајдука. Има их још у Мостару. Славе Јовањ-дан. — *Папиће* је дотјерала рђа с Влаиње у Рудинама. Славе Лучин-дан. — *Преради* су од браства Вујовића из Пререца у Рудинама. Славе Никољ-дан. — *Капори* су поријеклом из Мириловића, били су хајдуци, па се овдје настанили. Славе Јовањ-дан. — *Салчини* Мусломани су дошли из Полога код Блата Мостарскога. — *Госпавићи* су од браства Јокановића у Требијовима код Требиња. Славе Шћепањ-дан. — *Аџовићи* су доселили из села Петровића у требињском котару. Побјегли због некакве казне зато, што је њихово псето ујело некаквог Циганина. Славе Шћепањ-дан. —

Додизи су од породице Марића у Гомиљанима код Требиња. — *Кузмани* причају да су поријеклом од Радослава Милорадовића из Житомишљића. Од истог су браства од православних Љољићи и Муслимани Опијачи из Дубрава. Спаханићи на Губавици били су спахије Милорадове, а Лизде из Станојевића у Дубравама били су његови звонари у Житомишљићу, а Свињари чували су његове свиње. Кузмани су се селили од једног села до другог, пошто су им Мусломани изотимали земљу, па су најпослије дуго живјели у Гнојницама, а одатле их мајка као сирочад преведе у Мало Поље. Славе Никољ-дан. — *Бјеловићи* Мусломани су дошли из Бјеловића у љубињском котару због сиромаштва. — *Антићи* су доселили од некле из невесињског котара. Славе Ђурђев-дан. — *Вановићи* су прије кратког времена дошли из Ртијеша због сиромаштва.

Косор

На обалама ријеке Буне. У селу нема живих врела. Сељаци су већином кметови; само три куће имају поред агинске и своје земље. Аге су Муслимани Мостарци. Аге у селу држе и мобине, коју обрађују за паре или како се с кметом нареди. Планина немају, него дају стоку на млијеко на Бјелашницу, Височицу и у Невесиње. Село разређена типа. У селу 20 кућа.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Безброј остатака од предисторијских, римских и средњевјековних старина свједочи да је село веома старо. Најстарија породица су православни *Марићи*. Они су кугу прекужили у овом селу, па су се селили у Мало Поље, и опет се вратили. Славе Ђурђевдан. Има их 1 кућа. И мусломани *Бацаци* су још од прије куге овдје, и они су селили у Мало Поље. Има их једна кућа. — Католик *Зломислић* (Гредељ) је из Црнча из Бекије(?) Отац му дошао за млинара у Благај, па се овдје населио. Има их 2 куће. — *Салчинов* (мусломан) дедо је дошао с Пологa код Блата, па прешао у Мало Поље, па прешао у Косор. Има их једна кућа. — *Шемићи* су дошли прије 30 година из Ходбине, има их једна кућа. — Мусломан *Кукурузовић* је дошао с Губавице на кмество. Има их једна кућа. — Мусломан *Хрле* дошао је за слугу у Алипаше из Хумца више Стоца. Има их једна кућа. — Мусломан *Крана* је из Крупе (Габела) дошао за слугу у Али-паше. Има их једна кућа. — Мусломан *Хусециновић* дошао је за личног хоџу Али-паши из Бање Луке. Има их 2 куће. — Католик *Бркић* је доселио из Доброг Села прије 10 година. Овдје их 1 кућа. —

Солдов је отац доселио из Црнча у Броћну. Овдје их 2 куће. — *Јеласка* је доселио из Спљета, као надничар прије 6 година. Има их 1 кућа. — *Попић* је дошао Али-пашина времена из Подбабља у Далмацији. Има их 1 кућа. — *Пандур* из Благаја „удао“ се за удовицу.

Буна

Село с обје стране бунске ћуприје. Један дио кућа је на брежуљку високом до 50 м. над десним бријегом Буне, други дио у равници с обје стране Буне. Село на отворену простору, те у њ дувају без запреке разноврсни вјетрови. Сељаци се баве поглавито земљорадњом, и то већином виноградарством. Већином су кметови, а има Мостараца који су изашли на своја имања и на њима стално живе. Сељаци немају своје планине, већ дају стоку на млијеко разним плаништацима.

Буна је врло старо насеље и околина Буне је богата траговима старих насеља. Она је у средњем вијеку била једна од знаменитих скела на великоме трговачком друму, који је ишао с Приморја у Босну. У XIX. вијеку на Буни је живио знаменити Али-паша Ризванбеговић, који је изградио по Буни неколико врло лијепих зграда, затим посадио многобројне воћњаке и винограде. Од данашњих породица најстарији су *Ћемаловићи*. Они причају да су давно доселили од Вргорца. Има их 2 куће. — *Хаџиосмановићи* су доселили из Љубиња прије Али-паше. Има их 2 куће, Све остале бунске породице доселиле су за вријеме или послије Али-паше. — *Балалићи* су од православних Иванбеговића у Благају. Отац им је био барјактар у Али-пашиној војсци. Има их 1 кућа. — *Баштоване*, старином Волиће, добавио је Али-паша из Требиња да му раде у башчама. — *Хаџића* је отац дошао из Фатнице да буде Али-пашиној дјеци дадија (забављач). Има их 2 куће. — *Дрљевића* прадјед дошао је из Билеће у Мостар, па су купили на Буни иметак прије 20 година. Има их 1 кућа. — *Бикић* је прешао из Мостара на имање прије 10 година. Има их 1 кућа. То су све мусломанске породице. — *Глумичић* је дошао из Лике овдје за службом, па се овдје оженио удовицом. Узео је и женино крсно име Јовањ-дан. Овдје их само 1 кућа. — *Љепава* је прије 40 година дошао из Седлара у Попову. Слави Троичин-дан. То су православне породице. — *Леко* је дошао с Лединца у Бекији као слуга, па пошто му је газда умро остао је на његову имању. Овдје 1 кућа. — *Вучина* је дошао због сиромаштва с Тријебња у Дубравама, послије Али-

паше. Овдје их 1 кућа. — *Брљевићи* су дошли као Али-пашини кметови из Кљенка код Вргорца. Има их 5 кућа. — *Мандарића* дјед је дошао с Винице у Броћну прије Али-паше, па је живио у околини, а овдје га је укметио Али-паша. — *Баришића* отац дошао је из Кљенка код Вргорца. Има их 3 куће. — *Цебе*, њихов отац дошао је са Слипчића у Броћну. Има их 2 куће. — *Блажевић* је дошао као ковач са Слипчића. Има их 1 кућа. — *Ћорић* је „Лацманин из Лацманске". Прије 60 година побјегао је из аустријске војске, живио је у Бијелом Пољу, па је прије 30 година дошао овамо. Има их 1 кућа. — *Владић* је дошао прије 30 година из Цима. Овдје их 1 кућа. — *Зломислић* је прије 50 година дошао из Црнча код Широког Брига. Има их 1 кућа. — У исто вријеме доселио је *Солдо* из Бритвице и *Топић* из Оклаја, оба у близини Широког Брига. Ово су све католичке породице Осим тога овдје стануje и *Ибро Черкез* чији је отац доведен из Азије за роба Али-пашина, ослобођен je, пошто je Али-паша умро.

Ртијеш

Поред пута Мостар-Буна, на присојној страни и на тјемену брда Мукоше, које се, састављено од терцијерних лапораца, пружа у правцу СЗ-ЈИ, средином поља. У селу нема врела ни чатрња, па воду пију с Неретве која није далеко. У селу је необично хладно, када пуне „Правац" (сјевер), који каткад и стабла изваљује. Село нема шума, а мало и испаша. Сељаци су махом кметови, али сваки има и своје земље. Од жита плаћају половину (ако ага даје сјеме), трећину или четвртину, од лозе ако је агин трс плаћа кмет половину, а иначе трећину или четвртину. Аге су Музломани и православни из Мостара.

Дио села на присојној страни зове се Ртијеш, а на врху брда је Лакишевина. Први дио има двидесет и пет кућа, које су распоређене у четири мање, у правцу СЗ-ЈИ поредане, групице, а у другом осам кућа. Уз то је једна кућа с десне стране тесте, уз Неретву.

Село нема ни својих станова ни своје планине. Љети дају стоку на млијеко Невесињцима и Подвелешцима.

Од чега је сеоско име настало не знају. Причају да је село постало од „збјега." Кад је некад куга морила и кад је Баћевиће поморила, побјегла су нека чељад из Баћевића у шуму и засновали данашње село. Који су то били становници не зна се. Данашњи становници су сви досељени послије те куге. Најста-

Солдов је отац доселио из Црнча у Броћну. Овдје их 2 куће. — *Јеласка* је доселио из Спљета, као надничар прије 6 година. Има их 1 кућа. — *Попић* је дошао Али-пашина времена из Подбабља у Далмацији. Има их 1 кућа. — *Пандур* из Благаја „удао" се за удовицу.

Буна

Село с обје стране бунске ћуприје. Један дио кућа је на брежуљку високом до 50 м. над десним бријегом Буне, други дио у равници с обје стране Буне. Село на отворену простору, те у њ дувају без запреке разноврсни вјетрови. Сељаци се баве поглавито земљорадњом, и то већином виноградарством. Већином су кметови, а има Мостараца који су изашли на своја имања и на њима стално живе. Сељаци немају своје планине, већ дају стоку на млијеко разним плаништацима.

Буна је врло старо насеље и околина Буне је богата траговима старих насеља. Она је у средњем вијску била једна од знаменитих скела на великоме трговачком друму, који је ишао с Приморја у Босну. У XIX. вијеку на Буни је живио знаменити Али-паша Ризванбеговић, који је изградио по Буни неколико врло лијепих зграда, затим посадио многобројне воћњаке и винограде. Од данашњих породица најстарији су *Ћемаловићи*. Они причају да су давно доселили од Вргорца. Има их 2 куће. — *Хаџиосмановићи* су доселили из Љубиња прије Али-паше. Има их 2 куће, Све остале бунске породице доселиле су за вријеме или послије Али-паше. — *Балалићи* су од православних Иванбеговића у Благају. Отац им је био барјактар у Али-пашиној војсци. Има их 1 кућа. — *Баштоване*, старином Вол... добавио је Али-паша из Требиња да му раде у башчама. — ...*џића* је отац дошао из Фатнице да буде Али-пашиној дјеци дија (забављач). Има их 2 куће. — *Дрљевића* прадјед дош... из Билеће у Мостар, па су купили на Буни иметак прије 70 го...
Има их 1 кућа. — *Ђикић* је прешао из Мостара...
година. Има их 1 кућа. То су св...
Глумичић је дошао из Лике овдје...
удовицом. Узео је и женино кр...
1 кућа. — *Љешава* је прије...
пову. Слави Троичин-дан. ...
је дошао с Лединца у Б...
умро остао је на њег...
дошао због сиромаш...

Солдов је отац доселио из Црнча у Броћну. Овдје их 2 куће. — *Јеласка* је доселио из Спљета, као надничар прије 6 година. Има их 1 кућа. — *Попић* је дошао Али-пашина времена из Подбабља у Далмацији. Има их 1 кућа. — *Пандур* из Благаја „удао" се за удовицу.

Буна

Село с обје стране бунске ћуприје. Један дио кућа је на брежуљку високом до 50 м. над десним бријегом Буне, други дио у равници с обје стране Буне. Село на отворену простору, те у њ дувају без запреке разноврсни вјетрови. Сељаци се баве поглавито земљорадњом, и то већином виноградарством. Већином су кметови, а има Мостараца који су изашли на своја имања и на њима стално живе. Сељаци немају своје планине, већ дају стоку на млијеко разним плаништацима.

Буна је врло старо насеље и околина Буне је богата траговима старих насеља. Она је у средњем вијеку била једна од знаменитих скела на великоме трговачком друму, који је ишао с Приморја у Босну. У XIX. вијеку на Буни је живио знаменити Али-паша Ризванбеговић, који је изградио по Буни неколико врло лијепих зграда, затим посадио многобројне воћњаке и винограде. Од данашњих породица најстарији су *Ћемаловићи*. Они причају да су давно доселили од Врgорца. Има их 2 куће. — *Хаџиосмановићи* су доселили из Љубиња прије Али-паше. Има их 2 куће, Све остале бунске породице доселиле су за вријеме или послије Али-паше. — *Балалићи* су од православних Иванбеговића у Благају. Отац им је био барјактар у Али-пашиној војсци. Има их 1 кућа. — *Баштоване*, старином Власи, добавио је Али-паша из Требиња да му раде у башчама. — *Хаџића* је отац дошао из Фатнице да буде Али-пашиној дјеци дадија (забављач). Има их 2 куће. — *Дрљевића* прадјед дошао је из Билеће у Мостар, па су купили на Буни иметак прије 20 година. Има их 1 кућа. — *Бикић* је прешао из Мостара на имање прије 10 година. Има их 1 кућа. То су све мусломанске породице. — *Глумичић* је дошао из Лике овдје за службом, па се овдје оженио удовицом. Узео је и женино крсно име Јовањ-дан. Овдје их само 1 кућа. — *Љепава* је прије 40 година дошао из Седлара у Попову. Слави Троичин-дан. То су православне породице. — *Леко* је дошао с Лединца у Бекији као слуга, па пошто му је газда умро остао је на његову имању. Овдје 1 кућа. — *Вучина* је дошао због сиромаштва с Тријебња у Дубравама, послије Али-

паше. Овдје их 1 кућа. — *Брљевићи* су дошли као Али-пашини кметови из Кљенка код Вргорца. Има их 5 кућа. — *Мандарића* дјед је дошао с Винице у Броћну прије Али-паше, па је живио у околини, а овдје га је укметио Али-паша. — *Баришића* отац дошао је из Кљенка код Вргорца. Има их 3 куће. — *Цебе*, њихов отац дошао је са Слипчића у Броћну. Има их 2 куће. — *Блажевић* је дошао као ковач са Слипчића. Има их 1 кућа. — *Ћорић* је „Лацманин из Лацманске“. Прије 60 година побјегао је из аустријске војске, живио је у Бијелом Пољу, па је прије 30 година дошао овамо. Има их 1 кућа. — *Владић* је дошао прије 30 година из Цима. Овдје их 1 кућа. — *Зломислић* је прије 50 година дошао из Црнча код Широког Брига. Има их 1 кућа. — У исто вријеме доселио је *Солдо* из Бритвице и *Топић* из Оклаја, оба у близини Широког Брига. Ово су све католичке породице Осим тога овдје станује и *Ибро Черкез* чији је отац доведен из Азије за роба Али-пашина, ослобођен је, пошто је Али-паша умро.

Ртијеш

Поред пута Мостар-Буна, на присојној страни и на тјемену брда Мукоше, које се, састављено од терцијерних лапораца, пружа у правцу СЗ-ЈИ, средином поља. У селу нема врела ни чатрња, па воду пију с Неретве која није далеко. У селу је необично хладно, када пуне „Правац“ (сјевер), који каткад и стабла изваљује. Село нема шума, а мало и испаша. Сељаци су махом кметови, али сваки има и своје земље. Од жита плаћају половину (ако ага даје сјеме), трећину или четвртину, од лозе ако је агин трс плаћа кмет половину, а иначе трећину или четвртину. Аге су Мусломани и православни из Мостара.

Дио села на присојној страни зове се Ртијеш, а на врху брда је Лакишевина. Први дио има двидесет и пет кућа, које су распоређене у четири мање, у правцу СЗ-ЈИ поредане, групице, а у другом осам кућа. Уз то је једна кућа с десне стране тесте, уз Неретву.

Село нема ни својих станова ни своје планине. Љети дају стоку на млијеко Невесињцима и Подвелешцима.

Од чега је сеоско име настало не знају. Причају да је село постало од „збјега.“ Кад је некад куга морила и кад је Баћевиће поморила, побјегла су нека чељад из Баћевића у шуму и засновали данашње село. Који су то били становници не зна се. Данашњи становници су сви досељени послије те куге. Најста-

рија породица *Црногорци* причају да су се прије 150 година доселили из Црне Горе (не зна или из Цуца или из Бјелица). Породица готово самрла. Славе Јовањ-дан. — Иза Црногораца одмах доселиле су *Карадеглије* из Херцег-Новога. Славе Ђурђевдан. — По старини трећи *Крњеушићи* доселили су због крви из Зубаца, стајали су у Мулицама (Дубраве), а одатле прије 100 година на читлук у Ртијеш. Славе? — Иза њих су. има готово 100 година, доселили *Медани* из Храсна због непозната узрока. Овдје их је посљедња куга затекла. Славе Јовањ-дан. Осим православних прије посљедње куге становали су Муслимани Дилавери, који су овдје самрли. Иза посљедње куге су доселиле ове породице: *Вуковићи* су поријеклом из Старе Загоре, живјели су у Дубравама, па су овдје прешли на читлук. Славе Јовањ-дан. — *Берберовићи* су дошли прије 50 година из Богодола „због рђе." Славе Јовањ-дан. — *Јелачића* дјед прије 80 година доселио је из Дабрице, а старина им је од Требиња. Славе Климуњ-дан. — *Вановићи* су однекле из Далмације доселики прије 50 годо́на. Славе Ђурђев-дан. — *Јурићи* су доселили због сиромаштва прије 50 година са Слипчића. Славе Јовањ-дан. — *Михић* је прије десет година купио овдје земљу, па се преселио из Дубрава. Слави Никољ-дан. — Мусломани *Пеце* су прије кратког времена преселили на своју земљу из Мостара. — Мусломани *Буљубашићи* доселили су иза окупације из Никшића. У Лакишевинама живе *Шупљоглави* и *Иванишевићи*. Дјед Шупљоглава доселио је прије 80 година од Требиња, (гдје их има и сад). Некад су се звали Николићи. Славе? — *Иванишевићи* су старином из Петровића (Опутна Рудина), овдје их је преселио ага из Богодола с лијеве стране Неретве. Има их још у Невесињу и Мостару. Славе Јовањ-дан.

Осим неких, доста младих, гробова нема у овом селу других старина.

Јасеница

Око извора, с обје стране ријеке Јасенице, у сјеверозападном углу Бишћа. Ријека Јасеница је од двоструке користи селу и то: прво што стока и људи пију воду с ње, а друго што њом топе њиве. Ирадна земља је око кућа и у пољу. Земља на обалама Јасенице је врло плодна, јер је зими плави ријека, а љети залијевају водом. Земља у селу сва агинска, а у Пољу је слободна сеоска. Ову су земљу добили сељаци тиме, што су обрадили меру. Аге су већином Мусломани из Мостара. Агама се даје од жита трећина, а од винограда четвртина.

Један дио села на подножју брда Криводола, а други уз ријеку. Сваки од ових дијелова разбијен на мање збијене групице. Село је разбијено на петнаест мањих групица, у њему живи двадесет и осам породица, а има свега шездесет и три куће. Сељаци су сви католици.

Најстарија породица су *Милићевићи*, за њих се не памти одакле су и кад су дошли. Католика Милићевића има доста и већина их је доселила из Броћна, па ће вјероватно и ови бити отуда. Кад су доселили *Бобани* било је у селу свега пет племена. Вјероватно ће то бити најстарије породице: Милићевићи (2 куће), Ловрићи (1 кућа), Дрмаћи (5 кућа), Делићи (2 куће), Вукше (2 куће). — *Вукше* су најстарији одмах из Милићевића, доселили су давно од Љубушкога, не знају када су ни због чега су доселили. — *Ловрићи* су доселили прије 100 година из Крехина Граца у Броћну. — *Дрмаћи* знају да су се прије 100 година доселили из оближњег села Родоча. — Једна кућа *Делића* доселила је из Криводола (Опћина Крушево) има више од 100 година, а друга из истог села прије 10 година. Биће да су једно племе. — *Крижанићи* само знају да су и они из Крушева, али када, због чега и из кога села не знају. — *Бобани* су доселили из Грабове Драге, по прилици прије 80 до 100 година. — И *Мартиновићи* су се у два маха доселили из Миљковића. Прије 80 до 100 година доселили су праоци од данашњих пет кућа. Други су доселили прије 70 година. Прве зову и Миљке. — *Чуле* је из Чула у Крушеву. Када је доселио није забиљежено. — *Ђебе* су доселили прије 80 година са села Слипчића — За *Марјановиће* је забиљежено да су доселили прије 60 година, али није забиљежено одакле су. — *Бошњаци* живе одавно у ближем селу, па су преселили у Јасеницу прије педесет до шездесет година. — *Буховац* је Ребо из Бухова, доселио је прије педесет до шездесет година. — И *Павловићи* (Прасци) доселили су се тога времена из неког села од Љубушког. — *Арацовићи* (Ћоре) су једни са Слипчића, а други с Доброг Села. Обоји су доселили прије 50 година. — У исто вријеме доселили су с Доброг Села *Беванде* и *Смиљанићи* из Криводола (Крушево), *Баришићи* „испод Љубушког", и Мусломан *Агић* из Бекије. У исто вријеме доселили су *Блажевићи* и *Пилиповићи*. Испитивач је заборавио рећи, одакле су доселили. Прије 20 година Мусломан *Ђозлић* преселио је из Мостара на своје имање. Прије четири године „удо" се Јозо *Смољан* из Родоча за Вукшину удовицу и Перо *Лончар* из Залика за Марјановића удовицу. Сељаци су већином досељавали као кметови.

Крсних имена немају. Од старина спомиње се једна хумка са три старе гробнице, затим три старе камене јако нејеђене ћуприје и *калдрма* од старог пута Мостар—Љубушки.

* * *

Опис села *Ходбине* нестао је пошто су податци за општи дио употребљени. Овдје ћемо додати и неколико биљежака о породицама из села Врањевића, у коме смо испитали само поријекло становништва, а остале појаве нијесмо могли испитати.

Врањевићи су источно од Бишћа у уздужном доста тијесном, скршћеном улегнућу које се пружа од Благаја према југоистоку. Становници су већином Мусломани који се баве искључиво сточарством. Земља је већином агинска. Воду пију с бунара Коритника и врела Буне.

Чомор (6 кућа) и *Голош* (5 кућа) су старјеници. — *Обрадовића* дјед дошао је из Ходова. Из презимена види се да су били Хришћани али о томе не причају. Има их 3 куће. — За *Башиће* се само зна да су веома давно доселили с Љескова Дуба (Невесиње). Има их 6 кућа. — *Церовине*, њихов је дјед дошао из неког села у Гацку. Има их 2 куће. — *Бабовића* отац дошао је у момаштво из Требиња у Блалај. Има их 1 кућа. — *Кукрице* су потурчењаци од католичке породице Кукрица из Љутаца у Ходову (Дубраве). Кад су доселили, не зна се. — И *Чолићи* су из Љескова Дуба, доселили су по својој прилици у првој половини XIX. вијека. Има их 3 куће. — *Ћуаине*, њихов дјед доселио се из Биограда у (Невесињу). Има их 3 куће — *Обади* су из Хајдина у Турској. Има их 2 куће. — За *Лулиће* веле само да су одавно овдје. — *Бојичића* дјед доселио је из Котеза у Попову. Има их 3 куће. — *Жетица* је старјеник, „потурчио се" у Врањевићима. — *Мустафића* оци доселили су из Тријебња (Дубраве). Има их 3 куће. — *Шафро* је доселио с Ротимље из Дубрава. Има их 1 кућа. — *Смајић*, циганин његов је дјед доселио однекле из Дубрава. Има их 1 кућа. — *Володер* је из Подвележја. Има их 1 кућа. — *Жарко* је из Дабрице, отац му је дошао на читлук. Има их 1 кућа. — *Марић* (Мрнђић) је из Подвележја. Има их 1 кућа. Све су ово Мусломани, осим тога имају још двије католичке породице са седам кућа и то су: *Перићи*, њихов отац доселио је с Тријебња. Крсно име? Има их 5 кућа. — *Пуљићи* су дошли прије 30 година из Ходова. Има их 2 куће. Славе?

Бијело Поље

Поље има облик троугла, чијом најдужом (западном) страницом протиче Неретва, и од које се дно поља полако диже, па се најпослије између појединих ртова околних планина, у облику веома извучених купа од наноса, увлачи у брда. Дно пољско састављено је у дубини од терцијерних флишних, незнатно поремећених стијена, на површини преовлађују крупни облутци у крупнозрну пијеску. Источне и западне ивице састављене су од кретацејских јако набраних кречњака. Бијело Поље је тако дубоко усјечено у Вележ, да се тектоника Вележи може непосредно проматрати. Види се да су слојеви набрани у једну велику синклиналу, која почиње изнад Сјеверног Логора, па се у облику великог лука пружа до села Кути и Зијемаља. На тој великој геоантиклинали виде се мањи и већи расједи и мање секундарне боре. Сјеверне ивице, саставни дио Прењ-планине (у смислу *Цвијићеву* Глас. срп. ак. LVIII) састављене су од доломита, вјероватно тријаских. На дну пољском избијају у Хумима верфенски шкриљци, од којих је хумчић Криж, пружају се СЗ — ЈИ, падају СИ и тону под шљунак и млађе стијене.

Ивица пољска је неправилна, стрменита. Разним јаругама завлачи се у планину. На ушћу јаруга сталожене су велике купе од наноса. Угао под којим се сијеку ивице од купа са планинским падинама чини линију на којој сељаци граде своје куће. У вишим ивичним партијама пољским терцијерни слојеви избијају на површину, у нижим слој шљунка има на неким мјестима дебљину од 30 метара. Интересантно је *образовање вртача у шљунку*. То образовање условљава подземна цјелокупна водена издан, чији карактер условљава непромочива терцијерна подлога. Све су те вртаче љевкасте, необично стрмих ивица и врло свјеже, тако да је силазак на њихово мало, једва 2 м. широко дно немогућ. Ово образовање вртача (од којих су неке имале и по 20 м. у пречнику) нема везе с карсним процесом, а ни са једностраним стропоштавањем. То су *алувијалне вртаче у шљунку*, а условљене су подземним кретањем изданске воде.

Рт Орлов Кук раздијелио је поље на јужни нижи и равнији и на сјеверни стрменитији и неравнији дио. У јужном су села само на ивицама, а у сјеверном су махом по дну и то даље од ивица. У јужном су села: Равчићи, Кути и Ливач, а у сје-

верном: Потоци, Хуми и Лишани, Подгорани, Приграђани и Жељуша. Сва су ова села испитана, само су се описи Потока, Кути и Ливча, и Пригрђана изгубили пошто је материјал из њих употребљен.

Равчићи

На почетку Бијелог Поља, с лијеве стране Неретве на подножју Award Вележи, у осоју, с обје стране повременог потока Сушице. Зиратне земље испод куће. Стални извор Воденица и Неретва задовољавају потребе сеоске. Четири петине земље и данас је агинска. Ага узима трећину, ако не даје сјемена ни волова, а иначе половину. Ако ага не даје сјемена ни волова, а побире четврту оку, тада сељак слуша агу (дотјера дрва, слуша љети кад изађу на теферич и на хладовину). Муслимани су слободни, дају земљу хришћанским сељацима, које зову „придржницима" на обрађивање.

Село се дијели на три дијела: с југа је Суви До, одмах од Сушице на сјевер су Равчићи, а онда је на сјеверу Тасовина. Куће разређене и поређане у виз. У селу има између шездесет и седамдесет кућа.

Љети иду са стоком на Зијемља, други на Ћехоје, а трећи на Плочно. Сељаци још од старина изгоне на неке од ових „планина", а неке су купили тек у новије вријеме.

Како је село постало не зна се. Старинци су Мусломани *Марићи* и *Мирице*. Од досељеника само су двије породице (Антељи и Лозе) доселили прије куге, а све су остале послије куге. — *Слипићевићи*. Мусломани, старином из Залика (прво село до Моствра), раселили се због непозната узрока прије 150 година. Једни су отишли на Рашку Гору, други у Ливач, а трећи овдје. Они с Рашке Горе и у Ливчу су изумрли. — Иза ових, прије 100 година, доселили су *Антељи* од Атељевића из Љубомира „због рђе". Старији сељаци памте кад их је било само двије куће, а сад их има у селу и околини 20 кућа. Славе Аранђелов-дан. — Иза Антеља доселили су и *Вучићи* из Љубомира. Славе Никољ-дан. Иза куге су у један мах доселили: Греде, Бовани, Дошле, Лозе, Мискини и Прољети. — *Дошле* су од браства Михојевића у Попову. — И *Греде* су старином Поповци, живјели су Богодолу, па их ага пресели у ово село, Славе? . . — И *Лозе* су прије 200 година доселиле „од Требиња" у Богодо̄, па их ага премјести у Равчиће. Има их у Мостару и Равчићима. Славе? . . — *Мискини* (Логићи)

су с Глуве Смокве у Шуми. И данас их има тамо. Славе Шћепањ-дан. — И *Бовани* су из Шуме. Славе Јовањ-дан. — *Вулића* мати била је од Бована, удала се на Слипчиће, обудовила, па се вратила у род. Славе Никољ-дан. — И *Прољети* су из Шуме. Славе? · · *Шкори* су доселили из Баћевића прије кратког времена, због тјескобе. — *Кожул*, католик, доселиле га аге из Бекије, одмах иза куге. — *Залихић*, Мусломан, преселио се прије кратког времена из Ливча, јер му је бискуп Буцоњић добро платио имање, и населио католике из Бекије. — *Микуљићи*, католици, старином из Ракитна, живјели су у Драчевицама и Гнојницама, па их ага преселио. — *Шкобићи*, католици, старином из Ракитна, живјели су на Зијемљима, па пошто тамо није било католика преселе у Равчиће. — *Пуце*, Мусломани, из Драчевица; тамо су продали бискупу земљу па прије четири године преселе у Равчиће.

Хуми и Лишани

Село разбијена типа, разбацано по „читлуцима“ с великим окућницама. Сељаци су махом кметови, плаћају махом трећину (без измета). Куће су разбацане у мале породичне групице.

Лишани иду на планину на Велика Руишта, а Хуми на Застоље код Зијемаља. Не плаћају траварине јер су планине у бјелопољској општини. У селу живе православни, мусломани и католици.

О постанку села није ништа познато. У селу имају три старјеничке породице са 16 кућа, а то су: *Ђурићи* (7 кућа) *Мујани* (2 куће) и *Хубани* (7 кућа). Сви су Муслимани. — *Марић* је дошао прије 100 година из Горанаца од куге. Има их 4 куће. — *Омановића* је отац дошао из Кути на читлук. О својој старини не знају ништа више. Има их 2 куће. — *Дабићи* су старином из Љубомира, доселили су из ближег села Потока прије четрдесет година на читлук. Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Аћимовићи* (Пејаци) побјегли су из Љубомира од Баја Пивљанина, који је тражио да му издаду агу Ресулбеговића, који је за њих био добар. Они су од браства Мијановића, којих и данас има у Љубомиру. Има их 9 кућа. Славе Лучин-дан. — *Суше* су доселили од Требиња у Равчиће, па им је отац амо преселио. Има их 4 куће. Славе Аранђелов-дан. — И *Ковачићи* су однекле од Требиња, живјели су у Кутима, па им се баба удала за Аћимовића и превела њих. Има их 4 куће. Славе Јовањ-дан. — *Калеми* знају да су најприје стајали на

Борцима, од куге су бјежали на Јасењане, па су се опет вратили на Борке, па су отуда прешли овамо. Веле да су иста породица са Пантићима у Преграђанима, Симићима на Јасењанима и Богдановићима у Невесињу. Они су дакле Малешевци из Рудина. Има их 4 куће. Славе Игњат-дан. — *Чваљина* је из Чваљине у Попову, ходао по селима као дунђер, па дошао у „сулоштво" Пејдиној дјевојци. Слави Аранђелов-дан. Има их 1 кућа. — *Товаришићи* не знају одакле су. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Тилимбат* је прешао из Жељуше у „сулоштво". Има их 1 кућа. Славе Васиљев-дан. — *Моро*, Музломан доселио је из Коњичке Жупе прије 20 година. Католичких породица има седам; од њих су само *Билићи* доселили прије сто година од Широког Брига, а све су остале доселиле прије десет до четрнаест година из разних села у Броћну; населио је већином бискуп на имање Музломана који су се раселили. Те су породице: *Јовић*, *Капурал*, *Црњеж*, *Приморац*, *Доко*, *Кордић* и *Јеркић*. Од сваке породице има за сад само по једна кућа.

Жељуша

С јужне и западне стране главичице Умца у сјеверо-западном дијелу Бијелог Поља. Двије чатрње већи дио године задовољавају село водом, а кад оне пресуше, добављају воду с Неретве. Зиратна земља већином агинска, има нешто и откупљене, аги плаћају трећину од бијелога (жита), а петину од зелени. У селу има и доста ходалица, на којима се сељаци сваки час измјењују.

Село се не дијели на махале, јако је разбијена типа, сродничке куће образују мале групе.

Један дио села купио је иза окупације своју земљу код Ћехоја у Бањ Долима и Рат Камену у коњичком котару и ту љети изгоне стоку. Други дио укметио се је и на земљу у Застољу и на Зијемљима, па ту изгоне стоку. У планини остају дуже, од Спасова до Лучина-дне.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Било је „стећака" с десне стране тесте па су их употребили за цркву.

Најстарија породица су православни *Тилимбати*. Од православних породица у Бијелом Пољу Пејде у Кутима су најстарији, а одмах иза њих су Тилимбати, који су веома давно доселили из Попова. Исто су племе са Зечевима у Мостару. Славе Васиљев-дан. — *Шаговновића* „ђеров ђед" доселио с Ба-

љака у Рудинама. Славе Јовањ-дан. — *Пиштало* је од братства Огњановића у Бањанима. Дошли су прије куге. Славе Јовањ-дан. „Нема још ни сто година" како су *Дабићи* доселили са Жрвња у билећском котару. Славе Ђурђев-дан. — *Телебаков* дјед је из Љубомира. Слави Јовањ-дан. — *Драгићи* су старином из Корјенића; овамо су доселили прије 80 година с Рашке Горе. Славе Аранђелов-дан. — *Радовићи* су од братства Аврамовића, из Бјелица у Црној Гори. Славе Петковицу. — *Бојанића* мати удала се за Радовића у Жељушу, па превела и њега из Богодола. Слави Лучин-дан. Осим ових православних породица овдје су и Муслимани *Звонићи*, који каткад живе овдје, а каткад у Мостару. Овдје су почели да долазе прије 30 година, имају своју земљу.

Дубраве

Дубравама се назива ниска зараван између Бишћа, Неретве, Габеле и Видова Поља. Састављена је од кретацејских кречњака и еоцених конгломерата и лапораца, који су дискордано сложени, како се на разним мјестима може проматрати, а особито на откривеном додиру еоцених лапораца (пуних нумулита) и кретацејских кречњака у понору под Гредом. Цијелу ту серију слојева готово под правим углом сијече дубравска зараван, висине 200—250м. У тој заравни има безброј знакова да је ту процес распадања био претежнији од рада ерозије. Слој од материјала од распадања је знатан, ријетко је тањи од 1 метра, а у потоку код Домановића и код Тасовчића и до 4 м. Непромочивост еоцених слојова утиче на развијање површинских ријека, а томе помаже у области кречњачких слојева и дебео слој живице. Све ове особине утичу на развијање збијеног типа села. Поред тога област је шумовита, и положај села није толико зависан од инсолације и вјетрова.

Почитељ

У Почитељу разликујемо Град и Шевађ Њиве. Град, прави Почитељ, је на лијевом доста стрмом бријегу Неретве, а Шевађ Њиве, четврт сата источно у дубравској заравни. Згодан дефанзивни положај и близина Неретве утицали су на положај Почитеља, а Шевађ Њиве развиле су се од исходних кућа почитељских ага и бегова. Највећи дио кућа је у Граду, који има збијен тип, тип варошице, док су Шевађ Њиве разређенијег типа. Већина

Муслимана имају од старина своју земљу, а има их који су били кметови па се откупили. Православни и католици су већином кметови а неки имају и своје земље. Агама дају кметови трећину или четвртину, ако чине измет (један дан орања и два дана резања лозе). Неки дају мјесто тога масло и браве.

Село нема своје планине, већи дио од њих и не гони у планину, јер немају довољно стоке, остали дају љети стоку сељацима из Храсна и Невесиња, па је гоне на планину.

Из историје је познато да је Почитељ као град постајао још у средњем вијеку. При продирању Турака у Херцеговину око Почитеља су се водиле дуге и крваве битке.

Од старог почитељског становништва сачувало се мало. Најстарије породице доселиле су се, кад је освојен Будим од Турака. Исто тако има их који потичу из некадашњих турских дијелова Лике. Из Будима су доселиле ове породице (по рачуну сеоском прије 200 година): — *Чулићи* (3 куће), *Ћиха, Диздари и Халилагићи* (4 куће); *Веледари и Хасићи* су поријеклом од православних *Штета* из Дубоке иза Стоца. Дошли су прије куге. Има их 6 кућа. — *Ресуловићи* су од Ресулбеговића у Требињу. Дошли су у другој половини XIX вијека. Има их 2 куће. Ови у Почитељу тврде да њихова породица води поријекло од Црнојевића. — *Шабановићи* су старином из Јасоча у Дубравама. Стали су ниже Метковића у Сливљу. Има их 6 кућа. — *Махмутагићи* су из Лике. — *Алагићи (Шишићи)* су из Рудине, код Удбине у Лици. Има их 3 куће, а има их још у Коњицу. — *Кадићи* не знају одакле су. — *Тасе* су прије 200 година доселили из Тасовчића. — *Капетановићи* или *Гаврани* су били дуго капетани овог града. — *Бушкаило* је прије куге дошао из Братача у Невесињу, па се укметио у Тасе. Има их 3 куће. — *Бегићи* су веома давно дошли из Старе Габеле. Има их 3 куће. — *Ибруљи* су вјероватно из Вргорца. — *Ђулурија* је из Темишвара. Био је тамо бубњар у турској војсци. — *Капићи* су старином из Храсна, живјели су у Темишвару. Има их 7 кућа. — *Рахић* је из Локава од породице Сабљића. Има их 1 кућа. — *Бојчић* је „из Котеза из Унђуровине" (Далмације). Има их 3 куће. Ово су све муслиманске породице а сад долазе православне:

Поповац је старином из Попова из Мркоњића. Дошли су прије 80 година из Влашке (Рудине), па су изучили занат. Овдје само једна кућа, слави Никољ-дан. — *Тољи* или *Тохољи* су старином с Богдашића, овдје су дошли с Ргуда прије 60 до 70 год.

На Ргуду се зову Топаловићи. Има их овдје 8 кућа. Славе Ђурђев-дан — *Чучак* је дошао из Жрвња. Има их 1 кућа, а има их и у Стругама (Габела). Слави Ђурђев-дан. — *Гу̂тићи*, које зову још и Кутлићима и Божовићима дошли са Жрвња прије 60 год. Славе Лучин-дан — *Гу̂тићи* су прије 60 година доселили из Кијева Дола у Попову. Славе Мратин-дан. Има их 2 куће. — *Радојичић* је прије 35 година дошао из Невесиња на презиму, па остао овдје. Има их само 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Милидраговић* је у исто вријеме дошао из Врањских на презиму, па остао. Слави Ђурђев-дан. Има их 1 кућа. Католичке су слиједеће породице:

Јеличића је ага прије 50 година преселио из Требежата. Овдје само једна кућа. — *Ђурашковића* отац побјегао је од војске, поријеклом је из Маџарске. Овдје 2 куће. — *Раич* је из Хутова у Храсну, дошао је прије 60 година на чутлук. Има их 3 куће. — *Доко* је из Броћна дошао на читлук прије 80 до 100 година. Има их 2 куће. — За *Чутуру* не зна се одакле је. — *Мијатовић* је из Требиње у Храсну, дошао је прије 100 година. Има их још на Домановићима, а овдје 1 кућа. — *Јагић* је дошао прије 70 до 90 година у кметство с Требежата. Има их 1 кућа. — *Бунтићи* су „однекле из Броћна". Има их 4 куће. — *Павловића* дјед је прије 80 година дошао из Броћна. Има их 1 кућа. — *Мијоч*, његов је отац дошао из Броћна за слугу у ага. Има их 1 кућа, и у Мостару их има. — *Јарак*, његов отац дошао је у службу из Требиње у Храсну. И *Вулетић* је дошао у службу из Храсна прије 70 до 80 година. Има их 2 куће. — *Прасац*, његов је отац прије 70 година дошао из Броћна. Има их 1 кућа. — *Дадића* дјед је дошао као момак прије 60 година из Попова. Има их 3 куће. — *Сулићи* су пошли из Милетине у Броћну прије 40 до 50 год. Стајали су у Кругевићима. Има их 1 кућа.

Домановићи и Рјечице.

На рачвама тесте Столац-Мостар и Столац-Љубушки, на терену пуну врела, само мало потоцима исјечену и густо обраслу шумом (храстовом). Село јако разбијеног типа, само онај дио уз тесту гдје су кафане и дућани постаје ушорен. Већином су кметови.

Не гоне собом у планину, дају стоку „плаништацима од Храсна до Невесиња". Плаништак плаћа од овце оку сира и од 70 драма до литре масла. Побравичар даје на брава по оку

соли или по пола оке соли а пола жита. Прије су имали своју планину на Бахтијевици и Обрљину. До половине XIX вијека сви су ишли на планину, доцније би само један скупио стоку цијелога села, а сад су и то напустили, јер „нема ра' шта".

О постанку села и имену Домановићи не зна се ништа, старије су породице: *Зеленковићи* су веома стари, затекли су их Турци овдје, имају и данас своју земљу, а имали су и своју планину на Бјелашници, коју су напустили јер не држе много стоке. Има их у Опличићима, а има их и у Пазарићу само не знају, јесу ли њихов род. Овдје их има 6 кућа. Славе Шћепањ-дан. — Мусломани *Лизде* су старинци у Житомислићу, звали се Дубравчићи, па се „потурчили" кад су Милорадовићи одселили. Има их 9 кућа. — *Стајчића* отац је дошао због сиромаштва с Банчића у љубињском котару. Има их на Банчићима, у Мостару, Сарајеву и Требињу. Овдје их двије куће. Славе Ђурђев-дан. — *Мркићи* су прије 300 година с Поплата. Звали су се Јокићима. Има их још у Клепцима. Има их 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Делић*, родом Личанин, био капетан у аустријској војсци, оженио се и овдје прије 20 година настанио. Слави Јовањ-дан. — *Вукасовића* је прадјед дошао прије 100 год. из Попова. Има их у Опличићима, Дубровнику и Попову. Славе Јовањ-дан. — *Јањићи* су с Банчића прије 50 година на Пјешивце, а прије 25 година овамо. Овдје их 1 кућа, а има их у Убоску и Клепцима. Славе Ђурђев-дан. — *Гаћићи* су из Локава, гдје их још има, прије 35 година. Има их још у Житомислићу. Славе Ђурђев-дан. — *Карадеглић* се је доселио из Црвених Грма (котар љубушки). Слави Јовањ-дан. — *Ждралићи* су од Ждрала с Бањака (Рудине) прије 100 година. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Андрић* је дошао прије 30 година с Пијесака. Само 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Ијачић* је дошао прије 50 година из Опличића, а у Опличиће су дошли прије 80 година од Црне Горе. — *Буквићи* су из Храсна прије 40 година. Има их у Опличићима, Стоцу, Мостару, и Метохији. Овдје 1 кућа. Слави Јовањ-дан. — *Каран* је из Дувна из Рашљана дошао прије 20 година за занатом. Слави Никољ-дан. — *Ћапин* је старином из Љубомира, овдје је дошао из Стоца прије 50 година, живи као крчмар. Има их у Стоцу и Мостару, а овдје 1 кућа. Слави? *Павићи* су с Влаховића, дошли су у Почитељ као калајџије па су одатле преселили за занатом прије 40 година. Има их још у Мостару, овдје 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Ово су све, осим Л[illegible] вославне породице.

Мусломанске су породице ове: *Башићи* су старином из Врањевића, а овдје су дошли из Станојевића. Прије 30 година им мајка обудовила, па их довела у род. Има их 1 кућа. — *Шехитанићи* из Ходова, овдје дошли из Опличића прије 20 година. Има их 1 кућа. — *Скорупа* је дошао из Жиљева прије 9 година. — *Хасићи* су старином Штете из Дубоке, становали су и на Крчи код Рјечица. Њихово су племе Веледари. Оварковићи и Штете. Има их 4 куће. — *Капетановићи* су за вријеме последњег црногорско-турског рата побјегли из Корјенића. Има их 2 куће. — *Репеша* је поријеклом од католика Репеша код Метковића овдје прешао с Дубравице, служио у жандарима па се овдје настанио. Има их још на Тријебњу и на Дубравици, Овдје их 2 куће. — *Кохнића* отац је из Битуње. Има их и у Аладинићима. — *Делића* дјед је дошао из Софије у Бугарској као делија. Овдје их дошло жениноство, па се и настанили. Има их још у Мостару, а овдје 2 куће. — *Бараковићи* и *Биједићи* двије различите породице побјегли су „пред буну“ из Корјенића. Бараковића има 2 куће, а Биједића 1 кућа.

Католичке су ове породице: *Николића* дјед је дошао од Метковића, кад је „Вранцуз градио тесту“. Има их 3 куће. — *Поповићи* су Вратоши с Требиње побјегли су од глади. Славе Никољ-дан. — *Николићи* старином из Броћна, дошао под Рујницу, па им дјед, „Дадићева вакта“ који је умро прије 43 године доселио овамо. Има их 3 куће. Не слави ништа. — *Крижанића* дјед дошао је из Љутог Доца прије 60 до 80 година. Најприје стали у Бивољу Брду. Има их 1 кућа. — *Катићи* (Волићи) су испод Жабе из Мошевића овдје су прешли из Прења, где их још има. Они у Прењу славе Никољ-дан, а ови су напустили. — *Мијатовић* је из Попова из Равнога. Дошао му дјед. Има их у Бротњу и Виду. Славе Сви Свете. — *Бунтића* је прије 60 година премјестио ага с Паоче у Броћну. Нема славе. — *Глибо* је прије 80 година дошао из Цима код Мостара у Тасовчиће, па га предигао ага прије 35 година. Само 1 кућа. Не слави. — *Черкез* је прешао прије 50 година („Али-Пашина вакта“) из Мостара. Овдје 1 кућа. Не слави. — *Андруни* су из Попова из Чауша. Дошао Перин дјед, а Пери има преко 80 година. Има их 4 куће. Славили су Никољ-дан, а сад не славе. — *Рагуж* поријеклом од Стона, овдје им дошао отац с Бивоља Брда, гдје их још има. Овдје их 2 куће. Слави Никољ-дан. — *Краљ* је из Граца под Жабом дошао му отац прије 60 година. Не слави. — *Шуталов* отац поријеклом из Бољуни у Храсну, био у пандурима, па се населио прије

23 године. Не слави. — *Миликевић* је дошао из Брођна прије 10 до 15 година у кметство. Само 1 кућа. Не слави. — *Далматин* је из Драчева купио прије 10 година читлук у једног Муслomана, који је отпутовао у Азију. — *Матић* је прије 40 година дошао из Тријебња. Живио је на Бивољем Брду и Хотњу. Дизао их ага. Има их 2 куће. Славе Шћепањ-дан по Божићу. — *Ногулица* старином из Попова, доселио је прије 30 година на Пашића читлук с Аладинића. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Шкутор* (Поповић) купио је прије 6 година земљу, па прешао из Добрана (Далмација). Само 1 кућа. Слави Сви Свете. — *Галића* отац је у Ошљему код Опузена убио човјека, па преселио. Само 1 кућа. Слави Сви Свете.

Опличићи

Источно од Рјечица на малом брдашцу с незнатним стрминама с доста сталних врела, из којих се зими и јесени образују мање ријеке. Сељаци су већином кметови, аге су Сточани, Мостарци и Требињци. Плаћа се трећина, а од лозе четвртина. Село јако разбијена типа, а дијели се на једанаест дијелова: Турајловина (14 к.), Подгређе (15 к.), Шушљевци (9 к.), Шкаљевина (13 к.), Мејдан (13 к.), За Потоком (10 к.), Бат (6 к.), Косовина (10 к.), Гожак (26 к.), Османуша (1 к.), Хрсавац (4 к.). Немају својих планина, већ дају стоку љети на млијеко. Зими закупљују „траве“ у Гњедцу с оне стране Брегаве. Траве разних ага, ограђене зидом, пасу се од Митрова до Видова-дне. Агама се плаћа двадесет до педесет форинти за једну зиму.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Становници су већином досељеници. Мисли се да су најстарији православни Ијачићи и Муслomани Турајлићи. *Ијачићи* су веома давно доселили из Корјенића од породице Стијачића. Има у селу старо гробље са стећцима које се зове Ијачића Гробље. Имали су и своју земљу, па им је отео Хаџибег Ризванбеговић. Овдје их има 8 кућа, а има их у Тасовчићима и Рјечицама. Славе Томин, а прислужују Аранђелов-дан. — *Пудари* су „одавна“ преселили из Локава. Овдје их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Хардомеље* су давно из Жабице „због крви“ побјегли у Босну, па се опет у Херцеговину вратили. Има их 2 куће. Славе Петковицу. — *Ђонлаге* су прије 80 година доселили из Лике у Рјечице, па отуда овамо. Причају да имају своје породице негдје код Мостара, који се зову Шпирићи. Има их 2 куће.

Славе Никољ-дан. — *Пухали* су Мужијевићи с Брштеника, стариним вјеројатно Предојевићи. Живјели су неко вријеме у Прењу. Има их у Мостару, Житомислићу, Прењу, Рабини и Клепцима. Славе Никољ-дан. — *Вукасовићи* су из Жаркова из Попова, дошли су прије 60 година. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Буквића* дјед дошао је из Храсна оне године, кад је аскер дошао (1851 ?). Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Јевтић* (Кењић) дошао је прије 70 година са Жрвња, побјегао с дјевојком, коју му нијесу дали узети. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Дулаћ* је прије 65 година дошао из Придвораца од потребе. Има их 2 куће. Слави Госпођин-дан. — *Пелкић* (Црногорац) дошао је прије 70 година из Ртијеша. Мисле да је Црногорац, али по крсном имену (Игњат-дан), он је из Опутне Рудине. Има их 4 куће. — *Готовине (Хунковићи)* су од Хунковића удовице са Сливаља у Невесињу, коју је вјенчао неки Јеленковић. Славе Митров-дан. Има их 3 куће. — *Жижак* је вјероватно од Милићевића у Билећи. Овдје је дошао из Рјечица, узео Гаћића удовицу. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Ковачевића* (Млинаревића) дјед је побегао ради војништва из Италије. Овамо је прешао из Прења прије 30 година. Има их 1 кућа. Слави Митров-дан. — *Барзетин* је отац дошао због куге од Љубиња. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Саахић* је из Тасовчића оженио се из Опличића, па кад му је пунац умро преселио се у ово село прије 40 година. Има их 1 кућа. Слави Јовањ-дан. — *Продалов* је дјед дошао од потребе из Попова. Звао се Тубић. Слави Јовањ-дан. — *Пешут* је становао у Житомислићу и Мостару, па је прије 30 година дошао из Тасовчића. Слави Јовањ-дан. — *Јарак* (Ујичић) је дошао прије 25 година с Требиње. — *Антељ* је дошао из Стоца на Домановиће као ханџија, па је отуда прешао има 10 година. Слави Јовањ-дан. — *Дутина* старином из Мируша, живио је у Стоцу и Прењу, па је прије 60 година дошао да држи хан. Слави Шћепањ-дан.

Мусломанске су породице ове: *Турајлићи* су прије 200 с Убоска од православних Богдановића. Убили су некога, па све отишло за крв. Има их 14 кућа. — *Омановићи* су прије 50 година доселили из Бијелог Поља, гдје их још има, ради сиромаштва. Овдје их 1 кућа. — *Биједић* је прије 40 година, уз буну, побјегао из Корјенића због црногорског зулума. Овдје 1 кућа. — *Бараковићи* су још граховске године побјегли из Корјенића због црногорског зулума. Има их 1 кућа. — *Голоши* су

доселили прије 40 година са Зијемаља. — *Шејтанићи*, звали се Рахмановићи, доселили од Леутове куле у Прењу. Има их 4 куће. — *Шуте* су из Храсна од православних Шутала, прешли су прије 50 година из Станојевића у Рјечице, а одатле овамо. Има их 5 кућа. — *Клариће* је прије 30 година преселио ага из Прења. — *Зухрићи* су дошли из Прења прије 60 година. Има их 7 кућа. — *Хаџиомерковићи* су прешли из Мостара на свој читлук. Има их 6 кућа. — *Диздаревићи* су 1874. доселили из Корита. — *Хоџић* је прије 80 година прешао из Пјешавца на читлук. Има их 1 кућа. — За *Клепе* и *Косе* мисли се само да су веома стари. — *Чалук* је дошао 1906. из Босне. Цигани *Пилавџићи* су дошли прије 30 година за занатом из Љубјенице. Има их 2 куће. — *Каре*, Цигани, дошли су прије 45 година с Губавице. Има их 1 кућа. — *Дурићи*, Цигани дошли су за занатом из Храсна Горњега прије 35 година. Има их 2 куће.

Католичке су ове породице: *Голужу* је прије 10 година доселио ага на читлук с Пјешиваца. — *Бено* је прије 60 година дошао с оне стране Неретве. Има их 2 куће. — *Прце* је доселио прије 50 година с Бивоља Брда на читлук. Славе Никољ-дан. Има их 3 куће. — *Перић* је дошао из Ротимље на Пјешивце, па се преселио прије 40 година у Опличиће. Има их 3 куће, славе Никољ-дан. — *Кеч* (Милановић) преселио је из Јасоча прије 40 година на читлук. Има их 4 куће. Слави Никољ-дан. — *Рајич* из Хутова прије 30 на читлук. Слави Лучин-дан. — *Разићи* и *Оманићи* су недавно из Прења. Разића има 5 кућа, а Оманића? — *Пенаве* су „однекле с оне стране Неретве". Има их на Широком Бријегу. Овдје их има 8 кућа.

Пијесци

Поред тесте Домановићи — Буна, на доста равну земљишту, које има извјесне карсне особине. Нема сталних врела, зато више чатрња. Већи дио сељака кметови, само неки имају поред агинске и своје земље. Ако сију своје сјеме, дају аги трећину, а ако ага даје сјеме, дају аги половину. У задњем случају мора чинити и измет (радити за агу, гонити дрва), а ако у читлуку има и трава, даје аги масло. Село се дијели на шест махала: Коритник 8 кућа, Лушца 13 кућа, Топола 6 кућа, Буделевина 4 куће, Кула 5 кућа, Бијела Гомила 4 куће и Крч 1 кућа. Село јако разбијена типа. Планина немају, љети дају стоку у Невесиње на млијеко.

Не зна се како је постало село. Прије 60 година зна се да је било у селу само 7 кућа: Рахимићи, Пудари, Максумићи, Чолаковићи, Андрићи, Кузмани и Беговићи. Муслимани *Рахимићи* су старинци, од старина су имали планину на Бјелашници (Меки Дô). Цигићи, Арсланагићи и Пеце у Станојевићима су од њих. — Исто тако не зна се ни за поријекло Беговића. Има их и у Коњицу. Има их 1 кућа. — Православни *Пудари*, старином Ковачевићи, побјегли су из Риђана јер су убили харачлију. Ризванбеговићи их населе у Сјекосама у Габеоском Блату, али их ту подави грозница, па их премјести у Црниће, а одатле у Пијеске. Има их још у Локвама 3 куће, у Рабини 6, у Мостару 4, на Тријебњу 3, у Опличићима 2, на Пјешивцу 2 куће, а овдје 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Андрићи* су Буве из Колешка. Овамо им дошао прадјед из Опличића. Има их још у Опличићима, Речицама, Прењу и Губавици. Овдје их 6 кућа. Славе Митров-дан. — Мусломан *Чолаковић* је дошао прије 60 година из Јасенице, јер се завадио с агом. Има их 3 куће. — *Кузмани* причају да су старинци и да су поријеклом од Милорадовића, други веле да су они били Милорадови чобани. Имају и данас своју стару земљу. Инокосни су у мушкој дјеци. Има их 5 кућа. Славе Никољ-дан. — Мусломани *Тојаге* су исти род с Кнежићима, Пашићима и Елезовићима, давно су дошли из Храсна, а поријеклом су од Капора у Мириловићима. Има их 4 куће. — *Максумића* дједа је ага протјерао из Граца код Љубушког. Има их још у Грацу и Подвележју, и овдје 1 кућа. — *Ћорлуке* имају још и сад своје земље у Попову, па су вјероватно отуда. У ово их је село премјестио ага прије 50 година. Има их у Козицама, Тријебњу, Храсну, Чапљини и у Broћњу (католика). Овдје их 4 куће. Славе Јовањ-дан. — *Мићевић* је одавно доселио с Удрежња у Житомислић, а одатле је прешао прије 15 година на своју земљу. Има их још у Житомислићу. Славе Аранђелов-дан. — *Глухићи* су старинци из Клепаца, имали су своју земљу, па им је Турци отели и они се преселе у Опличиће, па овдје. Има их 5 кућа. Славе Ђурђев-дан.

На Чељковини омеђине од кућа Симића, који су се одселили у Житомислић.

Прењ и Аладинићи

Источно од Опличића на доста равну, према Брегави благо нагнуту терену, у присоју и на повијарцима мањих узвишења.

Село има више извора, нема своје испаше, јер је све подзираћено. Само три старинačке породице имају своју земљу. Село разбијена типа, дијели се на три дијела: Брестовачу (8 кућа), Понор (13 кућа), Кљеутова Кула (10 кућа). Сви старинци имају на Црвњу катун Прењ, на који су редовно до окупације сви изгонили стоку. Сада гони само један, и он скупи сву стоку из села. „Траве" имају с ону страну Брегаве, које се зову Рогојевац, Гњедац, Главице и Хабатнице. Траве су Шарића, Мехмедбашића из Стоца и Муминагића из Почитеља. Цијело се брдо дијели на поједине *траве* или *хараче*, а ови се дијеле на *чејреке* или *кобиле*. Нијесмо могли измјерити величину једног чејрека или кобиле. При плаћању рачуна се да на једном чејреку или кобили има испаше за 1 коња, за 3 говеда и за 11 брава. За кобилу испаше плаћа се од 12 до 13 форинти. Пасе се од Митрова до Ђурђева дне.

Сви сељаци не гоне на траву; то раде само имућнији. С тога сиромашнији пасу по Дубравама, око њива и око кућа.

О имену и постанку села не зна се ништа. *Оманићи*, *Алихоџићи* и *Пухали* су старинци. Само су Пухали православни, остали знају да су сви били Хришћани, Алихоџића била је увијек само по једна кућа. — *Шишић* (Алагић) је доселио прије 50 година из Почитеља на имање. Овдје само 1 кућа. — *Бурићи* су Чорбаџићи из Мостара, доселили су прије 60 година на своје имање. Има их 8 кућа. — И *Капић* је дошао из Мостара на имање прије 15 година. Овде 1 кућа. — За *Селимиће* и *Вујновиће* зна се само да су потурчењаци, али одакле су не знају. — *Жујо* је старјеник из Жујине Омеђине код Ошанића. Има их 3 куће. — *Беговић* је године 1858. побјегао из Скозји Грма у Корјенићима, побјегао од Црногораца. — *Ћеримић* је старинац у Пјешивцу. Доселио за вријеме Хаџи-бега. Има их 1 кућа. — *Мисић*, циганин живи од куге овдје. Има их 2 куће. — И *Кларићи* су исто тако стари. Не зна се окле су. Има их 1 кућа. — *Шетка* је дошао из Црнића (Дубраве) на читлук прије 50 година. Има их 2 куће — *Жаркушић* је из Рјечица, селио је у Турску, па се прије 15 година овдје настанио. Православне су породице слиједеће: *Покрајчић* је прије куге, по прилици прије 90 година из Аладинића прешао на читлук. Слави Шћепањдан. — *Андрића* прадјед је дошао са Жрвња. Има своју земљу. Овдје их 8 кућа. Славе Митров-дан. — *Пеш*, његов дјед од Салата̑. Слави Митров-дан. Овдје 1 кућа. Католичке су ове породице:

Марковића прадједи (Стојан, Влахо и Виде) с Боројевића. Покојноме Влаху било 10 година кад је дошао, живио је 120 година, а умро је прије 15 година. Једни се од њих овдје зову Паламете. Свега их овдје 7 кућа. У Боројевићима су Чоке, Марковићи, Станићи, Ногулићи сви Марковићи; од њих су Банићи на Тријебњу, има их у Пјешивцима. Има своју „траву“ преко Брегаве, на којој ради и земљу и на којој стока остаје од Никоља дне до планине. Сви су славили Ђурђев дан, а сад су побацили неки и узели Сви Свете. — *Катићи* су Цурићи из Попова, доселио им прадјед ради сиромаштва. Има их на Домановићима и на Клеку. Овдје их има 6 кућа. Славе Никољ-дан. — *Перићe* су с Ротимље протјерале аге прије 90 година. Има их 3 куће. Славе Никољ-дан. — *Рагужи* су из Крушева иза Брегаве дошли на читлук прије 50 година. Њих има много, постоји пословица: „Има их ко и Рагужа.“ Овдје их 4 куће. Славе Никољ-дан. — *Баје* су Цурићи из Глумине у Храсну прије 50 година. Овдје их 2 куће. Славе Никољ-дан. — *Прчак* прије 50 година од породице Павловића из Глумине. Има их 4 куће, а један је дошао из Дабрице из буну. Има их 4 куће. Слави Никољ-дан. — *Пажини* су прије 80 година дошли из Попова на читлук. Има их у Љуцима (Дубраве), овдје их 4 куће. Славе Петров-дан. — *Обрадовићи* су прије 60 година доселили из Попова из Ластве. Славе Лучин дан. — *Маслаћев* отац дошао је с Борута код Попова прије 50 година на читлук. Има их још у Љубјеници, а овдје 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Мачинко* је дошао због сиромаштва из Глумине, гдје их још има, прије 50 година. Има их 2 куће. Слави Шћепањ-дан. — *Милановићи*)Кечи) дошао му отац за ђака у „думе“ (свештеника) прије 50 година из Крушева. Овдје их једна кућа. Слави Никољ-дан. — *Милинковића* отац је дошао прије 60 до 70 година из Попова. Има их у Гњилиштима, овдје 2 куће. Славе Сви Свете. — *Бабићи* су из Попова из Чавша, гдје и сад имају своје земље. Славе Никољ-дан. — *Бојчић* Ђуро дошао је као дунђер из Блатнице у Броћну, живио и у Мостару. Има их у Мостару и Блатници. Слави Никољ-дан. — *Гајтановића* отац из Италије побјегао из војске, звао се Шиорић; кад дошао, имао је око себе гајтан па га прозвали Гајтановић. Нема славе. Овдје их 1 кућа. — *Жилићи* су прије 40 година дошли из Борута. Има их у Габели. Овдје их 3 куће. Слави Никољ-дан. — *Хуџелија* из Попова прије 50 година. Има их 1 кућа. Слави? — *Матићи* су прије 30 година доселили због сиромаштва из Тријебња. Има их 1 кућа.

Славе Шћепањ-дан. — *Густин* је из Зелениковца код Храсна, дошао прије 70 година. Има их још у Зелениковцу и Праpратници. Овдје 1 кућа. Слави?

Овдје су становале породице: Хрњичићи, Љути, Дрежанчићи, Клепе, Јаркочи, Чорбацићи, па се одселили.

Тријебањ

У Горњим Дубравама, на терену доста равну с више главичица. У селу има више врела, али и чатрња. Сељаци махом кметови, аге су Сточани и Мостарци, православни, мусломани и католици. Село је јако разбијена типа. Село се дијели на ове махале: Чардаци (седам кућа), Куће (пет кућа), Главица (двије куће), Капића Авлија (десет кућа), Идризова Махала (осам кућа), Кула (девет), Циганска Махала (три куће), Гај (четири куће), Црквена Махала (три куће) Шутало Махала (седам кућа), Вучине (двије куће) и Пажин (три куће).

Један дио сељака има планине на Црвњу и у Бјелашници, а остали дају љети стоку на млијеко у Урежње, Бијењу и друга невесињска села.

Шакоте су прије 300 година дошли из Црнића због зулума, а старином су Златанићи испод Голије. Има их 15 кућа. Славе Јовањ-дан. — Муслимани *Мустапићи* прије 120 година доселили из Храсна због сиромаштва. Исто тако и *Хасанагинићи* прије 200 година из Мостара на своје имање. — *Шотре*, православни прије 80 година из Попова због сиромаштва. Славе Никољ-дан. — *Перићи* католици прије 120 година због сиромаштва. Славе Никољ-дан. — *Голуже* кат. из Далмације због сиромаштва прије 150 година. Славе Никољ-дан. — *Шутале* кат. из Храсна прије 80 година због сиромаштва. Славе Никољ-дан. — *Марковићи* катол. из Крушева прије 150 година због сиромаштва. Славе Ђурђев-дан. — *Вучине* (Милановићи) прије 300 година из Далмације. Славе Никољ-дан. — *Пудари* прав. из Црнића прије 40 година. Славе Ђурђев-дан. — *Ђевенице* кат. из Храсна прије 80 година због сиромаштва. Славе Шћепан-дан. — *Бабић* кат. прије 150 година из Јаблавице. Слави Ђурђев-дан. — *Матићи* кат. из Храсна прије 80 година. Славе Шћепан-дан. — *Келеције* цигани доселили су се из непозната мјеста прије 120 година. — *Обрадовићи* кат. из Храсна прије 100 година. Славе Св. Водокршће. — *Пажин* кат. доселио прије 25 година из Ходова на читлук. Слави Петров-дан.

„Грчких“ плоча има у Мустапића Махали. Црквине имају у Идризовој Махали. Има и селиште старих Милорадовића.

Биљешке о другим породицама у Дубравама и столачком котару

Овдје ћемо саопштити биљешке о селима, које нијесмо до краја могли испитати. На Бивољу Брду живе поред осталих мусломанске породице *Пашићи* и *Елезовићи*. Они су од православних Кнежића у Храсну. Исто су племе с Меданима, Комадима, Ђогама и Буквићима у Храсну, и с Круљима у Подрњу. Сви су поријеклом од Капора у Мириловићима, а ови су још у средњем вијеку досели из Старе Србије. — *Опијачи* и *Сиахалићи* су од Милорадовића, који су подигли манастир Житомислић. Ове мусломанске породице и данас дају неке прилоге манастиру. — *Чевро* (у Бивољу Брду) исто тако Мусломан био је Милорадов пчелар. — *Шоше* (у Бивољу Брду) су потурчењаци из Храсна од породице Марића из Марића Локве. Има их у Рјечицама, Пребиловцима и Вишићима.

Интересантна су приповиједања неких беговских породица, које хоће да доведу своје поријекло у везу са старим српским великашким породицама. Неки *Ризванбеговићи* причају да су поријеклом од Црнојевића, *Ресулбеговићи* причају да су поријеклом од Обренбеговића, а *Љубовићи* да су поријеклом од некаква Љуба, који је био дворјанин Херцега Стјепана.

Габела

Габелом се назива поље између Тасовчића и Почитеља с једне и Метковића с друге стране. Цијело је поље у кречњацима, који у Тасовчићима падају ЈЈИ за 30°, а на Бјегавину ушћу СЗ за 25°, а код Метковића на лијевој страни Неретве С. за 40°—50°. Цијело је дно пољско испуњево веома дебелим алувијалним наслагама, махом муљем помијешаним мјестимице са пијеском. Изузев неке дијелове на С., СИ. и СЗ. цијело дно пољско бива по више мјесеци преко године плављено. Због тога нигдје нема села на дну пољском. Нема их ни у средини поља, изузев Габелу, која је на једноме заравњеноме рту у ЈЗ. дијелу. Према томе да ли су ивице стрме или терасасте и благо нагнуте, добивају села мање или више издужен облик. Због састава пољскога дна село се бави искључиво земљорадњом. Ово је најплодније од свих херцеговачких поља. Земљорадња предузима толико маха да има много сељака, који од домаћих животиња хране само пернату

живину. Осим тога ова област никако и не познаје планина, нема ни побравичарског сточарења. За мрс држе по коју свињу, ћурку и кокош. Главни им је смок риба, и то јегуља. За турскога времена, ко би год хтио ловити рибу у Блату Габеоском плаћао је најстарије вријеме десетину, која је доцније промијењена у петину. Један човјек који се звао *купчија*, закупио би од власти рибу, ишао је од рибара до рибара, измјерио би рибу и узео пету оку. Иза окупације ко би год хтио ловити, плаћао је властима неко вријеме 30 круна на годину а прије 10—12 година начињена је у Чапљини фабрика за прерађивање јегуље. Сељаци морају рибу њој продавати. Фабрика плаћа 4 гроша за оку „јесенке". Који сељак има добре јазове може нахватати доста рибе. Сељаци су махом кметови и врло мало има их слободних. Јасеничани се баве самим сточарством. Габеоци пате врло много од грознице, која као зараза хара цијелог љета.

Мјесто турске ријечи удут, која се свуда по Херцеговини употребљава, у Габели и то у селу Грабовици сам чуо ријеч *осијек*.

Клепца (с Лозницом и Гњилиштима)

У источном углу Габеоског Поља, на његовој ивици. Села махом издужена, поповског типа. Сељаци махом кметови, искључиво ратари. Воду пију из чатрња, јер је изданска вода нездрава. У Клепцима има 35 кућа, у Лозници 16 кућа, а у Гњилиштима 26 кућа.

Села веома стара, ипак се мисли да је Лозбица најстарија' јер у њој има много више омеђина од старих кућа.

У најстарије вријеме овдје су живјеле породице: Хеке, Чекмана, Свалине, Кељавци и Шијаци. Сви су били Мусломани. Све су ове породице од куге помрле, а само је остао *Шијак*. Он је муслиман. Овдје их само једна кућа. — *Мандраие* су старинци с Колојани у Храсну. У Колојанима их је затекло турско освајање. Има их шест кућа. Славе Ниваљ-дан. — *Марушићи* су из Храсна из села Бјегојевића. Дошао им дјед на читлук. У Храсну их више нема, а не знају да ли их још гдје има. Има их седам кућа. Славе Никољ-дан. — *Тохољи* су старином с Богдашића у Рудинама. Овдје им је дошао дјед с Ргуда, гдје и сад њихови рођаци живе под именом Топаловићи. — *Барзета* је као ковач прије десет година дошао из Стоца. Слави Никољ-дан. — *Пантићи* (Куцета) старином Бибераш из Попова, доселио се Панто прадјед данашњих. Славе Ђурђев-дан, има их једна кућа

— *Тривићи* су из Скадра па су становали у Мостару, Житомислићу, па им је прадјед дошао у ово село. Славе Аранђеловдан. Има их три куће. — *Гига* (Кисић) дошао је овдје прије тридесет и три године као туфегџија из Стоца. Има их још у Стоцу и Требињу. Овдје их једна кућа. Слави Никољ-дан. — *Ћуктераш* (Мркаљевић) доселио је давно из Мркаља, љубињског котара. Има их једна кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Милићевић* је старином из Билеће, па му је дјед дошао из Влаховића у Почитељ на презиму, а одатле је прешао у Клепце. Има их једна кућа. Слави Никољ-дан. — *Крунић* (Попара) је давно прешао из Ватнице на Влаховиће, па с Влаховића на Хотањ, па га с Хотња предигао ага у Клепце на читлук. Слави Никољдан. — *Влачићи* су старином из Попова, па је из Дабра дошао овдје за занатом и прешао у сулоштво једној дјевојци. Има их једна кућа. Славе Јовањ-дан. — *Марић* потиче од једног десертера из француске војске, служио у Марића из Стоца, па је примио и његово име. Има их једна кућа. Славе Јовањ-дан. — *Мркић* је старином Мркаљевић из Мркаљевића у љубињском котару. Отац му се доселио с Рјечица у Дубравама као крчмар. Има их једна кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Јањић* (Бетегало), његов отац оженио се одавде, па је прешао с Банчића као дунђер у женин род. Слави Ђурђев-дан. — *Пухали* су старином Мужијевићи из Љубомира; веле да је био њихов цијели Љубомир, други веле да су они од братства Предојевића. Из Љубомира су прешли у Дабрицу, а из Дабрице у Опличиће, а дјед им је прешао овдје. Има их у Коњицу, по Босни, на Загорју, у Рабини и по Дубравама. Од њих су и Вукосави. Славе Никољ-дан. Има их три куће. — *Зуровци* су старином из Рабине. Отац им из Грабовине „удо се" за Јањића кћер. Има их четири куће. Славе Јовањ-дан. — *Чакрлија* је из Студенаца код Љубушког, овдје је доселио прије 35 година из Тасовчића. Има их једна кућа. Слави Пилипов-дан. — *Покрајчић* је прије 100 година доселио на читлук са Заушја у Храсну. Има их још у Дубравама, у Прењу и у Аладинићима. Има их једна кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Бурлица* је старином с Плане у Рудинама. Бошко Бурлица држао је пивницу на Биваљу Брду, а овдје избу, па се оженио одавде и овде настани прије 70 год. Има их двије куће, славе Аранђелов-дан. Има их још у Мостару и у Невесињу. — *Чаваљугин* прадјед је доселио из Корјенића. Има их 4 куће. Слави Аранђелов-дан. Има их још у Мостару и у

Невесињу. — *Драгићевићи* су старинци у Пребиловцима, гдје их је и Турчин затекао. Одатле су прије 50 година доселили овдје. Има их једна кућа. Славе Никољ-дан. Католичке су слиједеће породице:

Брајковића отац доселио је прије 50 година из Броћна. Овдје их има 3 куће. — *Пехар* је из Броћна прије 50 година; дошао му отац. Има их овдје 2 куће, а има их и у Броћну. — *Мартићев* дјед доселио је из Храсна. За разлику од других католика он говори ијекавски. Има их 1 кућа. — *Донкић* је старином из Броћна, овдје је дошао као тестар из Почитеља. Има их 1 кућа. — *Матић* је прије 38 година доселио из Граца у Храсну на читлук. — *Томићи* су прије 70 година доселили из Броћна на читлук. — *Родин* је прије 80 година доселио из Добрана у Далмацији (котар Метковићи). Има их 1 кућа. — *Мерџанов* дјед је доселио из Бивоља Брда. Има их 1 кућа. — *Јурковићи* су прије 70 до 80 година доселили из Брштенице у Храсну на читлук. Има их 1 кућа. — *Перван* је поријеклом из Далмације, овдје је дошао из Тасовчића уз буну. Има их 1 кућа. — *Пажин* је доселио на читлук из Ходова мало прије буне. Има их 2 куће. — *Крешићи* причају да су поријеклом из Раме, а овдје су доселили из Дашнице. — *Милинковићи* не знају или су из Добрана или из Бијелог Вира у Далмацији. Дошао им је дјед на читлук. Има их 3 куће. — *Жобрак* је „францеског времена" побјегао из француске војске. Мисле да су старином Далматинци. Има их 2 куће. — *Шарчев* отац дошао је из Броћна „од рђе" на читлук. Има их 2 куће. — *Раичи* су „од Расна". Дошао им отац на читлук. Има их 2 куће. — *Зовко* је „мало прије Аустрије" доселио на читлук из Броћна из села Бијаче. Има их 1 кућа. — *Марковић* је дошао на читлук с Кошћеле у столачком котару (опћина Крушево). Има их 2 куће. — *Шкепић* је с Добрана из Далмације, купио је мало земље, па се прије 18 година населио. Има их 1 кућа. — *Чепо* је доселио прије 100 година из Броћна. Има их 1 кућа. — *Ћирић* зна само да је „однекле из Далмације". Има их 1 кућа. — *Пишковић* је из села Черигаја у Броћну; доселио је прије 80 година.

Од ових породица Брајковићи су славили Томин-дан, Томићи Никољ-дан, Матићи Шћепањ-дан, Марковићи Ђурђевдан. Марковића рођаци у Кошћели славе и данас. Напустили су ове славе по наговору свјештеника.

Биљешке о породицама у Старој Габели.

Зна се да је цијело село било неког Мусломана Сулагића. Кад је то било не зна се. У то вријеме било је у селу свега 7 кућа, а три породице: Вулић, Перишић и Крвавац. Ово су најстарије породице.

Вулићи су из Струића у Попову. Не знају кад су дошли. Има их 6 кућа. Славе Никољ-дан. — *Перишићи* знају само да су много прије куге доселили из Битуње код Стоца. Овдје их има 3 куће, а има их још у Попову, Стоцу, Мостару и на Влаховићима. Славе Јовањ-дан. — *Мандрапе и Лојпури* мисле да су једна породица; поријеклом су с Колојани; Мандрапин је дошао дјед, а мало прије њих дошли су Лојпури. Мандрапа има 5 кућа, а Лојпура 6 кућа. Славе? — *Танасиловића* отац је из Драчева у Попову, живио је и у Далмацији. Има их у Шуми Поповској, а код Имотског има их 40 кућа. Звали су се Станићи, а ових има у Глушцима у Далмацији и у Попову, у овом селу 1 кућа. Славе? — *Ратковићи* су старином Бјелице из Црне Горе. Дошли су из Љубушког прије 40 година. Има их у Љубушком, Драчеву, Зупцима и Невесињу, а овдје 2 куће. Славе Петковицу. — *Сочевићи* дошли прије 80 година као заначије из Скадра у Арбанији. Има их 2 куће. Славе Петковицу. — *Ђурића* дјед је дошао прије 70 година са Слипчића. Има их у Љубињу, Чајничу и Мостару. Овдје их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. — За *Мирићe* се зна само да нијесу старинци, али се не зна одакле су се доселили. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. — *Тарaне* су доселили од Требиња прије 50 година; најприје су доселили у Мостар па овдје. Има их још код Требиња и у Дубровнику. Има их 2 куће. Славе Шћепањ-дан. — *Дропићи* (Арнаутовићи) доселили су „однекле из Арнаутлука, кад се Францес био с Русом". Има их још у Глушцима и Бијелом Виру у Далмацији, а овдје 3 куће. Славе Малу Госпојину. — *Чољак* (Вујић) дошао је давно за „кором хљеба" из неког села у Попову. Има их још у Попову. Има их 1 кућа. Слави Јовањ-дан. — *Бањевић* зна само да је доселио из Попова. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Крвавац*, католик је из Броћна. Једни су дошли веома давно, а други прије 70 година. Има их у Броћну, Драчеву и овдје 3 куће.

Драчево.

На југоисточној ивици Габеоског Поља, на заравњеном и скршћеном рту, који се пружа од ивице у правцу према Га-

бели. Нема сталних, добрих врела. Зими пију воду из Неретве а љети из чатрња. Сељаци су сви кметови. Аги се обично плаћа трећина. Ко даје четвртину тај по нешто измећари. То се измећарење састоји већином у обрађивању мобине. Аге су Гаврани и Алихоџићи из Почитеља, Чафадаревићи и Бехмени из Стоца и Башагићи из Невесиња.

Село је разређена типа. Издужено је на ртастој заравни, у њему има 38 кућа. Не зна се ко је основао село.

Становници су махом скори досељеници, већином су доселили у XIX вијеку. Најстарији су католици Раич и Ћорићи, затим Бијелице и Брстине. — *Раичи* старином из Хутова у Храсну. Цијело Хутово било је њихово. Доселио им је прадјед због тјескобе. Има их у Дољанима, у Каменој код Невесиња, Ротимљи, Прењу а затим расутих по Босни и око Љубушког. Сви су ови из Хутова. Овдје их има 7 кућа. — *Ћорићи* су доселили из Кљенка у Храсну прије 100 година. Има их у Бучићима код Мостара и у Бијелом Пољу. Од старина су имали имања у Кљенку и овдје, па су се једни одвојили и прешли овамо. Овдје их има двије куће. — *Бијелице*, њихов је дјед доселио из Пологоше код Метковића. Мисле да су старином из Црне Горе· Славе Васиљев-дан. — *Брстине* су из Ћетољуба у Храсну. Дошао им је дјед прије 70 година. Има их 3 куће. — *Драшко* је прије 300 година доселио из Грахова у Црној Гори у Тасовчиће, па је одатле прешао прије 18 година у Драчево. Слави Шћепан-дан. — *Лојпури* знају да су веома давно доселили с Колојани на читлук. Има их 1 кућа. — *Михаљевић* је старином из Попова из Грмљани. Овдје је дошао из Метковића прије 25 година. Има их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. — *Дедијер* је старином из Рудина. Овдје је дошао из Стоца прије 30 година. Има их 1 кућа. Славе Игњат-дан. — Католик *Дропић* је прешао прије 7 година из Габеле. Има их 1 кућа. Дјед католика *Далматина* доселио је с Домановића. Има их 4 куће. Отац кат. *Андрића* из Домановића је доселио. Има их 3 куће. Прича се да је дјед кат. *Ђунова* доселио из Далмације. Има их 2 куће — *Шуманов* дјед дошао је из Комина иза Опузена. Има их 1 кућа. — *Јурице* и *Прњићи* су из Броћна, дошли им прадједи. Првих има 2, а других 3 куће. — *Конџулов* је дјед доселио од Граца код Клека. Има их 1 кућа, — И *Вулетићев* је дјед из Граца. Има их 1 кућа. — *Мишића* дјед је од Вргорца. Има их 2 куће. — *Симановић* циганин је из Тасовчића, а старином из Дубрава.

Грабовина

Село на југо-западу од Чапљине, јако разбијена типа, на кршевитој заравни. У селу двадесет и двије куће и седам породица. Дио села до Чапљине припада чапљинском одсијеку а дио припада требижатском. Не зна се како је село постало.

Зуровци су старином из Крушевице у љубињском котару. У Рабини су имали јесеништа, а Думош им је био планина. На јесеништима се посвађају с Турцима, убију једнога па се преселе у Стару Габелу, одатле се преселе на Дретељ. а из Дретеља у Чапљину, а из Чапљине у Грабовину. Има их у Мостару а од њих су и Муслимани Зухрићи на Губавици. Има их 4 куће. Славе Јовањ-дан. — *Савићи* су прије 40 година дошли из Жабице у љубињском котару на зимницу и овдје остали. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Јелчићи* су Шкутори из Далмације. Не зна се или им је прадјед дошао из Крвавца или Комина. Населио их је Али-паша Ризванбеговић. Има их 6 кућа — И *Брајковиће* је Али-паша преселио на читлук. Има их 5 кућа. — Али-паша је преселио и *Додиге* из Брођна. — *Рашић* је мало прије Али-паше доселио из Клобука у Бекији. Има их 1 кућа. — За *Веге* не зна се одакле су. Има их 2 куће.

Јасеница.

О економским приликама овога села говорено је доста у општем дијелу. Село је јако разбијена типа. Има 30 кућа. Свака кућа има своју ограду за траву. Немају ни чатрња, ни стаја за стоку. Они причају да им је сам султан дао ово село за живљење и за испашу, али им је забранио да земљу ору. Доцније су их укметили разне аге. Четвртина села је откупљена. Једни су се ућесимили па плаћају агама у парама, сиру, маслу и гуњима.

По селу има доста искрчена земљишта. О томе да је село било боље обрађено свједоче фине, питоме лозе, које су се овде одржале усркос томе што се не обрезују и не обрађују. Прича се, да су прије данашњих становника живјели у селу православни Гаовци, о којима се не зна шта је од њих било. Данашње породице: *Јазвини*, *Чолаковићи и Колџе*, сви су једно братство. Они причају да су поријеклом из села Станојевића од властеоске породице Милорадовића. Други сељаци веле, да су они само од Милорадовића наполичара. Кад су примили Ислам и кад су се доселили. не може се детаљније утврдити.

Попово и Храсно с неким селима љубињског котара

Пољице (Попово)

Село је смјештено при источној страни брда на висини од 300 м. Како се село пружа са југоистока к западу тако се и куће постепено дижу у вис страном брда. Сеоско земљиште врло је кршевито а испод кућа обично су истрапљени малени комади родне земље. Испод села источно и на сјевер отвара се долина Требишњице. У Пољицу нема нигдје живе воде већ је кишница у чатрњама. У селу иманеких 11 старих и 5 нових чатрња. При нестанку воде у чатрњама пију из ријеке која близу села протјече, само што иона често пресушује. Радне земље овог села налазе се у Попову Пољу, а мањи комади находе се и испод села и по Дебелом Лугу скоро 1 сахат разбацане. Земља је доста добра рода. Сеоска се паша стере на све стране око села а највише према истоку у *Дебелом Лугу*, Голој Главици, Малом и Великом Варденом, и другим мањим мјестима. Све ове главице дижу се са западне стране. Премда је сва испаша и данас сеоска заједница ипак веле да знају колико којој породици или боље племену припада. Они тврде да су се прије паше дијелиле на хараче, а свакоме се селу знало колико коме припада харача. Тако Пољице броји 27 харача испаша̂. Од овога браству Иванишевића долази 9 харача, Станковићима и Кудузима 7, Махали Заградини 5 харача, Миљевићима 2 хар. итд. Харачи су се плаћали *по кобилама*. Једна се кобила рачунала: 1) 10 рала властите или 20 рала агинске земље; 2) *60 ситних брава* и то је била једна кобила, па онда 3) 4 ораћа вола, или 4 товарна коња, или 10 говеда, или 10 грла „коњског зуба" (халаша). *На 1 кобилу* плаћало се прије 70—80 год. по 60—80 гроша. Кућарине се плаћало по 1 плета. Владици су давали од куће по 10 гроша.

Пољице се дијели у двије махале, *Пољица* и *Заградина*. Махале су раздалеко 1 км. Дијели их бријег Градина. У Пољицу се издвајају групе од сродничких кућа које стоје у тјешњој вези, али ни групе нијесу одвећ размакнуте по „50 до 80 мет.", а куће су у групама збијене на 10—20 м. *У селу има свега 51 кућа*.

Од старина у овом селу има се споменути као најглавније старо *грчко гробље*, које је било уз цркву и које је већ уништено градњом [illegible] У селу имају двије прав. црквице и

о једна уз другу. Пошто је једна (и то стара) била одвећ лалена прекоре Жаковљани некога сељака из Пољица како се н моли Богу у тако слабој цркви а не као они у Жакову у ијепој. Ово њега увриједи изради ферман и начини уз прву другу цркву већу и лепшу. *На главици Градини био је іанац из доба млетачког ратовања.* Но готово најважнији су оказ о старини у овом селу *стара кућишта.* Прича се да су Пољицу прије живјеле ове породице: *Баули, Илићи, Ђурђеићи, Кусета* (Бјечвина), *Ђугуми, Божићи* и *Благојевићи.* За ауле се прича да су једно кољено са данашњим Кудузима. Од Баула се један био потурчио и посто Баул-паша. Имају данас неке омеђине источно од села Цицине у Шуми и ову се Бауловићи. Он је даровао Пољицу 70 рала земље од Равним, 40 рала земље под Драчевим, а 30 рала под Грм-анима. За Илиће се само знаде то да су дијелом самрли а еки дигли у свијет назад 150 год. Има у селу Илића чатрња. Ђурђевићи су како се мисли били старјеници у селу па су се они давно „сметнули". Данашњи Иванишевићи њихови су омазети. Кусета (Бјечвина) је самро уз кугу прије 90 год. Ђугуми су неки изумрли али их има још у Мостару. Зна се а су *Благојевићи* живјели у Ђурђевића кућетинама. Сви горје поменути знаци из старине, а особито добро очувано предање ранијим становницима несумњив су доказ да је у селу још з далеке прошлости било људског насеља. Па и данашњи становници у селу одликују се дубоком старином. Тако се у селу матрају за старјенике ове породице: *Миљевићи* 14 кућа, *Кусаловићи* 4 куће, *Станковићи* и *Кудузи* 10 кућа, *Миљевићи* славе Шћепањ-дан, *Кусаловићи* Ђурђев-дан, *Станковићи* и *Кудузи* рже да су једно племе а имају и заједничко Крсно име Ђурђев-дан. Мисле да им је далека старина од Вујичића из раха у билећ. котару. *Иванишевићи, Љепаве* и *Мостарице* свега 18 кућа) једно су племе. Њихови далеки претци (како еле много прије него је Турчин изашао из Новога) дошли у из Риђана код Никшића у Црној Гори и призетио се Виде Ђурђевића у Пољицу. Виде је имао три сина: Божа, Петка Будака, па су од Божа Мостарице, од Петка су Сетенићи у Драчеву, од Будака, Љепаве и Иванишевићи. Други рат Видов именом Симо населио се у Величане и од њега у: *Милићи, Мачуге* и *Пенде.* Трећи брат коме се не зна име, ошао је у Чваљину и од њега су: *Пенде, Голуби* и *Батићи.* Иванишевићи произилазе од породице *Драгаловића.* Са

њима, Љепавама и Мостарицама једно су племе и они Иванишевићи и Главани у Мостару, и Шкуљевићи у Трјесту. Ова породица слави Лучин-дан. Да су све досадање породице врло старе доказује и та околност, што све имају од старине властиту земљу. — *Ковачи* (4 куће). Предак им је дошао из Лопоча (село у Бобанима) прије 70 год. Ковачи славе Јовањ-дан. — *Курилић* је прешао из Драчева недавно на женинство. Славио је Јовањ-дан а сад слави Ђурђев-дан.

Горогаше

У карсној заравни између Попова и Мора, источно од пута Завала — Слано у присоју малог скаршћеног улегнућа, на висини од 650 до 663 м. Има двије живе воде: Стране и Пиштет, а уз то има и чатрња с кишницом. Јако је студено, снијег може бити висок до један метар и траје више времена. Сеоска земља је сва уували и ближим мјестима. Има доста шуме, која је неподијељена. Земља скоро сва сеоска, изузев агу Фетагића из Требиња, који има нешто земље у овом селу и сељани му дају трећину.

Село се дијели на три махале и то: Горогаше, Добромири и Ламбета (махала). Једна махала од друге удаљена је четврт сахата и растављене су омањим брежуљцима. У махалама су куће доста близу једна друге и смјештене су без реда. Добромири и Ламбета биле су прије стаје, те су уз стаје људи подизали и друге куће и од ових стаја мало по мало посташе дијелови села, махале. Село има 20 кућа и сви су православни.

Прича о постанку села нема.

Најстарија је породица у селу *Поробић*; не зна се одакле су доселили. Још старије породице биле су: Илић, Маукало и Оборина, али су ове породице изумрле, или су се некуда одселиле. *Вукановић* прије се звао Зотовић, а доселио се из Љубомира. Слави Св. Николу. — *Сировина* је од породице Повобића. — *Ламбета* је Лула из села Хума (котара Требиња) — Старо гробље има у „Брестици“, али о њему нема предања.

Беленићи

Западно од Горог[illegible] [illegible]личног положаја. Има један стални изв[illegible] тог[illegible] ћа има чатрњу с кишницом. За-

ратна земља већином је близу села. Има испаша и најудаљенија су од села мјеста пола сахата. У сваког је домаћина властита земља.

Село се дијели на двије махале, које раставља Спасово Брдо (брежуљак). Куће су у махалама у близини једна друге и без икаква реда, једна на нижи а друга на више

Цијело је село год. 1895. бројало 26 кућа.

Сви су становници по вјери римокатолици јужног наречја. Свака кућа има своју стају, и ове нису далеко једна од друге. Највећи размак је четврт сахата, а од села су удаљене сахат и по.

Село нема своје планине, већ дају „на млијеко". Име селу Беленићи долази од Белене, човјека који се у овом мјесту негда настанио. Од њега данас нема нико овдје.

Најстарија породица данас је *Дадића*. Не зна се окле су. — *Пркут* је имао презиме Дадић, а прозван је тако, што је негдје у друштву метнуо своју торбу за се, у којој је био хљеб хотећи свој хљеб заштедити, кад је било при ручку и из подруге назва га друштво Пркут, које му касније као право презиме поста. — *Кречак* се доселио из Чешљара, из села истог котара. — *Џамоња* се доселио из Кијева Дола, далеко један сат. *Зеко* ово презиме постало је од придјевка. Не зна се одакле су. Испитивач је записао да сви славе крсна имена, али није навео, која су то.

Јасеница

У нахији Бобанима, а у крају што га зову Дебели Луг, с лијеве стране Требишњице, а у подножју *Оштрог Брда*. Висина око 270 м. У селу нема живе воде, већ је кишница у чатрњама и у локви. У селу има само 1 чатрња, и даље поред старог пута која се зове *Оргуша*. Уз Оргушу имају још неколике друге чатрње крај карванског пута а у размаку од по сахата, које је градила, веле, нека дјевојка из Стоца као хаир (задужбину). У селу има и локва коју зову Јасеница, у Долу Јасеници. Радне земље врло мало и та је јако разбацана у малим доловима.

Испаше има доста само је врло кршевита, а има и шуме од лиснатог дрвећа. Испаше су побрд има и главицама југо-западно од села.

Јасеница се дијели у три групе кућа и то: 1) *Јасеница* и ту живе *Милаковићи* 3 к. и *Ружић* 1 к.; *други чопор* је у дну дола и ту живе *Влачићи* 3 к. и *Гојшина* 1 к.; *Макљеновац* и *Зец* 2 к. У Јасеници има *свега 10 кућа*.

Од остатака из старине имамо:

1) *Грчко Гробље*. У данашњем сеоском гробљу налази се 7—8 обичних поклопница без стећака. 2) *Село* зову неке старе омеђине у близини Јасенице. Ту имају само неке обзидине у сушици. За ово селиште прича се само, да су у њему прије живјели *Милаковићи*, а прије 200 година да су га напустили и засновали насеље на *Прловитој Влаци* гдје и сад живе. 3) *Думнице*. Још старије селиште од села било је у селишту *Думницама*, гдје су негда живјели *Милаковићи*, па су потом прешли у „*Село*" а из села у данашње насеље.

У селу су живјели Черечине, па су отишли прије 130 год, у Драчево у Попову, гдје их и данас има. Даље се знаде да су по неко вријеме живјели: *Басори и Колак*. Има и данас у селу *Басорево гумно*. *Колаци* су предигли у Шуму у село Хум, гдје и сад живе. *Милаковићи* (3 куће) *и Зечеви* (5кућа) једно су братство и врло су стари. О њима се прича само то да су се најприје звали *Бошковићи* и да су стали у *Думницама* гдје има старих омеђина у селу. Иза тога су предигли у Село. По прилици прије 200 година један Милак је прешао и настанио се на Прловиту Влаку, гдје и сад живе његови потомци, а други се настанио у *Макљеновцу* чији се потомци зову *Зецовима*. Неки им је предак још у 18 в. отишао у Мостар и тамо их и сад има, а било их је и у Дубровнику. И Димитрије Милаковић писац истор. Црне Горе од ових је Милаковића. Старину ове породице доказује и то, што је имала свагда своје земље. *Милаковићи и Зецови* славе Јовањ-дан, 7 јануара[1]) — *Влачићи* 3 куће. Они су старином из Рињана код Никшића. Прије су били у Подгливљу. Из Подгљивља прешао је прије 150 година Станиша у Полице, а Митра, Лазара и Шћепана довела баба собом у Черечина у Јасеницу прије 95 год. због тога неки и сад Влачиће зову „Черечинама". Влачића има и сад у Полицама, а одакле је један поодавно отишао у Мет-

---

[1]) Зечеви у Мостару славе Васиљев-дан.

ковиће те му потомци и сад тамо живе. Влачићи славе Јовањдан. — *Гојшина 1 кућа*; прешао је из оближњег села Гојшине прије 80 година на Хаџибарјамовића читлук. Слави Томин-дан — *Ружић* 1 кућа. Он је из Тврдоша од тамошњих Ружића, а удомазетио се у Милаковића прије 20 год. Слави Јовањ-дан.

Рапти (Бобани)

У нахији Бобанима, у брдском крају с лијеве стране Требишњице с висином од 360 метара. Село је у дубокој вали, опасаној са свих страна брдима и главицама. Куће су се повиле готово у полукругу около оне вале у присоју. Нема живе воде него је кишница у чатрњама и локвама. Немају довољно ораће земље, већина је земље под селом одма до кућа, и даље од села. У *Прибјеновићима* и у Дебелом Лугу. Испаше су свуд око села по главицима.

Село доста збијеног типа. Куће су се повиле окоораћих земаља у полукругу. Обични је размак између појединих кућа 40—60 м., а у сродничким чопорићима и куће су ближе 10—20 метара.

Село је врло давно имало стаје у Турици, па им притисли Ресулбеговићи прије 180 година. Данас немају ни стаја ни планине.

Од старина у овом селу има: *Грчко Гробље* са 15 стећака код сеоске цркве, неке су узидане у зид око цркве и у саму цркву; а затим Градина, од које су сачуване саме зидине. На истом мјесту прије 200 и више година ту је стајала стража *сењских ускока*. И на *Ћетковој Градини* има такође широких зидина, у сушицу зиданих. Не зна се кад је зидан ни ко га је зидао. На Поду код *Радовањ Долине* има једна *гомила*, а ту се налазе и остатци од земљаног посуђа — лончине. На граници рапћанског, лучничког и диклићског худута има једно старо селиште и зову га *Прибјеновићи*. Нити се знаде, ко је ни кад је ту живио нити кад је опустјело. У Дебелом Лугу а уз Мељави До имају неке омеђине и ту су, веле, некад живјели *Ђуричићи*. Од породица које су некад живјеле спомињу ове: *Митриновићи* су православне вере па су неки одселили у Дријењане у Попову, а други у Љубиње прије 70 година гдје и сад живе Мусломани. Јаију је давно истјерао Гребо, али се не зна куда је отишао, а Гребо је одселио у Љубиње прије 90 година, и тамо их има. У селу има породица

којима се не зна за поријекло а то су: *Кардуми*, *Бијеле* и *Макитан* свега 7 кућа Сви су једно „тијесто" и држе их за старосједиоце. Њихова рода има у Мостару куд су давно отишли. Славе Ђурђев-дан. — *Ђуричићи* 3 куће. Њихову старину доводе из Лисине, старог селишта између Жакова и Туља. Врло давно прешли су из Лисине у кућетине у Мељавом Долу, а одатле још у првој половини 18-ог вијека у Рапти на Дучину Вртину. Ђуричиће држе за једну од најстаријих породица у Бобанима. Од њихова су рода у раније доба бивали кнезови у Бобанима. Њихове породице има у Сарајеву, Невесињу, Мостару и Никшићу, куд су се размилили у 19-ом вијеку. Славе Јовањ-дан. — *Бокуни* 3 куће. Они су старином из Чопица у Бобанима, па су предизали у Жабицу у кот. љубињ, а из Жабице предак им је прешао прије 150 год. на Гребину земљу у Рапти. Славе Ђурђев-дан. — *Вујић* 1 кућа. Његова је старина у Драчеву у Попову. Држе да су једно племе са тамошњим *Бубама*, *Бискупима и Красојевићима*. И њихов је предак давно дошао у Рапти, како мисле прије 150 година. Вујића има у Габели и Београду у Србији, куд су отишли прије 50—70 год. Слави Јовањ-дан.

Диклићи

У нахији Бобанској, а на ивици Дебелог Луга у осоју под главицом *Пелијешом* с обје стране жељезничке пруге. Село пије воду из чатрња, којих има седам. Диклићи су као и друга околна села оскудни с орађом земљом. Земља није груписана него разбацана свуд по испашама а у мањим комадима. Осим тога ни земља се не одликује добрим родом. Најбоље успијева дуван. Испаша је селу са сваке стране на сјевер по Дебелом Лугу до карванског пута, а јужно по многим главицама. Мален је дио приватних пашњака и то ограде око долова а у новије вријеме су ограђене. Много већи је дио сеоска заједница.

Диклићи су село збијеног типа, нема ни махала ни чопора. Све су куће густе и без реда размјештене. Збијеност је настала једино због диобе породичне. У селу живе само *Пичете* 10 кућа.

О имену села Диклића не постоји никаква прича.

Код Диклића у сеоском гробљу имају двије *грчке гробнице*, а осим тога ту имају и два висока побјена камена, али ни сто-

годишњи старци о њима не знају ништа. Око села на четири мјеста има трагова од ранијег насеља. Тако се једно насеље зове већ спомињати *Прибјеновићи* на тромеђи диклићског, рапћанског и лучничког худута. Ту има више старих и у сушицу омеђина. Има стара чатрња и локва *Соћа.* Не зна се ни ко је нити кад је ту живио. Друге старе омеђине су у Печеницама. Ту има само 2—3 омеђине, и причају да су у њима некад живјела породица Пикуле. *Шиљеговице* су старе омеђине близу великог нарванског пута. Не зна се ни ко је ни кад је ту живео. У *Петрову Долу* сјеверно од села има такође *старих кућетина;* у њима су некад живјели *Лукнаши* па врло давно некуд отишли[1]). На главици Црквици има трага од зидова у сушицу и то зову *Црквина.* Прича се да је била црква. За све Бобоне највише је пута држан расјек под Диклићима, а кадкад и под *Жаковом.* — О постанку села Диклића ништа се не казује. У селу живи сама породица *Пичете.* Стари Јован од 99 год. вели да је Пичетама старина баш у Диклићима; да су имали свагда своје земље. Старо им је презиме *Лучићи*, а тако се и у читули пишу, само их свак првим именом зове. Кад су, вели речени старац овуда сењски ускоци чету водили и робље одводили тада су и преци данашњих Пичета изводили робље Сењанима на Церово Почивало јужно од села. Пичета има у Мостару, куд су отишли прије 120 год., а има их и у Русији. Славе *Ђурђев-дан.*

Дријењани

Село је у подножју Градине и Милошца јужних обронака Илије планине. Куће су уз то по кршевитој заравни у присоју. Сељани пију кишницу из чатрња, којих има девет а имаду и двије локве; у Стајама и Бездану. Село има довољно радне земље, а ова је поглавито у пољу под селом. У селу су само врти, башче и виногради. Поред земљорадње држе и стоке. Испаша има довољно али је све голи крш. Паша је сјеверно од села. Пашњаци су и данас сеоске заједнице.

Дријењани су село збијеног типа, а куће су се поредале у полукругу. Обични размак између кућа по 30—60 м. На тип је највише утицао сам положај. У селу има 28 кућа. Кажу да је село стекло име по многој дреновој шуми, које и данас има около села.

[1]) Петров До повећи је комад родне земље, а кажу да је некад Поповско Блато у њ ушло на Петров-дан (29 јуна), и с тога му остало тако име.

Кажу да је у селу врло стара црква у којој се сад не служи. Код цркве је било негда много „грчког" гробља али је временом узидано а данас има само неколико гробница. Више села имају двије *Градине* са остацима од некаквих зидина. На главици Златишту виде се трагови од гвожђа, а прича се да се ту негда и ковало. У Дубрави су наилазили на неко старо гробље о коме се ништа не казује. Трагова од ранијег насеља има на више мјеста. Тако у Лозовачама и Трепиштима у дубини се налази на лијепе зидове. *Лалићима* зову и старе кућетине у селу; прича се да су ту негда живјели Лалићи, па су пошто су још прије 160 год. продали земље Кадрибеговићу из Мостора некуд одселили. Код градине имају Вучетине омеђине. Ту је веле некад живио некакав Вучета па је обамро али давно. Спомињу се и Мусломани Чикаровићи те имају и њихове Омеђине. И они су продали и некуд отпртљали. Још се знаде да су живјели Мусломани: Капићи, Гребо, Кабили и Рикали. Капићи су стојали на Слоном у треб. кот. па су предугли у Требиње; и Кабила има у Требињу. Гребо је отишао у Азију а имаде још у их Љубињу. Рикало је предигао још прије 130 год. у До и Доданoвиће. *Грухаићи, Гњати, Стојановићи, Ћорићи* и *Ћаћићи* (свега 18 кућа) сви су једно браство и у селу су старосидиоци. Гњата има у Мирушама у билећ. котору, камо су отишли још прије 100 год. Свима је заједничко крсно име Аранђелов-дан. — *Кабили и Маџар* мухамед. вјере и то Кабил је дошао из Требиња прије 130 год. а Маџар из Маџарске па се потурчио такође поприје 100 год. *Митриновић* је из Рапти у Бобанима прије 70 год. Слави Јовањ-дан. Има их у Љубињу. *Марковић* је из Жакова прије 70 год. слави Јовањ-дан. *Перишић* је из Драчева прије 6 год., купио земљу. Слави Јовањ-дан. *Грче* је из Грбића, у Жаково дошао прије 40 год. Слави Јовањ-дан. *Поповић* је из Бјелошева Дола прије 61 год. Слави Ђурђев-дан.

Драчево (Поповско).

Један дио села смјештен је при присојној страни Урвених Стијена, а Доње је село на подножју, а донекле и југо-запад. странама. Вода је кишница у чатрњама: *Краљуши, Мосту, Мемедовуши, Поповој, Џамији, Подлокајница (?)* и још десетак других. Има и жива вода у Капуши и Плитици. Земље има у селу крај кућа али су већином под виноградима. Испаше су изнад села по брду.

Село се дијели у два дијела: Горње и Доње Село. У горњем су дијелу све куће врло густе, чему је узрок положај, а у доњем дијелу куће су знатно растурене или су се дале у чапоре, који су размакнути по 100, 200 и 300 м. у чапорима и куће збијене од 30—60 м. У селу има свега 46 кућа.

Од старина у овом селу има стара црква и код ње више „грчких" гробница али без натписа. У истом гробљу имају у два висока и просто отесана крста без натписа и о којима се ништа не прича. Исто тако два крста имају и у пољу и то један је на мјесту Јањштаку, а други на чаиру званом Дражданици. Држи се да су служили као граница од имања. Од многих ранијих становника који су дијелом самрли или се раселили показују у селу и њихове кућетине, Тако се знаде да су живјели: Чваљаци, Станићи, Челебићи, Драче, Даутовићи, Глухићи, Бакибеговићи, Капићи. Прве су двије породице православне а остали су били Мухамеданци. Станића имаде у Габели камо су неки прешли прије 120 год. У селу је била и Драчина Кула, а ове породице има у Мостару отишли пре 95 год. Даутовићи су самрли пре 50 год. Кадрибеговићи су дигли у Нови Пазар прије 30 година. Глухић је отишао у Мостар прије 80 год. а имаде их у Љубињу. Бакибеговићи су дигли у Столац прије 85 год. Капићи су врло давно пошли на Слано. Траг им се у овом селу сачувао у имену воде Капуше, коју су они негда исчистили.

За највеће братство *Прибишиће* не зна се откуд су доселилили; држе их за врло старе. Славе Никољ-дан. Исто тако говоре да су и *Бумбе* врло стара породица. Они славе Аћимов-дан. *Сетенчићи*, *Рунде*, *Глигићи и Мостарице* (11 кућа) једно су братсво, а предак им је именом Јован дошао из Пољица прије 120 год. и довео са собом три сина. С њима су једно братство Љепаве и Иванишевић у Пољицу. Једна им је слава Лучин-дан. *Мунишић* је из Дријењана дошао прије 110 год. Слави Аранђелов-дан. *Перишић* је прешао из Грмјана прије 100 год. слави Јовањ-дан. *Бискупи* су с Пожарног одакле им је предак дошао прије 120 год. Слави Јоаким и Ану. *Черечина* је из Јасенице у Бобонима прије 100 година. Слави Јовањ-дан. *Шошо* је с Бањевца прешао прије 100 година. Слави Никољ-дан. *Медари* су од оних из Седлара, а овдје је један прошао као имет прије 90 година. Слави Шћепан-дан. *Ђурасовић* је из Грбића (Жаково) дошао прије 80 год. Слави Јовањ-дан. *Анђушић* је с Пожарног

дошао прије 70 год. Слави Ђурђев-дан. *Грче* је из Грбића, па је најприје живио у Дријењанима, а прије 60 год. прешао овдје Слави Јовањ-дан. *Курилић* је из Грмјана дошао прије 60 год. Слави Јовањ-дан. *Чорбина* је Милетић из Влаке, дошао прије 70 година. Слави? *Косовић* је с Пожарног дошао на читлук прије 60 година. Слави Ђурђев-дан.

Загора

Село се пружило од запада ка истоку присојем испод Ћукове Греде. Село пије воду из чатрња којих има их десет. Село Загора има прилично родне земље и ова у главном лежи испод села. Већи се комади испод села зову: Орепина, Кратина, Рупни Доли, Виноградине, Остани Доли, Селишта, Вукодо, Узгребак и др. Осим тога има их који раде земље и у Доловини и Турици и планини Долима гдје су им и staje. Испаша има доста а оне се пружају на сваку страну око села. Већином су кршевите али има прилично и шуме. Од шуме нема друге користи осим за домаће потребе. Испаше а с њима и шуме су сеоска заједница.

Село се дијели у три групе кућа али те групе немају посебних имена. У групи што је под Ђуковном Гредом куће су најгушће, 10—20 мет. (у друге двије групе куће су растуреније до 50—60 м.) а групе су међусобом размакнуте до 100 метара. Двије крајне групе кућа веле да су старије, јер у њима има уз досељенике и по која старинска породица. Средња је група кућа постала из оне обје крајње измицањем због тјескобе. У селу има *свега 17 кућа*. Загора се зове зато, што је за гором од *Месара*.

Црква Ђурђева у Загори врло је стара. Градила је нека женска (дјевојка), а сестра јој је градила чатрњу. Код Ђурђеве цркве под селом има до 50 комада повећих поклопница, на неколике од њих има насликаних јелена, ни на једној нема натписа. Између Пријеке Њиве и Плоча на путу под селом веле да су била *3—4 гроба*, те се и данас могу опазити али врло тешко. О њима се ништа не казује. Зна се да су у Загори некад живјели *Вековићи*, пасу изумрли. Близу Лакетића куће показују омеђине гдје су живјели. Исто тако живјели су и *Падрови* и њихове *омеђине* показују код Падрове Главице. Даље се о њима ништа не говори. Код Останих Долина имају неке *омеђине* а ту има и локва и чатрња. Овдје су некад живјели Унко- ... који и сад у селу живе. За старосједиоце сматрају:

Јелиће, Рупиће, Унковиће. — *Јелићи* 3 куће. О њиховој прошлости ништа не умију казати. Држе их за врло стару породицу. Јелићи у Загори и *Танасијевићи* у Врпољу имају једну (заједничку) *читуљу* т. ј. књигу у коју уписују мртве чланове. Пошто обје породице имају и заједничко крсно име, Шћепан-дан (17. дец.), вјероватно је потом да су и једно тијесто. *Унковић* (Ђукановић) такође је стара породица. Они су градили локву и једну стару чатрњу, те се њиховим имену и зову. Они су некад живјели у *селишту* ниже села код Останих Дола, тамо и сад имају омеђина, чатрња и локава. Чини се да су им ту биле само стаје. *Рупић* је старјеник, а старо му је презиме *Гатковић*. *Анђић* (1) је Рокољ из Полица код Требиња. Удао се Вуко Рокољ прије 200 год. за Анђу Вековића — с тога му данас потомке зову Анђићима. Вековићи су изумрли. *Лакетић* (1) потиче од породице *Влаисављевића* која је живјела у Јасенику код Гацка. У Јасенику су живјели прије 200 г. четири брата па убили бега Ченгића и због тога неки отишли у Русију, а Лако, Дука и Бјеле пребјегли у Загору на Регулбеговића земљу. Бјели се и Дуки ту није свиђало, по Бјеле прешао у Бјелошев До у Љубињу и тамо их зову *Поповићима* (15 кућа). Дука је прешао у Луг и од њега су у Лугу: *Дучићи*. Четврти брат *Вуко* остао је у Јасенику, а потомци му се зову *Вукомановићи*. Дукин син Максим отишао у Сарајево, па му тамо потмоке зову Максимовићима. Једна кућа те породице живи и у Трнову код Сарајева. Од Дучића су и *Чабрили* у Подвележју код Невесиња. Од Дучића су и они Дучићи што живе у Београду у Србији, и они у Рупјелима код Требиња. Славе Ђурђевдан. — *Унковић, Анђић, Рупић и Лакетић* и изумрли Вековићи сви скупа имају једну заједничку читуљу и заједничко крсно име Ђурђев-дан. За Вековиће, Унковиће и Рупиће могло би се рећи да су једно тијесто, јер су сви стари а подудара им се и читуља и крсно име. За Анђића зна се да је призећен.

Власаче

Село је смјештено у присоју Сталовите Греде. Куће су по кршевиту тлу. Село пије воду из чатрња у којима је вода кишница и којих има четири. Власаче су врло сиромашне са радном земљом. Осим тога то су ситни комади на сваку страну око села разбацани по шуми и паши. Испаше

има прилично али су већином голе и кршевите и простиру се на сваку страну око села. Ни испаша нити шума нема приватних. Власаче су село збијенога типа, без икаке диобе на групе или чопоре. Све куће стоје у близини (10—30 м.) али су без реда размјештене. У селу има *свега 7 кућа*.

О имену села не постоји прича, не зна се ни о ранијем какву имену. Не домишљају се ни од чега је село стекло име.

Источно од села а крај пута што води у Љубиње налази се црква Петковица. Кажу да је ту била црква од старине па је недавно поновљена и освећена. Код Петковице, гдје је сеоски укоп, има и неколике „грчке гробнице", али без натписа и ничега другога. Старих омеђина има на неколика мјеста у аудуту сеоском. У самом селу наилази се на неке старе зидине (у сушицу) и не зна се, је су то биле куће. У *Подима* има 4—5 омеђина али се о њима ништа не прича. У *Вучјој Продоли* имају неке омеђине и за њих се говори, да је ту некад живио некакав *Миђојло* (?) И код Петковице има такође омеђина и о њима се ништа не прича. Више Криводолâ има један гроб и зове се *Малов Греб*. О њему се такође ништа не казује. Зна се да је у селу живио *Грозданић* па је обамро. О *постанку Власача* ништа се не зна. У селу живе двије врло старе породице којима се не зна поријекло а те су: *Драшковићи* и *Грујичићи*. О Драшковићима се ништа не казује већ их држе за старјенике. Има један Драшковић у Дубровнику. Славе Никољ-дан. — *Грујичић* је веле исто тако старјеник, али се знаде да им је старо презиме *Ковачевић*. Слави Ђурђев-дан. — *Вуковићи* су из Јањча, а овдје је прешао први Тривко прије 70 година на читлук. Славе Јовањ-дан. Има их 4 куће. — *Драшковић* и Грујичић копају се код Петковице, а Вуковићи у Загори код *Ђурђеве цркве*.

Грепци

Село је по превоју на кршевиту земљишту између Јабучине и Стојвиша. Сељаци пију кишницу из приватних чатрња а имаде и живе воде у *Добријењи* и *Живачи*. Село је врло оскудно у радној земљи. Комади су врло малени и по испаши растурени. Пашњаци су пространи, свуд около села по главицама.

Грепци су врло збијеног типа, а само се могу запазити два чопора са незнатним одстојањем у којима су куће врло честе и без реда помјештене. У селу има само 14 кућа.

На мјесту званом *Свеће* има старог *грчког гробља.* Још има и старих кућетина и једна кула гдје су живјели *Греби*; ту је некад била и пандурица.

Кад је најприје и ко је започео овдје насеље не може се дознати. А осим тога су и становници врло стари. Тако *Зуцалима* се не зна за поријекло и држи се да су ту врло стари. Са Зуцалима су једна породица Гребе у Љубињу и *Томићи* у селу, а за *Гавране* се мисли да су из Далмације, али се не прича кад су им преци ту доселили. Католичке су вјере и славе. Мратин-дан (Сви Свети). — *Реџе* су прав. и једно су с Главанима из Дубјана. И њихов је предак давно ту доселио. Славе Госпођин-дан.

Веља Међа

Село је при западним странама обронака Братагоша. Куће су се прилично дигле у страну а имаде их с обје стране жељезничке пруге. Пије се само кишница из многобројних приватних и заједничких чатрња (око 35). Село, има довољно ораће земље, и сва се налази у пољу испод села и с обје стране ријеке. Највећи су и најбољи комади: Зарјече, Куљенуше, Хаси, Јаме и Камени. Земље су изврсне родности, али због блата обично се на вријеме или не узоре или плод отме у јесен вода. Обично сију: кукуруз, сијерак, просо и грах. Сељани су већином своји, али их има који још раде и агинске земље, на коју давају $^1/_2$ или $^1/_3$ хака. У испашама и шумама село врло оскудно. Село је збијеног типа без махала и без чопора. Обични је размак између кућа 5 до 40 метара. У селу живе: *Оберани* 7 к., *Лакићи* 6 к., *Цурићи* 6 к., *Бендери* 10 к., *Соколи* 7 к., *Папац* 1 к., *Вукаси* 3 к. и *Мерџан* 1 к. Свега дакле 41 кућа.

Планине нити је кад село имало нити је сада има. Сељаци обично дају своје браве другоме који има планину. Стаја у брду имаду само неколико њих. О имену села не постоји у народу прича, већ се само неки домишљају, да је село име стекло од многих подзида и дуварина које зову *међом.*

У селу има мало старина. Врло је стара црква, која је обновљена у 19-ом вијеку. Више села с јужне стране једну главицу зову *Градином*; за њу није везано никакво предање. Под селом имају 2 грчке плоче, а још има и турско гробље. — Има прича како су негда поробљена Веља Села близу Турковића и *Дољани* ниже Побрђа и како су исти становници доцније засновали Вељу Међу. Али је ово веле, било врло давно.

Старину његову између осталог доказују и многе давноизумрле или расељене породице чијих „ометишта" (кућа, врта и чатрња) има у селу. Све су биле мусломанске породице: Бехмени, Страњаци, Сарајлићи, Пузићи, Мехмедбашићи, Басарићи, Бојићи, од којих су и Кудре у Габели. Још се прича и за Кораће чији су потомци Морићи у Бурмазима и Бан изумрлу породицу Кулаше на Војевићима и *Маруне* од којих је Пухо у Тунчини. И данашње католичко становништво већином је старо и непознатог поријекла.

Оберани, *Соколи* и *Вукаси* (17), у селу сви једно братство, потичу од старе породице у селу зване *Богдан*. За даљу прошлост ништа не причају. С истима су род и Густини на Зелениковцу у столачком котару, а Сокола има у Оскорушју у Далмацији. Богданâ има на Зелениковцу ст. котар и у Глумини. — *Љакићима* (6 к.) се такође не може дознати за поријекло и држе их за врло старе. — *Цурићи* (6 к.) су по једнима из Глумине у Г. Храсну, по другима из Сливна у Далмацији јер их има тамо, али већина их тврди да су и они у Сливну од ових из В. Међе као и они у Глумини, а да им је старина у В. Међи. Исто тако доказују и за *Бендере* да су из Дубрава, а они тврде да су они у Дубравама отишли из В. Међе гдје им је старина. — *Папац* је старином из Риђана у Црној Гори, одакле су три брата због крви врло давно побјегли и смјестили се на Мишљен, а отолен опет због крви један предигао у Вељу Међу и то давно прије 200 г. Из В. Међе расељавали су се по Г. Храсну и Бурмазима, гдје их има више кућа. *Мерџан* је са Загорца (?) код Требиња, доселио још у осамнаестом вијеку. Мерџана има у Габели.

Убоско

Село се пружило, на висини од 400 м., од ЈИ према СЗ крајем Убалачког Поља, а подножјем и страном Качка и Радешића. Село је над морем преко 400 метара. Пију кишницу из многих приватних и заједничких чатрња. Убоско има довољно радне земље, која је скоро сва у Убалачком Пољу испод села и у брду. У присоју има и винограда. Сељани се подједнако баве земљорадњом и сточарством. За стоку имају знатне дименвије у испашама, које су око села. Све су сеоске паше издијељене у приватна имања или „ограде", и они простори који још нијесу ограђени знају се чији су. Становници су већином кметови, а има и сасвим искупљених. Кметови давају половину

или трећину од хака, а тако исто и *травнину*. Још неки држе и беглука и ћесимача.

Убоско је јако издужено у правцу од сјеверо-запада к југо-истоку. Куће представљају низ, до 2 км. дугачак. Почевши од југо-истока породице иду овим редом: *Банђури* 4 к., *Богдановићи* 3 к., *Дошљаки* 2 к., *Жарковићи* 2 к., *Џунозе* 3 к., *Комад* 1 к., *Ђоге* 8 к., *Јањићи* 3 к., *Мичете* 4 к., *Буквићи* 7 к. *Рауници* 2 к., *Дутине* 4 к., *Ласиловићи* (Медани) 3 к., *Ћук* 3 к., *Шарановић* 1 к., *Милошевић* 2 к., *Шкорић* 1 к., *Мрган* 1 к., *Хајдаровићи* 3 к., (Елезовићи 2 к., и у Пољицу 5 к.) *Медани*. Свега 57 кућа а с Пољицом 64 кућа. Оне су обично сузблизу и без реда.

Убоштани кажу да никад нијесу кретали са стоком у далеке планине, јер им је у близини Радимја. У њој сваки сељак обрађује земљу, пасе стоку, и има своје стаје и колибе. Кажу да је село прозвато по своме облику, јер има облик убла. За имена Радешиће и Брајковину није везано никакво предање.

На три мјеста у селу има грчког гробља. Једно је у Осоју гдје има и стара црквина. Близу Убалачке Локве у гомили Црквини је грчко гробље. Треће је грчко гробље на мјесту Руди.

Кроз Убоско је пролазио стари пут који је полазио од Дубровника у Столац. У селу је био врло велик *хан*, старих кућетина о којима се ништа не прича има под Осојем, гдје се налази и кречних зидова и комада од цигаља. Зна се да су у селу живјели Мусломани Бабићи, гдје су данас Банђури, и Бркље гдје су сад Мичете, Смаилхаџићи гдје сад живи Комад. Још су живјели: Ћеранићи, Вук, Тепарић, Бириданн, Мујезинагићи и Хусковић. Вук је дигао у Борач, а Тепарића има у Љубињу, остали су дигли у Азију или су изумрли.

Од данашњих породица у селу јачом се старином истичу Мусломани: *Хајдаровићи* 3 куће, *Риуници* 2 куће, *Мрган* 1 кућа, *Шарановић* 1 кућа, *Џунозе* (Дутине) који су давно дошли из Глеђеваца и вравославни су: *Дошљаки* 2 куће, *Банђури* (Мијатовићи) 4 куће, који су дошли из Чавша у 18 вијеку. Сви други дошли су у 19-ом вијеку из Горњег Храсна и то: *Буквићи* (7 кућа) су из Храсна с Побрђа прије 90 година; — *Ђоге* су (8 кућа) из Храсна из Рујевог Дола прије 90 година; — *Медани* (8 кућа) из Храсна из Рујевог Дола прије 90 година; — *Ћукови* (3 куће) из Храсна из Рујевог Дола прије

40 година; — *Мичете* (4 куће) су из Чавша у Попову прије 90 година. — *Жарковићи* (2 куће) из Г. Храсна, прије 25 година. — *Комади* (1 кућа) из Г. Храсна, прије 25 година. Сви славе Јовањ-дан. — *Елезовићи* (2 куће) Мусломани? — *Дутине* правосл. и Џунозе Мухамеданци једно су братство. Они су из Глеђеваца из Мркаља. Дутине су дошли прије 100 год. Дутине славе Светог Саву. — *Милошевићи* (2), с Рђуса у Глеђевцима, а у Глеђевце су дошли из Чавша прије 60 година. Славе Јовањ-дан. — *Шкорићи* су с Банчића прије 30 година, а на Бањиће из Дубрава с Рјечица, а у Рјечице из Слипчића (мост. кот.). Слави Јовањ-дан. — *Јањићи* (3 куће) су с Ранковаца прије 30 година на Ранковце с Банчића. Слави Ђурђев-дан. — *Богдановићи* (3 куће) с Ранковаца прије 45 година, а у Ранковце је доселио с Банчића. Слави Ђурђев-дан.

Вођени

Село је на јужној ивици Љубињског Поља близу превоја између Радимље и Лохиње. Куће су по кршевиту земљишту. У селу нема сталних врела, пије се кишница из више приватних чатрња. За стоку је локва *Гнионик*. Вођени су имућни са орaћом земљом која је у Љубињском Пољу испод села. Уз земљорадњу сељани се баве и сточарством; доста је простран и сеоски доста кршевити пашњак, који је обрастао ситном шумом. Вођене је прошао турски „смлаћ“, али су пашњаци ипак остали неиздијељени, ма да се зна да село броји 18 харача у испаши. Сељани нијесу хтјели да дијеле испашу бојећи се да не уздавају агама травнину коју дотле нијесу давали. Сељака има и својих и кметова, који агама давају половину или трећину.

Куће су јако збијене и издужене у низу дуж пољске ивице. У селу имаде 30 кућа од којих су: *Ликић* 1 к., *Турањани* 12 к., *Бјелобрци* 3 к., *Круљи* 3 к., *Јањић* 1 к., *Пецељи* 2 к., *Пижуле* 4 к., *Ботур* 1 к., *Стајчић* 1 к. и *Ковачевић* 1 кућа.

Планина је селу Котланица на Зелен Гори, куда изгижу само двојица који гоне стоку и других сељана.

У народу не постоји прича којом би се тумачило име села.

Од старине у овом селу могу се споменути неко старо гробље с десне стране потока. Код Зелића кућа има неки стари гроб, зову га *Крлетин Греб* и кажу да је ту закопан некакав Крлета. У сеоском улуту у брду имаде *Градина* и *Градашац*, још у брду имаде и Краљев Греб. У селу има на више мјеста ...лачних зидова од ранијег насеља. Кажу да је негда

од Вођена све било засађено лозом. Од старих и давно умрлих породица у селу спомињу ове: Бовани, Бухачи, Краљи, олиши (Ристић) и Гале.

О постанку села ништа се не зна. Данашње је становниво махом новијег поријекла. Само једна породица у селу поје из 18-ог вијека, а све су друге из 19-ог. — *Бјелобрци* (3 ке) су у селу најстарији, њихов је предак доселио прије 140 . из Љубомира у билећ. котару као кмет. Славе Аранђелов-дан. *Ботур* 1 кућа је иза куге задње (90 г.) доселио из села Ивице ьуб. котару. Славе Ђурђев-дан. — *Пецељи* су од оних са лавице прије 70 г. Славе Ђурђев-дан. — *Ликић* је из села а у Шуми или из Жуље, а предак им је дошао у Љуье пред 200 година, а одатле у Вођене прије 60 година. вви Ђурђев-дан. — *Турањани* су Јоканови ћи с Требијова, вјели су у Туранима, а из Турани предак им је доселио у биње прије 200 година. Славе Шћепан-дан. — *Круљи* 3 куће од оних из Ћуковаца прије 60 година. Славе Јовањ-дан. — *жуле* (4 куће) су из Дражин Дола; у Шуми додигао је прије година. Славе? — *Јањићи* су с Банчића прије 50 година. ве Ђурђев-дан. — *Ковачевић* је из Туља као поп прије 30 ина. Слави Јовањ-дан. — *Стајчић* је с Банчића прије 30 го-а. Слави Ђурђев-лан.

Доње Храсно

Село Доње Храсно сачињавају ове махале: Рабрани, Црлав, Винине, Дашница, Сријетеж, Свитава, Бајовци, Сјекосе, бравица, Кљенак, Глушца, Колојањ, Борут, Церово, Брштаа, Ћетољуб, Церовица, Ђаврина Махала и Осјеченица. Рани су смјештени у положају благог нагиба који се спушта Столова према југо-западу. Црноглав је при јужној страни оименог брда.

У *Рабранима* живе *Туцаковићи* 13 кућа. Они потичу од вославне породице Рајковића, која је негда ту и у Поткули вјела. У вријеме четовања сењских ускока неки се раселе, едан буде одведен у ропство, одакле утече донесавши у бу доста дуката и он се потурчи. Дукате му је у погачу вила сама госпођа код које је служио. С Туцаковићима су род вославни Рајковићи у Јасенима(?) код Коњица. — *Кузмани* кућа) су једно братство са Жикићима у Турковићима у Поу, а старином их доводе из Рићана у Црној Гори, одакле је далеки предак врло давно доселио на Требињу, па у За-

горац, Побрђе, па у Турковиће, на Кнежића земљу а из Турковића у Глумину и Рабране још рано у 18. веку. Славе Никољ-дан.

У Црноглаву живе *Обрадовићи* (20 кућа). И они доводе своју старину негдје из Црне Горе и доказују да им се предак врло давно доселио у Дубраве, а из Дубрава још у 17-ом столећу населио на Црноглав. — *Гушићи* (3 куће) су Цигани а старина им је из Дубрава. У Црноглаву су стари преко 200 година.

У *Вининама* живе католици *Крешићи* (18 кућа); старину доводе из Крешева у Босни. Још кад је Босна пала под Турке (1463) тада су веле побјегла три брата и населила се на Дашницу у Д. Храсну. Али кад Турци мало касније освоје и Херцеговину онда се они склоне у Поникве код Стона у Далмацији, и ту су неко вријеме стали. Отолен се опет двојица врате на Дашницу а трећи остане у Пологоши. На Дашници су живјели све до задње куге а биле су им стаје у Вининама. Уз кугу избјегну Мусломани Мехмедбашићи на Дашницу те се неки Крешићи сасвим предигну у Винине, а само један остане на Дашници, гдје их и сад има 2 куће. Но и ови у Вининама и данас раде земљу на Дашници и тамо придржавају старину. Крешића има још у Д. Храсну има у: Бојовцима, и Сјекосама а осим тога има их у Радежу код Клека, Стону, Стоцу, Боројевићима Гораницима, Гњилиштима, Дољанима, и Метковићима и сви су од ових с Дашнице.

У Дашници живе *Крешићи* (2 куће), затим *Шутали* (6 к.). Посљедњи су веома давно доселили из Црне Горе, па су били момци у Крешића. Славе Никољ-дан. Шутала још има у Свитави (6 к.) и на Козарици.

У *Свитави* имамо ове породице:

Мартиновићи (2 к.) су из Видоња у Далмацији дошао прије 50 година. — *Кевићи* (5 к.) врло стари, и непознатa поријекла. — *Обрадовићи* (2 к.) дошли од оних из Црноглава прије 30 година. — *Крешићи* (1 к.) дошли од оних из Винина прије 30 година. — *Шутали* (6 к.) од оних с Дашнице прије 80 година. — *Матић* (1 к.) је из Брећанца Градац прије 40 година. — *Курсније* (3 к.) су с Доброг Дола Требиња) прије 40 година. — *Мартић* (1 к.) је са Зеленековца. Прије 90 година. — *Прчак* Павловић, 1 кућа из Граца прије 50 година. — Прав. *Хрељић* (1 кућа) Заушја поприје 100 година.

У *Бајовцима* имамо ове породице:

Крешићи (2 к.) су из Дашнице прије 80 година. — *Обрадовић* (1 к.) је из Црноглава прије 100 година. — *Љубан* (1 к.) је из Тополе у Далмацији прије 50 година.

На *Сјекосама* су ове породице:

Маслаћ је (1 к.) с Ћетољуба прије 80 година. — *Крешићи* (5 к.) с Дашнице прије 100 година. — *Јурковићи* (4 к.) с Бршташице а прије тога из Хутова. — *Жилићи* (2 к.) из Турковића прије 100 година. — *Иванковићи* (2 к.) из Сријетежа прије 80 година. — *Леко* (1 к.) је из Броћна пред 10 година.

У *Дубравици* имамо ове породице:

Репеше (6 кућа) су старинци из Церовог, дошли прије 200 год. — *Елезовић* (1 к) је из Г. Храсна прије 45 година. — Ове двије породице су Мусломани. — *Раич* (1 к.) је из Међуљућа (Д. Храсно).

У *Кљенку* имамо ове породице:

Брстина (1 к.) је старосједилац, и звао се Стојановић, старина му је на Ћетољубу. Овде од 40 год. Слави Шћепањ-дан. Брстине су негда држале Ћетољуб, Церовицу, пола Бршташице, Козарицу и Бајовце. С њима су род Бекани у Тасовчићима. — *Медић* (1 к) је катол. из Добрана у Далмацији.

У *Глушцима* живе кат. *Мерџани*, који су доселили прије 60 година из Дубрава. Има их 3 куће, а славе Никољ-дан.

У *Колојању* живе: *Мандрапе* (2 к.) врло стари има их у Старој Габели и у Клепцима. Славе Никољ-дан. — *Ђурковић* је из Драчева у Попову доселио на Ћетољуб као ћебеција прије 60 година, а на Колојањ прије 30 година. Слави Јовањ-дан. — *Булуни* (3 к.) су дошли из Добрана у Далмацији прије 20 год. — *Менали* су из (3 к.) Церовог прије 80 године. — *Хајдаровићи* 3 к.) су из Рињана, а дошао је први као момак у Церовца у селу Церовом (Храсно).

У *Бршташици* живе:

Јурковићи (12 кућа) су из Хутова али врло давно. Славе Никољ-дан. — *Хајвез* (1 к.) је са Зелениковца прије 60 година. — *Шутало* је с Дашнице прије 80 година.

У *Боруту* живе:

Маслаћи (15 кућа) врло стари, а старином из Риђана у Црној Гори.

У *Церову* живе:

Менали (12 к.) врло стари. Славе Никољ-дан. — *Хајдаровић* (3 к.) из Риђана прије 200 година. — *Бакић* (1 к.) је из Радежа код Клека прије 15 година.

У *Сријетежу* живе:

Иванковићи (6 к.) врло стари, славе Ђурђев-дан, а старином из Добрана у Далмацији.

Ивица

Ивица (на апсолутној висини од 660 до 700 мет.) се дијели на Доњу (сјеверну) и Горњу (јужну) Ивицу. Земљиште на коме су куће удубљено је и опкољено брдима и главицама. Воду пију из чатрња, којих има свега седам. На граници ивичког и кртињског удута жива је вода Слављан. Главна је земља селу одмах до кућа, а мањих комада имаде по испашама. Простори су за испаше велики и пружају се на све стране около села до границе билећског котара. Пашњаци су и сад неиздијељени, и сви се сељани једнако служе њим. Ограда има и постале су иза окупације. Сељака има и слободних и кметова.

Горња Ивица је од Доње далеко до 1 сахат, а растављају ораће земље и брдо Градина. У оба дијела су куће прилично раздалеко и дале су се у мање сродничке чопориће. Ови су чопори раздалеко 150—400 м. а куће су 30—80 метара. У селу има свега 44 куће.

Љети издижу само неколицина на *планину* у Виту Бару на Зелен Гори.

Прича се да је у Црквинама на Илијину Брду негда била црква. Југоисточни врх Илијина Брда зове се Градина. На стражници био је веле некад шанац. „Грчког гробља“ имаде на четири мјеста. Једно је у Главицама, друго у Јоковој Огради, треће у Трепетљикама, а четврто у гробљу Доње Ивице. Има и трагова од старих кућетина. Негда су овдје живјели: Ботури чијих потомака има у Вођенима и Мостару, Дурсуни су овдје изумрли. У Доњој Ивици спомињу се Мусломани Параџици, Ненковци и Миросављи. Насеље је старо у обје Ивице. Данашње је становништво већином досељеничко, а само су *Вртикапе*, *Булабије* и *Калајџићи* (14 кућа) као једно браство врло су стари. Држи се да потичу од изумрлих у селу Ненковаца. С њима су род у Крушевици Лучићи. Славе Ђурђев-дан. — *Лугоње* (11 к.) су старином из Пиве у Црној Гори, и као да су се звали Мирославићи. Предак им је доселио још у 18 вијеку. Славе Ђурђев дан. — *Слијепчевићима* доводе старину од Гацка(?) одакле им је предак дошао прије 140 година. Славе Ђурђев-дан. — *Дангубићи* су из Дола у билећ. котору дошао прије 90 година. Славе Аранђелов-дан.

Крушевица

Између планине Илије на југу и Варине Цркве (Градине) на сјеверу на кршевиту мјесту и на висини од 550 метара. Између појединих кућа или чопора њихових има и многих увала по којима су главни комади за усјеве. Махала *Бјелошев До* западно је од села и смјештена је у дубокој вали уз истоимену орађу земљу. У селу се пије кишница из чатрња којих има више. Имају и једну велику *Крушевичку Локву*. Крушевица је доста оскудна у радној земљи. И они комади што их имаде махом су мањи и далеко по испашама разбацани. У Крушевици преовлађује сточарство и испаше имаде врло много и они се пружају свуд около села. Осоје Илије планине, Бротњик, Градина, Кунак, Ханзовина, Ластва, Лисац и др. Испаша имаде и приватних ограда, али је много већи дио и данас заједница сеоска. Сељани су и данас већим дијелом чивчије; плаћају половину и трећину.

Крушевица се у главном дијели на Крушевицу и Бјелошев До који су раздалеко 3 км. У Бјелошевом Долу све су куће у чопору а томе је узрок породична диоба. У Крушевици се издвајају групе кућа које се називају: *Кунак* 8 к., *Риља* 3 к., *Бријег* 7 к., *Ђукова Љут* 6 к., *Гудељи* 7, *Доње Село* са 10 кућа. Ови су чопори на разним размацима између себе по 250 до 500 метара. Ни у овим чопорима нијесу куће свагда груписане. Куће у појединим групама размакнуте су 10, 50 и 150 и више метара. Сва јавта броји 63 куће од којих су у Бјелошеву Долу 11 кућа *Поповића*, а остале су у Крушевици.

Сеоска је планина Зелен Гора а катун Д. Котланица. На планину издижу њих петорица.

У селу имаде Градина, брдо сјеверно од села. Ту је била негда и црква подигнута и звала се Варина Црква. — Грчког гребља има у селу по два мјеста: *Кунку* и у *Шурковићима*. У Ластви се једно гробље зове *Сватовско Гребље*, јер су се по причању ту срели и побили сватови. Има и старих кућишта од ранијег становништва, од којих је само спомен очуван о Ристићу (Околишу), Бовану и Хамановићу, од којих су први одселили у Мостар, а послије у Трст. Мухамеданско је становништво у селу махом старо и непознатог поријекла, док су православни већином досељеници и то из 19-ог вијека. *Православни* су:

Поповићи (14 к.) су из Загоре у треб. котару, одакле им је предак дошао као кмет још рано у 18-ом вијеку. Славе Ђурђев-дан. — *Ћоровићи* (10 к.) су из Браног Дола у бил. котору, одакле им је предак доселио као кмет прије 180 год. Старина им је Риђанима од Угреновића. Има их у Љубињу, Мостару, Дубровнику. Славе Аћимов-дан. — *Макере* (2 к.) су из Жабице дошли прије 140 година. Славе Митров-дан. — *Сулавер* (1 к.) је из Жабице прије 80 година. Славе Ђурђев-дан. — *Косјерине* (5 к.) су из Жабице прије 90 година. Славе Никољ-дан. — *Кисе* (3 к.) су из Жабице прије 60 година. Славе Никољ-дан. — *Лучићи* (4 к.) су из Ивице од В. тикапа прије 80 година. Славе Ђурђев-дан. Муслимани (старинци су): *Шехидић* 1 кућа. *Крехић* 2 куће. *Ћуралићи* (Тасламани) 9 кућа, *Малкићи* 5 кућа, *Куртовићи* 3 куће, *Муцић* 1 кућа. *Омерђајић* 1 кућа је из Корјенића прије 45 година. *Коићи* (2 к.) цигани из Требиња прије 120 год.

Бурмази

Ово је село јако разбијеног типа и дијели се у више махала, од којих су: *Гола Брда* смјештена међу Гавном Гомилом и Козарицом. Сјеверно од Голих Брда леже Прокозићи (Кучинари). Под присојем је махала (Бурмази), *Удора* је с лијеве стране цесте, а *Обер* с десне стране цесте Столац-Храсно. *Пушишта* су на равну кршевиту месту. *Риђица* је уз један *До. Грдијевићи* су у добоку истоименом долу с лијеве стране цесте, а *Дреновац* је около цесте: *Доња Дукока* је крај Дубочког Поља и то од источне стране, а Горња Дубока под Присојем на граници стол. и љубињ. котара, тако да је ова махала подијељена на оба котара по пола. Ове су махале на апс. висинама између 200 и 400 метара. Сељаци пију кишницу из многих чатрња. Бурмази су сточарско село и оскудни су у радној земљи. Поједине су се махале и засновале уз повеће комаде земље. Најзнатнији су простори: Бурмашко Поље, Дубочко Поље, Пушишки До, Риђица, Грдијевићи и Плужине код Голих Брда, Радин До, Криводо. Испаше заузимају велике просторе и пружају се свуда около побројаних махала, тако да је сеоски удут дуг од сјевера југу 2 сахата.

У цијелој јавти имаде 61 кућа од којих су на Голим Брдима 8 кућа Марића; у Прокозићима 4 куће Кучинара; у Риђици 2 к. Кучинара; у Потприсоју: Папци 2 на Удори 7 кућа Папаца; Обер 5 кућа Вујиновића; Пушишта: Коњеводи 3, Папци 5 и Вујиновићи 4 куће; у Грдијевићима живе: Зекић 1, Мисић 1,

Марићи 3 и Геерине 2 куће; на Дреновцу Михић 1, Ружић и Циганин 1, у Д. Дубокој Папци 4 и Марић 1. Махале су па разним одстојањима од $^1/_2$ до 2 км. далеко.

Права је планина селу Трескавица а досељеници у селу из Г. Храсна дижу на Кладово Поље. Све село броји 17 планинштара.

Има „грчко гробље" у Бурмашком Пољу са 80 комада већих плоча и стећака са разним украсима. На једном стећку имаде и овакав натпис:

Асе лежи Ђурьень Пукшићь. Породица *Ђурјан* живјела је до пред окупацију у махали Пушиштима, а отолен предигла у Дубоку па онда у Турску. На једном крсту који је за 150 м. јужно стоји овакав натпис: *асе крсть милута (ра) радованић.* Ту се виде и неке омеђине за које се држи да је био *манастир.* Код Грдијевића има неко старо гробље и један повећи оборен крст са натписом: *асе леже Веселин ажа Церовина.* Код Д. Дубоке прича се да је била црква и једно се мјесто зове *Црквина.* Код сваке махале имаде турског гробља. „Грчког гробља" има још код Деминова крста на путу између Риђице и Проказића. Код Дубоке имаде једна Градина. У Дубокој Доњој има неко старо гробље које зову *Влашко Гробље.* На Оберу Вукосави живјели па се и гробље тако зове, а у Голим Брдима Меданово гробље. Од ранијих становника спомињу се у Пушиштима *Ђурјачи* који су дигли у Турску. У Проказићима неко старо насеље зову *Тубинама.* У Риђици је прије живио *Геерина* и *Локић*, у Проказићима су стали Хестићи, које породице има у Глеђевцима и Банчићима. У Потприсоју се спомињу Кларићи, чијег потомства има и у Дубравама. На Оберу се спомињу *Вукосави* и њих има у Гор. Храсну. На Г. Брдима: *Перићи* који су врло давно дигли у Дубраве, Медани у Рујевом Долу и некакав Турчин Голобрђанин чије се чардачине налазе уз Крчевине. У Грдијевићима су живјели Доқарићи и њих има у Дубравама. Још се прича и о Томићима којих има у Стоцу.

Једини је Дреновац у најновије врвијеме насељен и ту су двије трговачке радње и један ковач. Становништво је састављено од три вјере: Кучинари (6 к.) су Михић и Ружић прав., Геерине 6, Зекић 1, Мисић Муслимани, а остали су католици. (Преко 45 кућа). Прича се, да је негда у Дубокој живио капетан, а по другима кнез Дерикобила који је био врло богат па имао три момка. Један од њих ловио је само рибу и то морску рибу *геру* и од њега су *Геерине* у селу. Мисли се да је тај момак

био од љубушког котора. Други момак био је Томо од кога су Томићи Мусломани, који су у селу живјели, а сад их у Стоцу има, трећи је био *Зеко* и од њега су *Зекићи* у селу и у Стоцу. И они су Муслимани. Великом се старином одликују и *Кучинари* који своју старину доводе из Куча у Црној Гори а од братства Дрекаловића. Врло давно отуда им је предак додигао у Биоце село у невесињском котору, а из Биоце дошао у Риђицу у Бурмазима пред 250 година. Славе Ђурђев дан. — *Марићи* (13 к.) и *Папци* (19 к.) су из Веље Међе у Попову. Марићи су су се звали *Коракићи*, и они и Папци имају рода у В. Међи. За *Папце* се прича да им је још дубља старина у Црној Гори из Риђана, и да су отуд амо давно добјежала 3 брата на Мишљен, а с Мишљена један због крви у В. Међу. — *Вујиновићи* (9 к.) су из Шуице код Дувна, па су стали у Дрвсници, Турковићима, Гојковићима, Вјетренику гдје их и данас имаде. — *Кољеводи* су из Хутова од тамошњих Коњевода, а овамо им је предак доселио иза куге прије 20 година. Скорашњи су досељеници: *Мисић*, *Минић* и *Ружић* и то сви од Стоца.

Глеђевци

Јавта се састоји из више села, која су заузела мање карсне утолеглице у карсној заравни на СИ од Г. Храсна. *Премилово Поље* у осоју Дренове Главице; *Мркаљи* су у Присоју Мањине Градине; *Пирићи* су сјеверније у мањем удубљењу: *Чумељаци* су у Присоју, а *Рисник* у осоју брда Рисника, *Дубока* је на вали између Стражнице и Градине, а *Риђица* је испод М. Стражнице и то једним дијелом са западне а половином испод присојне стране. Поједина су села на висинама између 550 и 600 метара. Вода је у свима селима сама кишница из чатрња и локава.

Земљиште јако скаршћено па је јавта врло оскудна с орaћом земљом, која је разбацана по вртачама и доловима. Испаша има више, јер је готово цио удут под пашњаком.

Глеђевци имају тип насеља разбијена у мање разноврсно разбацане и удаљене групе кућа, у којима су куће различито збијене. Цијела јавта заузима простор чија дужина износи најмање шест километара, а ширина три до четири. У селу има свега 60 кућа, од којих су у Премиловцима 8, у Мркаљима 7, у Пирићима 2, у Чумељацима 6, у Риснику 10, у Дубокој 14, а у Риђици 10 кућа.

Име Глеђевци изводе од *Глеђа*, човјека који је овдје живио. За *Премилово Поље* прича се да је прозвато по имену некаква Премила који је ту живио. *Мркаљи* су прозвати по истоименој породици, која је ту негда живјела и уз кугу самрла. *Чумељаци* и *Пирићи* назвати су по исто именим породицама, од којих Пирића и сад има у *Стоцу*. *Рисник* се прозвао по брду Риснику. *Риђица* веле долази од риђе земље.

Имају *грчка гробља* на два мјеста и то: код Премилова Поља гдје их има око 50 комада; ту има и стари натпис који је нечитак. Друго је „грчко гробље" код Дубоке и то код Обрадојева Дола. Под Мркаљима се налазе три велика и врло стара крста и на једном од њих стоји овај кратак натпис: *асе лежи рашко*, на другом крсту још краће: *асе лежи* ..... Градина има више и за њих није везано никакво предање. Мисли се да је негда и *црква* постојала у *Премилову Пољу*. Старих кућетина има у свима селима. Породице које су ту негда живјеле па самрле или се расељавале, јесу: Радановићи, чији су потомци у Дабру Радани, Мркаљи, Пирићи и Чумељаци. У Дубокој се спомиње некакав кнез Дерикобила, чије су омеђине на мјесту Оборине. Старинци су ове породице: *Премиловци* (3 к) потичу од Премила који је имао брата Радана и од кога су расељени Радановићи. Врло су стари и давно су се „истурчили". — *Маље* (1 к) *Тица* (1 к) и *Ћенани* (4 к) такође су старинци мухамедове вјере. Мање се је веле негда звао *Ђерманчић*. — *Башићи* су стари у Чумељацима, прије су звали *Вучјацима*, а у Чумељацима им се старо насеље и зове *Вучје Кућетине* и они су Мусломани. — За *Владавиће* се прича, да потичу од од владичина момка и да су и они врло стари. — *Штете* су како веле од породице Веледара која је негда живјела у Ђуковцима, махали село Поцрња, одакле су веома давно на мираз одселили у Дубоку. — *Бркља* је старином из Орашја у Попову, а додигао је давно на мираз. — *Саахићи* су непознатог поријекла Мусломани. -- *Бојчић* је старјеник из Трнчине, прешао у Котезе па у Глеђевце прије 80 година. Мусломан. — *Фестићи* су веле старином из Смоковљана у Далмацији; отуда је њихов предак врло давно ускочио и „потурчио" се. Има их и на Банчићима и од ових су неки одселили на Кличковину. — *Рудан* је старосједилац од православне породице Рудана, која живи на Банчићима и у Невесињу. Све су ово Мусломани. — Од православних су најстарији: *Дутине* из оближњег села Поцрња а из махале Дланац, гдје им је предак прешао прије

60 година. Славе Св. Саву. — *Бобаљ* је од Бобаља с Банчића, овдје купио читлук. Слави Ђурђев-дан. — *Ружићи* су Поплата у котару столачком. Они су више „травари". Players

Поградили су куће али по сву годину не стоје у селу. Славе Јовањ-дан. — *Рудани* (4 к) су с Банчића. Славе Ђурђев-дан. — *Марићи* (8 к) су старином из В.Међе, а најприје су предигли у Бурмазе, гдје их има више кућа, па у Риђицу прије 60 година. Тако исто и *Бендери* су окле и Марићи и они су травари и скорашњи досељеници. Служе Светог Алимпију.

Елезовићи

При западној страни Орлова Кука. Вода је кишница у чатрњама: (*Доњој* и *Горњој Чатрњи*), а по потреби пију и из локава *Винаградине* и *Трновца*. Земље и испаше су испод и около села. Осим тога становници обрађују земље и у Поповском Пољу. Испаша има доста и пружају се на све стране. Сви су пашњаци издијељени и ограђени још прије окупације.

У Елезовићима су све куће у чопору и без реда. Има свега *11 кућа*.

Елезовићи се зову по породици која је насеље засновала. За раније се име не зна јер је туда прије била пустиња.

Једини су остаци из старине около Елезовића стара и у сушицу прављена *кућишта*. Њих има у *Шајковини* гдје су негда живјели Шајковићи, а за *Бјелојево Кућиште* ништа се не прича. У близини школе једну стару омеђину зову *Закутином*. Кад је веле кнез Мирило, неки далеки прадјед већине данашњих доселио са синовима из сева Мириловића саградио је ову омеђину и ту се населио. Још неких старих кућетина има у Локвицама, али се о њима ништа не приповиједа. Осим тога и сами називи: Петрове Међе, Бјелојево Кућиште, Љељешев До, Шабанове Влаке и Вукасов Крс опомињу нас на раније становништво, о коме је свака традиција ишчезнула. О постанку Елезовића прича се како се неки потомак кнеза Мирила давно потурчио, па узео печену погачу и попео се повише данашњег села, па закотурао погачу рекавши да ће ондје гдје се погача устави саградити кућу и тако је веле ударен основ данашњим Елезовићима. — Пор ед *Елезовића* који је ту од назад 300 год једини је *Гушић* досељеник из осамнаестог вијека, а сви су други дошли у деветнаестом стољећу. *Гушић* је циганин из Чрноглава у Д. Храсну и као и Елезовић мухамеданске је вјере.

— *Галешић* је Табаковић из Дубрава доселио прије 60 год. И он је Мухамеданац. — *Лучићи* су из села Воденог Дола од тамошњих Рагужа, дошао је прије 60 година. Они су Католици. — *Вујиновићи* су с Вјетреника такође у Горњем Храсну од онамошњих Вујиновића, а у Елезовиће су предигли иза окупације. Вјере су католичке. — *Буквић* је с Побрђа од онамошњих Буквића, а овдје је купио земљу прије 15 година. Вјере је православне.

Ластва

Југо-источно од Елезовића за 2 км. ваздушне линије, на превоју Коњском, а при југо-западној страни Крчумајакâ. Сељаци пију кишницу из пет чатрња које се зову: *Мала и Велика Чатрња, Локвица* и на *Коњском Чатрња.* Радне земље у селу имаде мало, има је и у Поповском Пољу и то неки су куповали, а други раде и туђу као приорци (присијачи). Испаша има прилично, и оне се пружају свуд около насеља, и оне су издијељене у приватна имања, гдје је свак свој дио оградио зидом. Подјела је извршена још прије окупације.

Осим двије куће које су се издвојиле до 200 м. све друге стоје у чопору и без реда. Има свега 9 кућа. Ту живе: *Билићи* 4 к., *Ргићи* 3 к., *Воденац* 1 к., *Гараљевић* 1 к.. Име Ластва народ доводи од природног положаја, јер превој Коњско имаде изглед *ластве.* На Коњском крај старог пута имају неколике грчке гробнице и међу њима један стећак са натписом[1]). У самом грчком гробљу у вријеме турско-млетачког рата био је некакав шанац, и данас му се познаје траг и зову га *Метериз.* На Малој Градини источно више села прича се да има зида у сушицу. Кад је најприје почето насеље не може се сазнати, али кад је заједнички предак данашњег становништва (вјеројатно у 17. вијеку) однекле доселио, вели се да тада није било на овом мјесту никаква насеља. Али натпис на гробници спомиње Бранковиће, о којима сељаци не знају ништа.

Водени До

Југо-западно од Ластве за 1 км., при сјевероисточној страни Надри Бедре. Вода је у чатрњи и у бунару пишталина, а не кишница. Земље имаде мало, али већином обрађују земљу у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације а неки при-

[1]) Гласник земаљског музеја у Б. и Х. за 1891 год. стр. 93.

60 година. Славе Св. Саву. — *Бобаљ* је од Бобаља с Банчића, овдје купио читлук. Слави Ђурђев-дан. — *Ружићи* су Поплата у котару столачком. Они су више „травари". Поградили су куће али по сву годину не стоје у селу. Славе Јовањ-дан. — *Рудани* (4 к) су с Банчића. Славе Ђурђев-дан. — *Марићи* (8 к) су старином из В.Међе, а најприје су предигли у Бурмазе, гдје их има више кућа, па у Риђицу прије 60 година. Тако исто и *Бендери* су окле и Марићи и они су травари и скорашњи досељеници. Служе Светог Алимпију.

Елезовићи

При западној страни Орлова Кука. Вода је кишница у чатрњама: (*Доњој* и *Горњој Чатрњи*), а по потреби пију и из локава *Винроградине* и *Трновца*. Земље и испаше су испод и около села. Осим тога становници обрађују земље и у Поповском Пољу. Испаша има доста и пружају се на све стране. Сви су пашњаци издијељени и ограђени још прије окупације.

У Елезовићима су све куће у чопору и без реда. Има свега *11 кућа*.

Елезовићи се зову по породици која је насеље засновала. За раније се име не зна јер је туда прије била пустиња.

Једини су остаци из старине около Елезовића стара и у сушицу прављена *кућишта*. Њих има у *Шајковини* гдје су негда живјели Шајковићи, а за *Бјелојево Кућиште* ништа се не прича. У близини школе једну стару омеђину зову *Закутином*. Кад је веле кнез Мирило, неки далеки прадјед већине данашњих доселио са синовима из сева Мириловића саградио је ову омеђину и ту се населио. Још неких старих кућетина има у Локвицама, али се о њима ништа не приповиједа. Осим тога и сами називи: Петрове Међе, Бјелојево Кућиште, Љељешев До, Шабанове Влаке и Вукасов Крс опомињу нас на раније становништво, о коме је свака традиција ишчезнула. О постанку Елезовића прича се како се неки потомак кнеза Мирила давно потурчио, па узео печену погачу и попео се повише данашњег села, па закотурао погачу рекавши да ће ондје гдје се погача устави саградити кућу и тако је веле ударен основ данашњим Елезовићима. — Пор ед *Елезовића* који је ту од назад 300 год једини је *Гушић* досељеник из осамнаестог вијека, а сви су ...и дошли у деветнаестом стољећу. *Гушић* је циганин из ...лава у Д. Храсну и као и Елезовић мухамеданске је вјере,

— *Галешић* је Табаковић из Дубрава доселио прије 60 год. И он је Мухамеданац. — *Лучићи* су из села Воденог Дола од тамошњих Рагужа, дошао је прије 60 година. Они су Католици. — *Вујиновићи* су с Вјетреника такође у Горњем Храсну од онамошњих Вујиновића, а у Елезовиће су предигли иза окупације. Вјере су католичке. — *Буквић* је с Побрђа од онамошњих Буквића, а овдје је купио земљу прије 15 година. Вјере је православне.

Ластва

Југо-источно од Елезовића за 2 км. ваздушне линије, на превоју Коњском, а при југо-западној страни Крчумајакā. Сељаци пију кишницу из пет чатрња које се зову: *Мала и Велика Чатрња*, *Локвица* и на *Коњском Чатрња*. Радне земље у селу имаде мало, има је и у Поповском Пољу и то неки су куповали, а други раде и туђу као приорци (присијачи). Испаша има прилично, и оне се пружају свуд около насеља, и оне су издијељене у приватна имања, гдје је свак свој дио оградио зидом. Подјела је извршена још прије окупације.

Осим двије куће које су се издвојиле до 200 м. све друге стоје у чопору и без реда. Има свега 9 кућа. Ту живе: *Билићи* 4 к., *Гргићи* 3 к., *Воденац* 1 к., *Гарањевић* 1 к.. Име Ластва народ доводи од природног положаја, јер превој Коњско имаде изглед *ластве*. На Коњском крај старог пута имају неколике грчке гробнице и међу њима један стећак са натписом[1]). У самом грчком гробљу у вријеме турско-млетачког рата био је некакав шанац, и данас му се познаје траг и зову га *Метериз*. На МалојГрадини источно више села прича се да има зида у сушицу. Кад је најприје почето насеље не може се сазнати, али кад је заједнички предак данашњег становништва (вјеројатно у 17. вијеку) однекле доселио, вели се да тада није било на овом мјесту никаква насеља. Али натпис на гробници спомиње Бранковиће, о којима сељаци не знају ништа.

Водени До

Југо-западно од Ластве за 1 км., при сјевероисточној страни Надри Бедре. Вода је у чатрњи и у бунару пишталина, а не кишница. Земље имаде мало, али већином обрађују земљу у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације а неки при-

[1]) Гласник земаљског музеја у Б. и Х. за 1891 год. стр. 93.

државају и туђу земљу. Испаша има свуда око села. Већином су голе и кршевите. Испаше су издијељене у приватне дијелове па заједничке паше нема.

Куће су у чопору, чему је узрок породична диоба. У Воденом Долу имаде свега 7 *кућа* и ту живе *Воденци* — *Рагужи*. Кажу да је и ово насеље назвато по ораћој земљи званој *Водени До*, а ово је опет име дошло отуд, што у долу свагда имаде *воде* која *пишти* али не отиче.

Ниже Павчеве Градине јужно од Воденог Дола има *старих кућетина* и неко *старо гробље*. Ко је ту живио и кад је то насеље опустјело не прича се. Данашње насеље засновано је крајем 17. вијека од предака данашњих *Рагужа*, који су доселили однекле из Далмације.

Батковићи и Кашићи

Оба су насеља на јужној страни од Воденог Дола за $1^1/_2$ км. ваздушне линије. Батковићи су под присојем Павчеве Градине, а Кашићи су такође у присоју Јанчеве Главице. Воду пију из четири чатрње од којих су у Батковићима три а у Кашићима једна. Насеља су оскудна у ораћој земљи, сваки сељак ради земљу и у Поповском Пољу гдје су куповали иза окупације. Испаше се пружају свуд около насеља, а највише у јужну страну. Сви су пашњаци издијељени на породице, и сваки је дио зидом ограђен. У Батковићима има 3 куће, а Кашићима је само 1 кућа.

На мјесту званом *Чајтеши* на ивици поља било је неко *старо* насеље, али се о њему ништа не прича. У Кашићима има трагова од ранијег насеља а има и једна стара чатрња. На Павчевој Градини има остатака од широке дуварине.

О најранијем почетку ових села не зна се ништа. Прича се да су Водени До, Батковићи и Кашићи негда припадали Гаштановој породици, која као да је живјела у Орашју. због тога неки сва три ова насеља зову *Гаштановина*. Иза тога у деветнаестом стољећу у Кашићима су се измијениле ове породице: Прце, Павац, Бендер, Вујиновић, па опет Павац, па Буквић и најзад иза окупације Кашиће је купио *Вулетић* с Пећине код Требиње из Попова и ту се населио. — *Павци* су из Веље Међе у Попову одакле им је предак доселио на Батковиће као чивчија назад 140 година, — *Пијевић* је из Турковића у Попову дошао прије 40 година.

Побрђе

Сјеверо-западно од Кашића и Батковића за 2 км. а по западном гребену Надрибедре. Пије се кишница из више чатрња. Још на више мјеста око села има пишталина. Имају и двије локве, *Мала и Велика Локва.* Побрђе је оскудно с орaћом земљом. Већином су земље сјеверно за 1—2 км. Осим тога сваки сељак ради земљу и у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације. Испаша имадовољно и оне се пружају на све стране. Данас су пашњаци већим дијелом огољели и јако су кршевити. Испаше су све издијељене и сви су дијелови ограђени.

Село је збијенога типа. Све куће стоје у чопору, а повиле су се около Дола у полукругу. На Поурђу имаде 21 кућа.

Особито се остацима из старине одликује *Подградиње* на сјеверној страни Побрђа. Код цркве има доста „грчких" поклопница са повише великих стећака. На повећем крсту има натпис: † *„Асе лежи Вук синъ кнеза Обрада сестром Јеломъ и покаменова га мати Ана. Клеть и проклеть тко ће крети у ме"*. *Градина* има на Буквића, Кнежића и Малој Градини. Око њих се наилази на остатке разбијеног земљаног посуђа, лончине. Старих кућишта имаде на више мјеста: у *Крчку* гдје су по причању живјели *Крчићи*; у *Груацу, Лопашину Долу, Оборишту, Студенцу, Врањкуши, Трновцу* и на *Ѓазвали* у *Чаиру*. У овим задњим кућетинама живио је некакав *Петриња*, који је био врло богат, па му синови убили Турчина и ради те крви побјегли пут Косова.

У самом Побрђу види се развaљена *кула* Милинка Кнежића, који је прије 200 и више година био врло богат човјек и муселим код Турака. Он је веле држао ђумрук на Хутову, а имао је у Поповском Пољу 500 рала своје земље. Кнежић је давно дигао у Сливно код Опузена у Далмацији, а имаде их и у Мостару.

Побрђе су засновали на мјесту старијег насеља данашњи *Буквићи* прије 300, ако не и више година. И Буквићи су потомци кнеза Мирила из Мириловића. — И *Перотићи* (Станковићи) у селу стари су близу 180 год. Они су из Чваљине у Попову. — *Ђоге* су од оних из Рујевог Дола, а *Вукосави* су овдје предигли с Гаја прије 50 година.

Варош Љубиње

Биљешке о поријеклу становништва.

Православне породице:

Богдановићи, *Стајчићи* и *Ђурићи* су једно племе, поријеклом су с Крње Јеле на Грахову. У Љубиње су дошли Богдановићи с Банчића давно, а други иза окупације, с Банчића и с Капавице. Има их 12 кућа. — О *Мићићима* се само зна да су дошли с Турцима, има 450 година". Славе Ђурђев-дан. — *Турањани* су с Турани, а поријеклом су од Јокановића у Требијовима, одакле су дошли има 250 година. Има их 7 кућа. Славе Шћепан-дан. — *Ликићи* су прије 200 година доселили из Жуља Луг). Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Шалварице* су непозната поријекла. Има их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Башице* су прије 85 година из Будима Дола (?). Има их 3 куће. Славе Стевана Дечанског. — *Кулаш* је из Орашја у Попову. Овдје једна кућа. Слави Јовањ-дан. — *Грубјеше* су из Грмљана и из Дврснице. Има их 2 куће. Славе Аранђелов-дан. — *Митриновићи* су прије 80 година из Рапти. Славе Јовањ-дан. — *Прело* је прије 30 година из Тасовчића. Има их 2 куће. Слави Ђурђев-дан. — *Шаравало* је из Шуме прије 80 година. Има их 2 куће. Слави Ђурђев-дан. — *Чучага* је из Жрвња доселио у Столац а одатле прије 20 година. Овдје 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Костићи* су из Загоре. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Тохољ* је с Богдашића прије 130 година. Слави Ђурђев-дан. — *Ђурић* је из Жабице прије 60 година. Слави Јовањ-дан. — *Бјелица* је из Стоца има 25 година. Овдје их 1 кућа. Слави Лазарев-дан. — *Милаковић* је из Јасенице (Бобани) прије 90 година. Слави Ђурђев-дан. — *Ћоројевићи* и *Ћоровићи* су иста породица. Први су из Ускопља прије 80 год., а други из Крушевице прије 80 година. Обоји су с Браног Дола, а старином из Никшића. О њима види „Насеља" II. (с. 814). Славе Аћимов-дан. — *Врећа* је старином из Шуме, овдје доселио из Стоца. Овдје 1 кућа. Славе Никољ-дан. — *Пупићи* су с Ранковца прије 110 година. Има их 3 куће. Славе Јовањ-дан. — *Бијелићи* су из Граца од Љубиња прије 80 година. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Милићевићи* су с Боденика прије 20 година. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. — *Новокмети* су из Дубочице прије 30 година. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Томановић* је „нећe из Црне Горе" прије 25 година. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. — *Хамовић* је из Стоца прије 6

година. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. — *Ратковић* је из Невесиња прије 26 година. Слави Ђурђев-дан. — *Шаренац* је с Влаховића прије 10 година. Слави Лазареву Суботу. — *Биберџић* је из Дабра, а доселио је из Стоца прије 6 година. Слави Ђурђев-дан. — *Миљевић* је из Стоца. Слави Ђурђев-дан. — *Брк̂ача* је с Капавице. Слави Ђурђев-дан. — *Гњатић* је из Дријењана. Слави Ђурђев-дан. — *Перић* је из Дубјана прије 90 година. Слави Малу Госпојину — *Ножица* је из Галичића. Слави Аранђелов-дан. — *Дангубић* је из Дола прије 35 година. Слави Аранђелов-дан. Свих ових породица има само по 1 кућа. — *Чолићи* су с Влаховића прије 20 година. Слави Јовањ-дан.

Муслиманске породице:

Балтићи или Матарацићи (5 кућа), *Сердаревићи* (11 кућа), *Халилићи* (2 куће), *Берберовићи* (2 куће), *Тртак* (2 куће), *Мјехић* (?) (1 кућа), *Хромић* (1 кућа), *Паићи*, *Грозданићи*, *Тепарићи*, *Ћеивановићи*, *Филде*, *Бајрамовићи*. *Михановићи* (?). *Коркман*, *Думан* (?), *Хајдаровићи*, *Мрган*, *Шорановићи*. Овим породицама испитивач († О. Козић) није забиљежио порекла. Слиједећим породицама споменуто је поријекло на овај начин: *Љубовић* (1 к.) из Невесиња, *Глухићи* (4 к.) из Драчева, *Диздарићи* (2 к.) из Орашја, *Крилићи* (2 к.) из Орашја, *Гребе* (12 к.) су Зуцали с Гребаца, *Бубаћи* (5 к.) су Бумбе из Драчева, *Хунтић* из Босне, *Бурећи* су старинци, *Малохоџићи* су из Гребља а старином су из Херцег-Новог, *Плочићи* су из Жабице, *Бурина* је из Равног од Бурића, *Жутигре* су из Равног, *Синановић* је из Жабице, *Мулаћи* из Могорана, *Биједић* из Корјенића. *Пенава* с Банчића, *Бојичићи* из Трнчине, *Премиловци* из Премили, *Брк̂е* из Орашја, старинци су: *Ђерманчићи*, *Тице*, *Владовићи*, *Ћенани*, *Сиахићи*, *Рудани*. *Вук*, *Феић*, *Лого*, *Раонић*; *Владовићи* старином од владичина момка, *Фестићи* из Смоковљана, *Маџар* из Дријењана, старином из Смоковљана, *Кабил* из Требиња. Слиједеће породице су само набројане без икаква другог додатка: *Варупи*, *Чокљати*, *Самопјан*, *Ћосић*. Чини се да међу овим породицама има и католичких, а то испитивач није споменуо.

Горње Храсно

Горњим Храсном зове се карсно улегнуће с висином од 300 до 400 м., које је у правцу ЗЗС — ИИЈ до 10 км. дуго, а око 3 до 4 км. широко. Све особине чине га типичним карсним

улегнућем са голим, безводним и кршевитим ивицама, и са дном испуњеним танким слојем живице. Села су махом по ивицама гдје образују мале групе кућа. На сјеверној ивици су: Рујеви До (14 кућа), Гај (13 кућа), Радишевина (4 куће), Под Кулом (16 кућа); на јужној су ивици: Влака (7 кућа), Граховишта (2 куће). У цијелом Горњем Храсну нема живих врела, па чељад пију воду из чатрња, а стока из локава.

У *Рујеву Долу* има мало зиратне земље, зато држе у Попову Пољу земље као приорачи. Испаше су издијељене на илаке које су обзидане. У селу имају три главне породице, па се по њима зову и сеоске махале: Медановина (3 куће), Ђоговина (7 кућа) и Ћуковина (3 куће), а још уз то има и Ћућагâ 1 кућа. Од старина има „грчких“ гробница, затим и кућиштина од непознатих становника и трагова кућа породице Милосавчића који живи под именом Новокмети у Дубочици, код Љубиња. Све три породице *Медани, Ћукови* и *Ђоге* су прије 300 година из Мириловића од породице Капора. Славе Јовањ-дан. За Ћућаге извјештач није навео одакле су.

У *Гају* имају доста зиратне земље, и то око кућа и у Попову Пољу купљене. Пашњаци су издијељени. Село се дијели на три дијела: Мушину (4 куће), Шарићевину (1 кућа), Гај (9 кућа). У селу су живјели некад Муслимани Шарићи, који су одселили у Столац, затим Прце, Мачинко, Елезовић, Оборине, а од којих су неке изумрле, а неке се одселиле у обложња села. Старина има: гомила, и „грчких“ гробница. *Жарковићи, Комади, Ђоге* и *Медани* су исто братство. *Ђоге* су доселили прије 300 година из Мириловића, а *Жарковићи* су прешли прије 80 година с Влаке. И у *Радишевини* је земља око кућа и куповна у пољу. Испаше су издијељене. Има двије породице са 6 кућа. У селу је живио Муслиман Радишевић, сада у Стоцу и ага овом селу. У селу су живјели још Прце и Ђуришићи, који сад живе у Бјелојевићима, и Марић, који је сад у Бурмазима. Муслимани *Сефе* (2 куће) су доселили још у 18. вијеку из Чавша у Попову. — *Буквићи* (4 куће) су прије 25 година доселили од оних с Побрђа.

И *Под Кулом* има кметовске земље у селу и у Попову купљене, коју држе приорачи испод Куле. Испаше су све издијељене. Село се дијели на: Бању (5 кућа) и Под Кулу (11 кућа). По чему се дио села прозвао Бањом, није познато. Мисли се да је старо насеље било у Селишницама, па да се преселило због комараца и грознице. У селу су, прије 200 година

живјели Михићи, којих данас има у Чавшу, Бјелојевићима, Мишљену и Банчићима. Њихов су род и Муслимани Пашићи, који су градили сеоску кулу и живе у Мостару, Вукосави су преселили у Гај и Побрђе, затим Радишевићи и Крпићи. Становништво је, већим дијелом, доселило у 18. вијеку. — *Рагужи*, *Рогоњићи* и *Билићи* су једно братство; потичу од оних с Ластве и Воденог Дола у Г. Храсну. — *Павци* су из Батковића од тамошњих Паваца. — *Ловре* је од Маслаћа из Доњег Храсна, доселио прије 15 година.

И на *Влаци* је радна земља у Попову и око кућа. Село има 7 кућа, које су збијене у једну групу. Испаша је издијељена, а шума уништена. Око Влаке нема много старина, изузев омеђине на Великој Градини. Прича се да се један Жарковић заједно са Брстином, Мандрапом и Маслаћем одликовао у Габели у боју с Јанковић Стојаном, кад је овај ударао на Мостар, и он је награђен од турских власти са 5 харача земље. На тај се начин он населио у Влаци. Поријеклом је од Капора из Мириловића.

У *Граховиштима* радна је земља сва код кућа. У испашама је шума јако сасјечена те сељаци трпе велику оскудицу у дрвима. Овдје живи породица Буквићи са двије куће. Причају у селу је живио некакав „бан" од кога је остало мјесто Бановине. У Мехмедовини живио је Мехмед Радишевић. По селу има безброј омеђина од некаквих старих кућа. У Граховиштима је Зборна Гомила на којој се састајале цијело Г. Храсно на вијећање. Овдје су негда живјели Елезовићи, Ђуришићи и Гаралевићи. Још у 19. вијеку у селу су биле само стаје Буквића с Подбрђа. Прије 40 година претворено је у стално село.

Села љубушког котара

Поље западно од Љубушкога зове се Бериш, и то онај дио између Љубушког и Вељака с једне стране и Граба и Пробоја с друге стране. На сјеверној ивици пољској су села Радишићи, Пробој и Витина. На рту, који раставља Бериш од Разлога су села Оровље, Граб и Вашаровићи. На вишеме јужном дијелу је Хумац а на сјеверо-западном Вељаци. Села, што су уз сјеверну ивицу имају своје дијелове по 2—3 километра далеко у заравни између Бериша и Мостарскога Блата. Осим ових села испитана су и села општине Клобука, која лежи на карсној заравни западно од поља. Сељаци пију воду с Млада. Сви су католици осим неколико Муслимана. Ови католици немају слава.

Пробој

Земља је већином агинска, а имају и нешто своје, што су искрчили у мери. Аге су већином Муслимани из Витине, Љубушког и Травника. Плаћају четвртину и измет. На планину гоне на Вран и на Чврсницу.

Причају да су преци данашњих породица запамтили кад су Оток и Пробој сачињавали једно село и плаћали само 18 гроша пореза. Ипак је ишао главар Тадија Бандур у Травник да се тужи на велик порез. Најстарија породица је *Галијат*. Они су старјеници, за свој род даље не знају, има их двије куће. — *Вучићи* су дошли прије 200 година из Блатнице, мост. кот. Има их још у Цериу, Блатници и Виду. Овдје их три куће. — *Бандури* мисле да су из Стона, јер и тамо има истог презимена. Знају да живе у селу још од прије него су протјерани Турци из Далмације. Има их на Ардомиљу и Главатичеву. Овдје их седам кућа. — *Чувалов* прадјед доселио је из Клобука од Рашића. Има их 15 кућа. — *Толића* прадјед Мате доселио је из Тијаљине прије 140 година. Има их у Грудама, Вргорцу, Тијаљини и Мостару. Има их 3 куће. — *Гавран* је из Растоваче у Посушју доселио ради сиромаштва прије 130 година. Има их у Бекији у много села, у Витини и овдје 5 кућа. — *Нуића* отац је ради сиромаштва дошао из Дриноваца. Има их у Дриновцима, Љубушком, и овдје 4 куће. — *Зовко* је дошао из Хамзића у Оток, а одатле му отац на читлук. Има их пет кућа. — *Гргићи* су дошли прије 80 година из Рашљана за Љубушким. Има их у Рашљанима, Требижату, Вељацима, Клобуку, и овдје 4 куће. — *Злопаш* је из Бова у Радишиће а одатле му отац дошао на женинство прије 40 година. Има их у Бову, Радишићима и овдје двије куће. — *Тица*, његов дјед доселио је с Лединца прије 70—80 година ради сиромаштва. Има их једна кућа. — *Циго*, његов је дјед дошао прије 80 година ради сиромаштва. Има их много у Добрковићима и овдје једна кућа. — *Алиловића* отац је прије 70—80 година дошао из Радишића. Има их двије куће. — Вукшић је овдје самро и на његово је дошао *Шимовић* с Умца прије 30 година. Има их једна кућа. Један је *Борас* дошао прије 60 година из Витине, а други прије 23 из Грабовника. Има их 6 кућа. — *Ереш* је дошао прије 30 година из Радишића на женинство, а старином је из Расна у мост. котару. Има их 2 куће. — *Гризељ* је дошао на женинство с Умца прије 35 година. Има их и 1 кућа. — *Буноза* је поријеклом из

Тијаљине, а овдје га довјела мајка прије 25 година из Радишића. — И *Равлића* је довела жена прије 33 године из Пољица код Вргорца. Има их у Дриновцима, Радишићима, у Далмацији и овдје 1 кућа. — *Фазлиновићи* (Мусл.) су прије 100 година преселили из Љубушког на земљу. Има их у Љубушком, и овдје 3 куће. — *Кључаћи* (Мусл.) су старином из Кључа у Босни, овдје прешли из Љубушког прије 30 година. — *Диздаревићи* су прешли из Витине прије 80 година на земљу. Има их у Љубушком, Витини и овдје 1 кућа. — *Петрину* је довела жена из Хамзића прије 15 година. Има их 1 кућа. — *Бебек* је прије 60 година преселио из Љубушког на земљу. Има их 1 кућа.

Радишићи

Преко трећине земље је откупљено; неколицина су имали своју земљу и прије окупације. Агама плаћају четвртину, з измет у новцу. Купују од власти меру.

Село се дијели на три махале: Доњи Радишићи (30 кућа). За Брдом (27 кућа). Ерешева Мала (39 кућа) и Вујевића Мала (29 кућа). Куће при пољу разређене у низ, а у кршу разбијене.

У планину гоне на Вран, Чврсницу и њихову околину. Село се некад звало Стијевно, па се по некакву Ради, који је овдје живио, прозвало Радишћима.

Не зна се како је село постало. Негда су у њему живјели. Мусломани Мерџо и Жеро, који су самрли и кат. Бубало који је одселио у Ардомиље. Зна се да некад (на много прије асталука) у селу није било више од три куће. Најстарији су *Рстићи*. Давно су дошли из Вргорца. Има их у Грабу и у овом селу 3 куће. — *Колобаре* су доселили одмах иза Рстића, али се не зна окле. Има их у Витаљини, и овдје 2 куће. — Дјед *Ерешев* доселио је од Широког Брига. Има их у Студенцима, Црљеном Грму, и овдје 20 кућа. — *Марића* отац доселио је из Бекије, с Посушја. Има их 5 кућа. — *Бунозе*, њихов дјед дошао је из Тијаљине, да крчи у ово село. Има их 8 кућа. — *Дропуљића* дјед доселио је из села Дусине у Далмацији, побјегао од војске. Има их у Дусини, Прологу, Сињу и овдје 7 кућа. — *Томићи* су с Погане Влаке у Бекији. Има их 6 кућа. — *Марушића* дјед је из Мокрога код Широког Брига, гдје их још има. Дошао је, „на ширину“. — *Доганџића* отац дошао је из Бробда „на ширину“. Има их у Броћну, Дретељу, Студенцима, и овдје 5 кућа. — *Шарци* су прије 100 година из Броћна, гдје их и сад има. Овдје

их 6 кућа. — *Баракев* дјед је из Далмације, иза Вргорца. Има их у Отоку и овдје 2 куће. — *Миликевики* су старином из Броћна. Дјед једних дошао је из Посушја, а других из Броћна. Има их 8 кућа. — *Алиловика* отац дошао је однекле из Далмације, и то прије „него је Вранцуо тесту градио“. Има их 6 кућа. — *Медика* дјед је дошао из Черигаја, код Мостарског Блата. Има их у Черигају, и овдје 8 кућа. — *Спајик* је из Груда у Бекији, прије 60 година. И сад их тамо има, а овдје 2 куће. — *Приморчев* дјед дошао је из Тијаљине. Има их у Витаљини, Бијачи, Габели, и овдје 8 кућа. — *Лубурики* су из Броћна. Овдје им је дошао прадјед. Има их у Ограђенику, Броћну, Студенцима, Витаљини, и овдје 5 кућа. — *Ерцег* је испод Пролога, дошао му дјед, од глади. Има их на Хумцу, Прологу, и овдје 2 куће. — *Мацар* је као војник давно побјегао из Маџарске. Има их 1 кућа, — *Вујевик* је од Вргорца. Има их још у Ораху, овдје 1 кућа. — *Солини* су из Солина, у Далмацији. Дошао им дјед; око Љубушког их нема више. Овдје их 3 куће. — *Лаврика* је дјед из Козице; овдје су дошли из Бекије. Има их у Бекији Пољицима код Имотскога, у Јабланици, и овдје 6 кућа. — *Коромани* су старином Шимићи из Ружића у Бекији, одакле им је дошао дјед. Има их 2 куће. — *Носика* старина од Пролога; отац им се прије 100 год. преселио у Граб, а одатле овдје. Има их у Грабу, Вашаровићима, и овдје 4 куће — *Кнезовика* дјед доселио је као турски момак од Мокрог. Има их у Љубушком, Далмацији, и овдје 1 кућа. — Отац *Башика* је из Броћанца у Посушју. Има их „потурчених“. Има их 4 куће. — *Рогике* је довела баба из Дриноваца у Бекији. Има их Љубушком и овдје 1 кућа. — *Шуника* дјед је дошао од француског зулума из Бриста код Језера. Има их 5 кућа. — *Бокшик* је убио стрица па је побјегао из Завојани. Има их 2 куће. — *Шкегров* је дјед доселио иза Вргорца. Има их у Љубушком, и овдје 2 куће. — *Маркика* је отац доселио из Вира у Бекији у момаштво. Има их у Виру, и овдје 4 куће. — *Чолак* је с Лединца, у Бекији, има их у Грљевићима, Липну, Ракитну, и овдје 3 куће. — *Шкробов* дјед је из Дужица, из Бекије. Има их у Грљевићима, и овдје 3 куће. — *Радика* дјед је из Дриноваца, у Бекији, гдје их има још. Овдје их 2 куће. — *Шумељев* дјед доселио је однекле из Бекије у момаштво. Има их 2 куће. — *Андачикев* отац је доселио из Хамзића. Има их 1 кућа. — *Бораси* су старином из Маџарске, овамо им је прешао дјед „на ширину“ из Витине. Има их 3 куће. — *Грепов* дјед је из Прапратнице. Има их још

у Далмацији, и овдје 3 куће. — *Мелића* дјед дошао је Турцима, у момаштво из Тиаљине. Има их у Бекији, и овдје 2 куће. — *Скоке* су од Расна код М. Блата, доселио им дјед ради сиромаштва. Има их у Расну, Грабу, и овдје 5 кућа. — *Крејић* има имање и овдје и у Љубушком, па живи на оба мјеста. Има их 2 куће. — *Прасац* је од сиромаштва доселио (отац му) из Црвеног Грма. Има их 1 кућа. — *Антић* (Милетић) је из Липна (мост. котар), дошао му отац. Има их 1 кућа. — *Зовак* је „папузан“ т. ј. „увинча се“ за једну овдје, доселио је из Витине прије 40 година. Овдје их 2 куће. — И *Маринчић* је „папузан“ с Чатлука у Броћну, дошао је има 40 година. Има их 1 кућа. — *Вучић* је из Броћна прије 50 година, стајао је и у Пробоју. Има их у Виду, Прологу, и овдје 1 кућа. — *Бркић* је прије 90 година дошао из Лединца у најам. Има их 2 куће. — *Перван* је „отуда од Броћна“. Има их 2 куће. Цијело село су католици.

Оток

На јако уздужену, кршевиту и спљоштену хумцу, у Беришу. Радна земља је свуда по пољу око села. Село јако разбијена типа. Земља рађа тако добро па стоке не држе никако изузев по једну краву и пернате живине. Испаша ни шума нема село никако.

Село је некада имало стаје у Грабовнику. Кад се исуши Бериш, сељаци почеше крчити, и бегови их силом укметише. Они који су били са стајама у Грабовнику бише насељени тамо, а на њихова мјеста у Оток доведоше друге породице. Сељаци износе вазда смицалица како су их бези Капетановићи укметили и како су им хак повисили. Најстарије породице су: *Павловићи* (6 кућа) и *Зовке* (7 кућа). Првима се прадјед доселио „на ширину“ из Вељака, а Зовке је преселио ага из Драгићине, у Бекији, прије 150 година. *Кардумов* (2 куће) прадјед дошао је из Црног Вира у Далмацији, „на ширину“. Има их у Грабовнику и Завојанима. — *Борасов* отац прешао је из Витине, прије 30 година, од једног аге другом. Има их 4 куће. — *Петрушићев* (4 куће) прадјед прешао је из Црнча у Пробој, а одатле у Оток. Старо им презиме Беље. Има их у Грабу, Витини и Црљеном Грму. *Вукоја* (1 кућа) дошао из Љуботића у мост котару „Отац му се увинча за Павлушу“. — *Вукшића* има 17 кућа; њихов прадјед прешао је из Кокорића у Далмацији да крчи. Има их још у Грабовнику, Лисицам, Студенцим и Кокорићим. — *Баraћи* (5 кућа) су се „прочедили“ из Кашча, одакле им је дјед дошао

„на ширину". Има их још у Кашчу, Радишићима, Студенцима и Черигају. — *Пилатићи* (Антуновићи) (5 кућа) доселили су заједно с оним у Клобуку из Козице у Далмацији. — *Алиловићев* (1 кућа) „дедо" доселио је из Ружића на ширину. Има их у Ружићика, Црљеном Грму, Студенцима, Радишићима и Витини. — *Бебек* (1 кућа) је из Вељака, доселио му дјед. — *Павичић* (1 кућа) с Лисица (љубуш. кот.) „увинча се за Брбурушу". Има их у Лисицам и Црљеном Грму. *Гранчић* (1 кућа) из Пољчца код Иматског „увинча се" за Брбурушу. — *Миликевићев* (1 кућа) „ћаћа" дошао је из Студенаца на ширину. — *Томић* (1 кућа) је доселио прије 40 година из Радишића. Има их у Радишићима и на Поганој Влаци. — *Чолак* (1 кућа) је дошао прије 20 година из Грљевића (мост. кот.), гдје је имао доста стоке па је продао и купио земљу. — *Решетар* (1 кућа) дошао је жени прије 30 година с Маовца у Далмацији. Има их у Маовцу и Метковићима. — *Ћабић* (Мишетић) из Грабовника „увинчао се" је прије 6 мјесеци за Кардумушу.

Грабовник

На ниском, спљоштеном брежуљку на Ј од Отока. Воду пију из Млади и из чатрња. Сви сељаци кметови; једни (Ђунишлића кметови) плаћају четвртину и на дан орања по 3 гроша „краварине", Капетановића кметови плаћају четвртину и 20 форинти у име измета. Село је разбијена типа.

У старије вријеме љети су изгонили на Блидиње и на Љубушу, гдје су и земљу обрађивали. Агама (Копчићима) плаћали су петину и једног брава. Послије окупације изгубили су на парници то право, и не гоне никако у планину.

Село је постало у 19. вијеку на крчевинама и стајама. Већином су сељаци из Отока, а о ранијем свом поријеклу знају ово: *Толо* поријеклом је Дриновић из Бијелог Поља, па му је дјед дошао „на стање" у Оток и из Отока прешао овдје. Има их 3 куће. — *Мишетића* дјед је из Дриноваца. Звали су се Томаси. Поријеклом су, веле, из Јајца од Стјепана Томашевића. Томаса има у Дриновцима, код Сиња у Дубору (Далмација) и Болу (Далмација). Сви су поријеклом из Босне. Има их 36 кућа. — *Гаџе* је поријеклом са Стиља, а дјед му је дошао из Дриноваца. Има их у Дриновцима и Звировићима. Овдје их 12 кућа — *Маркотића* дјед је од Вргорца. Има их у Вргорцу, Грабу, Ораху и и овдје 8 кућа. — *Вукшића* дјед доселио је из Кокорића. Има их у Отоку, Студенцима, Лисицама и овдје 8 кућа. — *Кардум*

је из Завојани; дошао му дјед. Кардума има у Отоку, Завојанима, ливањском котару и овдје 1 кућа. — *Гризељев* отац дошао је из Витине на женинство. Има их 1 кућа. — *Гавран* је прије 40 година доселио из Пробоја. Има их 1 кућа. — *Борас* је прије 25 година дошао из Витине на женинство. Има их 1 кућа. — *Пивац* је из Завојани, преселио у Вашаровиће, па одатле овамо прије 15 година Има их 1 кућа. — *Прљак* је као сироче прешао прије 60 година у ујака. Има их 1 кућа.

Граб

Заузима средњи дио јако спљоштеног кречњачког рта који раставља Бериш од Растока. Цијело село укмећено, само су се четири куће откупиле. Неки су се откупљивали, па се опет продали. Аге су Мусломани Ђунишлићи (у Цариграду) и Капетановићи из Витине и прав. Јелачићи из Мостара.

Стоке држе врло мало; ко највише држи, има осмеро говеда и 20 брава. Крупну стоку љети гоне на Вран, гдје плаћају безима Копчићима на главу по 2 форинта. Имали су беговску планину Прокос на Врану, с које су плаћали по овна, по нешто сира и масла, па је отела држава „прида се."

На мјесту Костеници веле били су манастир и црква Херцега Стјепана, на Граду причају за град Цара Лазара! На Гувнинама било је много стећака па их изразбијалии. У селу су живјеле фамилије Стипана Јурићевића, Ожеговићи и Шмуљићи, чије се куле и сад распознају. Њих су Турци растјерали и куле им разорили. За једну кулу на Седренику причају да је била војводе Момчила, па је наслиједио Краљевић Марко, а од овога буљубаша Мујо, који је био ожењеи Марковом сестром, а од овога је прелазила с једног посједника на другог. И сад је узгор. У селу живе 22 „племена":

Грбавци (или Грабовци) причају да су поријеклом од Стипана Високог. Они су веле род с кућом Петровићима на Цетињу, јер су ови поријеклом од Петра млађег сина Цара Лазара! Најприје су стали у Водицама код Клобука, а на Пећи им је било скупиште. Одавде су побјегли у Сињ, па у Ливно, па опет у Сињ, па из Сиња овдје. Дошао им је дјед као дијете; дјед је живио 80 година, а умро је прије 60 година. Веле да их има у Сињу 80 кућа, затим Шиповачи, Витини, Ардомељама, Driачеву (Габела), Вељацима, и овдје 12 кућа. — *Миљевићи* су из Лећана од Дубровника. Дошао је прије 130 година. Има их у Радаљу, Црљеном Грму и овдје 4 куће. — *Краљевићи* су из

Ловреча више Клобука. Дошли су мало прије Грбаваца. Има их у Вашаровићима, Црљеном Грму и овдје 15 кућа. — *Бебића* је дјед одмах иза Грбаваца дошао из Рујнице код Метковића. Има их 8 кућа. — *Рстићи* су били хајдуци из Ципре код Шибеника, па се смирили прије 200 година. Има их у Вргорцу, Радишићима, и овдје 20 кућа. — *Ајдуци* су од хајдука Рстићева побратима. Има их у Завојанима, и овдје 4 куће. — *Шошићи* су се доселили због тјескобе од Невистине Стине код Имотскога. Има их у Вашаровићима и овдје 8 кућа. — За *Носиће* знају само то да су овдје били кандијскога рата. Има их у Прологу, на Њиветинама и у Радишићима. — *Колак* је испод Љубушког. Из Граба су једни одселили у Тиаљину, гдје и сад живе. Има их 8 кућа. — *Скоке* од Скочибашића од Вргорца. Дошао им је дјед прије 150 година. — *Маркотићи* старином испод Љубушког. Одатле су прешли у Метковиће, одатле у Вргорац, а из Вргорца прадјед овдје. Има их 16 кућа. — *Вујевићи* су доселили из Вргорца прије 150 година. Има их 7 кућа. — *Вукојевићи* старином из Дувна, прелазили су у Сињ, а из Сиња у Шиповачу, а одатле овдје. Има их у Клобуку, Шиповачи, Вељацима, Прапратници и овдје 8 кућа. — *Мушанима* је дјед дошао из Вргорца, гдје их још има. Овдје их 3 куће. — *Живковића* дјед дошао је с Орова (Далмација), гдје их још има. Овдје их 5 кућа. — *Бркић* се са Студенаца „прижению" у ово село прије 35 година. Овдје их 1 кућа. — *Петрушић* се доселио прије 50 год. с Црљеног Грма, гдје их и сад има. Овдје их 1 кућа. — *Милићевића* „дид с Броћна, уда' се овди". Има их 6 кућа. — *Лауци* су прешли из Вашаровића прије 40 година. Има их 2 куће. — *Алиловић* с Пробоја се прије 20 година „уда' овди." Има их 1 кућа. — *Тонић* с Пролога је прије 20 година купио овдје земљу. Овдје 1 кућа. — *Јелавића* дјед доселио с Вргорца. Кад су Турци освајали Вргорац Јеловић га је бранио. Има их у Вргорцу, под Прологом, у Вељацима, и овдје 6 кућа.

Оровља

На сјеверо-западној ивици централног рта, који раставља Бериш од Растока. Поред села тече Парило, крак од Млади који се одваја и улијева у Расток. Већи дио сељака откупљен. Аге су Капетановићи из Травника. Неки дају трећину, неки четвртину, неки петину, а неки осмину. Не чине измета.

Прича се да је село било имање Будалине Тала. У селу су некад живјели Первани, Пранићи, Мартини и Катанићи. Сви су

били поријеклом из Броћна, сад живе код Врговца. Затим су живјели: Шкорпути и Мариновићи. — *Ракићи* су старином од Спљета а дјед им је прешао на ширину из Вргорца. Има их у Котезима и у Вргорцу. — *Шарићи* су старином из Радишића. Бјежали су у Котаре, гдје их још има, одакле се вратио дјед Пашков, а Пашко је живио сто и петнаест година. Од њих је, веле, чувени Шарац Махмудага. Има их 2 куће. — *Шкорпут*, старо му презиме Криштић; дошао им је шукундјед као момак „однекле из Босне"; па се „приженио." Има их 3 куће. — *Маринковићи* и *Пивци* једна породица. Њихов дјед доселио је из Завојани, гдје их и сад има. Овдје их 4 куће. — *Дошлић* (Грбавац) је са Шиповаче. Дошао му прадјед на ширину. Има их 2 куће.

Вељаци

На спљоштену карсном рту, који одваја Бериш од Шиповаче. Сељаци махом кметови, од сто тридесет и пет кућа, само их је 10 откупљено. Неке је влада откупила. За кога је дато 1000 форинти, отплаћиваће 20 година по 70 форинти. Агама дају половину, трећину, четвртину или шестину, а од дувана увијек петину. Кућа Цвитана Павловића плаћала је петину, а уз то 20 надница и 1 оку дувана. Сада их од те куће има седам, које дају четвртину (само од дувана петину) и 50 надница (све скупа) и пô дана орања.

Село се дијели на: Села или Средељицу, (52 к.) Брдо, (25 к.) Амбар (41 к.) и Горицу (35 к.). Сви су ти дијелови на споменутом рту. Село разређена типа с више група већих фамилија.

О имену села не зна се ништа. Сељаци причају да су Вељаци, заједно с Клобуком и свим селима у пољу, били имање босанског краља Криштића(?), па их је овај дао своме зету, и до њега су их отели Турци. — *Матићи* су најстарија породица. Доселили су давно из Растоваче у Посушју. Има их у Витини, под Љубушким, Новим Селим, Црљеном Грму, и овдје 11 кућа. — *Павловићи* веле да су старином из Бјелопавлића у Црној Гори. Из Броћна им се доселио „деведид" (девети дјед) одмах иза Матића. Има их 20 кућа. — *Виштичин* је седми дјед доселио из Броћна. Старином су од Сиња. Има их у Сињу, Габели, Бротњу, и овдје 12 кућа. — *Бебеџи* су старином из Трновица од Клобука. Звали су се Јалићи. Веле да потичу од Цигана. Има их 15 кућа. — *Павлаци* су старином с отока Брача. Становали су у Шућурју, а дјед им је дошао из Бубања у Далмацији. Има их у Грабу, Бубњима, Шућурју, у Подацима (код Макарске), и

овдје 6 кућа. — *Петровића* дјед је из Клобука, гдје их и сад има. Овдје их 5 кућа. — *Чуљци* дошао им прадјед из Клобука. Има их 5 кућа. — *Вукојевићи* су из Клобука. Један је дошао прије 50, други прије 40, а трећи прије 20 година, и то сви на женинство. Има их 3 куће. — *Праљак* је прије 100 година доселио из Броћна ради „неке кривде." Звали су се Петрине. Има их још у Грабовнику и Броћну. Овдје их 2 куће. — *Мајићи* су још „при прадида" дошли из Шебешине код Дриновеца. Има их 10 кућа. — *Грбавчев* дјед дошао је из Граба. Има их 4 куће. — *Лончарев* је дјед из Загозда код Вињана (котар Имотски). Има их у Вињанима, Неретви (село Крвавац), у Плимама (код Опузена) и овдје 4 куће. — *Јелавићи* су доселили из Ора (Далмација) прије 200 година. Има их у Сињу, Сплиту и овдје 3 куће. — *Лобаја* се звао Чотић, доселио му се прадјед из Бротња. Има их у Сињу, на Ржаном, и овдје 4 куће. — *Тољи* су са Стиља. Дошао им је прадјед на „ширину." Има их 7 кућа. — *Зовак* је из Кочерина. Дошао му дјед на женинство. Има их 1 кућа. — *Маркићи* (Драгићевићи) из Ора код Вргорца. Један дошао прије 35, а други прије 25 година на женинство. Има их 2 куће. — *Брадвице* су из Омиша, дошао им је прадјед на ширину. Има их код Омиша, и овдје 12 кућа. — *Ћулав* је прије 35 година прешао из Ора код Вргорца на женинство. Има их 1 кућа. — *Букмир* је прије 4 године прешао из Шиповаче на женинство. Има их 1 кућа. — *Равлића* дјед дошао је у кметство из Дриноваца. Има их 1 кућа. — *Вујица* је Вујичић с Ора код Вргорца; прешао је прије 80 година на стање. — Има их 1 кућа. — *Гргић* је прије 30 година с Умца прешао у кметство. Има их 1 кућа. — *Приморац* старином из Кашча. Овдје је дошао с Умца, „привинча се" за Јелчићушу. Има их 1 кућа. — *Маркотић* је прије 6 година купио „кућиште" од Мусломана, па се преселио из Грабовника. Има их 1 кућа. — *Гранић* је прије 60 година из Кашча у Далмацији „приша старој Врањки која је била за Матићем." Има их 1 кућа. — *Гашпар* је прешаоиз Умчана, у Далмацији прије 48 година. Има их 1 кућа. — *Бајто* је прешао из Завојани прије 50 година. Има их 1 кућа. — *Крејић* (Јурић) је „копиле од витинског Турчина." Има их 1 кућа. — *Зељко* је прије 40 година дошао из Црнча у најам, па се „увинча". Има их 1 кућа. — *Колак* се прије 20 година „увинча" и прешао из Граба. — И *Рашић* из Дола се је прије 20 година „увинча". — *Радићи* су прије 100 година, францескога времена, доселили на кметство. Има их 8 кућа.

Умац

На сјевероисточној ивици вишег, кршевитијег југоисточног дна беришког, које се зове Грабовина. Сељаци су махом кметови. Плаћају четвртину и по неколике наднице, у име измета. Само мало се сељака откупило, и то само дјеломице. Само је један сељак потпуно слободан. Стоке имају врло мало: неко пет, неко десет оваца. Љети је дају сељацима из Ардомиља, Радишића и Бекије који сами собом гоне у планину. Стока љетује на Љубуши, Драганицама и Прокосу од Духова до Миоља. За бравче плаћа се за љето грош до 15 солада, а за крупно по 2 форинта.

Село је разређена типа. Не издвајају се махале, само појелине помјесности носе имена: Велики и Мали Хумац, Ружар и Кутац.

Од старина причају за некакав стари град на Грачини. Има гомила и „грудина". Стећака с крстовима има у Куцу. Овдје су становали Лубурићи, па отишли у Радишиће. Стари Јуко Врањеш памти кад у селу није било више од седам кућа и три породице: Шимићи, Зорићи и Врањеши. Све три су породице дошле „гладне године по асталуку". *Шимића* прадјед дошао је из Ружића у Бекији. Рачуна се да их у Бекији има до 100 кућа. Овдје их 4 куће. — *Врањеш* је исто тако из Ружића. Има их у Ружићима, Тиаљини, Кравици, Мостарском Блату, Сарајеву и „још негди у Босни", а овдје 4 куће. — *Зорићи* су из Груда у Бекији, гдје их и сад има. Има их негдје у Босни, и овдје 3 куће. — За *Бубале* веле да су по ближим селима вјечито сељакали. Становали су Ардомиљама и Цerњу, гдје их још има. Овдје их 1 кућа. — *Милас* је из Тиаљине, гдје их још има. Дошао је „гладне године" да преживи уз град. Има их 2 куће. — И *Млинаревића* дјед је дошао из Тиаљине ради глади. Има их у Тиаљини, Клобуку, Ружићима, и овдје 4 куће. — *Сабљића* прадјед дошао је од глади с Бова, гдје их још има. Овдје их 4 куће. — *Дедићи* носе ујаково презиме. Они су Перићи из Тиаљине. Мати их је превела оцу гладних година. Има их у Тиаљини, Студенцима, и овдје 12 кућа. — *Окмаца* је побјегао из Козице од францеског зулума, који су гонили на аргатовања и „збабне жене па се јаловиле на радњи". Има их у Кашчу, Козици, и овдје 2 куће. — *Антуновић* је заједно с Окмацом из истог села побјегао. „Не да им се раскотити, увик једна кућа." Има их у Козицама, Отрићима (Далмација), у Клобуку и по Бекији. — *Зовци* су из Броћна из Амзића. Једним је дошао отац,

а другим дјед. Има их у Биачи, Отоку, Радишићима, Габели, Бишћу, Мостару и Бијелом Пољу,и овдје 6 кућа. — *Шоше* су из Шиповаче. Дошао им дјед. Има их у Вашаровићима, Грабу, под Љубушки, и овдје 3 куће. *Пѐр* (Пеар) је из Броћна. Дошао им дјед. Има их у Броћну, под Љубушким, Сеоцима и код Граца у Далмацији, куда су одавде одселили. Има их 3 куће. — *Томића* је дјед из Тиаљине ради глади. Има их у Радишићима, Поганој Влаци, Тиаљини, Броћанцу, и овдје 3 куће. — *Муцића* дјед је из Тиаљине. Има их у Тиаљини, Церњу, Клобуку, и овдје 6 кућа. — *Приморчев* дјед од Тиаљине. Има их у Биачи, Тиаљини, Радишићима, и овдје 3 куће. — *Ковач* је дошао прије 30 година из Посушја фратрима у момаштво. Има их у Посушју, Мостару, и овдје 4 куће. — *Парацик* је из Броћна. Дошао му дјед од глади. Има их у Броћну, Пригради, Витини, и овдје 2 куће. — *Безер* је „од Броћна". Дошао му прадјед од глади. Има их у Црљеном Грму, Церовном Долу, у Лигалима (у Рашљанима), и овдје 5 кућа. — *Ерцези* су из Милошића из Далмације. Има их под Прологом, у Милошићима, и овдје 3 куће. — *Марковића* дјед је из Кашча. Има их у Приграђу, и овдје 2 куће. — *Вујевића* отац је прије 60 година дошао „од Броћна". Има их у Грабу, Радишићима, и овдје 2 куће. — *Ереш* је из Броћна, па прешао у Радишиће, гдје их и сад има, па одатле у Умац. Овдје 1 кућа. — *Шимовића* прадјед „од Броћна". Одавде их је одселило у Далмацију, Витину и Клобук. Овдје 1 кућа. — *Јелић* је прије 30 година дошао од Широког Брига у најам. Има их 1 кућа. — *Ћуже* је из Мокрога код Мост. Блата. Дошао му дјед на Биачу, па овдје. Има их у Грљевићима и овдје 1 кућа. — *Петриљ* је из Ружића. Дошао му дјед. Има их у Ружићима, и овдје 1 кућа. — *Билић* је из Сеоца из Далмације. Дошао им дјед. Има их у Црљеном Грму, Лиштици, Сеоцима, и овдје 2 куће. — *Алиловића* је дјед дошао из Ружића у Радишиће, па овдје отац прије 50 година. Има их 1 кућа. — *Милићевића* отац је дошао из Броћна у момчилук. Има их у Радишићима, Хамзићима, Ограђенику, у Мостару, и око Мостара, и овдје 2 куће. — *Конца* из Ружића. Дошао му је отац. Има их у Ружићима, и овдје 1 кућа. — *Гргића* прадјед је из Броћна. Има их у Пробоју, Клобуку, и овдје 3 куће. — *Гале* је из Броћна. Дошао му отац прије 40 година. Има их на Биачи, Црљеном Грму, и овдје 2 куће. — *Микулић* је из Ружића, дошао у момаштво прије 35 година. Има их у Радишићима, Витини, Борајни (љубушки

котар), и овдје 1 кућа. — *Додиг* је из Пролога. Дошао му дјед. Има их у Црљеном Грму, Прологу, Вашаровићима, и овдје 1 кућа. — *Мајсторовића* дјед је из Дриноваца. Има их у Дриновцима, Пригарђу, Завојаним, и овдје 2 куће. — *Мандића* прадјед је „од Броћна". Има их у Ардомиљу, и овдје 1 кућа. — *Блажевић* је побјегао из Козице од француског зулума. Овдје их 1 кућа. *Орман* је старином из Љубушког, Мусломан; живи и овдје и у вароши. Има их још у Мостару. — Мусломан *Коњхоџић* је прешао из Љубушког „на своје". Има их 3 куће. — *Пиперац* живи и овдје и у вароши.

Вашаровићи

Сељаци већином кметови, само се откупио који је имао сиромашнијег агу. Али четири петине су и сад кметови. Плаћају четвртину с изметом, који може разноврстан бити. Село је разређена типа.

Два сељака покупе ситну стоку цијелог села па гоне на Љубушу, гдје остају четири „литна мисеца". Дају на смљечну овцу по пô литре масла. На вола дају по 5 куна и 3 гроша „бројачине". Имали су аге на планини, на којој су орали. Сад је отела влада па не да орати.

Стећака има доста, а тако исто и доста омеђина без креча. Вашаровићи, Граб и Оровље били су некад једно село, и имали су једног кнеза, па је кнез опсовао вјеру, и друга се села одвоје. Село је засновано веле на пустом и запуштеном селишту. Најстарије породице су Матијашевићи, Гранићи, Пуљићи и Лауци. Они су дошли на испашу и дуго нијесу земље радили. Крчити су почели иза куге. — *Пулића* (Раос, Равсовљевић) су стари, дошли су прије пет кољена из Вргорца на пашу са стоком, и остали. Кад су дошли још је владао Турчин у Вргорцу. Раоси у Вргорцу су њихови. Има их 11 кућа. — *Лауци* су убили Турчина, па су 10 година иза Пулића доселили из Драчица код Макарске. Кад су доселили била је овуда веома густа шума. Прича се да је Лауц ударио каменом Матијашевића, и побјегао само 2 километра од села, па живио по године, и овај није знао за њ. Има их 18 кућа. — *Матијашевићи* су у Бијелом Пољу убили Турчина, па побјегли у Вргорац, а из Вргорца су дошли овдје још кад је Турчин владао у Вргорцу. Веле потичу од Матије Нинослава краља босанскога. Сад их је 12 кућа, а прије 60 година била их само једна. — *Гранићи* су из Кашча одмах иза куге на ширину. Има их 1 кућа. — До 100 година иза Матијашевића

доселили су *Вукојевићи* из Кашча „на ширину". Има их 9 кућа. *Маринковић* је дошао о „куги" из Пролога на ширину. Увијек их има само једна кућа. — *Говорко* је доселио из Пролога од француског зулума. Има их 5 кућа. — У исто вријеме и због истог узрока доселиле су и слиједеће три породице: *Шиљези* (Пранићи) су из Вини, код Језера, гдје и сад имају своје земље. Има их 6 кућа. — *Јукићи* (Грљушићи) (4 куће) и *Вегари* (7 кућа) су из Прапратнице. Има их 4 куће. — *Тољ* се прије 60 година из Умчана, код Језера, „привинча" за Гашпарушу. Има их 1 кућа. — *Росо* је из Италије, побјегао је из француске војске. Има их 2 куће. — *Арелија* је има 50 година доселио због тјескобе из Дриноваца. Има их 3 куће. — *Пивац* је прије 60 година дошао на материнство из Завојани. Има их 1 кућа. — *Додиг* је прије 40 година доселио из Милишића код Вргорца. Овдје 1 кућа. — *Шошићи* су недавно из Граба. Има их 3 куће. — *Петрушић* је дошао на женинство прије 5 година из Црвеног Грма. Има их 1 кућа. — *Краљевићи* живе у Црљеном Грму, па су купили имање овдје, и живе у оба села.

Витина

Витином се зове сеоска општина са дванаест села или „Мала". Разликујемо један дио при пољу, на обје стране ријеке Вриоштице, који се званично зове Витина, а коју народ зове *Вриоштицом*. У томе дијелу разликујемо чаршију у равнини, и мусломарске куће при страни. Католици су махом кметови а мање заначије и трговци; Мусломани су аге, заначије и трговци. Дио поред тесте ушорен, тип чаршијски, куће мусломанске јако збјене као што се и из фотографије у „Атласу" види. Општина се дијели на дванаест „мала". Све остале махале чине типове између разређена до јако разбијена типа. Поједине „мале" нијесу природно ограничене. Махале те зову овако: *Орашина* (14 кућа), *Кланац* (25 кућа), Под *Зеленом Гором* (18 кућа), *Утица* (12 кућа), *Грабово Врило* (6 кућа), *Доци* (26 кућа), *Мајића Мала* (30 кућа), *Гавранова Мала* (24 куће), *Брљица* (24 куће), *Ајдучка Става* (5 кућа), *Скоковина*, (8 кућа) и *Вриоштица* (Витина) 47 кућа. Кад се дода број породица, о којима случајно није забиљежено колико их има и оне што живе између појединих махала може се узети да у Витини има најмање 260 кућа.

Око села има више гомила. При пољу су нађени остаци од римских насеља. Значи да су и ова села заснивана на травима старијих села. Становници су католици и Муслимани.

Musломанске су породице слиједеће: *Месијевиħи* (4 куħа) и *Диздаревиħи* (15 куħа) су једно племе. Доселили су „изЕски Бабе, у Анадолу", кад су Турци освојили Херцеговину. Били су диздари љубушког града. — *Лалиħи* (2 куħе) „из Шперковине иза Вргорца" гдје и сад има Лалиħа; „они тамо су Ђаури". — За бегове *Капетановиħе* (Пуздриħе) причају једни да су из Гвозда; други да су из Козице у Далмацији, али се зна сигурно да су они још прије Омер-паше дошли из Травника и постали капетани љубушког града. Има их 2 куħе. — *Крејиħ* је прије 30 година доселио из Љубушког на материнство. — *Јакиħ* је као ципелар дошао из Љубушког прије 3 године. — За *Максиħе* кажу да су старином од Радобоље код Макарске; они су прије 3 године преселили из Љубушког. Има их 1 куħа. — *Ливњак* је прије 60 година дошао из Ливна Капетановиħима у момаштво. Има их 4 куħе. — *Букиħ* је прије неколике године доселио из Љубушког. — Поред ових Мусломана у Витини живе и ове католичке породице: *Бабиħи* су старином из овог села, из Кланца. Била су их два брата хајдука у чети Јанковиħ Стојана, па су једног Турци посјекли, а други је побјегао у Котаре, па су се опет отуда вратили. Овдје их има 1 куħа, а у цијелој Витини има их више. — *Гризељи* су старином из Бекије. Уз кугу су помрли, па остала само једна куħа и од ње сад их дванаест. — *Бојка* прича да је прије 500 година дошао са Служња на Утвицу. — *Арапвиħа* је старина са Слипчиħа код Мостара, овдје је дошао као гостионичар из Љубушког. — *Смољан* је старином из Јасенице код Мостара. Овдје му дошао отац са Студенаца за занатом. — *Бишко* је с Посушја. Дошао му отац у Капетановиħа у момаштво. Задње четири породице имају само по једну куħу.

У *Орашини* живе: *Бебеци* (5 куħа) су старином из Шиповаче; овдје су дошли прије 85 година, затим *Бишко* (1 куħа); *Бораси* 2 (куħе) причају да потичу од некаква војника који је иза некаква боја на острву Вису остао и побјегао у Разврšје. То је било веома давно. Рачуна се да их у Херцеговини има до 300 куħа. Из Разврšја су давно побјегли зато што су Турке побили на Божиħ у јутру. — *Брбори* (4 куħе) су однекле из Далмације. — *Солдати* (1 куħа) или Росе од Талијана који је побјегао из француске војске. — *Ђориħи* (1 куħа) су с Доброга Села у Броħњу, удао се за Брбурушу. — *Сивоши* (2 куħе), и њихов је прадјед побјегао из војништва, „мало му се могло разумјети шта говори".

У *Кланцу* имамо ове породице: *Тољи*, (2 куће) и они потичу од побјеглих војника. Нашли су га у пољу мртва од глади, „није зна колико коза пашки“. — *Грубишићи* (2 куће) су прије 10 година дошли из Шиповаче, био је водар беговски. — *Алиловића* (1 кућа) је дјед из Ружића. Вјенчао се с капетановом момкињом. — *Ливњак* (4 куће). — *Јуричи* (2 куће) су из Дувна, дошао им прадјед прије куге. — *Оречи* (5 кућа) су из Бекије, из Граца, дошао им прадјед. — *Барбарићи* (1 кућа). — *Станић* (2 куће) је иза Гозда под Бјековом дошао као „пратарски кувар“. — *Гризељ* (4 куће). — *Бојко* (1 куће).

Под *Зеленом Гором*: *Мајићи* (2 куће) су старином из Броћна, па су прешли у Завојани. Има их у Јелиндоцу, Завојанима и Брду. — *Лалићи* Муслимани (3 куће). — *Ђишићи* (3 куће) су исто племе с Диздаревићима и Месијевићима. — *Бебек* (1 кућа). — *Јурич* (4 куће). — *Петрушић* (1 кућа), је из Граба, „увинча се за Гризељушу“ па живи и у Грабу и овдје. — *Бабићи* (2 куће). — *Бојко* (1 кућа). — *Грабовац* (1 кућа) је давно из Шиповаче.

У *Утици*: *Рашићи* или Шериповићи (4 куће) су од оних из Клобука. — *Бојка* (1 кућа). — *Козина* (3 куће) је поријеклом с Витаљине под Умцем. *Грбавац* (1 кућа), живи овдје и у Грабу. — *Бораси* (3 куће).

У *Грабову Врилу*: *Грбавац* (2 куће). — *Гризељ* (1 кућа). — *Борас* (1 кућа). — *Рашић* (1 кућа). — *Микуљића* (1 кућа) дјед је из Ружића дошао у најам па се „увинча“.

У *Доцима*: *Бораси* (1 кућа). — *Грбавци* (4 куће) — *Рашић* (1 кућа) — *Јурич* (2 куће) — *Солдо* (1 кућа) је из Бритвице из мостарскога котара. — *Ерцези* (7 кућа) су из Шиповаче, дошао им прадјед у бега да крчи.

Мајића Мали: *Јуричи* (2 куће). — *Мајићи* (10 кућа). — *Гризељи* (2 куће). — *Мишетићи* (9 кућа) станују и овдје и у Грабовнику, гдје им је главно стање. — *Гаце* (1 кућа) живе у Грабовнику и овдје. — *Галић* (1 кућа) је дошао из Церња изнад Љубушког прије 30 година. — *Вулетића* (1 кућа) отац је из Добрковића у мост. котару, дотјерала га је сиротиња у другој половини XIX вијека. — *Матића* (1 кућа) дјед је из Вељака прешао у Витину. — *Перцов* (1 кућа) је Бебек. — *Говорко* (1 кућа) је дошао на женинство из Вашаровића.

У *Гаврановој Мали*: *Гаврани* (8 кука) су из Растоваче из Бекије, становали су у Габели и Радишићима. Дошли су одмах

иза Бебека. — *Бораси* (3 куће). — *Пенаве* (3 куће) су из Батина у Посушју прије 100 година дошли агама у службу. — *Грбавци* (1 кућа). — *Солдати* (3 куће). — *Нуић* (1 кућа) је дошао из Пробоја, и ту је „мишћеник" (старјеник). — *Парацик* (2 куће) је дошао с Умца прије 50 година. — *Павловићи* (2 куће) су из Ајдучке Стазе.

У *Брљици: Бораси* (20 кућа). — *Бабић* (1 кућа). — *Гризељ* (2 куће). — *Булића* (1 кућа) дјед је дошао из мостарског котара у Клобук, а одатле овдје.

У *Ајдучкој Стази: Борас* (3 куће) — *Бебек* (1 кућа). — *Павловићи* (3 куће), старином су из Шиповаче, а овдје им је отац из Отока.

У *Скоковини: Мишетић* (2 куће). — *Вулетић* (3 куће). — *Ерцег* (1 кућа). — *Вукшићи* (3 куће), живе и у Грабовнику и овдје.

Осим ових живе по разним мјестима сеоског удута и ове породице: *Гранића* (3 куће) су претци давно побјегли из „солдачије". Мисли се да су поријеклом Маџари. — *Гргић* (Дедић) је прије 40 година преселио с Умца, јер је имао мало земље, — *Јурковић* (1 кућа) је с Биоче ниже Љубушког. Био жандар па се „увинча" за Бебекушу. — *Шкробо* (1 кућа) је с Дужице код Расна (Мост. Блато). Био финанц, па се увинча за Јурковића сваст. — *Тамбур* (3 куће) је са Завојани. Градио је „очепаше" па дошао за занатом. — *Гаце* (1 кућа) има „стање" и овдје и у Грабовнику. — *Пивац* (1 кућа) из Вашаровића се је прије 25 година „увинча" за Јуричушу. — *Лозе* (? кућа) мисле да су „мишћеници". Њихов дјед је живио сто година. Памтио је, веле, кад у цијелој Витини није било више од 6 кућа, али није знао одакле му је породица.

Клобук

Сеоска општина у карсној заравни, која се диже са сјеверозападне ивице Бериша. Села су око ријеке Тиаљине и по карсној области око врха Клобука. Изузев ријеку Тиаљину, нема јаких врела, и због тога овдје има више чатрња. Сељаци су махом откупљени, а неки су и од старина имали своју земљу. Разна села су махом разређена типа, са мјестимичким групама сродничких кућа. Појединa села имају ова имена: Пољане, Добрња, Осоје, Брдо, Клобук, Доле, Греда, Кашче и Војнићи. По

једном попису сва села осим Војнића имала су 1900. године 211 кућа. Ми смо нашли год. 1905. с Војнићима (75 кућа) у цијелој општини 311 кућа. Сељаци ријетко гоне у планину. Прије су гонили на Требистово, али су сад престали. Сељаци причају врло мало о старинама. Гомила има безброј, а стећака при Клобуку.

Не зна се како је село постало. Прича се, да су некад у цијелој општини била само четири арача, и то: Перић један, Чуљак један и Вукојевић два. Најприје су живјели Перићи, па су убили Турчина, и побјегли у Босну, па су се опет вратили и настанили у Тиаљини, гдје и сада живе. — *Чуљци* су иза Гозда од Имотскога. (Други веле да су од Сињске Крајине.). Дошао им „дидов дид" има више од 250 година. Мисли се да их у околини има преко деведесет кућа. Овдје 34 куће, а Мате (од 88 година) памти кад их је било само 1 кућа. Од њих су Артуковићи (14 кућа). — *Вукојевићи* или *Петровићи* су старинци: од старине имају своју земљу. Пезићи (12 к.), Петровићи (23 к.), Шимуновићи (10 к.), Мадуновићи 10 к.) и Антићи (4 к.) сви су Вукоји. Сад их 30 кућа, а зна се кад их је била само једна. — Ови *Тољи* веле да им је прадјед побјегао са Стиља, за то што је убио човјека. — *Јурчићи* су из Ружића, одакле их је бег дигао у Нездравицу, па одатле у Тиаљину, и из Тиаљине им дигао дједа у Клобук. Има их у Ружићима, и овдје 6 кућа. — *Међугорци* су из Међугорја код Габеле. Данас их 30 кућа, а зна Мате Чуљак кад су 3 брата заједно живјели. — *Бркића* отац је из Завојани. Има их у Завојаним, Расну, Грљевићима, и овдје 12 кућа. — *Корда* је из Тиаљине, дошао му отац у најам. Има их у Тиаљини, на Грљевићима, Броћну, и овдје 6 кућа. — *Мусе* су дошли прије 60 година из Черигаја на траву па остали. Имају баштине и на Черигају. Има их овдје 6 кућа, у Броћну и у Расну. Веле, да је од њих војвода Иван Мусић. — *Барбарићи* су прије 100 година доселио из Блатнице у Броћну на траве, „па су се почели кућити има педесет до шездесет година". Звали су се Леске. Има по Броћну, и овдје 10 кућа. — *Ерцега* је бег преселио прије 40 година из Витине. Има их 3 куће. — *Грабовац* је прије 20 до 30 година прешао из Граба на траву, па га бег укметио. Има их 4 куће. — *Булић* је дошао из Блатнице, у Броћну, па се „привинча". Има их 2 куће. — *Бораса* је бег преселио из Витине. Има их 1 кућа. — *Рашићи* су имали своју баштину у Тиаљини, гдје их и сад има, па су се посвадили с Турцима и

побјегли. Овдје их 23 кућа. Од њих су *Мућићи* (8 кућа) у Војнићима. — *Ћутуци* су из Ружића, „привинча" им се дјед за Вукојушу. Има их 16 кућа. — *Цајићи* су старином из Завојани. Има их 10 кућа. — *Микулић* је прије 30 до 40 година прешао из Ружића на женинство. Има их 2 куће. — *Антуновић* је из Козица прије 70 година. Убио је човјека, па побјегао. Има их 4 куће. — *Доманцића* отац је из Вргорца. Има их 1 кућа. — *Гргић* је из Котара прије 100 година; „привинча се" за Вукојушу. Има их 7 кућа. — *Гломузина* је са Стиља, дошао му отац. Има их у Стиљима и Вељацима. — *Колаци* су „придржаници" из Граба. Живе у оба села. Има их 4 куће. — И *Скоке* су до скора били придржаници из Граба, па су се сад „установили". Има их 4 куће. — *Леке* су с Лединца, дошао им прадјед. — *Росин* дјед је са Змијаца код Вргорца. Има их 1 кућа. — *Приморци* су однекле из Далмације.

Шиповача

Западно од Вељака, у улегнућу које је од осталог поља одвојено пречагом на којој су Вељаци. У овом улегнућу владају оне обичне карсне хидрографске прилике. Цијело је село било укмећено, па су се откупили и само је четвртина агинска. Поред тога имају земље у Вељацима, Клобуку и Прологу.

У осојној страни утолеглице, подијељено је на три махале: Горња (3), Средња (19) и Доња (39 кућа).

Планине нијесу никад имали. Раније су давали у љето стоку Клобучанима, а сада од стоке држе краву и свињче.

О старости села зна се само то да је ово била старина Пекића који је продао имање Диздаревићу, па одселио. — *Вукојевићи* не знају одакле су. Род су с оним у Клобуку. Јако се множе. Има их 21 кућа. — *Ерцегови* прадједи из Жупе код Имотскога. Има их 11 кућа. — Прадједи *Грбавчеви* су из ближег далматинског села Ора. Има их 17 кућа. — *Грубишића* отац је са Стиља. Има их 2 куће. — И *Граница* отац је са Стиља. — И *Вукмири* су са Стиља. Доселио им прадјед. Има их 5 кућа. — *Беуси* су из Завојани. „Дид им приша' у најам па се окућио". Има их 3 куће.

Ракитно

Ракитном се назива у правцу СЗ—ЈИ јако издужено, 10 до 12 км. дуго карсно поље. Има безброј врела. Снијег пада

велик. „Бура“ од запада најхладнији вјетар. Сељаци су пола кметови пола слободни. У име хака дају петину од жита, а за ливаде дају масло и сир. Аге су махом Мостарци.

Има четири села и то: *Потклечани* (Милићевићи 30 к., Са́бље 8 к., Бушићи 8 к., Ромићи 10 к., Иваньци 20 к., Ћурде 6 к., Бонићи 15 к., Миаљи 15 к., Маркоте 20 к.), *Сутина* (Зломислићи 12 к., Топићи 15 к., Перци 20 к., Вукоје 20 к., Шарићи 20 к., Резе 20 к. Луцовићи 6 к., Маркоте 4 к.,) *Врпоље* (Баришићи 15 к., Думанчићи 10 к., Милићевићи 10 к., Токићи 1 к., Ђереци 1 к., Оречи 5 к., Шарићи 4 к.,) *Петровићи* (Петровићи 15 к.). Сељаци мисле да у Ракитну има 400 кућа.

Сељаци изгоне љети стоку по околним планинама, по којима и земљу обрађују. Крупна се стока враћа у планину у по зиме да потроши пићу.

У селу има безброј предисторијских и римских старина, о којима више биљежака. Данашњи сељаци насељени су на траговима старијих насеља. Ипак сељаци веле за своје село, да оно „у старини није било село већ планина“ (катун), с које су Ефендићи наплаћивали травнину. *Перко* је веома давно изашао из Бритвице на планину, па остао стално. — *Ђерков* шукундјед је доселио из Мрњаваца. „Увик једна кућа, племе му се није тићило“. — *Ћурде* су Михаљи испод Греде у Ливњу. Доселили су прије пет кољена. Има их у селу Горици у Рами. Одатле су и *Миаљи*. — *Токићи* су прије четири кољена доселили из Мостарскога Блата Има их на Купресу 25 до 30 кућа и у Сињу (одовуд отишао). — *Баришића* дједови су од глади дошли с Мрњаваца. Звали су се Чагљи. Има их у Мрњавцима и Купресу. — *Милићевића* дјед је из Броћанца у Посушју. — *Иваньци* су с Полога више Мостара. Дошао им дјед. — *Ромићи* су од православних Вукадиновића из Сеонице у Дувну, па се покатоличили. — *Маркотини* прадједи су дошли из Броћна. — *Бонићи* су Цампе из Дриноваца, одакле су дошли прије 150 година. — *Са́бље* су дошли прије 50 година из Кочерина. — *Павковићи* су из Збичња код Широког Брига. — *Резо* је доселио из Црнча прије 50 до 60 година. — *Бушићи* су из Горице у Посушју. — *Јаковљевићи* (Ћукошићи) су из Граца покрај Мост. Блата. — *Рвичи* су прије 100 година доселили из Дрежнице. — *Зломислићи* су из Црнча прије 70 до 75 година. — *Вукоје* је из Кочерина прије 70 година. — *Солде* су из Кочерине прије 70 година. — *Шарићи* су Милетићи из Дрежнице. „Крали па их отирали“. — *Луцовићи* или

Пипунићи су из Црнча прије 70 година. — *Оречев* шукундјед је из Граца. — *Петровићи* су веома давно из Дрежднице. — *Думанчићи* су исто тако давно из Купреса. — *Дриновци* потичу од Барбићева најамника, који је прије четири кољена дошао из Далмације.

Биљешке о дувањским селима.

Рашћани

Важићи су старином из Котара, живјели су на Ржаном, па су ради неког турског зулума једни побјегли у Босну, а други у Дувно. Други причају да су они из Црне Горе дошли у Котаре. Имају своје старе баштине у Бушком Блату. Има их и на Ржаном. Славе Јовањ-дан. — *Карани* су старином Личани, овдје су дошли из Присоја (Дувно), увијек су имали по нешто и своје баштине. Има их 12 кућа. Славе Никољ-дан. — *Милисави* знају да је цијела Црвеница била њихова. И данас је тамо њихово, православно гробље. Турци су им отели земљу и раселили их. Имâ их у Липи 6 кућа, у Еминову селу 1 кућа и овдје 2 куће. — *Станишићи* само знају да су из Липе и да су тамо имали своју властиту земљу. Станишића има још у Опари код Травника. — *Андријашевићи* су имали цио Ведашић (Дувно). То је било у вријеме кад овуда није било цркава ни сталних попова већ би попови путовали, читали часове и светили водицу на врелима и студенцима. Тако су Андријашевићи на Студенац више Срђана долазили на дванаест коња у срми и у злату. Доцније их Турци протјераше, а од цијелог њиховог имања остадоше неколике њиве. Има предање да су однекле с тромеђе црногорско-далматинско-херцеговачке. Славе Ђурђев-дан — *Вулићи* су прије 30 година преселили из Конгоре на имање. — *Билановић* је дошао прије 10—15 година из Липе ујацима. Осим ових православних породица има и ових католичких породица, које о свом поријеклу нису умјеле ништа казати: *Ландеке* (2 к.) *Ковачевићи* (7 кућа) и затим *Милићи*, који су дошли из Кола.

Мандино Село

Најстарији су *Билановићи*. Не зна се одакле су. Има их 12 кућа, славе Никољ-дан. *Вуковићи* су веома давно дошли из Колашина и живјели у Црљеницама, гдје су имали своју земљу. Има их у Жупањцу, по Босни и овде двије куће. *Милисави* знају да је и њихова старина из Црне Горе. Овдје су дошли из Црљеница. Има их 1 кућа. Католици *Ивићи* (10 к.) и *Марковићи*

не знају одакле су. Исто тако *Крижанци* (1 к.). Муслимани *Дилавери* потичу из Пролошца код Имотскога. Кад је Аустрија освојила Далмацију отела им је земљу и протерала их је. *Вукадини* (2 к.) су прије 35 година доселили из Омоља, а *Мајићи* (2 к.) из Борчана.

Сељаци причају да се је много породица из овог краја послије турског освојења раселило у Босну и Лику. Зна се да су у стара времена Личани долазили љети са стоком на „љетиште". Сељаци тврде да су ова села некад била већином православна и да их је више куга поморила него су их Турци растјерали. Тако, зна се да су живјеле ове православне породице: У *Црљеници:* Вуковићи, Драшци, Милисави, Пивчевићи; у *Буковици*: Периновић, Присоје: Бошњак; у *Цебари:* Зелен и Витасовић.

*

У *Летки* живе породице: *Малекини* су побјегли прије 6 кољена из Орашца у Рами, због тога што им је мусломан хтио дјевојку узети па су га убили. — *Билић* је са Студенаца. *Овче* су из Винице код Ржаног. Прешли су дајици Радошу у Рошко Поље, па одатле у Сарајлије па из Сарајлија овдје — *Мајић* је дошао као најамник из Борчана.

* * *

Бијела

У 200 м. дубокој челенци ријеке Бијеле, лијеве притоке Неретвине, до 5 км источно од Коњица. Клима је врло блага, село затворено од свих вјетрова. Град не пада никако, али је село увиштавано два пута, и то по сеоском рачуну једанпут прије двјеста година, кад се „отисло брдо и притисло цијело село" и 1906. када је вода поплавила већи дио села и однијела много људи и стоке. Већи дио земље је агински, од сијена и већа дају половину, а од жита трећину.

Љети изгоне стоку на поједине дијелове Прења, који се зову Тисовица и Борашница. До окупације то су биле „царске планине", а сад плаћају само колибарину.

Како је село постало не зна се По старости разликујемо породице које су доселиле прије „усјелине" и послије ње. Мусломани *Рамићи* су преостали иза усјелине. Они су старинци. Исто тако су били старинци Краљушићи који су „замрли" овдје. — *Кешо* (Вавас), његов је прадјед има „преко сто љета" доселио из Дулића. Њима се не да у мушкој дјеци, јер је њи-

хова кућа издала хајдуке. Сад их има 2 куће. Славе Ђурђев-дан, — *Јаковљевића* дјед Митар доселио је на читлук у Пајића са Зијемаља. Једни се зову Лазаревићи. Има их 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. — Од Мусломана Табаковића остала је иза куге само једна женска, и отац доведе иза Бијелог Поља *Пајића* кћери у „сулоштво". Има их 3 куће. — *Вучићи* (Бучићи) су доселили одмах иза Јаковљевића из Бучића код Мостара. Има их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. — *Јањићи* су старином Војиновићи из Војнā код Мостара; дошли су са Рашке Горе прије 50 до 60 година. Има их много, а највише на Рашкој Гори, Бјелимићима и у више села уз Неретву. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. — *Драгићи* су Маркићевићи из Дулића; дошли су им прадједи одмах иза Кеше. Становали су у Срђевићима и у Липнику. Има их 1 кућа. Славе Томин-дан. — И *Ненадићи* су из Дулића. Дошао им отац од потребе. Славе Ђурђев-дан. — И *Грађића* дјед је из Дулића. Има их их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Мисли се да су Ненадићи, Грађићи и Кеше једна фамилија. — *Крњић* (Мемишагић) је врло стар, и не зна се одакле је. Има их 2 куће. — *Дабићи* су доселили из Бијелог Поља прије 20 година. Има их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Ристо *Требињац* (Гркавац) доселио је прије 30 година однекле из Требиња. — *Гачаница* (Самарџић), дошао му је отац с Равни (село у мостарском котару). Има их 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. — *Калеми* су из Бијелог Поља из села Потока. Живјели су на Борцима, па им отац с Борака доселио овдје. Има их 2 куће. Славе Игњат-дан. — *Товаришић* је са Зијемаља. Дошао му отац. Слави Ђурђев-дан. Има их 1 кућа. Католик *Чимбур* дошао је прије 50 година. Мјесто из кога је доселио није забиљежено. — *Смољанов* отац је дошао из Бијелог Поља. — *Топчић* (Зовко) потиче од некаква војника који је побјегао из аустријске војске. Овамо је преселио отац ових из Бијелог Поља. Задње три породице су католичке. Поред тога има на обали Неретве, сат далеко од села, још 20 католичких породица, које су махом у новије вријеме доселиле.

Борци

У преседлини између Бијеле и Борачког Језера, на висини од 800 м. Основу земљишта чине доломитски кречњаци, на које су наслагани слојеви шкриљастих лапораца. Ова посљедња серија слојева изазива стална врела на површини, која доцније образују поток. Упркос великој висини село је блаже климе,

јер је и с југа и са сјевера заклоњено од вјетрова. Снијег може бити врло велик. Сељаци су ваљани и штедљиви, па их се девет десетина откупило. Откупили су се већином послије окупације, само су Сарићи добили од ага (Агића) на поклон крчевине. Кметови плаћају од жита и поврћа трећину, а од сијена половину. На Борцима и ближим селима нема заједница. Једино породица Сарићи с Борака имају двије заједничке ливаде, с којих продају сијено па дијеле паре.

Село има више мањих група од кућа. Прије су грађене куће од плота, који би облијепили балегом и калом. Сада су куће зидане на два и на три боја.

О Троичину-дне иду са стоком на Борашницу (до $1^1/_2$ сат даљине), а силазе чим покосе ливаде (око Илина-дне). Прије су ишли на Обрљин и на Бахтијевицу. Борашница је припадала агама Агићима, па је сад прешла кметовима.

Од старина имамо само „грчка гробља", која су по облику знатно друкчија од „грчких гробаља" у осталој Херцеговини. Наличе на римске саркофаге. Не зна се како је постало село.

Од породица најстарији су *Сарићи*. Они су прије стотину и двадесет година доселили „од главодужја" из Петровића у Бањанима. Од њих су Иванишевићи у Бијелом Пољу, Жуже у у Острошцу и Голубовићи на Блацима. Веле да Сарића има у Петровићима, на Брадини, Мостару, и овдје 13 кућа. — *Вавеси* су дошли одмах иза Сарића из Гареве у Гацку. Исто су племе с онима у Бијелој. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. — *Лазаревићи* су доселили одмах иза Ваваса из неког села у Гацку. Зову се и Симићи. Славе Јовањ-дан. — *Крчуми* (Зупчани) су доселили прије 45 година из Зубаца. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Кукића* дјед дошао је из Површи у Опутној Рудини. Живјели су на Кули у Чичевима, па су недавно прешли овамо. Има их у Бијелој, на Кули и овдје 2 куће. Све су ове задње породице дошле на презиму, па остале стално. — *Шиници* су прије 40 година доселили из Врдоља с оне стране Неретве. Овдје су се „удомазетили". Има их у Цепима, на Острошцу, и овдје 2 куће. Славе Никољ-дан. — *Драганић* је дошао из Зурића с Иван-планине. Има их још у Зурићима и на Брчанима. Овдје их 1 кућа. Славе Матијев-дан. Мусломани *Агићи* су увијек били аге у овом селу. Њихово имање у овом селу старије је од свих породица. Поријеклом су из Грушче гдје се сматрају за старјенике. Има их још у Коњицу. — Мусломани

Алибашић дошао је прије 30 година из Будисавља у Невесињу Агићима у службу. — Мусломан *Шпаго* се је прије 35 година доселио из Подвележја. Био је „буљубаша пред пандурима" па се овдје населио. — *Скорупан* је прије 35 година доселио из Бјелимића Агићима у службу, па се оженио. Има их на Бјелемићима, и овдје 1 кућа. — Отац католика *Накића* доселио се прије педесет година као Агића кмет из Броћна. Има их 1 кућа.

Већ је на више мјеста споменуто да су описи неких села изгубљени, кад је писац у децембру 1908. преселио из Сарајева у Београд. Тај материјал је нађен тек кад је општи дио био одштампан, а посебни сложен. Податци од неких села, чије описе у овом додатку саопштавамо употребљени су већ у општем дијелу. Истина овим се материјалом попуњава број досељавања, али се утврђени правци миграција никако не мијењају.

Капавица

Капавица је у вали, која је између Облог Брда с једне и Радимје с друге стране, али се село више пружило испод радимског Присоја. Двије су махале, Доња и Горња Капавица. Прва је над морем 700 м., а друга 750 м. У селу нема нигдје живе воде, већ се пије из чотрња, којих има 24. На Капавици је доста хладније него у околним селима. Свијег пада у децембру и јануару, буде дебео до изнад кољена, а држи се при сјеверу по три недјеље. Земља је испод села, а има је на Радимји. Највећи су комади Стрмнице и Поткрајнице. Ниједно село овога котара нема тако добре *паше* као Капавица. Паша се простире свуда око села, а у сјевер 1 сахат далеко. Главна је паша на Радимји. *Шуме* се налази свуда по испаши, али је ситна и од лиснатог дрвећа. Поред грабовине, јасеновине, храстовине има доста зановијети, која чини пашу добром. Корист им је од шуме у томе, што по зими гоне на коњма дрва у варош те продају. Сва шума и паша осим оне по оградама заједничка је. Количина у паши одређује се према усјеву. Капавица је већим дијелом и данас *читлук*. Само мухамеданци имаду своју земљу. Православни су куповали по нешто земље, но само су се 2—3 потпуно искупила. Чивчије у овоме селу плаћају агама $^1/_3$, а само један половину, свагда у натури. Има их који држе и приорачку земљу плаћајући и на њу $^1/_3$.

Село Капавица више је *разбијеног* типа, и дијели се на Горњу и Доњу Капавицу, Чепрусе и Радимју. Све се махале протежу у једном правцу од сјеверо-запада на југо-исток. Од Чепруса као почетне махале са сјеверо-запада до доње Капавице има 1 км., од Доње Капавице до Горње 2 км., а од Горње до Радимје опет толико. Доња Капавица отишла је у три групе, које носе име по главним породицама и то једну групу чине *Пајићи*, другу *Бурeци* и права *Капавица*. Као *раселица* капавичка може се рећи, да је Радимја. Тамо су се назад 20 година одселиле 3 куће и тамо стално живе. У Доњој Капавици има 13 кућа, Пајића има 4 куће. Горња Капавица 13 кућа, Радимја 3 куће. Цијело село има свега 33 куће.

Поред тога, што неки имућнији сељани преко љета гоне на планину Зелен Гору (катун Доња Котланица), сви Капавичани имаду и на Радимји своје стаје, гдје изгоне своју стоку с прољећа и у јесен. Ко не гони на Зеленгору тај држи и преко љета на Радимји.

Од породица, које сад на Капавици живе најстарији су *Бурeци* (мухамеданци). Говори се, да је уласком Турака у Херцеговину дошао први Бурек и настанио се најприје у Љубиње (Присојине) и ту начинио кулу. Старином је из Софије. Турчином је, веле, и дошао амо. Затим је један, давно одселио на Капавицу на своју земљу. Сада их има 3 куће. — *Пајићи* су родом из Црне Горе. Била су их дошла два брата Пајо и Гојко. Имали су шест харача земље. Три су харача изгубили због крвнине. Пајова се дјеца послије истурче и прозову се Пајићи (има око 200 година). — *Брк.ьаче* су такође стари у Капавици. — *Клименте* су старуном из Далмације. — *Ђурићи* су прешли из Крајпоља. — *Круљи* су из Риђана код Никшића. Најприје се населио на Мириловиће, котар Билећа. Из Риђана је одселио због крвнине. Из Мириловића једна кућа осели у Убоско. Пошто је Турчин иселио из Новога, отму им земљу у Убоску, а њих населе на околним селима на читлуке. Од овога су тијеста: Круљи, Медани, Жарковићи, Буквићи, Мичете, Ђоге, Комади и Пашаћи. — *Вујовићи* су из Врањских (Билећа). — *Елезовић* је дошао из села Елезовића у Храсну и настанио се на материнство прије тридесет година. — *Мијановић* је дошао из Биоца (Рудине) на Пајићевину. — *Шкорић* је доселио прије 25 година из Банчића такођер на читлук. — *Гордићи* су из Мратиња код Никшића, старо им је презиме Мирослојевићи. Од удовице Горде дјеца се

прозову Гордићима. На Капавицу је доселио прије 50 година. Има их у Дабру, на Ргуду, Мостару.

Крајпоље

Село се налази на југо-источној страни од Љубиња 5 км. далеко, а при крају Љубињског Поља, над морем 455 м. Нема нигдје живе воде, већ се пије из чатрња. Клима је једнака као и у осталим селима око поља. Вријеме је снијегу од Никоља до Трипуња дне. Може бити дебео до кољена, а задржи се 12—15 дана, ријетко 3 недјеље. Село има довољно земље за обрађивање, а ова се у главном налази испод села и по пољу. Највише су њиве Подворнице и на њима се сије пшеница, раж, јечам, кукуруз и стрмно просо, а сади се дуван. Испаше има врло мало и налази се око села 1 км. далеко. Шуме има по оградама а у осталој паши врло слабо. Само су се троица искупила, а остали су кметови, али имају и своје земље. Сви су кметови прије давали агама половину, а данас неки дају половину, а неки трећину. Сви дају трећину од дувана, пошто се извади десетина.

Крајпоље *збијенога* је типа и у њему нема ни махала ни џемата. Све су куће близу и без реда размијештене. У Крајпољу има свега 17 кућа.

Крајпоље је од старине изгонило своју стоку на Зелен-Гору. На ову као и на друге планине изгонили су Хумњаци као и Рудињани своју стоку и тамо је пасли, а под јесен згонили у хумнија мјеста, а то и данас чине. Има и побравичара, који дају стоку Невесињцима на млијеко. У томе случају Невесињца Хумњак назива Србјаком.

Село Крајпоље добило је име по своме положају тј. лежи крајем поља.

Прије насељења данашњих породица живио је у Крајпољу Зотовић, а имао је ту и у Љубињу кулу. Њему је припадало доње Крајпоље тј. доње Подворнице, а горње је купио Сердаревић од Бакибеговића за зобницу плета. Зотовића кула и данас се добро одржала у Крајпољу. Од породица које данас живе у Крајпољу најстарији је *Ћук*. У ово село дошао је назад 150 год. прадјед данашњих из Љубомира због тјескобе, на Сердаревића читлук. — *Козићи* су од Вујадиновића испод брда Охмутића на малом Грахоопу (сад Ц. Гора). Одатле је дошло шест брата и настане се најприје на Банчиће. Због тога што су опљачкали Дели Булу на Предољу морали су бјежати најприје у Далма-

цију па онда у Скадар. Отуда се преселе опет на Банчиће, а одатле овамо прије 135 година. — *Топаловић* (1 кућа) доселио је с Хргуда изнад Стоца на Сердаревића читлук. — *Крунић* је доселио прије 85. година из Мухареве Љути (Попово) и звао се Мухарица. — *Тохољ* је доселио у Крајпоље из Љубиња такођер на читлук.

Грабље

Куће су у *присојној* страни Љубињског Поља, на висини од 500 мет. У Грабљу се пије вода из чатрња и из убала. У чатрњама је само кишница у ублима *пишталина*. Клима је у Грабљу као и у осталим селима овог поља. Вријеме је снијегу од Никоља до Трипуња дне. Падне до подвезе (под кољено) а задржи се двије до три недјеље. Вјетрови су у селу: југ, сјевер и *Гачанац* или *Гачаница*, што долази од Гацка. Љети пуше *Посунчаник*. Југ је најјачи и даје кишу, сјевер је најхладнији и доноси снијег, Гачанац је мразовит. Има доста зиратне земље и сва је у пољу. Најглавнија је земља у Подворницима, а затим у Грнчареву по сата далеко. Сије се раж, пшеница, јечам, кукуруз, стрмно просо, а сади се духан. Има и добру *пашу* у Влакама иза села и присојну страну Илијина брда (900 м). По испаши је и шума лиснатог дрвећа. И шума и паша сва је заједничка, а има је нешто и у оградама. Како је Грабље чисто *мухамеданско* село, то имају сви своју земљу, док Ограда као махала *православна*, је до скора била читлук, али су се неки потпуно искупили, неки су и сад чивчије с нешто своје земље. Мало који од Мухамеданаца грапских да није што земље продао. Исто тако ријетки су, који и сад не држе агинске земље па и приорачке. Ко држи агинску земљу плаћа аги половину, исто тако и на приорачку земљу.

Село Грабље дијели се на три махале и то: *Грабље* (18 к.), *Ограда* (4 к.) и *Грнчаре* (1 к.). — Грабље и Ограда одијељени су потоком, а раздалеко су 300 м. Грнчаре су далеко $^1/_2$ сахата и налазе се под Илијиним Брдом. Све три махале чине једно село и једну општину. И ако су куће у појединим махалама у близу, у махали грапској опажају се три групе кућа. Једну групу сачињавају *Жуштре*, другу у средини *Малохоџићи* а трећу опет с краја *Филде*. Групе су у размаку по 60 м. и 150 м., а куће у групама по 10—15 м. Има свега 23 куће.

Грабље и још нека села љубињског котара имала су своју планину од старине Вучево с лијеве стране најгорњег тока ри-

јеке Неретве, те су је изгубили због крвнине.[1]) Грабљани би данас могли изгонити на Зелен Гору, али то не чине, јер су сиромашни. Неки дају другом стоку, те је овај гони, а већина их задржава и преко љета код куће. Обично им је про љета стока на Гричарима. Тамо неки имају по једну стају и тамо гноје земљу.

Не зна се како је постало село. Народно предање, гробље и црквина доказују да је овдје негда живјело православно становништво. Од данашњих породица, најстарији су *Филдићи*, не знају одакле су. Иза њих су *Малохоџићи*. Старином су из Новога (Бока). Прије су се звали Араповићи. — *Жуштре* (9 кућа) су старином из Равног (Попово Поље) од Скарамуца. Потурчио се назад 150 година и у Грабљу добио земљу. И данас се међу се својатају. — *Бурек* је прије двадесет година доселио из Љубиња на женинство.[2]) На Огради живи: *Ковачевић*, *Ћук* и *Пецељ*. Сва троица су се доселили ту назад 30—40 година, Ћук и Ковачевић из Љубомира (Билећа), а Пецељ из Дубочице (код Љубиња) сва три на читлук тражећи боље мјесто.

Бјелојевићи

У области Храсну, котару столачком, састављено из шест махала, које су смјештене у разним утолеглицама које се јављају у једној уздужној плиткој утолеглици, чија висина опада у правцу ЈИ-СЗ. Те се махале зову: Бољуни, Заушје, Загњежје, Подосоје, Бјелојевићи и Дубрава. У свима махалама има свега тридесет и једна чатрња. Имају мало земље за обрађивање. Испаша је подијељена на појединачне дијелове који се зову „травама.“ На „травама“ су узгојени и густи гајеви (храстови и церови). Траве су постале од зиратне земље, па се на њих плаћа хак који се плаћа у новцима, бравима, мрсу и дрвима. Сељаци су готово сви кметови; има их много и „приораца.“ Агама плаћају трећину.

У Заушју, Дубрави и Бјелојевићима куће су јако збијене, а у осталима су мали чопори. Има свега 55 кућа и то у Бје-

[1]) То је било овако. Двије дјевојке прале рубље на врелу Мишакињи на Вучеву. Туда наишао из Борча један Делалић, па једној подигао чибуком опрегљину рекавши и срамотну ријеч. Она друга потегне пратљачом, те га на мјесту убије. Због тога изгубе планину и Борчани је подијеле.

[2]) Бурецн и Сердаревићи, најстарији Мухамеданци у овом котару, дошли су из Софије.

лојевићима 17 к., Бољунима 11 к., Подосоју 4 к., Загњежђу 4 к.. Заушју 16 к., и још три куће усамљене.

Из Бјелојевића гоне љети стоку на Морине, у катун Бјелојевиће, а из Бољуна на Кладово Поље, на катун Бољуне. На катунима обрађују земљу. И планине су читлуци истих ага, чији су читлуци у селу.

Прича се да се цијело село некад звало Бољуни, па кад су Бјелојевци доселили прозвало се Бјелојевићима.

Надаждини се сматрају старјеницима у селу. Има их у ближем селу Крушеву (Радоши), Пребиловцима и Спиљанима код Коњица. Има их 3 куће. Славе Јовањ-дан. — И *Лукановићи* су старјеници. Негда су се звали Годијељевићи. Има их 2 куће. — *Бјелојевци* прије 200 год. доселише из Сливља код Метковића. Звали су се Бјелиши. Били су православни, доцније примише ислам. Има их 5 кућа. — *Шутали* су првобитно били православне вјере, поријеклом су из Риђана. За вријеме неког рата пређу у Далмацију. Послије се један пресели у најам Крешићима у Храсно. Ту се ожени њиховом кћери и прими католичку вјеру. Овдје их има 22 куће. — *Милошевић* је прије 80 година прешао из Чавша на женинство. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. — *Матић* је прије 80 г. преселио из Граца у Храсну на читлук. Има их 4 куће. — На исти начин пресели и *Обрадовић* из Доњег Храсна прије 70 год. Има их 7 кућа. — *Хаирлић* је прије 50 год. доселио из Стоца. Има их 3 куће. — *Превишић* пресели прије 50 година из Д. Храсна на читлук. Има их 2 куће. — *Рагуж* је прије 45 година из Д. Храсна дошао на читлук. Има их 2 куће. — *Табаковић* је прије 30 година преселио из Елезовића на читлук. Има их 1 кућа. — *Перић* је овдје долазио сваке зиме на траву из Попрати па се прије 30 година укметио. Има их 1 к. — *Марић* је преселио прије 18 година на читлук из Бурмаза. Има их 1 к. — *Брај* је поријеклом из Попова, а прије 16 година доселио је из Пјешивца. Има их 1 к.. Надаждини и Милошевићи су православни; Табаковићи, Хаирлићи и Бјелојевци Муслимани, а остали су католици. Већина католика слави Никољ-дан, Матићи Шћепањ-дан, Обрадовић Ивањ-дан, а Брај је славио Сви Свете па је напустио.

Сељаци причају да из овог села потичу Петровићи Његоши, који су се негда звали, као што је познато, Херақовићи. Испитивач прича да је на једној гробници у Бољунима прочитао име **Радосла Нераѯсовић**. Поред ове породице испитивач је прочитао на разним гробницама и ова презимена: Семорад,

Милић, Радишч, Бучић, Грубач, Бољуновић, Влатковић, Владисалић, Вуковић, Ивковић, Вукоцамић, Вукчић и „Рапет-кан.“

Доњи Поплат

У карсној заравни, југозападно од Стоца, на висини од 120 до 180 м. У селу нема живе воде, зато је саграђено безброј чатрња. Клима је доста блага. Сељаци су већином кметови, има их и слободних, браства Ружићи и Михићи, а има и приораца.

Село се дијели на ових шест махала: Хумац (? к.), Михића Махала (11 к.), Дугалића Махала (5 к.), Карића Махала (7 к.), Ружића Махала (10 к.), Хрлина Махала (7 к.). Село је дакле разбијена типа.

На Хумцу је негда становала породица Цмиљићи, која је држала половину села. Имање им узе турска власт, јер су противно наредби турске власти куповали у Далмацији црну со. Од њих су *Јокићи* у Поплату, и Мркићи у Рјечицама. И у Ружића Махали била је негда једна кућа Мирковића, па се негда та махала звала Мирковина. Славе Ђурђев-дан. Од његова сина су *Михићи*, а од његове кћери *Ружићи*. Од Ружића су и Дугајлићи. Мирковића је била и Карића Махала, а послије се доселише *Карићи* из Попова. Славе Ђурђев-дан. — *Комненовића* је породица поријеклом из Галичића у Попову. Зову их и Башчованима. Славе Аранђелов-дан. — *Паје* су прије 200 год. из непозната мјеста доселили. — *Буђен*, старином Бучин, доселио се је давно из Шуме на презиму у Столац, па се укметио на Доњем Поплату. Слави Аћимов-дан. — *Бркићи* су из Дола у стол. котару. Довела их мати кад се преудала. Славе Никољдан. — *Дабић* је дошао као пуцар из Жрвња, па му дјецу прозваше Пуцарима. Слави Ђурђев-дан. — *Бејати* су из Сјеница код Требиња. Славе Никољ-дан. — *Марићи* су доселили из Веље Međe на читлук, а *Обрадовићи* из Доњег Храсна. Славе Никољдан. — *Вукосав* је поријеклом из Љубомира. Убио је харачлију и побјегао у Дабрицу, а одатле овдје на читлук. Слави Никољдан. — *Оборина* је недавно из Попова. Слави Јовањ-дан. — Раније се доселио *Колак* из Попова ради сиромаштва. Слави Јовањ-дан. — *Шешлије* доселише прије 70 година с Торича ради сиромаштва. Славе Лучин-дан. — *Рупар* се досели прије 40 година с Трусине. Слави Никољ-дан. — *Корјеник* је 1875. преселио из Корјенића. Није забиљежено, од кога је браства. — *Божовић* је дошао за најамника у Столац, па се удао за Кари-

ћушу. Слави Лучин-дан. Осим Муслomана Корјенића и католика Марића, сви су православни.

Жабица

У карсној заравни на СИ од Попова Поља у нижој партији Бјеласице. Дијели се на Доњу (око 600 м. в.) и Горњу Жабицу (око 800 м. в.). Супротно знатној висини блаже је климе, јер је заклоњена брдима. Нема живе воде, и зато имају много бунарева, чатрња и двије локве. Немају довољно зиратне земље, најбоље рађа кртола. Имају доста разноврсне лиснате шуме, имају и два забрана. Друга села, особито Поповци, краду им шуму. Беру бухарицу и рујевину, па продају. Изузев Драпиће сви су кметови. Аге су Муслomани из Љубиња и Требиња. Од жита дају половину, а од поврћа и дувана трећину.

Према секундарним, карсним утолеглицама село је разбијено на 14 махала, у којима су куће разбијене и без реда. Махале се зову: Смоличићи, Неумнице, Драпићи, Раићев До, Примоча Главица, Ђузеловина, Заграђе, Поди, Бобовишта, Крашња Долови, Под Куком. У прве три махале живи по једна породица, док су у другим измијешане. У селу имају 74 куће.

Сељаци имају своје станове по Илији и Бјеласици па љети никуд не крећу из села. На станове излазе о Ђурђеву, а слазе о Митрову-дне. Примају на испашу и стоку из сусједних села.

Сељаци причају да је Св. Саво прозвао село Жабицом, јер му је додијало крекетање жаба из локава.

Најстарији дио села чине махале Смолчићи, Неумнице и Раићев До. У Смоличићима је живио Ђуро Смоличић, у Неумницама некакав Баљ, а у Раићеву Долу некакав Раић, „коме се траг утро." *Смолчић* је имао девет синова и једну кћер. Једном му дође на крсно име Ресулбеговић из Требиња, и заиште да га служи његова кћер. Убију бега, зато им земља пропаде и њих осам раселе се и сада живе под именом Ђурићи и то у Љубињу, Требињу, Стоцу, Мостару, Попратама, Слипчићима, затим у Босанској Посавини и у Србији. При растанку сви се заклеше да ће се звати Ђурићима. Од њих су Бркићи, у Стоцу, којих има и православне и мусломанске вјере, затим и Мусломан Ђурић. Разликују се од племена Ђурића који славе Ђурђев-дан. — ...иje 200 година у Неумницама су живјеле породице Драпићи ... Драпића уби Диздаревић и притиште му земљу, а дјеца ...оше у планину и засноваше Драпића Махалу. — *Га-* ...ријеклом од Сикимића, доселио је прије 200 година

из Меке Груде. Слави Никољ-дан. И *Сулавер* вели да је Гаћина. За *Косјерине* зна се да су некад живјели у Жабици, селили су у Крушевицу (љуб. котар), па се вратили. Славе Никољ-дан. — *Кисе* су из Рашке у Србији. Звали су се Бојанићи. Због непозната узрока доселише прије 200 година. Има их у Звијерини, Жрвњу и Мостару. Слави Никољ-дан. — *Телебак* је доселио прије 80 година из Жрвња на читлук. Слави Никољ-дан. — *Пецељ* је доселио прије 40 год. на читлук из Дубочице (кот. Љубиње). Слави Ђурђев-дан. — *Лугоња* је поријеклом од Милосавића у Ивици. Доселио је прије 80 година. Слави Ђурђев-дан. — *Ћоровић* је доселио из Крушевице прије 40 год. ради сиромаштва. Слави Аћимов-дан. — За *Баље* тврде да су стари, али не знају одакле су. Славе Аћимов-дан. Поред ових православних живе и ови Муслимани: *Удовичића* прабаба побјегла је с дјецом прије 200 година од куге из Мостара. — *Салмановић* је од прав. Томановића у Домашеву. Доселио је прије 200 година. Од исте су породице и *Синановићи*. — Кад су Млечићи освојили Херцег Нови, дошао је студа *Хатзић*. — *Козлић* је од прав. Драпића у истом селу. — *Фрешић* се прије 150 година доселио из Поджабља (кот. Столац) на читлук. И *Јахић* је поријеклом од Томановића у Домашеву. — *Кекић* је поријеклом из Лике, а у Жабицу се доселио прије 120 година. — *Плочић* је поријеклом од прав. Самарџића на Жрвњу. Доселио је прије 40 година. — *Сацак* је прије 20 година доселио из Поцрња на читлук.

Око села и у селу има безброј градина и гомила.

Богодо

Богодо је у кршевитој уздужнојували: испод планине Чабуље, раштркано на више коса. Кроз село и испод села теку три валовита, планинска потока али само у вријеме великих киша и то: *Брња*, *Дубоки Поток*, *Букова Продо*. Извора нема. Бунарева нема. Водом кишнацом се служе из чатрња. Чатрња има у селу сеоских, породичних и појединаца. Сеоска је чатрња била *Провалуша*, која је запуштена, *Чатрња код Крижа* и чатрња *У Грабу*. Више кућа из једне породице имаду своју заједничку чатрњу. Овакве су чатрње биле својина појединаца док је породица била неиздијељена. По дијељењу свака кућа из те породице има право на ту чатрњу. Из оваких чатрња се вода пије а по нужди (кад пресуше сеоске чатрње) и хајван поји. Село је изложено сјеверном вјетру. Снијега има на земљи много

године од Никоља-дне до Ђурђева-дне. Земља за обрађивање је око кућа, понајвише испод кућа у Богодоском Пољу. Испаше су на планини Чабуљи, почињу одмах изнад села и допиру два сахата далеко у планину. Сељани су готово сви кметови. Аги се плаћа од свих производа $^1/_3$, и то је дужан кмет у Мостар доћерати бесплатно. Осим тога сваки читлук даје 15 ока масла, 4 велика брава и годишње 8 товара дрва. Уз агинску земљу имају тројица и нешто властите земље, коју су у потоње вријеме набавили.

Село се дијели на више махала и то: *Окрајак* (2 к.), *Загомиле* (1 к.), *Прекуље* (3 к.), *Пријеодорину* (5 к.), *Бурковину* (4 к.), *Надглавицу* (9 к.), *Драгу* (9 к.), *Ладине* (9 к.), и *Бојаниће* (3 к.) Махале су раздвојене једна од друге од прилике $^1/_2$—3 км., како која. Некоје су раздвојене потоком Брња и потоком Букова Продо, а некоји кршом. У селу има 54 куће.

Станови овог села су у планини Чабуљи у мјестима: Раздоље, Долови, Штирни Долац, Катуниште, Мијатовац, Подкршне Букве, Плоча, Ловни Долац, Ловно Брдо. Ова су мјеста од села далеко 2 сахата. Цијело село има девет станова и сви су на читлучкој земљи. Земља на којој су станови истога је аге чија и у селу. На планину излазе сваке године од Троица до Мале Госпође (8 септ.).

Нема никаквих прича ни тумачења о постанку имена селу.

Прича се, да је село припадало манастиру Житомислићу, и да су сељани били кметови манастирски. У томе селу живио је некакав кнез Лако. Тај се Лако потурчио и отео ту земљу од манастира. Други опет веле, да је земља била тога кнеза Лаке. Пошто су му Турци почели притискати земље он се потурчи да их очува. Од Лаке су Лакишићи, који живе у Мостару.[1] У Богодолу су становали Мусломани до потоње куге када сви изумријеше изузевши породице: Јазвине и Феризе, који се доцније одселе у Благај. На мјесто Турака населе се прво православни од којих су најстарији *Јањићи* и *Матковићи*. *Јањићи* веле да су од некуда из Херцеговине и тврде за себе да су од племена Бранковића. Славе Ђурђев-дан. — *Матковићи* причају за себе да су из Попова. Отуда су се одселили због зулума

[1]) Они се у Мостару броје у прве и најстарије породице. У неко су вријеме били диздари (чувари града) мостарски. Данас има неколико кућа бегова Лакишића, па је и данас својина њихова цио Богодо. У Мостару имаде једна улица која се зове Лакина Улица. За џамију код новог моста веле, да је градио или Лако или који његов потомак.

турског. Славе Јовањ-дан. — *Бојанићи* су се доселили из Зубаца. Славе Лучин-дан. Тамо су се звали Даниловићи. Они причају да су им у читуљи уписати из њихове породице двије владике и неколико калуђера. *Иванишевићи* веле, да су се доселили из Невесиња. Славе Јовањ-дан. О свом досељењу причају ово: „Била гладна година, али је домаћин опет приштедио мало сјемена, па изашао на њиву да поорe и посије. Таман он узорао а дотрчи му жена, и јави, да му је умрло дијете од глади. То га дирне, па узме сјекиру и исцијепа цлуг. Самеље оно сјемена, па пође да тражи мјесто, гдје се не мре од глади. Католици: Врњићи, Чуљци и Прскали доселили су се из околних села из Бротња, кад су Јазвини и Феризи одселили у Благај. Има на три мјеста „грчког гробља.“

Липа

Село је на присојној страни Дувнањског Поља, на коси (тераси ?) званој *Рашовик*. Има више јаких извора, са којих се пије вода и поји хајван. Село је изложено вјетровима а нарочито бури и сјеверу. Снијег може на равни да пане до паса. А може се држати два мјесеца и више. Сјевер је најачи вјетар а за њим југ. Имају довољно земље за обрађивање. Земља је сва у пољу испод кућа. Сеоске испаше почињу одмах од кућа уз брдо Рашовик па све до накрај тога брда, један сахат далеко од села. Село нема шума. „Дрвари“ се из државне шуме зване *Мушин Гвозд*, која је далеко од села 3 сахата. У ову шуму сељаци не смију сваки дан, него је власт одредила свакоме селу у овоме предјелу по 2 дана у седмици. Но и тада сијеку само за своју потребу. Сељани су сви кметови. Агама дају $^1/_4$ од производа осим од сијена. Од сијена дају по погодби у новцу или у маслу. Они могу орати још и другу земљу и дају $^1/_4$. Ови се зову *поорци*.

Село се не дијели на махале, но су куће око поља а на подножју брда Рашовика поређане. Куће су растурене без икаква реда, само су све лицем к пољу окренуте. У селу има свега 35 кућа.

Станова нема пошто сељаци не иду у планину, јер и око кућа има доста паше.

Село је, веле, добило име од извора Липе. Извор је опет тако назван по томе, што је у старо доба поред њега била једна велика липа.

Православне су породице Зелени (1 х.), Карани (1 к.), Вукшићи (1 к.), Галићи (4 к.), Милисави (4 к.),[1]) старосједиоци и сви славе Никољ-дан, сем Галића, који славе Јовањ-дан. Славу славе 3 дана. Католици су се у новије доба почели насељавати и то већином у другој половици 19-ог стољећа. Насељавали су их аге на земље, с којих су православни бјежали од турског зулума. Неки су насељени на земљишта, која су после окупације Мусломани оставили и отишли у Турску или у вароши по Босни. Ови католици досељени су дијелом из Херцеговине и то понајвише из котара љубушког и мостарског, а дијелом из Далмације из предјела Имоски. Имаде старо гробљиште на њивама званим *Горњуше*. Ту на 3 мјеста имаде много средњевјековних гробова.

Еминово Село

Село је на мањој узвишици Дувањског Поља, у присојној страни. Имају два извора, којима се сељаци служе, а даље око села имаде више извора. Главни је и најбољи извор *Вучица* или *Дивојка*[2]) и *Жабјак*. У селу је нешто студеније, него у околнијем селима, јер је село изнешено на главицу, а није ничим заштићено. Снијег може на равни пануги до паса а у наметима и преко човјека. Снијег пане о Никољу-дне, а може се држати до Мученика. Земља је дијелом око кућа, дијелом у пољу, које је једно $^1/_2$—1 сахата удаљено од села. Оранице су ближе кућама, а косанице удаљеније. Косаница има још у планини Маловану, која је 3—4 сахата од села далеко. Земље имају и сувише али је дивљачна. Испаше су на брду *Ковачу*, далеко од села 1 сахат. У селу је земља читлучка, осим двојице сељака, који су се одкупили прије 30 година. Плаћају са земље агама $^1/_5$ жита, а од сијена у готову новцу сразмјерно читлуку.[3]) Осим агинске земље имаде понешто сељана који држе и друге земље. Они се зову „приорачи", а плаћају аги $^1/_4$ или $^1/_5$, како се погоде. Сваки читлук имаде по један беглук, од прилике двадесети дио од све оранице. Кметови су дужни свакоме аги обрадити беглучку земљу.

---

[1]) Ова тврдња је нетачна. О томе види опис Рашљана. Пишчева примједба.

[2]) Народ говори западним дијалектом.

[3]) Осим тога дужан је кмет у вријеме вршидбе док ага свој хак прибере, агу и његова коња хрvärldу а при свршетку вршидбе заклати јање или брава. Ово се зове „довршионица." Од овог ага понесе кући $^1/_4$ или $^1/_2$ а са осталијем се месом с кметом почасти.

Село се дијели на ове махалице: *Кула* (3 к.), *Гај* (8 к.), *Брдо* (6 к.) и *Буљани* (25 к.). Прве су три махале удаљене једна од друге по једно 5 минута, а потоњу дијели поток Буљан од осталих и она је удаљена једно 10 минута. Сеоске су куће у близини једна друге и чине четири групе према описанијем махалама. Куће су збијене без икаква реда. Цијело село имаде 42 куће.

О постанку имена села причају ово: да је некаквог кнеза преварио кум Турчин, повео на вјешала, а овај рекао: „Јазук ти било, ја сам на тебе *јемин* (повјерљив) био, а ти ми учини хилу!“ Од тога јемин, емин, остаде име селу.

У селу су најстарије породице од православних *Глигорићи* а од католика *Перићи* и *Томаси*, који су старосједиоци, а остали су доселили из осталих дувањских села. *Глигорићи* су се у давно доба доселили из Црне Горе у село Коваче у котару жупањачком, па им ту Турци прије 100 год. одузму сву земљу, те се они раселе. Када су се из Ковача раселили била су три брата, па се један досели у Еминово Село, други у село Главице кот. Лијевно, а трећи у село Равни у Скопљу. *Здилари* су се доселили из Имоцког у Далмацији прије 50 год. Глигорићи славе Илин-дан; Здилари Јовањ-дан; Савићи Шћепањ-дан; Миласи Никољ-дан. Крсно име славе три дана. Према махали Брду на њивама налазе се неке гробнице, на њима имаде стећака, но већином без икаквих украса.

Ходбина

У углу Бишћа, с лијеве стране Бунице, с присојних и осојних ивица. У селу нема сталних врела, и ако је село на лапоровиту терену. Имају више чатрња. Клима је блажа него у осталом дијелу Бишћа. Најјачи вјетар је Велештак (сјевер). Села су на вишим дијеловима обронака, јер су дно и стране обрађене. Сију се сва жита, затим и сва поврћа, и особито успијева дуван и лоза. Сељаци су махом „ућесимљени“ кметови, а већина их још има уз то и своје земље. Аге су већином православни из Мостара, и ако је негда цијело село било мусломанско. Има и „ходалица.“

Село има облик полукруга, а разбијено је на следеће махале, које су се ивицама споменутог угла у правцу запад-исток овако поредале: Затон, Головина, Главашева, Хасанагића или Бошковића, Демировића, Кокалића и Љутовића Махала, под Квањом, Под Вардом, Говорци, Парила и Под Ђечином. У селу

има око 120 кућа, од којих већину чине православни (95 кућа), па онда Мусломани и католици.

Село даје љети стоку Невесињцима „на млијеко."

О постанку сеоског имена не знају ништа. Исто тако не знају ништа о постанку села. Најстарија породица су Мусломани *Демировићи*, за које тврде да су старинци. — *Кајге* су исто браство с Матрацима у Гнојницама. Доселили су има више од сто и педесет година однекле из Невесиња. — *Боване* је прије сто година довео ага Сердаревић из Љубиња. Славе Јовањ-дан. — Готово истог времена доселили су *Бошковићи* због сиромаштва са Слипчића. Мисли да су старином Црногорци. Славе Ђурђев-дан. — *Палавестре* нагађају да су старином из Грахова. Овље су доселили из Мостара. Славе Ђурђев-дан. — *Лакетићи* (Михићи) не знају одакле су се управо доселили. Славе Никољ-дан. Све остале породице доселиле су послије куге. Одмах иза куге из билећског котара *Попадићи* (Вујевићи). Славе Никољдан. — У иско вријеме доселише *Стевићи* (Шаренци) с Плане. Славе Лазарев-дан. — И *Џонлези* су из Врањских. Славе Јовањдан. — *Грахе* су истог доба с Влаховића. — *Курајице* (Риђушићи) доселише послије куге из Риђана. Славе Аранђелов-дан. — *Калајџије* (Рупари) су из Бањана дошли на Трусину, а одатле у ово село. Славе Никољ-дан. — *Комнени* су из Попова из Галичића због зулума. — Татићи су доселили прије 70 година из Ковачића у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. — *Требињци* (Кујунџићи) су од браства Марића у Гомиљанима. Дошли су за Омер-Пашине владе. Славе Шћепањ-дан. — *Зупци* су прије 65 година доселили из Невесиња, а старином су из Зубаца од браства Милића. — *Црногорци* су од браства Бјелица дошли Али-паши. Славе Св. Петку. — И *Гагре* (катол.) је дошао у Али-паше за млинара с Чули код Блата. — *Шкуторовић* (Вуковић) је доселио у најам из Дувна. Слави Никољ-дан. — *Ћорићи* (катол.) доселише прије 65 година с М. Блата због сиромаштва. — *Пуљићи* и *Кудрићи* дођоше иза њега с Ротимље. — Дјед *Главашев* доселио је из Житомислића. Слави Јовањ-дан. — *Цвијетићи* (Милановићи) доселише из Малог Поља. Славе Аћимовдан. — *Рамићи* (Ћоројевићи) су из љубињског котара. — *Косић* је из Благаја прешао на женинство. — *Преради* су старином из Прераца. Прије 25 година купише земљу и преселише из Малог Поља. Славе Никољ-дан. — *Додизи* су Марићи из Гомиљана. — *Дошла* има двије врсте. Једни су од оних из Равчића, а други су Костићи од Љубиња. Први славе Јовањ, а

други Никољ-дан. — *Матковићи* су дошли из Богодола. Славе Јовањ-дан. — *Сјерани* су прије 10 година из Житомислића. Славе Јовањ-дан.

Ријетка су села у којима има оволико остатака од предисторијских и римских старина.

Борачка села

Улог

Улог је на странама Неретвине долине, на висини од 678 м. Има више сталних врела. Зима је блага, снијег пада већи али брзо копни. Земље за обрађивање има доста. Музломани су слободни. а православни држе своје и агинске земље. с које плаћају трећину или ћесим.

Дијели се на више без реда растурених „махала": Милавићи, Пиралићи, Царина, Добри До, Бабићи и Варош. Има свега 30 кућа.

Прича се да су сви Борчани дуго иза турског освојења били православни. За Борач се вели да се је три пута „турчио" и у стару вјеру повраћао. Доцније га куге поморише, и Бошњаци под Градашчевићем поробише. Старинци су *Болбозани*, од прав. породице Миларевића, који су живјели у данашњем селишту Миларевићима. — *Шачићи* потичу од Шаке Харамбаше кога су Турци заробили па је примио ислам. Остале муслиман. породице „доселиле су на мираз у најновије вријеме." Од православних су: *Шекаре* с Пилатоваца прије 45 година. — *Вујачићи* су из Нудола за вријеме окупације. — *Додер* је дошао за трговином из Кокорине у Гацку. Слави Ђурђев-дан. — *Вучетић* је с Вилуса у Бањанима. Слави Ђурђев-дан. — *Бајевић* је дошао као терзија из Чајнича. Слави Никољ-дан. — *Бугарин* (Хаџиђорђевић) је дошао из Бугарске као терзија. Нема славе.

У Улогу има безброј разних старина гробља, селишта, градина; на некима се од њих виде натписи, српски и римски.

Стране

Сеоце на ускоj искомаданоj заравни која се диже 3—400 м. изнад Неретве, чије је дно у најближим дијеловима високо 450 метара. Од Сјевера је заклоњено, клима је блажа, и снијег не остаје дуго. Има више здравих и добрих извора. Немају много зиратне земље, и та је по неколико километара удаљена. Зато

имају доста шуме и испаше. Од свих само један сељак има своју земљу.

Село се дијели на три мале групе које су у једном правцу 500 до 700 м. поредане.

Имају зимске кланице у Плетеној Локви и Недавињу, у којима зими држе стоку ради паће и обрета.

Зна се да су негда овдје становали Мусломани Башалићи, који се прије петнаест година преселе у борачко село Бионоге. Аге Башалићи доселе прије 50 година из Рудина на читлук породице: *Коваче* из села Корита, *Вуковиће* с Меке Груде и *Вујовиће* из Врањских. Ковачи веле да потичу од онога Јована Шиндиша с Баљака, па су се и звали Шиндићи. Веле да су од њих Мусломани Ћатовићи с Ђеча. Иза њих се населио на селишту Кадину Долу *Сикимић* однекле из љубињског котара. Ковачи Славе Шћепањ-дан, Вујовићи Никољ-дан, а Вуковићи Јовањ-дан. Чини се да је Кадин До старије насеље него Стране. То показује поред разних развалина и данашње сеоско гробље у Кадину Долу.

Обаљ

Обаљ је на заравњеном брвјегу на десној обали Неретве, који је висок 1015 м. Има само један извор, Дреновик, и један Чатрња. На равну незаштићену повијарцу Обаљ је изложен Сјеверу и због тога је врло хладно. Имају доста зиратне земље, пашњака и шуме. Има и слободне и агинске земље, с које се плаћа трећина.

Дијели се на: Обаљ, Дупер, Суво Поље и Умско Поље.

Мисли се да је село добило име од старог града Обља који се диже на једној облој стијени.

Најстарији су *Ћеранићи* који су су се прије 200 година посвадили с харачлијама и побјегли из Гацка. Вазда их има само по једна кућа. Иза њега је доселио *Сладоје* са Жрвња. Право му је презиме Паренос па је убио Дубровчанина и морао побећи и промијенити име. Има их 17 кућа. *Пурковићи* су Дрекаловићи из Куча. Убили су племеника и побјегли. Најприје су живјели на Виовићима, па су купили на Обљу имање. *Гајовићи* су прије 50 година доселили од братства Говедарица на Миољачама. Има их 5 кућа. — *Чорлије* су 1875. доселиле с Меке Груде. — *Базале* је населио са Загорја бег Пилиповић за вријеме окупације на свој читлук. — Послије окупације доселили су католици Рагужи од Хумнине.

Осим старог града има и других старина, а особито гробља и стећака на Сувом Пољу.

Љусићи и Осатно (Срн До)

На лијевој обали Неретве, заклоњено са свих страна, високо 750—800 м. па су блаже климе. Осатно је од Љусића $^3/_4$ сата удаљено. Извор *Ћеифан Врело* у Љусићима и *Гршан* у Осатну служе водом све куће. Има доста земље, испаше и шуме На *Осатну* су *заједничке испаше* и *њиве* Говедарица из Љусића остале од дједова као су једној кући живјели. Сви су слободни. У селу има свега 6 кућа и то четири у Љусићу а двије у Осатну.

Љети изгоне из Љусића стоку на Осатно, гдје имају торове и колибе.

Не зна се како су села добила име. До последње куге живјели су Муслимани Ћеифани у Љусићима. Њих је куга поморила. Иза њих су доселиле *Говедарице* с Миољача. Славе Никољ-дан. *Шаровићи* у Осатну доселили су прије 50 година из Пиве у Гацко, па у Трешњевицу, одакле га Говедарице населише на Осатно. — *Томановић* (Зубац) је из Зубаца. И он живи на Осатну.

Осатно је постало село од торина, ипак се виде развалине од старих кућа. И на Љусићима има омеђина, старог гробља и град, за који причају да се из њега Ерцег Стјепан бранио од Турака.

Језеро

У једном до 200 м. дубоком котлу, само долином Језернице према Неретви, отворену с висином од 950 до 1005 м. Блаже је климе и шумовито. Испаша, шума и земље има доста. Половина се је ослободила, а половина је Ченгића читлук.

Језерница је подијелила село на два дијела, од којих се десни зове Црквина. Има 9 кућа.

Граде љетне колибе по странама и по земљи.

О постанку Језера навели смо причу при опису Домрка. Најстарији су *Голијани*. Прије 300 година доселили су испод Голије. Од њих су они по Невесињу. Има их само двије куће. Куће су им на манастирском вакуфу, па се за то веле сељаци не могу множити. — *Говедарица* је прије тридесет гогина доселио с Миољача. — Поред православних живе и Мусломани: *Туцак* који је поријеклом из Села и *Ђиаа* из Обади. На Црквини веле био је манастир, гдје су се Срби по причању очајно

бранили кад су Турци освајали. Селиште има на Јечишту. Виде се и некакве греде у језеру.

Пориje

Отворена положаја, на висини 1000 до 1100 м. врло хладно. Имају изворску воду. Земље и шуме имају доста. Једни од старине имају своје земље, други су куповали и мало је агинске.

Свих девет сеоских кућа збијено је у једну групу.

Неки сељани имају зимске колибе на Седлу и Крагујевачком Брду.

Село је првобитно било Обадића имање. Кад се цио Борач скупа „истурчио" Сава Обадић није био код куће, и он се није потурчио, али је пристао да сједи пред џамијом, док остали усклањају, И сад се зове Обадића Камен. Обадићи су самрли, а удовицом њиховом оженио се прије сто година *Окука* из Врањских и наслиједио цијело имање. И он је морао све до окупације сједети пред џамијом на Обадову Камену и палити свијећу на Обадића крсно име Крстов-дан. Окука има 4 куће. — *Ћуќили* су Булатовићи из Роваца у Црној Гори. Доселили су у ово село прије 40 година. — *Вилиќи* су из Грачанице у Гацку. Једно су племе с музломанима Крвавцима. Доселио је прије кратког времена. Он је мећансуз тј. нема никакве непокретне својине у селу. — *Савиќ* је доселио као слуга из Бијење. — Са Обља су доселиле двије куће *Говедарица*. Муслимани *Ђиие* су од Обадића. То име је прадјед добио зато што је добро ђипао (скакао онај дан кад је Борач примио Ислам.

Трновица

Сеоце од 4 куће, на висини од 460 м. благе климе с више врела, с довољно шуме, пашњака и зиратне земље.

По старинама стећцима, омеђама и траговима од старог друма види се да је било гушће насељено. Дуго је вријеме живјела сама мусл. породица *Ђеба*, који су старинци. Има их 2 куће. — *Луковице* су доселили прије 65 година из Лукова код Никшића. И они су муслимани. Има их 2 куће. За мјесто Харемп, веле звало се Намастириште, и био је ту негда манастир.

Пресједовац

На заравњеној коси од 1100 м. Климе врло оштре, врела, зиратне земље, шуме и испаша има доста. Сељаци сељаци су махом слободни, читлучка земља је уќесимљена.

Дијели се на махале До (7 к.) и Град и раселицу Ријеку (1 к.). Махале су збијена типа.

Био је чисто мусломанско село, у коме су живјели: Радишићи, Фетвеџићи и Шабановићи, који су дијелом самрли, а дијелом одселили. *Ковачевићи* су прије 100 година од оних с Колешка. Има их 7 кућа. Славе Аранђелов-дан. — *Ћосовић* је Бува из Домрка, одакле је доселио у Кифино Село прије 200 година, зато што је поп Бува поправио цркву и дошао у сукоб с Турцима. Овдје је доселио одмах иза Ковачевића. — *Зиројевићи* су од оних на Плочнику, а *Ћућило* од оних с Порија. Поред ових Ковачевића Јованштака има и једна кућа *Ковачевића* Игњаштака тј. који славе Игњат-дан. Они су прије 25 година доселили из Срђевића. Има старо селиште Крушевац и на Погребницама гробље његово. Иначе читава сеоска околица има много омеђина, гробница и градина.

Плочник

На заравни у долини Неретве. на висини од 1200 м. и с Истока и Запада одвојено „дубоким долинама валовитих потока". Живих врела, шуме, испаше и зиратне земље имају доста. Земља рађа слабо, кметови су се искупили.

Дијели се на: Плочник, Љубовића Њива, Поспат и Плоче, и „*населица*" (раселица)[1] Ријека. Има свега 13 кућа које су разбацане на мале групице.

У шуми испод Брњца имају кланице у којима зими ноћива стока.

Некад су живјели Муслимани Аџијани и Кудре. Први су, за куге, самрли а други су одселили у Сарајево. Иза њих су становали Дробњаци (Никитовићи), који сад живе у Сливљу Иза њих су доселили *Шојићи*, православни из Јасеника у Гацку, од којих један дио одсели на Крушчицу. Овдје их 2 куће. — *Братићи* су из Брестица. Дошле су двије куће па је једна отишла у Фојницу, а овдје их има 5 кућа. — *Зиројевићи* су старином Предојевићи из Рудина. Живјели су на Браићевићима гдје су имали своју земљу, па су диобом осиромашили и раселили се. Има их 1 кућа. — *Додери* и *Таушани* су из Кокорине. Има их 1 кућа. — *Шуша* је из Кљеута, доселио прије 50 година. Има

[1] Братићи су имали доста земље у долини Неретве, па су одвојили један дио чељади који је доље стално живио. То се звало *надвојица*, а кад се тај дио потпуно одијелио почеше га називати *населица*.

Православне су породице Зелени (1 х.), Карани (1 к.), Вукшићи (1 к.), Галићи (4 к.), Милисави (4 к.),[1]) старосједиоци и сви славе Никољ-дан, сем Галића, који славе Јовањ-дан. Славу славе 3 дана. Католици су се у новије доба почели насељавати и то већином у другој половици 19-ог стољећа. Насељавали су их аге на земље, с којих су православни бјежали од турског зулума. Неки су насељени на земљишта, која су после окупације Мусломани оставили и отишли у Турску или у вароши по Босни. Ови католици досељени су дијелом из Херцеговине и то понајвише из котара љубушког и мостарског, а дијелом из Далмације из предјела Имоски. Имаде старо гробљиште на њивама званим *Горњуше*. Ту на 3 мјеста имаде много средњевјековних гробова.

Еминово Село

Село је на мањој узвишици Дувнањског Поља, у присојној страни. Имају два извора, којима се сељаци служе, а даље око села имаде више извора. Главни је и најбољи извор *Вучица* или *Дивојка*[2]) и *Жабјак*. У селу је нешто студеније, него у околнијем селима, јер је село изнешено на главицу, а није ничим заштићено. Снијег може на равни панути до паса а у наметима и преко човјека. Снијег пане о Никољу-дне, а може се држати до Мученика. Земља је дијелом око кућа, дијелом у пољу, које је једно $^1/_2$—1 сахата удаљено од села. Оранице су ближе кућама, а косанице удаљеније. Косаница има још у планини Маловану, која је 3—4 сахата од села далеко. Земље имају и сувише али је дивљачна. Испаше су на брду *Ковачу*, далеко од села 1 сахат. У селу је земља читлучка, осим двојице сељака, који су се одкупили прије 30 година. Плаћају са земље агама $^1/_5$ жита, а од сијена у готову новцу сразмјерно читлуку.[3]) Осим агинске земље имаде понешто сељана који држе и друге земље. Они се зову „приорачи“, а плаћају аги $^1/_4$ или $^1/_3$, како се погоде. Сваки читлук имаде по један беглук, од прилике двадесети дио од све оранице. Кметови су дужни свакоме аги обрадити беглучку земљу.

---

[1]) Ова тврдња је нетачна. О томе види опис Рашљана. Пишчева примједба.

[2]) Народ говори западним дијалектом.

[3]) Осим тога дужан је кмет у вријеме вршидбе док ага свој хак прибере, агу и његова коња хранити а при свршетку вршидбе заклати јање или брава. Ово се зове „довршионица.“ Од овог ага понесе кући $^1/_4$ или $^1/_2$ а са осталијем се месом с кметом почасти.

Село се дијели на ове махалице: *Кула* (3 к.), *Гај* (8 к.), *Брдо* (6 к.) и *Буљани* (25 к.). Прве су три махале удаљене једна од друге по једно 5 минута, а потоњу дијели поток Буљан од осталих и она је удаљена једно 10 минута. Сеоске су куће у близини једна друге и чине четири групе према описанијем махалама. Куће су збијене без икаква реда. Цијело село имаде 42 куће.

О постанку имена села причају ово: да је некаквог кнеза преварио кум Турчин, повео на вјешала, а овај рекао: „Јазук ти било, ја сам на тебе *јемин* (повјерљив) био, а ти ми учини хилу!“ Од тога јемин, емин, остаде име селу.

У селу су најстарије породице од православних *Глигорићи* а од католика *Перићи* и *Томаси*, који су старосједиоци, а остали су доселили из осталих дувањских села. *Глигорићи* су се у давно доба доселили из Црне Горе у село Коваче у котару жупањачком, па им ту Турци прије 100 год. одузму сву земљу, те се они раселе. Када су се из Ковача раселили била су три брата, па се један досели у Еминово Село, други у село Главице кот. Лијевно, а трећи у село Равни у Скопљу. *Здилари* су се доселили из Имоцког у Далмацији прије 50 год. Глигорићи славе Илин-дан; Здилари Јовањ-дан; Савићи Шћепањ-дан; Миласи Никољ-дан. Крсно име славе три дана. Према махали Брду на њивама налазе се неке гробнице, на њима имаде стећака, но већином без икаквих украса.

Ходбина

У углу Бишћа, с лијеве стране Бунице, с присојних и осојних ивица. У селу нема сталних врела, и ако је село на лапоровиту терену. Имају више чатрња. Клима је блажа него у осталом дијелу Бишћа. Најјачи вјетар је Велештак (сјевер). Села су на вишим дијеловима обронака, јер су дно и стране обрађене. Сију се сва жита, затим и сва поврћа, и особито успијева дуван и лоза. Сељаци су махом „ућесимљени“ кметови, а већина их још има уз то и своје земље. Аге су већином православни из Мостара, и ако је негда цијело село било мусломанско. Има и „ходалица.“

Село има облик полукруга, а разбијено је на следеће махале, које су се ивицама споменутог угла у правцу запад-исток овако поредале: Затон, Головина, Главашева, Хасанагића или Бошковића, Демировића, Кокалића и Љутовића Махала, под Квањом, Под Вардом, Говорци, Парила и Под Ђечином. У селу

има око 120 кућа, од којих већину чине православни (95 кућа), па онда Мусломани и католици.

Село даје љети стоку Невесињцима „на млијеко."

О постанку сеоског имена не знају ништа. Исто тако не знају ништа о постанку села. Најстарија породица су Мусломани *Демировићи*, за које тврде да су старинци. — *Кајге* су исто браство с Матрацима у Гнојницама. Доселили су има више од сто и педесет година однекле из Невесиња. — *Боване* је прије сто година довео ага Сердаревић из Љубиња. Славе Јовањ-дан. — Готово истог времена доселили су *Бошковићи* због сиромаштва са Слипчића. Мисли да су старином Црногорци. Славе Ђурђев-дан. — *Палавестре* нагађају да су старином из Грахова. Овдје су доселили из Мостара. Славе Ђурђев-дан. — *Лакетићи* (Михићи) не знају одакле су се управо доселили. Славе Никољ-дан. Све остале породице доселиле су послије куге. Одмах иза куге из билећског котара *Попадићи* (Вујевићи). Славе Никољ-дан. — У иско вријеме доселише *Стевићи* (Шаренци) с Плане. Славе Лазарев-дан. — И *Џонлези* су из Врањских. Славе Јовањ-дан. — *Грахе* су истог доба с Влаховића. — *Курајице* (Риђушићи) доселише послије куге из Риђана. Славе Аранђелов-дан. — *Калајџије* (Рупари) су из Бањана дошли на Трусину, а одатле у ово село. Славе Никољ-дан. — *Комнени* су из Попова из Галичића због зулума. — Татићи су доселили прије 70 година из Ковачића у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. — *Требињци* (Кујунџићи) су од браства Марића у Гомиљанима. Дошли су за Омер-Пашине владе. Славе Шћепањ-дан. — *Зупци* су прије 65 година доселили из Невесиња, а старином су из Зубаца од браства Милића. — *Црногорци* су од браства Бјелица дошли Али-паши. Славе Св. Петку. — И *Гагре* (катол.) је дошао у Али-паше за млинара с Чули код Блата. — *Шкуторовић* (Вуковић) је доселио у најам из Дувна. Слави Никољ-дан. — *Ћорићи* (катол.) доселише прије 65 година с М. Блата због сиромаштва. — *Пуљићи* и *Кудрићи* дођоше иза њега с Ротимље. — Дјед *Главашев* доселио је из Житомислића. Слави Јовањ-дан. — *Цвијетићи* (Милановићи) доселише из Малог Поља. Славе Аћимов-дан. — *Рамићи* (Ћоројевићи) су из љубињског котара. — *Косић* је из Благаја прешао на женинство. — *Преради* су старином из Прераца. Прије 25 година купише земљу и преселише из Малог Поља. Славе Никољ-дан. — *Додизи* су Марићи из Гомиљана. — *Дошла* има двије врсте. Једни су од оних из Равчића, а други су Костићи од Љубиња. Први славе Јовањ- а

други Никољ-дан. — *Матковићи* су дошли из Богодола. Славе Јовањ-дан. — *Сјерани* су прије 10 година из Житомислића. Славе Јовањ-дан.

Ријетка су села у којима има оволико остатака од предисторијских и римских старина.

Борачка села

Улог

Улог је на странама Неретвине долине, на висини од 678 м. Има више сталних врела. Зима је блага, снијег пада већи али брзо копни. Земље за обрађивање има доста. Музломани су слободни, а православни држе своје и агинске земље, с које плаћају трећину или ћесим.

Дијели се на више без реда растурених „махала": Милавићи, Пиралићи, Царина, Добри До, Бабићи и Варош. Има свега 30 кућа.

Прича се да су сви Борчани дуго иза турског освојења били православни. За Борач се вели да се је три пута „турчио" и у стару вјеру повраћао. Доцније га куге поморише, и Бошњаци под Градашчевићем поробише. Старинци су *Болбозани*, од прав. породице Миларевића, који су живјели у данашњем селишту Миларевићима. — *Шачићи* потичу од Шаке Харамбаше кога су Турци заробили па је примио ислам. Остале музломан. породице „доселиле су на мираз у најновије вријеме." Од православних су: *Шекаре* с Пилатоваца прије 45 година. — *Вујачићи* су из Нудола за вријеме окупације. — *Додер* је дошао за трговином из Кокорине у Гацку. Слави Ђурђев-дан. — *Вучетић* је с Вилуса у Бањанима. Слави Ђурђев-дан. — *Бајевић* је дошао као терзија из Чајнича. Слави Никољ-дан. — *Бугарин* (Хаџиђорђевић) је дошао из Бугарске као терзија. Нема славе.

У Улогу има безброј разних старина гробља, селишта, градина; на некима се од њих виде натписи, српски и римски.

Стране

Сеоце на уској искомаданој заравни која се диже 3—400 м. изнад Неретве, чије је дно у најближим дијеловима високо 450 метара. Од Сјевера је заклоњено, клима је блажа, и снијег не остаје дуго. Има више здравих и добрих извора. Немају много виратне земље, и та је по неколико километара удаљена. Зато

имају доста шуме и испаше. Од свих само један сељак има своју земљу.

Село се дијели на три мале групе које су у једном правцу 500 до 700 м. поредане.

Имају зимске кланице у Плетеној Локви и Недавићу, у којима зими држе стоку ради паће и обрета.

Зна се да су негда овдје становали Муслимани Башалићи, који се прије петнаест година преселе у борачко село Бионоге. Аге Башалићи доселе прије 50 година из Рудина на читлук породице: *Коваче* из села Корита, *Вуковиће* с Меке Груде и *Вујовиће* из Врањских. Ковачи веле да потичу од онога Јована Шиндиша с Баљака, па су се и звали Шиндићи. Веле да су од њих Муслимани Ћатовићи с Ђеча. Иза њих се населио на селишту Кадину Долу *Сикимић* однекле из љубињског котара. Ковачи Славе Шћепан-дан, Вујовићи Никољ-дан, а Вуковићи Јовањ-дан. Чини се да је Кадин До старије насеље него Стране. То показује поред разних развалина и данашње сеоско гробље у Кадину Долу.

Обаљ

Обаљ је на заравњеном брзијегу на десној обали Неретве, који је висок 1015 м. Има само један извор, Дреновик, и један Чатрња. На равну незаштићену повијарцу Обаљ је изложен Сјеверу и због тога је врло хладно. Имају доста зиратне земље, пашњака и шуме. Има и слободне и агинске земље, с које се плаћа трећина.

Дијели се на: Обаљ, Дупер, Суво Поље и Умско Поље.

Мисли се да је село добило име од старог града Обља који се диже на једној облој стијени.

Најстарији су *Керанићи* који су су се прије 200 година посвадили с харачлијама и побјегли из Гацка. Вазда их има само по једна кућа. Иза њега је доселио *Сладоје* са Жрвња. Право му је презиме Пареное па је убио Дубровчанина и морао побећи и промијенити име. Има их 17 кућа. *Пурковићи* су Дрекаловићи из Куча. Убили су племеника и побјегли. Најприје су живјели на Виовићима, па су купили на Обљу имање. *Гајовићи* су прије 50 година доселили од братства Говедарица на Миољачама. Има их 5 кућа. — *Чорлије* су 1875. доселиле с Меке Груде. — *Базале* је населио са Загорја бег Пилиповић за вријеме окупације на свој читлук. — Послије окупације доселили су католици Рагужи од Хумнине.

Осим старог града има и других старина, а особито гробља и стећака на Сувом Пољу.

Љусићи и Осатно (Срн До)

На лијевој обали Неретве, заклоњено са свих страна, високо 750—800 м. па су блаже климе. Осатно је од Љусића $^3/_4$ сата удаљено. Извор *Ћеифан Врело* у Љусићима и *Гршан* у Осатну служе водом све куће. Има доста земље, испаше и шуме На *Осатну* су *заједничке испаше* и *њиве* Говедарица из Љусића остале од дједова као су једној кући живјели. Сви су слободни. У селу има свега 6 кућа и то четири у Љусићу а двије у Осатну.

Љети изгоне из Љусића стоку на Осатно, гдје имају торове и колибе.

Не зна се како су села добила име. До последње куге живјели су Муслимани Ћеифани у Љусићима. Њих је куга поморила. Иза њих су доселиле *Говедарице* с Миољача. Славе Никољ-дан. *Шаровићи* у Осатну доселили су прије 50 година из Пиве у Гацко, па у Трешњевицу, одакле га Говедарице населише на Осатно. — *Томановић* (Зубац) је из Зубаца. И он живи на Осатну.

Осатно је постало село од торина, ипак се виде развалине од старих кућа. И на Љусићима има омеђина, старог гробља и град, за који причају да се из њега Ерцег Стјепан бранио од Турака.

Језеро

У једнок до 200 м. дубоком котлу, само долином Језернице према Неретви, отворену с висином од 950 до 1005 м. Блаже је климе и шумовито. Испаша, шума и земље има доста. Половина се је ослободила, а половина је Ченгића читлук.

Језерница је подијелила село на два дијела, од којих се десни зове Црквина. Има 9 кућа.

Граде љетне колибе по странама и по земљи.

О постанку Језера навели смо причу при опису Домрка. Најстарији су *Голијани*. Прије 300 година доселили су испод Голије. Од њих су они по Невесињу. Има их само двије куће. Куће су им на манастирском вакуфу, па се за то веле сељаци не могу множити. — *Говедарица* је прије тридесет гогина доселио с Миољача. — Поред православних живе и Мусломани: *Туцак* који је поријеклом из Села и *Ђипа* из Обади. На Црквини веле био је манастир, гдје су се Срби по причању очајно

бранили кад су Турци освајали. Селиште има на Јечишту. Виде се и некакве греде у језеру.

Порије

Отворена положаја, на висини 1000 до 1100 м. врло хладно. Имају изворску воду. Земље и шуме имају доста. Једни од старине имају своје земље, други су куповали и мало је агинске.

Свих девет сеоских кућа збијено је у једну групу.

Неки сељани имају зимске колибе на Седлу и Крагујевачком Брду.

Село је првобитно било Обадића имање. Кад се цио Борач скупа „истурчио“ Сава Обадић није био код куће, и он се није потурчио, али је пристао да сједи пред џамијом, док остали уклањају. И сад се зове Обадића Камен. Обадићи су самрли, а удовицом њиховом оженио се прије сто година *Окука* из Врањских и наслиједио цијело имање. И он је морао све до окупације сједети пред џамијом на Обадову Камену и палити свијећу на Обадића крсно име Крстов-дан. Окука има 4 куће. — *Ћућили* су Булатовићи из Роваца у Црној Гори. Доселили су у ово село прије 40 година. — *Вилићи* су из Грачанице у Гацку. Једно су племе с мусломанима Крвавцима. Доселио је прије кратког времена. Он је мећансуз тј. нема никакве непокретне својине у селу. — *Савић* је доселио као слуга из Бијење. — Са Обља су доселиле двије куће *Говедарица*. Мусломани *Ђипе* су од Обадића. То име је прадјед добио зато што је добро ђипао (скакао) онај дан кад је Борач примио Ислам.

Трновица

Сеоце од 4 кућа, на висини од 460 м. благе климе с више врела, с довољно шуме, пашњака и зиратне земље.

По старинама (стећцима, омеђама и траговима од старог друма) види се да је било гушће насељено. Дуго је вријеме живјела сама мусл. породица *Ћеба*, који су старинци. Има их 2 куће. — *Луковице* су доселили прије 65 година из Лукова код Никшића. И они су мусломани. Има их 2 куће. За мјесто Харемиı, веле звало се Намастириште, и био је ту негда манастир.

Пресједовац

На заравњеној коси од 1100 м. Климе врло оштре, врела, зиратне земље, шуме и испаша има доста. Сељаци сељаци су махом слободни, читлучка земља је уђесимљена.

Дијели се на махале До (7 к.) и Град и раселицу Ријеку (1 к.). Махале су збијена типа.

Био је чисто мусломанско село, у коме су живјели: Радишићи, Фетвецићи и Шабановићи, који су дијелом самрли, а дијелом одселили. *Ковачевићи* су прије 100 година од оних с Колешка. Има их 7 кућа. Славе Аранђелов-дан. — *Ћосовић* је Бува из Домрка, одакле је доселио у Кифино Село прије 200 година, зато што је поп Бува поправио цркву и дошао у сукоб с Турцима. Овдје је доселио одмах иза Ковачевића. — *Зиројевићи* су од оних на Плочнику, а *Ћукило* од оних с Порија. Поред ових Ковачевића Јованштака има и једна кућа *Ковачевића* Игњаштака тј. који славе Игњат-дан. Они су прије 25 година доселили из Срђевића. Има старо селиште Крушевац и на Погребницама гробље његово. Иначе читава сеоска околица има много омеђина, гробница и градина.

Плочник

На заравни у долини Неретве. на висини од 1200 м. и с Истока и Запада одвојено „дубоким долинама валовитих потока". Живих врела, шуме, испаше и зиратне земље имају доста. Земља рађа слабо, кметови су се искупили.

Дијели се на: Плочник, Љубовића Њива, Поспат и Плоче, и *„населица"* (раселица)[1] Ријека. Има свега 13 кућа које су разбацане на мале групице.

У шуми испод Брњца имају кланице у којима зими ноћива стока.

Некад су живјели Муслимани Аџијани и Кудре. Први су, за куге, самрли а други су одселили у Сарајево. Иза њих су становали Дробњаци (Никитовићи), који сад живе у Сливљу Иза њих су доселили *Шојићи*, православни из Јасеника у Гацку, од којих један дио одсели на Крушчицу. Овдје их 2 куће. — *Братићи* су из Брестица. Дошле су двије куће па је једна отишла у Фојницу, а овдје их има 5 кућа. — *Зиројевићи* су старином Предојевићи из Рудина. Живјели су на Браићевићима гдје су имали своју земљу, па су диобом осиромашили и раселили се. Има их 1 кућа. — *Додери* и *Таушани* су из Кокорине. Има их 1 кућа. — *Шуша* је из Кљеута, доселио прије 50 година. Има

[1] Братићи су имали доста земље у долини Неретве, па су одвојили један дио чељади који је доље стално живио. То се звало *надвојица*, а кад се тај дио потпуно одијелио почеше га називати *населица*.

Православне су породице Зелени (1 х.), Карани (1 к.), Вукшићи (1 к.), Галићи (4 к.), Милисави (4 к.),[1]) старосједиоци и сви славе Никољ-дан, сем Галића, који славе Јовањ-дан. Славу славе 3 дана. Католици су се у новије доба почели насељавати и то већином у другој половици 19-ог стољећа. Насељавали су их аге на земље, с којих су православни бјежали од турског зулума. Неки су насељени на земљишта, која су после окупације Мусломани оставили и отишли у Турску или у вароши по Босни. Ови католици досељени су дијелом из Херцеговине и то понајвише из котара љубушког и мостарског, а дијелом из Далмације из предјела Имоски. Имаде старо гробљиште на њивама званим *Горњуше.* Ту на 3 мјеста имаде много средњевјековних гробова.

Еминово Село

Село је на мањој узвишици Дувнањског Поља, у присојној страни. Имају два извора, којима се сељаци служе, а даље око села имаде више извора. Главни је и најбољи извор *Вучица* или *Дивојка*[2]) и *Жабјак.* У селу је нешто студеније, него у околнијем селима, јер је село изнешено на главицу, а није ничим заштићено. Снијег може на равни панути до паса а у наметима и преко човјека. Снијег пане о Николу-дне, а може се држати до Мученика. Земља је дијелом око кућа, дијелом у пољу, које је једно $^1/_2$—1 сахата удаљено од села. Оранице су ближе кућама, а косанице удаљеније. Косаница има још у планини Маловану, која је 3—4 сахата од села далеко. Земље имају и сувише али је дивљачна. Испаше су на брду *Ковачу,* далеко од села 1 сахат. У селу је земља читлучка, осим двојице сељака, који су се одкупили прије 30 година. Плаћају са земље агама $^1/_5$ жита, а од сијена у готову новцу сразмјерно читлуку.[3]) Осим агинске земље имаде понешто сељана који држе и друге земље. Они се зову „приорачи“, а плаћају аги $^1/_4$ или $^1/_5$, како се погоде. Сваки читлук имаде по један беглук, од прилике двадесети дио од све оранице. Кметови су дужни свакоме аги обрадити беглучку земљу.

---

[1]) Ова тврдња је нетачна. О томе види опис Рашљана. Пишчева примједба.

[2]) Народ говори западним дијалектом.

[3]) Осим тога дужан је кмет у вријеме вршидбе док ага свој хак прибере, агу и његова коња хранити а при свршетку вршидбе заклати јање или брава. Ово се зове „довршионица.“ Од овог ага понесе кући $^1/_4$ или $^1/_2$ а са чјем се месом с кметом почасти.

Село се дијели на ове махалице: *Кула* (3 к.), *Гај* (8 к.), *Брдо* (6 к.) и *Буљани* (25 к.). Прве су три махале удаљене једна од друге по једно 5 минута, а потоњу дијели поток Буљан од осталих и она је удаљена једно 10 минута. Сеоске су куће у близини једна друге и чине четири групе према описанијем махалама. Куће су збијене без икаква реда. Цијело село имаде 42 куће.

О постанку имена села причају ово: да је некаквог кнеза преварио кум Турчин, повео на вјешала, а овај рекао: „Јазук ти било, ја сам на тебе *јемин* (повјерљив) био, а ти ми учини хилу!“ Од тога јемин, емин, остаде име селу.

У селу су најстарије породице од православних *Глигорићи* а од католика *Перићи* и *Томаси*, који су старосједиоци, а остали су доселили из осталих дуваньских села. *Глигорићи* су се у давно доба доселили из Црне Горе у село Коваче у котару жупањачком, па им ту Турци прије 100 год. одузму сву земљу, те се они раселе. Када су се из Ковача раселили била су три брата, па се један досели у Еминово Село, други у село Главице кот. Лијевно, а трећи у село Равни у Скопљу. *Здилари* су се доселили из Имоцког у Далмацији прије 50 год. Глигорићи славе Илин-дан; Здилари Јовањ-дан; Савићи Шћепањ-дан; Миласи Никољ-дан. Крсно име славе три дана. Према махали Брду на њивама налазе се неке гробнице, на њима имаде стећака, но већином без икаквих украса.

Ходбина

У углу Бишћа, с лијеве стране Бунице, с присојних и осојних ивица. У селу нема сталних врела, и ако је село на лапоровиту терену. Имају више чатрња. Клима је блажа него у осталом дијелу Бишћа. Најјачи вјетар је Велештак (сјевер). Села су на вишим дијеловима обронака, јер су дно и стране обрађене. Сију се сва жита, затим и сва поврћа, и особито успијева дуван и лоза. Сељаци су махом „ућесимљени“ кметови, а већина их још има уз то и своје земље. Аге су већином православни из Мостара, и ако је негда цијело село било мусломанско. Има и „ходалица.“

Село има облик полукруга, а разбијено је на следеће махале, које су се ивицама споменутог угла у правцу запад-исток овако поредале: Затон, Головина, Главашева, Хасанагића или Бошковића, Демировића, Кокалића и Љутовића Махала, под Квањом, Под Вардом, Говорци, Парила и Под Ђечином. У селу

има око 120 кућа, од којих већину чине православни (95 кућа), па онда Мусломани и католици.

Село даје љети стоку Невесињцима „на млијеко."

О постанку сеоског имена не знају ништа. Исто тако не знају ништа о постанку села. Најстарија породица су Мусломани *Демировићи*, за које тврде да су старинци. — *Кајге* су исто браство с Матрацима у Гнојницама. Доселили су има више од сто и педесет година однекле из Невесиња. — *Боване* је прије сто година довео ага Сердаревић из Љубиња. Славе Јовањ-дан. — Готово истог времена доселили су *Бошковићи* због сиромаштва са Слипчића. Мисли да су старином Црногорци. Славе Ђурђев-дан. — *Палавестре* нагађају да су старином из Грахова. Овдје су доселили из Мостара. Славе Ђурђев-дан. — *Лакетићи* (Михвићи) не знају одакле су се управо доселили. Славе Никољ-дан. Све остале породице доселиле су послије куге. Одмах иза куге из билећског котара *Попадићи* (Вујевићи). Славе Никољ-дан. — У исто вријеме доселише *Стевићи* (Шаренци) с Плане. Славе Лазарев-дан. — И *Џонлези* су из Врањских. Славе Јовањ-дан. — *Грахе* су истог доба с Влаховића. — *Курајице* (Риђушићи) доселише послије куге из Риђана. Славе Аранђелов-дан. — *Калајџије* (Рупари) су из Бањана дошли на Трусину, а одатле у ово село. Славе Никољ-дан. — *Комнени* су из Попова из Галичића због зулума. — Татићи су доселили прије 70 година из Ковачића у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. — *Требињци* (Кујунџићи) су од браства Марића у Гомиљанима. Дошли су за Омер-Пашине владе. Славе Шћепањ-дан. — *Зупци* су прије 65 година доселили из Невесиња, а старином су из Зубаца од браства Милића. — *Црногорци* су од браства Бјелица дошли Али-паши. Славе Св. Петку. — И *Гагре* (катол.) је дошао у Али-паше за млинара с Чули код Блата. — *Шкуторовић* (Вуковић) је доселио у најам из Дувна. Слави Никољ-дан. — *Ћорићи* (катол.) доселише прије 65 година с М. Блата због сиромаштва. — *Пуљићи* и *Кудрићи* дођоше иза њега с Ротимље. — Дјед *Главашев* доселио је из Житомислића. Слави Јовањ-дан. — *Цвијетићи* (Милановићи) доселише из Малог Поља. Славе Аћимов-дан. — *Рамићи* (Ћоројевићи) су из љубињског котара. — *Косић* је из Благаја прешао на женинство. — *Преради* су старином из Прераца. Прије 25 година купише земљу и преселише из Малог Поља. Славе Никољ-дан. — *Додизи* су Марићи из Гомиљана. — *Дошла* има двије врсте. Једни су од оних из Равчића, а други су Костићи од Љубиња. Први славе Јовањ- а

други Никољ-дан. — *Матковићи* су дошли из Богодола. Славе Јовањ-дан. — *Сјерани* су прије 10 година из Житомислића. Славе Јовањ-дан.

Ријетка су села у којима има оволико остатака од предисторијских и римских старина.

Борачка села

Улог

Улог је на странама Неретвине долине, на висини од 678 м. Има више сталних врела. Зима је блага, снијег пада већи али брзо копни. Земље за обрађивање има доста. Мусломани су слободни, а православни држе своје и агинске земље, с које плаћају трећину или ћесим.

Дијели се на више без реда растурених „махала": Милавићи, Пиралићи, Царина, Добри До, Бабићи и Варош. Има свега 30 кућа.

Прича се да су сви Борчани дуго иза турског освојења били православни. За Борач се вели да се је три пута „турчио" и у стару вјеру повраћао. Доцније га куге поморише, и Бошњаци под Градашчевићем поробише. Старинци су *Болбозани*, од прав. породице Миларевића, који су живјели у данашњем селишту Миларевићима. — *Шачићи* потичу од Шаке Харамбаше кога су Турци заробили па је примио ислам. Остале мусломан. породице „доселиле су на мираз у најновије вријеме." Од православних су: *Шекаре* с Пилатоваца прије 45 година. — *Вујачићи* су из Нудола за вријеме окупације. — *Додер* је дошао за трговином из Кокорине у Гацку. Слави Ђурђев-дан. — *Вучетић* је с Вилуса у Бањанима. Слави Ђурђев-дан. — *Бајевић* је дошао као терзија из Чајнича. Слави Никољ-дан. — *Бугарин* (Хаџиђорђевић) је дошао из Бугарске као терзија. Нема славе.

У Улогу има безброј разних старина гробља, селишта, градина; на некима се од њих виде натписи, српски и римски.

Стране

Сеоце на ускоj искомаданој заравни која се диже 3—400 м. изнад Неретве, чије је дно у најближим дијеловима високо 450 метара. Од Сјевера је заклоњено, клима је блажа, и снијег не остаје дуго. Има више здравих и добрих извора. Немају много ширатне земље, и та је по неколико километара удаљена. Зато

имају доста шуме и испаше. Од свих само један сељак има своју земљу.

Село се дијели на три мале групе које су у једном правцу 500 до 700 м. поредане.

Имају зимске кланице у Плетеној Локви и Недавињу, у којима зими држе стоку ради паће и обрета.

Зна се да су негда овдје становали Мусломани Башалићи, који се прије петнаест година преселе у борачко село Бионоге. Аге Башалићи доселе прије 50 година из Рудина на читлук породице: *Коваче* из села Корита, *Вуковиће* с Меке Груде и *Вујовиће* из Врањских. Ковачи веле да потичу од онога Јована Шиндиша с Баљака, па су се и звали Шиндићи. Веле да су од њих Мусломани Ћатовићи с Ђеча. Иза њих се населио на селишту Кадину Долу *Сикимић* однекле из љубињског котара. Ковачи Славе Шћепањ-дан, Вујовићи Никољ-дан, а Вуковићи Јовањ-дан. Чини се да је Кадин До старије насеље него Стране. То показује поред разних развалина и данашње сеоско гробље у Кадину Долу.

Обаљ

Обаљ је на зарављеном брвјегу на десној обали неретве, који је висок 1015 м. Има само један извор, Дреновик, и један Чатрња. На равну незаштићену повијарцу Обаљ је изложен Сјеверу и због тога је врло хладно. Имају доста зиратне земље, пашњака и шуме. Има и слободне и агинске земље, с које се плаћа трећина.

Дијели се на: Обаљ, Дупер, Суво Поље и Умско Поље.

Мисли се да је село добило име од старог града Обља који се диже на једној облој стијени.

Најстарији су *Ћеранићи* који су су се прије 200 година посвадили с харачлијама и побјегли из Гацка. Вазда их има само по једна кућа. Иза њега је доселио *Сладоје* са Жрвња. Право му је презиме Пареное па је убио Дубровчанина и морао побећи и промијенити име. Има их 17 кућа. *Пурковићи* су Дрекаловићи из Куча. Убили су племеника и побјегли. Најприје су живјели на Виовићима, па су купили на Обљу имање. *Гајовићи* су прије 50 година доселили од братства Говедарица на Миољачама. Има их 5 кућа. — *Ћорлије* су 1875. доселише с Меке Груде. — *Базале* је населио са Загорја бег Пилиповић за вријеме окупације на свој читлук. — Послије окупације доселили су католици Рагужи од Хумнине.

Осим старог града има и других старина, а особито гробља и стећака на Сувом Пољу.

Љусићи и Осатно (Срн До)

На лијевој обали Неретве, заклоњено са свих страна, високо 750—800 м. па су блаже климе. Осатно је од Љусића ³/₄ сата удаљено. Извор *Ћеифан Врело* у Љусићима и *Грштан* у Осатну служе водом све куће. Има доста земље, испаше и шуме На *Осатну* су *заједничке испаше* и *њиве* Говедарица из Љусића остале од дједова као су једној кући живјели. Сви су слободни. У селу има свега 6 кућа и то четири у Љусићу а двије у Осатну.

Љети изгоне из Љусића стоку на Осатно, гдје имају торове и колибе.

Не зна се како су села добила име. До последње куге живјели су Муслимани Ћеифани у Љусићима. Њих је куга поморила. Иза њих су доселиле *Говедарице* с Миољача. Славе Никољ-дан. *Шаровићи* у Осатну доселили су прије 50 година из Пиве у Гацко, па у Трешњевицу, одакле га Говедарице населише на Осатно. — *Томановић* (Зубац) је из Зубаца. И он живи на Осатну.

Осатно је постало село од торина, ипак се виде развалине од старих кућа. И на Љусићима има омеђина, старог гробља и град, за који причају да се из њега Ерцег Стјепан бранио од Турака.

Језеро

У једном до 200 м. дубоком котлу, само долином Језернице према Неретви, отворену с висином од 950 до 1005 м. Блаже је климе и шумовито. Испаша, шума и земље има доста. Половина се је ослободила, а половина је Ченгића читлук.

Језерница је подијелила село на два дијела, од којих се десни зове Црквина. Има 9 кућа.

Граде љетне колибе по странама и по земљи.

О постанку Језера навели смо причу при опису Домрка. Најстарији су *Голијани*. Прије 300 година доселили су испод Голије. Од њих су они по Невесињу. Има их само двије куће. Куће су им на манастирском вакуфу, па се за то веле сељаци не могу множити. — *Говедарица* је прије тридесет гогина доселио с Миољача. — Поред православних живе и Мусломани: *Туцак* који је поријеклом из Села и *Ђипа* из Обади. На Црквини веле био је манастир, гдје су се Срби по причању очајно

бранили кад су Турци освајали. Селиште има на Јечишту. Виде се и некакве греде у језеру.

Порије

Отворена положаја, на висини 1000 до 1100 м. врло хладно. Имају изворску воду. Земље и шуме имају доста. Једни од старине имају своје земље, други су куповали и мало је агинске.

Свих девет сеоских кућа збијено је у једну групу.

Неки сељани имају зимске колибе на Седлу и Крагујевачком Брду.

Село је првобитно било Обадића имање. Кад се цио Борач скупа „истурчио" Сава Обадић није био код куће, и он се није потурчио, али је пристао да сједи пред џамијом, док остали уклањају, И сад се зове Обадића Камен. Обадићи су самрли, а удовицом њиховом оженио се прије сто година *Окука* из Врањских и наслиједио цијело имање. И он је морао све до окупације сједети пред џамијом на Обадову Камену и палити свијећу на Обадића крсно име Крстов-дан. Окука има 4 куће. — *Ћуфили* су Булатовићи из Роваца у Црној Гори. Доселили су у ово село прије 40 година. — *Вилифи* су из Грачанице у Гацку. Једно су племе с мусломанима Крвавцима. Доселио је прије кратког времена. Он је мећансуз тј. нема никакве непокретне својине у селу. — *Савић* је доселио као слуга из Бијење. — Са Обља су доселиле двије куће *Говедарица*. Мусломани *Ђипе* су од Обадића. То име је прадјед добио зато што је добро ђипао (скакао) онај дан кад је Борач примио Ислам.

Трновица

Сеоце од 4 куће, на висини од 460 м. благе климе с више врела, с довољно шуме, пашњака и зиратне земље.

По старинама (стећцима, омеђама и траговима од старог друма) види се да је било гушће насељено. Дуго је вријеме живјела сама мусл. породица *Ђеба*, који су старинци. Има их 2 куће. — *Луковице* су доселили прије 65 година из Лукова код Никшића. И они су мусломани. Има их 2 куће. За мјесто Харемн, веле звало се Намастириште, и био је ту негда манастир.

Пресједовац

Но заравњеној коси од 1100 м. Климе врло оштре, врела, зиратне земље, шуме и испаша има доста. Сељаци сељаци су махом слободни, читлучка земља је уђесимљена.

Дијели се на махале До (7 к.) и Град и раселицу Ријеку (1 к.). Махале су збијена типа.

Био је чисто мусломанско село, у коме су живјели: Радишићи, Фетвецићи и Шабановићи, који су дијелом самрли, а дијелом одселили. *Ковачевићи* су прије 100 година од оних с Колешка. Има их 7 кућа. Славе Аранђелов-дан. — *Ћосовић* је Бува из Домрка, одакле је доселио у Кифино Село прије 200 година, зато што је поп Бува поправио цркву и дошао у сукоб с Турцима. Овдје је доселио одмах иза Ковачевића. — *Зиројевићи* су од оних на Плочнику, а *Ћућило* од оних с Порија. Поред ових Ковачевића Јованштака има и једна кућа *Ковачевића* Игњаштака тј. који славе Игњат-дан. Они су прије 25 година доселили из Срђевића. Има старо селиште Крушевац и на Погребницама гробље његово. Иначе читава сеоска околица има много омеђина, гробница и градина.

Плочник

На заравни у долини Неретве, на висини од 1200 м. и с Истока и Запада одвојено „дубоким долинама валовитих потока". Живих врела, шуме, испаше и зиратне земље имају доста. Земља рађа слабо, кметови су се искупили.

Дијели се на: Плочник, Љубовића Њива, Поспат и Плоче, и *„населица"* (раселица)[1] Ријека. Има свега 13 кућа које су разбацане на мале групице.

У шуми испод Брњца имају кланице у којима зими ноћива стока.

Некад су живјели Муслимани Аџијани и Кудре. Први су, за куге, самрли а други су одселили у Сарајево. Иза њих су становали Дробњаци (Никитовићи), који сад живе у Сливљу Иза њих су доселили *Шојићи*, православни из Јасеника у Гацку, од којих један дио одсели на Крушчицу. Овдје их 2 куће. — *Братићи* су из Брестица. Дошле су двије куће па је једна отишла у Фојницу, а овдје их има 5 кућа. — *Зиројевићи* су старином Предојевићи из Рудина. Живјели су на Браићевићима гдје су имали своју земљу, па су диобом осиромашили и раселили се. Има их 1 кућа. — *Додери* и *Таушани* су из Кокорине. Има их 1 кућа. — *Шуша* је из Кљеута, доселио прије 50 година. Има

[1] Братићи су имали доста земље у долини Неретве, па су одвојили један дио чељади који је доље стално живио. То се звало *надвојица*, а кад се тај дио потпуно одијелио почеше га називати *населица*.

их 1 кућа, — *Анђићи* (Грујичићи) су досељени из Рудина прије 40 година.

Од старина има само на једном месту неколико стећака.

Крушчица

На малом „забанку" (заравни) Зечијег Брда, приближно исте висине као и Пресједовац. Врела и шуме имају доста, а зиратне земље мало. Били су Ченгића кметови али су се откупили.

Свих 13 сеоских кућа чине јако збијену групу.

У Зорици 1 $^1/_2$ км. од села су торине за крупну и ситну стоку.

Прије 60 година Крушчица је постала од читлука село. Ченгићи из Гацка имали су овде читлуке па су насељавали породице овим редом: *Елек* је прије 70 година побјегао из Голије због крви. Најприје су стали у Југовићима, па пошто се раздијеле један остаде у Југовићима, други оде у Босну а трећи овамо. Има их 5 кућа. — *Шојић* је од оних с Плочника. Има их 3 куће. — *Жарковићи* су од оних Жарковића о којима се спомиње у Срђевићима. Овамо су доселили из Луковица. Има их 5 кућа.

На Вардишту, 2 км. од села има старо селиште, потпуно зарасло у шуму.

Невесињска села.

Бојиште, Селиште и Читлук

Три села на западној ивици Невесињског Поља, на осојној страни огранака Вележи, који се овдје врло стрменито спуштају. Четири стотине метара од Бојишта је врело Ступина, поред Селишта протиче поток Јездош и у њему има врело Љељенак, а осим тога има и добрих чесама. У Читлуку немају врела, али се помажу изданском водом, која се налази у дубини пет до десет метара. Села су изложена вјетровима и стога је у њима веома хладно. „Кривајац" вјетар који долази од сјевероистока доноси жестоку мећаву, а „Гачанац" доноси, с југоистока, љети кишу, а зими снијег. Њиве и сјенокоси су у Пољу, а испаша и шума око кућа и у Вележи. У Бојишту има „комуница", заједничких косаница које су у општем дијелу назване „*пријеступима*". У Селишту су двије куће имале, у то вријеме, год. 1899· цјелокупну земљу неподијељену. У Бојиш-

тима су сви кмети, осим двојице, дају трећину, а има и приорача. У Селишту су сви кмети осим једнога, али сви имају и своје земље, а у Читлуку су сви кмети осим двојице. Сви плаћају трећину, осим кмета бискупа Буцоњића, који својим кметовима, на сваки начин, олакшава живот.

У Бојишту има 11 кућа и све су збијене у једну групу. Ту живе: Бјелогрлићи (1 к.), Радојичићи (2 к.), Реповићи (1 к.), Лози (2 к.), Мавраци (2 к.), Васковићи (2 к.) и Пушковићи (2 к.). У Селишту су се куће разбиле, око мањег брда, на двије групе. Има 7 кућа и то: Човили (2 к.), Саматовићи (2 к.), Митрићи (1 к.), Бошњак (1 к.), Драговић (1 к.). У Читлуку има један ред кућа која се на крају заврши групицом, која се зове Иглице. Поред ње је група која се зове Главица. У Читлуку су 23 куће: Жерајићи (1 к.), Андријашевићи (5 к.), Булајићи (4 к.), Копривице (2 к.). Затим католици: Буцоњићи (2 к.), Панџићи (1 к.), Васиљи (3 к.), Чуљци (2 к.), Ротими (2 к.) и Мазуни (1 к,).

Сељаци причају да је село Бојиштеназвато по томе, што је ту, за вријеме Херцега Стјепана, било посљедње разбојиште између Срба и Турака. Селиште је било дуго времена пусто село, а на Читлуку дуго није било насеља, него је он био читлук Петра Милорадовића.

Не знају кад је Бојиште постало. Старог становништва нема. Мисли се да су село засновали протјерани становници града Јуповца, кад су га Турци освојили. Кугу су прекужиле ове породице: Бјелогрлићи, Радоичићи, Миловићи и Јелачићи. *Бјелогрлићи* су прије 100 год. доселили из Липника. Побјегли су од главодужја, јер су убили брата хајдука Јакова Јакшића из Мораче. Славе Шћепањ-дан. — *Јелачић* је преселио са Шеховине прије 100 до 120 година, па је овдје сасвим самро. И *Миловићи* су самрли. — *Радојичић* је доселио из Кифина Села. Слави Никољ-дан. — Иза њих је побјегао *Реџеповић* из Бежђеђа од хајдука. „Пристикао је силну земљу" јер је био Башагин субаша. Прије кратког времена одселио је у Касабу (Невесиње). — *Реповић* је старином из Бањана. Прије 60 година побјегао је из Слата због некакве „сарајевске војске" која је жарила. Слави Јовањ-дан. Иза њих су дошли *Лозе* и *Мавраци* са Зијемаља. Маврак је причао да је старином Црногорац, и да је становао у Попову. Први слави Ђурђев, а други Јовањ-дан. — *Васковић* је прије 40 година дошао с Рова, а старином је из Врањске. Слави Јовањ-дан. — *Пушковић* је прошле буне доселио из Бијење због сиромаштва.

Селиште је засновано, по сеоском рачуну, прије 150 до 180 година. О томе причају ово. У Рабини је живјела породица Зуровац. Најмлађи се заволи с мусломанком девојком, и она затрудни. Турци га осуде на смрт или да се потурчи, и он се потурчи. Ипак је с братом живио у истој кући дванаест година. Тада предложи старији брат да се дијеле, јер га као Муслимана не може у кући трпјети. Овај пристане, да сам сели и пређе у Селиште па начини кућу. Звао се Рамо и од њега су Рамовићи. Уз кугу су се раселили, и сад их има у Касаби. Иза њих остаде Селиште дуго времена пусто. Прије 60 досели *Саматовић*, који је из Никшића побјегао од главодужја, па се дуго лутао по Морачи и по Гацку, док се је овдје смирио. Слави Никољ-дан. — *Митрић* је старином из коњичког котара. Становао је најприје у Шеховини па онда у Ровима, одакле прије 40 година пресели у Селиште. Слави Никољ-дан. — *Човило* је старјеник у Невесињу вароши, одакле се је прије кратког времена преселио[1]). Слави Никољ-дан. — Бошњак је од породице Ковачевића у Колешку. Доселио се при окупацији од рђе. Слави Аранђелов-дан. — *Драговић* је истога времена доселио с Удрежња. Слави Ђурђев-дан.

И *Читлук* је првобитно био имање породице Милорадовића. Послије су га Милорадовићи поклонили манастиру Житомислићу. Кад је једном близу манастира погинуо Турчин, Турци затворе манастир. Мусломан Опијач, потомак Милорадовића, оде у Стамбол и донесе ферман да се отвори, и зато доби Читлук. 1878. год. настани се ту Вучић Жерајић, који је био одселио од оних у Миљевцу и хајдуковао. Иза њега доселише *Андријашевићи* и *Булајићи* с Граова, због сиромаштва, а иза ових до 2 године доселише *Копривице* из Бањана. Године 1888. поче бискуп Буцоњић куповати земљу на Читлуку и насели споменуте католичке породице из мостарског котара.

За сва три села причају да су била имање Милорадовића. Петрови Доли у Бојишту прозвани су по Петру Милорадовићу. Од старина има градина, кулина, гробља и једно селиште. Све има изглед веће старости.

Батковићи и Миљевац

Два сусједна села, уз саму варош Невесиње, на брежуљкасту, неуравњену дну Невесињског Поља. Сеоске куће и њиве

---

[1]) Од православних породица старинцима се у цијелом Невесињу сматрају само ове: Човило, Зорап, Врљеш и Руљ.

су на терену од неогеног пијеска и облутка, испод којих су фине лакустријске глине, а кроз њих често избију на површину главе кречњачких слојева. Изузевши изданску воду коју хватају у „стублине“ и чатрње у Батковићима нема живих врела, а од Миљевца у даљини од 1 до 2 км. је јако врело Буковик. Али ипак из оба села морају ићи по воду у варош. Клима је иста као и у осталим селима западне ивице Невесињског Поља. Зиратне земље су око куће, а има је и у Лугу, равном пољу уз Заломку. Око села и по њивама има добрих храстових и стржевих гајева. Испаше су на ближим брдима, што се дижу на западној ивици пољској. Имају више заједничких бара које косе „на пријеступ“. У Батковићима су сви кметови, осим Граховаца који су нешто откупили, а у Миљевцу сви, осим двије куће Жерајића и једног Бејатовића. Обично плаћају трећину. Поред укмећене обрађују и приорачку земљу.

Оба су села разбијена, шумадијског типа. Батковићи се дијеле на Доњу Малу и Горњу Малу. У Доњој су: Ристићи (4 к.), Радоичићи (4 к.), Ратковићи (1 к.), Звицор (1 к.), Спремо (1 к.), Симовићи (2 к.), Пивчићи (2 к.), и Гудељ (1 к.); у Горњој су: Граовци (4 к.), Самарџићи (1 к.), Тепурићи (1 к.), Зупци (2 к.), Перини (2 к.) и Ковачи (5 к.). Миљевац се дијели на четири мале: Посрано Брдо, Колаковина, Гвозд и Жерајића Хан. И првој махали живе: Бејатовићи (2 к.), Чоловићи (2 к.), Лисови (7 к.), Јоловићи (1 к.), у другој: Радани (2 к.), Ратковићи (1 к.) и Михићи (1 к.), у трећој: Солди (5 к.), Жерајићи (2 к.), Бејатовићи (2 к.), а у четвртој: Жерајићи (2 к.), Сикимићи (1 к.), и Папићи (1 к.).

Ова села немају станова.

Миљевац је, веле, добио име од лијепа положаја. О Батковићима причају ово: Прије 200 до 250 година, није било никаква насеља, гдје су данас Батковићи, Жиљево, Миљевац и Шурићи, већ сама шума. У то доба дођу некакви пастири „од манастира“ т. ј. Житомислића и видећи пустињу, уставе се и заснују села. Међу тим пастирима био је један који се је звао Батковац и по њему се прозваше Батковићи. Не зна се шта је поолије било од тих пастира, само знају да је у Батковићима прије 150 година било седам кућа мусломанских. У Миљевцу се памти само то да је ага Коркут насељавао кметове који су морали крчити, и да је све те кметове куга поморила и само је остао Ћабак који је прије 15 година отишао у Кифино Село.

Они Муслимани из Батковића побјегну од хајдука у варош, а оставе на земљи *Симовиће*, за које неки тврде да су старјешини у том селу. Славе Симуњ-дан. — Иза њих прије 100 година, доселе *Ковачи* с Корита јер су тамо убили Турчина. Славе Шћепањ-дан. — Прије 80 до 90 година доселе *Ристићи*, старином Огњеновићи, из Бањача. Славе Никољ-дан. Иза њих дођоше прије 80 до 85 година *Ратковићи* из Зубаца, због крвнине. Славе Ђурђев-дан. — Прије 70 до 80 година побјегоше *Граовци*, старином Чурлијевићи, из Граова, јер су били главодужни Корјенићима. Славе Вартоломијев-дан. — У исто вријеме дођоше *Перини* из Братача. Старином су Мучибабићи из Домрка, гдје су убили агу на гувну, па су побјегли једни у Босну, а други по Невесињу, Биограду, Љескову Дубу и Братачу. Од оних у Братачу остала су само два мушка дјетета, те их ага отјера, и они дођу овамо. Славе Аранђелов-дан. — До мало времена дођоше *Пивчићи*. Они су Аџићи из Пиве. Славе Јовањ-дан. — Прије 55 година *Самарџићи* су убили на Роговима у Рудинама, на Божић два Мусломана, па су побјегли у Грабовицу, па одатле једни у Братач, а други у Батковиће. Славе Ђурђев-дан. До мало времена иза њих доселише због тјескобе: *Радојичићи* из Кифина Села. Славе Никољ-дан. — *Зупци* с Удрежња. Славе Ђурђев-дан. — *Звицор* из Братача. Слави Јовањ-дан. — *Тепурић* из Бијење. Слави Ђурђев-дан. — *Сиремо* из Биограда. Слави Ђурђиц и *Гудељ* с Врањановића. Слави Ђурђев-дан. Старина нема никаквих.

У Миљевцу није иза куге остао нико, осим онога Ћабака. Иза куге су одмах доселили *Жерајићи*, старином Кривокапићи, они веле из Трешњева, а потомци Кривокапића на Планој веле да су из Кобиљ Дола. Слави Лазарев-дан. — Прије 80 до 90 година доселише *Бејатовићи* из Кокорине у Гацку. Славе Ђурђев-дан. — *Солди* су Драгићи из Куча. Побјегли су прије 200 до 300 година, приликом „накве погибије Куча". Становали су у Горици код Требиња. Једног од њих ухвате Млечићи и поведу у солдате. Он ипак побјеже у Херцеговину, и у столачком котару нађе хајдуке, који га пошаљу на воду. На води га ухвате Турци, и поведу везана на Ргуд. Ту га позна једна баба, која је била његова тетка, па га пусти. Послије га ожени и насели у Дабру. У Дабру се намноже те једни оду на Трусину, а други у Шеховину, одакле пређе у Миљевац. Славе Миољ-дан. — *Радан* је с Врањановића у Опутној Рудини. Овдје је дошао са Шеовине. Слави Никољ-дан. — *Лисови* су прије 60

до 65 година доселили из Пађена. Старином су Вучковићи. Слави Аранђелов-дан. — За њим је дошао *Ратковић* из Батковића. Слави Ђурђев-дан. — У исто вријеме дође *Папић* и *Сикимић* из Бабје главе. Први је старином из Коравлице, а други са Жрвња. Први слави Лучин-дан, а други Ђурђев-дан. — Прије 40 година дошао је *Чоловић* с Удрежња од рђе. Слави Јовањ-дан. — Прије 15 година дошао је *Михић* из Љубиња од рђе. Слави Јовањ-дан. Старина нема никаквих.

Фојница

У долини ријеке Ђеропе чија долина, већим дијелом сува, спаја Гатачко и Невесињско поље. Разликујемо два дијела, један у осоју Ивице гдје су дућани, и други километар сјеверозападно, у присоју, на ушћу Тврдог Потока. Апсолутна висина 940 мет. Осим Ђеропе која се с јесени разлијева и Тврдог Потока који нанесе на сеоске њиве земљу и камење, има у селу више сталних врела. Ради заклоњене положаја клима је блажа. Зиратна земља је у Модром Пољу и у селу. Главна шума и испаша је у Ивици. Има и агинске и слободне земље. Кметови плаћају трећину.

Дијели се на махале: Буложиће, Ребров Бријег и Луке, а ове се опет дијеле на мање групе. Године 1875. било је свега десет кућа, које су тада биле попаљене, а сад их има преко 40.

У Брњцу и Сиљевици има сваки колибе, стаје, кланице и торине, гдје зимују овце. Кад слабо роди сијено граде кланице и у Зелен Гори и Вучијој Бари.

Сељаци зову село Војницом, и мисле да је име дошло и зато што су се овдје увијек скупљале војске.

Гузине су старином Цуце, овамо су доселили из Корита прије 60 година. — Иза њих су доселили *Братићи*, из Плочника у Борчу, а у Плочник су доселили из Брестица. Старина им је из Парежа, код ман. Косијерева. Исто су браство с Кокотовићима, Мишковићима и Парежанима. Становали су и на Мекој Груди. — *Анђићи* су од браства Глушци из Црквица, у Бањанима. — *Мучибабићи* су доселили с Љескова Дуба на читлук. За остале породице испитивач каже ово: „Остале породице доселиле су поради трговине: као Ђајићи, Миловићи, Вишњевац и то 1880 на овамо". Од куге су побјегли из села Мусломани Колаковићи и Класовићи, а Мусл. Шкаљићима отели су земљу Ченгићи и протјерали их. Има веле Херцегово Врело,

код кога је Херцег Стјепан чешће љетовао, а на Побјеницама је било много гомила.

Колешко

У Невесињској Површи, над десним бријегом Заломке, у једном плићем, у облику према Југу отворена полукруга, издужену улегнућу које је дуго седам до девет километара, и чија висина износи 1000 до 1150 м. Изузев два мала врела, цијело се село служи водом из чатрња и локава. Сасвим незаштићено, село је изложено свима могућим вјетровима. Нарочито је јак вјетар Прљетовац који долази преко Морина, од сјевера. Ораница је око кућа и у Моринама, а косаница на Моринама и на Јавору. У Моринама имају Заједницу, која се иначе зове и Ливада, и коју су Колешчани и Хумњаци заједнички купили од Али-паше Ризванаеговића. Има и купљење и агинске земље.

Колешко је сеоска општина и у њему има више села, која се опет дијеле на мање дијелове. Села се зову: Овчине (Плужине), Гај, Горње Село, Балабан, Риљи, Рибаљ Тег и Цргово. У Плужинама су куће разбијене у два збијена дијела, у Гају има пет група са раштрканим кућама, а збијене су у Горњем Селу, Балабанима, Риљима и Рибаљ Тегу. У Цргову су веома раштркане, а то село има и дио Вртич у ријеци, и хан Под Плочом, исто у ријеци поред тесте. У Колешку има 120 кућа, међу којима 10 мусломанских, а 110 су православне.

Торине имају само неке куће, и то у Плужинама и у Вишњеву (из Балабана).

Веле да име сеоско долази од Колешка војводе који је ишао и на Косово, заједно с Лазаром Братачанином из Братача. Веле да му је гробница у Неановићима. Балабани су добили име од некаква бана Балабана.

Некада је и Колешко било чисто мусломанско село, па су куге истријебиле све осим *Ђулимана* и *Шикала* који су старинци. Стогодишњак Јово Вучина причао је г. 1897. испитивачу, г. Т. Братићу, да је упамтио кад у Колешку није било више од 7 православних кућа. Разликујемо старије и млађе досељенике. Старији су: *Вучине* су прије сто година доселили из Братковића у Гацку. Најприје су становали у Цргову, па су прешли у Гај. Има их 7 кућа. — *Андрићи* су веома давно из Љубомира. Живјели су у Братачу, и ту су убили, на конаку, трговца, и опљачкају га. Доцније се сваде с Мусломанима у свом селу,

преселе у Босну, и настане се код једног бега, који им о Божићу пошаље сина на положај и да му рушпу да метне на Бадњак. Као уздарје они дају дјетету сат с оног трговца. Бег познаде сат свог сина, и запријети им да му кажу, одакле им сат, с обећањем да им ништа неће учинити. Они му кажу, а бег заплаче, али одржи ријеч, али им нареди да селе гдје он о њима неће ништа знати. Једни се врате у Невесиње, а други оду у неки други босански крај. Има их 5 кућа. — О поријеклу *Ковачевића* речено је све при опису Рибањ Тега. Има их 30 кућа. Славе Аранђелов-дан. То су старије породице. Исто тако о поријеклу Самарџија, Милошевића, Марића, Шиљеговића, Бува види опис Риља. — *Древенције* су Даковићи с Грахова. Од три брата потичу они, Вукајловићи и Радани у Зовом Долу. Славе Никољ-дан. — *Терзићи* су прије 60 година доселили из Бањана. Они су Миљанићи. — *Братиће* су прије 70 година протјерали из Брестица Мусломани Тановићи. — *Ђого* или Ђоговићи су од браства старих Кривокапића. Доселили су прије сто година у Жиљево, а око 1846. доселили су овамо. Славе Лазарев-дан. — *Алексићи* су прије педесет година доселили из Опутне Рудине. Славе Игњат-дан. — *Драганићи* и *Костићи* су из Риђана. Прије 90 година побјегли су од зулума и дуго су лутали, док се не смирише у Колешку. — *Васиљевићи* су прије 60 година доселили из Бањана у Цргово.

Трагова од старијих насеља има у Риљима, Балабанима, Гају и Плужинама. Остала су села млађа. Настала су или исељавањем из ових старих или насељавањима новијих досељеника. Кад је Бајо Пављанин запалио Неановиће, становници засноваше Цргово, Рибаљ Тег је насељен из Риља прије 60 година. У Горњем Селу има стара Градина, а у Цргову некакве зидине у којима су налазили стаклених и земљаних суда. Старог гробља има на Вјетрачама, Балабан Брду, Риљима и код Неановића. Испод Неановића види се калдрма од пута који је ишао из Благаја преко Невесиња у Никшић. У овој општини налажено је и грчких новаца.

Љесков Дуб

У једном котлу међу врховима Ивицом 1546 м., Хумом 1349 м. и Лицем 1497 м., са свих страна затворену, на висини од 1050 м. Куће су по ивицама удубљења разбијене у три групе. Има доста сталних и хладних врела. Клима је планинска, без

јаких вјетрова. Има и слободних сељака и чивчија. Имају доста шуме којом се смију служити само за најпрече потребе.

Управљајући се према распореду зиратне земље сељаци су образовали три групице кућа.

У селу су двије православне породице: *Милидраг* је старинац. Првобитно се земља цијелог села дијелила на три харача, и Милидраг је увијек имао један харач, а земљу су сачували све до данас слободну. — *Мучибабићи* су старинци у Равнима, у Гацку. Била их је велика задруга. И данас имају тамо своје властите земље. На кући су имали двоја врата. Једном им ударе Мусломани, и сви се разбјегну на разне стране. Вели се да су се раздијелили и побјегли на обоја врата, и ти се дијелови нијесу никад више састали.

На Хуму има неких развалина са комадима земљаних суда. Између Студеног Потока и Љескова Дуба има доста гробница.

Дубљевићи

У Невесињској Површи, 5 км. сјеверозападно од Фојнице, на висини од 1057 м., у двије мање, до 1 км. удаљене утолеглице. Врело Близумила функционише само до јула, а послије пију воду из чатрња. Шуме немају, дрва добављају из Борча. Клима је оштрија. Земља је укмећена и слободна.

Услијед аграрних прилика село је вазбијено на махале: Полице, Марина Долина, Криво До, Главице, Гројина Авлија и Праве Дубљевиће. Има свега 30 кућа.

Немају кланица, у планини, јер се снијег зими толико смрзне, да из Брњца лако довозе сијено на саоницама.

Име је дошло од породице Дубљевића која сад живи у Пиви и код Фоче, и од које су данашњи *Рњези* и *Прстојевићи*. Они су старјеници. Дубљевићима су чинили зулум мусломани из Сливља. Договоре се да им попале куће. Бојећи се да их не изда њихов поп, хтјели су да и он иде с њима. Али им он да само своју шљаку. Ови попале Сливља, али изгубе шљаку, па побјегу. Једна удовица устави се у свом роду, код Окиљевића у Платицама. Њена дјеца кад одрасту заишту од Залом-паше „бабовину", јер они нијесу криви. Он им врати за три товара масла и меда, који они по народу скупе и предаду. — *Зиројевићи* су од Предојевића из Рудина, који су имали планину у Бранћевићима. Кад су побјегли из Пријевора населили су се на планину. Из Бранћевића су прешли на читлук. — *Ста-*

ниħи су старином Крêци од породице Паликуħа у Требињу. — *Говедарице* су с Миољача, а *Самарџиħи* и *Панџиħи* су били најамници, па су послије окупације искрчили дио пашњака. Одакле су, испитивач не каже.

Сливља

По странама Сливског Потока, десне притоке ријеке Ђеропе. Куħе су на разним висинама између 1078 м. и 1200 м. Ово је највише село Невесињске Површи. Осим Сливског Потока који тече само периодски имају и три стална врела. Снијег пада у новембру па траје до половине априла. Може $2^1/_2$ м. дебео. Земље има беговске и властите сеоске. Шуме има доста у Јавору.

Дијели се на махале: Доње Село, Подјавор, Мале Морине, Ваље и Главице. Све су махале издужене уз поток. У селу има 75 куħа. Сливљима припада и махала Рибари, 1 сат западно од села са 6 куħа.

Једини Дамјанци имаду прољетне стаје на Јавору, а Стајиħи су имали козарицу у Куњаку па се 1891. отискао усов и и затрпао и стоку и чобане.

Сливља су била некад чисто мусломанско село. Најприје се велик дио раселио од зулума Баја Пивљанина, а остатак је самро од куге. *Драшковиħи* су доселили из Сијерчња у Дрини. Има их 20 куħа. — *Пикуле* су Говедарице с Миољача. Има их 15 куħа. — *Јеремиħи* су испод Орлине у Црној Гори. Звали су се Штукеље. — *Тунгузи* су из Дробњака. — *Салитиħи* су с Бијеле Рудине. — *Голубовиħи* су из Пиве. — *Бјелоглави* су однекле из Гацка. — *Богдановиħи* су из Гарэве, а *Дамјанци* испод планине Ћурила у Црној Гори. — *Ћеклиħи* су из Ћеклиħа у Црној Гори, а *Игњатовиħи* из Комана. — *Стајиħи* су из Главица испод Стражевице у Дубљевиħима. Драшковиħи, Пикуле и Стајиħи доселили су у 18. вијеку, а све друге су доцније *Буве* су доселили из Домрка, године 1820.

Југозападно од Рибара има селиште Неановиħи, гдје се виде развалине чардака и кула бегова Неановиħа. Осим још двије гробнице нема других старина.

Југовоħи у Површи

Око 3. км. на СИ од Дубљевиħа, на висини око 1100 м. у разним карсним брежуљцима. Има три стална, јака врела. Клима

необично оштра, због јаких вјетрова. Често се зими ни стока не може на воду отјерати. Пашњака имају доста, а шуме никакве. Сељаци су дијелом слободни, а дијелом кметови.

Дијеле се на: Југовиће, Доње село и Врбовац. Све махале су у даљини од 2 до 3 км, а куће су у њима јако збијене. Има 40 кућа, међу којима су двије мусломанске. Југовићима припада заселица Алађузи, коју смо спомињали.

Немају станова, а у пролеће крећу с овцама у Гацко, јер рано нестане сијена.

Мусломанска породица *Југо* тврди да су они од властеоске породице Југовића, да је било њихово цијело село, да су славили Духове и да су градили сеоску цркву која је храм Духова. Од њих је и постало име селу. *Скоко* је из Бодежишта. Има их 10 кућа. Славе Ђурђев-дан. — *Томићи* не знају или су из Дробњака или из Невесињског Поља. Имају читулу са 300 имена, и у којој је записана година (1590). Славе Ђурђиц. — *Лучићи* су Говедарице с Миољача. Скаве Никољ-дан. — *Гојко* је с Рудог Поља у Гацку. Слави Игњат-дан. — *Јакшићи* су старином из Боке. Овамо су доселили из Дубљевића. Славе Ђурђиц. — *Вуковићи* су однекле из Гацка. Славе Св. Арх. Стевана.

И овдје има стећака, гомила, рушевина с именом Градина и остатака од калдрме. Народ вјерује да у Коњашима имају закопана три бадња, прекривена бивољим кожама. Сељаци су копали гомиле, и нашли су саме кости. Налази се новаца у Градини с римским натписом.

Гатачка села

Кокорина

У Гатачкој Површи, на обје стране Кокоринског Потока, и на висини између 1250 до 1300 м. Куће су се груписале око главних извора. Клима врло оштра, село отворено према свима вјетровима. Земље имају по цијелом атару, а шума немају већ добављају из Борча. Има кметова који су се у новије вријеме откупили.

Дијели се на три јако збијена дијела: Горњу и Доњу Кокорину и Дабовину. Село се развило множењем од три куће. У селу има 30 кућа.

Изузев колиба по имањима не крећу се са стоком изван атара свог села.

Не зна се од чега је село добило име. Зна се да је у њему, прије 100 година, живио Стеван Кокорина, и да је због борачког зулума побјегао у Ускоке у Црној Гори. Иза Стевана је село остало дуго времена пусто. Покушавали су борачки Муслимани да се одрже у њему, али нијесу могли. Задњи је иселио Мусломан Луковица, прије 60 година. Иза њега доселио је *Аџић* из Лисине у Пиви, тражећи већи комад земље. Старином су Рајковићи из Петровића у Бањанима. Исто су браство с Носовићима, од којих је чувени хајдук Лимо. Дошли су прије 80 година, а сад их има 6 кућа. — И *Таушани* су из Пиве. Веле да су од браства Баја Пивљанина. Звали су се Чепури. Таушан значи, на турском језику, зец. — *Додери*, *Беати*, *Пушаре* и *Шекаре* сви су једно браство, и сви потичу с Пилатоваца. Прве двије породице дошле су прије 70 год. као једна фамилија из Кањевице, а друге двије прије 55 год. из Пилатоваца. Има их 20 кућа.

У близини су селишта Главице и Плочни Дô. У првом су становали Стајића, а у другом Црногорци, па их је куга растјерала. На Мједеној Глави има градина, код које је г. Братић нашао новац с римским натписом. Преко Кокорине је некад ишао пут из Сарајева у Гацко, и овдје је било више дућана и ханова. Ту су налажени млетачки и дубровачки новци.

Градина

У осоју с обје стране ријеке Рашћелице. Имају три јака и стална врела. Клима је блажа. Снијег може бити од 0·80 м. до 2 м. дебео. Зиратна је земља око куће, на Мајданима и на Ивици. Имају довољно букове и јелове шуме у Ивици и Маграпу. Сељака има и слободних и кметова. Плаћају четвртину. Држе земље у Равнима као приорачи.

Дијели се на: Катунште, Ступице, Градина, Гучина и Међупољник. Има свега 25 кућа.

Милошевићи су имали своја јесеништа и торине у Шумама, али су пошто су се издиjелили напустили. Други имају торине и зимње колибе у Маграпу и Вучјој Бари. Љети крећу по њивама и даље од села. На Маграпу има љети и рудињских катуна.

По брду Градини гдје имају некакве развалине село је добило своје име. Најстарија породица су *Братићи*. Доселили су прије 75 година из Заграца збор сиромаштва, а у Заграца су

дошли из Брестица. Славе Томин-дан. — У исто вријеме доселио је Вуко *Коиривица* из Бањана, због тјескобе, а послије неколике године доселио је и Дука Копривица. Има их 14 кућа Славе Никољ-дан. — *Милошевићи* су прије 70 година доселили из Корита због овога. Новак Милошевић био је удовац. Једном му дође на конак жена с дјететом и каже да је удовица, па тражи неће ли је ко узети за жену. Новаку се свиђе, и он је узе. Али то је била Црногорка, која је одбегла од мужа, и једном удари на Новака осамнаест Црногораца, а он, са синовима, убије им арамбашу, и они се разбјеже. Пошто и други пут Црногорце одбије, пресели под Градину, заједно с Гузинама, који се послије преселе у Фојницу. Славе Св. Петку. — *Уљаревићи* су доселили због тјескобе из Врбице у Рудинама. Славе Никољдан. Овдје су становали православни Рогачи, а цијелу су Градину држали Мусломани Смајевићи, који су градили чесму, и које је растјерала куга.

На Ступницама се наилази на комаде цигље и на зидине.

Вратница

На присојној, сјеверној страни ријеке Рашћелице,[1]) око 50 м. изнад Ријеке, на висини од 970 м.; Силазе на врело Мухар, које извире поред тесте; других врела немају. Од хладних вјетрова заклоњено, село је блаже климе. Као мусломанско село имало је доста зиратне земље, и то највише у Ступницама, под Градином и Јасеном Долу. Сељаци су слободни.

Вратница има 8 кућа, и те су све у једном чопору.

Не зна се како је постало име селу.

Село је засновано, по прилици прије 200 година. Тада су четири брата *Шкаљића* доселила из Херцег Новога у Дубраве. Ту им се не свиђе, па два оду у Колашин, и ту их има сад 50 кућа, а два у Фојницу и Вратницу. Имали су спахилук у Коњицу. Њихова је „сабља била трећа од Херцеговине код Султана". Прва је Љубовића, а друга Ресулбовића. Једном је хоџа Шкаљић учинио услугу некаквом путнику, који је у ствари био руски ухода Владисављевић. Кад је хоџа био заробљен под Озијом, позна га Владисављевић, одведе га у Русију, покрсти га, и од хоџе постаде поп. Доцније се поп зажели завичаја, па

---

[1]) Рашћелицом се зове повремени поток, који почиње код села Градине, и која се доцније зове Ђеропа и Заломски Поток, те спаја Гатачко и Невесињско Поље.

побјеже из Русије, и опет прими Ислам. — *Пејзовићи* су Чустовићи из Кључа. Дошли су за мајком која је била од Шкаљића. *Дилберовићи* су из Браниловића. Ту убију Мусломана Џубура, па побјегну у свијет. Иза дванаест година се врате, путем закона изму жене натраг које су се биле преудале и населе се у Вратници.

Равни

У Гатачкој Површи, опћини Надинићима, до 3 км. на С од ријеке Ђеропе, а на висини око 1100 м., у мањем карсном улегнућу. Има више извора, испод села тече поток Барлета који у јесен наноси њивама велике штете. Снијег пада од Томина-дне до Васкрсенија. Попречно је дебео по 1 метар. Шуме има мало. Православни су кметови, а Мусломани слободни. Једни су ућесимљени.

Куће су раздијељене у три мање групе, које су међу собом далеко до 150 корака. Има свега 32 куће.

Не иду никуд у планину.

Прича се да су овдје становали Грци, па су на Илин-дан побјегли од леда. Овдје су становале ове породице: Шушлијеци су одселили у Босну, *Ђерићи* одселили у Шипачно, Мучибабићи одселили на Љесков Дуб и Фојницу, Перини одселили у Невесиње и Мостар, Шиљези одселили у Залом. Осим тога овдје су живјели и ови: Дошли, Божиновићи, Бухе, Ружићи, Вилићи, Гути, Прдеци, и Параклиси. Сви су се раселили. Послије куге изиђоше *Пргуде* из Трнова на љетиште и ту остадоше. — *Реџовићи* су прије шест кољена доселили однекле из Црне Горе. Звали су се Беговићи. — *Садиковићи* су дошли прије 50 година из Никшића. Позвао их рођак Реџовић да му буде браство јаче. — *Хебиби* су старином Вукотићи из Црне Горе. Дошли су прије 100 година из Цернице. — И *Бауци* су се доселили прије 90 година рођацима Реџовићима. — Прав. *Кекићи* су Милошевићи из Заслапа у Црној Гори. Доселили су прије 40 година из Цернице. Славе Петков-дан.

Источно од села има селиште гдје су становале данашње фамилије. Причају о цркви, која је прелетјела у Домрке, кад је једном Цигањка прострла на њој пелене. Има и грчко „гробље“.

Браићевићи

У опћини Надинићима, 3 км. источно од Равни, у мањој карсној увалици, на висини од 1184 м. Овдје извире ријека Бар-

лета, а осим тога има више других извора. Има сељака слободних и кметова. Кметови плаћају четвртину од свега.

Потоком је раздијељено на три групе: Подбиљак. Уступњицу и Поткутњицу. Куће су збијене у мате групице. Свега има 25 кућа.

Љети износе торове на њиве по селу, и око тих торова живи љети цијела фамилија.

У најстарије вријеме су Бранћевићи били имање кнеза Предојевића из Пријевора. Од његова је браства био неки Брајко, коме је припала ова планина, и по њему је прозвано село. Отац Брајков звао се Зироје, и по њему су се прозвали *Зиројевићи* (11 кућа). Њих има у Дубљевићима, Борчу, Залому, Дабру, у Србији и Црној Гори. Славе Никољ-дан. — *Глушци* су старином Марковљани или Озринићи с Чева, одакле су побијегли због крви у Корита, а одатле прије 45 година овамо. Има их 6 кућа. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Илин-дан. — *Мањаци* су старином Видојевићи из Црне Горе. Становали су на Заушју. Има их у Шеховини, Рудом Пољу и Рисну. Славе Аранђеловдан. — *Вилићи* су из Грачанице. Један брат је био сулуд, потурчио се па истјерао браћу. Има их у Братачу, Улогу и Зворнику. Има старо селиште Милашковац. Ту су прије 120 година живјели прав. Кењићи, чија се кћер удала за Мусломана Овчину са Заушја, па им зет преотео имање и они побјегли у Босну. И、а и старог гробља по неколика комада на више мјеста.

Вишњево

У Гатачкој површи, у опћини Надинићима. Село је на равнини под једним кречњачким одсјеком, који га заклања од сјевера те је блаже климе. Село је на висини од 1150 м. Има три стална врела, а међу њима и једно *слано врело*. Сада немају довољно земље. Некада су имали половину Бодежишта, па им отели Ченгићи са Загорја. И сад је имају. Земља им је од старина слободна.

Куће су поредане у један неправилан *низ* испод споменуте греде. Има 20 кућа.

Сви излазе љети на торове, до по сата даљине од села. На тору љетују сва кућна чељад. Буду обично од Спасова до Томина-дне.

Од старина су имали своју земљу. *Вишњевци* потичу од некаква војводе Драгише Вишњевца који је живио у Граници

у котару билећском, а Вишњево му је било планина. Он је пошао у бој на Косово. Једни веле да је задоцнио у бој, па се послије предао Турцима и они му зато поклонили земљу. Други веле да је и он био у војсци Вука Бранковића, па су и њега с осталим наградили. Из Границе их истисну Мусломани Овчине и они се населе на своју планину. Послије су им опет отимали, а и они су продали сами нешто земље. — *Шупићи* прије 30 година доселили из Трновице своме зету Вишњевцу. Вишњеваца има 19, а Шупића 1 кућа. Обје породице славе Никољ-дан.

Билећски котар

Длакоше

У општини Врањским, у области Рудинама. Врањска представљају уздужно улегнуће правца ЈЗ—СИ, с висином од 744 до 900 м. У североисточном углу су Длакоше. Немају живе воде, а имају седам чатрња. Кад чатрње пресуше иду на Поникве у Дабар, сат и по даљине. Клима је блага, снијег остане од Божића до Благовијести. Зиратне земље немају доста. Има је око села и по брдима. Сјенокоше су слабе. Имају добре испаше и доста шуме по ближим брдима. Већином су чивчије, аге су имућнији сељаци из ближих села.

Куће су збијене у једну групу. Има 22 куће.

Свака кућа има станове у Ситници гдје љети граде торове и гроје њиве. Има сељака који имају и по два стана, један у Ситници други у Ковачевцу.

Прича се да су овдје некад становали Богдан и Баћо Драшковићи. У ситници имају мјеста Богдан Доли и Баћевина. Један се дио истурчи и оде из села, а други самре од куге, и село остаде пусто. Прије сто година досели се са Засаде *Васиљевић*, старином Вујовић. Има их који се зову *Гавриловићима*. Вујовићи су и *Грбушићи* чији се прадед доселио из Тодорића, гдје се звао Попадић. Сви славе Никољ-дан. Овдје су становали и Церовине, па их протјера бег Љубовић. — *Милидриговићи* су се доселили из ближег села Јасења. Мисли се да су старјеници, јер имају и своје и агинске земље. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. — *Миливојевићи* су дошли из Долова у Милече, а одатле у Дланкоше. Славе Никољ-дан, прислужују Св. Шпиридона.

Милечи и Обло Брдо

У истој општини, 1 до 2 км. на С од Длакоша. Први на висини од 800 до 850 м., а друго на висини око 1000 м. Врела

нема никаквих. Милечи имају пет, а Обло Брдо три чатрње. Имају два заједничка бунара и једну локву. Кад ови пресуше, иду на поникве у Дабар. Због суше крупна стока остаје и по два мјесеца љети у Дабру. Снијег пада прије Божића. На Облом Брду је сјевер веома оштар. Мало је земље у селу. Милечани имају земљу у Јабукама и Ситници, а Облобрђани у Кубашу. Обоји имају земље у Дажиљу и Дабарском пољу. Шуме и испаше имају доста. Облобрђани су се откупили, а Милечани су чивчије.

У Милечима су куће збијене у једну групу, а на Облом Брду у двије. Обло Брдо има дванаест, а Милечи девет кућа.

Милечани имају љетне staје на Јабукама, сат од села, а Облобрђани на Кубашу, по сата од села.

О постанку сеоских имена не знају ништа.

Миливојевићи су доселили из Дола у Дабру на читлук. Има их 9 кућа. Славе Никољ-дан, прислужују Св. Шпиридона. — У Облом Брду стоје: *Мићевићи* су старином Ковачевићи из Граова. Предак им, Миће, дошао јо прије 100 година. — И ови *Милидраговићи* су из Јасења. Не знају одакле су дошли у Јасење. И они у Јасењу, и у Длакошама и у Облом Брду потичу од три брата. — *Пињевићи* мисле да су најстарија херцеговачка фамилија, а доселили су се веома давно из Никшићских Рудина. — *Локвићи* су Медани из Пољица у стол. котару. Славе Јовањ-дан.

На врх Бојмужа имају развалине које народ зове Ерцегова Градина.

Засада

У југоисточном дијелу Дабарског Поља, у осоју, на уској терасастој заравни. У самом селу нема врела, па свака кућа има чатрњу. Клима је блага. Цијела тераса је заузета кућама, па имају мало земље код куће. Већином је у Дабарском пољу а имају и у Ситници, два и по сата од села. Од свега села само су двојица тројица кмети.

Куће чине један, на више мјеста искидан, низ. У селу има тридесет и пет кућа.

На љетовишта изложе на Тренслова, три четврти сата од села, и на Ситницу, два сата од села. Љетовишта су код заратне земље.

Вујовића има на Засади тридесет и двије куће, који се, осим општег имена, зову Андрићи, Радовићи, Симовићи, Лазаревићи и Мијовићи. Вујовићи су највеће братство херцеговачко. Они су старјенци. Прича се да је у војсци Вука Бранковића

био и војвода Вујо из Тодорића код Ситнице. У Засаду су дошли има триста година. — *Ковачевићи* су веома давно доселили из Граова. Славе Ђурђевдан. — И *Милићевићи* су се доселили прије 100 година из Билеће. Славе Никољ-дан.

На главици Градини, изнад куће † попа Мира Вујовића имају некакве развалине. Других старина нема.

Коњички котар

Чехари и Дјевор

Два мала сеоца у долини Неретва, оба на лијевој страни Неретве, једно у осоју друго у присоју. И ако се међу собом сат и по раздалеко описивач, г. В. Јелић, описао их је уједно. Сељани се служе водом из Неретве, затим из многих врела, којих у Дјевору има три а у Чехарима безброј. Доста је хладно, због јаких вјетрова. Дјеворани имају зиратне земље око кућа, и у Острошцу и Добригошћу која им је дошла женидбом, а Чехари имају Вртле испод кућа, Пољице близу села, у Чивељу $1^1/_2$ сат од села и у Добригошком Брду. Сељани нијесу никад били кметови. У оба села збијене су куће у групе. У првом је једна група са 6 кућа, а у другом једна група са двије куће у даљини од 2070 корака. У Чехарима има 14 кућа.

Дјевор има само колиба у планини, а Чехари имају пет станова у Чивељу. У станове долазе сваке друге године да гноје њиве.

Дјевор је прозват по брду Дјевору, чије је име старије од села. Чехари или Чари значи Чохари, т. ј. људи који носе чоху, а тако су ближи сељани прозвали ове сељане, јер су се у чову облачили.

Чилићи су доселили с Луга у Дјевор прије 100 година. Не зна се јели ко прије њих ту становао. У Чехаре је прије 200 год. доселио из Худутског некакав *Клепо*, јер му је на њиви нађен мртвац, и осуђен је на 75 гроша крварине, па није хтио признати. Од њега су и *Јусуповићи* и *Јамаковићи* или *Барјактаревићи*. Клепе се међу собом жене, а Јусуповићи и Јамаковићи не жене. — *Будим* се прије 130 година доселио због сиромаштва из Дрежнице. — За саморанца *Вулу* не знају или је старјеник или досељеник.

У Дјевору нема никаквих старина, а у Пољицу код Чехара има неко старије мусл. гробље.

Доња Јабланица (са Јеличићима и Златима)

Сва три села су на десној обали Неретве, сва три у даљини од по сата хода. Имају безброј сталних врела. Клима је врло блага. Снијег пада рано, о Лучину-дне, али не држи дуго. Сјевер је вјетар најхладнији, Југ доноси климу, Криваџ доноси са запада снијег. Вечерина дува пред вече од Сарајева, а Ноћник душе пред ноћ без правца махом од истока, Сунчаник или Торбомеља иде за сунцем, а Зорњак ћарлија у зору. У Д. Јабланици је земља већином у пољу код села а има је и у Дивој Грабовици, у Јеличићима је испод кућа а у Златима с обје стране Дољанке. Сви сељани, осим једног, су слободни.

Села су збијена у мање групе. У Д. Јабланици има 21 кућа у Јеличићима 10 кућа, а у Златима 13 кућа.

Само један сељак из Јеличића има колибу у Пласи, $1^1/_2$ сат далеко од села, у којој остају љетних мјесеци са стоком, која ноћива на отворену простору.

Села су врло стара, сељаци су Мусломани. *Шабановићи* су старинци; у овом су селу примили Ислам. Куга их је све осим једног поморила. И *Масло* је старјеник. Тим именом прозван је због свог богаства. И *Топић* је старјеник. Најстарији досељеници су *Туфеци*. Они су прије 70 год. доселили као туфекџије из Травника. Звали су се Варајићи. *Беговићи* (Шљаме) су истог времена доселили из Дрежнице, ради сиромаштва. Има их и на Подбрежју. — *Јунуз* је прије 50 година дошао у војсци и овдје остао. Вели да је Мостарац старином. — *Јакировић* је дошао из Мостара, као бакалин, прије 40 година, кад су Турци градили тесту за Сарајево. — *Ћемић* је старинац са Луга, одакле је дошао прије 35 година. — *Казић* је дошао прије 30 година за радом из Корјенића, а *Ћосић* прије 7 година из Подбрежја на женинство. То су породице у Д. Јабланици.

У Јеличићима су старинци *Сиахићи*, *Шишићи* или *Алихоџићи* и *Берхеми*. — *Идризовићи* су се звали Јарановићи. Мисли се да су некад и то веома давно доселили из Далмације. — *Вучић* је од некаква Каравлаха, који су одвуда прије 100 година наишли за говедима, па се један изгубио, и остао. Испрва је носио вука, и зато су га прозвали Вучићем. — *Делалић* или *Деланкиш* је од Топића у Д. Јабланици. Доселио је пре 30 год. на женинство. — *Крљић* је прије 15 година доселио из Д. Јабланице од сиротиње. — *Лугић* је прије пет година дошао са занатом из Коњица.

Прича се да су Злати, у вријеме турског освајања, били дуго вријеме пусти. Стара је породица *Линђо*, од њих су *Шиачићи* и *Бегићи*. — *Шашићи* су Цигани. Дошли су прије 100 година из Дрежнице. — *Рогољић* је прије 15 год. доселио из Скопља у најам. — *Вуле* је дошао из Чехари прије 20 год. на женинство.

У близини Јеличића било је старо село које се звало Шепутићи, и да је у њему био „бан" Јелеч, по коме се село прозвало. Раселило се од хајдука и Турака. Имају на Церу развалине некакве „грчке цркве". Поред Д. Јабланице види се стари пут који је ишао из Мостара у Скопље а код Злати пут за Дувно.

Радешине

У котару коњичком, џемату острожачком, између потока Округлице и Бадња, под косом Јаворичко Подосоје, уз саму Неретву и у по брду на више мјеста. У селу поред тесте клима је жупна, а по брдима је планиска. Шуме и земље су око куће, по брду и уз Неретву. Цијело је село читлук. Плаћају од воћа и сијена половину, од жита трећину, а од винограда шестину. Почели ли су се откупљивати „владиним парама."

Село је јако разбијена типа. Има осам малих, јако размакнутих групица, од којих три имају само по четири куће, а три по три куће, а двије по двије куће. Осим тога има више кућа које су сасвим „на осами." У селу има 41 кућа са 20 породица.

Има пет станова и то на: Бунарима 1 сат од села, на Рибићком Брду по̂ сата, и на планини Звекоши пет сати далеко. На станове изгоне стоку сваког љета.

Село је прозвано по некаквом Ради који је доселио из Доње Херцеговине, имао седам синова, па их свих куга поморила.

Становници су католици, Мусломани и православни. Први су икавци, а остали ијекавци. Сељани веле да им село није старије од 250 година. Ипак се је старост неких зидина испитивачу, г. В. Јелићу, чинила већа. Село је засновао онај Раде још с неким мусломанским породицама. Све су те породице од куге помрле. Мусл. *Вођо* доселио је од „немаштине" прије 115 год. с Крца у коњ. котару. Има их 3 куће. — Катол. *Раић* доселио је прије 100 год. из Горанаца на читлук. — Кат. *Шимић* (Цеба) доселио је прије 100 год. из Крејина Двора у Броћну на читлук. — Катол. *Ковачевић* или *Џамбо* доселио је прије 100

год. из Раме на читлук. — Прав. *Мршић* или *Митровић* доселио је прије 75 год. из села Чичева у кон. котару. — Кат. *Зовко* доселио је прије 60 година из Горанаца на читлук. — Катол. *Матковић* је прије 50 год. доселио из Пољица у Далмацији. Један је дошао од сиротиње, други побјегао од војништва. Има их 4 куће. — Кат. *Чуљак* прије 55 год. из Родоча на читлук. — Кат. *Томић* доселио је прије 50 год. из Горанаца на читлук. — *Блажевић* је прије 45 година доселио из Буковице, а старином је из Броћна. — Кат. *Ћелић* је прије 40 год. доселио на читлук однекле из Далмације. — *Милетић* је доселио из Средње Херцеговине у Турију, а одатле прије 40 год. на читлук. — Кат. *Бацо*, *Панџа* или *Крњо* доселио је исте године с Рашке Горе на читлук. — Кат. *Алиловић*, старином Делинац, доселио је прије 150 година од Љубушког у село Пожетву (8 сати од Радешине), гдје их је све куга поморила осим једнога који је побјегао у Окоље, а одатле је прије 30 година доселио на читлук. — Кат. *Бушић* је прије 70 година од Мостара дошао у Добригошће па је становао и у Трешњевици и прешао је на читлук прије 35 година. — *Крњић* је дошао из љушког џемата прије 30 год. на женидство. — *Алиновићи* (3 куће) су прије 100 год. доселили из Сред. Херцеговине у Глогошницу, одакле су прешли у Ораховицу, па прије 36 год. на читлук овамо. — Кат. *Крталић* или *Јурић* је из Близанаца у Броћну, одакле је дјед пошао. Становали су у Челебићима, затим у Параднику и Јаворку. Дошао је прије 19 год. — Прав. *Борђић* дошао је из Зукића (кон. котар) на Добригошће, а одатле прије 14 год. за ханџију овамо. Слави Савин-дан. У овом су селу живјели кат. Бебеци, који су отишли у Гвожђане, код Фојнице, прав. Антићи, који су отишли у Удбар, прав. Кнежевићи који су отишли у Папраско, а прав. Миљевићи су самрли.

Сељани и Јаворик

Од Радешина одвојено потоком Бадњом и брдом Подосојем. Сељани су на осојној страни Бадња, а Јаворик у мањем улегнућу. У Сељанима имају три врела, а у Јаворику два бунара и једно врело. Клима је врло оштра, снијег остаје на земљи по шест мјесеци. Сељани имају мало своје шуме, а Јаворик има у Присоју и Голом Брду. У Сељанима није никад било кметова, а у Јаворику има и својих газда и кметова.

У Сељанима има 6 кућа, које образују двије групе по три р[illegible]ику има пет кућа које чине једну групу.

Сељани имају пет колиба са торовима на Бојишту, сат далеко од села. Оне се према потреби премјештају. У Јаворику се више баве о воћу него о стоци, па немају стаја.

Сељани су добили име по њиви на којој је село засновано, а Јаворик по множини јаворова, којих је у селу било до назад педесет година. У Сељанима живе Мусломани који говоре јужним нарјечјем, а у Јаворику католици са западним нарјечјем. Сељани су постали прије 85 година од станова породице *Хајдука* из Радешина. Они су поријеклом из Кручевића код Чапљине. Ради зулума се одметну у хајдуке, послије се смире, приме Ислам, и власт им да у Радешинама земљу. У Јаворику причају да су живјели Грци, па да су побјегли од зиме. Иза њих су становали Мусломани, па су и они одселили. Послије су овдје били љетниковци Мусломана Ценетића, Курта, Лумаза и Вукала. Послије су намјештени на читлук кат. *Зовке* и *Томићи* које преселише аге из Радешине прије 55 година.

Папраско

Дијели се на дио поред тесте, на лијевој обали Неретве, и дио у брду, три четврти од првог далеко. Први се зове Доње, а други Горње Папраско или Врх. У Доњем има више врела, а у Горњем има пет, минут далеко од кућа. Доње је у осоју, па је и у њему веома хладно, а Горње се сматра најхладнијим селом цијелог котара. Село није никад било читлук.

У првом су куће разбијене на двије групе а у другом је само једна група. Групе првог села далеко су до 500 корака, а раздијељене су потоком. У Доњем има 14, а у Горњем 9 кућа.

Немају станова, јер је Горње на великој висини, а Доње се бави искључиво о воћу.

Село је добило име по бујној папрати која у селу расте.

Доње Папраско је веома старо, а Горње је постало кад су Турци освајали Херцеговину. Становници су Мусломани, већином старјеници, које је турско освајање затекло као Хришћане. Старјеници су *Ашчићи*, *Бешићи*, *Шубаре*, *Зукићи* и *Ђемо*. Из турског аскера су давно добјегли *Цафо* и *Цино*. — *Кнежевић* је прије 80 година дошао с Јасењана на Радешине, а одатле у ово село на читлук прије 35 година. — *Араповић* је дошао из Луга (коњ. котар) прије 30 година на читлук. — *Краљушић* је дошао из Турије прије 17 година на читлук.

Подбрежје

У десном углу ушћа ријеке Дољанке, Неретвине притоке, у присоју, на равну земљишту. Имају доста врела, чијом водом натапају земљу. Село има веома благу климу. Снијег пада, велик само до шљанка. Југ је најјачи вјетар. Земља је згруписана око кућа, а испаша је у Пласи. Као и у осталим селима јабланичког џемата и ови су сељаци слободни.

Дијели се на три групе; прва је под Бријегом, око извора Студенца, у другу спадају ханови поред тесте, а трећу пекарнице и ковачнице. Под бријегом има 18 кућа, од којих су већина старинци, а у остале двије групе има по три куће.

Немају много стоке, па немају ни станова. Љети се стока пење на Пласу, гдје остају цијелог љета, и гдје имају сталне колибе и торове.

Становници су Мусломани и двије куће православних. И Мусломани су већином ијекавци, али их има и помијешана говора, ијекавског и икавског. О постанку села знају ово: Прије 150 до 200 година село је било зарасло у љескову шуму. Тада дође у њ Далматинац Клепо, који је крчио шуму и овдје самро. Иза њега је дошао „однекле из бијела свијета" некакав Чекало, од кога су породице *Ћосићи*, *Јусићи*, *Гаргићи*, *Анђо* и *Бабићи*. — *Шехића* шукунђед је дошао као шех с Истока, да иде мјесто кога на Ћабу, па је остао у селу, кад му је нестало пара. — *Смајић* или *Маловић* и *Алић* не зна се окле су. — *Беговић* или *Шљампо* доселио је прије 65 година из Доње Јабланице. — *Ждерић* је из Дубрава. Био је аустријски пандур, па је изгубио око, и добива 4 форинта пензије. Пече каву и од тога живи. — *Зећо* је с Влаховића прије 30 година. Бави се трговином. — *Пушкаревић* је дошао из Скопља. Живи као путујући хоџа т. ј. учи дјецу околних села, остајући у сваком селу по мјесец дана. — *Сарајлић* је из Сарајева. Дошао је из Мостара Ждеру у најам. Сад се је обогатио. — Прав. *Билаћ* или *Црногорац* дошао је из Мостара, кад је прављен колски пут, за трговином, а *Бјелица* је најприје из Црне Горе у Дабар, а из Дабра у Мостар, гдје им је отац живио као хамал. Синови су му овдје отворили трговину. Први слави Никољ-дан, а други Петковицу.

Старина нема око села. Бар сељани не знају за њих.

Глогошница

У долини Неретве, с обје стране поточића Сухаве, притоке ријеке Глогошнице, која близу села утиче у Неретву, на при-

сојну, са свих страна затворену мјесту. Имају доста јаких врела, и само високо под планином су неки градили чатрње, тек од навике. Вјетрови нанесу зими снијег с планине које су се наднијеле над село, и с тога је веома хладно. Земља је на јужној страни села, и у Шаници, сат далеко. Испаше и шуме су у околним селима. Сви су Мусломани слободни, а сви католици кметови.

У оне двије групе куће су махом збијене, само у обје групе имају по двије куће што су јаче измакнуте од других. Има 29 кућа.

Немају станова, јер им је испаша око села одлична.

По Глогову, (један дио Прења) названа је ријека Глогошница, а по њој село.

Село је веома старо. *Ибаљ* је с Баљака у Рудинама. Њега је овдје намјестио Султан Фати Мехмед. По Балцима прозван је Ибаљ. Зову се још *Имамовићи*. Има их 7 кућа. *Кескини* и *Ризвићи* су старјеници. Не зна се одакле ту. — Кат. *Азиновићи* и *Гргићи* доселили су први 120 година из Грабовице од турског зулума и од сиромаштва. Првих има 4, а других 3 куће. — За овима је дошао с Луга прије 85 година Мусломан *Мо̀рић* на женинство, а за њим послије пет гадина, из истог мјеста, *Индић* на читлук бега Достовића.

Луг (у Неретви)

На доњој Неретвиној тераси од којих су, према опису овдје јасно изражене двије. Куће су поредане дуж горње ивице, уз саму стрмен којом се горња тераса диже из доње. Чесма, Постијење и Сопот су три стална врела. Заклоњено од вјетрова село је блаже климе. Већи дио земље је на горњој и доњој тераси, које зову Горње и Доње Поље. Имају је у Лушкој Грабовици три сата од села, у Шаници два сата, у Глогошници и у селу Равној сат и по од села. Имају и добрих „косњача" и шуме. Сви су сељаци слободни. Двојица само обрађују земљу других сељана, као приорачи.

Село се дијели на шест мањих и збијених група, које су међусобно, просјечно 20 до 30 корака, удаљене. Лушка Грабовица са 15 кућа је раселица села Луга, постала за вријеме куге од једне породице. Осим ње раселице су Шаница (3 куће), и Вао (1 кућа). У Лугу има 29 кућа.

Једна кућа има стан у Погозници на Глогову, три и по сата од села, гдје се остаје два до три љетна мјесеца.

Сељаци су Муслимани, ијекавског нарјечја. О поријеклу свом врло мало знају. Испитивач, В. Јелић, закључује да су били православни.[1]) Најстарије породице звале су се Чилићи, Алебићи и Парићи. Од Чилића су Карићи, Ћемићи, Муратовића, Исхамовићи и Јусићи, од Парића Бурићи, Шиће и Шабића. Алебића има 7 кућа. Чилићи и Парићи узимају се између себе, а Алебићи не. Осим ових има и досељеника: *Индићи* су, веле, „прави Турци", они су из Индије! Били су црни као Арапи па ни сад њихови потомци нијесу бијели као други. — *Куловићима* се подругују да су из Беције, али управо не знају одакле су. — За *Зебе* причају да потичу од некакве „Шокице из Костајнице", која је у прошњи заборавила свога синчића од седам година, кога су послије потурчили.

Више сеоских кућа је старо Петковића Гробље, обрасло у бујну папрат. У близини је и Дуњин Греб. Не знају чије је то гробље.

Мостарско Блато и његова околина.

Крушево

Крушевом се назива југоисточна ивица Мостарског Блата, у којој су села: Сретница, Криво Дô, Селиште, Чуле, Подгорје и Билишићи. Чуле, Подгорје и Билишићи леже на ниској терасастој ивици, чија висина износи од 250 до 270 м. Селиште, Сретница и Криво Дô су даље од ивице, на вишој карсној заравни, с висином од 300 до 400 м. Сва су села блаже климе, у осоју изложена су сјеверу, а околина је гола. Клима ипак није тако оштра јер је апсолутна висина мала, а удаљеност од великих планина знатна. У овим селима нема сталних врела, и због тога у ово шест села има преко педесет чатрња и око петнаест бунарева. Чатрња има и заједничких сеоских, породичних и приватних. Има их и старих, али је несразмјерно више новијих. Земља је око кућа и у Блату. У Чулима је преко половине винограда сеоска, зиратне земље има и слободне и агинске. С винограда плаћају, ако је трс агински четвртину, а шестину ако је трс сељаков. Са оранице и сјенокоса дају четвртину. У Криводолу преко половина винограда је слободна. С винограда који су на агинској земљи, на примјер на Малој Главици, плаћа се

---

1) Кад је један хтио да покаже фермал Фати Мехмеда показао му је нехотице и не [illegible] трија, ради чега се отац тога младића јако разљутио.

седмина. Има сељака који обрађују агине винограде, па им овај зато попусти од хака. С других земаља плате аги четвртину, и то махом у новцу или у надницама. У Селиштима има петина земље слободне, и то оне око кућа. С косаница под Љутим Доцем плаћају трећину. Хак већином плаћају у облику надница у виноградима. Имају и заједничких њива. У Сретници има од старина слободне земље, а има је и купљене. Трећина је слободна, дају четвртину, коју сиромашнији одраде у косидби и виноградима. У Подгорју је тек петина орнице слободна, сјенокоса има и агинских и купљених. Виногради су махом агински, обрађују их сељаци, па им се одбија од хака. Има и заједничких ораница. У Билишићима има слободне земље, од старине и купљене, а има и агинске. Агама плаћају, према уговорима, једни четвртину, други петину.

Већина села има тип карсних села: мале раштркане групице збијених кућа. Чуле, са 28 кућа, има двије махале; Криводо, са 34 куће, има три махале; Селишта, са 21 кућом, има двије махале; Сретница, са 25 кућа, има двије махале; Подгорје, са 30 кућа, има двије махале и Билишићи, са 54 куће, имају шест махала. Изузев Билишиће свуда превлађује по једна већа са једном и двије мање махале.

Ово су сточарска села, и готово свако село има своје торине и планине. Сељани из Чуља имају торине у Тртри и Добром Селу, а планину на Свињачи и око Ракитна; Криводољани имају станове на истим мјестима, и планинику на Чабуљи, а има их и побравичара: Селиштани имају торине на истим мјестима, а планине на Чврсници; Сретничани исто тако и још планине на Љубуши; подгоранске стаје су у Тртри, а планина на Свињачи, а билишићске стаје су на истим мјестима, а планина на Вранпланини.

Име Чуле долази од истоимене породице. Сретница се негда звала Брдо, а садање је име добила кад у њој није било више него три куће које су зато сретно живјеле. Билишићи су се звали негда Драгановићи, по Драгану војводи Херцега Стјепана, а Билишићима су прозвани по беговима Билићима, којима је некад село припадало. Имена осталих села јасна су.

Код свих села има безброј старина и оне доказују да су села стара и да су постала на селиштима.

У *Чулима*, на Варди су развалине града Војводовца, а код њега гроб некаква „војводе Богића", на Сајмишту су многе

„грчке гробнице". Најстарије породице су били мусломани Рајновићи и њихови кмети Конавлићи, које куга помори прије 150 година. Њих затекоше *Чули*, који су прије 300 година дошли из Осоја у Далмацији: становали су на Требижату и Подгорју. Славили су Петров-дан, сад су напустили. — *Донкићи* су старином Џебе из Селина код Мосора, одакле прије 250 год. пређоше у Требежат, а затим у Шурманце. Има их у Читлуку и Требежату. Славили су Никољ-дан. — *Врецци* су прије 150 год. дошли из Требежата. Звали су се Лишанима. Славили су Никољдан. — Ку̑сићи су Стипановићи из Стипановића у Дувну. Дошли су прије 50 година. Славили су Ђурђев-дан. *Билушић* се је прије 23 године удао из Близанаца за Чулушу.

У *Криводолу* имамо стару пандурску кулу, коју је срушио Стојан Јанковић, затим развалине од „грчке стражарнице", а више Биорине је Оручевића кула коју је запалио Стојан кад је освојио Мостар. „Грчких гробница" има мало. *Шетке*, *Цмиљанићи* и *Маријановићи* су старинци. Причају да су учествовали у бојевима против Турака с Херцегом Стјепаном и војводом Богданом, а ишли су и у бој на Косово с војводом „Рељом Пазарцем". Први су се звали Божани, други Радојли, а трећи Крушчићи. Трећи су се селили у Босну, и становали у Провалама код Травника. Врло слабо се множе. Шешке и Цмиљанићи славили су Никољ-дан, а Маријановићи Томин-дан. — *Томићи* су Зовићи из Тиаљине, одакле су због убиства, доселили прије 300 година. Славили су Ђурђев-дан. — *Видачци* су Матићи из Хамзића, одакле су доселили због сиромаштва, прије 200 година. Славили су Никољ-дан. — *Делићи* су Грбићи из Читлука, одакле доселише због сиромаштва прије 80 година. Славили су Петров-дан.

На *Селиштима* причају за кулу Дели Хасана, који је разгонио хајдуке и кога погуби „арамбаша Милован из Дабра". Осим тога има безброј старих зидина с кречем. Прије 250 година самрли су, у овом селу, „Власи Кретићи" од куге. *Габрићи* су прије 300 година из Жупе у Далмацији. Становали су у Грљевићима. Звали су се Марковљани, славили су Никољ-дан. Има им по Жупи и Требежату. — *Ћорићи* су Биљани из Тиаљине, одакле дођоше прије 250 година, од зулума. Има их доста по околици. Славили су Ђурђев-дан. — *Пуце* су Катушци из Габеле, одакле су пребјегли прије 200 година у Добро Село, па овдје. Има их у Габели и око Љубушког. Славили су Митровдан. — *Розићи* су прије 300 година дошли из Вргорца у Срет-

ницу, а одатле прије 75 год. овамо. Има их по ближим селима, и око Љубушког. Славили су Петров-дан. — *Хрсте* су од оних из Подгорја, прије 20 година. Славили су Малу Госпојину.

У *Сретници* нема много старина, изузев гомиле. На Стражници су развалине турске карауле коју је оборио Јанковић Стојан, а бранио буљубаша Силић. Село је постало прије 300 година. Кад су доселили *Розићи* затекли су овдје саме стаје околних сељака. Розићи су од Вргорца. Звали су се Јанушићи, до назад 80 година била их је увијек једна кућа, а од тада се раселише по Грљевићима, Близанцима, Јасеници, и Селиштима. Славили су Петров-дан. — *Марићи* су дошли из Прова, прије 250 година. Славили су Никољ-дан. — *Кордићи* су, одмах иза Марића, доселили из Требежата. Звали су се Колаши. Славили су Петров-дан. — *Беванде* су прије 200 година из Габеле. Звали су се Ниговани. Славили су Никољ-дан. — *Ерегии* су из Кнешпоља, прије 80 година. Славили су Малу Госпојину. — *Зовко* је дошао из Горанаца прије 80 година. Славио је Петров-дан. — *Бркићи* су прије 50 година из Доброг Села. Славили су Ивањдан. — Мусломани *Катице* су прије 30 година прешли на своју земљу. Причају сељаци да су они из Подгорја од католичке породице Загорана. — Мусл. *Џајо* је прије 20 година из Мостара на читлук. Потичу од хришћанске породице Филиповића у Габели.

У *Подгорју* има развалина од кућа и турских караула. Има и 10 старих кула, за које народ вели да потичу прије Турака, и да су у њима становали „влашки“ великаши, од којих су данашње аге: Спахићи, Јакуповићи, Вучијаковићи и Драгнићи. *Хрсте* су доселили из Макарске још прије доласка Турака, и затекли су старих породица, које су дијелом изумрле, а дијелом иселиле у Босну. Има их у Височком, куда су одселили прије 20 година, а има их у Жупањцу и у Макарској. Славили су Малу Госпојину. — *Кордићи* су старином из Тиаљине, доселили су у Сретницу, и прије 150 година прешли овамо. Славили су Ђурђев-дан. — *Божићи* су од оних с Близанаца. Преселили су прије 150 година. Славили су Никољ-дан. — *Пуце* су прије 150 година од оних из Селишта. Славили су Петров-дан. — *Манце* су прије 70 година убили субашу у Габели. Звали су се Вукоји. Славили су Никољ-дан. — *Видачци* су дошли из Криводола прије 80 година на читлук. Славили су Митров-дан. — *Петрине* су од оних с Љутог Доца, дошли су прије 30 година.

И у *Билишићима* има око кућа и око села много старина. На Градини је био град војводе Драгановића, који је био рођак

Херцега Стјепана. *Пушићи* су старинци. Овдје су, веле, били још прије Херцега Стјепана. Нема их у другим мјестима. Славили су Ђурђев-дан. — И *Грле* су старинци. Звали су се Предићи. Славили су Никољ-дан. — *Толе* су старинци. Звали су се Шегри. Ни њихове породице нема по околини. Има их у Лијевну. — *Иванковићи* су старинци у Подгорју. Били су велика господа. Звали су се Милошевићи. Славили су Митров-дан. — *Човићи* су дошли од оних с Љутог Доца прије 250 година. Славили су Петров-дан. — *Вранићи* су прије 150 година од оних из Љуботића. Славили су Петров-дан. — *Васиљи* су дошли прије 100 година од оних у Међугорју. Славили су Петров-дан. — *Мишићи* су дошли од Розића са Сретнице прије 100 година. Славили су Петров-дан. — *Ласићи* су од Узарића у Горњем Селу, прешли су на читлук. Славили су Петров-дан. — *Лончари* су од оних из Граца. Звали су се Стипићи. Има их у Грацу и у Грабовој Дрази. Славили су Марков-дан. — *Кожули* су прије 70 година од оних из Мокрога. Славили су Стипањ-дан. — *Андачићи* су дошли прије 50 година од оних из Хамзића на читлук. Славили су Митров-дан. — *Грусине* су старином из Далмације, овдје доселише из Хамзића на читлук прије 80 година, Славили су Томин-дан. — *Сушчевићи* су дошли прије 40 година из Влатнице на читлук. Славили су Никољ-дан. — *Планинићи* су од оних с Крехина Граца. Дошли су прије 30 година на читлук. Причају да потичу од некаква Циганчета, „Бугарчета",ког су Крехе нашле на Чабуљи прије 200 година. Славили су Петров-дан.

Љути Долац

На јужној ивици Мостарског Блата, у осојној страни, на равну земљишту, које се већином састоји од алувијалних наноса. Нема врела, а има 15 чатрња. Земље имају око кућа и у Тртри, а највећи дио чине Лазине и Ргуше у пољу. У Блату имају око 110 дана оранице. Од све земље само је једна десетина откупљена. Агама дају петину, коју чешће одраде.

Село се дели на махале: Шајновића (16 к.), Ефендића (10 к.), Ињиндића (8 к.) Багдад (4 к.), Звеч (2 к.) и Зеница (7 к.).

Четири куће имају стаје по Тртри на својој земљи. Три куће имају станове на Чабуљи, а двије на Модруши. Остали су побрдвичари.

Многе зидине с кречом, неколико старих кула и стећака чине све старине овога села. О постанку села не знају ништа. Прије данашњих живјеле су православне породице: Продано-

вићи, Радићи, Симићи и Благојевићи, који махом изумријеше прије 200 година. Од ових потичу данашње католичке породице: *Дамјановићи*, од Симића, славили су Никољ-дан; *Тадићи* од Радића прешли су у католичку вјеру прије 300 година, славили су Аранђелов-дан; *Човићи* су од Николића, старинци, славили су Петров-дан. И *Кнезовићи* су старинци, потичу од некаква властелина Херцега Стјепана, славили су Никољ-дан. — *Церкез* или *Черкез* је од оних с Черигаја, дошао прије 150 година, на читлук. Славили су Томин-дан. — *Розићи* су прије 150 година од оних из Сретнице, на читдук. Славили су Никољ-дан. — *Милићевићи* су од оних с Јасенице прије 150 год., на читлук, Славили су Ивањ-дад. — *Кожули* су од оних с Мокрога, прије 150 година, на читлук. Славили су Лучин-дан. — *Парацик* је дошао од оних са Служња на читлук. Славили су Малу Госпојину. — *Ћорићи* су дошли прије 100 година од оних с Биограца. Славили су Никољ-дан. — *Лето* је дошао од оних с Рашке Горе на читлук. Славили су Илин-дан, — *Лешко* је дошао из Одака, на Служњу, прије 100 година на читлук. Славили су Томин-дан. — *Бандићи* су од оних из Дужица, дошли су прије 90 година, на читлук. Славили су Ђурђев-дан. — *Бошњак* је дошао прије 80 година од оних из Лиса на читлук. Славио је Никољ-дан. — *Мустапић* је дошао прије 70 година од оних из Илића на читлук. Зову га и Шперац, јер је старином из Дадмације. Славили су Петров-дан. — *Пеко* је дошао из Пољица у Далмацији прије 40 година. Славио је Никољ-дан. — *Чуљак* је дошао на женинство из Богодола. Славили су Петров-дан.

Биограци

На истој ивици Мостарског Блата, 2 до 3 км. сјеверо-источно од Љутог Доца, сличног положаја. Немају врела и зато имају дванаест чатрња и осамнаест бунара. Земља је око кућа у мањим комадима, у Горњој Тртри, а затим у Блату. Имају и винограда, већином агинских с којих дају четвртину. Махом су кметови.

Дијели се на пет махала: Љубића (30 к.), Судареву (5 к.), Дадића (8 к.), Бабине (8 к.). и Мотишњак (5 к.),

Око 30 кућа имају стаје у Брдима уз своју земљу, на којима остаје по половина чељади цијеле јесени, до Календора. Опет излазе у прољеће. Остале куће имају стаје на врх села. Љети гоне на Вран и Чабуљу, или дају на млијеко по Зијемљу, Ракитну и Избичну.

Сеоско име потиче од старог града на Градини, који је био ту још прије Турака.

Има безброј развалина од старих градина, тврђава и кула, има и кућештина, старих крстова и стећака. Спомињу се старе православне породице: Милићи, Јанковићи, Тодићи и Јовановићи. Јовановић је био војвода и погинуо је у борби с Турцима код Краљевине ниже Љутог Доца. Тада изгибоше и Милићи, а осталих нестаде прије 300 година. Од Јанковића су Муслимани *Хаџалићи*. Од данашњих породица су старинци: *Катушићи*, старином Мијушковићи, нема их у другим селима. Славили су Илин-дан; *Шакићи* звали су се Глибићи, ни њих иначе нема, славили су Никољ-дан. — *Судари* звали су се Миловановићи, славили су Ђурђев-дан; *Ћорићи* су исто тако старинци, а славили су Никољ-дан; *Мэркићи* су дошли прије 200 година од оних с Тата. Славили су Никољ-дан. — *Марјановићи* су прије 200 година од оних с Бухова. Славили су Петров-дан. — *Дамјановићи* су Карци с Опузена. Дошли су прије 200 година, славили су Илин-дан. — *Путице* су прије 200 година из Пољица у Далмацији. Звали су се Перићи. Славили су Томин-дан. — *Тадићи* су од оних с Љутог Доца прије 150 година. Славили су Аранђелов-дан. Једни се зову и Халиловићи. — *Квесићи* су из Мокрог прије 150 година. Славили су Никољ-дан. — *Богдани* су од оних с Јара, дошли су прије 100 година. Славили су Петров-дан. — *Маркићи* су из Црнча прије 100 год. Славили су Ивањ-дан. — *Главине* су од оних из Кнешпоља прије 60 година. Славили су Митров-дан. — *Зеленике* су од оних с Црвча прије 60 година. Славили су Велику Госпојину. — *Ћуже* су прије 50 година од оних с Мокрога. Славили су Никољ-дан. — *Љубићи* су дошли с Власника прије 50 година. Славили су Петров-дан. — *Ђоли* су од Дамјановића из Љутог Доца, прије 50 година. Славили су Никољ-дан. — *Мандићи* су из Лиса прије 30 година на женинство. Славио је Ђурђев-дан. *Марушићи* су од оних с Бухова прије 30 година на читлук. Славили су Петров-дан.

Та́те и Ја̀ре

На западној ивици Мостарског Блата, сјеверо-западно од Биоградаца. Климске прилике су исте као и у ближим селима. У Татама имају двије чатрње и два бунара, а у Јарама седам чатрња. Тате имају мало земље, и та је већином око кућа, а у Блату је имају врло мало. Јаре имају нешто више земље око

кућа, али су и они у земљи оскудни. У Татама су сви кметови, а у Јарама сви осим двојице.

У Татама има 31 кућа, а дијели се на пет мањих безимених групица. У Јарама има 45 кућа које су поредане махом у низ, у коме се опет издвајају мале групице.

Јуриљи, Фестићи и Риље из Јара имају своје стаје у Брдима, код Таћана гдје им преко зиме остаје половина укућана уза стоку. Ове породице иду љети на Росуље. Остали дају стоку Црничанима и Ракићанима љети „на млијеко", а стаја махом немају, изузев торине по Гриви код села. Они из Тата имају стаје код Присојака гдје остају преко зиме, а неки под страном гдје остају у прољеће и јесен.

Старих зидина, кулина, караула и неколико стећака има око села. У Татама су биле најстарије породице: Ранковићи, Петрине и Цидићи, које је прије 150 година куга поморила. Старинци су и данашње породице: *Кутле*, старином Церине и *Маркићи*, старином Вожани. Први су славили Никољ-дан, а други Лучин-дан. — *Зовке* су Злоковци од Имоцкога, одакле се доселише прије 300 година. Овдје доселише из Црнча. Славили су Михољ-дан. — *Бувачи* су из Тиаљине дошли прије 200 година у Бухово, одакле пређоше прије 150 година. Има их у Бухову, Коњицу и Мостару. Славили су Ивањ-дан. — *Ћорићи* су дошли прије 100 година из Биоградаца. Славили су Никољдан. — *Приморци* су однекле из приморја дошли прије 300 година у Тиаљину, а одатле прије 150 година у Узариће, а одатле прије 100 година овамо. *Љубићи* су од оних из Узарића прије 80 година на читлук. Славили су Лучин-дан. — *Зеленике* су од оних из Граца дошли прије 40 година. Славили су Никољдан. — *Гуслићи* су дошли од оних из Кнешпоља прије 35 година. Славили су Петвов-дан.

У *Јарама* имају двије старинсачке породице: *Јуриљи* су још прије Турака имали силну стоку и косанице двјеста коса, па су им Турци отели. Славили су Никољ-дан; њихове породице нема више, овдје их има 1 кућа. Ласићи су били до назад 150 година у овом селу, и тада одселише у Босну и Мостар. Славили су Никољ-дан. — *Фетићи* су Цигани, из Острошца код Коњица. Дао им је Топал-паша земљу прије 100 година. — *Беванде* су дошли из Црнча прије 100 година. Славили су Томин-дан. — *Тадићи* су побјегли од куге из Љутог Доца. Славили су Ивањ-дан. — *Анићи* су од оних из Шурманаца прије

90 година. Славили су Велику Госпојину. — *Будимићи* су из Малог Села код Доњег Вакуфа, а дошли су прије 90 година због некаква убиства. Славили су Малу Госпојину. — *Гиље* је прије 80 година од оних из Бухова. Славили су Петров-дан. — *Гагро* је дошао прије 40 година из Великог Ограђеника. Славио је Илин-дан.

Џемат Мокро

У области Блату, сјеверозападно од Мостарског Блата. Овај џемат сачињавају слиједећих шест села: Турчиновићи, Мокро, Прибиновићи, Завозник, Билушине, Трн и Широки Бријег. Средину тих села чини мања, у већем дијелу периодски плављена карсна увала која је, у правцу Сјевер—Југ, дуга три до четири километра, а у правцу Исток—Запад један до два километра.

Турчиновићи, Мокро и Завозник су на ивицама ове увале, Прибиновићи и Широки Бријег су на заравњену пљоснату брду између Мокрог и Лиштице, апсолутне висине 320 до 350 метара. Села што су ближе ријеци Лиштици служе се водом из ње, а остала имају чатрње за чељад и бунаре за стоку. Снијег ријетко пада. Обично пане по ближим врховима, али се одржи врло мало времена. У селима која су заклоњена од Буре, сјевера, највећа зима долази од иња. Бура, која у овим селима није јака као у сјеверној Херцеговини, може дувати и са сјевероистока и са сјеверозапада. У првом случају зову је Велештак, а у другом Дувањка. Вјетар који дува са западне стране зову Вечерин, а с источне Кривац. Сељаци су махом кметови. У Турчиновићима их је тек петина слободних и то откупљених, у Мокроме имају шестину земље слободне и то од оне око кућа, у Прибиновићима има трећина слободне земље у Завознику је половина земље слободна, у Билушинама су се ослободили сви осим једнога, на Широком Бригу слободна је четвртина, а у Трну половина. Аге су Мостарци, и то већином Musломани. С њива им се плаћа четвртина, а за ограде им се дава штогод у мрсу или им се одради у измету. Овдје има и приорача, које зову „закупницима“, и који раде на четвртину и трећину земљу других сељака, махом кметова. Има и заједничких њива које настају при дијелењу задруга и које зову „комуницама“. Већина села има шуме прилично, неки сељаци имају и добре гајеве, па у јесен продају шуму за „лишњаке“ друг[illegible]ьацима.

Села су већином карсног типа, то јест разбијена су на мале групице. Турчиновићи имају 36 кућа, а разбијени су на ове групе: Доње и Горње Село 13 кућа, на Бригу 3 куће, на Церину 3, Под Цвитином Гомилом 14, При Пољу 3. У селу имају три веће задруге, од којих највећа има 30, а најмања 18 чељади. У Мокром има 28 кућа, и то у Црквини 6, Под Грађином 12, а Под Кулом 10 кућа. Има само 1 задруга, Грге Ћешкића, са 20 душа. У Прибиновићима има 20 кућа. Дијеле се на махале: Љутеш са 14 кућа и Раскршће са 6 кућа. Поред тога прва се махала дијели на три, а друга на двије групе. У Завознику има 18 кућа, а дијели се на: Возник са 10 кућа и Берош са 8 кућа. Има једна задруга са 30, и једна са 18 душа. У Билушинама има 25 кућа, а дијеле се на: Билушине са 16 кућа и Бутумову Махалу са 9 кућа. Има једна задруга са 30 кућа. На Широком Бригу има 41 кућа, а дијели се на: Бувачевину са 28 кућа и Јањчетовину са 13 кућа. Памте се задруге Марушића и Кутлина у свакој по 50 чељади, а данас су услијед диобе спале на 23 и 18 душа. У Трну има 21 кућа, а дијели се на: Трн са 25 кућа и Лиштицу са 6 кућа. Назад 20 година било је више задруга, док сад има само у Јуре Зовке од 25 душа.

Турчиновићани изгоне љети на Масну Луку код Дрежнице, Чврсницу и Блидиње. На тим планинама се кадкад обрађују њиве. Имају 50 станова. На планине излазе око петнаест дана пред Видов-дан, а силазе о Никољу-дне. Земља на планинама је дијелом слободна, дијелом читлук. Из Мокрог иду само четворица на планину а остали дају њима стоку. Једни гоне на Бадње код Масних Лука, а други на Блидиње. Обрађују земљу, и остају као и они из Турчиновића. У Прибиновићима свака кућа има свој стан на Блидињу и на Чврсници. На планини обрађују земљу, остаје свака кућа са половином чељади, од Видова до Никоља-дне. Из Завозника има само један сељак свој стан на Бадњима. Осталима је прије 37 година забранио бег Копчић, јер му је неко на планини убио субашу. Овај сељак гони стоку цијелог села. Из Билушина има љетни стан само Никола Јелић у Бадњима. Остали имају стаје у Черигају, у Расну. Са Широког Брига има љетне станове једини Марушић и то на Бадњима, гдје има своју властиту земљу. Остали сељаци дају стоку њему, Црнчанима и Бритвичанима на млијеко. Сељани из Трна не држе много стоке, па немају ни планина, већ дају љети стоку на млијеко ближим сељацима.

Турчиновићи су прозвани по Турчину који се је, иза освојења Херцеговине, населио и становао овдје преко сто година. Ту га је куга уморила. Кад су Турци заузели Херцеговину, све су фамилије, осим једне из данашњих Турчиновића, одселише у Далмацију. *Јуриље* је веле добавио Херцег Стјепан из Спљета као добре зидаре. Славили су Ђурђев-дан, кога су по захтјеву свјештеника прије 18 година напустили. Има их у Црнчу и Мостару, и овдје 3 куће. — *Билаћи* су прије 300 година доселили из Црљених Грма. Звали су се Чекрњићи, славили су Никољ-дан, а напустили су кад и Јурињи. — *Бубали* су са Умца код Љубушког, одакле су се доселили прије 200 година на Бухово, па су отуда побјегли због једног сукоба с Турцима. Има их у Требижату, Ардомиљама, на Умцу, Мостару, Босни, и овдје 13 кућа. Славили су Никољ-дан, а напустили су прије 18 година. — *Ковачевићи* су прије 200 година доселили из Имотскога, гдје су се звали Ивићи. Има их и сад тамо, и овдје 3 куће. Славили су Илин-дан, па су напустили прије 18 година. — *Кожули* су доселили с Черигаја прије 100 година због сиромаштва. Славили су Михољ-дан, па су напустили прије 18 година. У исто вријеме забранили су фратри и „мирбожење" на Божић у јутру. Омеђина с кречем, кулина и гробница има доста. На брду Крижу има велики крст кога су прије 80 година подигли фратри да не би цркавала стока.

У Мокром живи породица *Накића*, има више од 500 година. На сто година прије турског освојења доселили су из Черина у Бротњу. Имали су и своју земљу коју су Турци отели. Има их у Црнчу и Узарићима. Има их 3 куће. Славили су Лучин-дан, али су напустили има 18 година. — *Чешкићи* су Јурићи из Посушја, одакле су доселили, кад су Турци освојили Херцеговину. Славили су Ђурђев-дан. Има их 6 кућа. Од њих су *Слишковићи* у овом селу. -- *Пињухи* су Матићи с Чечигаја одакле доселише прије 40 година. Има их на Черигају, Бротњу и Мостару. Славили су Никољ-дан, па напустили кад и остали. — *Рамићи* су прије 80 година доселили због сиромаштва из Габеле. Звали су се Никићи, има их у Габели и Посушју. Славили су прије 18 година Никољ-дан. Има их 2 куће. — *Ћужићи* су Перићи из Посушја, одакле су доселили прије 200 година због турског зулума. Има их доста по Херцеговини. Има их 3 куће. Прије 18 година славили су Никољ-дан. — *Краљевићи* су прије 450 година доселили из Имотскога. Звали се Андрићима, а сад се зову и Павковићима и Матијевићима. Има

их 13 кућа, а прије 18 година славили су Ђурђев-дан. На Градини је била нека стара тврђава, испод ње се налази зидина и сребрна римског новца. Осим тога има омеђина од кућа, једна стара црквина и тридесет стећака под Градином.

Име Прибиновићи потиче од фамилије Прибинивића, која је била поријеклом из Посушја, и које је куга поморила прије 200 година. И Љутеши су добили име од породице Љутеша који су ту живјели и изумрли кад и Прибиновићи. Кад су ове двије фамилије доселиле, нашле су пусто село, јер је становништво побјегло у Далмацију. — *Пенаве* су дошли из Посушја прије 80 година. Били су богати, па су им Капетановићи хтјели одузети земљу, те су је продали Ризванбеговићима, и побјегли су овамо. Звали су се Хркаћи, има их по Посушју и ближим селима. До назад 20 година славили су Ђурђев-дмн. Има их 2 куће. — *Прскало*, старином Јурић из Броћна, удао се прије 10 година за Јелићушу. Славили су Томин-дан. — *Јелићи* су прије 100 година доселили из Имотскога. Звали су се Николићи. Славили су, прије 20 година Ђурђев-дан. Има их 7 кућа. — *Слишковићи* су прије 400 година доселили из Посушја у Мокро, а из Мокрог овамо прије 100 година. Прије 18 год. славили су Ђурђев-дан. Има их 7 кућа. — *Сесари* су из Рујна у Кочерину. Дошли су на женинство прије 35 година. Прије 20 година славили су Лучин-дан. Има више развалина од старих кућа, на Широком Бријегу некаква кулина код које налазе римских бакарних новаца. При пољу има неколико старих гробница.

Завозник се прије 100 година звао Кајакуша. Завозником је прозван по путу „возникуˮ, којим су Турци топове провозили. И одавде је старо становништво дијелом побјегло у Далмацију, дијелом изумрло од куге. *Паиковиће* зову Чанчарима, а веле да потичу од једног циганчета које је прије 200 година остало у овом селу. Прије 20 година славили су Ђурђев-дан. — О *Хркаћима* смо раније говорили. — *Зеленике* су дошле из Граца, у Грабовој Дрази, прије 100 година због турског зулума. Прије 20 год. славили су Петров-дан. — *Араповићи* су прије 60 година доселили због сиромаштва из Слипчића. Славили су Илин-дан. — *Краљевићи* су прије 450 година доселили из Имоцког у Мокро, а одатле прије 250 година. У Имотском су се звали Андрићи. Прије 20 година славили су Ђурђев-дан. — Прије је овдје живјела породица Бероши. При копању наилазе на зидине у земљи. Има и старих гробница с малим крстовима.

Билушине се зову по земљи „билуши“. Прије се село звало Драгушом, по породици Драгиһима, који су прије 450 година у овом селу становали. Иза њих су становали Бутуми, које куга помори. *Мусе* су из Читлука прије 150 година прешли у Мокро, па иза 40 година у Прибиновиће и овдје прије 70 година. Звали су се Слишковићи. Прије 25 година славили су Ђурђев-дан. Има их 3 куће. — *Краљевићи* су прије 450 год., доселили из Имотскога у Мокро, а прије 80 год., у ово село. Прије 80 год. славили су Ђурђев-дан, Има их 4 куће. — О *Хркаћима* је гори све казано; исто тако о *Јелићима* и о *Слишковићима*. — *Черкези* су од Матијевића у Клобуку одакле доселише прије 300 година. Прије 20 година славили су Петровдан. И у овом селу има трагова од старијих насеља.

Село Широки Бријег звало се Ћемер, а Широким Бријегом би прозвано прије 60 година, кад се на Широком Бријегу диже манастир. Негда су становале фамилије Бувачи и Јањчете, који су прије 350 година побјегли, ради неког сукоба с Турцима, у Макарску. *Марушићи* су побјегли овамо из Вида у Далмацији кад су га Турци освојили. То је било прије 300 год. Славили су Илин-дан. Има их 12 кућа. — У исто су вријеме из Вида побјегли и *Шушци* који су се звали Ивићи. Има их у Виду, Трну, и овдје 12 кућа. Прије 23 године славили су Томин-дан. — *Чуљци* су се прије 60 година одселили из Граца у Броћну. Звали су се Шелевићи. Прије 23 године су славили Лучин-дан. — *Кутли* су прије 250 година доселили из Имоцког кад су Турци заузели ову варош. Звали су се Војводићи. Прије 23 године су славили Иван дан. О *Краљевићима* и *Хркаћима* је раније говорено. Има развалина од старих кућа. У земљи налазе старих римских и босанских новаца. Причају да је на Ћемеру била нека римска утврда. На брду Градини био је Херцегов град, који је бранио од Турака некакав војвода Мирко, који је доцније побјегао у Далмацију. По шуми налазе и великих рогова од јеленова.

Трн се је негда звао Рудник, по брду Руднику, у коме се копа миљевина. У почетку турског времена звао се је Агинско. Кад су се данашњи становници почели досељавати нашли су цијело село под трњем, па село прозваше Трном. У вријеме Херцега Стјепана било је село насељено, па је 250 година било пусто док се прије 150 година у њ не доселише *Зовке*, који побјегоше из Црнча од Турака. Има их 3 куће славили су Михољ-дан. — О поријеклу породица *Хркаћа* (1 к.), *Слишко-*

зића (4 к.), *Черкеза*, *Јелића* (2 к.), *Шушаца* (2 к.), *Марушића* 2 к.) и *Пенава* (1 к.) говорено је горје. — *Шола* је старином из Макарске, одакле је прешао у Жупањац, одакле је прије 35 година прешао овамо као фраторски кувар. Дјед му је био православне вјере, славио је Ђурђев-дан, а ту су славу задржали и даље док је фратри не забранише. — *Миљковић* је дошао прије 20 година из Госпића у Лици. Има старих омеђина безброј. Спомињу се и старе градине, гробља и т. д.

Избично

Карсна увала у јужном дијелу Гвозда, на висини од 725 м. Два планинска, бујна потока, Виленьак и Бистрик, засипају често сеоске њиве шљунком и пијеском. Осим тога има и безброј врела. Зима је врло оштра. Снијег пане $^1/_2$ м. дебео, и одржи се преко цијеле зиме. Вјетрови су силни. Бура читаве зиме дува, а зову је „Велишкињом" ако дува од сјеверо-истока, и „Горштаком" ако дува са сјеверозапада. Земље имају мало, а шуме и испаше доста. Церине су заједнички сјенокоси једне породице која се прије седам година издијелила, а „Гњиле" су заједничке њиве разних породица које су је заједно прије 10 година искрчиле. Половина земље је откупљена, а половина је агинска и с ње се плаћа четвртина.

Село се дијели на двије, до 500 м. удаљене махале: Селишта (17 к.) и Звиздушу (13 к.).

Стока зимује у стајама на Варди, а љетују по околним брдима. Само двије куће гоне у Бадње и Драгајице.

Село се звало Вардом, а Избичном је названо прије 60 година што су неке породице „избигле" у ово село.

До назад 150 година овдје су биле стаје, и тада се насели *Папковић* из Завозника, а прије 55 година почеше и остале фамилије. Папковића има 6 кућа. Славили су Ђурђев-дан. — *Црнци* су Видићи из Бритвице, одакле доселише прије 60 година. Има их 5 кућа, а славили су прије 25 год. Лучин-дан. — *Хркаћи* су доселили из Прибиновића прије 40 година. Прије 18 година славили су Ђурђев-дан. Од њих су и *Џајкићи*. — *Драшкићи* су доселили прије 37 год. из Бритвице. Има их 6 кућа. Прије 23 год. славили су Никољ-дан. Старина нема никаквих.

Џемат Расно

Села џемата Расна заузела су једну карсну зараван између Гртре и Имотског Поља, која је благо према југу нагнута, и чије коте варирају између 350 и 450 м. Удут овога џемата из-

дужен је у правцу С-Ј до 12 км. У југоисточном углу је село Космај, у средини су Смокиње и Марасовац, а на сјеверу је Черигај, Церов Долац, Приваљ и Дужице. Село Марасовац политички припада џемату Мокром, али географски чини цјелину са селима рашанског џемата. У овим селима има само периодских потока и врела, зато сељаци имају безброј чатрња. У Космају има врело *Студенац*, за кога се прича да су га љети открили сточари из Храсна (кот. Столац), кад су некад са стоком овамо долазили. Снијег може бити по $^1/_2$ метра дебео и остаје 10 до 20 дана. Сељаци су махом кметови, а има их и слободних.

У Космају има 36 кућа, а дијели се на махале Студенац и Берушу. У Марасовцу има 36 кућа, а дијели се на махале Градину и Церницу. У Черигају има 46 кућа, а дијели се на махале Мagоник и Крстине, а посљедња се распада на групе Дупљеницу, Дубраве и Вијушу. У Привљу има 20 кућа, а дијели се на махале: Црницу и Везош. У Дужицама има 46 кућа, а дијели се на махале: Солај, Обаљ и Крезушу. У Смокињама има 37 кућа, а дијели се на махале: Мерен и Гајушу. У Церову Долу има 24 куће, а дијели се на махаде: Дреновац и Ограшје. Свака од ових махала има мањих група. Цио џемат преставља један прелазан тип између старовлашког и карсног типа села.

Сви сељани, осим из Церова Дола, имају планину на Блидињу и Свињачи, а осим тога имају својих имања по Беришу, Хамзићима, Мамићима и Блату. Из Церова Дола гоне само три куће, и то двије у Гвозд, а једна на Вучи Поље у котару љубушком. На Блидињу и Свињачи обрађују њиве, а земља је својина бегова Копчића из Раме. Осим тога имају овчарнице и козарнице на разним имањима у џематском удуту.

Џемат Расно добило је име по области Храсну у столачком котару, одакле су долазили сточари на испашу.

Мјесто на ком је село Космај звало се Кремење, а село је прозвано Космајем по брду Космају гдје су негда стаје биле. У селу има доста гробница, и у дубини се изоравају и ископавају зидине. Причају сељаци да је село било насељено још прије Турака, па су стари становници испред Турака побјегли. Затим су овдје биле стаје сељака из Мамића који их претворише у села. *Бркићи* су доселили прије 250 година из Котара. Били су вјере православне, па су се прије 300 година покатоличили. Звали су се Билићи. Становали су неко вријеме у Мамићима, гдје их и сад има. Има их у Добром Селу, Студеницима, код Сења, и овдје 9 кућа. Прије 26 година славили су

Петров-дан. — *Квесићи* су прије 200 година доселили из Косова у Далмацији у Читлук, а затим овамо. Сами причају да су били православне вјере, да су се звали Јовановићи, и да су се за вријеме Марије Терезије покатоличили. Има их много на Косову, по мостарском котару, и овдје 10 кућа. Прије 24 године славили су Госпођин-дан. — *Скоке* су доселили из Котара у Граб код Љубушког, гдје су живјели 20 година, а прије 150 година су доселили из Граба. И оњи веле да су били православни и да су се покатоличили за вријеме Марије Тересије. Има их у Сињу, и зову их Биошићима. Овдје их 12 кућа. Прије 24 године су славили Ивањ-дан. — *Мусе* су прије 300 година побјегли из Имотскога, кад су Турци срушили Имотски. Сто година становали су у Ружићима, звали су се Микулићима, а Мусом су их прозвали зато што је један у петак појео кокош. Прије 21 годину славили су Илин-дан. — *Бошњаци* су, старином, Стипићи из Книна. Становали су Ружићима и Узарићима, гдје их и сад има. Бошњацима су прозвани зато што су прије 90 година селили у Босну. Прије 26 година славили су Лучин-дан.

Марасовац се некад звао Хутовац, јер су у њему становали некакви Хутовци. Одакле му данашње име није познато. Старе зидине, темељи и зидови у земљи, старе гробнице, градине, и народно предање сведоче да је село веома старо. — *Бркићи*, *Квесићи* и *Скоке* су доселили од оних из Космаја прије 100 година. Први су прије 26 година славили Петров-дан, а други Госпођин, трећи Ивањ-дан љетни. Првих има 10, других 7, а трећих 8 кућа. — И *Мусе* су прије 60 година из Космаја. Има их 3 куће. Прије 26 година славили су Св. Илију. — *Чорлуке* су побјегли из Вида прије 300 година, кад су га Турци срушили. Становали су у Клобуку, Грудама и Мамићима, одакле се један прије 66 година „увинча" за Квесића удовицу. — *Чолаци* су побјегли прије 200 година из Книна, кад су га Турци освојили. Живјели су у Габели, прије 60 година купили су земљу од Мусломана у Грљевићима, а сад живе и овдје и у Грљевићима. Негда су се звали Ивковићима. Прије 26 година су славили Илин-дан.

Черигај се негда звао Борач, а Черигајем се веле прозвао по густој церовој шуми, које има много у овом селу. Налазе се кости од медвједа и вукова, а прије 300 година убио је Мишко Видовић у овом селу јелена, чији су рогови били у кући Барањевој до назад 16 година, кад су га узеле власти. *Медићи* су старином Предићи из Стона, одакле су дошли прије 250 год.

Има их у Привађу, Стону и овдје 3 куће. Прије 25 година су славили Михољ-дан. — *Пињуси* су од Матијевића у Клобуку, одакле су прешли прије 150 година. Има их у Броћну, Мокром, Прибиновићима, Мостару и овдје 18 кућа. Прије 26 год. славили су Никољ-дан. — *Бураћи* су дошли прије 150 година из Кашча због сиромаштва. Звали су се Савићима, а били су вјере православне. Има их у Кашчу, Привађу, и овдје 2 куће. Прије 16 година су славили Михољ-дан. — *Черкези* су прешли из Прибиновића због куге. Има их 10 кућа. Прије 24 год. славили су Петров-дан. — *Краљевићи* су доселили од оних у Мокром. Прије 20 година су славили Ђурђев-дан. И *Шимић* је од Краљевића. — *Мусе* су недавно доселиле из Космаја. Прије 20 година су славили Илин-дан. — *Галић* је прије 30 година из Љубића, удао се ча Краљевића удовицу. Прије 20 година су славили Илин-дан. *Иванковић* је Билић из Мамића, одакле се доселио прије 45 година. Прије 22 године славио је Никољ-дан. — *Папковићи* су дошли прије 65 година из Завозника. Прије 26 год. су славили Ђурђев-дан.

Причају да се Приваљ прије доласка Турака звао Мали Мисир и да је у њему била једна кућа некаква великаша Везовића. — *Черкези* су од оних из Прибиновића прије 150 год. Има их 2 куће, а славили су прије 26 година Петров-дан. — *Медићи* су прије 70 година из Черигаја. Има их једна кућа, а прије 26 година су славили Михољ-дан. *Краљевићи* су прешли из Мокрог прије 70 година. Има их једна кућа. Прије 26 год. славили су Ђурђев-дан. — *Бараћи* су прије 70 година дошли од оних из Черигаја. Има их 2 куће. Прије 26 година славили су Ивањ-дан. — *Кордушићи* су старином из Вида. Најприје су се звали Бањцима, послије Никићима. Има их 1 кућа, а прије 26 година су славили Ђурђев-дан. — *Пињуси* су дошли овамо из Черигаја због сиромаштва. Има их 3 куће. Прије 26 година су славили Илин-дан. — *Чолакова* је старина из Габеле, а овдје је дошао из Грљевића прије 36 година. Негда се звао Верићем. Има их у Габели, Грљевићима, и овдје само једна кућа. Прије 24 године су славили Томин-дан. — *Мусе* су прешли из Черигаја прије 65 година. Има их 3 куће. Прије 24 године су славили Илин-дан. — *Краљевићи* су прије 65 година из Мокрог. Има их 3 куће. Прије 20 година су славили Ђурђев-дан. — *Папковићи* су од оних из Завозника. Има их 1 кућа. Славили су Ђурђев-дан. — *Галић* је старином из Љуботића. Звао се Ловрић. Прије 20 година је славио Илин-дан.

Дужице су се негда звале „Плаништак", и биле су катун екаквих сточара. *Софте* су старином Мариновићи из Војаја у ;алмацији. Никола Мариновић је био слуга у Мусломана Софте Мостару. Кад је стари Софта ишао једном на ћабу, пренесе ,ијело имање на Мариновића, који му је био вјеран. Софта умре, Мариновић изађе ни имање. Послије им изотимаше имање ојединн Мусломани, али им ипак остаде доста земље. Од њих у Човићи у Љутом Доцу. Има их 30 кућа. Прије 30 година лавили су Никољ-дан. — *Богдани* причају да су старином из Іакедоније, да су се звали Михаљи, и да су били православне ,јере. Дошли су прије 180 година. Веле да их и сад има у Маелонији. Прије 25 година су славили Никољ-дан. — *Базине* су ,рије 100 побјегли од зулума из Клека, гдје су се звали Котрешима. Има их још у Клеку и овдје 2 куће. Прије 26 година су славили Петров-дан. — Прије кратког времена преселили су *Квесићи* (4 к.) од оних из Космаја, *Чолаци* (4 к.) из Іриваља и *Пињухи* (4 к.) из Чеpигаја. — *Шантићи* су прије 100 одина због сиромаштва из Стона гдје их и сад има. Овдје их ма 2 куће, а славили су Никољ-дан. — *Кнезовићи* причају да у их Турци затекли у Горици код Стоца као властелу Херцега Стјепана. Живјели су у Габели 200 година, у Чутлуку 100 година. Има их још у Горици, и овдје 3 куће. Прије су славили Ивањ-дан. — *Николићи* су старином Микулићи од Стона, гдје х има и сад. Дошли су прије 100 година. Има их 3 куће. Іриje 26 година су славили Ђурђев-дан. — *Шкробе* су Крикани од Вргорца, одакле су доселили прије 26 година. Има х још у Вргорцу, и овдје 3 куће. Прије 26 година су славили Ђурђев-дан.

Село Смокиње је добило име по брду Смокињама, а ово по великој множини смокава које овуда расту. Село су основале ге прије 150 година, на мери черигајској, дужичкој и мамићкој. *Вукоји* су прије 150 година из Посушја. Звали су се Микулићи. Има их у Посушју, и овде 5 кућа. Прије 26 година су славили Никољ-дан. Од њих су Павловићи. — *Луке* су старином из Далмације. Дошли су у Лединац прије 250 година. Звали су се Марушићима. Има их у Тиаљини, Лединцу и овдје 3 куће. — *Куриљи* су старином из Вргорца, а дошли су у Ракитно прије 300 година. Овамо су дошли прије 60 година. С оба су мјеста од Турака побјегли. Има их у Ракитну, и овдје 3 куће. Од њих су и *Ловрићи*. Славили су Илин-дан. — *Јирићи* су прије 250 година преселили из Вргорца у Дрежницу, а овамо

су дошли прије 70 година. Звали су се Шимуновићи. Има их сад у Ракитну, и овдје 3 куће. Прије 35 година су славили Никољ-дан. *Баноже* су старином из Макарске одакле су прије 300 година дошли у Превој у Дувну. Дошли су из Превоја прије 95 година. Звали су се Сврдлићи, а данашње презиме дошло је из поруге. — *Шеве* су прије 250 година побјегли од Турака из Тиаљине у Броћно, а прије 65 година из Броћна овамо. Има их у Броћну, Тиаљини, и овдје 2 куће. Славили су Ђурђев-дан. — *Зуаци* су прије 300 година дошли из Вирова у Далмацији у Броћно. Звали су их Цвитановићима. Из Броћна су дошли прије 85 година. Славили су Томин-дан. — *Чолаци* су старином из Опузена. Дошли су прије 100 година, од куге, из Габеле. Има их 2 куће. Славили су Илин-дан. — *Квесићи* потичу од православних Ивановића с Косова у Далмацији одакле су дошли прије 300 година у Храсно, а одатле прије 85 година овамо. Има их 2 куће. Славили су Ђурђев-дан. — *Пињухе* су од оних из Черигаја, *Шкробе* и *Ћнезовићи* прије 66 година од оних из Дужица.

За Церов Долац причају да се је прије 150 година звао Медњик, а Церовим Доцем се прозвао по огромним церима који су овдје негда расли. *Микулићи* су прије 400 година у вријеме Херцега Стјепана, прешли из Вргорца у Кочерин, а из Кочерина овамо прије 250 година. Има их у Вргорцу, Кочерину и овдје 8 кућа. Прије 26 година су славили Св. Николу. — *Леке* су исто племе с оним на Смокињама, а прешли су овамо прије 150 година с Лединца. Има их 4 куће. Славили су Никољ-дан. — *Бандићи* су прије 350 година преселили из Превлаке код Шибенцка у Драгићину, а из Драгићине прије 200 година побјегоше овамо од Турака. Има их 5 кућа. Славили су Ђурђев-дан. — *Томићи* су прије 200 година из Габеле у Влаку, а одатле прије 100 година овамо. Звали су се Варићима. Има их у Габели, Влаци, и овдје 2 куће. Славили су Никољ-дан. — *Пезери* су прије 120 година побјегли од турског зулума из Вида. Звали су се Витићима. Има их у Виду и овдје 5 кућа. Славили су Ивањ-дан.

Од села која су штампана у додатку употребљена су у општем дијелу ова: Бојиште, Селиште, Мињевац, Батковићи, Читлук и Ходбина. Прегледу миграција у Херцеговини додаћемо још и ове бројеве:

1. Гацко

Старинаца 1 породица.

Досељеника:

а)	Из Иствчне Херцеговине	13	пор.
б)	» Црне Горе	4	»
в)	» Босне	1	»
	Свега	19	пор.

2. Борач

Старинаца 4 породице.

Досељеника:

а)	Из Источне Херцеговине	36	пор.
б)	» Црне Горе	1	»
в)	» Бугарске	1	»
	Свега	42	пор.

3. Невесиње

Старинаца 5 породица.

Досељеника:

а)	Из Источне Херцеговине	29	пор.
б)	» Црне Горе	5	»
	Свега	39	пор.

4. Столачки и Љубињски котар

Старинаца 9 породица.

Досељеника:

а)	Из Источне Херцеговине	39	пор.
б)	» Црне Горе	3	»
в)	» Далмације	3	»
г)	» Србије (из Рашке) .	1	»
д)	» Лике	1	»
ђ)	» Софије	1	»
	Свега	57	пор.

5. Билећски котар

Старинаца 1 породица.

Досељеника:

Из Источне Херцеговине 12 пор.

Свега 13 пор.

6. Коњички котар

Старинаца 17 породица.

Досељеника:

Из Неретвине долине . . .	27	пор.
» „Средње Херцеговине" .	2	»
» Источне Херцеговине . .	4	»
» Западне Херцеговине . .	12	»
» Босне	6	»
» Далмације	4	»
» Индије	1	»
» непозната мјеста	7	»
» С Истока	1	»

Свега 64 пор.

7. Западна Херцеговина

Старинаца 19 породица.

старинаца(?) 4 »

Досељеника:

Из Западне Херцеговине . .	112	пор.
» Далмације	57	»
» непозната мјеста	21	»
» Источне Херцеговине . .	6	»
» Неретвине долине . . .	11	»
» Црне Горе	1	»
» Лике	1	»
» Македоније	1	»

Свега 210 пор.

Списак испитиваних села и имена испитивача.

Од *писца* су седамнаест рудињских општина у којима је испитано преко осамдесет мањих и већих села. Затим и ова села: а) у *Гацку*: Автовац, Муљи, Липник, Самобор, Гарева (с г. М. Буквићем), Данићи, Пржине, Степен, Церница, Кључ, Заграђа. б) у *Невесињу*: Братач, Кифино Село[1]), Крекови[1]) Пустољани[1]), Бијења[1]), Кључи, Лакат, Ковачићи, Пресјека, Сопиља, Рушта, Жиљево. Шурићи, Раст, Оџаци, Радићи, Бабја Глава, Залужје, Чање, Тртине, и Шумићи; в) на *Зијемљима*: Дно Поље, Ранчићи, Падежине, Јанковина, Шарица, Кушићи, Миљанићи, Гладно Поље; г) у *Подвележју*: Кокорина (с Л. Грђићем), Свињарина (с Л. Грђићем), Бањ-До, Кружањ, и Добрч; д) у *Бишћу* и *Бијелом Пољу*: Буна, Косор, Благај с Подграђем, Мало Поље (с Р. Тохољом), Ходбину (с Р. Тохољом, и Р. Милићевићем), Ртијеш, Баћевиће, Гнојнице, Драчевице, Врањевиће, Равчиће, (с Тохољом и Милићевићем) Куте и Ливач (с горњим), Потоке[1]), Хуме и Лишане, Жељушу, Приграђане; е) у *Дубравама*: Пијеске, Домановиће и Рјечице, Опличиће, Аладиниће и Прењ, Тријебањ, Почитељ; ђ) у *Габели*: Јасеница, Грабовина, Ст. Габела, Драчево, Клепца, Лозница, Гњилишта; ж) у *љубушком котару*: Умац, Вашаровићи, Оток, Граб, Грабовник, Вељаци, Пробој, Радишићи, Витина (с разним селима), Клобук (с разним селима), Шиповача; у *Рактину*: Потклечани, Сутина, Врпоље, Петровићи, з) у *Дувну*: Летка, Мандино Село и Рашћани.

Од † *О. Козића*: Сва села Шуме, Површи и Зубаца, штампана у II. књ. Насеља, затим: Пољице, Рапти, Горогаше, Беленићи, Јасеница, Диклићи, Ластва, Водени До, Батковићи, Побрђе, Горње Храсно, Љубиње, Вођени, Глеђевци, Дријењани, Драчево, Загора, Власаче, Грепци, Веља Међа, Убоско, Доње Храсно, Ивица, Крушевица, Бурмази, Елезовићи, Капавица, Крајпоље, Грабље.

Од *С. Вујевића*: Риљи, Рибаљ Тег, Удрежње, Џинова Махала, Кљен, Бежђеђе, Оџаци, Длакоше, Милечи, Обло Брдо, Засада.

Од *М. Буквића*: Лазарићи, Миољаче, Добрељи, Мала Грачаница, Срђевићи, Меданићи, Вучево, Бодежишта, Жањевица.

Од *Ђорђа Перина*: Бојиште, Селиште, Читлук, Миљевац, Батковићи.

---

[1]) Описи селá означених са [1]) изгубљени су, али су њихови резултати употребљени.

Од *Т. Ромовића*: Муцаловићи, Пирагићи, Ранкуће, Божановићи, Кључани, Доње Поље. Југовићи, Влаче, Дрежањ, Кошута, Цинов До. Слато, Зајасен, Доња Труска, затим села џемата Крушево, мокро. Расно и села: Љути Долац, Биограци, Тате, Јаре, Избично.

Од *Р Чуиковића*: Биоград, Удрежње, Шеховина.

Ст. Ђурић: Бјелојевићи, Доњи Попхат. Жабица.

Л. Грђић: Боголо, Липа, Еминово Село.

Т. Братић: Улог, Стране, Обаљ, Љусићи, Осатно, Језеро, Порије, Трновица, Пресједовац, Плочник, Крушчица, Фојница, Колешко. Љесков Дуб, Дубљевићи, Сливља, Југовићи у Површи, Градина, Вратница, Равни, Бранћевићи, Вишњево.

В. Јелић: Чехари, Дјевор, Д. Јабланица, Радешине. Сељани, Јаворик, Папраско, Подбрежје, Глогошница, Луг.

Ј. Гузина: Дражљево, Кљеута, Баори, Маленице, Мрђановићи, Тарајин До, Вратло, Објешеник, Домрке, Краварево.

РЕГИСТАР

А.) Етнографски и географски називи

Б. Географска имена

Преглед породичних имена.

БРАТОНОЖИЋИ

ПЛЕМЕ У ЦРНОГОРСКИМ БРДИМА

ЕТНОЛОШКА ИСПИТИВАЊА

Д-РА ЈОВАНА ЕРДЕЉАНОВИЋА

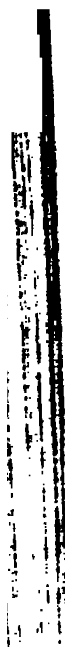

БРАТОНОЖИЋИ,

ПЛЕМЕ У ЦРНОГОРСКИМ БРДИМА.

Братоножиће сам проучавао 1904 године у сеп-
ембру. Неке податке, до којих ја на своме путовању
исам био дошао, узео сам из рукописа пок. *Петра
Іајића*, који је био једну годину (1901—1902) учитељ
Братоножићима и за то време их описао. Његов ру-
опис, који је својина Географског Завода на Универзи-
ету, ставио ми је на расположење управник тога
авода, г. д-р *Јован Цвијић*, коме на том искрено за-
ваљујем. Што год је у моме раду из Мајићева рукописа,
о је под његовим именом и наведено.

У врло многом погледу Братоножићи се не разли-
ују од својих источних суседа, Куча. Прилике у Кучâ
ећ сам опширно изнео у своме спису о Кучима („Кучи,
леме у Црној Гори, етнолошка студија". Насеља Срп-
ких Земаља, књ. IV. Београд, 1907). Зато сам у овом
аду, о Братоножићима, изоставио или само укратко
одирнуо све оно, што је код Братоножића исто онако
ао у Куча (упућујући наравно на одељке у раду „Ку-
има") а истакао само оне прилике и особине, које су
исто братоношке.

I. Област

Братоножићи су мало племе црногорско. Њихова
э област јасно ограничена на з. Морачом и на и. и
ı. Малом Ријеком, само што се на си. продужава за-

хватајући цео десни слив реке Бркута и допирући до под Црну Планину. Северну границу чине: висораван Веруша, Лијева Ријека (река), Поток од Леваја, Птич (брдо и под њим село у Васојевићима) и поток Крушевица, а јужну границу: брдашце Островица, почивало (преседлина) Јелин Дуб, Лајковића Главица и место Бунац на Малој Ријеци.

Петар Мајић је „по изјави“ старијих Братоножића забележио оваку детаљнију границу братоношку: 1. Између Пипера и Братоножића реком Морачом од брда Островице до Крушевичке Луке (до 5 сахати дужине). 2. Између Братоножића, Роваца и Лијеве Ријеке: поток Крушевица, ровачки пут до Марнића Куле па на главицу Обод, на Лутовске Катуне, Голу Страну, Камену Страну, на Мален, па на брдо Ножицу и с Ножицом у Малу Ријеку (до 5 сахати дужине). 3. Између Братоножића и Куча: Мала Ријека до Бунаца (млини), па Лајковића Главицом на Јелин Дуб и осојем Островице на реку Морачу (до 6 сахати дужине).

У Братоножићима се разликују: *Доњи Братоножићи* или Братоножићи у ужем смислу и *Горњи Братоножићи* или *Брскут.* А Брскутом се зове онај део што је ограничен реком Ножицом, реком Лијевом Ријеком, врелом Веруше и реком Брскутом. *Присоје* брскутско (десна страна Брскутове долине) насељено је Братоножићима а *Осоје* већином Кучима. Дучић је јамачно услед нетачног обавештења урачунао у Братоножиће само Доње Братоножиће а Брскут прибројао Кучима (Н. Дучић: Црна Гора. У Бијограду, 1874. Стр. 21).

Цело племе Братоножићи чини једну *капетанију* са седиштем на Пељеву Бријегу, селу у средини племена. Становништво је све чисто српско. Имало је 1904 године укупно у племену нешто више од 400 домова или „димова“. По подацима, које сам ја прикупио о броју чланова у појединим братоношким породицама, мора се на једну породицу у средњу руку рачунати најмање седам [illegible] томе излази, да је тада било у

Братоножићима *преко 2800 душа.* — Ровински каже у својој књизи, која је изишла 1897 год. (Черногорія, II, 1., стр. 85.), да у Братоножићима нема пуних 2000 душа, а то је био свакако податак из ранијих година.

Земљиште Доњих Братоножића чини карсну висораван, којој се највиши висови дижу на ивици, тако да је она по средини коритасто удубљена. Северни је део те висоравни много виши и отворен је само на с. према селу Јаблану и на ј. према селу Пољеву Бријегу, док је јужни нижи и отворен свуда према рекама. На својим ивицама према Морачи и према Малој Ријеци та се висораван спушта стрмо, негде и сасвим одсечно у врло дубоке, кањонске долине тих река. Само у свом северо-источном делу залази братоношко земљиште у *шкриљачну* област комовску. Јужно од села Јаблана је тај прелаз од кречњачког земљишта у шкриљачно врло јасно изражен. Село Јаблан је већ цело на шкриљастом терену. Највећи висови и планине братоношке су на северу. То је најпре *Вјетерник* или Вјетрник са врхом Анташевцем (1284 м.) и мањим врховима: Борово Брдо, Камена Глава, Праљивац и др. Упоредо је с Вјетрником *Сиљевик*, који висином и простором не заостаје иза Вјетрника. Највиши му је врх Вилино Коло, а од мањих је врхова најзнатнији Јаворачка Пећина. Ове се две братоношке планине сучељавају код Јаблана и чине управо два бедема, који ограђују средишно братоношко земљиште са с. (Сиљевик) и са и. (Вјетерник). Даље се на југу од Сиљевика, дуж реке Мораче, као продужење Сиљевика надовезују: *Платије*, Небошке Стране, Липа, Лесине, Доња Гора и Калуђерово Брдо. С друге стране као продужење планине Вјетерника ивицом Мале Ријеке пружају се: Мелник, Тврде Стијене, Парачке Стране, Пореднице и Грабовице.

Земљишта за обрађивање имају Братоножићи веома ло. У њином карсту нема већих улегнућа, на чијем

би се дну створила већа парчад родне земље. Сва су улегнућа у Братоножићима омање вале и вртаче, у којима може бити само малих њива и њивица. Ни поред Мораче и Мале Ријеке нема већих проширења, „лука“, које би се могле обрађивати. Од мањих су знатније само Морачице, Дуга, Лутовска Лука и Лужица. Једино села Јаблан и Брскут, која већ залазе у шкриљачну област, имају и подесније земљиште за обрађивање. — Због ових својих особина братоношко земљиште је или голетно или покривено шумама, а како је и иначе тескобно, оно је врло неподесно за људски живот. Због тога се на њему никад није ни могао одржавати већи број становништва.

Водама су Братоножићи веома сиромашни. У целом племену нема ниједне речице ни потока, а и самих извора је веома мало. Због тога се народ помаже убловима и за стоку локвама. Ублова и саранџи има приватних, сеоских, „братских“, комунских и вакуфских. Комунски су начињени на комуници. Вакуфским се зову они, који су начињени код цркве или код школе или крај пута. У селима близу река служе се само речном водом. Од локава највеће су Језерца на Сиљевику.

Климат је у јужнијем делу братоношке области топао, *средоземски*. У њему успева смоква, шипак и винова лоза. Али већ од села̑ Сеоштице и Виоца (Вилац) па даље на с. нема тих воћака, што значи да је и климат суровији. По Мајићу смоква и питоми шипак допиру до Клопотске Скале (450 м.) а винова лоза до Пељевске Скале (600 м.). Њиве са кукурузом и нешто стрмних жита и затим шуме, то је све што се од биљне културе може видети у северном делу Братоножића. Једино што у заклонитој Брскутовој долини успева добро и разно средње-европске воће. Мајић је забележио да снег може трајати до Ђурђева-дне и да бива понекад дебео по један метар. Бива, вели, веома хладних дана,

тако да „лишњаке лише листосјека“ за ту годину. Али може бити и великих жега. Киша највише пада у априлу и у првој половини маја и у септембру са првом половином октобра.

Од дивљих биљака најглавније су: *зановет* и *јасен*, који служе као „листосјек“ за стоку. Иначе је у братоношким шумама и шумарцима, којих има доста, пуно разноврсног лиснатог и четинарског дрвећа.

У народу је сачувана поуздана успомена, да су Братоножићи некад били обрасли *великом гором* и да је услед тога било на појединим местима и много више земље за обрађивање. Услед тога је било тада и много разноврсних животиња: дивљих коза, срна, вукова, па шта више и рисова. Зна се на пр. за једнога претка данашњих Клопоћана (за Јанка Јованова), који је живео пре девет пасова (т. ј. пре девет колена, а то је од прилике пре 230 година), да је ухватио риса на кљусу. Још се прича, да је некад било веома много зечева и да су јако сатирали „ситно жито“.

II Насеља

И по *положају* и по *типу* братоношка насеља јасно показују везу са земљиштем, нарочито са земљишним облицима. Већ смо нагласили, да у Братоножићима нема нигде већих улегнућа него су све омање увале и вртаче. А насеља су у карсту навек везана за таква улегнућа. Зато у Братоножићима нису ни могла постајати каква већа насеља. Исто су тако сасвим мале и оне неколике луке крај пограничних река, те су и у њима могла постати само мала насеља. Свако од тих насеља Братоножићи обележавају именом *село*, па ма колико имало кућа. Најмања села имају по 2—3 дома а највећа свега по 30—35 домова.

Напомена. Вредно је пажње, да су *старија села* у Братоножићима била већином на вишим положајима него

остала су мања. Сва братоношка села у Брскуту имају укупно око 115 домова.

Што се оваке групе од села зову једним општим именом, узроци су двојаке врсте: географски и друштвени. Први је у томе, што су сва та села наблизу и обично у једном пределу, који чини собом географску целину, а други у томе, што су сва или готово сва таква села насељена огранцима од једног истог великог браства. Тако су села Пелева Бријега не само наблизу него и насељена породицама од једног браства, Баљевића (изузевши мали род Царичића); слично је у Лутову; у Сеоштици је све једно браство. У Брскуту је пак превладао географски моменат: он је насељен истина браствима разног порекла, али је добио своје опште предеоно име по реци, која кроза-њ тече.

Села по Братоножићима, као и свуда по западним српским крајевима, већином су насељена од браставa, дакле чине сродничке, *браствене целине*. Многа се од тих села и не зову друкчије него по презимену свога браства.

Тип је у свих братоношких села *збијен*. Куће су подигнуте све наблизу, *по групама*; ретко која да је више издвојена и осамљена. Обично је веће растојање међу кућама новијих села. Али уопште нема никаква нарочитог распореда у подизању кућа нити има игде по селима каквих улица.

III Порекло Братоножића и састав данашњег племена

Најпре ћемо разгледати, шта су досадашњи испитивачи казали о пореклу племена Братоножића. Затим ћемо потражити све *историске податке*, који нам могу ма колико помоћи, да сазнамо штогод о етничкој прошлости братоношке области. Историјски су подаци

данашња а нека чак и на брдима и на странама високих коса. Кад будемо говорили о траговима појединих старих села, казаћемо о сваком од њих нешто више. Овде само да поменемо, да су на пр. сва селишта код села Клопота (Тримојевићи, Кораћи и др.) и селиште Парче код Пелева Бријега на тако високим положајима.

Нека од села чине сасвим засебне целине, као на пр. мала села: Морачице (5 домова или породица), Павличићи (6 дом.), Дуга (5 дом.), Мала Ријека (2 дома), Поткрш (11 дом.), Видачица (6 дом.), и Јаблан (6 дом.), а већа: Клопот (35 дом.), Вилац (38 дом.) и Бољесестра (30 дом.).

Друга опет села имају истина свако своје засебно име и сматрају се као засебна насеља, али по више њих народ обухвата и укупно, као целину, једним *заједничким предеоним именом*. Тако се именом *Пелев Бријег* (или Пељев Бријег) зове не само село Пелев Бријег (35 дом.) него и суседна му села: Змијинац (10 дом.) и Кисјелица (29 дом.). — *Сеоштица* (35 дом.) обухвата пет мањих села, од којих је свако у засебном долу (»рупи«): Вељи До, Шупља Главица, Трештени Врх, Рожанац и Липови До. — *Лутовом* (50 дом.) се зове предео са пет села: 1) Лутово или Доње Село 2) Гусићи, 3) Дубраве, 4) Ровањ и 5) Дубочице. — *Брскут* је велики предео, који је више од половине насељен Братоножићима, а остало су Кучи: први већином на десној страни реке а други сви на левој. И Братоножићи и Кучи су у Брскуту настањени све по омањим селима или брственичким групама, од којих су братоношке: Чађеновићи, Гарићи, Мијаиловићи, Секуловићи, Потшуме, Брадашице, Лȁзи, Корјен, Царичићи и Ђукићи у селу Зауглу (у коме је већина брастава од Куча), Тољевићи, Шајиновићи и Вучелићи. Међу овим селима су највећа Брадашица (20 дом.) и Лази (15 дом.), а

остала су мања. Сва братоношка села у Брскуту имају укупно око 115 домова.

Што се оваке групе од села зову једним општим именом, узроци су двојаке врсте: географски и друштвени. Први је у томе, што су сва та села наблизу и обично у једном пределу, који чини собом географску целину, а други у томе, што су сва или готово сва таква села насељена огранцима од једног истог великог браства. Тако су села Пелева Бријега не само наблизу него и насељена породицама од једног браства, Бађевића (изузевши мали род Царичића); слично је у Лутову; у Сеоштици је све једно браство. У Брскуту је пак превладао географски моменат: он је насељен истина браствима разног порекла, али је добио своје опште предеоно име по реци, која кроза-њ тече.

Села по Братоножићима, као и свуда по западним српским крајевима, већином су насељена од браства, дакле чине сродничке, *брасшвене целине*. Многа се од тих села и не зову друкчије него по презимену свога браства.

Тип је у свих братоношких села *збијен*. Куће су подигнуте све наблизу, *по групама*; ретко која да је више издвојена и осамљена. Обично је веће растојање међу кућама новијих села. Али уопште нема никаква нарочитог распореда у подизању кућа нити има игде по селима каквих улица.

III Порекло Братоножића и састав данашњег племена

Најпре ћемо разгледати, шта су досадашњи испитивачи казали о пореклу племена Братоножића. Затим ћемо потражити све *историске податке*, који нам могу ма колико помоћи, да сазнамо штогод о етничкој прошлости братоношке области. Историјски су подаци

наравно и најпоузданији. Уз то ћемо узети у помоћ и разне *остатке од живота и културе ранијег становништва* и размотрити *топографска имена*, издвајајући нарочито она, у којима је очувана успомена на неко давнашње становништво. Особиту ћемо пажњу обратити и на сва *народна предања* о старијем становништву.

Кад све ове разноврсне податке међу собом упоредимо, можемо доћи до прилично поуздане представе о етничким променама, кроз које је пролазило становништво братоношке области.

1. Подаци из књижевности. — До сад је о Братоножићима мало ко писао, па и то сасвим недовољно. Прве књижевне податке о Братоножићима имамо у Марјана Грбичића - Болице у његову опису скадарскога санџака од 1614 год., дакле са самог почетка 17. века. Он помиње, да су Братоножићи, Кучи и друга брдска племена била пре тога одметници а да су тада стојала под турском влашћу. Затим набраја племена у Брдима делећи их на српска православна и на католичка, па међу првима именује и *Братоножиће*, за које каже да имају *86 домова и 260 војника* и да им је старешина *Станоје Радоњин* (превод Болице у Ровинског Черногорији, I, стр. 809).

Одмах да напоменем за овога Станоја Радоњина, да је и у народу очувана о њему сасвим поуздана успомена: он је био предак данашњег јаког браства Бaљевића с Пелева Бријега а живео је у дванаестом пасу рачунајући од данас. Дакле се и народни рачун тачно слаже с историским податком у Болице, јер пошто се обично један пас рачуна по 25 година, онда дванаест пасова износе 300 година, а то нас управо доводи на почетак 17. века.

Црногорски митрополит Василије набраја у једном свом писму од 1753 године нахије и племена у Црној Гори и у суседним областима и каже за Братоножиће,

да се деле „на два племена“ и да имају једног војводу (Марко Драговић: Митрополит црногорски Василије Петровић Његош. Цетиње, 1884. Стр. 13). Под именом „два племена“ разумео је он без сумње два главна братоношка браства, пошто се у обичном говору не само браства него и мањи родови често називају племенима. И данас има у Братоножићима два велика браства (једно су „Братови“ потомци а друго су Лутовци) различног порекла, која чине скоро свеколико становништво у племену.

У књизи *Вијале де Сомијера* набрајају се сва племена црногорска и брдска а Братоножићи се зачудо не именују (L. C. Vialla de Sommières: Voyage historique et politique au Montenegro. Paris, 1820. I, стр. 86). Можда их је урачунао у Куче, пошто се то у оно време, као и у ранијим вековима, и по народном узимању често чинило. — И писац књижице „Montenegro und die Montenegriner“ (Stuttgart und Tübingen, 1837. Стр. 5.) каже, да једни броје седам Брда, док их други деле на четворо и један од та четири дела су Кучи, у које се рачунају племена: Дрекаловићи, Братоножићи, Васојевићи, Орахово и Затријебач.

Ровински има истина о Братоножићима и засебан одељак (у Черногорији, св. II, 1 део, стр. 85—91), али не казује о њихову пореклу ничега стварнога, него услед потпуне оскудице у подацима измишљава сам разне могућности о њихову пореклу у вези с односом Братоножића према суседним племенима, нарочито Кучима. Он и сам то признаје на стр. 90: „За неимѣніемъ другихъ, болѣе точныхъ данныхъ мы поневолѣ пускаемся въ догадки и предположенія....“ Тако налазимо код њега тврђење (на стр. 86), како Братоножићи о свом досељењу знају само толико да су дошли од некуд из Босне или Херцеговине после косовске битке, дакле, вели, онда, кад и Кучи, претходници Дрекалови.

Зато се Ровинскоме намеће питање: да нису они дошли заједно и да нису некад чинили један род? — Колико је ово тврђење Ровинскога на памет речено, најбоље се могло видети из података о пореклу племена Куча, које сам ја објавио у свом раду „Кучима“ (у Етнографском Зборнику у књизи VI), а видеће се и из грађе о пореклу данашњих братоношких браства, коју ћемо даље изнети. На основи тих истих података показује се сасвим неоснованим и нагађање Ровинскога на стр. 89: „Најзад, ако су Кучи и Братоножићи дошли из Босне или Херцеговине, пут им је водио са сз., од Фоче, кроз Дробњаке и Пиву, као што су ишли и Васојевићи, што је.... фактично доказано, и према томе су они сви морали доћи најпре у Братоножиће и тек одатле прећи даље у Куче.“ Ни за претка васојевићског, Васа, не знамо ништа поуздано, одакле је дошао (в. рад Богдана Лалевића и Ивана Протића о Васојевићима, у Етнограф. Зборнику V), те према томе порекло Васојевића из Босне или Херцеговине није ни најмање „фактично доказано.“

Ровински се даље труди, да покаже, како се и из прошлих односа између Братоножића и Куча, види, да су они једни другима били блиски и шта више сродни. Зато опширно прича о преласку кучког војводе Лала Дрекалова у православље, у којем је имао знатну улогу и братоношки војвода Пејо Станојев. За Лалом су после и остали кучки католици примили православље. За тај успех налази Ровински да имају заслуге и братоношки Срби. „То је, вели, разумљиво: Срби, који су се населили у садашњим Кучима и били окружени многобројним арбанашким становништвом, могли су једино у Братоножићима тражити ако не материјалне, а оно моралне потпоре своме елементу“ (стр. 88 и 89). У овоме нагађању Ровинског о сродству Куча и Братоножића може заиста имати истине, али само у погледу

на *старе* Куче и Братоножиће. Ја сам већ у „Кучима“ (стр. 167 и 168) навео разлсге, који иду овоме у прилог. Један је од тих разлога — „территоріальное смѣшеніе у кучей и братоножичей“ — истакао и Ровински. У једној од даљих тачака, где будемо говорили о саставу старог братоношког племена, поменућемо и ову претпоставку опширније. На *старе, сасвим давнашње Братоножиће* може се односити и тамно васојевићско предање, које такође саопштава Ровински у свом чланку „Грађа за историју Васојевића“ („Нова Зета“ за 1889) По том предању има на брду Ножици, у близини кућишта васојевићског претка Васа, трагова од „њекакве грађевине, за коју се прича, да је био манастир, из кога калуђери приморани били су уклонити се због зулума са стране Братоножића“ (стр. 340). И у поменутој књизи Черногорије Ровински помиње васојевићско предање, да су на Ножици, која је сад цела васојевићска, некад живели Братоножићи и да су тамо чинили разна насиља и између осталога срушили и тамошњи манастир. Уопште васојевићско предање не представља однос између старих Братоножића и старих Васојевића онако пријатељским, какав је био по братоношком предању у почетку између њих: Братоножићи веле, да су Васа њихови стари прихватили и населили на Ножици, на свом земљишту. Свакако кад су се Васови потомци после намножили и осилили и почели отимати земље и од Братоножића, настало је место ранијега пријатељства непријатељство. Доказ томе видимо у васојевићском предању, да је братоношки војвода Пејо тужио султану Васојевиће и да је султан наредио скадарском везиру, да турска војска нападне Васојевиће. Пећски паша Мустај-паша удари на Васојевиће, али буде побеђен (Ровински: „Грађа за историју Васојевића“ у „Новој Зети“ за 1889, стр. 342).

Ровински сматра становнике најсевернијег братоношког села Јаблана за остатак богумила „или, какъ ихъ здѣсь зовутъ, бокумировъ“ (Черногор., 90). Али је ово његово мишљење сасвим погрешно. Народ у Братоножићима не зна ништа о богумилима а становнике села Јаблана не зове бокумирима него Букумирима. О тим Букумирима говорићемо даље опширно. Овде само да напоменемо, да су они остатак од најстаријег познатог братоношког становништва и да се њихов назив Букумири не може доводити у везу с речју богомили, него да има сасвим друкчији постанак.

Ровински нам и *Брскућане*, становнике села Брскута, представља као сасвим загонетну групу братоношког становништва, која се, вели, у Брскуту настанила раније од свих Братоножића и не сматра себе ни за Братоножиће ни за Куче. И да би повећао ову загонетност, Ровински подсећа и на близину Букумирског Језера и Букумирског Гробља (обоје у Кучима). Могло би се за неко раније, нама непознато становништво предела Брскута веровати, да је букумирског порекла и да има неке везе са поменутим језером и гробљем (в. и „Куче“, стр. 162). Али порекло данашњег брскутског становништва није нимало загонетно, него је напротив сасвим тачно познато: за свако се тамошње браство зна, од кога се братоношког или кучког браства одвојило и кад је то било. То насељавање ових браства и није сасвим давнашње: почело је тек пре десет пасова. О кучким браствима у Брскуту ја сам већ говорио у „Кучима“, а о братоношким ће бити говора у овом раду. — Најзад да поменемо, да податак Ровинског, како су становници братоношког села *Лутова* Пипери (Черног., стр. 91) такође није тачан. Њега треба у толико изменити, што сами Лутовци нису из племена Пипера, него је напротив велики део данашњег пипер-

ског становништва пореклом из Лутова и у блиском сродству са садашњим лутовским браствима.

О Братоножићима има још и чланак од Петра Мајића у „Гласу Црногорца" за 1904 год. у подлистку четвртог броја. Али је Мајић податке из тога чланка унео у рукопис свога већег рада о Братоножићима, за који сам већ поменуо, да ми је био при руци, кад сам радио на овом послу. Мајићеве податке о пореклу Братоножића нећу овде засебно претресати него ћу оне од њих, који се разликују од мојих проучавања, истаћи приликом даљег излагања.

2. **Историски подаци.** Према ономе што нам је уопште познато о најстаријим етничким приликама у западном делу Балканског Полуострва, можемо претпостављати, да је у области садашњих Братоножића било илирског становништва, које је доцније било изложено најпре романском а после српском утицају. Али немамо ниједног спомена о томе становништву на самом данашњем братоношком земљишту и о његовој доцнијој судбини.

Први податак, који се тиче непосредно Братоножића, имамо тек из средине 15. века. Међу селима и општинама из Горње Зете, који су се по уговору с Млецима од 1455 године добровољно подвргли млетачкој држави, помињу се осим Пипера, Куча, Бјелопавлића и других племена и *Братоножићи.* Јер име *Branovichi,* које налазимо у Шафарикову издању тога зећанско-млетачког уговора (Dr. Joannes Schafařik: Acta archivi veneti. Belgradi, 1862, II. Стр. 454), може се односити само на Братоножиће. Оно је свакако у оригиналном тексту тог уговора написано друкчије, верније, па је или погрешно преписано или погрешно штампано.[1])

[1]) Ако погрешка није толико велика, онда би Branovichi могло стојати на месту „Бранковићи", а и то се је могло односити само на Братоножиће, јер по предању, о коме ћемо даље опширно говорити, највећи и главни део Братоножића имао је од старине презиме Бранковићи.

Дакле су већ у средини 15. века били Братоножићи под тим именом као нека засебна политичка јединица, као *племе* или *братство*. У томе истом уговору захтевају ови Зећани од Млечића, да им црквене старешине буду *православне вере* а не католичке. То значи дакле, да су и Братоножићи били сви православне вере.

У једном документу млетачком од 31. марта 1658. г.[1]) именују се брдски главари, којима млетачка република даје плате, и ту се помињу и Братоножићи: „Da Bratonosichi: Peio Stanovich — Reali — 4.“ „Peio Stanovich“ је несумњиво Пејо Станојев (син поменутог Станоја Радоњина), о коме је у народном предању очувана врло жива успомена.

То су нам једини подаци из историје, који могу имати и вредности за етнолошко проучавање Братоножића. Све остало што нам је историја забележила с Братоножићима, тиче се само њихове политичке прошлости: њихових односа према Турцима и Млечићима и према суседним српским племенима.

Политичка прошлост племена Братоножића. Пошто су Братоножићи потпали под Млечиће према уговору од 1455 год., остали су под њима јамачно до 1460 год., а тада су се по свој прилици, као и суседни Кучи, покорили Турцима („Племе Кучи“, стр. XLVII). Године 1608 они су се заједно с осталим брдским племенима одметнули од Турака и борили се против њих до 1613 год., кад су Турци с већом силом напали (Томић Јов.: „Политички односи Црне Горе према Турцима.“ Глас 68, стр. 56, 58 и 60). Тада или нешто доцније су се можда и они као и Кучи и друга брдска племена поново покорили Турцима или признавали њихову власт само по имену. Такво је стање могло трајати до кандиског рата (1644—1669), а тада су Млечићи успели, да задобију за своје савезнике против Турака међу

[1]) Тај документ има у препису г. Јован Томић, библиотекар Народне Библиотеке, коме имам захвалити за овај податак.

осталим брдским племенима и Братоножиће. О томе сведочи поменути документ млетачки из године 1658, који показује да је братоношки главар Пејо Станојев примао плату од Млетака.

Свакако у доба овог рата спада догађај, о коме прича народно предање. По том предању Пејо Станојев је имао веома лепу сестру, Видосаву (Ровински је погрешно зове Станом. Черног., II, 1, стр. 86). Кад је она једном чувала стоку у Малој Ријеци, наиђу туда султанови момци, који су путовали по царевини, па је украду и на силу одведу са собом[1]). Због њене особите лепоте пошљу је самом султану у Цариград. Она је међутим за све време непрестано ћутала и није хтела ни речи проговорити. Султан је обасипао милошћу и даровима, али ни то није могло сломити њену тугу и упорство. Султан онда нареди, да је оставе у једној одаји, а да пред одајом поставе стражу, да пази хоће ли кадгод проговорити. И заиста, савладана тугом и чежњом за својом браћом и за својим завичајем, она је почела гласно туговати, па је, како вели предање, тада изговорила и ове стихове:

Вјетерниче, моја царевино,
А Верушо, и грло и душо,
Планиницо, мљекодавалицо.
И Брскуте, мој свилени скуте,
Веља жељо, Пејо и Станоје!

(Вјетерник или Вјетрник и Планиница су и сад братоношке планине; Веруша је висораван и река на северо-истоку од Братоножића; Брскут је братоношка река и предео.[2])

Стража чује ове речи Видосавине и јави султану. Султан је дозове преда-се и запита, ко су јој то Пејо и Станоје. Она му онда исприча све, кога има на дому, те султан нареди, да се позову Пејо и Станоје. Они се заиста крену: Пејо, који је тада био поп, млађи му брат Вујо и још тридесет одабраних бравственика. За Станоја није поуздано, да је ишао с њима; али

[1]) По саопштењу војводе Марка Миљанова Турци су долазили од Колашина и прешли су Лијеву Ријеку, па су дошли на реку Брскут, где су затекли Станојеву кћер — Пејову сестру — како поји овце. (Марко Миљанов Дрекаловић: Нешто о Братоножићима. „Нова Искра" за 1901 год., бр. 1, стр. 7).

[2]) У чланку, који смо мало час поменули (у „Н. Искри" за 1901 год., 1., стр. 7), војвода Марко Миљанов саопштава те стихове нешто друкчије и без сумње нетачно. Свакако му их је казивао неко, који их није добро упамтио. Ја сам оне стихове, које сам горе навео, слушао од неколико и старијих и млађих људи. Они су их сви казивали подједнако или само с малим разликама.

по једном предању он је не само ишао тамо него је на уласку у Цариград с коња дохватио и ударио руком о „горњи праг“ градске капије (толико је био висок), те кад је то јављено султану, он је после наредио, да се то место у капији за спомен изреже. Султан је био изненађен кршним растом, снагом и лепом опремом у Пеја и осталих Братоножића, па их богато обдари и учини Пеја војводом над целом облашћу „од Лопара до Ивовика“ (по П. Мајићу: од реке Зетице код данашње Плавнице у Доњој Зети, до реке Љешнице у Старој Србији)[1], и дâ по један ферман Пеју и брату му Вују. За Пејов ферман кажу, да је изгорео приликом неког пожара, а за Вујов ферман причају, да га и сад чува капетан Никола Вуков Дмитровић, официр (код П. Мајића има забележено, да су „фрагменти од тога фермана“ и данас код Ђока Вукова Дмитровића на Пелеву Бријегу). Веле, да тај ферман није до сад нико прочитао.

Пејо је за живота био војвода и врло угледна личност. У њега је, веле, трпеза била вазда постављена, а о слави му долажаху многобројне знатне личности световне и духовне, па и сам владика Руфим (из Брчела у Црмници). Једном је тако о слави Пејовој кучки војвода Лале Дрекалов прешао из католичанства у православље и оженио се Пејовом сестром или ћерју (предања се у томе не слажу). Али ово предање о Лаловој женидби треба несумњиво пренети у доба Пејова оца Станоја. Лале је био кучки војвода још 1614 године (Болица у помен. преводу Ровинског, стр. 809) и као његов савременик помиње се Станоје Радоњин, док је Пејо, као што смо видели, био братоношки војвода још 1658 год. Према томе је Лале могао узети само Станојеву кћер а Пејову сестру за жену. Народ је после пренео цео тај догађај на Пеја, који је био много чувенија личност од свога оца Станоја.

Доба војводе Пеја било је према овоме и најзнатније време у прошлости братоношкој. Ако је Пејо заиста имао повластицу, коју му народно предање приписује, он је њу зацело услед савезништва с Млецима изгубио. После кандиског рата су се Братоножићи по свој прилици и даље држали Млечића. Видимо, да 1687 год. Сулејман-паша није успео да их придобије за себе, а још мање су имали разлога, да се покоре Турцима, кад 1688

[1]) Војвода Марко Миљанов каже, да је цар поставио Пеја за војводу, „те је судио и харач купио од Скадарског Блата до Лешнице преко Кома“. (у поменутом чланку у „Новој Искри“ за 1901 год., бр. 1, стр. 8.)

год. Кучи у два маха сјајно победише истог Сулејман-пашу. Тако су они могли после бити у главном самостални и помагати Млецима у новом рату против Турака, који се завршио Карловачким Миром, 1699 год. По том су миру „Црногорци и Брђани остали под Турском" („Пл. Кучи", LV), па дакле и Братоножићи. Докле су остали под Турцима, не знамо. Из историје митрополита Василија видимо, да су међу црногорским и брђанским племена, која су се 1711 године на позив руског цара Петра Великог дигла против Турака, били и Братоножићи. Међу тадашњим помоћницима владике Данила помиње се и „војвода Милош Братоножић" (М. Драговић: „Митрополит црногорски Василије Петровић....", стр 115). Братоножићи су дакле тада устали против Турака и вероватно, да су још од тада па за све време кучког војводе Радоње Петровића и још после њега дуже време за војводства његова наследника Илије Радоњина, дакле у првој половини 18. века и коју годину после тога, били слободни и у савезу с Кучима. Митрополит Василије помињући у једном писму кучког „војводу и губернатора", Илију Дрекаловића, вели: „Под његовом губернаторском влашћу налазе се четири војводства: Васојевићи, Братоножићи, Тузи и Груде" (Драговић у помен. књизи, стр. 76). Тако су Братоножићи и 1738 год. помогли Кучима, да победе и одбију Турке, а 1756 год. учествовали с осталим Брђанима у одбрани Црне Горе од Турака.

И за време Шћепана Малог чини се, да су Братоножићи били слободни и стојали у вези са Црном Гором, па тако и после Шћепанове смрти. Наравно да та слобода није била потпуна независност, него се увек рачунало да су бар по имену саставни део турске царевине а њихова слобода се сматрала као одметништво. То тврди у ствари и писац кратког „историско-географског" описа Црне Горе на руском језику из године 1757, „Јован Стефановић Балевић Албано-Црногорац из Братоножића." Он каже за Црногорце, да су слободни и да прибрајају својим владавинама и неке пограничне округе као: Куче, Братоножиће, Васојевиће доње и Горње; Пипере, Ровчане, Морачане, Бјелопавлиће — „који и ако су од православнога народа српскога, опет су у самој ствари поданици турски..." (в. Марка Драговића у помен. књизи, стр. 121). — У време *Прве Похаре Кучке*, 1774 год., Братоножићи нису смели помагати Кучима, него су им напротив сметали да пребегну преко њихове области. По братоношком предању једини су Пелевчани помогли Кучима,

30*

те успеше да ноћу пређу тајно преко Братоножића у Ровца. Зато Турци опљачкаше Братоножиће, нарочито Пелевчане, до голе душе и скадарски везир обеси четири главна Пелевчанина (поп-Машка и брата му Асана Шћепанова Премовића, Радоја Премовића и Радована Спахијина Павићевића). И војвода Марко Миљанов описујући Кучку Похару помиње пљачкање Братоножића и вели, да се тада с благом братоношким оградио мост код Подгорице, који се зове Везиров Мост. Од тада су Братоножићи били под турском влашћу. Али кад се Црна Гора после победе над Махмуд-пашом (1796) прошири до самих Братоножића, и њихова је потчињеност Турцима без сумње сасвим олабавила. Они су стално нагињали Црној Гори, а од времена владике Петра II и рачунали су се као саставни део Црне Горе. Предање зна и које су поименце били владичини капетани у Братоножићима (у Доњим Братоножићима Вуко Милошев Премовић, а у Горњим Братоножићима, т. ј. у Брскуту, поп Радоје Секуловић) и да је била заведена „гвардија". У време кнеза Данила најпре су били Братоножићи изневерили Црну Гору, заведени турским подмићивањем и обећањима, али су затим ускоро поново пришли Црној Гори. Кад је 1859—60 год. црногорско-турска комисија одређивала међе између Црне Горе и Турске, Братоножићи остану у Црној Гори.

Овај нам преглед политичке прошлости приказује Братоножиће као засебно, јасно одељено племе за све време од кад о њему имамо први историски податак, т. ј. од средине 15 века. Видимо да су Братоножићи имали најтешње односе са својим суседима Кучима и врло често делили са њима добру и злу судбину. Узрок је тесној вези између Братоножића и Куча њихова близина, а последица је честих односа међу њима било и етничко утицање једних на друге.

3. Да прегледамо **разне остатке и успомене о старијем становништву** у појединим братоношким селима. Поменућемо свуд најпре остатке, које народ не везује за неко познато становништво, него за старије, непознате становнике, па затим оне за које се зна да имају везе са неким малђим, већ познатијим становништвом. Том ћемо приликом уједно истаћи и она *топо-*

графска имена, која доприносе познавању старијих становника братоношких. Узгред ћемо, ради потпуности, навести и сва остала топографска имена, за која смо могли сазнати, а зацело је мало које од њих остало незабележено, нарочито од оних што су око насељених места.

У селу **Морачицама** има једна *гомила* (хумка) на месту Грудици код Мораче. Гомила је сва од земље. У њој се копају и данашњи становници. Приликом копања наилазили су у тој гомили и на старе гробове, од којих је један, кажу, био зидан, на свод. Више Морачица, на Јелину Дубу, има једна велика *гомила* од камења. У самом селу, на прелазу страна̂ у равницу има *две црквине* са малим остацима од зида.

Име Морачице је јасно. Од других имена да истакнемо име *Ратковића Пећина*, као успомену на неку породицу или браство тога презимена; затим *Селишта*, ниже сеоских кућа, и *Јелин Дуб*. Народ не зна о тим именима ништа.

Остала топографска имена су: Смрдуља, пећина, и више ње Смрдуљске Стијене; Острица, страна више села, и у њој Бабина Пећина. Сеоске се баштине зову: Ступови, Драчевачи, Ливаде, Ограђица. Два стеновита крша више села су: Бијели Крш и Соколац.

Павличићи. У овом селу има две велике гомиле од камена: једна, већа, на врх Рудине Павличића а друга више места Селина. По сеоским баштинама наилази се свуд на старе гробове. На месту Столовљу има гувно, на коме је бивала од старине „сједница" и на коме су „освјештани дубови".

Име *Павличићи* је остало од неког старог, сасвим непознатог становништва, на које су успомене још и називи: Главица Павличића, Брдо Павличића, Шкала Павличића и Рудина Павличића. — Близу старог села Павличића били су настањени *Вуковићи* из Пипера,

од којих је једна кућа тек пре 25 година отишла у Зету, а остали су раније прсли или се истражили. Више њих су на истој страни на месту Селинама, били настањени садашњи *становници села Дуге*. Кад су они сишли на своју земљу код садашњег манастира Дуге, то се њихово селиште прозвало Селинама. И од Вуковића и од Дужана познају се и сад *стара гробља* у Павличићима.

„Метеси" и испаше око Павличића зову се још: Гола Глава, Купини До, Долови, Столовље, Ра̑дова Лазина, Дубраве и Ђурашев Обор. Баштине су: До, Лијеска, Рупе, *Ардомиле*, Виноград, Рајичев Виноград, Вртаче и Сјенокоси.

Дуга. Зна се, да је у страни више садашњих сеоских кућа била густа гора. Тамо има *зидина* од негдашњих кућа и остатака од уљаника. Да се и у некима од многих *пећина* више села становало — од невоље, због Турака — види се по томе, што на некима од њих има и сад зидина од зазидивања. Турци су продирали овуда, те је око ових пећина бивало и бојева. Мисли се, да су можда и какви испосници живели кадгод по пећинама.

На садашњем сеоском гробљу више манастира Дуге има и јасан траг од „клачена" зида негдашње врло мале *цркве*. Она је врло стара, јер је тако стојала и онда, кад се почео зидати манастир Дуга. Дужани причају, да су се за зидање манастира Дуге највише заузимали некакав калуђер „из свијета" („Чупо") и Стојан Станишин, предак данашњих Дужана. Али су у грађењу манастира имали много учешћа и Кучи, који су помагали у раду и довлачили камен. Зна се, да је за зидање манастира Дуге преношен камен са манастиришта Св. Госпође код села Биоча. По свој прилици је народ баш у накнаду за порушени Госпођин манастир саградио дубље у планинама манастир Дугу. И Пипери и Васојевићи су

помагали манастир својим прилозима како приликом зидања тако и позније дајући „завјет“ манастиру у сиру, вуни, стоци и др. Отуд су поред Братоножића и ова три поменута племена „имала дијела“ у манастиру Дуги.

Име *Дуга* је свакако старо, а постало је по народном објашњењу отуд, што је ту дугачка лука Морачина (Дуга Лука?). Од других имена може бити успомена на неко старије становништво, можда досељенике, име *Коломатница*, ако је оно постало скраћивањем или кварењем од првобитног облика: Коломбаћница или Коломбатница (*коломбаћ* у Васојевићима и у Старој Србији значи кукуруз, а овде се зове „фруметин“).

Друга су имена: Маринкови Куци (Куци су множина од Кук, што је врло згодан географски термин за испупчене делове неке стрме, стеновите стране), над селом; Љёсине, више манастира; Орлине, стране поврх Морачице; Луњев Кук, страна; баштине су: Лазине, Валови, Крушевачи, Поткућнице, Или-земља (Илина Земља?) и Поткућница, ове две последње манастирска својина.

Поткрш. Ниже села има две омање *гомиле* од камена. Има и земљиште (баштина) с називом *Могиле*, које сведочи да су и ту биле гомиле и да су оне у говору негдашњег становништва називане могиле а не гомиле, као што је по садашњем народном говору. Сâмо име Поткрш одговара положају и јасног је постанка. Интересантно је име *Србин-ками*, које свакако нису могли дати Срби, даље имена: *Ничин-главица*, *Луц* (земљиште), *Меред* (комуница), *Сука*, име које се сад и код Срба употребљава за означење оштријих стеновитих врхова, али је могло остати и од неког несрпског становништва.

Главице више села зову се Пореднице и Веља Ограђа, а баштине: Калуђеровићи, *Магриве*, Петала и

за селом рупа Дебељ-до. Комунице су: Црвени Пут, Побрђе и Дриња.

Клопот. Пред селом с јужне стране има једна врло велика *гомила* од камења. Горње је камење уклоњено, па је остала равна површина од ситног материјала. На високој, стеновитој коси више Клопота има четири гомиле на селишту Тримојевићима и једна на самом високом врху Гуловој Глави. Ниже данашње сеоске цркве има стара *црквина*, зидана „у клак", правца сз.—ји., и код ње врло старо гробље. Друга, иста таква *црквина*, која је право к истоку окренута, има више села, недалеко од сеоских кућа.

У близини Клопота има четири стара *селишта*. Више Клопота, под Гуловом Главом је селиште старог великог села *Тримојевића*, из кога је, веле, био у доба Ивана Црнојевића војвода Илија Ликовић. Тако каже и народна песма „Женидба Максима Црнојевића":

Трећу Иван ситну књигу пише
Ломну Кучу и Братоножићу
На војводу Ликовић-Илију:
„О Илија, Брдској земљи главо!..."

(Вукове пјесме, друга књига држав. издања стр. 526.)

Сад се на Тримојевићима познају врло велике и дебеле зидине од крупног камена. На јужној страни од Тримојевића је селина *Кораћи*, па до њих *Братњиве* и *Ничин-Главица*. Причају, да је на свима тим селиштима било готово једно, непрекидно насеље, из кога се купило 800 „мачева" код једног старог дуба више садашњег Клопота. Уопште и остаци и предања показују, да су Тримојевићи с околним селима чинили средиште племена, онако као што га данас чини група села под именом Пелев Бријег. Од старог становништва из тих негдашњих села заостали су до сад само *Вукајиловићи* (Аврамовићи), за које кажу, да су по- од једног детета које је било заостало од ста-

рих Кораћана. Оно се било прибило код Прогоновића у Клопоту, који су јамачно силом истиснули старо становништво. Вукајловићи су заједно са Прогоновићима променили и славу (Св. Николу), те сад славе јесењег Св. Јована (Ивањ-дан, 23 септембра). Њих има још две породице у Брскуту, једна у Речинама у Морачи и две у Србији. За старе Кораће зна се, да су се преселили у Васојевиће. Из описа Богдана Лалевића и Ивана Протића („Васојевићи у турској граници", стр. 723) види се, да заиста има *Кораћа* у васојевићским Горњим Селима и Главцима и да славе Св. Николу. — У Николину Долу ниже клопотске цркве стоји велико камење на *кућишту* једне врло старе породице, за коју кажу, да је давно дигла одатле и не продавајући своје имање (дакле јамачно опет услед насиља).

Име *Клопот* биће свакако српско. Имена Тримојевићи и Кораћи тешко да су српског порекла. Можда се име Тримојевићи може довести у везу с арбанашком речју *trim*, јунак. *Кораћ* значи у говору тамошњег народа: чекић, и можда је од те речи постало име Кораћи. Чудно је и непознатог порекла име једног убла код Клопота: *Бушат-уба.* Изненађује, да усред села има *Пиперска Главица.* О постанку тога имена не зна се ништа.

Остала су имена око Клопота, за комунице: Рудине, Пореднице, Ријека, Стара Лазина, Рогова Глава и још Платно у Малој Ријеци; за метехе: Тримојевићи, брдо иза селишта истог имена, Коштун, Ивањска Главица, Купушњаци, *Страна Лазовића* (успомена на неки стари род, о коме се сад ништа не зна), Греде, Долови, ливаде Кораћи, Милинкове Њиве, Бјелуши (око цркве), Пореднице и Ријека, Пелимове Стране, Купини До и Тврда Главица, где су метеси и баштине измешани.

Сеоштица има од старина само једну *црквину* на Рудом Брду, на којој се познаје једино „ступац“ од свете трпезе. Од земљишних назива подсећају на старо становништво: *Љуковићи*, комун; баштине *Селишта*, *Катуниште*, Секулове Долине, Станиславов Камен, Ђуров До, Павлов До, Богићев До, Видаков До, затим убао *Шћепанчевић-убао*.

Зна се, да су стари становници овог села били: *Страхињићи*, *Живковићи* и *Гарићи*. Од првих је био знатна личност Вуксан Страхињић у доба војводе Пеја. Страхињићи и Живковићи сад су у Подгорици, мухамеданци. Гарићи су се најпре звали Вучинићи, потом Калуђеровићи и најзад Гарићи. Они су се из Сеоштице преселили у Бркут, где су и сад. Славе Св. Николу. Има пресељених Гарића у Доњој Ржаници у Васојевићима у Турској (в. помен. рад Б. Лалевића и И. Протића у Етнограф. Зборнику, књ. VI, стр. 708.).

Друга, непоменута имена су: Вељи До, Шупља Главица, Трештени Врх, Рожанац, Липови До — све долови и места са кућама; Врхпродо, Тодоровић-убао, Локва, Ублови, Заглавица — сеоски ублови; Борова Глава, Вељи Бријег, Тврде Стијене — врхови око села; Булино Гувно и више њега врх Праљивац; Зоровице, врх; Пухала, Стајине, Јасенови До, Задријенак — баштине.

Пелев Бријег (предео). У околини има четири *гомиле*: две више Тримојевића, једна код школе и једна на врх стране морачке више места Каца̑. Источно од села Пелева Бријега, одмах више кућа а под Убличином Главицом, је стара *црквина* од клачена зида, окренута истоку. Рушевине су још доста одржане. Познаје се олтар. Ту је била црква од старине, храм Св. Николе, и стојала је још у доба војводе Пеја, чија је кућа била у близини. Кажу, да се у тој црквици кучки војвода Лале покрстио и венчао са Пејовом сестром.

Више села Виоца на ј. има селиште *Парче* са рушевинама од негдашњих сеоских кућа, које су све биле зидане „у сухозад". Ту има и сухозидна *црквина*, а подалеко од ње старо, врло претрпано *гробље*, сад већ доста разорено. Од старог становништва из негдашњег села Парча заостали су у Братоножићима само *Царичиħи*, којих има сад у Виоцу (3 дома) и у Брскуту (2 дома). Славе Св. Николу. За Царичиће неки кажу, да су дошли из Старе Србије још пре војводе Пеја (по П. Мајићу). Зна се, да су на старом Парчу живели и *Шошкиħи*, који су се одавно преселили у васојевићску Нахију, у Полимље, где их, кажу, има сад на 50 кућа. Своју земљу у Парчу продали су својим кумовима, Балићевићима. Још се помиње, да су последњи Парчани напустили сву своју земљу и отишли не зна се куд (због оскудице и неродице). — У Виоцу су остатак старог становништва *Пејушковиħи* (4 дома и 1 дом одсељен у Беране), који су се прибили уз новије Братоножиће („Братове" потомке), тако да се њихово старо порекло тешко дознаје. — У селу Змијинцу били су стари становници *Мацуре-Јелавиħи*. Њих су одатле давно истиснули Баљевићи. Не зна се, куд су отишли. „Мацуре" је карактеристични назив, којим се обележава старо несрпско становништво у црногорским Брдима. — У селу Кисјелици, под Главицом, становали су врло давно *Барзиħи*. У близини је и *Барзин-до*, назват по претку гих Барзића (у арбанашком barϑ, бео). И *Долови Марковиħа* у Кисјелици успомена су на неко давнашње становништво.

Друге су успомене на старије становништво још именима, на Парчу: *Вође*, где има много кућишта и оћа, *Роган-до*, *Карков-до*; у Виоцу: *Глунчев-до* и *Коаћ-до*; на Делеву Бријегу: *Љумечевица* (корен можда или истоветан с арбанашким: l'um, срећан).

Сеоштица има од старина само једну *црквину* на Рудом Брду, на којој се познаје једино „ступац" од свете трпезе. Од земљишних назива подсећају на старо становништво: *Ђуковићи*, комун; баштине *Селишта*, *Катуниште*, Секулове Долине, Станиславов Камен, Ђуров До, Павлов До, Богићев До, Видаков До, затим убао *Шћепанчевић-убао*.

Зна се, да су стари становници овог села били: *Страхињићи*, *Живковићи* и *Гарићи*. Од првих је био знатна личност Вуксан Страхињић у доба војводе Пеја. Страхињићи и Живковићи сад су у Подгорици, мухамеданци. Гарићи су се најпре звали Вучинићи, потом Калуђеровићи и најзад Гарићи. Они су се из Сеоштице преселили у Брскут, где су и сад. Славе Св. Николу. Има пресељених Гарића у Доњој Ржаници у Васојевићима у Турској (в. помен. рад Б. Лалевића и И. Протића у Етнограф. Зборнику, књ. VI, стр. 708.).

Друга, непоменута имена су: Вељи До, Шупља Главица, Трештени Врх, Рожанац, Липови До — све долови и места са кућама; Врхпродо, Тодоровић-убао, Локва, Ублови, Заглавица — сеоски ублови; Борова Глава, Вељи Бријег, Тврде Стијене — врхови око села; Булино Гувно и више њега врх Прањивац; Зоровице, врх; Пухала, Стајине, Јасенови До, Задријенак — баштине.

Пелев Бријег (предео). У околини има четири *гомиле*: две више Тримојевића, једна код школе и једна на врх стране морачке више места Кацâ. Источно од села Пелева Бријега, одмах више кућа а под Убличином Главицом, је стара *црквина* од клачена зида, окренута истоку. Рушевине су још доста одржане. Познаје се олтар. Ту је била црква од старине, храм Св. Николе, и стојала је још у доба војводе Пеја, чија је кућа била у близини. Кажу, да се у тој црквици кучки војвода Лале покрстио и венчао са Пејовом сестром.

Више села Виоца на ј. има селиште *Парче* са рушевинама од негдашњих сеоских кућа, које су све биле зидане „у сухозад". Ту има и сухозидна *црквина*, а подалеко од ње старо, врло претрпано *гробље*, сад већ доста разорено. Од старог становништва из негдашњег села Парча заостали су у Братоножићима само *Царичићи*, којих има сад у Виоцу (3 дома) и у Брскуту (2 дома). Славе Св. Николу. За Царичиће неки кажу, да су дошли из Старе Србије још пре војводе Пеја (по П. Мајићу). Зна се, да су на старом Парчу живели и *Шошкићи*, који су се одавно преселили у васојевићску Нахију, у Полимље, где их, кажу, има сад на 50 кућа. Своју земљу у Парчу продали су својим кумовима, Балићевићима. Још се помиње, да су последњи Парчани напустили сву своју земљу и отишли не зна се куд (због оскудице и неродице). — У Виоцу су остатак старог становништва *Пејушковићи* (4 дома и 1 дом одсељен у Беране), који су се прибили уз новије Братоножиће („Братове" потомке), тако да се њихово старо порекло тешко дознаје. — У селу Змијинцу били су стари становници *Мацуре-Јелавићи*. Њих су одатле давно истиснули Баљевићи. Не зна се, куд су отишли. „Мацуре" је характеристични назив, којим се обележава старо несрпско становништво у црногорским Брдима. — У селу Кисјелици, под Главицом, становали су врло давно *Барзићи*. У близини је и *Барзин-до*, назват по претку тих Барзића (у арбанашком barϑ, бео). И *Долови Марковића* у Кисјелици успомена су на неко давнашње становништво.

Друге су успомене на старије становништво још у именима, на Парчу: Воће, где има много кућишта и воћа, Роган-до, *Карков-до*; у Виоцу: *Глунчев-до* и *Кораћ-До*; на Пелеву Бријегу: *Љумечевица* (корен можда сродан или истоветан с арбанашким: l'um, срећан).

Имена за села: Вилац, Змијинац и Кисјелица су чисто српска. За име *Пелев (или Пељев) Бријег* народ каже, да је постало од имена војводе Пеја. Ово је заиста сасвим могућно. Најпре је то име могло гласити Пејев Бријег, па је од тога постало Пељев Бријег, а како се у говору тамошњег народа гласови *љ* и *л* врло често мешају, то се име изговарало и Пелев Бријег, па је овај последњи облик и превладао. И Ровински тврди, да се је ово село прозвало по војводи Пеју (Черногор., II, 1, стр. 90).

Остали су земљишни називи у *Виоцу с Парчем*: Попова Страна (метеси) и ниже ње рупе и баштине: Вељи До, Љесковци, Крушке и Ругота, даље пак Лучев-до. На *Пелеву Бријегу* су главице и метеси: Мали и Вељи Грабовник, Доња Гора, Липа (стране до Мораче), Веља Глава и Остра Глава; орнице се зову Њиве. У *Змијинцу* су ливаде и орнице: Обатњак, Плане и Вукотине Њиве. У *Кисјелици* су метеси: Зановјети, *Љаљовина*, Разврш, Крајишта, Градине, Метех до Грабовника, Равни Грабовник и Небожа (до Мораче), Кисјелица Веља (главица); ливаде и орнице су: Љугови, Мочали, Њиве, Трешња и Љесковци. — П. Мајић помиње још у Виоцу вештачку локву Смрдијељ, а као пелевачке општинске комунице: Мрчаве и Гулову Главу. — Ровински помиње још нека имена (Черног. II, 1, стр. 91), за која нисмо чули ни ја ни Мајић. То су: *Латинска Главица*, за коју каже, да је „на первомъ подъемѣ отъ Пелева-брега“; Которска Главица, где је, вели, крчма, и под њом долина Задушни Убао.

Бољесестра. До пре четрдесет година то је било само селиште, на коме су стојале пелевачке стаје, па су се потом почели насељавати Пелевчани од свију већих браства. — Од старијег становништва има доста спомена. Тако на месту *Црквишту* има остатака „[illegible]еног“ зида негдашње црквице. Очувана је и

успомена на негдашњег *свештеника* из старе Бољесестре, који се одатле одселио у село Крњице у Црмници, близу Скадарског Језера. Зна се и за бравство *Љајиновиће*, којих има одсељених у Подгорицу. А од истих Љајиновића из Бољесестре су зацело и „две куће *Лаиновића* из Братоножића, које славе Св. Николу“ у Виницкој у Васојевићима у турској граници (види опис Богд. Лалевића и Ив. Протића, стр. 717). На коме су месту били Љајиновићи настањени у Бољесестри, показује нам име *Осоји од Љајиновића*. Од истог мушког личног имена, од кога је постало презиме Љајиновићи (по свој прилици: Љаље, Лале), можда је постао и назив једног метеха, који гласи: *Љаљовке*.

Име *Бољесестра* је врло старо и нико му не зна постанак. Могло је постати скраћивањем од првобитног облика: Бољева (или Бојева) Сестра. — Необичнија су имена: *Метковлас* (метех) и *Антешева Глава* (метех). Остала су, за орнице и ливаде: Провалије, Вучкови Долови, Столоваче и Љаковице; за метехе: Подови, Љепосајица, Главица од Перивоја, Осоји од Сједнице, Борово Брдо са Боровом Главом (где су и вилачки катуни), Дренова Глава (део је вилачки), Заломи, Јаворци, Лончарице, Камена Глава и Остра Глава.

Видачица. Место овога малог села као да није раније било насељено, јер нема на њему никаквих трагова. До скора су на њему стојале само чобанске стаје бравства Мијаиловића са Кисјелице, од кога су се неколико кућа стално преселиле у Видачицу. Име је из ранијег времена, а постанак му је јасан: од *Видак*.

Лутово. Садашње становништво овог предела све је новијег порекла. Али има трагова и од неког старијег становништва. На месту Кулинама стоји камена *гомила*. По дну Лутова, ниже лутовског Доњег Села, било је *старих кућишта* од неког давнашњег становништва, о коме се ништа не зна. Само име *Лутово*,

које је врло старо, тешко да је српског порекла. На раније, несрпске становнике можда опомињу и имена: *Фирућач* (убао на чијем је месту била најпре локва; у арбанашком има fire, отапање, копњење), *Лечинстране* (од имена Лека или Леча), *Зури* (ливаде) и *Радулово Гувно*.

Од осталих топографских назива већ смо поменули имена за пет села овог предела, која су сва чисто српска. Друга су имена, за „планине": Сиљевик са врхом Вилиним Колом, Волујац и Дуга; комун Крушевице (ливада на међи према Васојевићима); метеси: Равни, Пиштет, Гола Страна, Остра Глава, Пријевор, Пишино Брдо, Морача (граница према Ровцима), Крушеви Поток, Јасикова Глава; ублови: Вељи Убао, Мали Убао и језерце Сиљевик: поточне долине (уједно највеће у Братоножићима): Лутовска Лука и Лужица.

Јаблан. До пре осамдесет година било је место овог села пасиште са понеком њивом, али се од старине звало тим именом. По народном објашњењу име *Јаблан* је дошло од траве јаблана, која је ту многобројно расла. Од неког ранијег становања нема никаква трага. Само у Куминим Долинама има на месту *Ћелији* остатака од клаченог зида. Само име показује, да је ту била нека ћелија. Веле, да је у њој боравио неки калуђер.

Пре осамдесет година населили су се на јабланско земљиште *Лаловићи* или *Љаљовићи — Букумири*, браство, које је од најдаље старине живело у селу Кисјелици на Пелеву Бријегу. Уз њих су се били тамо настанили и Баљевићи. Јамачно услед каквог насиља од стране јаког браства Баљевића, Лаловићи се са њима заваде и преселе сви на Јаблан. Ту су имали већ од старине нешто свога земљишта а нешто су доцније покуповали од осталих Братоножића или добили разменом. Ови Лаловићи су и по свом казивању

и по причању свих осталих Братоножића као и суседних племена (нарочито Куча) пореклом од најстаријег братоношког становништва, од *Букумирâ*. Славе братоношке славе: Св. Николу и Петков-дан. Има их пресељених у васојевићској Нахији на Крш Фёмића (Лаљовићи) и у Полимљу; код Берана („Букумири"), у Сјеници, у косаоничком срезу у Србији, затим у Васојевићима у турској граници: у Будимљи (Кнежевићима) и у Лушцу. Вредно је пажње саопштење Богдана Лалевића и Ивана Протића („Васојевићи у турској граници", стр. 701 и 712), да су се „Букумире", кад су дошли из Братоножића, растурили по Будимљи, по Петњику, Ржаници и Лушцу и да су тамо на десној страни Лима чинили већину становништва. Ну они се јако заваде с Васојевићима и једном приликом (од прилике у другој половини 18. века), бојећи се њихове освете, побегну Сјеници и Србији, а њихова имања заузму Васојевићи. Они из Будимље су се вратили поново од Сјенице, где су јамачно били променили иславу, те сад славе Св. Василија, док они у Лушцуславе Св. Николу.

Ови подаци о негдашњем великом броју Букумира, настањених на десној страни Лима, сведоче нам, да је морало бити неког већег исељавања букумирског из њихова старог седишта у Братоножићима. Може бити, да је ово исељавање било после букумирске погибије на висоравни Момоњеву (у садашњим Кучима), о којој сведочи многобројно мраморје, пободено по тој висоравни. Народно предање каже, да су се ту Букумири поклали међу собом, а мени се чини вероватније, да су ту Букумири дошли у сукоб са старим Кучима и да су их Кучи надјачали и одатле за свагда прогнали (в. „Куче", стр. 161 и 162). Да су се Букумири заиста настанили и у Србији, видимо по томе, што их има у ибарском селу Понорима, где се и сад зову Букумире, славе Св. Николу и зна се, да

су се доселили „од некуд из Црне Горе“ (види Радомира М. Илића: „Ибар“, у VI књизи Етнографског Зборника, стр. 622).

Доказ, да Јаблан није био раније насељен, имамо и у његовим топографским именима, која су сва чисто српска. Главице и стране око села зову се: Осојник (пелевски метех), Осоје (метех), Продоли (ливаде), Бајови Лазови, Брегови, Вйлишта, Поток, Котљеначе (крш), Греде, Присоја (један део је комуница), Погане Међе (комуница). По дну јабланског дола су баштине: Понори, Заграб, Калуже, Пошћења и Брајчине. У сред села је Копутина Главица и на њој је сеоско гробље. Јаблан има и своје изворе: Ступе (две чесме), Нејака Вода (чесма) и Добрјак (два изворчића).

Брскут се је почео поново насељавати тек пре осам пасова досељеницима из Куча и из Братоножића. Пре тога је био опустео и обрастао у гору. Од старијег становништва има доста трагова, поглавито на кучкој страни Брскута. О тим траговима — гомилама, гробљима и црквинама — као и о успомени на изумрло старо браство Грубаче (Гурбаче) говорио сам већ у „Кучима“ (на стр. 104). Тамо сам изнео и имена за села и друге топографске називе, који су сви српски.

Планине. *Вјетерник* се зове и Вјетрник (П. Мајић пише само овај други облик). У њему има *селиште Борово* (по Мајићу) под Боровим Брдом. Врхови му се зову: *Анташевац*, *Праљивац* и *Камена Глава*. Узвишења, која се од Вјетерника пружају на југ дуж Мале Ријеке имају, као што смо већ видели, сва српска имена. Исто то вреди и за *Сињевик* и његове врхове и за брда, која се пружају од Сињевика к југу дуж Мораче. И њихова смо имена већ навели у одељку о братоношкој области.

Овоме прегледу треба додати, да је свуд у Братоножићима очувана успомена, да су најстарији брато-

ношки становници били Букумири и Лужани. — Име **Букумири** није српског порекла, него је по свој прилици надимак за неко старо влашко или илирско браство. О томе сам опширније говорио у „Кучима" (на стр. 111, 112 и 160—164). Према успоменама, које су очуване у племену Кучима и према томе, што видимо, да у Братоножићима, у селу Јаблану, и данас седе потомци тих Букумира (Лаловићи), јасно је, да је у Братоножићима заиста било старо седиште тога браства или племена.

Лужани. О њима је пуно успомена у брдским племенима црногорским а нарочито у Пјешивцима, у Бјелопавлићима и у Пиперима, мање у Братоножићима и у Кучима. За њих се свуда каже, да су били стари народ, који су затекли Срби, кад су добегли овамо после косовске пропасти. Још се у попа Дукљанина помиње *Лушка Жупа* (Lusca) и *Подлужје* (Podlugiae). Лушку Жупу можемо једино тражити у доњем делу Зетине долине, око Данилова града и Спужа, где је и данас пуно лугова и таких назива, као што су: Луг, Косови Луг, Доњи Луг, и др. Ја се дакле не могу сложити с мишљењем Рачкога, Црнчића и Новаковића, да је *Lusca* — данашње Љешко-поље или Љешанска Нахија а *Podlugiae* да су садашњи Бјелопавлићи (Ст. Новаковић: Српске области X и XII века, стр. 15 и 16). Мислим, да ће бити тачно, ако узмемо баш обрнути ред: да је Лушка Жупа била северније, у данашњим Бјелопавлићима, а Подлужје да је било јужније, ниже Лушке Жупе, или у данашњој Љешанској Нахији или још јужније, ка Жабљаку, као што мисли Љуб. Ј-ћ слажући се са Јиречком (Дукљанинова Прапратна" у Старинару за 1881 год., стр. 69 и 70). За овакво тврђење дају нам довољно ослонца на првом месту сама имена Lusca и Podlugiae, јер нам јасно показују, да је Подлужје морало бити под Лушком Жупом, т. ј. ниже ње, дакле у овом случају јужније,

а осим тога и сам Дукљанин их на оба места, где о њима говори, помиње правилно по реду: најпре Lusca, затим Podlugiae. Још је потребно напоменути, да Лушка Жупа без сумње није захватала целе данашње Бјелопавлиће, јер је њихова област највећим делом планински предео на северу од Зетине равнице, у којој су лугови и која се могла звати Лушком Жупом. А осим тога Бјелопавлићи су по свој прилици врло старо племе (помињу се већ 1411 год. В. Пуцић: Српски споменици, I, стр. 104), које је могло најпре имати мању област северно од Зетине равнице и тек се доцније проширити и на Лушку Жупу. Да треба баш за поменуте пределе везати имена Лушке Жупе и Подлужја, утврђује нас још боље и поменути уговор зетских племена с Млецима од 1455 год., у коме се *Luxeni* помињу пре Подгорице а *Luxane* пред Бјелопавлићима, те се бар једно од ова два имена, Luxeni или Luxane, односи на Лужане. Бјелопавлићи су не само у најближем суседству Зетиних лугова него сад и држе највећи део од њих.

Очевидно је дакле, да се је именом *Лужани* називало неко старије становништво око доње Зете, можда становништво обе жупе: Лушке и Подлужја. Оно је без сумње било српско, јер то показује и његово име а и сам положај његове области у родној Зетиној равници. Срби су, као што је познато, по своме досељењу на Балканско Полуострво поглавито позаузимали равнице и жупне пределе као најбоље комаде земљишта. Лужани су дакле по свој прилици били јако српско племе, које се намножило и после раширило и по околним планинским пределима идући поглавито за пашњацима и потискујући на тај начин староседелачке пастире Влахе дубље у унутрашњост кршевитих планина. Тако се једино и може објаснити, што је у свима поменутим брдским племенима очувана успомена о томе, да су у њиховим областима становали Лужани и, што је главно,

свуд се види, да су Лужани држали поглавито јужније, дакле топлије и за живот најподесније делове тих области.

Имена *Букумири* и *Лужани* данас су свуда у Црној Гори подругљива. Њима се изражава као неко презирање тога старијег становништва. То није ништа чудно. Оваки су случајеви сасвим обична појава у свима пределима, у којима је ново, досељено становништво било многобројно и јако, па у борби са староседеоцима најзад сасвим преотело мах. А тако је било у свима брђанским племенима. И баш због те борбе успомене на старо становништво нису биле пријатне.

Да је у негдашњим Братоножићима било још много више старих родова и породица, који су се одавно иселили, сведочи нам и то, што су нпр. испитивањем самих Васојевића пронађене неке породице, које су пореклом из Братоножића а за које народно предање у Братоножићима данас не зна. Тако имамо у раду Богдана Лалевића и Ив. Протића „Васојевићи у црногорској граници“ именоване ове породице и родове, који су пореклом из Братоножића: *Кељановићи* у Коњуху (стр. 580), *Жмикићи* и *Станковићи* у Полимљу (први на Улотини, други у Грачаници; стр. 595), а у њихову раду „Васојевићи у турској граници“: *Гудовићи* у Доњој Ржаници, досељени с Пелева Бријега, славе Никољ-дан (с. 707); *Барјактаровићи* у Петњику, славе Никољ-дан (с. 711); *Прашчевићи* у Будимљи, досељени из Лутова а славе Св. Николу (с. 713); *Вујовићи* у Дапсићима (с. 714), и у Полици (с. 716), славе св. Николу; *Вељићи* у Полици (с. 716) и у Доцу (с. 719); *Бутрићи* у Пешцима, славе Св. Николу (719); *Докићи* у Заостром, „који су, натерани сиромаштином, додигли овамо пре 300 година из Братоножића с Пелева Бријега. Славе

Никољ-дан. *Бисмиљаци* су такође из Братоножића. Славе Св. Николу (с. 724).

За таква стара исељавања из Братоножића, о којима већ није очуван никакав спомен, карактеристично је једно братоношко казивање. Веле, да се је једанпут у време кнеза Данила састало на Цетињу седам капетана, који у разговору нађу, да су сви пореклом из Братоножића. Један је био Вуко Милошев Премовић од данашњих Бађевића с Пелева Бријега, а остали: Саво Батрићев из Ускока у Дробњацима, Божо Нешков из Осредака у Морачи, Бошко Милутинов Ђурић из Загарча у Катунској Нахији, Вукадин Фемијић из васојевићске Нахије код Берана, Лука Љаков из племена Зубаца у Херцеговини и Коља Петров из Крњица у Црмничкој Нахији. Само се за једнога од ових капетана, за Фемијића, зна поуздано, да је пореклом од исељених Букумира. За капетане из Дробњака, из Мораче и из Загарча нагађају, да су можда од „Братова" рода, а за остале мисле, да су од неког давно исељеног, старог братоношког становништва.

4. Старо племе Братоножићи. Подаци, које смо изложили у трећој тачки, чине *главну грађу*, на основи које би требало доћи до закључка о пореклу и о саставу оног становништва, које је чинило старије племе Братоножиће. Једну већу групу те грађе чине материјални остаци од старијег становништва, а другу групу чине разне успомене о старијем становништву.

Материјални су остаци: гомиле, гробља, црквине, селишта и кућишта. — *Гомиле* су без сумње остале из неког сразмерно далеког времена. Кад бисмо знали, који је народ то био, што је градио те гомиле или бар до кога су времена гомиле у овим крајевима грађене, то би нам доста помогло, да расправимо и питање о најстаријем братоношком становништву. Али се на жалост о том не може за сад ништа поуздано рећи.

Народ у Братоножићима казује двојако о пореклу гомила: једни веле, да је на њима неки стари народ приносио жртве, а други, да су се на местима тих гомила купили стари становници (П. Мајић пише: „богомиљи", али је он могао тај назив чути само од каква школована човека), који су у Братоножићима живели и да је сваки доносио по један камен и бацао га на хрпу. Ну мени се чини, да ниједно од ова два казивања неће бити народног порекла, него да су унета у народ у новије време утицајем школованих људи.

У своме раду о Кучима ја сам изнео, да је и камене и земљане гомиле несумњиво подигао исти народ над гробовима својих главара и великаша и обратио сам пажњу на неке чињенице, које нам могу бити од помоћи, кад би се решавало питање, од кога су народа гомиле. Те чињенице постоје и на гомилама у Братоножићима: 1) Свуда се запажа, да су гомиле већ биле подигнуте, кад су се становници почели сахрањивати у гробљима и подизати цркве, јер су гробља и старе црквине готово навек у близини или ниже камених гомила, а код земљаних гомила (код оне у Морачицама) тај се однос још боље види, јер су у већ готовој гомили после закопавани умрли. Гомиле су дакле старије од гробаља и од цркава. 2) Гомиле нису растуране, да би се направило места за гробља и за цркве, а то значи, да је и гомиле и гробља са црквама подигао исти народ: и пошто је престао градити гомиле, тај народ није напуштао освећена места, на којима су му биле гомиле, него је на њима после подизао своја нова светилишта и сахрањивао своје мртве по новом, хришћанском начину. Али који је то народ био? Има разлога, по којима би то могли бити још Илири, али има исто толико и можда још јачих разлога, да су гомиле могли подизати и Срби. Питање ће се моћи тек онда решити, кад буду све врсте гомила на Балканском Полуострву добро

проучене и упоређене како међу собом тако и са гомилама других европских, нарочито словенских земаља.

Исто тако као гомиле не могу нам готово ништа казати о етничким приликама у старим Братоножићима стара *гробља* и *црквине*. — *Гробаља* има заиста врло старих, скоро сасвим заривених у земљу. Али ни та стара, као ни друга, новија, гробља немају на себи никаквих знакова, који би се могли употребити за етничко разликовање нити има какве видне разлике између старијих гробаља и новијих. Сва су она била обложена, а нека и покривена, грубим, повећим каменим плочама и имала по један надгробни камен неправилна, већином конична облика.

Ни *црквине* немају ничега карактеристичног. Видимо само, да су цркве биле неке зидане кречом, „у клак", а неке и просто, без креча, од наслаганог камења, „у сухозад." Да ли се може сматрати, да су оне зидане цркве остале из једнога времена, а оне од сухомеђе из некога другог, то је тешко рећи. Ну ипак ми се чини вероватније, да је и једних и других било у истим временима и да је зависило од стања и од других прилика, да ли ће становници саградити једну или другу врсту. Све су црквине врло мале, те је јасно, да су и њихове црквице служиле само за потребу појединих браства.

За *селишта*, која су до данас очувана, већ смо поменули, да показују, како су негдашња села била на вишим положајима него садашња: на вишим странама или и на брдима и косама. Тако су на вишим странама и на заравнима селишта: Борово у Вјетернику (по Мајићу) и Бољесестра; на заобљеним бреговима: Трпмојевићи, Кораћи, Братњиве и Селине; на косама: Парче и Вратигој. По онима, које сам ја видео, и по другима, које је описао Мајић, сме се тврдити, да су и куће у тим старим селима биле више размакнуте једна од

друге него у данашњим селима. Дакле се по свему види, да је и начин насељавања у Братоножићима раније био друкчији, што је свакако долазило од друкчијих физичких прилика, нарочито од веће шумовитости, и од много јачег занимања сточарством, него што је данас.

Стара кућишта су ретка, јер обично ново становништво подиже куће на ранијим кућиштима. Зато се и за оно кућишта, што их има, већином знају породице, које су на њима живеле. Само у селима Дуги и Лутову има старих кућишта, о чијем се становништву сада ништа не зна. По очуваним остацима од старих кућа види се, да су то биле све *сухозидне куће* од крупног материјала. Има и врло дебелих зидова, од преко једног метра дебљине.

Јасно је према свему, да се материјални остаци од старог братоношког становништва не могу употребити као знаци за проучавање о етничком карактеру тога становништва. Остаје нам да видимо, колико нам у овом погледу могу помоћи они други остаци: успомене, очуване у *топографским именима* и у *народним предањима* о старијем братоношком становништву.

На првом месту да се задржимо на самом *племенском имену* **Братоножићи.** Видели смо, да се оно јавља први пут средином 15. века и да се без сумње још онда њиме звало цело племе или неко знатније, веће браство, које је становало у данашњој братоношкој области. А то значи, да је име Братоножићи морало постати још пре 15. века, јер се најпре тим именом могло прозвати само неко мање браство, па се после са јачањем тога браства ширило и његово име, док није захватило данашњу област. Имамо дакле пред собом две поуздане ствари: прво, да је у данашњој братоношкој области већ у средњем веку морало бити неке јаче сродничке,

племенске или браствене, целине под именом Братоножићи, и друго: само то име Братоножићи. Каквог је порекла могло бити ово име? У старим српским листинама налазимо повећи број имена од корена *Брат-*, као Братолюбь, Братославь и др. (види нпр. Даничића Рјечник из књижевних старина или Светостеванску хрисовуљу у Споменику Срп. Краљ. Академије Наука, IV), па међу њима и једно, које је врло блиско имену Братоножићи: *Братонѣгъ* (Даничића Рјечник из књиж. старина). Али што је за нас најзначајније, то је, да су сва та имена носили *Власи*, пастири романског порекла, који су већином живели по катунима.* То нам даје разлога веровати, да је и мушко име *Братоног*, од кога је морало постати презиме Братоножићи, било име неког Влаха. Тај је Влах био предак пастирског браства које је имало своје катуне у области данашњих Братоножића и које се по њему прозвало Братоножићи. Да ли је то браство било већ посрбљено, кад се прозвало Братоножићима, то не знамо. По наставку — *ићи* могли бисмо веровати, да је већ било посрбљено. Али да се могло тако прозвати а бити још задуго влашким браством, показују нам данашњи примери са Власима у источној Србији: многи од њих имају презимена српског облика или чак и чисто српска презимена, а међутим су још непрестано прави Власи.

Из језика братоношких Влаха, који је наравно био мешавина од илирског и романског, па доцније подлегао и утицају српског језика преостала су свакако и она несрпска браствена и месна имена: Букумири, Тримо-

*) Jireček наводи име Bratonêg међу словенским именима: „Bratonêg: Presbiter Andreas filius Bratonegi (so Orig.) in Ragusa 1195 K. 2, 176.“ (Die Romanen in den Städten Dalmatiens... Zweiter Theil. Denkschriften der kais. Akad. d. Wissensch. in Wien, phil-hist. Cl. Bd. XLIX. Wien, 1903. Стр. 67). Ако је то име словенско, како ће се онда објаснити, што и њега и сва остала имена од корена Брат носе све Власи? Уосталом ако би име Братонѣгъ и могло бити српско или посрбљено, за име Братоног то се већ не може рећи.

јевићи, Мацуре, Мерѐд, Сука, па можда и нека од ових: Ничин-Главица, Кораћи, Бушат-уба, Па̑рче, Вратигој, Гулова Глава, Каржов До, Љумечевица, Барзин До и Барзићи, Љајиновићи, Љаљовке, Љаљовина, Лечинстране, Лутово и Фируњач.

Сва ова имена, изузевши последња три, налазимо у пределу око Клопота и Пелева Бријега, дакле баш у средишту братоношке области. А то значи, да су ти стари братоношки Власи заиста и седели у томе пределу. Њима је одатле и било најзгодније раширити своје име и своју област на цело земљиште између Мораче и Мале Ријеке. У прилог овоме тврђењу иде и то, што је данашње браство Лаловићи у селу Јаблану, које је пореклом од старих Букумира, све до пре 80 година становало на Пелеву Бријегу, у селу Змијинцу, и што су многа од исељених брастава у Васојевићима, за која се сад у Братоножићима више и не зна, такође пореклом са Пелева Бријега. — Ко се називао *Букумирима*, то сад не знамо. Могао је то бити епитет целог старог племена Братоножића или само једног њихова дела, а могло се тим именом звати и неко засебно браство, које је доцније ушло у обим братоношке области и племена.

Из којих је родова и брастава било састављено старо братоношко племе, о томе се сад може само нешто, и то непоуздано и непотпуно, говорити на основи очуваних имена и успомена и на основи наведених података из описа племена Васојевића. Тако су у Морачицама били свакако неки *Ратковићи*, у *Павличићима* несумњиво браство тога презимена, у Виоцу *Пејушковићи*; близу Клопота: *Тримојевићи*, од којих је можда било и браство војводе *Ликовић*, даље *Кораћи*; у Сеоштици: *Шћепанчевићи*, *Страхињићи*, *Живковићи*, *Вучинићи* (сад Гарићи у Брскуту) и *Љуковићи*; у старом селу Парчу близу Пелева Бријега: *Шошкићи*, *Цари-*

чићи и још неке непознате породице; у Змијинцу на Пелеву Бријегу: *Мацуре* (Јелавићи) и *Букумири* (Лаловићи); у селу Пелеву Бријегу: *Барзићи*, *Гудовићи* и *Докићи*; близу садашње Бољесестре: *Љајиновићи*; у Лутову *Прашчевићи* и још неке непознате породице. Осим тога у старе Братоножиће спада свакако бар већина поменутих братоношких досељеника у Васојевићима, за које не знамо, из кога су братоношког села: *Кељановићи*, *Жмикићи*, *Станковићи*, *Барјактаровићи*, *Вујовићи*, *Вељићи*, *Бутрићи* и *Бисмиљаци* (овима последњима није познато раније презиме).

За сваки од именованих родова и браства зна се, да није ни у каквом сродству са данашњим главним братоношким браствима, која су новијега порекла. Али не знамо, да ли су била у каком сродству и та стара братоношка браства међу собом. Врло је вероватно, да су се у братоношку област рано почели настањивати Срби, и то свакако најпре *Лужани* с југа, из Зетине долине. То је утицало, да се и братоношки Власи временом посрбе. Отуд видимо, да и већина поменутих имена за стара братоношка браства има српски облик и да су имена за села и за остала места с малим изузетком сва српска.

Сви родови, који су и до данас заостали од старих Братоножића, а то су: Гарићи у Брскуту, Царичићи и Пејушковићи у Виоцу и Лаловићи-Букумири у Јаблану *славе и сад Св. Николу а преслављају Св. Петку* (26. јула). Изузетак су само Вукајловићи (Аврамовићи) у Клопоту, који су променили славу.[1]) Видели смо осим тога, да и *све* братоношке породице, које су се преселиле у Васојевиће, и сад славе Св. Николу. Овоме треба додати и то, да су и стари досељеници, Вујотићи у селу Дуги, место своје негдашње славе примили Св. Николу као

---

[1]) Њин је предак био остао као дете код новог браства Прогоновића, па пошто они славе Св. Јована, јамачно га је и он уз њих примио.

братоношку славу, а то су исто учинили и преци данашњег најјачег братоношког браства, „Братових“ потомака. Све нам то онда несумњиво показује, да је *слава старих Братоножића био Св. Никола а „прислужица“ летњи Петков-дан.* Ову прислужицу старих Братоножића примили су и сви досељеници, тако да сад цело племе слави летњу Св. Петку; једино данашњи становници села Лутова преслављају место летње — јесењу Св. Петку (14. октобра). — И ово *јединство по слави и преслави* показује нам, да су стари Братоножићи заиста били **племенска целина, која се првобитно развила из једног сродничког језгра.**

Стари Братоножићи и стари Кучи. У своме раду о Кучима (стр. 167 и 168) ја сам изнео разлоге, по којима ће заиста имати вероватности претпоставка Ровинскога, да су *стари Кучи и стари Братоножићи* (они српског порекла) *били једног порекла*, т. ј. да су стари братоношки Срби били део старог српског племена кучког, који се настанио преко Мораче. Да у то верујемо, наводи нас на првом месту то, што се по јасним успоменама и предањима зна, да су Кучи и Братоножићи имали некад као заједничку својину врло многе земље и планине око Мале Ријеке, око Брскута и у целој јужној подгорини планине Комова; даље, што је несумњиво утврђено, да су и стари Кучи и стари Братоножићи сви славили Св. Николу; треће, што је и најприродније било, да се Срби, који су се свакако по околним планинама ширили из Зетине долине, најпре рашире у кучку област, па да одатле пређу у Братоножиће.

У раду о Кучима (на стр. 153—157) казано је већ да су Братоножићима и Кучима биле заједничке планине: *Мокра*, *Бљуштура* и *Момоњево*, све три на и. од Брскута, и да су Кучи тек у новије време истиснули са њих Братоножиће. Даље су некад цео *предео Брскут*,

долина Мале Ријеке, висораван *Стравче* и земљиште данашњег кучког села *Биоча* (на Малој Ријеци) били братоношки. Али су после скоро пола Брскута заузели Кучи, тако и сву леву страну од долине Мале Ријеке и цело Стравче и Биоче. Братоножићи су још имали заједно с Кучима дела и у данашњим кучким планинама: *Широкару*, *Студеници*, *Рикавцу* (код језера истог имена) и чак у *Лукама* у Кучком Кому. То је пак морало бити врло давно, јер народно предање каже, да су Студеницу били у доба Марка Биљурића најпре заузели Клименти. А Марко Биљурић је по народном предању живео у време Ивана Црнојевића.

Још су Братоножићи држали заједно с Пиперима планине: *Бушат*, *Црну Планину* и *Турјак*, све три у југо-западном делу комовске области. Данас су неки делови Црне Планине и Турјака братоношки а неки кучки, док је Бушат само кучки. Да је планина *Ножица*, која је сад цела васојевићска, некад била братоношка, то јасно показује само васојевићско предање. Нападу пећскога Мустај-паше на Васојевиће била је по васојевићском предању узрок тужба братоношког војводе Пеја Станојева самоме султану. Пеју је султан, као што знамо, био зет. Ову Пејову оптужбу је народна песма представила у овим лепим стиховима:

„Султан царе, огријано сунце
Ја сам доша' к тебе од невоље,
Од зулума од Васојевића,
Што но мени зулум учињеше:
Царске џаде нама прекидоше,
Сваку срећу нама одузеше,
Одузеше воду на Ножицу;
Узеше ни зелене планине,
Кад ни дође вакат од планине,
На планину ми не издижемо".

(Ровински: „Грађа за историју Васојевића". Нова Зета за 1889. стр. 342).

Братоножићи су, и то поглавито Лутовци, држали и планине: *Птич*, *Штавањ* и *Рабри*, које су сад љеворечке, и још на ровачкој међи *Суводо* са *Јасиком*. Птич и Суводо са Јасиком су продали Љеворечанима. Рабри су даровали Лутовци својим пријатељима Томовцима — Љеворечанима, а Штавањ опет поклонили манастиру Морачком.

Које су биле старе и од вајкада чисто братоношке планине и пасишта, лепо нам показује и онај народни стих, који приписују заробљеној Видосави, сестри војводе Пеја (види стр. 353). Одатле видимо, да су те планине и пасишта били: *Вјетерник*, *Веруша*, *Планиница* и *Бркут*.

Стари су Братоножићи, као што нам овај преглед показује, имали дакле заиста највише заједничког земљишта са старим Кучима. Што су они доцније много од тога земљишта погубили, дошло је отуд, што су настала непријатељства са Кучима, који су били много јачи. По свима казивањима у Братоножићима чини се, да се је у неко раније време велики део старог братоношког становништва због рђавих година био сасвим иселио и да је услед тога братоношко племе јако ослабило. Зато су Кучи и могли олако истиснути Братоножиће са заједничких планина. За сваку од тих планина има и причица, зашто су је Братоножићи изгубили. Неке од тих причица истина више личе на измишљене анегдоте, али су све карактеристичне, јер јасно показују, како су већином били мали узроци, због којих су Братоножићи морали напуштати своје планине. Тако су ми нпр. причали, како је неки од Ђукића (из Брскута) чувао браве на Момоњеву и једном избаци пушку, а тада неки Куч из горе повика у шали: „Еј, што ме уби!“ Тада се Ђукић поплаши мислећи да га је заиста убио, па побегне са свом стоком и напусти за свагда катун. За Бљуштуру пак веле, да

су је Шајиновићи (из Брскута) изгубили због тога, што је један њихов пас ујео мухамеданца Ђурђевића из Куча, с Убала, те се услед тога изродила свађа, итд.

Што су стари Братоножићи имали осим тога и планине на другим странама, заједно с Пиперима или сами, и још све земље с обе стране Мале Ријеке, то довољно показује, да су они некад били сразмерно веће и јаче племе.

5. **Састав данашњег племена Братоножића.** — а) Главни је представник садашњег племена једно велико браство или боље рећи група од сродних братстава, која је својим седиштем захватила цело средиште братоношке области, почевши од Поткрша па до Видачице. Ово браство има предање, које је у племену опште познато и по коме је то браство *пореклом од старе српске владалачке породице Бранковића.* По једноме казивању, које сам слушао у Клопоту (нарочито од старог попа Милована Грујића, коме је преко 80 година, и од сина му попа Нова Грујића), у Братоножиће је добегао *унук Стевана* (Шћепана) *Гргурова Бранковића* са четири сина. Кад му жена умре, тај се досељеник под старост ожени и добије још једног сина, кога су остала браћа звала „*Брато*“. Она старија четири сина разиђу се на разне стране (овде надовезују познато предање о Васу, од кога би били Васојевићи, Оту — претку Хота, Пипу — претку Пипера и Оздру — претку Озринића). „Брато“ пак остане код куће и од њега се разроде данашња братства, која су по њему и добила име Братоножићи.

Само мало друкчије ми је казивао старац Ристо Љаков из Сеоштице, коме је преко 100 година. Он вели, да је у Братоножиће допао један *потомак Лазара Гргурова Бранковића,* а у осталом се слаже са претходним казивањем. — Треће је казивање Пауна Ми-

летина Митровића, старца од 80 година из Бољесестре. Он вели, да је Ђуро Бранковић имао сина Гргура, *Гргур Лазара а Лазар Брата*. По њему би дакле Брато био праунук деспота Ђурђа Бранковића и он би се доселио у Братоножиће.

П. Мајић је забележио, да је „Брато" био *син или унук „Гргура Слијепога"* и да је то предање потврдио и калуђер манастира Дуге, Илија Дрекаловић, који је живео крајем 17. века. Прича, и како је дошло до тога. Једном се, вели, „на вече Ускрса" скупе Братоножићи и Кучи код манастира очекујући ноћну службу, па се изроди међу њима расправа око тога, да ли је већи Ђуро Кастриот, кучки предак, или Ђурђе Смедеревац, од кога су Братоножићи. Расправу прекине калуђер Илија прочитавши из једне старе, дебеле књиге, да су заиста Братоножићи од Ђурђа Смедеревца а Кучи од Ђура Кастриота, и да је онај, од кога су Кучи „држао коња ономе, од кога су Братоножићи".

Војвода Марко Миљанов Дрекаловић слушао је, како се у народу говори, да је „Брато" од Гргура, сина Ђура Деспотовића, којега је цар турски ослепио. Али јаснога доказа, вели, о томе нема. (Марко Миљанов Дрекаловић: Нешто о Братоножићима. „Нова Искра" за 1901 год., бр. 1, стр. 7.). И војвода Марко помиње, да је у стварању овога братоношког предања о њихову пореклу од Бранковића имао неку улогу поменути калуђер Илија на Дуги. За њега каже војвода Марко, да је био Куч, „с Медуна Поповић". Кад се једном на Велики Четвртак међу Кучима и Братоножићима заподела распра о томе, чије је порекло знатније, калуђер им је рекао, да су Дрекаловићи од Ђура Кастриота а Братоножићи од Ђура Деспотовића и да има историја о томе, али да се је изгубила (у поменутом чланку војводе Марка у „Н. Искри" за 1901, бр. 1, стр. 10).

Кад је „Братов“ отац или предак дошао у Братоножиће, можемо доста приближно одредити према броју пасова, које данашња браства набрајају. Тако *Прогоновићи* набрајају *до Брата 17 пасова*, а веле, да је отац Братов добегао у Братоножиће. За пример да наведемо пасове од њихова рода Грујића: Мило — Јакова — Кајо (Спасоје) — Стефан — Драго — Груја — Радош Ђако — Пренташ — Јанко — Јован — Раслан — Прого — Вучета — Лазо — Нико — Брато. — *Сеоштичани* (Ђумовићи) имају до Брата само 14 пасова, јер су се спорије множили него Прогоновићи. Тако род Станковића има нпр. оваке пасове: Паун — Јован — Груја — Перован — Милош — Савић — Радош — Станко — Пејо — Лале — Станислав — *Ђумо* (Лумо) — Нико — Брато. — *Баљевићи* рачунају такође 17 пасова до Брата а до Ђурђа Бранковића 20. Род пелевских Дмитровића има нпр. ове пасове: Вуко — Никола — Ђоко — Вуко — Милош — Дмитар — Ђѐка — Пре́мо — Оташ — Пејо — Станоје — Радоња — Баље — Вучета — Лазо — Нико — Брато — Лазар — Гргур — Ђуро Бранковић.

И по оним Братовим потомцима, које набраја војвода Марко Миљанов у свом чланку „Нешто о Братоножићима“ (Нова Искра за 1901. год., бр. 1., стр. 7.) изишло би да род Дмитровића мора имати 17 па чак и 18 пасова до „Брата“. Војвода Марко набраја ове пасове: Брато — Нико — Лазо — Вучета — Бале — Радоња — Станоје — Пејо — Оташ — Премо — Ђѐка — Дмитар — Суро — Милета — Паун. Дакле петнаест пасова до Пауна, а тај је Паун онај исти старац Паун Милетин Дмитровић из Бољесестре, кога сам мало напред поменуо. Пошто је Пауну сад преко 80 година, он би могао имати не само одрасле синове и унуке, него и одрасле праунуке, а са њима би изишло управо 18 пасова.

У сваком случају можемо дакле узети, да до „Брата“ има преко или бар око 400 година. То нас доводи до на *крај 15-ог или на почетка 16-ог века*, а

а то је заиста време, кад су многи знатнији Срби, уклањајући се испред турске силе, напуштали своју отаџбину и одлазили или у туђину или у неприступне кршеве брдске и црногорске.

Ово нас народно предање мора изненадити, у толико пре, што видимо, да и по времену одговара ономе доба, кад су заиста живеле знатне историске личности, за које се оно везује. Питање је само, колико има у овом предању стварнога. Да бисмо могли на то питање штогод одговорити, потребно је изнети историјске податке, које имамо о потомству деспота Ђурђа Бранковића, нарочито његова сина *Гргура*, на кога се братоношко предање непосредно односи

Критички су разматрали податке о потомству деспотског рода Бранковића: *Иларион Руварац* у својој књизи „Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху“ (Београд, 1896. Издање Српске Краљевске Академије) и *Александар Протић* у делцу „Наши модерни историчари“ (Београд, 1899).

Руварац нам износи оно што је гроф Ђурђе Бранковић, несуђени деспот угарских Срба, написао у својој хроници и у другим списима о своме пореклу и о другим Бранковићима. Гроф Ђорђе Бранковић пише, да је он потомак ослепљеног *Гргура*, најстаријег сина деспота Ђурђа. Гргур је, вели, имао осим сина Змај-деспота Вука (умро 1485 год.) још два сина *Лазара* и *Гргура*, и од тога средњег сина Гргурова, Лазара, произилазе његови преци (стр. 3). Гроф Ђорђе Бранковић називао је себе *Подгоричанином*, као што сведоче натписи на његовим књигама: „от книг Георгија Бранковича, Подгоричанина“ и др. (стр. 13 и 14). Тако и у латинским листинама: „de Podgoricza (стр. 10). А његов старији брат, Сава митрополит или владика у Ердељу, назива се у дипломи Ђорђа Ракоција, кнеза ердељскога од 28. децембра 1656..... „Сава Бранковић

и Kоренић (Szava Brankovitsch et Corenitsch)“ (стр. 10). А исти гроф Ђорђе помиње за свога стрица Лазара, у калуђерству Лонђина, бившег архиепископа у Јенопољу (Boros-Jenö и његова околина, у Банату), који се преставио у Влашкој, да му је на гробу натпис: „Божиеју милостију Логгин родом от Коренич Бранкович архиепископ Јенопољски...“ (стр. 10).

Не знајући да су Коренићи племе у Херцеговини, гроф Ђорђе је погрешно пренео порекло Бранковића на реку Кореницу у личко-крбавској жупанији и услед тога написао, да се племе Бранковића, које је најпре на тој реци становало, по њој прозвало: *Коренићи — Бранковићи*. Руварац је и пронашао, откуда му та погрешка: из угарске историје Иштванфијеве, у којој се помиње река Кореница (стр. 11). — Даље казује гроф Ђорђе, да су се Бранковићи доцније преселили у Подгорицу, где су саградили град истог имена, и да су се по трећи пут преселили у „браничевску државу“, где су постали наследном владалачком породицом у Смедереву.

Руварац побија готово сва ова тврђења грофа Ђорђа. Тако каже, да за онога *Лазара Гргурова*, којега гроф Ђорђе сматра за свога претка, „не зна осим грофа Ђорђа нико други. Шта више, вели, не зна се ни то, да је Гргур, најстарији син деспоту Ђурђу, икада био ожењен“ (стр. 3). „Српски летописи, додаје Руварац, не знају за женидбу ослепљена заједно с братом својим Стефаном г. 1441 деспотовића Гргура, и данас се већ слободно може тврдити и писати, да ни Змај-деспот Вук није био законити већ ван брака рођени син Гргуров“ (с. 4). Још тврди Руварац и ово: „До грофа Бранковића није се знало у српском народу за Бранковиће и није се писало о *Бранковићима*, као владалачком племену“. „Од свију чланова племена или породице те, једини се Вук „несретног и проклетог

спомена“ звао и називао Вук *Бранковић* по оцу севастократору Бранку — једини Вук и браћа његова“ (стр. 4.).

За причање грофа Ђорђа о пореклу његових старих из Корјенића Руварац мисли, да може имати стварну подлогу: „Ја мислим, да је Гроф Бранковић нешто начуо о том, одкуд су дошли његови стари у Јенопоље, а наиме, да су од Коренића у Херцеговини...“ (стр. 11). Напослетку да наведемо и ову Руварчеву напомену са 12. стр.: „Из листа „Српски Народ“ за г. 1875, бр. 54., прибележио сам из „назначења вароши и варошица у Херцеговини“ ово: „Клобук град на високом кршу саграђен, а испод Клобука су Коренићи у једној вали, а ту је дом Вука Бранковића, у којем се родио“. Ово је забележено по „казивању коренићских Бранковића“.

Александар Протић се у погледима о грофу Ђорђу Бранковићу не слаже са Руварцем. Он најпре показује по историји Јована Рајића родослов грофа Бранковића. По том се родослову види, да је чукундед грофа Ђорђа, који се такође звао Ђорђе а живео средином и у другој половини 16. века, сматрао себе за праунука деспота Ђурђа Бранковића I. Протић на то додаје: „Зашто не би било дозвољено претпоставити, да је Ђорђе Бранковић био однегован и васпитан у предању, да му се порекло води од смедеревских Бранковића? То се може у толико више веровати, што се из извесних чињеница даје извести, да је то веровање владало не само међу члановима породице Бранковића, него и у самом српском народу, и то много раније него што се дознало о каквој писаној хроници Бранковићевој, и много пре него што се сам Ђорђе Бранковић јавно почео издавати за деспота српског?“ (стр. 29). Као допуну овоме Протићеву мишљењу да наведемо и његово питање Руварцу, који пориче, да је патријарх Максим миропомазао у Једрену осамнаестогодишњег

Ђорђа Бранковића за деспота српског. Протић пита: „Како је могао Ђорђе Бранковић, кад му је било тек 18 година (1663) навести патријарха Максима I и толике тракиске бојере да га за деспота признаду на основу некаквог родослова, који је један деран од 18 година кадар био да смисли?“ (стр. 34).

О презимену Бранковића каже Протић ово: „Могли су се Бранкови потомци потписивати и као Вуковићи, Ђурђевићи и Лазаревићи, али је за име Бранковића сувише јако везана успомена косовске катастрофе, да би оно могло прећи у заборав. Зато су Вукови потомци у народу, у песми, у историји сачували презиме Бранковић...“ (стр. 57).

То су подаци и мишљења о потомству слепога Гргура. Шта се према овоме може рећи о предању братоношких браства, која своје порекло доводе непосредно од њега?

Једини писац, који нам каже, да је слепи Гргур имао потомства, јесте гроф Ђорђе Бранковић, који и сам убраја себе у његове потомке. Ми му или можемо не веровати, као што чини Руварац, или веровати, као А. Протић. И за једно и за друго има, као што смо видели, доста јаких разлога. Главно је за нас овде истаћи нешто, што нас изненађује и што највише заслужује пажње, а то је, да и братоношко народно предање зна за *Лазара*, сина слепога Гргура. Ово слагање између хронике грофа Ђорђа и народног предања у Братоножићима може се тумачити само на два начина. Или је слепи Гргур заиста имао сина Лазара, и онда је причање грофа Ђорђа потврђено овим братоношким предањем, или је братоношко предање постало било цело било делимично утицајем неког писменог човека, који је од некуд знао за родослов из списа грофа Ђорђа Бранковића. Могли бисмо нпр. помишљати на онога

калуђера манастира Дуге, Илију Дрекаловића, за кога народно предање јасно каже, да је сакупљеним Кучима и Братоножићима потврдио народно казивање прочитавши из неке старе, дебеле књиге, да су Братоножићи заиста од Ђурђа Смедеревца.

Које је од наведена два тумачења вероватније, немогућно је сад пресудити. Пресуђивање је још отежано и тиме, што једно братоношко предање представља ствар друкчије. По том казивању се „Брато" не сматра за потомка Лазара Гргурова, него се представља као *праунук Стевана Гргурова Бранковића*. А о томе Стевану немамо у грофа Ђорђа никаква помена.

Тешко је даље поверовати у то, да је некоме од потомака деспотске породице Бранковића могло пасти на ум, да из Баната дође чак у Братоножиће. Али кад би остали подаци били довољно поуздани, могли бисмо допустити и ту могућност. Породица банатских Бранковића била је, као што сви историци наглашавају, знатно осиромашила и изгубила од свог угледа. Могао је неки од тих Бранковића бити незадовољан стањем у Угарској или је могао чак и штогод скривити и услед тога се склонити у црногорска Брда.

Још да поменем ову мисао. Према свима успоменама, које је забележио гроф Ђорђе, несумњиво је, да су банатски Бранковићи били старином из херцеговачких Корјенића. А видели смо, да у Корјенићима има и сад Бранковића и да се чак казује, да се тамо родио Вук Бранковић. Даље нам гроф Ђорђе казује и о пресељењу својих предака из Корјенића у Подгорицу и даље у браничевску државу, т. ј. у Србију. Све то можемо узети као доказ, да су корјенићски Бранковићи били веома разгранат властеоски род, од кога су се огранци разишли на разне стране. Један (или неколицина) од тих Бранковића, понајпре од оних што су се настанили у Подгорици, могао је у прво доба турске

владавине из ма којих разлога доспети у Братоножиће и тамо засновати јако братство, коме су углед и јачина порасли и због самог знатног порекла. Затим је у неком од доцнијих векова утицајем кога писменог човека, свештеника или калуђера, можда поменутог Илије Дрекаловића, могла бити удешена веза између „Брата“ и слепога Гргура, за чије је сродство са својим прецима братоношко предање и иначе могло знати. То надовезивање на слепога Гргура могло је још бити олакшано тиме, што су можда најстарији познати „Братови“ преци имали слична имена са потомцима владалачке породице Бранковића.

Ну после свега овога морамо најзад признати, да су ово нагађања и да се *не може рећи ништа поуздано о томе, колико има истине у братоношком предању о „Братову“ пореклу од владалачке породице Бранковића*.

Ваља још само нагласити, да су у овом предању несумњиво комбиновани елементи неког старијег предања с онима из другог, новијег. „Брато“ је деминутив од имена, којим се могао звати праотац најстаријих Братоножића, т. ј. онога братства или племена, које је дало име целом пределу. Предање о томе „Брату“ могло се држати до оног времена, кад су се потомци досељених Бранковића намножили у јако братство и постали главним представницима целог братоношког племена. Да би себе још боље представили као праве и једине Братоножиће, они су истакли „Брата“ као свога претка. — Уосталом могли су они и без икаквог предања о старинском Брату доћи на мисао, да свога претка назову именом или надимком „Брато“.

Од „Брата“ има данас *четири братства*, која су се ... вако разродила. „Брато“ се родио у селу Змијинцу, ... ли се после преселио у Вилац. Ту је имао синове ... а и Ника. Од Павла је братство *Чађеновићи*, коме

је старо седиште у селу Кисјелици, али се досад цело — изузевши једну породицу — преселило у Брскут. Други син „Братов", Нико, имао је два сина: Љума и Лаза. Од Љума је данашње бравство *Сеоштичани*, а Лазо Ников је имао сина Вучету. Вучета је пак родио два сина: Прога (Прогона) и Баља. Ова се двојица поделе: Прого пређе у Клопот и од њега је данашње бравство *Прогоновићи* а Баљо остане у Виоцу и од њега је данашње главно и највеће братоношко бравство *Баљевићи*, које се разродило на више родова и раширило се на сва села Пелева Бријега и још у Поткрш, у Бољесестру, у Видачицу и доста у Брскут.

Прву групу „Братових" потомака чине дакле *Чађеновићи*, којих има 1 породица у Кисјелици и 20 породица у Брскуту, и уз њих *Ђурићи* (3 пород. на Пелеву Бријегу а неколико одсељених у Подгорицу, у Загарач и у Крњицу у Зети). — Друга су група *Сеоштичани*, Љумови потомци, који се тако зову по своме селу Сеоштици, у коме и данас сви станују. Деле се на два главна „трбуха": Велимировиће и Станковиће. Велимировићи опет имају два „трбушчића" или „трбушка": Бошковиће и Љаковиће, а тако исто и Станковићи: Радошевиће и Станишиће. Сеоштичана има у Сеоштици 35 породица. Одсељени су: 3 пород. у Србију (1 у „Карановац", дакле у Краљево, и 2 „у добитак", т. ј. у Нове Крајеве), 3 пор. у Зету, 2 у Подгорицу, 1 у Загорич код Подгорице, 1 у Заград у Бихору (у Васојевићима). — Трећа су група *Прогоновићи*, које зову и Клопоћанима по њихову главном селу Клопоту. Они су се овако разгранали. Њихов предак Прого (Прогон) Вучетин је имао три сина: Раслава, Дармана и Ђуку, са којима је, пошто се са братом Баљем поделио, предигао из Виоца у Клопот. Раслав Прогов је имао два сина: Јована и Стамата. Јован Раславов је имао такође два сина: Јанка и Ђуришу. Јанко Јованов је пак родио пет синова: Пренташа, Павића, Батрића, Томаша и Јована. Пренташ Јанков је имао синове: Тошка и Љака. Тошко Пренташев је предигао у Брскут и од њега су тамо Јанковићи на Лазима. Љако Пренташев је имао сина Радоша, а Радош синове: Грују, Илију и Петра, од којих су данашњи: Грујићи (10 пород. у Клопоту, 1 за Горицом, 1 у Подгорици и 6 у Србији), Илићи (4 пород., све у Клопоту) и Петровићи (5 пор.,

све у Клопоту). Од Павића Јанкова су Вучелићи (3 пород. у Клопоту. 1 пор. у Загоричу, 1 у Брскуту, 1 у Подгорици и 2 у Васојевићској Нахији). Батрић Јанков је предигао у Брскут и од њега су тамо Тољевићи. Од Томаша Јанкова су Keковићи у Клопоту (5 пород.).

Напомена. У Братоножићима има опште познато предање, по коме би овај Томаш Јанков био предак владалачке породице **Обреновића** у Србији. Причају, да се Томашев син Радоје био најпре преселио у Брскут и пошто тамо у завади убије једног Брскућанина (неки веле: брата), побегне у Бијело Поље или у Беране. Тамо опет убије Турчина, што му је убио козу. Неки веле, да је због тога погинуо а други кажу да је умр̂о на путу за Србију. Главно је, да му жена са три малолетна сина — за које кажу, да су се звали: Милош, Јован и Јеврем — дође у Србију, где је најпре служила а затим се преуда за Обрена, коме доведе и своје синове. И ти су синови, веле Братоножићи, доцнији Обреновићи. — Према досадашњим испитивањима ово се предање ничим не потврђује, јер се тачно зна, да је отац Милоша, Јована и Јеврема, доцнијих Обреновића, био Тодор Михајловић из Средње Добриње у округу ужичком (види Мићићевића „Споменик", стр. 471). Којим је поводом ово предање постало, нико сад не зна. Али оно свакако није сасвим измишљено. До тога Радоја Томашева, за чију жену веле, да се са синовима преселила у Србију, има *бар седам пасова* (као што нам показује и напред наведени преглед за пасове Грујића-Прогоновића), а то чини најмање 170 до 180 година. Предање се дакле односи на пресељење, које је било још у првој четвртини 18. века и према томе се не може никако тицати Милоша и његове браће, који су се родили тек после 1780 године. Али се *оно може односити на њихове претке*, па је можда доцније пренето на њих као познате историске личности.

Од најмлађег сина Јанкова, Јована, који се преселио у Брскут, постало је брскутско браство Марнићи. — Ђуриша, син Јована Раславова, имао је сина Шака, од кога су садашњи Шаковићи, и то: 2 пород. у Клопоту, 1 у Брскуту, 6 у Загоричу и око 10 пор. у Колашину (потарском) где се зову Палибрци. — Од Стамата, сина Раслава Прогова, потомци су сви сад у Брскуту и деле се на Секуловиће (Симовиће), Нововиће и Шајиновиће (Ракетиће, Лукиће и Ћетковиће). — Потомци од два Прогова сина, од Дармана и од Ђуке, сви су дигли у

Брскут и од њих су тамошњи Дрмановићи и Ђукићи. Од ових Ђукића су мухамеданци Шајиновићи у Гусињу.

Четврту и највећу групу „Братових“ потомака чине *Баљевићи* (Баљевићи) од Баља, брата Прогова. Многи казују, да је Баљо (или Баље, Бале) имао четири сина: Радоњу, Рајича, Банка и Челебију, док неки тврде, да су његови синови били само Радоња и Рајич, а за Банка и Челебију кажу, да су били Баљеви стричеви, т. ј. браћа његова оца, Вучете. Ово је друго предање забележио и П. Мајић. Ми ћемо пак узети оно прво, у коме се већина приповедача слажу. — Радоња Баљев је имао два сина: Станоја и Вуја. Станоје Радоњин је имао сина Пеја, који је, као што знамо, по предању добио од султана војводство. Од Пеја су данашњи *Пелевчани*, који се деле на четири рода: два се презивају по Пејовим синовима, Премовићи и Тошковићи (ови други: 20 пород. и 2 у Брскуту), а два по Пејовим унуцима: Павићевићи (6 пор. и 2 у Зети а 4 у Србији) и Станишићи (8 пор. и 7 у Србији)[1]. Први од ових родова, Премовићи, дели се по Премовим унуцима на: Вељовиће (којих има 8 пор. на Пелеву Бријегу, 5 у Србији и 1 у Загоричу), Тодоровиће (6 пор.), Дмитровиће (6 пор. на Пелеву Бријегу и 2 у Србији) и Чубрановиће (8 пор. и 1 у Загоричу а 3 у Србији). Премовића има пресељених и у Васојевићима у Турској, у селу Беранима (Б. Лалевић и И. Протић „Васојевићи у турској граници“, стр. 721) и у селу Заостром (исти рад, с. 725). — Од Рајича Баљева је 31 породица данашњих Виочана (т. ј. становника села Виоца), који се деле на Бранковиће (Гилиће; 7 пор. и 2 у Подгорици), Видиће (7 пор.), Чолиће (4 пор. и 2 у Србији), Ђелевиће (4 пор.), Бајовиће (4 пор.) и Малевиће (Ђуриће: 5 пор. и 1 у Зети). — За Банка Баљева веле, да је пошао с „Угричићем Јанком“ у Далмацију, кад се Јанко враћао са Косова, и настанио се у Котаре. Мисле, да се од њега разродила чувена породица „Цмиљанића“ (ово је забележио П. Мајић). У овом је предању можда очувана успомена на одсељење тога Банка или његова рода у време угарских похода на Турке у Босни у 16. веку, јер је Банко живео пре 13 до 14 пасова, дакле пре 350 и више година. — Од Челебије Баљева је један

[1]) Војвода Марко Миљанов саопштава мало друкчије податке. Он каже, да је Пејо имао четири сина: Оташа, Тошка, Матијаша и Станишу. Од њих су четири браства: *Премовићи* од Оташева сина Према; *Тошковићи* од Тошка Пејова; *Павићевићи* од Матијашева сина Павића; *Станишићи* од Станише Пејова.

део становништва села Поткрша. Најпре су они становали на земљишту Бунџу преко Мале Ријеке, које им је био дао војвода Пејо Станојев. Затим су једни од њих прешли пре петшест пасова у Поткрш, где су им биле стаје, и то су садашњи Бошковићи (2 пород.). Један је пак од тих Баљевића морао због крви бежати у Подгорицу и тамо се потурчио. Од њега су подгорички мухамеданци Ракићи. Један се од тих потурчењака врати на своје стаје у Поткрш и покрсти се. Звао се Мурат а син му Хасан Муратов. По том се његово потомство у Поткршу и сад презива Муратовићи (3 пор).

Потомци Вуја Радоњина Баљевића су настањени у селу Кисјелици. Сам се Вујо био настанио у Кисјелици, пошто је одагнао и последњи остатак старих Кисјеличана, Јелавиће-Мацуре. Од Вуја су ови садашњи родови: Марковићи (11 пор.), Мијајловићи (Бошковићи, 5 пор.) и Балићевићи са три мања трбушка (Вешковићи, 5 пор. и 1 у Брскуту а 5 у Србији, 3 у Коњусима у Васојевићима; Перовићи, 5 пор. и 2 у Загоричу код Подгорице; Вулићи, 2 пор., и 1 „на Кастиу“ у Боки по забелешци П. Мајића).

У Кучима, на Безихову, има бравство *Миловићи*, пореклом од братоношких Баљевића (види „Куче“, стр. 152). Још да узгред поменемо, да је међу Црногорцима, који се преселише у Русију, био и један од Баљевића (а можда и још неки из Братоножића), који је тамо написао кратак географско-историски опис Црне Горе (у 18 тачака) и на крају тога описа се потписао: „Јован Стефановић Балевић Албано-Црногорац из Братоножића. У Петрограду 29 јунија 1757. год.“ (в. Драговића поменуту историју, стр. 125).

Да додамо још ово као напомену. Поменути старац Ристо Љаков из Сеоштице казивао ми је о грањању „Братова“ потомства мало друкчије. „Брато“ је, вели, имао синове Павла и Ника. Од Павла су Чађеновићи. А Нико Братов је имао три сина: Љума, Прога и Лаза. Од Љума Никова су Сеоштичани, од Прога Никова су Клопоћани, а Лазо Ников је имао сина Вучету. Вучета Баља а Баље само Рајича и Радоњу. Ну сви остали приповедачи (међу њима особито стари поп Милован Грујић из Клопота и Паун Милетин Дмитровић из Бољесестре) казивали су онако, како смо напред изложили, тврдећи, да је само њихово казивање тачно, а да се је Ристо Љаков због велике старости (било му је преко 100 година) већ побркао.

Ова четири браства од „Брата" имају сад укупно *преко 300 домова* (скоро половину од тога броја, 133 породице, чине сами Баљевићи) и кад се сетимо, да у целом племену нема више него 408 домова, онда је разумљиво, зашто ови „Братови" потомци сматрају себе за једине представнике братоношког племена, за праве Братоножиће, и на остала, мања браства гледају с презрењем. Они доводе и само име Братоножићи од свога претка „Брата", али колико има у томе истине, видели смо напред. Ова тежња, да се име Братоножићи доведе у везу с именом најстаријег претка данашњих главних браства, јесте свакако и узрок, да се томе претку заборавило право име а да се истакао или можда измислио овај надимак „Брато". — Могло би се још посумњати, да може бити неко од ових браства, која се рачунају у „Братово" потомство, није произишло баш непосредно од тога „Брата", него од неке споредније гране, па да је у тежњи, да себе престави као праве Братоножиће, намерно унело своје претке међу „Братове" потомке. Али таквој сумњи тешко да би овде било места, јер је народно предање до „Брата" тако јасно и поуздано, да му морамо веровати. Осим тога имамо и пример у Кучима, на братству Дрекаловићима, да се заиста од једног човека у току од 12—13 нараштаја може намножити огромно потомство са тачно одржаном успоменом о гранању на мања браства и родове.

Сви „Братови" потомци славе *Св. Николу* (6. децембра) осим Прогоновића, који славе Св. Јована (јесењег, 23. септембра). Веле, да је Св. Јован био најпре прислужбица свих „Братових" потомака, па су га после по заједничком договору узели славити само Прогоновићи, да би се могли с осталим својим саплеменицима узајамно походити о славама. Прво су славили зимњег Св. Јована (7. јануара), али су се једне

зиме, носећи као и увек из Подгорице вино за славу, били понапијали тако да су се „помели“, т. ј. да их је снег затрпао. Због тога замоле тадашњег владику (веле: Руфима Бољевића из Брчела у Црмници), те им одобри, да место зимњег славе јесењег Св. Јована. Али они и сад одржавају помен својој старој слави: носе о зимњем Св. Јовану у цркву пуње и пале свећу. — Заједничка је прислужба свега „Братова“ потомства, као и осталих Братоножића: Св. Петка (26. јула и 14. октобра).

б) Другу засебну групу у братоношком племену чине становници села **Лутова**. Њих има 50 породица, од којих само 5 породица браства *Гогића* можда нису истог порекла с осталим Лутовцима, а сви други чине једно браство. По њихову причању пореклом су од некога капетана *Гојка*, који се из Пирота у Србији доселио у Брда, а његов син Никола са сином Пипом дошао је у Лутово (и то у Доње Село, у право Лутово). Пипо је имао сина Мијајла а Мијајло четири сина: Ђурка, Петра, Вукоту и Гојислава. Од Ђурка су сви данашњи Лутовци, а остала његова три брата су се преселила у Пипере и од њих су се тамо изродила многа и јака браства. Одмах да напоменем, да заиста и у Пиперима има сасвим поузданих предања за многа новија а јака браства, да су им преци дошли из Лутова и да су род са данашњим Лутовцима. То се види још и по слави: Лутовци сви славе Св. Арханђела Михаила (8. новембра) и прислужују јесењу Св. Петку као и њихови рођаци у Пиперима (осим неких Пипера, који су доцније изменили славу). Само Лутовци осим тога прислужују и „Ћириков-дан“ (т. ј. Св. Ћирила, 15. јула). — Осим поменута три брата Ђуркова прешло је још и доста других Лутоваца — Ђуркових потомака — у Пипере, као што ћемо даље изложити. Отуд им је и земљиште с обе стране Мораче заједничко са Лутовцима.

Лутовци набрајају од претка Гојка до сад *16 пасова*, дакле су скоро једнаке старине са „Братовим“ потомцима, те је можда и њихов предак Гојко добегао по паду Србије. Ради примера да изнесем пасове од рода Јовановића: Гојко — Никола — Пипо — Мијајло — Ђурко — Милован — Вуко — Јоко — Манојло — *Јован* — Шабан — Никола — Мићун — Стефан — Милун — Никола.

По казивању официра Милије Мушикина Радојевића ја сам побележио до појединости гранање и пасове садашњих Лутоваца и браства одсељена у суседне Пипере. Од тога ћу изнети овде, колико је најпотребније, а већину од осталих података биће згодније употребити у раду о пореклу племена Пипера. — Као што је речено, праунук „капетана Гојка“ Михаило имао је четири сина, од којих је најстарији, Ђурко, остао у Лутову. Ђурков син се по казивању поменутог официра Милије звао Милован а по казивању неких других Лутоваца, па и многих Братоножића и Пипера њему је било име: Милица (или Милика). И Ровински је забележио за њега име Милица (Черног., св. II, део 1, с. 93), само што није тачно његово тврђење у напомени, да овога имена има и сад у Пиперима. Пиперима се тај назив за мушкога чини тако исто необичним као и осталим Србима. За тога Милована или Милицу зна се, да је био војвода. Он је имао три сина: Вука, Радула и Радуна. Вуко је имао синове Јока и Павића, од којих су сва данашња лутовска браства. Од Јока Вукова су: Јовановићи (16 породица), прозвати по Јовану Манојлову, унуку Јокову; Мирковићи (8 пор.), прозвати по Мирку Јокову; Радојевићи (4 пор.), прозвати по Радоју Ђурову, коме је Јоко чукундед, и Томашевићи (2 пор.), за које веле, да су позније одвојени огранак (од Мирковића). Од Павића Вукова су данашњи Кркелићи (15 пор.), прозвати по Кркељи (право му је име било: Радоје), који је у петом пасу од Павића.

Потомци од друга два сина војводе Милована, од Радула и од Радуна, сви су се преселили у Пипере. Радулови потомци станују сад у пиперским селима Завали, Потпећу и Радећи, а Радунови (Радуновићи) у пиперској Ријеци према Морачи.

Зна се, да од Лутоваца, Ђуркових потомака, има још пресељених у Васојевићској Нахији, у селу Дапсићима, где се и зову „Лутовцима.“ У раду попа Богдана Лалевића и Ив. Протића „Васојевићи итд.“ (Етногр. Зборн., VI, с. 714) помињу се ти исти Лутовци у селу Дапсићима а осим тога (на стр. 710 и Лутовци у васојевићском Загорју, и каже се и за једне и за друге, да су из Лутова у Братоножићима и да славе Св. Николу. Даље су ми у Лутову причали, да су и Ћеклићи (веле око 60 пор.) у селу Црном Врху у Васојевићској Нахији такође из Лутова. Али се у поменутом опису Васојевића од Лалевића и Протића не помињу у Црном Врху уопште никакви досељеници из Братоножића. Можда су они ту некад становали, па се одселили, или је предање погрешно заменило неки други Црни Врх с овим васојевићским. — Још су ми Лутовци казали, да су од њих одсељени и Љашовићи у Полимље у Васојевићима. У опису Васојевића од Б. Лалевића и Ив. Протића (у Етногр. Зборн. V, с. 595) наводе се заиста „Лашевићи (Лутовци)“ у Полимљу на Мурини.

в) За поменуте **Гогиће** (5 пор.) зна се, да су дошли из Бијела Поља пре шест пасова и да им је досељени предак (Периша Шћепанов) био зидар, те су их због тога, веле, прозвали Гогићима. Већина тврди, да Гогићи нису никакав род с осталим Лутовцима, док сами Гогићи казују, да су и они од „племена“ осталих Лутоваца и да је један од њихових предака побегао због крви у Бијело Поље, те су тамо пробавили само неки пас и поново се вратили у Лутово. Наводе и пасове, којима се везују за Вука Милованова, унука онога Ђурка, од кога су сви остали Лутовци. Али док остали Лутовци тврде, да је Вуко имао само два сина, Јока и Павића, дотле би по овом казивању он имао и

трећег сина, Дмитра. Због свега тога је сумњиво, да су Гогићи истог порекла са другим Лутовцима (и ако имају исту славу и преславу, јер су их могли намерно усвојити, као слабо браство поред јачега). Биће то један од честих случајева, да се слабо браство прибија уз јако, те вештачки доводи себе у сродничку везу са њим. Зато ћемо Гогиће и сматрати као засебно браство.

г) **Дужани** или *Вујотићи*, којих има 5 домова, пореклом су, по сопственом казивању, из Пипера са села Стијене. Њихов предак Ника Вујотин дошао је из Пипера пре десет пасова. Ово су ти пасови: Ника Вујотин Станиша — Стојан — Велимир — Драго — Панто — Никола — Стојан — Ђуро — Михаило. О њихову пореклу из Пипера сведочи и то, што они и сад издижу лети на Меџгар у Црној Планини, где су Пипери имали катуне од старине. Поменути Ника Вујотин и његови потомци становали су најпре на месту Селини близу села Павличића. Пошто су тако били на окрајку Братоножића, имали су да издрже доста неприлика. Избежавали су од крви у Пипере и поново се враћали, крили се од Турака по пећинама више данашњег села Дуге, па се око њих и тукли с Турцима. Са Селина су Вујотићи сишли на своју земљу код садашњег манастира Дуге и ту засновали село, а тамо су им биле остале стаје. Они су најпре славили Митров-дан и јесењи Петков-дан, па су после променили и узели да славе братоношке свеце: Никољ-дан и летњи Петков-дан. Узроци су тој промени: прво, што су тиме себе уврстили у ред осталих братоношких браства, и друго, што им није било могућно издржати слављење Митрова-дне, јер би им долазили на славу не само Братоножићи него и Кучи. — Свуда по Братоножићима називају Вујотиће *Дужанима.* Ово је заиста и оправдано, јер су Вујотићи били у Пиперима саставни део старог српског станов-

ништва, које је без сумње највећим делом било дужанскога порекла.

Недавно се неколико породица од Дужана преселило у Србију, веле: у Мрдаре (у срезу косаничком) и у Страгаре, свакако у Страгаре у срезу јасеничком, јер из описа Станоја Мијатовића („Темнић" у VI књизи „Етнографског Зборника", стр. 300) видимо, да их нема у темнићским Страгарима.

д) **Лајковићи** (Љајковићи) зову себе и Павличићима по имену старога села, у коме су се најпре настанили. Има их свега 9 домова. Они сами причају, да су дошли из Бјелопавлића, али сви остали Братоножићи кажу, да је њихов предак *Љајко*, који је био ковач, дошао пре девет пасова однекуд од Скадра и прибио се да служи у кући Вуковића, једног старог пиперског рода, који се био настанио у селу Павличићима и после се нешто истражио а нешто одатле раселио (последња кућа Вуковића одселила се пре триестак година у Зету). Од тих Вуковића Љајко је добио земљу и окућио се. Љајковићи су уопште врло неповерљиви и што своје порекло доводе лажно од Бјелопавлића, то је још бољи доказ, да је казивање осталих Братоножића истинито. Јер обично мала и слаба браства, која су још незнатног порекла, гледају, да дигну себи цену доводећи своје претке у везу са каквим угледним браством или племеном. Врло је вероватно, да је предак Љајковића побегао од крви, па да су они и због тога крили своје порекло. Љајковићи славе Арханђелов-дан и летњи Петков-дан (26. јула). Сад их је у селу Павличићима само 2 породице, а остали су се преселили у Морачице (5 пор.) и у Малу Ријеку (2 пор.).

ђ) **Јововићи**, 6 породица, у Поткршу су пореклом од Јова Бојовића из Куча (од браства Бојовића с Убала), кога је мајка била довела као пасторка у Поткрш.

е) **Биљурићи** или *Вукореповићи* су дошли пре 200 година из старог села Купусаца у Кучима. Стојали су најпре на Тримојевићима (код Клопота), па су пре сто година дигли у Брскут и сад су тамо.

ж) Најзад у састав данашњег племена Братоножића улазе већ поменути **остаци старог становништва** (укупно само триестак породица): Букумири-Лаловићи, Гарићи, Царичићи, Пејушковићи и Вукајловићи, који сви — осим Вукајловића — славе Св. Николу и Петков-дан.

Овај нам је преглед показао, какав је састав данашњег племена Братоножића. Главни је представник племена *једна група од сродних браства*, која се развила од 400 година на овамо и која је, како успомене показују, још од пре 250 и више година већ била задобила главну улогу у племену. Та су браства успела да брзим множењем ојачају и, што је најглавније, *да се рашире по целом средишту братоношке области* истискујући пред собом старије становништво и не дајући новим досељеницима, да се насељавају у њихову средину. Нема сумње, да је успешном напредовању ових браства доприносило и предање о њихову угледном пореклу. Јачина ових браства била је узрок, да су стари и прави Братоножићи морали да се растуре, те је од њих претекло само оно неколико малених и раштрканих остатака. — Осим ових браства успело је да се развије и одржи још само једно јаче браство, *Лутовци*, које се зацело баш зато могло одржати, што је подалеко у страни, на самој ивици братоношке области. Осим овог браства има још само *три мања* досељена браства, али су и она сва три насељена опет на ивици Братоножића.

Према томе не само данас него већ четири века и више — од онда, откад је почело досељавање с ис-

тока испред Турака — *племе Братоножићи није чинило једноставну целину* него је било састављено од разноврсних елемената. Али је вредно истаћи, да су се ипак сви ти елементи осећали као целина, као једно племе са заједничким именом. Томе ће бити главни разлог у овоме. Кад су први досељеници дошли у братоношку област, они су ту већ затекли старо становништво, које је свакако бар највећим делом и било потомством старих, правих Братоножића. Због тога су досељеници, да би се одржали међу овим старинцима, морали се њима и прилагодити: примити њихово племенско име, па и њихову племенску славу. После, и кад су досељеници ојачали и почели истискивати[1]) старе Братоножиће, они су и сами задржали братоношко име у толико пре, што је оно већ одавно било везано и за саму област. А *област братоношка*, која чини згодну географску целину (између две дубоке речне долине и планинâ на с.), била је такође једним од врло знатних чинилаца, да се сва браства и родови, настањени у тој области, осећају као целина и у случају потребе — особито у ратовима — узајамно се помажу.

IV Телесне особине и плодност

И по општим телесним особинама и по типовима братоношко становништво се слаже са Кучима. И у Братоножићима превлађују *црномањасти* и *плави* типови кратке, округласте главе и пошироког, округластог лица — дакле *брахицефални* типови средњег и повисоког раста (види слике: Пунише Ђукића и Ми-

---

[1]) За већину од старих братоношких породица, које су се иселиле, кажу обично, да су се одселиле због „сухограда", т. ј. сухог, северног ветра, који доноси сушу и гладне године. Нема сумње, да су гладне године и оскудно земљиште били као и сад узрок исељавању; али је осим тога, као што и још неке успомене из новијег времена показују, било и много насилног изгоњења. Само је на тај начин и било могућно, да „Братово" потомство нарасте толико, да оно само износи три четвртине племена.

лице Перове). Остали типови, особито *долихоцефални*, много су ређи. А наравно да и код Братоножића главну масу становништва чине разноврсни мелези од мешавине ових типова.

Од значаја је *необична плодност* овог становништва. Ја сам у пет села — у Сеоштици, Клопоту, Пелеву Бријегу, Бољесестри и Јаблану — забележио за све људе, који су прешли 50 година, колико су изродили деце, а распитивањем сам се уверио, да је плодност иста таква и у свим осталим братоношким селима. Ради примера да наведем податке из села *Клопота* и *Сеоштице*.

У *Клопоту* је Мијаило Радованов Шаковић родио 13 деце (5 мушке), Илија Вучетић 7 (5 муш.), Рашо Попов Грујић 9 (6 муш.), Нешо Ђуров 7 (5 муш.), поп Милован Грујић 7 мушких, поп Ново Грујић 7 (3 муш.), Милош Станишин Шаковић 6 (5 муш.), Крсто Милунов Илић 6 (4 муш.), Мијаило Љакићев Грујић 6 (4 муш.), Радован Ђуров Петровић 6 (3 муш.), Кајо (Спасоје) Стефанов Грујић 7 (4 муш.), Миљан Пунов Вучелић 5 муш., Ристо Попов Грујић: 6 (3 муш.). — У *Сеоштици* је Сава Перованов родио 10 деце (7 мушке), Вукашин Ђуров 7 (4 муш.), Пункиша Станков 9 (2 муш.), Ново Ђуров 8 (3 муш.), Богдан Илијин 10 (4 муш.), Радоња Илијин 7 (4 муш.), Мијајло Радојев 7 муш., Милош Радоњин 7 (5 муш.), Милун Спасојев 11 (7 муш.), Вукадин Драгићев 8 (5 муш.), Јошо Паунов 7 (6 муш.), Станко Савов 4 (2 муш.), Радоје Љаков 6 (4 муш.).

Средњи је број деце из свих пет именованих села: 6,78, што значи, да се из сваког брака у Братоножићима роди у средњу руку скоро седморо деце. Од тога броја умре опет у средњу руку највише двоје, те тако *сваки тамошњи брак несумњиво изведе на снагу око петоро деце.*

Колика је плодност, показују нам и ови примери. Има неколико стараца од седамдесет и осамдесет година, који су се у тим годинама поново женили и имају деце, а поуздано се зна за Тошка Пејова (пре девет пасова), да се оженио у својој осамдесет и четвртој години и имао четири сина, од којих је данашње најјаче пелевско браство, Тошковићи (око 20 домова). Пок. Љакић Лукин Тошковић на Пелеву Бријегу имао је *двадесеторо деце:* жена му је пет пута родила по двоје деце. Перу Ристову Павићевићу, бившем учитељу на Пелеву Бријегу, родила је жена *шеснаесторо деце* и то опет у пет махова по двоје (ту сам жену видео: још је једра и снажна, тако да ће можда и даље рађати). Михаило Радованов Шаковић из Пелева Бријега родио је са женом тринаесторо деце. А већ има пуно родитеља, који су изродили по десеторо деце.

V. Породице, задруге и племенско уређење.

Родитељи са децом, дакле *породица*, то је најчешћи облик друштвеног живота у Братоножићима. По подацима, које сам прикупио, обична породица има 7—8 чланова као средњи број. Задруге, које тамо зову *задружном кућом*, сад су врло ретке, али их је до скора било више. Највећа је садашња задружна кућа Беше Ђељева у Виоцу од 20 чељади, а до скора су биле и повеће задруге: Милете Тошковића на Пелеву Бријегу од 25 чељади, попа Милована Грујића у Клопоту од 22 душе, Андрије Милованова Чубрановића у Бољесестри од 18, Грује Перованова Станковића у Сеоштици такође од 18 чељади и Мираша Тошковића на Пелеву Бријегу од 15 чељади (задруга од четири брата). Ове су се све недавно изделиле.

Чељад у кући се и код Братоножића зове интересантним изразом *роб* и *робје*. Мушко се дете редовно зове само *ђететом* и *ђетићем* а женско *ђевојком*.

Племенско уређење у Братоножића није се у прошлости одликовало неком чврстом организацијом. Они су свега једанпут имали *војводу*, који је управљао целим племеном: Пеја Станојева Баљевића са Пелева Бријега. Како је Пејо по народном предању постао војводом, испричано је на страни 354.

Али после Пејове смрти у Братоножићима је настало стање исто онакво, какво је било и пре њега. Заједничког племенског старешине није било, и што се племе ипак држало као целина, особито у случају одбране од спољашњих непријатеља, томе има више разлога. Пре свега сама област има од старине опште племенско име Братоножићи, те се и све становништво те области осећало међусобно везано тим именом. Даље је сама област тако згодна географска целина, да је већ собом упућивала своје становнике једне на друге и чинила од њих издвојену, засебну, тешњу групу у односу према околном, даљем становништву. Најзад, свакад је било у племенској области *по једно јако бравство*, које се истицало као представник целог племена и уз које су наравно морала пристајати и она мала, слаба бравства, што су била настањена поред њега.

Браства су имала своје *главаре*, који нису нарочито бирани, него су то биле најистакнутије личности у њима. Доцније су поједина села имала и по једног *кнеза*. Кад се имала у племену да изравна нека распра, нпр. између два браства, састављали су изборни суд, у који су улазили браствени главари или за ту прилику изабрани заступници појединих брастава, које су „у једно време" (јамачно по турском утицају) звали *незерима*.

Братоножићи су имали у знатнијим приликама, које су се тицале целог племена, и заједничке *скупштине*, на којима је одлука морала бити донесена једногласно, да би је свако браство примило.

Ратовање је готово навек било заједнички посао целог племена. Било је правило, да сваки из племена трчи на ону страну, где је пукла пушка против Братоножића, па ма иначе нека браства у племену била у међусобној завади. Племе је дакле у борби против непријатеља, који нападне на племенску област, било навек сједињено, и ако није имало нарочитог општег војсковође. Наравно да је у таким приликама вођство узимао на себе неки већ оглашени јунак и војсковођа, обично онај, који је био из једне од најглавнијих и најмоћнијих „кућа" (т. ј. родова) у племену. Такве су „куће": *Премовићи* и *Тошковићи* (од Баљевића) на Пелеву Бријегу, *Балићевићи* у Кисјелици, *Грујићи* у Клопоту, *Ђелевићи-Вучевићи* у Виоцу, *Јанковићи* и *Секуловићи* у Брскуту — све родови од „Братова" потомства.

Кад су Братоножићи, од доба владике Петра II, већ пришли Црној Гори, почели су им црногорски владаоци постављати *капетане* и сердаре између најзнатнијих личности од поменутих родова. Тако је из рода Премовића био први владичин капетан и сердар *Вуко Милошев* (у четвртом пасу у назад). За Вуком је био капетан Милован Радојев Балићевић (само три године), па потом Вуксан Мушикин Грујић, за чије је време уведено уређење и војни закон кнежевине Црне Горе. Тада је Брскут био засебна капетанија (капетан је био поп Радоје Секуловић) После су главни чинови — капетанство и командирство — прелазили с једне од поменутих кућа на другу. Сад је капетан Павле Пувишин Илић (Радошевић, из Клопота) а командир Богдан Секуловић, син пређашњег командира, попа Николе Секуловића.

Додатак. *О свештеницима у Братоножићима.* Пошто се и свештенички чин сматра у брђанским племенима као одликовање и зато као повластица знатнијих родова, да кажемо неколико речи и о томе. Уопште је

у Братоножићима бивало врло мало свештеника. Најстарија је успомена очувана о свештенику са старе Бољесестре, који се из Братоножића одселио у Црмницу. После њега није било задуго у Братоножићима свештеника, него су само калуђери долазили те вршили свештеничке дужности, а пошто је подигнут манастир Дуга, њени су калуђери били и свештеници братоношки. Зна се само за *Пеја Станојева* да је пре него што ће постати војводом, био свештеник. После Пеја су били поп свештеницима само његов унук *Машко Тошков* (и то кратко време) и после *Радоје Секуловић* у Брскуту. Тек у новије време Братоножићи су први пут добили два свештеника: једнога, *Милована Грујића* из Клопота, у Доњим Братоножићима и другога, *Марка Балићевића* из Кисјелице, у Горњим. Сад имају опет само једнога, попа *Пова Грујића* из Клопота.

Кад разгледамо презимена ових свештеника, видимо, да су и они, исто онако као и племенски главари, сви из најзнатнијих „кућа" братоношких од „Братова" потомства.

VI Облици својине у земљишту.

Већи део братоношког земљишта и сад су *комунице*, тј. *заједнице* браствене и сеоске. Правих племенских заједница Братоножићи немају, јер се таке заједнице задобивају отмицом од других племена, а Братоножићи су напротив губили.

На северу су *„планине"* с катунима, на које издижу преко лета. Оне су готово све биле заједница појединих већих брастава, само што се знало свакоме роду место, где катунује. Тако је *Вјетерник* у целини пелевачка планина, али поједине његове делове држе од старине иста браства, и пошто су то јака браства, она те делове већ сматрају као својину, па су неке од њих у новије време и поделила на домове. Тако су Пелев-

чани и Бољесестрани изделили на домове сву земљу својих катуна, која се може радити (Владојев Сјенокос, Јаворци, Метковлас, Заломи, Антешевац, Брајино Катуниште и Остра Глава). Гора *Заломи* није подељена, већ је заједничка за пелевске, вилачке и сеоштичке катуне. Виочани још нису поделили свој део у Вјетрнику. Кисјеличани су изделили родну земљу, а остало им је и сад за катуне заједничко (Кротаја, Каћуни До, Корита и Калужа).

Осојник код Јаблана је неподељена заједница једног дела пелевских Премовића. Била је ту најпре заједница свих Премовића, па је издељена на родове, те су једни своје делове изделили на домове или испродавали. — *Сињевик* је заједничка „планина" лутовска. Тако и *Волујац*, *Дуга* и *Крушевица*. — *Планиница* је клопоћанска „планина", у којој већ има и делова, који се обрађују. — *Црна Планина* је од старине братоношка и пиперска. На њу су по свој прилици издизали још стари братоношки Павличићи, те отуд и садашњи њихови заменици, Лајковићи, имају право на део у Црној Планини. Пипери сад немају дела у Црној Планини, него су их заменили Кучи. Прича се (у Лутову), да је пиперски војвода Драгиша напустио Црну Планину због тога, што му је у њој змија ујела сина. — *Турјак* је такође био од старине пиперски, али биће да су поред Пипера издизали на њ и Братоножићи. Сад је пиперски, братоношки и кучки. Од Братоножића имају тамо катуне: Клопоћани, Пелевчани са Кисјеличанима (имају заједнички део), Виочани и уз њих неколики (Сеоштичани, који су од Виочана купили део.

Некад су Братоножићи, као што смо изложили напред на стр. 379—381, имали много више планине, па су им је већином поотимали суседи, највише Кучи.

Земљиште, које је око села братоношких, дели се на *комунице*, *метехе* и *баштине*. — *Комунице* су или

заједничка својина „општинска" или сеоска, односно браствена, јер су села још великим делом браствене целине. „Општинска" комуница се сад тако зове, а то су у ствари заједнице појединих насељених предела, као што су Пелев Бријег (у ширем смислу), Клопот, Лутово, Сеоштица и Брскут. Њима су обухваћена даља а већа земљишта на домаку појединих предела и служе за испаше.

Тако су нпр. по Мајићевој забелешци за општину *пељевобрешку* (села: Пелев Бријег, Вилац, Кисјелица, Змијинац, Бољесестра) ово „општинске" комунице: Доња Гора, Рогова и Гулова Глава, Грабовник, Липа, Лесине, Небошке Стране до Мораче, Зановети и Мрчаве. За *клопотску* општину (села: Клопот, Поткрш, Павличићи, Дуга и Бушат-уба): Морачица, Платно у Малој Ријеци, део Поредница, Рудине и стране поврх села. За *Сеоштицу* (општ.): Мала Ријека, Борово Брдо, Вељи Бријег, Љуковићи. За *лутовску* општину (предео Лутово): Равањ, Равни (сјенокоси), Зури (ливаде), Крушевица (ливаде) и у Птичу део за њиве. За *брскутску* општину: Осоје и Присоје и простори између брскутских села.

Сеоске су комунице у близини појединих села. Нека села већ имају мало комунице, јер су је због потребе у земљи изделила (нпр. Сеоштичани комуницу у Малој Ријеци) а село Кисјелица је већ и нема. Комунице су или стеновите главице са нешто паше или гора и још понегде локве.

Метеси су забрани, а *баштине* су орнице (њиве) и ливаде — и једно и друго приватна својина. Метеси су већином млади забрани, подигнути на земљишту, које су поједини домови добили приликом дељења комунице, па није било подесно за обрађивање. Како је уопште мало земље за обрађивање, види се по томе, што обично на једну породицу долази свега *по два рала* земље.

VII Додатак

О кући и о другим зградама. По спољашности се ни куће ни друге зграде нимало не разликују од оних у Кучима. Само је по које име друкчије. — Озидана ограда око дворишта зове се *стомбор*. Она је веома ретка. Куће су или зидане „у клак", т.зв. *куле* или *„куће на под"* (види слику: кула у Видачици), или су грађене од наслаганог камења без клака, „у сувомеђу". Сухомеђне су куће све приземљуше а покривене су или штицама или сламом („сламнице" или „појате") а ређе каменим плочама („полаче"). — *Кров* је увек код ма које врсте кућне само „на двије воде", т. ј. са нагибом на две супротне стране. — Пази се, да кућа не буде окренута северу (због ветра) или западу (због јаке кише).

Куће са два одељења су ретке и то су навек куле. Једно одељење је онда *„кућа"* или *огњиште* или *оџак* а друго је *камара* (соба). У понеку кулу се не улази непосредно споља, него се уђе најпре у избу, у којој су намештене дрвене „стубе" или „скале" за излажење к огњишту. Тада кула има само та једна врата, на изби. Иначе су на кули по двоја врата: једна за избу и друга за „кућу".

На кулама, које су грађене у раније време, има понегде на оба боја отворâ за пуцање, *пушкарница*. Услед пређашњих непрекидних ратова заиста се морала кућа удешавати као каква тврђава. То ће бити и узрок, што је на понеким кулама удешен само један улазак, и то кроз избу. Знатнија браства и јаке задруге су ради одбране и градила куће наблизу, па их још опкољавала тврдим зидом, те је таква група од кућа личила на омање утврђење. Леп је пример од таког утврђења очуван у Клопоту, у средини села. Има два пространа, ограђена дворишта са кућама, које су заједно градила брата: Груја, Петар и Илија, синови Радоша Љa-

ва. Куће су врло тврде, од „клачена“ зида: у горњем оришту има шест кућа, од којих је једна била куца, удешена за „џебеану“. Кулица је била на два рата. У доњем дворишту има три куће. Све куће и дови око дворишта̂ имају „пушкарице“. Кучи који нападали на ову тврђаву и бивали од ње одбивани. зивали су је због њене тврдоће „малим Скадром“. је су ово зидали мајстори, доведени чак из Приморја, р их онда овуда није било. Ово сведочи о богаству негдашње задруге, о коме се врло много прича (кажу, су имали преко хиљаду оваца и на 300 коза и да им годишње телило на стотину самих телади).

У катунима се граде *колибе* од сухомеђе са кровом „штица“. Уз колибе иду торови. Ређе се нађе и по ји „*сврдак*“.

О старијој ношњи. П. Мајић је описао по казивању арију братоношку ношњу, и овде ћемо изнети њеве податке.

Мушки су носили дугу *халину*, која се спуштала к до листова. Она је била оперважена око руке свим а тако и спреда низ прси до доњег руба. Иза ите је ишла черазија око руке и на прсима. Било је ите и на раменима. Прса су била отворена, а ниже са су се крајеви пресавијали на слику бугарских гуна. Испод халине су ишле *брагеше*, које су налик на нашње црногорске гаће, али су уже и у два нита ане. Зато су се и звале двонитне брагеше. Било је, и ређе, и четворонитних. Ваљане брагеше су почеле новије време замењивати двонитне и четворонитне. творонитне и данас постоје у Братоножићима, у Куима и у другим племенима. Те брагеше су везене лим вуненим или памучним концем са бацицама на ици погавица, а шивене су митачом. Испод брагеша ишле шарене *доколенице*, које су се озад закопчале. Горњи и доњи део доколеница био је црвен

а средина бела. Сличних црвених доколеница било је и у Зети. На саставак брагеша и доколеница везивале су се *подвезе* од конца на натрици оплетене (изаткане). Њима се по неколико пута омотавала нога, па су се озади привезивале и пуштале ките да висе низ листове. Та врста подвеза са китама постоји и данас у неослобођеном делу Зете. На глави се носила *црвена капа* са китом (фес) или *пустењача*, каква се и данас носи у неослобођеној Зети. Носили су *дуги перчин*, који су под капом омотавали.

Женскиње су носиле праве арбанашке џупелете које су се звале *урупњача*. То је један комад за рашу (сукњу) и за гуњипу. Доњи део, од паса на ниже, био је сав украшен гајтанима, концем и свитом, тако да је имало неколико слојева од рупца на коленима до појаса. Горњи део, од паса на више, по кроју је много наличио на данашњу душанку, која се виђа на црногорској момчади. Наравно да је материја и израда била много грубља и простија. Рукави су били „на чепкење", да су се могли и обући и носити опуштени. Поврх урупњаче ишао је *зубун* са чемпризима низ прси. Он се и данас може видети на каквој баби у Братоножићима. На зубуну су сем чемпреса биле ките, којих је једна туба стојала на оба рамена а по два до три пара испод пазуха. Свака кита је била начичкана ситним „ђинђувима." На ногама су носиле дебеле, концем и гајтанима извезене чарапе, које су свитом биле оперважене и на страни су се закопчавале. На глави су жене носиле *повезар* и белу *мараму*, која је на крајевима била извезена и китама урешена. Косе су спуштале до појаса а у коси носиле шестаке и ђинђуве. Главом су много наличиле на херцеговачке жене из Билећа. *Појасеви* су такође били слични оним код херцеговачких жена. На прсима су носиле младе по три пара ђердана, који су се звали *верижице*. Девојке су носиле

халину и џупелету а на глави мале, као тањир плитке капице од белог сукна и врх њих крпу. Мушки су ишли голих, отворених прси, а женске су прси покривале урупњаче, које су биле испод пазуха прекројене, да се може дојка извући напоље.

Напомене о говору и о неким обичајима у Братоножићима. — И ако су Братоножићи мало племе и самом природом готово сасвим ограђено од околних племена, ипак се и у њима запажају знатне разлике у акценту и у изговору понеких гласова, па донекле и у речима. Особито је јасна разлика у говору између становништва у братоношком средишту и онога на ивици према Кучима и према Пиперима. Становништво братоношког средишта, а то је готово само бравство Баљевићи, говори уопште отегнуто, има много дугог нагласка, чак и онде, где му иначе у српском језику није место, нпр. у речима: бра́те, Ста̑но̑је или у карактеристичном изразу: „тако ми Бо̑гæ (а се у последњем слогу изговара скоро као *е*, а то долази отуд, што се претходни слог изговара исто онако као и у првом падежу). Овај говор, који је поглавито карактеристичан за становништво предела Пелева Бријега, сад се све више губи. Млађи свет већ напушта то отезање, због кога му се околни становници подсмевају. У јужним братоношким селима и у Лутову изговор је већ бржи, оштрији, сличан кучком и пиперском. Лутовци уопште говоре исто онако као и Пипери.

У Лутову се нпр. (по П. Мајићу) говори *ној* (ноћ), *дој* (доћи), *чв̑к* (м. човек), исто као у Пиперима и као у Кучима. Ово у толико више заслужује пажњу, што су Лутовци с Пиперима растављени од Куча поменутим средиштем братоношким, у коме се ти облици не чују, у коме је нагласак друкчији и у коме је говор уопште граматички правилнији. Због тога се намеће мисао, да су многе особине тога говора из братоношког средишта

донели досељеници, а да су у кучком и у пиперском говору боље очуване особине старијег српског дијалекта у овим пределима.

Обичаји су у Братоножићима сасвим једнаки с онима у Куча. Запазио сам само две-три мало друкчије појединости. Тако о *Божићу* имају Братоножићи обичај, да на први дан Божића рано ујутру неко од најстаријих из куће изиђе и трипут обилази око куће, говорећи гласно све што жели дому добра од Бога, а сва чељад у кући понавља за њим те исте речи. — Муштулугџију младожењиних сватова зову Братоножићи *првијенцем*. — О свадби има обично и девојачка родбина *старог свата*, који замеће шале и препирке са младожењиним сватима, нарочито са њихним старим сватом: поставља им нпр. разне погодбе, да свати учине ово или оно јунаштво, па да им се да девојка. — Вреди нагласити, да је и у Братоножићима обичај, да о свадби код девојачке куће седа за трпезу онолико од рода девојачког, колико је свата.

Крстоноше зову у Братоножићима и *литијом*. Сви Баљевићи носе литију о Спасову-дне; Клопоћани, Павличићи и Дужани о Маркову-дне а Лутовци на Ћириков-дан (15 јула). Кад иду крстоноше, неки домаћини притерају своју стоку, да крстоноше прођу кроз њу, и поклоне крстоношама по једног брава. Оног дана, кад се носи литија, дочекују имућнија села госте из околине и часте их.

О *Ђурђеву-дне* је поред осталог био и обичај, да се донесе у кућу „штругља" воде, у коју се метне здравац, да се и на солила за стоку меће здравац и осим тога су га и људи задевали за пас.

Пролетњак, обичај, који се држи и у Братоножићима, сматрају као средство против змија.

ПРЕГЛЕД

а) Преглед географских и етнолошких назива

б) Преглед географских имена

в) Преглед презименâ и народних, племенских и личних имена

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

СТРАНА	РЕД		СТОЈИ	ТРЕБА
17	—	(у примед.)	Balltf.	Ballif.
18	—	„		додати да су употребљене и публикације: Meteorologische Beobachtungen in Bosnien und der Hercegovina.
22	—	„		навести да је одјељак о вегетацији рађен по делу проф. Beck. v. Managetta Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder.
26	10	оздо	дошао	нашао
29	6	„	латинске,	латенске.
41	15	озго	великом планинском,	великим планинским.
46	8	„	плашних,	флишних.
51	8	„	из Заграца,	Граца.
58	13	„	Тирци,	Турци.
59	17	„	атмосферских,	атмосферских.
59	7	оздо	копречних	попречних.
62	7	„	аозе	оазе.
63	3	озго	Илија,	Илира.
63	10	оздо	стонском	стонском.
68	4	„	ститничког	скитничког.
87	15	„	кундруре	кундуре.
103	15	озго	Баћевица,	Баћевићи.
103	19	„	Кашће,	Кашче.
105	7 и 8	„		избрисати речи: зове бијела овца, која има црне мрље на главп или.
107	5	„	римског	илирског.
109	2	„		брисати реч: краљ
115	5	озго	становника,	старјешина.
135	15	оздо	врло,	сразмјерно.
138	10	„	Нодова	Ходова.
142	12	„	иканског	икавског.
149	2	озго	Биоча	Биоче.
189	14	оздо	Стијепчевићи	Слијепчевићи.
402			код речи: домазет фали број 279.	
402			код речи кишница, стоји роде. а треба воде.	

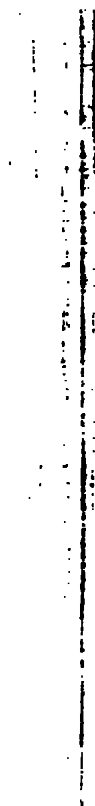

Књ. VI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Цвијић III. књига: *Пољаница и Клисура*, од Ристе Т. Николића; 2. *Темнић*, од Ст. М. Мијатовића; 3. *Скопска Црна Гора*, од Свет. Томића; 4. *Ибар*, од Рад. М. Илића; 5. *Васојевићи у Турској граници*, од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; 6. *Качер*, од Мил. Т. Ракића. Са III. свеском *Атласа*. Београд, 1905. Цена 9 динара.

Књ. VII. *Обичаји српскога народа.* 1. Левач и Темнић, од Станоја М. Мијатовића; 2. Косово Поље, од попа Дене Дебељковића; 3. Скопска Црна Гора, од попа Атанасија Петровића. Београд, 1907 Цена 3 дин.

Књ. VIII. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. IV. књига: 1. *Кучи*, од д-ра Ј. Ердељановића; 2. *Колубара и Подгорина*, од Љ. Павловића. Са IV. свеском *Атласа*. Београд, 1907. Цена 10 дин.

Књ. IX. *Српске народне игре.* Уредио д-р Тих. Р. Ђорђевић. Прва књига: 1. *Из Босне и Херцеговине*, скупио Лука Грђић Бјелокосић; 2. *Из Левча и Темнића*, скупио Станоје М. Мијатовић; 3. *Из Скопске Црне Горе*, скупио Атанасије Петровић. Београд, 1907. Цена 2 дин.

Књ. X. *Српска народна јела и пића.* Уредио д-р Ј. Ердељановић. Прва књига: 1. *У Левчу и Темнићу*, од Ст. М. Мијатовића; 2. *У Херцеговини и у Босни*, од Луке Грђића Бјелокосића. Београд, 1908. Цена 2 дин.

Књ. XI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. Пета књига: 1. *Сарајевска околина*, од † попа Стјепа и † Владимира Трифковића; 2. *Горње Драгачево*, од Коста Јовановића. Београд, 1908. Цена 6 дин.

Књ. XII. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. Шеста књига: 1. *Херцеговина*, од д-ра Ј. Дедијера. 2. *Братоножићи*, од д-ра Ј. Ердељановића. Са шестом свеском *Атласа*. Београд, 1909. Цена 6 дин.

5. Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа.

Прво одељење.

Књ. I. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. I. Београд, 1902. — Цена 6 дин.

Књ. II. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. II. Београд, 1903. — Цена 6 дин.

Књ. III. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. III. Београд, 1905. Цена 6 дин.

Књ. IV. *Матије Властара Синтагмат.* Издао Ст. Новаковић. Београд, 1907. Цена 6 дин.

Књ. V. Стефана Вербеција Трипартитум, Пергошићев превод. Београд, 1909. Цена 4 дин.

Друго одељење.

Књ. I. Исписи из париских архива. Прикупио д-р Мих. Гавриловић. Београд, 1904. Цена 6 дин.

6. Српски Дијалектолошки Зборник.

Књ. I. *Дијалекти источне и јужне Србије.* Написао д-р Ал. Белић. Београд, 1905. Цена 10 дин.

7. Посебна издања.

— *Саомен на тужну свечаност* приликом смрти Др. Ј. Панчића, првога председника Срп. Краљ. Академије. Београд, 1888.

Књ. VI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Цвијић III. књига: *Пољаница и Клисура*, од Ристе Т. Николића; 2. *Темнић*, од Ст. М. Мијатовића; 3. *Скопска Црна Гора*, од Свет. Томића; 4. *Ибар*, од Рад. М. Илића; 5. *Васојевићи у Турској граници*, од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; 6. *Качер*, од Мил. Т. Ракића. Са III. свеском *Атласа*. Београд, 1905. Цена 9 динара.

Књ. VII. *Обичаји српскога народа.* 1. Левач и Темнић, од Станоја М. Мијатовића; 2. Косово Поље, од попа Дене Дебељковића; 3. Скопска Црна Гора, од попа Атанасија Петровића. Београд, 1907 Цена 3 дин.

Књ. VIII. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. IV. књига: 1. *Кучи*, од д-ра Ј. Ердељановића; 2. *Колубара и Подгорина*, од Љ. Павловића. Са IV. свеском *Атласа*. Београд, 1907. Цена 10 дин.

Књ. IX. *Српске народне игре.* Уредио д-р Тих. Р. Ђорђевић. Прва књига: 1. *Из Босне и Херцеговине*, скупио Лука Грђић Бјелокосић; 2. *Из Левча и Темнића*, скупио Станоје М. Мијатовић; 3. *Из Скопске Црне Горе*, скупио Атанасије Петровић. Београд. 1907. Цена 2 дин.

Књ. X. *Српска народна јела и пића.* Уредио д-р Ј. Ердељановић. Прва књига: 1. *У Левчу и Темнићу*, од Ст. М. Мијатовића; 2. *У Херцеговини и у Босни*, од Луке Грђића Бјелокосића. Београд, 1908. Цена 2 дин.

Књ. XI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. Пета књига: 1. *Сарајевска околина*, од † попа Стјепа и † Владимира Трифковића; 2. *Горње Драгачево*, од Коста Јовановића. Београд, 1908. Цена 6 дин.

Књ. XII. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. Шеста књига: 1. *Херцеговина*, од д-ра Ј. Дедијера. 2. *Братоножићи*, од д-ра Ј. Ердељановића. Са шестом свеском *Атласа*. Београд, 1909. Цена 6 дин.

5. Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа.

Прво одељење.

Књ. I. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. I. Београд, 1902. — Цена 6 дин.

Књ. II. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. II. Београд, 1903. — Цена 6 дин.

Књ. III. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. III. Београд, 1905. Цена 6 дин.

Књ. IV. *Матије Властара Синтагмат.* Издао Ст. Новаковић. Београд, 1907. Цена 6 дин.

Књ. V. Стефана Вербеција Трипартитум, Перготићев превод. Београд, 1909. Цена 4 дин.

Друго одељење.

Књ. I. Исписи из париских архива. Прикупио д-р Мих. Гавриловић. Београд, 1904. Цена 6 дин.

6. Српски Дијалектолошки Зборник.

Књ. I. *Дијалекти источне и јужне Србије.* Написао д-р Ал. Белић. Београд, 1905. Цена 10 дин.

7. Посебна издања.

— *Спомен на тужну свечаност* приликом смрти Др. Ј. Панчића, првога председника Срп. Краљ. Академије. Београд, 1888.

- *Он зна све*, прича Л. К. Лазаревића; и *Ново оружје*, прича Симе Матавуља. 1890. Цена 1 дин.
- *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари.* Културно-историјске студије Стојана Новаковића. 1893. г. Цена 3 дин.
- *Геологија Србије*, од Јована М. Жујовића. Део први: *Топографска геологија*. С првом свеском *атласа*. 1893. Цена 7 дин.
- — — Део други: *Еруптивне стене*. С другом свеском *атласа* 1900. Цена 5 дин.
- *Грчка и српска просвета*, написао Др. Владан Ђорђевић. 1896 Цена 2·50 дин.
- *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху, с три излета о такозваној великој сеоби српскога народа*, написао Иларион Руварац. 1896. Цена 2 дин.
- *Манастир Каленић.* Написао М. Ђ. Милићевић. 1897. Цена 1 дин.
- *Дубровник и Османско царство.* По архивалијем испраћања написао д-р Лујо кнез Војновић. I св. Београд, 1899. Цена 1·50 дин.
- *Споменица о преносу праха В. Ст. Караџића из Беча у Београд 1897.* Београд, 1898. Цена 1·50 дин.
- *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића* и његово страдање за Православље. Приредио Димитрије Руварац, протојереј. Београд, 1897. Цена 1·50 дин.
- *Пирхово путовање по Србији у 1829. год.*, превео д-р. Драг. Т. Мијушковић. Београд, 1899. Цена 1·50 дин.
- *Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима 1544—1900.* Прибрао и средио Никола С. Петровић. Београд, 1900. Цена 2 дин.
- *Свечани помен* просветном добротвору *Димитрију Станковићу* беогр. трговцу, 8. септембра 1900. Београд, 1901.
- *Каталог рукописа и старих штампаних књига.* Збирка Српске Краљ. Академије. Саставио Љуб. Стојановић. Београд, 1901. Цена 2 динара.
- *Свечани помен* просветном добротвору пок. Н. Дучићу, архимандриту и академику, 22. априла 1901. г. Београд, 1901.
- *Основе за географију и геологију Ст Србије и Македоније*, кн. I и II.; са атласом језера Ст. Србије, Македоније и Епира и геолошким атласом Ст. Србије и Македоније, — од д-ра J. Цвијића. Београд, 1902, 1903 и 1906. Цена 30 дин.
- *Јаков Игњатовић.* Књижевна студија д-ра Јована Скерлића. Београд, 1904. Цена 3. дин.
- *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849.* Написао д-р Драг. М. Павловић. Београд, 1904. Цена 2 дин.
- *Стогодишњица Српскога Устанка.* Свечани скуп С. К. Академије 7. септембра 1904. Београд, 1904. Цена 1 дин.
- *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, од д-ра Јована Скерлића. Београд, 1906. Цена 5 дин.
- *Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)*, од Јов. Н. Томића. Београд, 1907. Цена 3 дин.
- *Д-р Никола Крстић.* Београд, 1908. Цена 2·50 дин.
- *Град Клис у 1596 г.*, од Јов. Н. Томића. Београд, 1908. Цена 2 динара.
- *Историјски развитак нишавске долине.* Морфолошка студија Петра Т. Јанковића. У Београду. 1909. Цена 2 дин.

8.-**Издање Баталакиног фонда:**

- *Историја српског устанка*, од Лазара Арсенијевића — Баталака Део први. Београд, 1898. Цена 3 дин.
- *Историја српског устанка*, од Лазара Арсенијевића — Баталака Део други. Београд, 1899. Цена 3 дин.